МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА

ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. КОРЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ В ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОГО БУДІВНИЦТВА

Матеріали

XII Міжнародної історико-правової конференції

10-13 вересня 2004 року

м. Бахчисарай

Сімферополь – 2005

ББК 34 (09) (477)
УДК 67.3 (4Укр)

Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва: Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції, 10-13 вересня 2004 р., м. Бахчисарай / За ред. О. В. Тимощука; Центр Українознавства Таврійського національного ун-ту ім. В. І. Вернадського.– Сімферополь: ДіАйПі, 2005.– 530 с.

© Міжнародна асоціація
істориків права, 2005

ISBN 966-8180-25-9

ЯРМИШ О. Н. (м. Харків)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ: ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Розбудова Української держави, вдосконалення її законодавства потребує ретельного дослідження специфіки правосвідомості українського народу. Перед сучасною правовою наукою постає важлива проблема – адаптації світового досвіду правових технологій до вітчизняного середовища. За своєю суттю цей процес можна охарактеризувати як модернізацію – осучаснення правової системи України.

Якщо застосувати до аналізу процесу модернізації вітчизняної правової системи критерії оцінки цього процесу, які були опрацьованої соціологами в "Теорії розвитку", то за своїм характером вона буде відноситись до "модернізації навздогін". Це "напіворганічна модернізація", яка потребує ретельного вивчення етнонаціонального ґрунту, на якому відбуваються модернізаційні перетворення, своєрідної "генетичної проби". Саме тому зростає роль історичних досліджень, які пов'язані з вивченням правосвідомості, як частки загальної системи соціальної ментальності.

Правосвідомість – це лише частина загального комплексу ментального середовища, яке формується і змінюється під впливом історичних обставин. Плинність комбінацій сталих ментальних структур накладає відбиток на характер і змістовне наповнення правосвідомості, визначає її специфічні риси і темпоральні особливості.

У той же час вона поєднує і вплив особливостей національного законодавства чи звичаєвого права, і специфіку загальноісторичного і загальнокультурного характеру.

Дослідження ментального середовища історичних епох, в якому формувалися головні уявлення про свободу особистості, обов'язок перед державою чи соціальною спільнотою, громадою, дає можливість розкриття глибинних принципів правової поведінки. Але неоднорідність ментального середовища вимагає від дослідника робити постійного уточнення соціальної зони, в якій функціонують певні уявлення.

В науковій історичній літературі, як вітчизняній так і зарубіжній, існує добре розроблений напрямок досліджень, присвячених паралельним соціальним культурам. Цей напрямок пов'язано зі славетною історіографічною традицією французької школи "Нової історичної науки", або "школи Анналів". Ще за часів Радянського Союзу методологічні принципи цього історіографічного напрямку активно почали використовуватись вітчизняними дослідниками, зусиллями яких було створено низку досліджень в дусі "Цивілізації середньовічного заходу" Ле Гоффа, або "Культура безмолвствующего большинства" А.Я. Гуревича.

Практика історико-правових досліджень останніх років, коли виникла можливість плюралістичного використання загально та спеціально-наукових методів пізнання показує можливість застосовності методологічних досягнень, набутих загальноісторичною наукою, на царині студій з історії держави та права. У поєднанні зі здобутками філософії та теорії права історико-правові дослідження набувають нових широких горизонтів. Зокрема, вивчення правосвідомості в її історичних аспектах надає можливість розуміти особливості правотворення і правореалізації. Правосвідомість і правова культура в історичних суспільствах набувають ознак системоутворюючого чинника для формування певної національної правової традиції.

Згадуваний вище академік Гуревич наводить приклад застосування методології школи „Анналів", який по суті став сьогодні хрестоматійним і має безпосереднє відношення до історико-правової науки. Мова йде про здійснену ним спробу дослідити відносини власності та їх регулювання у середньовічному норманському суспільстві за пам'ятками, що збереглися. За висловом вченого, документи просто „відмовлялися" відповідати на його запитання щодо правовідносин власності. І лише звернення до вірувань, уподобань, системи цінностей, ставлення до суспільства та оточуючого світу дало потрібні досліднику відповіді. По суті, він звертався до аналізу елементів тогочасної правосвідомості.

Цивільні французькі історики М. Блок, Л. Февр, Ж. Ле Гофф, застосовуючи методи школи „Анналів" з незвичайного боку, що дало можливість по-новому розкрити особливості ментальних засновків права і правовідносин раннього середньовіччя. В умовах обмеженості джерельної бази це дозволило реконструювати через особливості правосвідомості генезис норм від звичаєвого до позитивного права, їх співвідношення та співіснування.

Цікаві знахідки прихильників "школи Анналів", методологічні прийоми, які можна перенести на український історичний ґрунт, потребують певного історіософського та філософсько-правового узагальнення.

В історії України ми зустрічаємо рідкісну форму співіснування паралельних соціальних культур. В добу становлення української національної свідомості в умовах відсутності або обмеженості власної державності саме "культура мовчазної більшості" перетворюється на середовище, в якому зростало все, що асоціюється з українським.

Релігійні конверсії частини національної еліти в католицтво і зречення "хлопської" культури, у тому числі правової, залишили відкритим для зору дослідника той пласт історичної спадщини, до якого так важко дістатися в європейській традиції. Таким чином, метафора "мовчазної більшості" може бути використана для аналізу історії українського права саме як етноціонального тільки в дуже обмеженій формі.

В історії України ми стикаємось з досить рідкісним випадком відносної цілісності національної культури, коли прошарок інтелектуальної еліти нації не відокремлюється від більшості, а всіляко намагається підкреслити свою

єдність з нею. Своєрідність права як суспільного явища, котре можна характеризувати як складову культури в широкому смислі цього слова у даному випадку полягає у тому, що воно було споріднене з правосвідомістю, котра не була однорідною, і поєднувала специфіку кількох традицій право розуміння – від звичаєвого до вповні сформованого романізованого.

Паралельність існування культурних світів в одній і тій же історичній епосі, яку відкрили послідовники "школи Анналів", має цікаву проекцію в соціально-правовій сфері. Починаючи з XIII століття в історії України ми стикаємось з феноменом паралельного існування не тільки культурних, а й соціальних світів: громади, братства і, врешті решт, "козацька республіка" – спершу Запорізька Січ з її специфічним громадським устроєм та виключною дією звичаєвого права, а з часів Б. Хмельницького – схожа за атрибутами державного устрою, але значно більш розвинена, соціально-структурована зі своєю правовою системою.

Кожен з них є "антиподом" офіційно існуючої державної структури, не інтегрованим, асинхронним соціальним явищем. Це своєрідне практичне втілення народного уявлення про справедливий соціальний устрій, для якого ключовим є поняття не "право", а "вольність". Треба зазначити, що саме цей термін зустрічається навіть в офіційних юридичних документах аж до початку XIX століття. Аналіз використання поняття "вольність" в документах XV- XVIII століть дає підстави для ствердження, що воно нетотожне поняттю "право" (що цілком справедливо з точки зору сучасного категоріального апарату), але вони сусідували у правосвідомості й часом заміщували одна одне.

З аксиологічної точки зору, як свідчить реконструкція елементів правосвідомості різних верств українського суспільства польсько-литовської й козацької доби, „вольність" була більш ціннісною, ніж „право" чи „привілей". Ми бачимо, що поняття „право" не мало універсального соціального характеру як у більш пізні часи (чи й раніше, у системі римського права), воно суб'єктивно-індивідуалізоване і розумілося не стільки з точки зору дозвільних, скільки заборонних рис.

Цікавим є той факт, що етимологічне і семантичне дослідження цього терміну у вітчизняній філософсько-правовій науці ніколи не проводилося, а більшість істориків права намагались модернізувати його у відповідності до сучасної юридичної термінології, орієнтованою на західноєвропейську традицію.

Можливо настав час більш критичного ставлення до "європейської" гілки української історіографічної традиції, витоки якої походять ще від Михайла Грушевського, який розглядав Україну як невід'ємну частку загального європейського історичного процесу. Незважаючи на безперечний факт участі України в європейських історичних процесах ми повинні звернути увагу на особливі риси національної історії, які не пов'язані а ні з Росією , а ні з Європою. Ця особливість абсолютно не означає застосовність до української історії права, правосвідомості модерної російської теорії євразійства.

Порівнюючи випадки застосування понять "право" і "вольність" в юридичних документах епохи становлення української національної свідомості можна знайти суттєві розбіжності у їх змістовному наповненні. Можна помітити, що застосування поняття "вольність" означало, так би мовити, інший рівень правової регламентації діяльності особи. В порівнянні цих понять напрошується аналогія з поняттями етики: "моральность" і "нравственность" на російській мові.

Різні смислові відтінки понять "право" і "вольність" особливо чітко простежуються в юридичних формулах "має право" і "вільний вчиняти". Друга застосовувалась тільки у випадках, коли мова йшла про осіб, які мали право здійснювати судові функції та право нормотворчої ініціативи. "Вольність", таким чином, могла бути позначкою повної соціальної вартості особи, зняття будь-яких обмежень в певній чітко окресленій сфері діяльності.

Цікавими є випадки, коли в документах XVII століття, які закріплюють певний соціальний статус особи чи якоїсь спільноти, застосовується формула "права, вольності та привілеї". Таке словосполучення як найкраще дає змогу зрозуміти розбіжності між смислом цих юридичних термінів.

Зрозуміло, що ретельне дослідження архаїчної національної юридичної термінології – це перспективний напрям вітчизняної історії права, який потребує свого розвитку. Безумовно, це проблема де перетинаються сфери лінгвістики, історії, правознавства та філософії. Саме в такому комплексі ми маємо змогу дослідити феномен правосвідомості в його історичному аспекті. Юридичний термін має набагато більше значення ніж інструментальне знаряддя права. Юридична термінологія – це інструмент, завдяки якому створюється, а не тільки відбивається соціальна дійсність. І якщо Мартін Гайдегер говорив, що "мова – це дім буття", то ми в повній мірі можемо стверджувати, що юридична термінологія – це дім соціального буття і специфіка її відбиває, в даному випадку, особливості формування нашої національної правосвідомості.

Головним чинником, що вплинув на формування правосвідомості українського народу, було особливе маргінальне соціально-політичне середовище. Специфіку цього середовища можна визначити як „життя на межі" держави і „дикого поля", влади закону і "вольності", права писаного і звичаєвого, розміреного життя і непередбачуваності.

З європейських народів тільки українці мають історичний досвід "життя на узбіччі державності" і свідомого протистояння традиційним державним інститутам. Наприклад, небажання створювати письмовий закон на Січі. Відсутність освяченого церковною традицією інституту національної державної влади, як скажімо в Росії православна монархія, і асоціація державної влади з засиллям іновірців, соціальним і релігійним гнобленням, поруч зі специфікою їх співіснування створили умови для зародження унікального типу правосвідомості. Домінуючою рисою правосвідомості, що виникла в такому середовищі, став помірний правовий деконструктивізм. Це явище багатопланове і притаманно всій епосі становлення національних

держав. Саме правовий деконструктивізм було покладено в основу ліберальної ідеології Нового часу.

В українському національному історичному досвіді правовий деконструктивізм став результатом асинхронічності розвитку українських земель в складі як Речі Посполитої, так і Росії.

Сутність правового деконструктивізму можна окреслити в декількох характерних рисах. По-перше, це пошук і знищення вад соціального розвитку. Католицька експансія, кріпацтво, російське самодержавство, яке суперечило народній ідеї вольності – все це підлягало запереченню. Відтак і право як певна система, невід'ємно пов'язана з державністю, що заперечується, потребувало заміщення новою правовою системою, більш відповідною універсальним (чи груповим) соціальним інтересам. Таким чином, правовий деконструктивізм характеризується як двигун соціальних змін.

По-друге, в антропологічному плані правовий деконструктивізм призводить до появи соціально активної особистості, яка покладається на власні сили і може чинити "на власний розсуд", втрачає відчуття сакральності норм, які відкидаються.. Правовий деконструктивізм створює політично активного громадянина, який стурбований станом суспільства, прагне до активних дій, а відтак – опосередковано – до відповідних змін чинного права.

По-третє, правовий деконструктивізм проявляється як важливий культуротворчий фактор. Він дає змогу критично ставитися до існуючої системи цінностей, у тому числі щодо правової культури.

Для часу формування національної самосвідомості українського народу правовий деконструктивізм був ознакою органічної модернізації суспільства. Зміни в суспільстві відбувались завдяки дії внутрішніх факторів. Українське суспільство часів XV-XVII століть мало власну парадигму модернізації, яка проявлялась саме в активній реалізації принципів правового деконструктивізму.

За своєю суттю правовий деконструктивізм можна охарактеризувати як прояв комбінації веберівських типів соціальної дії: інструментальної, ціннісної, раціональної та емоціонально-аффективної. Дослідження цього явища в історичній традиції і в сьогоденні ще чекає свого часу.

Процеси модернізації, що охопили українське суспільство на сучасному етапі, не повинні перетворюватись на процес витіснення всього традиційного інноваційним. Наслідування західної моделі правових систем не повинно перетворюватись в модернізацію неорганічного типу, що здійснюється ззовні. Взаємодія з західними зразками раціоналізації правових відносин в суспільстві породжує нові зразки синтезованого типу правосвідомості, яка нетотожна початковому зразку. Виникає подвійний ефект правового деконструктивізму: заперечення традиції і заперечення наслідків неорганічної модернізації.

Таким чином, проблема етнонаціональних особливостей правосвідомості українського народу перетворюється в наріжний камінь розвитку історико-правової науки в Україні.

Оскільки вона підлягає під родове визначення науки, то її завдання не тільки пояснення, а й прогнозування продій в майбутньому. Зміни в українському суспільстві неодмінно пов'язані зі зверненням до традицій, до тих архетипічних деконструктуруючих елементів картини світу, що є основою для проведення органічної модернізації суспільства. Саме в цьому запорука передбачуваності результатів модернізації, що сприятиме формуванню правової демократичної соціальної держави та громадянського суспільства.

РИМАРЕНКО Ю. І. (м. Київ)

ГАРМОНІЗАЦІЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Гармонізація міжетнічних відносин, на нашу думку, передбачає з'ясування концептуального, інституціонального, політико-правового та конфліктогенного вимірів українського суспільства. На сучасному етапі розвитку України національно-етнічна сфера стає невід'ємним виміром суспільно-політичних реалій. У зв'язку з цим етнонаціональний розвиток українського суспільства потребує адекватного забезпечення політичними засобами і механізмами. Першочерговими потребами є наукове осмислення вітчизняної етнонаціанальної самоорганізації, проблем національної державності й державного управління національною структурою; формування соціально-політичних важелів розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин; всебічний аналіз існуючих форм національного об'єднання і моделювання нових. Їх реалізація в поєднанні з фундаментальними цінностями українського демократичного самовідродження відображає принципово нові форми взаємодії народів для досягнення суспільної гармонії.

Мета і завдання вітчизняної етнонаціональної політики

Вирішення національного питання в Україні на сучасному етапі можна визначити як:

а) суверенізацію особистості, втілення в життя національних прав людини;

б) політико-правове закріплення демократичного розвитку української нації;

в) забезпечення колективних прав етнічних меншин.

Вдосконалення життєдіяльності української нації на сучасному етапі передбачає повноцінне національне буття, гармонійний розвиток і ефективне функціонування української мови, культури, фольклору, етнографічного елемента. Національне відродження є своєрідною формою створення можливостей для реалізації неповторності й самодостатності людської особливості. Етнонаціональна політика в Україні означає відродження духовної та культурної спадщини не тільки українців, а кожного з етносів, що населяють її територію.

Можливо, через те, що Україна майже не має власного досвіду вирішення проблем відносин держави і нації, розв'язання національного питання, її етнонаціональний розвиток в умовах перехідного періоду, по суті, не вийшов за межі конституювання атрибутики держави. Не відбулося самоідентифікації українського суспільства, самоусвідомлення його справжньої сутності, відсутній цілісний стратегічний план його розвитку. Тому і надалі залишається відчутною незбалансованість інтересів, цінностей і традицій населення різних регіонів України, внаслідок чого не вдається

подолати в деяких з них –особливо східних та південних – відцентрових тенденцій. За відсутності загальнонаціональної доктрини, етнонаціональної політики в Україні енергія національної самосвідомості недостатньо задіяна у процесі державного будівництва. Звідси – накопичення в суспільстві соціального та національного незадоволення, духовно-морального пригнічення, соціально-політичного розчарування.

Поки що концепція національної політики зведена до етнополітики в західному розумінні, стрижень якої – ставлення "держави-нації"" до національних (етнічних) меншин. Це – серйозна вада, яка може завдати великої шкоди духовно-культурному розвиткові української нації, її соціальному, політичному, економічному розвитку. Таке розуміння сутності етнонаціональної політики означає не гармонізацію, а відчуження держави від нації, протиставлення державних інтересів національним, державної ідеї – національній. Культурницька спрямованість державної етнополітики межує з уникненням власне політичних проблем, висунутих етнічним відродженням, політизацією етносів та етнізацією особи, що може призвести до етнічних ускладнень, відчутно загальмувати процес розбудови української держави. У зв'язку з цим існує необхідність створити справді наукову прогностичну теорію, що відображала б реальні міжетнічні проблеми, передбачала б забезпечення справжньої рівноправності, реалізацію об'єктивного права народу на національне самоствердження.

Важливим завданням сучасної етнонаціональної політики має стати вироблення позиції з усіх принципових аспектів розвитку етнонаціональних процесів – законодавчих, політичних, економічних та ідеологічних. Її мета – формування суспільства, у якому гармонійно розвиватимуться всі етноси, етнічні групи, а етнонаціональна політика буде засобом духовного розвою української нації, її соціального, економічного, політичного розвитку. Це відповідно передбачає:

сприяння ефективному місцевому етнолідерству й ініціативі, розширення управлінських знань представників нової адміністрації, політичних та громадських діячів, доступ національної еліти до прийняття рішень та контролю над ними;

забезпечення етнічної злагоди, народовладної множинності, багатоманітності культур, подолання етнічної недовіри;

підхід до етнонаціональних проблем, який сприятиме виробленню нових законопроектів у сфері національно-державного будівництва, конституційного права, міжетнічних стосунків, розвитку державного ладу, управлінської сфери;

зміцнення державності, територіальної цілісності, демократії, недопущення етнічних протистоянь.

Для цього необхідні мир у суспільстві, громадянська злагода загальнонаціонального характеру, що ґрунтуються на дотриманні й захисті прав людини, поважанні гідності особи та колективу, співіснуванні політичних, релігійних, історико-культурних поглядів та переконань, різних етнічних традицій та уподобань. Конкретні ознаки такої злагоди –

терпимість, порозуміння; співробітництво, взаємодія всіх суспільних сил; світоглядна множинність; національна, соціальна, конфесійна толерантність; цивілізовані норми взаємин між людьми. Соціально-політичним наслідком втілення зазначеної мети мають стати:

забезпечення політичної злагоди, досягнення рівноваги, стійкого розвитку суспільства; – пошуки ефективних шляхів виходу з економічної й культурно-духовної кризи;

соціально-політичне єднання як запорука безпеки держави і громадянина;

піднесення духовності суспільства, забезпечення всебічного розвитку науки, культури, освіти;

утвердження у свідомості громадян людинолюбної моралі, толерантності, віротерпимості.

Гасла на зразок "держава над усе" суперечать і українській ідеї, і специфічній ролі України в європейській та світовій історії. Ця роль має і духовний, культурно-мистецький характер і, за слушним спостереження М.Бердяєва, не пов'язана із зовнішньою державною могутністю. Відповідно до цього новий підхід до етнонаціональної сфери полягає у сприянні унезалежненню особи, життєдіяльності української нації; утвердженню рівноправності та задоволення специфічних інтересів і потреб усіх етнічних груп в Україні, повному подоланню будь-яких привілеїв чи зверхності на національному ґрунті.

Державне та правове відродження етносів України, зокрема й українського, передбачає, на нашу думку, втілення таких основних завдань:

розроблення наукової концепції правового статусу національних меншин в Україні з розкриттям змісту прав етносів (субетносів), співвідношення цих прав з "індивідуальними" правами та свободами людини і громадянина корінних народів, національних меншин;

чітке визначення повноважень органів законодавчої та виконавчої влади України щодо створення умов для відродження, збереження та розвитку всіх етносів України;

правове забезпечення самостійності національних меншин у розв'язанні питань, що торкаються їх інтересів та вільного вибору ними шляхів свого національного відродження й розвитку.

При цьому слід уникати прагнення до одноманітності, наперед визначеного алгоритму розв'язання національних та соціальних проблем, централізованої упорядкованості й заформалізованості. Мета і завдання вітчизняної етнонаціональної політики повинні виходити з необхідності досягнення її гармонійного ритмічного утвердження на всіх рівнях і потребах, забезпечення етнонаціональних інтересів українського народу.

Зміст, принципи та суб'єкти етнонаціонального розвитку

Етнонаціональна проблематика вимагає переосмислення ситуації в контексті становлення української держави, усвідомлення того, що демократичні перетворення залежать не лише від стану економіки, а й від розстановки політичних сил та соціально-культурних чинників. Важливе

місце в зазначеному контексті належить етнонаціональному чиннику, який суттєво впливає на досягнення загального добробуту, злагоди та партнерства, утвердження в Україні плюралістичного суспільства, якому властиві зростання значення прав особи та етносів, людини і територій, природної соціальності, духовності індивідуумів і форм їх відтворення. Такі пріоритети – вирішальна умова формування нової загальнонаціональної ідеї в Україні на початку XXI ст.

Проблеми співвідношення прав нації, громадянина та держави – основа національного відродження, стрижнем якого має бути загальнодержавна ідея. Отже, національне відродження і державне будівництво мають визначити діяльність державних і громадських організацій України. Відродження та оновлення національного життя етносів України – невід'ємна складова формування громадянського суспільства, правової держави. Життя переконує, що енергія, творчий дух етносів не лише не затухає, але розвивається по висхідній. Важливо спрямувати її в русло творення. Всебічне врахування етнонаціонального буття народів, "відштовхування" від етнічного відродження, забезпечує етнонаціональне оновлення. Водночас важливо розвивати специфічні риси етносу та його потенційних можливостей на нових стадіях його поступу.

Врахування етнонаціональних потенцій дає можливість:

у духовно-культурній сфері всебічно підтримати відродження культурно-етнічної самобутності українського народу й етноменшин України, його морально-етичних норм; обґрунтувати (виробити) нові норми; сприяти ціннісно-культурологічному осмисленню фольклору, епосу та всього духовно-історичного надбання етносу; забезпечити оновлення й поглиблення мовно-культурних надбань; сприяти відродженню релігійно-етичних цінностей минулої історії етносу;

в економічній сфері забезпечити значне зростання виробничих сил суспільства, розвиток творчої праці людей, піднесення загального рівня матеріальних та духовних благ, техніко-технологічної творчості народу; вироблення нових поглядів на власність, способи трансформації господарської дбайливості, бережливого ставлення людей до природних багатств та природно-екологічного середовища; якісно нове піднесення працьовитості народу, розвитку творчого потягу до праці як джерела всіх багатств тощо;

у політичній сфері підтримати політико-демократичну творчість та суспільно-громадську активність етносу; сприяти оновленню критеріїв та рівня реалізації політико-державного унезалежнення етносу як історичного суб'єкта та всього українського народу; враховувати партійно-політичну структуру суспільства; створювати політико-юридичні установи національно-етнічної спрямованості; забезпечити нове прочитання минулого титульного етносу з уточненням його походження та етнокультурного середовища;

у соціально-побутовій сфері сприяти коригуванню уставлених комунікативних зв'язків, відновленню при забутих народних звичаїв, традицій та норм побутового спілкування людей; забезпечити вироблення

нових ціннісних орієнтацій способу життя групи та особи; сприяти підвищенню чутливості суспільної свідомості до, соціальної справедливості, добра, доброчесності.

Етнонаціональна політика в Україні має ґрунтуватися на ідеології державотворення, поєднаній з розвитком та поглибленням національної ідеї. Ця політика неможлива без вироблення механізмів узгодження національно-специфічних інтересів українців, етносів та регіонів щодо тактики і стратегії розвитку держави.

Принципи національної політики – основоположні цінності (ідеї), реалізовані на всіх рівнях суспільства. До них належать:

повага прав людини та основних свобод, у тому числі національних, незалежно від статі, віри, соціального становища та регіону проживання;

рівні права етносів за різних форм їхнього самовизначення й обов'язковою умовою збереження соборності, державності;

рівні права і відповідальність районів та областей (регіонів);

багатонаціональна єдність держави, її етносів та громадян;

розвиток багатонаціонального українського суспільства шляхом діалогу, відмови від застосування сили;

державна підтримка українського та інших етносів, збереження їх культури, мови, традицій, середовища проживання;

створення міжнародних гарантій захисту прав та свобод українців в іноземних державах.

Ці принципи взаємопов'язані та створюють органічну єдність, а реалізація кожного з них є умовою для реалізації інших. Саме ж утвердження передбачає: точне врахування конкретних історичних умов розвитку етносів та в цілому держави; створення загальновизнаних законних механізмів та норм, які забезпечували б втілення цих принципів у життя.

Етнонаціональна політика є галуззю внутрішньої політики, що забезпечує національну безпеку в сфері міжетнічних відносин та внутрішню стабільність країни. Вона охоплює проблеми етнічної регіональної політики та різноманітні чинники міжетнічних та міжнародних відносин. У перехідному суспільстві ними є:

ефективність системи державного управління;

конституційний лад і конституційні проекти його реформування (моделі державного ладу – федерація, унітаризм);

федералістські та регіонально-автономні політичні рухи;

етнонаціональні політичні рухи та етнічне голосування;

сепаратистські рухи;

зовнішні чинники.

У сучасних умовах важливо з'ясувати, який суверенітет належить реалізувати в Україні – народний, державний чи національний? Вони не тотожні, бо кожний має власний суб'єкт: народ, державу, націю. Завдання – добитися їх органічного взаємозв'язку, усвідомлюючи, що державний та національний суверенітет є різними формами народного суверенітету. А це потребує забезпечення:

суверенітету української нації – національного суверенітету, тобто повновладдя нації у вирішенні всіх питань національного життя, зміцнення національної держави, гармонізації відносин з іншими етносами;

суверенітету української держави -- державного суверенітету як верховенства, повноти державної влади України в межах її території.

Досвід сучасних країн свідчить, що принцип самовизначення етносів, нації реалізується в найрізноманітніших формах – регіональної автономії, культурно-національної автономії, наданні всім етнічним групам (етнічним меншинам) реальних можливостей для вільного розвитку (національно-культурна, національно-персональна автономія).

Етнодержавознавчий підхід, який ми використовуємо має реальну змогу поставити в центр етнонаціональної та державно-правової діяльності етнічну (національну) людину, її життя, честь і гідність, матеріальні й духовні блага, особисту недоторканість та інші права і свободи, закріплені у Загальній декларації прав людини, міжнародних пактах з прав людини та ін. Виходячи з цього, особистість і нація є рівними суб'єктами етнонаціональної політики, а національні права – невід'ємною складовою загальновизнаних прав людини.

Важливою проблемою в етнонаціональному розвитку є права національних меншин. Часто їх розглядають як особливі права, інколи невиправдано прирівнюють до привілеїв. Насправді спеціальні права національних меншин відображають концепцію реальної, а не формальної рівності (тобто фактичної рівності, а не юридичної). Термін "спеціальні" означає, що певна категорія прав надається національним, етнічним групам з метою захисту їх культури, віросповідання, мови тощо.

Права національних меншин є водночас правами людини, адже тільки правовий режим, який гарантує основні права (для всіх) і спеціальні права (національних меншин), здатний створити справедливі умови для всіх груп, у тому числі й етнічних. Обидві групи прав важливі для розвитку національних меншин і не є антагоністичними: захист прав національних меншин не буде ефективним у державі, яка не забезпечує прав людини, і навпаки, певний обсяг гарантування однієї групи прав є необхідною передумовою для реалізації іншої групи.

Етнонаціональна політика одночасно із забезпеченням прав національних меншин має забезпечити життєдіяльність титульної нації. Тому важливо, щоб ознаки української ідентичності відігравали функціональну роль самозбереження і відтворення українського етносу як цілісного організму, структуроутворюючої складової українського соціуму.

Невідкладними завданнями нашого часу є всебічне сприяння консолідаційним процесам у середовищі української нації, перетворення її на суспільний етносоціальний організм в українському соціумі; вироблення і закріплення самобутнього стереотипу поведінки, світосприймання і світогляду, створення ефективної системи відтворення всіх рівнів суспільності – індивідуального, колективного, етнічного, національного; подолання в розвитку українського суспільства комплексу меншовартості, вторинності. Не менш значущими є перетворення національної

самосвідомості на дійовий чинник державотворення, концентрація національного "духу" в площині саморозвитку, самореалізації етносу, формування державницької волі народу, розбудову самої держави.

Державна етнонаціональна політика має стати важливим чинником реалізації одного з головних завдань держави: сприяти кожному з неукраїнських народів зайняти в процесі етнонаціонального пробудження те місце, яке б найбільше відповідало його об'єктивним потребам і одночасно зміцнювало б українську державність. Втілення такої політики має відбуватися через забезпечення національних прав, до яких належать:

1. Право на вільну національну самоідентифікацію. Згідно з ним кожна людина має право вільно обирати національну належність або ж визнавати себе особою без національності. Національність громадян деяких державу державних документах не фіксується. Проте це не виключає можливості національних кадастрів (реєстрів), у які на добровільній основі може бути внесена певна особа з правом вільного виключення з них. Подібні кадастри складають з метою статистичного обліку національних потреб, для правозахисної діяльності.

2. Право народу (нації) на самовизначення. Всі народи користуються ним відповідно до міжнародних пактів про права людини. Це означає, що кожна людина має право вільно забезпечувати свій політичний статус, економічний, соціальний та культурний розвиток. В основі народу як суб'єкта самовизначення знаходиться, як правило, кожний етнос, з яким ідентифікується певна територія.

3. Право на національно-територіальну автономію. Ним користуються етноси, які з різних причин не можуть створити свою державність, а також народи (субетноси), що компактно мешкають за межами своїх державних утворень. Національно-територіальна автономія передбачає створення національних адміністративно-територіальних одиниць з відповідними органами місцевого самоврядування, які з урахуванням місцевих особливостей у межах чинного законодавства розробляють і реалізують заходи щодо задоволення національних потреб населення. Нерідко право на національно-територіальну автономію піддається серйозній критиці, оскільки його реалізація містить потенційну загрозу цілісності держави (особливо унітарної).

4. Право на культурно-національну автономію. Її доцільність очевидна в тих випадках, коли національність, що компактно мешкає, не становить більшості населення регіону й у містах. У такій ситуації свої національно-культурні потреби субетноси забезпечують - через діяльність національних громад (національно-культурних товариств, центрів, асоціацій) або ж спеціально обраних органів культурного самоврядування.

5. Право на захист від дискримінації за національною ознакою. Жодна людина не може бути обмежена вправах у зв'язку з її національною належністю. Як окрема людина, так і народ у разі дискримінаційних дій, геноциду щодо них мають право на повну і всебічну реабілітацію та ліквідацію наслідків цих дій.

Етнонаціональні виміри і механізм вдосконалення українського суспільства

Сучасний розвиток українського суспільства потребує нових підходів до організації суспільного життя, осмислення нової суті суспільства і національної політики з урахуванням регіонально-територіального виміру.

Основні принципи етнонаціональної політики слід застосовувати з урахуванням суспільно-політичного, економічного та духовного розвитку суспільства, конкретних проблем етнічних груп у відповідних регіонах. А будь-яким діям має передувати аналіз соціально-економічної та етнопрофесійної структури конкретного регіону, його найважливіших характеристик щодо існуючих та потенційних етнокультурних проблем. Усе це може послужити суттєвою підставою для співпраці держави та національностей, національного відродження етносів і територій на загальноукраїнському й регіональному рівнях.

Головна мета етнорегіональної політики – забезпечення реалізації національних потреб, конфесійних особливостей різних спільнот, не ігноруючи загальнонаціональних стратегічних інтересів держави. Йдеться про створення необхідних умов та механізмів регенерації етнонаціонального життя народів, збереження та розвиток національних культур, мов, традицій, про їх духовну співтворчість. Регіони, будучи етнічно неоднорідними за складом населення, територіально відтворюють культуру різних національностей. Тому кожен з них повинен мати власну програму оптимізації, гармонізації міжетнічних відносин. У зв'язку з цим децентралізація має поєднуватися з сильним місцевим самоврядуванням. Розширення прав, можливостей місцевих співтовариств може сприяти розв'язанню багатьох проблем міжетнічних відносин, благотворно впливати на збереження традицій та своєрідності етнічних культур.

Гармонійна етнорегіональна політика дає змогу інститутам влади, державним службам наблизитися до потреб, запитів та інтересів різних за культурою груп, що мешкають в одній державі. Вона має брати до уваги етнічні параметри соціально-професійної стратифікації суспільства, що особливо важливо у зв'язку з ринковими реформами, трансформацією державної власності. Не менш важливою є національно-територіальна специфіка ринкового господарства, що працює на горизонтальних зв'язках та враховує сезонні особливості, професійні традиції, потреби населення, регіону.

Управління міжетнічними відносинами в політичній сфері – головна ланка в системі етнонаціональної політики. Політичними регуляторами міжетнічних відносин є державний лад, принципи державної діяльності, політична система, система демократії загалом, конституційні та правові норми, політичні відносини. І якщо система суспільних відносин є об'єктивним регулятором міжетнічних відносин, то держава як політичний інститут.

Ефективна етнонаціональна політика потребує і відповідно інформаційно-аналітичного забезпечення, яке передбачає: розробку

соціального паспорта регіону; вивчення соціальної, професійної, етнонаціональної структури, демографічної ситуації та динаміки розвитку регіону, аналіз структури політичних сил, мети політики й поведінки національних груп, партій та рухів, дії національних еліт і адміністративних апаратів; вивчення політичних та економічних установок й поведінки основних груп національної, соціальної, політичної й адміністративної структур регіону; вивчення динаміки соціальної й політичної обстановки в регіоні, факторів напруженості та безпеки; узгодження конфліктних альтернатив політичного й економічного розвитку регіонів.

Національне відродження передбачає: відновлення споконвічно притаманних українству духовно-моральних і культурно-мистецьких цінностей; гуманізацію і демократизацію міжетнічних відносин, попередження етнонаціональних конфліктів; збереження територіальної цілісності, відмову від територіальних зазіхань, застосування сили в розв'язанні будь-яких спірних питань; етнічну, політичну консолідацію кожного етносу на ґрунті спільності культурно-історичного минулого, національних цінностей та інтересів. При цьому недопустимими є будь-які протиставлення одного етносу іншим, прояви агресивності, національного егоїзму, національної зверхності тощо. Першорядної ваги набуває формування національної (етнічної) свідомості, самобутніх культурних цінностей всіх етносів, національно-патріотичного виховання.

Від національного самопочуття українців залежить духовний розвиток усіх інших етнічних груп України, міжетнічна злагода в суспільстві. Тому важливим є створення умов для їх етнокультурного розвитку. Зважаючи на наслідки багатовікової політики денаціоналізації в багатьох регіонах України, окремі аспекти національного буття українського етносу потребують спеціальної державної підтримки. Забезпечуючи життєдіяльність українців, держава покликана гарантувати рівні права усім громадянам незалежно від їх національного походження, сприяти вільному розвитку їхніх культур і мов.

Українська держава виходить із того, що в поліетнічному суспільстві соціально-економічні та духовно-політичні перетворення повинні узгоджуватися з політикою у сфері міжетнічних відносин, засадами якої є:

конституційне гарантування рівних можливостей для участі громадян в усіх сферах суспільного життя незалежно від їхньої національності;

визнання національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод;

дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;

забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин, сприяння збереженню їхніх культури, мови і традицій;

відновлення прав депортованих етносів, не допускаючи при цьому нових дискримінаційних утисків за національно-культурними ознаками;

створення атмосфери взаєморозуміння та терпимості, культурного діалогу між усіма етнічними групами, громадянами незалежно від статі, віри, національного походження, соціального стану та місця проживання;

розвиток поліетнічного українського суспільства на засадах діалогу, мирного розв'язання конфліктів, відмови від застосування сили, крім адекватних дій при загрозі масового порушення прав людини та окремих етнічних спільнот;

використання існуючих та сприяння у створенні нових міжнародних механізмів захисту прав та свобод українців у зарубіжних країнах.

Реалізація цих принципів передбачає, що запровадження у дію одного із них не повинно призводити до порушення інших і потребує: створення відповідних законних (легітимних) механізмів, прийняття правових норм, які на практиці забезпечували б здійснення та втілення вищезгаданих принципів у життя; приєднання України до міжнародних угод, пактів, конвенцій ООН, рішень ОБСЄ, Ради Європи, що визначають права людини, права національних меншин; співробітництва з міжнародними організаціями та незалежними експертами щодо оцінки ситуації міжетнічних відносин в Україні.

Поліетнічний склад населення України спонукає державу до пошуку відповідного механізму її функціонування, який упереджував би протистояння за етнічною, культурною чи мовною ознаками. Висока оцінка українцями внеску всіх етнічних груп країни в здобуття нею державної незалежності, поєднується з прагненням цивілізованого співжиття з ними за принципами рівності, гуманізму і соціальної справедливості, рівної участі в розбудові Української держави. Водночас, як національна більшість, вони повинні усвідомлювати відповідальність за всебічний розвиток національних меншин, стан міжетнічних відносин. У процесі формування демократичної, соціальної, правової держави актом гуманізму та історичної справедливості є відновлення прав кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, які за національною ознакою були примусово переселені з території України. Засуджуючи цю злочинну діяльність сталінізму, Українська держава докладає зусиль для їхньої правової, політичної, соціальної та культурної реабілітації. Визнано право осіб, яких було насильницьки виселено, та членів їхніх родин на повернення в місцевості, де вони постійно проживали до депортації. Однак здійснення цього права не має порушувати права і законні інтереси громадян, які нині проживають у цих місцевостях.

Загалом ця політика зорієнтована на забезпечення компактності проживання переселених народів з метою створення сприятливих умов для задоволення їхніх етнічних, культурних та духовних потреб. Держава гарантує особам-репатріантам право на збереження та розвиток культурної спадщини, отримання освіти рідною мовою, що повинно сприяти всебічній та рівноправній участі громадян і їх об'єднань у консолідаційних процесах українського суспільства. Передусім це стосується відродження та розвитку кримськотатарської, болгарської, вірменської, грецької, німецької та інших культур.

Повернення й облаштування депортованих осіб має і зовнішньополітичний аспект. Йдеться про залучення до участі у фінансуванні, матеріально-технічному забезпеченні процесу переселення

(компенсації за проїзд, залишене житло, перевезення багажу, облаштування на новому місці, пенсійне забезпечення тощо) країн–учасниць СНД шляхом укладання відповідних двосторонніх угод. Одночасно вишукуються нові механізми залучення фінансової й матеріальної допомоги від державних, громадських та благодійних організацій Німеччини, Туреччини, Греції, Болгарії, вірменської діаспори, міжнародних організацій та фондів.

Державотворчість відкрила широкі можливості для співробітництва із українцями, які проживають за кордоном, для їхньої участі в політичному, соціально-економічному й духовному розвитку країни. Політика України щодо осіб українського походження, які є громадянами інших держав і з точки зору міжнародного права розглядаються там як національна меншина, формується з урахуванням її зобов'язань перед світовим співтовариством згідно з міжнародними стандартами в галузі прав людини, законодавством зарубіжних країн, а також власним. До основоположних міжнародно-правових документів з цього питання належать: Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права й факультативний протоколу нього. Декларація ООН про права осіб, які належать до національних, етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин та інші документи.

Діяльність України у формуванні міжнародно-правового механізму співробітництва із зарубіжними українцями передбачає:

внесення до міжнародно-правових документів положень про всебічну підтримку українців у країнах їхнього розселення;

сприяння реалізації заходів захисту та підтримки зарубіжних українців через посольства та консульські установи;

укладання двосторонніх угод, розробка та реалізація двосторонніх програм забезпечення потреб національних меншин України та країн-партнерів;

участь у міжнародних переговорах та консультаціях з метою поліпшення становища осіб, які належать до національних меншин;

використання міжнародних механізмів, що дають змогу державам та окремим особам надсилати інформацію з питань дискримінації в міжнародні організації;

звернення до міжнародних механізмів врегулювання конфліктів, коли національні механізми правового захисту в державі проживання українців упереджені та політизовані;

сприяння розвиткові безпосередніх зв'язків та співпраці як державних, так і недержавних організацій з представниками родинних меншин за кордоном;

заохочення прикордонної співпраці.

Не менш важливим є створення необхідних умов для духовно-культурного взаємообміну із зарубіжними українцями, розширення його обсягів, участь державних, громадських організацій у здійсненні спільних програм, проведенні різноманітних заходів, взаємному обміні духовними здобутками. Втілення цих засад у життя сприятиме створенню українських

навчальних закладів, центрів української культури й мистецтва, забезпеченню потреб в українських книгах, підручниках, періодиці.

Українська держава виходить з того, що правові процедури та політичні методи, що ґрунтуються на принципах і нормах міжнародного права, є надійними механізмами запобігання конфліктних ситуацій, ефективного здійснення її політики у сфері міжетнічних відносин. Своєчасне узгодження етнічних інтересів, задоволення культурних і духовних потреб осіб різних національностей, сприяння вільному розвитку кожної етнічної групи та розкриттю її духовного потенціалу, перетворення етнічної багатоманітності на джерело позитивного взаємовпливу та прогресу – важливі чинники консолідації українського товариства, гармонізації міжетнічних відносин в України.

УСЕНКО І. Б. (м. Київ)

УКРАЇНСЬКЕ АКАДЕМІЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Творчі здобутки Української Академії наук у царині юридичної науки пов'язані з блискучим сузір'ям видатних особистостей – М. П. Василенка, Б. О. Кістяківського, О. О. Малиновського, М. Є. Слабченко, Ф. В. Тарановського та інших корифеїв вітчизняного правознавства, життєвий і творчий шлях, суспільно-політичні і наукові погляди кожного з яких можуть і повинні стати, а частково вже стали, предметом окремих грунтовних досліджень. Мета цієї праці знайти у світосприйнятті, методології і теоретичних позиціях правознавців УАН саме те, що їх об'єднувало, незважаючи на різний життєвий досвід, соціальне походження, політичні переконання та наукові інтереси. І першим критерієм, вихідною точкою для аналізу має, на нашу думку, стати з'ясування ставлення вчених Академії до соціального і національного питання - двох основних проблем, які і сьогодні ятрять душу суспільству.

Саме ці два могутніх чинники є визначальними для з'ясування першооснов теоретичних і практичних державно-правових моделей. Академік С. С. Дністрянський влучно зазначав: "Хоч як ріжняться на перший погляд наукові конструкції між собою, та як ріжна в них форма аргументації, всеж таки всюди добачуємо могутній вплив двох головних ідей: ідеї с в о б о д и людини, та ідеї с у в е р е н н о с т и народу (побіч суверенности держави), - зачим витворюється новий важливий чинник у правному житті модерної держави, себ-то с у с п і л ь н і с т ь у модерному розумінні, як чинник п о р у ч держави а чимало й с у п р о т и держави, та повстає з одного боку н а ц і о н а л ь н е, з другого боку с о ц і я л ь н е питання з рішаючим впливом на ідею права в державі" [1].

Враховуючу тематику нашої конференції, я зупинюся лише на першій половині цього двоєдиного питання: на ставленні вчених Академії до етнонаціональних проблем.

Зауважимо відразу, що світогляд майбутніх науковців ВУАН формувався як під впливом суспільних ідеалів загальнодемократичного соціального характеру, так і в контексті розвитку національного руху, сприйняття ними так званої "української ідеї". (Під останньою в сучасній літературі прийнято розуміти усвідомлення народом своєї внутрішньої єдності, історичного характеру, власної долі і призначення у світі, своєрідний за словами М. С. Грушевського, "збуджуючий фермент суспільства, стихійний процес боротьби за збереження своєї етнічної особи, яку українське населення вело протягом стількох століть свого історичного існування" [2]). Більш того, важко навіть говорити про пріоритет соціального над національним чи навпаки національного над соціальним у поглядах фундаторів української юридичної науки, оскільки одне від одного було невіддільне.

Український національний рух у своєму розвитку, як і загальнодемократичний, пройшов певну еволюцію від аполітичного етнокультурництва до організованої політичної боротьби за національні інтереси. На цьому свого часу наголошував і М. П. Василенко, вказуючи, що він розрізняє в державницькому питанні дві сторони – культурну і політичну [3]. Відповідно спершу з'явилися на світ різного роду українські культурно-просвітницькі осередки і лише згодом політичні об'єднання на національній платформі, перші українські політичні партії. В річищі цього процесу збагачувався зміст "української ідеї", вона набувала все більш юридизованого характеру, виливалася у конкретні державно-правові вимоги. Важко тут не погодитися з Ю. І. Римаренком, який справедливо зазначав, що українська національна ідея співвідноситься з ідеєю державності як форма національного відродження з його змістом, що ідея політичної самостійності українського народу, перетворення української нації на дійсно державну, вироблення та плекання державницького світогляду, суверенного мислення, задоволення державницького інтересу, загальнонаціональних ідеалів, їх поєднання з інтересами особистими і національними є альфою і омегою національного розвою України та її державотворення [4].

В 90-ті роки минулого століття, тобто в час початку формування світогляду "покоління фундаторів" Академії, процес політизації і юридизації українського руху якраз набирав сили. Політизовувалися навіть деякі зовні суто культурницькі громадські організації. Так, започатковане у 90-х роках Київське літературно-артистичне товариство виявилося тісно пов'язаним з Київським осередком групи "Освобождение". (Активними учасниками товариства були М. П. Василенко і Б. О. Кістяківський) [5].

В листуванні жандармських установ висловлювався неспокій з приводу діяльності навіть такої поміркованої організації як Комісія народних читань при Київському товаристві лікарів (у ній в різний час брали участь М. П. Василенко, О. І. Левицький та О. О. Малиновський) [6].

Широкого розмаху набула діяльність Київського товариства грамотності (1882-1908 рр.), яке організовувало лекції, літературно-мистецькі вечори, видавало книжки для народу, підручники для дітей тощо. І це товариство всупереч сподіванням влади не обмежувалося популяризацією ліше російської культури, а публікувало твори Т. Г. Шевченка і інших українських авторів, заснувало у 1902 р. Троїцький народний будинок – один з перших на українській землі з загальнодоступних клубів, що згодом відіграв помітну роль не лише у революційній пропаганді [7]. В списках Київського товариства грамотності теж можна побачити прізвище М. П. Василенка і ряду його майбутніх співробітників по Академії [8]. В аналогічних культурницьких осередках брали участь правознавці Харкова і Одеси. Чимало їх було і на західноукраїнській землі, зокрема у Львові, з яким пов'язані життя і діяльність майбутнього академіка ВУАН С. С. Дністрянського.

Важливим чинником розвитку національного руху стали наукові, в т.ч. правничі товариства. Крім Південно-західного відділу Російського

географічного товариства, Наукового товариства ім. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, Історичного товариства Нестора-літописця, Історико-філіологічного товариства при Харківському університеті та фахових юридичних товариств, необхідно згадати Одеське товариство історії і старожитностей (засноване ще в 1839 р., з ним тісно співробітничав, починаючи зі студентських років М. П. Слабченко), Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (засноване 1910 р.), різного роду церковно-археологічні, військово-історичні товариства, які теж зробили більший чи менший внесок у становлення вітчизняної, в т.ч. історико-юридичної науки.

Окремо треба сказати про наукові осередки, які формально вважалися державними установами, але здебільшого утримувалися за рахунок меценатів, а не держави. Невеликий штат таких установ доповнювався численними ентузіастами, які працювали на громадських засадах. Серед них на першому місці стоїть Київська археографічна комісія (Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі), яка стала невід'ємною частиною українського національного відродження. Діяльність комісії, якій присвячено монографію О. І. Журби [9] і ряд інших публікацій, не потребує спеціальних коментарів. Досить сказати, що з нею в різний час співпрацювали Т. Г. Шевченко, П. О. Куліш, М. І. Костомаров, М. О. Максимович, В. Б. Антонович, В. С. Іконніков, М.С.Грушевський, О. М. Лазаревський та інші корифеї національної науки і культури. Під кутом зору нашого дослідження акцентуємо лише увагу на тому, що в списках Археографічної комісії були і прізвища відомих українських правників XIX століття М. Д. Іванишева, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. М. Ясинського, В. А. Незабитовського, а також майбутніх представників академічної юридичної науки О. І. Левицького, М. П. Василенко, В. І. Щербини та І. М. Каманіна.

До числа подібних державно-громадських осередків належали Чернігівська, Полтавська, Катеринославська та інші губернські вчені архівні комісії, створені на підставі "Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії" 1884 р. Крім власне архівної діяльності, члени вчених архівних комісій займалися пошуками в галузі історії, археології, етнографії, публікували документальні матеріали. До діяльності цих комісій так чи інакше було причетно більшість українських дореволюційних істориків права.

Проте найконцентрованішим виразом українського руху, осередками де власне відшліфовувалися теоретичні постулати прихільників української ідеї, стали організації, які свідомо поєднували завдання політичні і національно-культурні. Родоначальниками таких організацій традиційно вважається славетне Кирило-Мефодієвське товариство. Безпосередніми продовжувачами традицій кирило-мефодіївців стали петербурзька, київська та інші громади. На цю ідейну наступність, зокрема, звертав увагу Б. О. Кістяківський у своїх дослідженнях українського демократичного руху. Він же досить переконливо одним з перших довів, що громадівський рух вийшов далеко за звичне

культурництво, оскільки мав на меті досягнути для української культури реальних можливостей вільного розвитку в конституційній федеративній державі. "Українська Громада, - підкреслював вчений, являла своєю програмою-мінімумом яскраво конституційну організацію і відіграла помітну роль у загальноросійському конституційному русі" [10]. Проте зазначену оцінку слід відносити насамперед вже до досить зрілого періоду існування Київської громади, оскільки діячі так званої "Старої громади" 60-х – 80-х років більше уваги приділяли науковій, літературній і мистецькій діяльності, ніж суто політичній боротьбі.

З кола "Київської громади" вийшов видатний мислитель і політичний діяч М. П. Драгоманов, ідеї якого домінували в українській політичній думці кінця XIX століття [11]. Під впливом М. П. Драгоманова вектор політичної спрямованості українського руху різко змістився ліворуч і в другій половині 80-х років відбувся фактичний розкол всередині "громад" між прихильниками переважно культурницької орієнтації і поступового політичного вирішення українського питання (лінія В. Б. Антоновича), з одного боку, і більш радикально настроєними послідовниками М. П. Драгоманова. Існувала і третя, а історично - найстаріша, течія, що орієнтувалася на суто культурно-просвітницьку працю і для якої навіть В. Б. Антонович, котрий відстоював необхідність певної "національно-поступової" політичної діяльності, видавався небезпечним радикалом.

Як вже зазначалося, наприкінці XIX століття на чільне місце у революційно-демократичному таборі висунулися представники соціалістичних марксистських течій. Ідеї М. П. Драгоманова, який був справжнім володарем думок тогочасної української інтелігенції, надихнули не лише радикальну частину лібералів, але й справили величезний вплив на українських соціалістів, визнаним лідером яких мислитель залішався протягом багатьох років. По суті, дякуючи йому, був започаткований процес зближення української національної ідеї з демократичним соціалізмом марксистського напямку. Закономірним наслідком цього процесу, в ідеологічне забезпечення якого внесли свій вклад також С. А. Подолинський, О. С. Терлецький, М. І. Павлик, І. Я. Франко, Леся Українка та інші вітчизняні мислителі, стало переростання перших малочисельних інтелігентських гуртків, які виділилися з загальноросійського революційно-демократичного руху в 80-х роках ("Гуртка українських соціалістів-федералістів", "Братства тарасовців" тощо), у відносно масові українські соціалістичні партії різних політичних відтінків: Революційну українську партію (з 1900 р.), Українську соціалістичну партію (з 1900 р.), Українську народну партію (з 1902 р.), Українську соціал-демократичну робітничу партію (з 1905 р.), Українську соціал-демократичну спілку (з 1905 р.) та інші.

В період максимального піднесення революційного і національного руху на Україні організаційно оформились у партії і українські ліберали. Їх зусиллями за ініціативою О. Я. Конисього було створено ще у 1897 р. "Загальну українську безпартійну демократичну організацію", яка в 1904 р. перетворилася на Українську демократичну партію. Ліве крило цієї партії

наступного року оформилося в Українську радикальну партію, але у тому ж 1905 р. обидві організації об'єдналися в єдину Українську Демократично-Радикальну партію. Програма УДРП була загалом близькою до вимог кадетів, але на відміну від них орієнтувалася на перебудову Росії на федеративних засадах і здобуття автономії України. Як данина епосі проскакували в ній і соціалістичні нотки.

УДРП в період першої російської революції виявилася найвпливовішою з усіх політичних партій. Її представники стали основою своєрідної національної депутатської фракції - Української думської громади в I і II Державній Думі. (З інших партій найбільшого успіху у виборчій кампанії досягла "Українська соціал-демократична спілка", якій вдалося провести до II Державної думи 14 своїх кандидатів).

Проте після третьочервневого перевороту політична діяльність українських партій в умовах наступу реакції фактично припиняється. Але вже весною 1908 р. український рух породжує нову організаційну форму. З ініціативи колишніх членів УДРП і за участю представників майже всіх інших українських партій було засновано Товариство українських поступовців (ТУП). Товариство формально не вважалося політичною партією, його метою проголошувалося налагодження спільної праці представників різних політичних сил, які об'єднувалися на платформі конституційного парламентаризму і автономії України у майбутній федеративній Росії. Крім загальних політичних вимог, ТУП висунуло широку програму захисту і розвитку української культури, мови і освіти. Товариство залишалося найвпливовішою силою національного руху аж до 1917 р., коли на політичній арені знову з'явилася низка українських партій різного напрямку [12].

Для нашого дослідження принципове значення має, які з зазначених вище політизованих громадських об'єднань і політичних партій справили найбільший вплив на майбутніх правознавців ВУАН.

Насамперед треба підкреслити визначальну роль Київської громади. По суті основи правничої науки в Академії закладали діти, племінники, зяття, улюблені учні визнаних лідерів "Громади". Так, О. Ф. Кістяківський, батько Б. О. Кістяківського, якщо формально і не входив до "Громади", то був настільки ідейно близьким до неї, що брав участь практично в усіх її заходах. А визнаний лідер "Громади" В. Б. Антонович був чоловіком рідної сестри матері Б. О. Кістяківського і його хрещеним батьком. О. О. Малиновський був одружений з дочкою видатного діяча "Громади" О. Я. Кониського, вважав себе учнем іншого її яскравого представника П. Г. Житецького, визнавав помітний вплив на себе з боку О. Ф. Кістяківського і В. Б. Антоновича. Активним членом "Громади" був П. П. Чубинський, батько міністра судових справ в уряді гетьмана П. П. Скоропадського, про роль якого в утворенні Академії вже йшлося у попередньому розділі цієї праці. В багатьох громадівських заходах, зокрема у виданні журналу "Киевская старина" активну участь брав учень В. Б. Антоновича, у майбутньому найстарший з академіків "юридичного класу" О. І. Левицький. Учнем відомого

"громадівця" О. М. Лазаревського був М. П. Василенко. Він незабаром після свого приїзду в Київ сам став членом "Громади" і, за свідченням дружини академіка, співробітничав з нею "до кінця, коли у Києві залишилося лише три члени її – Микола Прокопович, Л. М. Старицька-Черняхівська та О. Г. Черняхівський" [13].

В період наступної партійної інституціалізації і радикалізації українського руху переважна більшість національно свідомих правознавців, як свідчать їх біографії, не вийшла за межі традиційних "громадівських" вимог. Радикалізм М. П. Драгоманова і його послідовників відштовхував помірковану інтелігенцію. Суть суперечностей досить добре висловив О. Ф. Кістяківський: "Драгоманов мріяв створити соціалістичне, радикальне українофільство. Я ж думаю про створення українофільства як національної свідомості. Українофілом має бути кожен житель Малоросії: землевласник і домовласник, фабрикант і ремісник, купець і шинкар, священик і вчений, педагог і народний учитель, орендар і поселенець – всі і кожний повинні бути свідомими українофілами. Українофільство повинно бути практичним, кожен, працюючи у своїй сфері, на своїй ниві, на яку поставила його доля - повинен бути націоналістом. Це так звана мала політика на відміну від великої так званої драгоманівської політики" [14].

"Практичними українофілами", безперечно, були О. І. Левицький, М. П. Василенко, О. О. Малиновський та багато інших науковців. Зате Б. О. Кістяківський вже в юнацькі роки заявив себе як ревносний послідовник М. П. Драгоманова, один з лідерів українського соціалізму. Від одеської студентської громади до Революційної української партії і УСДРП пройшов шлях М. Є. Слабченко. Тією чи іншою мірою вплив соціалістичних ідей позначився і на тих науковцях, які навряд-чи коли-небудь подумували про вступ до якоїсь партії соціалістичного напрямку. Так, К. П. Василенко (рідний брат академіка) був одним з перших соціал-демократів у Києві, а сам М. П. Василенко певною мірою симпатизував і соціал-демократам і соціалістам-революціонерам, допомагав збирати кошти на користь політв'язнів, робітників-страйкарів, саперів-учасників київського повстання 1905 р. тощо.

І радикали і ліберали в українському русі врешті-решт зійшлися на єдиній широкій і толерантній національно-демократичній платформі Товариства українських поступовців. Показово, що активними членами ТУПу були люди, які згодом склали цвіт академічної української науки – М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, М. П. Василенко та інші. Українство ТУПу добре уживалося з загальнодержавним ліберальним рухом. Співпраця була настільки тісною, що ряд членів товариства одночасно входило до кадетської партії. Товариство вступило колективним членом і до створеного 1911 р. Всеросійського товариства автономістів-федералістів різних народів Росії, яке перебувало під помітним впливом кадетів і очолювалося членом ЦК цієї партії. Такий симбіоз однак супроводжувався постійною боротьбою з приводу національного питання всередині партії між російськими і українськими кадетами. Українські ліберали на численних зустрічах з загальноросійським керівництвом партії, на засіданнях ЦК та в інших

принагідних випадках прагнули "вирвати" згоду якщо не на перетворення Росії у федерацію, то принаймні на національно-територіальну автономію України. Керівництво ж партії стояло на позиціях надання Україні лише культурно-національної автономії.

Серед діячів, які найбільш активно відстоювали український погляд на національне питання у кадетській платформі, був і майбутній академік М. П. Василенко. З цього приводу він виступав на партійних конференціях в листопаді 1909 р. та березні 1914 р., засіданні Московського відділення ЦК партії в жовтні 1913 р. тощо. До роботи однієї з комісій, створених ЦК партії для опрацювання національного питання, було залучено в 1913 р. Б. О. Кістяківського [15].

Чимало українських поступовців і членів кадетської партії, в т.ч. майбутніх членів і співробіників Академії, належали також до масонських лож. Зокрема у відповідній літературі серед провідних українських масонів називаються прізвища М. С. Грушевського і М. П. Василенка [16]. Проте погляди масонів традиційно вирізнялися великою широтою і немає підстав стверджувати про наявність у них єдиної погодженої програми з національного питання.

Таким чином, якщо можна взагалі говорити про наявність спільної платформи чи домінуючої тенденції в поглядах майбутніх правознавців ВУАН на національне питання, то витоки цього узагальненого підходу слід шукати в ідеології «Громади» і Товариства українських поступовців. Настав, певно, час і більш конкретно назвати окремі риси, які складали цей узагальнений ідеал.

Історично на першому плані, як вже не раз зазначалося, були вимоги національно-культурного характеру. Зокрема у виборчій платформі українських лібералів, надрукованій 1912 р. у журналі "Украинская жизнь", відстоювалось: введення викладання українською мовою в початкових школах у місцевостях з українським населенням; запровадження мови, літератури та історії, а також українознавства як обов'язкових дисциплін в середніх і вищих навчальних закладах; допущення вільного вживання української мови в церкві, суді і в усіх громадських установах на Україні; скасування виключних положень щодо закордонних видань російською і українською мовами [17].

Зважений курс на рівноправність мов і культур в основному відповідав поглядам кадетської партії, яка мала традиційні зв'язки з різними течіями українського національного руху і низку осередків на Україні. Так, у березні 1908 р. 12 членів кадетської фракції Державної Думи підписали законопроект про введення української мови у початкових школах, а в листопаді 1910 р. під час обговорювання урядового законопроекту про початкову школу лідери російських і українських кадетів П. М. Мілюков та І. В. Лучицький висловилися за доцільність викладання українською мовою. Підтримували представники кадетської фракції і допущення української мови у судочинстві [18].

В період українських державотворчих пошуків 1917-1920 власний життєвий досвід привів фактично всіх правознавців ВУАН до усвідомлення

необхідності відродження української культури, усунення перешкод для вживання рідної мови і розвитку національної школи.

В силу цього вони більш чи менш рішуче, але одностайно засуджували реакційну політику самодержавства, символами якої стали сумної слави Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. Зокрема М. О. Максимейко і М. П. Чубинський у складі комісії Вченої ради Харківського університету в квітні 1905 р. підписали адресовану Комітету міністрів записку «з питання про цензуру книг на малоруській мові», де пропонувалося урівняти в правах російську і українську літературу [19].

Прикладом найбільш радикального підходу до мовних проблем може стати рішення молодого М. Є. Слабченка, про яке він повідомив у листі до дуже шанованого ним відомого етнографа і літературознавця професора Харківського університета М. Ф. Сумцова у 1907 р.: "Я ніяк не узгоджувався друкувати свої праці в "Записках Новоросійського Університету по-російські, а нині рішив друкувати все тільки по-українській. Тепер не те, що раніше в нас. Ви як перший, високоповажний пане професору, з катедри признали, що настала пора сказати "Ныне отпущаеши" українському ярму. А раз так, то я хочу і повинен допомагати здійсненню нашого наукового увільнення, а не гальмувати його" [20].

Важливо відзначити, що в тих конкретно-історичних умовах українська інтелігенція виходила з вимоги рівноправності мов і культур, мирного паралельного їх існування і розвитку. Нікому з українських правознавців, скажімо, не спадало на думку вимагати заміни в державних установах російської мови українською чи зміни мови викладання в Київському університеті св. Володимира. Так, О. О. Малиновський не раз підкреслював, що вважає для себе рідними і російську, і українську культури. Чимало правознавців самі особисто спілкувалися майже виключно російською мовою. Проте в зв'язку з останнім фактом, слід підкреслити, що це не заважало їм щиро поважати українську мову і вважати її своєю рідною. Наприклад, М. П. Василенко з дитинства розмовляв переважно російською мовою, але свої юнацькі вірші писав майже виключно українською. "Російською мені не давався вірш. Не вистачало рими", - згодом визнав він у своїх спогадах [21].

Зважений курс на рівноправність мов і культур цілком відповідав згадуваним вище програмам кадетів і Товариства українських поступовців. Представники цих двох політичних сил зокрема у відповідному дусі кілька разів піднімали "українське питання" в Державній Думі (у 1908, 1911, 1913, 1914 рр.).

В період українських державотворчих пошуків 1917-1920 рр. багато впливових політичних дій відстоювали курс на форсовану українізацію російськомовних навчальних закладів, визнання на державному рівні загальновживаною лише української мови тощо. Проте українським правознавцям більш імпонував інший курс, який зокрема послідовно проводив у життя за правління П. П. Скоропадського М. П. Василенко, перебуваючи на високих державних посадах міністра освіти та мистецтв і

Президента Державного Сенату. Суть його полягала у тому, щоб не знищуючи російську культуру на Україні, всіляко підтримувати паралельний розвиток української, тобто не закривати російські гімназії, а створювати поруч з ними українські, не примушувати змінити мову викладання в російськомовних університетах, а закладати нові дійсно українські університети.

Позиція М. П. Василенка з мовних і культурних проблем добре висвітлена у його відповідях на анкету газети "Киевская мысль", опублікованих 29 вересня (12 жовтня) 1918 р. Вчений підкреслював:

"Мова і віра – дві ті інтимні сторони духовного життя людини, які визначають її "лице" і які вона нерідко готова захищати власним життям. Ось чому у питанні про мову потрібна особлива обережність. Я, тому, ворог категоричних проектів відносно мови на Україні, пропонованих з одного і з другого боку. До питання передусім, потрібно підійти правдиво і без політики. Російська культура і російська мова вельми сильні на Україні. На них виховувалася вся українська інтелігенція. Говорити, ніби ця культура нав'язана народові, означає, по-моєму, говорити свідому неправду. Російська культура має глибокі корені у свідомості українського народу. Російська мова є рідною мовою переважної частини інтелігенції на Україні. Мало того. Значний процент населення України говорить лише цією мовою. Тому, з точки зору державної (не кажучи вже про національне почуття), принижувати становище російської мови або надавати їй якогось другорядного значення було б не тільки недоцільно, а просто-таки шкідливо. Російська мова має бути залишена в тому становищі, в якому вона перебуває і тепер. Я, тому, рішуче висловлююсь проти будь-якого применшення прав російської мови на Україні.

Вся увага, всі зусилля уряду, на мою думку, повинні бути зосереджені виключно на зміцненні в державі поряд з російською української мови. Цією мовою говорить більшість народу на Україні; говорить частина інтелігенції, процент якої, коли поки незначний, то виключно з вини тих заборон і переслідувань, які мали місце за царського уряду. Українська мова, зрештою, є однією з найістотніших ознак національного руху. На грунті цього руху створилася державність на Україні. Мова і нині є одним з тих гасел, які подають силу цій державності. Я вважаю питання про українську мову надзвичайно важливим у державному будівництві України. І все ж я є противником видання закону про одну лише державну мову. Такий закон, окрім плутанини, шкоди і великих утруднень у життя нічого не принесе. Обидві мови – і російська, і українська - мають користуватися повним рівноправ'ям. Практично життя саме добре розв'яже це питання. Не слід тільки державі класти свій кулак на той чи інший бік. Держава, котра будується на національній основі, не може, звичайно, і не повинна відмовлятися від того принципу, щоб в її установах у діловодстві, у зносинах застосовувалася обов'язково українська мова.

Але вона не повинна допускати, аби чиновники чи установи дозволяли собі не приймати паперів мовою російською. Вона не повинна вимагати, аби

установи приватні й казенні (приміром, університети), де користуються російською мовою, зверталися до уряду тільки українською мовою.

Складніше, кажуть, буде в суді. Можливо. Гадаю, що резолюції та вироки повинні обов'язково писатися українською і російською мовами. Посилання на зайву працю неістотні. Заперечення, що судді української мови не знають, не можуть цією мовою писати резолюції, тому, мовляв, це не буде "власноручна" резолюція, нагадує тих схоластиків, які вишукували щонайбільші заперечення для того, щоб опорочити думку про переклад священних книг народною мовою. Складніше питання судочинства. Я гадаю, що інтереси підсудного або сторін дадуть судові той вірний шлях, яким слід іти в кожному конкреному випадку, вирішуючи питання про мову судоговоріння. Закони мають видаватися двома мовами. З погляду на недостатню розробленість і гнучкість наукової української мови один текст контролюватиме інший. Цього ж вимагає і рівність мов. Кажуть, українська мова не розвинута, не придатна для законодавчої та юридичної термінології. Згоден. Але вважаю цей бік справи не істотним. Мова українська прагне до розвитку. А розвиватися вона може тільки шляхом застосування. Ось чому я вважаю за необхідне застосування її в актах законодавчих та в діловодстві.

Мені заперечать, що я, стоячи на точці зору рівності двох мов, копаю по суті яму мові українській, яка буде поглинута й витіснена остаточно мовою російською як сильнішою. Такого погляду поділити я не можу. Мову насильницьким способом прищепити не можна. Тому ті особи, які обстоюють необхідність заборони російської мови і заміни її виключно українською, глибоко помиляються. Вони лише гальмують розвиток мови та її проникнння в народну товщу. Заборонні заходи диктуються швидше невірою в силу і спроможність української мови розвинутися природним шляхом і здобути значення мови національної. Я ворог насильства в культурній галузі. Я переконаний тому, що український народ приховує в собі надто багато духовних сил, що сили ці розвинуться дуже скоро пишним цвітом. Держава має прийти на допомогу цьому не заборонами, не дратуванням національностей, а створенням у якомога більшій кількості тих установ, які сприяють ростові і зміцненню української національної культури" [22].

Враховуючи програмний характер цих відповідей, ми навели їх повністю без скорочень. Аналогічними були думки з цього ж приводу інших анкетованих – В. І. Вернадського та С. О. Єфремова. А ось А. Ю. Кримський вважав, що "якщо допустити рівноправність російської мови, то практично це звелося б до придушення української мови" [23].

Таким чином у період реального державотворення позначалося два відмінних підходи до мовно-культурних питань, в т.ч. і у майбутніх керівників Української Академії наук. Що ж дає підставу стверджувати, що українським правознавцям більше імпонувала лінія М. П. Василенка, а не А. Ю. Кримського? Наведемо кілька думок інших майбутніх українських академіків. Ось позиція М. Є. Слабченка весною 1917 р. : "Днями думаю піти і від українців, бо відділятися від Росії не хочу і стою тільки на автономії, за

обов'язкове знання російської мови, за рідство з росіянами і за повернення до Росії польських губерній" [24].

Ф. В. Тарановський, як свідчать протоколи Спільного зібрання УАН, послідовно протестував проти дискримінації російської мови як однієї з мов видань Академії, запровадженої Директорією УНР у новій редакції Г21 Статуту УАН [25]. З цього ж самого приводу Б. О. Кістяківський в офіційному листі до УАН зауважував: "не потаюся, однако же, що те розв'язання питання про мову, на якій повинні друкуватися наукові праці українських академіків, яке тепер встановлено в §21, я не вважаю за ідеальне, бо, зважаючи на центральне положення Української нації серед слов'янщини, я вважав би більш відповідним і минулій і майбутній ролі української національної культури, щоб для наукових праць Української Академії наук усі слов'янські мови були узнані за рівноправні з мовами західноєвропейськими" [26].

Показово, що А. Ю. Кримський і тут чітко тримався попередньої лінії і "нагадав свою давню заяву, що коли б російська мова мала в УАН такі особливі права, яких не має жодна інша слов'янська мова, то було образливе приниження інших слов'янських мов та обрусительська образа для української національної гідності" [27].

Критично ставився до різних надто радикальних українізаторських заходів і О. О. Малиновський, що можливо стало однією з причин того, що його не включили до складу перших дванадцяти академіків-фундаторів УАН. З приводу цього і загального ставлення до кадетсько-поміркованих поглядів О. О. Малиновського Ф. В. Тарановськький з тривогою писав В. І. Вернадському: "Я, хоча і не виступаю політично, але спосіб думки Малиновського цілком поділяю, а тому можливе відставлення його мене дуже непокоїть" [28].

Проте не хотілося, щоб у зв'язку з вищенаведеним склалося враження, що правознавці були противниками українізації загалом, а не лише її, так би мовити, перекосів. Ось як, наприклад, той же самий О. О. Малиновський в березні 1926 р. у доповіді Президії ВУАН висловлював своє ставлення до політики українізації в нових умовах: "Після розруйнування старого режиму з його зоологічним російським націоналізмом, та упертою русифікаторською політикою, українізація повинна буде стати на чолі політики української держави. Українізація з широкого погляду, це не тільки те, щоб українська мова зробилася державною мовою, щоб говорили не інакше як по українські в державних, професійних, кооперативних, партійних установах, а також й те, щоб виявлялися та розвивалися особливості українського народу - його мова, письменство, мистецтво, право, побут, щоб науково було досліджено та звісно стало широким колам суспільності українське колишнє й сучасне, щоб виявлялися багатства української природи та були відкриті засоби практичного використовування природних виробничих сил України ..." [29].

Вже з вищенаведеного видно, що правознавці, які згодом стали творцями академічної юридичної науки, не обмежувалися чистим культурництвом, а більшою чи меншою мірою, раніше чи пізніше приходили до усвідомлення створення належних політичних умов для розвитку української нації, її

науки, культури і освіти. При цьому як фахівці -суспільствознавці вони мали значно глибше уявляти процес державно-правового оформлення реалізації "української ідеї". Загальний політичний ідеал вимальовувався досить ясно і походив від ідей Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема ліберально-демократичних праць М. І. Костомарова ("Мысли о федеративном начале в древней Руси" та інші), федералістських концепцій революціонерів-демократів (народників і соціалістів драгоманівського напрямку), політичних платформ "Старої громади", перших українських політичних партій і Товариства українських поступовців. Суть його полягала в двох основних вимогах: федеративного перевлаштування Росії і надання Україні автономного статусу у цій федерації. Конкретні складові цього автономного статусу висвітлені у численних працях М. С. Грушевського, який був визнаним ідейним лідером тогочасного українського руху. Йшлося насамперед про національно-територіальну автономію України в її етнографічних кордонах, децентралізацію і реорганізацію огранів місцевого управління на демократичних засадах, створення обласного законодавчого сейму шляхом загального рівного, прямого і таємного голосування, надання цьому сейму права законодавчої ініціативи з питань загальноімперської компетенції тощо [30].

На такій платформі сходилися і ліберали і радикали, за винятком кількох відверто самостійницьких течій в українському русі, які пов'язуються з ім'ям харківського адвоката М. І. Міхновського. Проте вплив саме самостійницьких течій на те соціальне і політичне середовище, в якому проходило становлення світогляду майбутніх діячів УАН був досить невисоким. Загальні політичні переконання цих представників української інтелігенції добре характеризують слова М. П. Василенка у бесіді з кореспондентом газети "Киевлянин", опублікованій 7 вересня 1917 р.: "Насамперед я автономіст-федераліст, і вже з одного цього випливає моє глибоке переконання у захисті ідеї цілісності російської держави і отже у відчуженості від усілякого роду намагань в сенсі повного відокремлення від Росії окремих частин. Проте устрій Росії я мислю як федеративної республіки, що припускає надання окремим областям широкого простору для їх самостійного життя".

На тих же позиціях, "автономізму-федералізму", як аргументовано доводять дослідники творчості вчених, стояли також Б. О. Кістяківський [31] і М. Є. Слабченко [32], загалом значно радикальніші у своїх поглядах, ніж М. П. Василенко. Більше того, як підкреслювала американська дослідниця Сьюзен Хейман, антисепаратиський підхід Б. О. Кістяківського викликав у київських українських діячів підозру, що він насправді є проросіяниним або навіть російським агентом [33].

В зв'язку з цим доречно згадати, що й засновник УАН і визнаний лідер кадетів В. І. Вернадський 21 березня (3 квітня) 1918 р. записав у своєму щоденнику: "Треба російську орієнтацію і її необхідність обгрунтовувати виходячи з потреб України і українського населення. Нещадна боротьба з шовінізмом в усіх його формах. Практично треба орієнтуватися і погоджуватися з національними партіями (польською, єврейською) і

соціалістами. В українській політиці соціалісти більш близькі, ніж українські самостійники" [34].

Звичайно, що про самостійницьку орієнтацію не могло бути й мови і у таких представників академічного загалу, як Ф. В. Тарановський і О. О. Малиновський, що здебільшого виступали як однодумці В. І. Вернадського, і, більш того, навіть співпрацювали із загалом досить великодержавно-шовіністичним режимом А. І. Денікіна. (У денікінських урядовців, правда, вони перебували під постійною підозрою у прихильності до "малоросійського сепаратизму").

Слід визнати справедливість слів М. П. Василенка, який у згадуваному інтерв'ю газеті "Киевлянин" категорично стверджував, що "українська інтелігенція завжди стояла на автономно-федеративному принципі", підтверджуючи цю тезу аналізом ідей Кирило-Мефодіївського товариства, "Старої Громади", М. П. Драгоманова тощо [35].

Проте українські правознавці мали фахову можливість і моральний обов'язок піти далі лише голого визнання ідеї "автономізму-федералізму". Як видається, їх погляди певною мірою відбиває стаття програмного характеру "Українська національна ідея та її правові постулати", опублікована 1913 р. у журналі "Украинская жизнь" – визнаного органу тогочасного українського руху, з яким співробітничали М. П. Василенко, М. С. Грушевський, С. О. Єфремов, Б. О. Кістяківський, О. І. Левицький, В. К. Липинський, С. П. Шелухін та інші відомі діячі, в т.ч. майбутні українські академіки. Автором цієї статті був професор М. П. Чубинський, про особистий внесок якого в заснування Академії теж вже не раз згадувалося.

Стаття має безперечну цінність з точки зору трактовки в ній самих понять "нація" і "національна ідея", на що справедливо звертав увагу Ю. І. Римаренко [36] Проте, на нашу думку, вона ще більш цікава здійсненою у ній спробою юридично обгрунтувати основні вимоги українського руху. Коротко суть цієї аргументації можна звести до наступного. Маніфест 17 жовтня 1905 р. ознаменував офіційну відмову Росії від старої ідеології абсолютистської поліцейської держави і прагнення побудувати нову правову конституційну державу. Якщо стара держава визнавала національну ідею лише як т. з. "офіційну народність", вимагаючи, щоб державна нація була панівною, то нова держава грунтується "на засадах регульованої правом свободи, на визнанні волі і самодіяльності колишніх обивателів, що виросли у громадян". Принцип свободи передбачає "право вільного культурно-національного самовизначення". Складовими елементами останнього для кожної нації, що досягла певного культурного рівня виступають:

1) право самого широкого користування своєю мовою,

2) право розвитку всіх своїх культурно-історичних особливостей,

3) право на визнання наявності поруч з загальнодержавними власних завдань і інтересів.

Підкреслювалось, що "в рамках нашого старого державного ладу, звичайно, про свободу українського культурно-національного самовизначення і розвитку не могло бути й мови; для них не було міцних

правових підстав, бо крок за кроком ті автономні політичні і культурні права, які урочисто були визнані владою при приєднанні Малоросії, відбиралися і попирались, доки від них не залишилося і сліду". Після прийняття маніфесту 17 жовтня 1905 р. не зважаючи на те, що проголошені ним свободи у роки реакції зведено нанівець, є вже юридична підстава для утвердження національно-культурного самовизначення як органічної риси правової держави. Також вказувалося, що розвиток української ідеї не загрожує єдності, цілісності і спокою держави і що "досі не було мало-мальські впливової української групи, яка б прагнула до так званого сепаратизму. Цим "сепаратизмом" раніше вороги українського народу намагалися лякати уряд, тепер лякають російське суспільство". Єдиною шкодою (правомірною) для панівної народності буде лише те, що надалі їй доведеться розвивати свою культуру без підневільних помічників, тобто вона буде "живитися соками лише власного національного організму і тими, які будуть добровільно у цей організм влиті". В кінцевому підсумку дякуючи умовам свободи виграють не лише окремі, раніше утискувані нації, а й держава у цілому.

Оскільки стаття виходила в умовах реакції і цензури, то поняття "федерація" і "автономія" в ній прямо не вживалися, але в одному місці як позитивний приклад наводилася діяльність українських селянських депутатів, які входили до союзу автономістів першої Державної Думи і дружно підтримували загальну ідею децентралізації і забезпечення основних прав недержавних народностей. І тут же слідом аргументувалася необхідність самоуправління і національних засад в судоустрої, а трохи далі стверджувалося про наявність власного "правового українського світобачення", зокрема у сфері сімейного, спадкового і земельного права. По суті, буквально була висловлена щонайменше вимога місцевої автономії в руслі відомих програмних положень кадетів, а за цим малося на увазі і загальна політична автономія для України у межах майбутньої федеративної Росії [37].

Проаналізована стаття, звичайно, не вичерпує всієї палітри поглядів юристів на державно-правові аспекти українського питання, але загальну тенденцію передає досить добре.

Слід також взяти до уваги, що, як відзначається в сучасних дослідженнях, в роки світової війни відбувалася поступова переорієнтація української політичної думки з концепції територіальної автономії обох частин України на концепцію незалежної української держави на уламках зруйнованої Російської імперії та досягнення автономії Східної Галичини [38].

Підсумовуючи все викладене, слід зробити загальний висновок, що формування світогляду правознавців Академії відбувалося в рамках колишньої Російської імперії під значним впливом загальнодемократичного і українського національного рухів, що визначальними узагальнюючими ознаками для поглядів більшості науковців була зваженість і поміркованість, поєднання демократичного лібералізму з обережним радикалізмом, ідей конституційної демократії з окремими соціалістичними вимогами, прагнення

до перевлаштування Росії і України на "федералістсько-автономістських засадах" з несприйняттям суто самостійницьких (сепаратистських) домагань.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Дністрянський С.С. Погляд на теорії права та держави. – Львів: НТШ, 1925. – с. 2. 2. Див.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – с. 220-222. 3. Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвєєва Л. В., Усенко І. Б. . Микола Прокопович Василенко. – К.: Наук. думка, 1991 (далі - Микола Прокопович Василенко....). – с. 122. 4. Римаренко Ю. І. Національний розвій України. – К.: Юрінком, 1995. – с. 9. 5. Микола Прокопович Василенко... – с. 78-79. 6. Там само. – с. 77. 7. Див.: Київське товариство грамотності. Троїцький народний будинок // Київ. Енциклопедичний довідник. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1981. – с. 268-269, 609-610. 8. Микола Прокопович Василенко... – с. 70-71. 9. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наук. думка, 1993. с. 186. 10. Кістяківський Б. А. (псевд. Хатченко А.) Юрий Юрьевич Цветковский как общественный деятель // Украинская жизнь. – 1913. – №7-8. – С. 96. 11. Політичній спадщині мислителя присвячена фундаментальна монографія Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков: Основа, 1993. – 144 с., а також низка новітніх дисертаційних досліджень. Див.: Андрусяк Т. Г. Права людини в поглядах Михайла Драгоманова.- Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.- К., 1994.-17 с.; Метельський Р. Е. Конституціоналізм Михайла Драгоманова.- Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.- К., 1998. -16 с.; Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття. - Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.- Х., 1999.-18 с. 12. Детальніше див.: Музика І. В. Українські політичні партії та формування національної самосвідомості // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.123-126. 13. Микола Прокопович Василенко... - С.68-69. 14. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885). – Т.2. – К.: Наук. думка, 1995. – С.455. 15. Див.: Шелохаев В. В. Идеологическая и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – С.142, 144, 149. 16. Николаевский Б. И. Русские масоны и революция. – М.: Терра, 1990. – С.53, 67, 69. 17. Украинская жизнь. – 1912. - №12. - С. 93. 18. Детальніше див.: Шелохаев В. В. Идеологическая и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. ... – С.142. 19. Детальніше див.: Нариси з історії українського національного руху... - С. 140. 20. Заруба В. М. Постаті. (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ: Вид. культ. центр «Україна», 1993. - С. 93. 21. Микола Прокопович Василенко... - С. 25-26. 22. Див.: Усенко І. Б., Худояр І. В. Мова. Політика. Культура. Проблема державності української мови очима корифеїв вітчизняної науки // Вісник АН УРСР. – 1991. - №8. – С. 52-53. 23. Там само. – С. 53-55. 24. Заруба В. М. Постаті... - С.102. 25. Історія Академії наук України 1918-1923. Документи і матеріали – К.: Наук. думка, 1993. - С. 430, 438. 26. Там само. – С.190. 27. Там само. – С.438. 28. Інститут рукописів Національної*

бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф.1. – Спр.27017. 29. Там само. – Ф.1. – Спр.22439. 30. Див.: Грушевский М. С. Освобождение России и национальный вопрос. – СПб., 1910. – С. 88-90; Його ж Формы национального движения современных государств. – СПб., 1910. – С. 319-322. 31. Див.: Депенчук Л. Богдан Кістяківський. – К.: Основи, 1995. – С.112. 32. Заруба В. М. Постаті... - С.102. 33. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. - К.: Основні цінності, 2000. - С. 72. 34. Вернадский В. И. Дневники 1917-1921. Октябрь 1917- январь 1920. - Киев: Наук. думка, 1994. - С.68. 35. Змістовний сучасний аналіз поглядів на федерацію і автономію в українській політичній думці кінця XIX ст. – початку XX ст. див.: Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці.- К., 1998.- С. 244-337. 36. Римаренко Ю. І. Національний розвій України... - С.16-17. 37. Див.: Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Украинская жизнь – 1913. - № 6. – С. 4-20. 38. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26.

ТИМОЩУК О. В. (м. Сімферополь)

ІМПЕРІЯ ЯК ФОРМА УСТРОЮ БАГАТОЕТНІЧНОЇ ДЕРЖАВИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У сучасній політичній лексиці і популярно-публіцистичній літературі термін „імперія" застосовується досить широко. При чому маємо зазначити, що майже всі похідні поняття від цього слова вживаються найчастіше з негативним смисловим навантаженням, коли треба зосередити думку, насамперед, на насильницькій складовій їхньої сутності. Це зрозуміло, адже у наукових визначеннях серед суттєвих ознак імперії незмінно вказується, що така форма устрою багатонаціональної держави створюється, як правило, шляхом насильницького приєднання до неї незалежних досі інших держав або їхніх частин [1, с. 666].

Разом з тим треба звернути увагу й на те, що імперія є притаманною історії багатьох народів, які складають основу сучасних національних державних утворень. Ця форма державного устрою була поширеною у стародавньому світі, превалюючою у середньовіччя й досить характерною для нового і новітнього часу. Отже, варто зауважити, що й так зване „імперське мислення", яке протягом довгих століть було наріжним каменем діяльності політичної еліти певних держав, мало стійкий вплив на процес формування національної самосвідомості титульних етносів, залишило свої відбитки в їхній політичній і правовій культурі. А відтак звернення погляду на зазначену проблему не уявляється зайвим і знаходить свою актуальність у сучасній державній розбудові та практиці міжнародних взаємин.

Спираючись на найновітніші наукові розробки у цьому напряму, неможливо обійти здобутки етнодержавознавчої школи професора Ю.Римаренка. За концепцією вчених, належних до неї, поняття етнічної і національної свідомості у розвитку людства мають виокремлюватися, оскільки, на відміну від уявлень етноісторичної спільності певного народу про загальну долю та походження, на вищому щаблі суспільної свідомості його етнічні стереотипи пов'язуються із системою ідеологічних цінностей, де центральною є ідея національної держави [2, с. 20].

Даний підхід уявляється цілком виправданим, оскільки з таких визначених етнодержавознавчою концепцією форм державних утворень і міждержавних об'єднань, як етнічна держава, імперія, національна держава (унітарна, федеративна), конфедерація [2, с. 61], майже всі були притаманні історії українського народу. При цьому українці не завжди мали можливості для самостійного державотворення, але їхня правова культура попри що продовжувала розвиватися, оскільки нереалізований потенціал української національної правотворчості тривалий час зберігався у народній правосвідомості.

Разом з тим, сприймаючи вищевказаний ряд історичного розвитку держави як послідовність зміни форм її устрою, доцільно зробити певні

пояснення. Так, якщо серед обов'язкових ознак держави, визначених сучасною теоретико-правовою наукою, вказується на певну територію розповсюдження публічної влади, то під цим розуміється конкретний географічний простір поширення юрисдикції державного апарату, де може мешкати як етнічно однорідне, так і неоднорідне населення.

Така точка зору суттєво збільшує хронологію існування державності за межами територій державницьких культур стародавнього східного і античного світу. Крім того, на сьогодні наука вже має неспростовні свідчення матеріальних джерел про високий рівень суспільного розвитку і в інших регіонах планети у ПІ – II тисячоліттях до Різдва Христова, коли вважається, шо „річкові цивілізації" та крито-мікенська культура вже утворили свої держави. Тому, хоча і немає цьому безпосередніх письмових підтверджень, існує припущення, що державного рівня на цей час могли досягнути й окремі етноси Малоазійського півострова, Іранського нагір'я і Кавказу, пращури давньогрецьких та італійських племен на півдні Європи. У такій географії перших державних утворень беззаперечним е природний фактор. Зрозуміло, що держави виникли насамперед там, де клімат і ландшафт дозволяли людині скоріше перейти від привласнюючого до відтворюючого господарства. У цьому сенсі Дніпровсько-Донецький регіон мав бути теж доволі сприятливим для економічного розвитку суспільства, а відтак – і для його державної організації. Таку логіку підтверджують останні наукові праці українських істориків, де доводиться, що відкрита наприкінці XIX ст. поблизу Києва академіком В.В.Хвойко трипільська культура вже в Ш тис. до р. х. досягла такого рівня розвитку, який дозволяє говорити про її державні ознаки. Ще у 60-70 рр. XX ст. аерофотозйомки засвідчили небачену раніше густоту і величину трипільських поселень. Тільки в межиріччі середніх течій Дніпра і Південного Бугу було зафіксовано 15 поселень – на той час гігантських протоміст площею від 200 до 400 га. по 2 – 4 тис. житлових будинків у кожному. Всі вони мали укріплення і були поєднані у фортечну систему для захисту від нападу кочовиків. Подібні за розміром людські поселення III тис. до р. х. археологи знайшли лише в Шумерському царстві на території сучасного Іраку. Вважається, що трипільська культура охопила територію до 200 тис. кв. км. з населенням понад 400 тис. осіб. Але, якщо врахувати знайдені останнім часом трипільські поселення на Лівобережній Україні, зокрема Харківщині, ці цифри мають бути збільшеними [3, с. 25]. У трипільців вже існувала писемність, що була перейнята, як вважають деякі історики, стародавніми фінікійцями, а за ними й давніми греками. Відомий український учений М.Суслопаров, який розшифровував трипільську писемність, дійшов висновку, що абетка, яку пізніше використовувала європейська писемність, саме подніпровського походження [4, с. 4].

Всі ці надбання трипільської культури переконують у притаманності їй державної організації з централізованою владою, яка мала забезпечувати відповідний лад і порядок у житті великих мас підлеглого населення, керування будівництвом складних фортифікаційних споруд, командування військовими загонами їхньої оборони. Зараз науковий світ не може докладно

відповісти на питання як наприкінці III тис. до р. х. загинула Трипільська протодержава лише тому, що її літописці не залишили про це письмових свідчень. А писемність греків, які вже у далекому майбутньому почали колонізувати прилеглу територію Північного Причорномор'я, виникла набагато пізніше, близько VIII ст. до р. х. Проте, застосовуючи метод історичної аналогії, ми припускаємо, що її кінець міг бути таким, як і Стародавнього Єгипту, розграбованого кочовими племенами гіксосів. Адже трипільці межували зі сходу з кочовиками і саме для захисту від них будували фортечні укріплення, але під нападом іраномовних прибульців ці будівлі не встояли [5, с. 281].

Археологічні дані свідчать, що збройна боротьба між землеробським населенням території України і древніми іранцями – кочовиками із прикаспійських та середньоазіатських степів, сусідів фіно-угрів Середнього Поволжя і Приуралля, тривала понад п'ятсот років. Звернувши на це увагу, професор П.Гарчев вважав, що це було не „переселення" східних племен через занепад пасовиськ у місцях їхнього первісного проживання, а „великомасштабні загарбницькі війни азіатських кочових орд з землеробами Східної Європи з метою пограбування, підкорення, обкладення їх даниною". Учений порівняв ці загарбання з війнами на Близькому Сході, відображеними в шумерських письмових джерелах III тис. до р. х. [3, с. 30].

Таким чином, на нашу думку, цілком виправдано було вказано, насамперед, на фактор етнічного завоювання як один з головних чинників державотворення стародавнього світу, що на сьогодні не заперечується науковцями. З огляду ж на те, що у III тисячолітті до р. х. невелика скупченість населення навряд чи могла призвести до швидкого виснаження кормових ресурсів перегінного скотарства в Азії, а різка зміна клімату на планеті у ті часи науково не обґрунтована, в аргументації причин переселення іраномовних племен до Європи соціальний чинник переважає природний. Це пояснює і подальшу тривалість уже не локальної збройної боротьби в історії людства, яке на той час вступило в активну фазу державної організації у формі ранніх багатоетнічних імперій.

Підтвердженням цього є археологічні дані, які свідчать про те, що в III – II тис. до р. х. у Європі, зокрема на території України, складаються політичні об'єднання населення на площах в десятки й сотні тисяч квадратних кілометрів, так званні „союзи племен". Застосування такого терміну зрозуміле, оскільки навіть крупні племена, основою яких є родова єдність, самостійно не здатні були б вести війни на такій величезній території, захищаючи чи захоплюючи її як ареал свого розселення і господарчої організації. Але досить важко не погодитися й з наступним висновком професора П.Гарчева, який назвав „помилковими марксистські догми про родоплемінну основу суспільства „воєнної демократії". На його думку, „політичні об'єднання неолітично-бронзової доби виникли на основі територіальних сусідських общин, сільських і протоміських". Вони представляли суспільство „воєнної демократії", але були становими державами, союзами не племен, а міст і областей, де на племінній основі

формувалися народності. Тому й прикаспійські кочові орди, які протягом другої половини III тис. до р. х. замість трипільців утвердилися в Північному Причорномор'ї, варто визначати як держави, а не племена [3, с. 30, 43].

Ймовірно, що зі втратою ранньої державної організації частина трипільського землеробського населення відступила на північ в ліси, де мешкала поруч із іншими автохтонами, які разом створили етнічний ґрунт для східної гілки слов'ян. Серед українських істориків існує точка зору, що археологічним продовженням трипільської культури у лісових та лісостепових районах України є культура шнурової кераміки і бойових сокир. У бронзову добу з неї виокремилися східні і західні слов'яни. Які населяли землі між Дніпром, Карпатами і Одером [6, с. 19 – 21].

Проте можливо припустити й те, що якась частина трипільців, відступаючи у зворотному напрямку, закріпилася в лісогірських районах Кримського півострову і взяла участь в етногенезі таврів – перших аборигенів цієї землі, які згадуються в грецьких письмових джерелах. У цьому випадку, має сенс звернути додаткову увагу на етнографічні та лінгвістичні обґрунтування професора П.Гарчева, який в серії своїх останніх праць доводив належність таврів – мешканців Північного Причорномор'я, Приазов'я і Кубані до пращурів українського етносу [7, с. 17 – 29].

Звичайно, що для загального наукового визнання цієї гіпотези потрібні вагомі археологічні знахідки. Але, на наш погляд, підстави для спорядження спеціальних експедицій за ними є. Адже в контексті наведених вище посилань відсталими гірськими дикунами, знайомими нам за версією радянської історіографії, таври не виглядають. Найдавніший грецький епос, навпаки, змальовує їх народом, який має своїх царів, державність, власні культові поклоніння. Зокрема у поемі Гомера про героя Троянської війни царя Одисея описується укріплене місто Ламос, що мало товсті стіни, багато воріт і гарний будинок – палац царя Антифата. Його піддані – могутні лестригони були людожерами, які знищили у портовій бухті 11 грецьких бойових кораблів. Лише Одисею на одному з суден удалося втекти від загибелі. В історичній літературі превалює тлумачення про те, що у цих рядках гомерівської поеми йдеться про місто таврів на узбережжі сучасної Балаклавської бухти [3, с. 49], яке могло бути столицею їхньої держави. Й у цьому зв'язку доречно згадати про добре відомий науковцям твір Геродота, який у своїй „Історії" серед восьми східноєвропейських народів, мабуть невипадково, першими назвав таврських царів.

У V ст. до н.е. „батько історії" зібрав розповіді борисфенітів і ольвіополітів, мешканців грецьких полісів у Північному Причорномор'ї, про етноси, які населяли землі північніше та східніше цього регіону. У той час майже всі грецькі колонії оточували іраномовні скіфи. Але, за розповідями самих скіфів їхній народ був молодшим за всіх, тобто зберігав пам'ять про своє прибуття до регіону, який здавна належав кіммерійцям. При цьому Геродот окремо підкреслив, що „дотепер у Скіфській землі існують кіммерійські укріплення і кіммерійські переправи; є область під назвою Кіммерія і так званий Кіммерійський Боспор"[8, с. 269, 236, 238, 239].

Все це вказує на тривалість існування Кіммерійської держави. І, з огляду на іраномовне походження народу, який її створив, вірогідно, що саме її царі свого часу розгромили Трипільську державу. У такому разі частина трипільців могла бути асимільованою кіммерійцями або разом з ними взяти участь в слов'янському етногенезі. На користь цього припущення свідчать і останні археологічні відкриття в сучасному Миколаєві. Так, лише у 2004 р. у смузі міста було розкопано укріплене городище Новий Сад, яке вчені вважають щонайменше на 500 років старіше, ніж грецька Ольвія, тобто датують його заснування кінцем II тисячоліття до р. х. При чому вже перші знахідки археологів є сенсаційними, зокрема вони вказують про належність мешканців міста чи їхні зв'язки з крито-мікенською і малоазійськими культурами. Поки ж, за версією радянської історіографії, археологи пов'язують завоювання кіммерійцями причорноморських степів із зникненням у VIII ст. до р. х. між Доном і Дунаєм так званої „зрубної" культури, яку вважають уже слов'янською [9, с. 125 – 126].

За Геродотом, у державі кіммерійців напередодні скіфського завоювання виникла громадянська війна між правлячою верхівкою і незаможними верствами населення. Це відображає соціальне розшарування суспільства, яке притаманне вже його державній організації. Але можливо, що йдеться також про різні етнічні згуртування у межах цієї держави, виниклі ще у наслідок завоювання кіммерійцями трипільців. У свою чергу скіфів, які завоювали землі розколотих на два табори жителів Кіммерії, на думку Геродота, потіснили іссідони, а останніх – арімаспи. Місце первісного розташування цих народів він визначив за Каспійським морем, а в числі етносів Скіфії називає калліпідів, алізонів, орачів і нервів [8, с. 239, 241 – 245], що теж є доводом для визначення скіфської держави як ранньої багатоетнічної імперії.

Поруч зі скіфами, північніше середньої течії Дніпра, мешкали „андрофаги – особливе, але зовсім не скіфське плем'я". На сході, в районі сучасної Слобідської України, з ними межували „меланхлени – інше не скіфське плем'я". А північніше цих народів, у Прибалтійському басейні, були землі гіпербореїв, з якими у скіфів та ольвіополітів навіть існували торгівельні зв'язки. Причорноморські греки мали відомості і про народи, які мешкали за Доном, північніше земель сарматів. Геродот звернув увагу на те, що їхня мова теж інша, ніж у степових кочовиків. Землі у верхів'ях Дону і Середньому Поволжі, за його даними, населяли будини – численний народ, представники якого мали світле волосся і блакитні очі. Відомим грекам було й укріплене місто в країні будинів – Гелон. Далі у Передураллі мешкали іірки та аргипеї. Існує думка, що перші були пращурами угорців, другі – башкирів [8, с. 239, 241 – 245, 270, 648 – 645]. Стосовно ж андрофагів, меланхленів, будинів і гіпербореїв, на підставі твору Геродота, з певним ступенем вірогідності варто говорити про те, що вони населяли місця, які абсолютна більшість науковців зараховує до можливого ареалу первісного розселення слов'ян. Наприклад, археологічні відкриття у Кіровоградській області, що стосуються так званої „чорноліської" культури, ще в офіційній радянській концепції були пов'язані з давньослов'янським народом, який проживав тут „з глибокої давнини аж до

тієї пори, коли присутність слов'янського населення на цій території засвідчена історичними джерелами" [9, с. 129 – 131]. У свою чергу українські історики, які проаналізували археологічний матеріал розкопок чорноліських городищ, дійшли висновку, що слов'яни вже мали єдину і довготривалу систему оборони від кіммерійців і „надплемінну організацію" [10, с. 134].

На користь думки науковців про існування слов'янської державності вже на початку I тисячоліття до р. х. свідчать і сторінки геродотівської „Історії", де йдеться про спроби скіфських царів укласти військовий союз із сусідніми державами для боротьби проти перської армії Дарія. Надіславши своїх послів до царів таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, гелонів, будинів і савроматів, правителі Скіфії скликали нараду представників цих народів для обговорення тактики спільної боротьби з персами. Але не всі царі запрошених держав поділяли військові плани скіфів. Цікаво, що їх підтримали лише північно-східні і східні сусіди – гелони, будини і савромати, а решта вважала, що скіфи перші почали війну з персами і заслуговують на помсту. Царі, які відмовились від союзу зі скіфами, висловили сподівання на мирні відносини з персами навіть, якщо вони завоюють Скіфську державу, але стосовно їхньої експансії проти своїх країн заявили про рішучій захист самотужки [8, с. 269, 241 – 245, 273 – 274].

Цілком ймовірно, що ця розповідь Геродота мала реальний історичний ґрунт, а це дозволяє робити певні висновки про стан політичної організації суспільства на території України в першій половині I тисячоліття до р. х. На нашу думку, тоді родоплемінний устрій в житті тутешніх народів вже давно відійшов у минуле. В Криму, причорноморських степах, лісостеповій та лісовій зонах між басейнами Дунаю і Дону існувала ціла низка слов'янських, елліністичних та іраномовних етнічних держав. Але з точки зору ознак сучасної теоретико-правової науки їхня форма ще не була сталою, оскільки політичний режим воєнної демократії, що був притаманний більшості з них, міг поєднувати риси монархічного і республіканського правління, моноетнічного унітарного і багатоетнічного імперського устрою.

Після загибелі найбільшої з таких держав Скіфської імперії вважається, що з III ст. до р. х. у Північному Причорномор'ї панували сармати. Разом з тим на узбережжі ще протягом декількох століть продовжували існувати елліністичні міста-держави, а в Криму – могутнє Боспорське царство і держава таврів. І, якщо у розпорядженні науковців стосовно розвитку державності у причорноморському регіоні є певна кількість письмових джерел, то про подальші державотворчі процеси на решті території України аж до III ст. письмових даних немає. Тому можливо лише припускати, що тут продовжувалися етногенетичні та державотворчі процеси, на які мала вплинути нова геополітична обстановка – відсутність втручання могутньої Скіфської держави. За таких умов поруч з мирним співіснуванням деяких слов'янських народів, ймовірно відбувалося й захоплення територій проживання одних їхніх етнічних угруповань іншими, утворення і розпад більших чи менших імперій.

За доби великого переселення народів (III – VII ст.) багато автохтонних етносів було зрушено з місць їхнього стародавнього поселення. На території

України мала місце етнічні держави аланів, римлян, готів, гуннів, візантійців. Але всі вони були утворені завойовниками і, з огляду на попередню аргументацію, форму їхнього устрою теж можна визначити як імперську. Проте візантійські джерела тих часів продовжують фіксувати й споконвічні слов'янські державні утворення. Зокрема Йордан писав, що анти як найсильніше з племен „поширюються від Данастра до Данапра, де Понтійське море утворює вигин" [11, с. 72]. Археологічні дослідження кінця минулого століття дозволили ототожнити антів з „пеньківською" культурою [12, с. 10]. Науці вже достеменно відомо, що очолювали антську державу царі, імена деяких з них закарбовано в історії. Проте ні Мезамир, ні Дож не мали абсолютної влади і мали рахуватися із стародавніми органами народного управління. Останню писемну згадку про антів як політичне об'єднання споріднених племен, тобто етнічну державу, зроблено у 602 р. Згодом у процесі боротьби антського племені дулібів з аварами вже йдеться про державне утворення під назвою Русь [13, с. 522 – 523].

Натомість сучасні російські науковці розпочинають відлік державності у східних слов'ян з VIII ст., коли, на їхню думку, було утворено 14 племінних союзів, що з військово-політичною метою поєдналися у „союзи союзів", три з яких можуть вважатися протодержавними об'єднаннями. За арабськими джерелами, це – Куяба (південна група слов'янських племен з центром у Києві), Славія (північна група, Новгород) і Артанія (південно-східна група, Рязань). У IX ст. вони зливаються в територіальний союз із центром у Києві, що отримав назву „Руська земля", де правила напівлегендарна династія Кия, Діра і Аскольда [14, с. 9 – 10].

У свою чергу в Західній Європі та США на сьогодні залишається поширеною так звана „норманська" теорія походження Давньоруської держави, що базується на записі у „Повісті временних літ" історії про покликання у 862 р. до Русі на княжіння варягів Рюрика, Синьоуса і Трувера. Її прихильники вже однозначно не стверджують, як раніше, що руська державність – це скандинавський витвір, а лише вважають, що норманська присутність у слов'янських землях стала своєрідним каталізатором об'єктивних державотворчих процесів [15, с. 190 - 191]. При цьому західні дослідники, спираючись на археологічні дані, стверджують, що скандинавське походження правлячої верстви у східних слов'ян мало місце ще до Рюрика. Серед перших письмових джерел про це вони наводять відомі в Європі „Бертинські аннали", де повідомляється, що у 839 р. до франкського імператора Людовика Благочестивого прибули посли від візантійського імператора Феофіла. У складі посольства була й делегація від русів, яка доповіла Людовику, що їхній король має титул хакан. І надіслав він їх до Феофіла в знак дружби з Візантією. Але у бесіді з іноземцями франкський імператор встановив, що насправді руська делегація складається цілком зі шведів [16, с. 250].

Не залучаючись до полеміки з приводу норманської теорії походження руської державності, звернемо увагу лише на слушність західного підходу до проблеми пошуку її політичного коріння. Зокрема відомий французький історик Люсьєн Мюссе цілком справедливо вважає, що історичні витоки держави треба

шукати у дослідженні найдавніших міських поселень. Він звертає увагу на те, що за браком археологічних знахідок зараз неможливо достеменно стверджувати чи існували на Русі міста раніше IX ст., але саме відтоді тут „міські поселення розвиваються і множаться з неабиякою швидкістю". Ці процеси дослідник пов'язує насамперед з трансформацією товарообміну між етнічними територіями, вирішальним фактором чого стало відкриття трансєвропейських маршрутів з півночі на південь по великим річкам [17, с. 72].

Отже, порівняно з ранішніми слов'янськими державами на території України, звертається увага на принципово новий чинник створення руської державності, що вже первісно визначає її багатонаціональний, а не багатоетнічний характер. Зараз серед українських вчених не превалює радянська теорія, що стверджувала утворення у межах Київської держави єдиної давньоруської народності, якій була притаманна спільна мова та культура. Адже тільки після хрещення Русі князем Володимиром наприкінці X ст. з'явилася офіційно визнана церковнослов'янська мова писемності і почала складатися загальна православна релігійно-культурна традиція. Але досить маловірогідним виглядає, щоб наприклад тиверці чи уличі, які мешкали в гирлі Дністра, вільно розуміли мову ільменських словен з берегів Ладоги. Дослідження вчених-лінгвістів доводять, що мова не могла сформуватися в короткий проміжок часу на великій території, між частинами якої не існувало усталених господарських та культурних зв'язків. У більшості сучасних західноєвропейських народів мовноутворювальні процеси, що визначили їхню народність, крім старіших грецького та італійського етносів, найінтенсивніше протікали у V – VIII ст. внаслідок так званого „романо-германського синтезу". Саме тоді склався основний словниковий запас англійців, німців, французів" іспанців та португальців, голландців, шведів, норвежців та датчан, сформувалися народна фінська та угорська, виникла румунська мова, які лише через декілька століть з появою національно свідомої інтелігенції знайшли своє закріплення у відповідній літературній мові.

Схожі процеси мовного розшарування активізувалися в цей час і серед слов'янського населення. Вони були пов'язані з утворенням надетнічних об'єднань і їхнім переходом від політичного режиму військової демократії до сеньйорально-васальних відносин і станової організації суспільства. Тому, на нашу думку, Київська Русь мала ті ж державні форми, що і імперія Карла Великого – спільна прабатьківщина французів, німців та італійців. Їх можна визначити як монархічне правління великого князя та імперський устрій об'єднаної силою зброї різної етнічної території, де мешкали вже виокремлені за своїми мовами білоруський, російський та український народи, навіть незважаючи на те, що так вони себе ще не називали.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Денисов В.Н. Імперія //Юридична енциклопедія. Т. 2. – К., 1999. 2. Національно-державне будівництво. Концептуальні підходи, сучасна наукова література /За ред. Ю.Римаренка. – К., 1999. 3. Гарчев П.І. Первісне суспільство і початок державотворення на території України. Сімферополь, 2001. 4. Іванченко Р. Україна від Кия до Кравчука. – К., 1992. 5.*

Тимощук О.В. Україна від найдавніших часів до наших днів: шлях до державного суверенітету //Вісник НУВС. – 2002. – Вип. 18. – С. 280 – 286. 6. Баран В.К. та інші. Історія України. – Львів, 1995. 7. Гарчев П.І. Державність таврів та час її існування //Вісник УніВС. – 1999. – Вип. 7. – Ч. 2. – С. 17 – 29. 8. Геродот. История. – М., 2002. 9. Історія Української СРСР. У восьми томах, десяти книгах. Т. 1, Кн. 1. – К., 1977. 10. Україна крізь віки. Бунятян В.Ю., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. Т. 1. – К., 1998. 11. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М., 1960. 12. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. 13. Мироненко О. М. Слов'яни //Юридична енциклопедія. Т. 5. – К., 2003. 14. Исаев И.А. История государства и права России. – М., 1994. 15. Рабінович П.М. Норманська теорія походження Давньоруської держави//Юридична енциклопедія. Т. 4 . – К., 2002. 16. Гвин Джонс Викинги. Потомки Одина и Тора. – М., 2003. 17. Люсьен Мюссе Варварские нашествия на Западную Европу. Вторая волна. – СПб., 2001

ІСАЄВ І. А. (м. Москва)

«ЛЕС» И «СТЕПЬ» КАК ГОСУДАРСТВЕННО-ОБРАЗУЮЩИЕ ФАКТОРЫ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ЕВРАЗИЙСТВА

В свое время Карл Хаусхофер определил геополитику как «соединение идеи и территории». Однако невыясненным оставался вопрос, что именно является в этом синтезе определяющим, одухотворяющая пространство идея или пространство, порождающее и формирующее, посредством своего уникального ландшафта, определенную идеологию.

Специфические черты государственных образований, возникающих в пределах различных географических и климатических регионов, существенно разнятся между собой. Образ жизни и психология населяющих эти пространства людей, дают основания для обстоятельной дифференциации, при которой учитывается также разница в формах правления, типах власти и правотворчества.

На сложную связь, существующую между географическими и социальными факторами (экономикой, политикой, идеологией и пр.) давно и постоянно указывали многие исследователи, современная геополитика только подвела определенный итог этим изысканиям.

В длинном ряду исследователей проблемы стоит школа, получившая общее название «евразийства». Она сформировалась в начале 20-х годов в среде русской эмиграции, располагавшейся в некоторых Восточно- и Центрально-европейских столицах (Праге, Софии, Берлине).

Евразийство, представившее собой культурно-политическое течение решительно вводило в сферу политической аналитики геополитические факторы. Одним из важнейших понятий этого анализа становилось понятие этноса, несущего на себе специфические черты своего исторического пребывания, того, что евразийцы называли «месторазвитием», соединив в термине статические пространственные характеристики и динамизм исторического роста.

Европейскому «ощущению моря» евразийцы противопоставляли особое «ощущение континента», свойственное ряду кочевых этносов, таких как туранцы, монголы, русские.... Именно эти этносы сумели создать на территориях своего обитания социо-политические структуры автаркической ориентации, замкнутые на себе, остро ощущающие собственные границы и в то же время стремящиеся к их преодолению. «Континент-океан», так называли евразийцы то этно-государственное образование, которое сложилось на территории Евразии, и которое исторически попеременно существовало в границах империи Чингис-Хана, Российской империи и Советского Союза. [8, с. 206] Этим термином подчеркивалась

самодостаточность территориально-государственного образования и связанные с этим уникальность и специфика его быта и идеологии.

Одним из наиболее ощутимых факторов, повлиявших на становление российской государственности было монгольское влияние, привившее русскому сознанию «дух степи», экстенсивность и динамизм движения, в пространстве и времени. «Степенное начало, привитое русской стихии, как одно из составляющих ее начал со стороны укрепляется и углубляется в своем значении, становится неотъемлемой ее принадлежностью; и наряду с «народом-земледельцем», «народом-промышленником» сохраняется или создается в пределах русского национального целого «народ-всадник». [9, с. 127]

Государствовед Н. Алексеев называл эту русскую стихию «казацким идеалом». Видный теоретик евразийства подчеркнул его симпатии к динамизму: евразийство - само движение и ценит движение». [1, с. 153] Отсюда его, евразийства, явное предпочтение, отдаваемое «духу степи» над «духом леса», что не преминули заметить критики и оппоненты этой идеологической доктрины.

Вся панорама русской политической истории представлялась евразийцам, как арена борьбы и побед «степного», динамического начала. Достаточно легкое и стремительное продвижение Московского царства и Империи на Восток, явно несопоставимое с проблематичностью и трудностями борьбы на западных границах, призывы политически ориентироваться на азиатских гигантов, Индию и Китай, вообще вся «восточная политика» России-Евразии ассоциировалась с этим «кочевым» духом.

Унаследованная от монголов, эта побудительная сила толкала Россию-Евразию за пределы собственного «месторазвития», а вовсе не желание выйти к океаническим торговым путям.

Длительный исторический процесс поиска собственного государственного и политического центра, смена «столицы» многими князьями (от Святослава до Ивана IV, которому предание приписывает желание обосновать столицу в Вологде) и самым Петром Великим, также указывает на тот дух кочевого беспокойства, который долго не позволял России-Евразии окончательно осесть на историческую почву.

Если вспомнить первые контакты варяжских князей-завоевателей с местным лесным населением («древляне» - от слова древо, лес), они вполне напомнят набеги кочевников-конкистадоров на оседлое население, это была настоящая борьба «степи» и «леса». (О константинопольских походах киевских князей-разбойников сложно в этой связи даже и не говорить. Здесь все и так достаточно ясно).

В новейшей историографии также делаются отдельные попытки кардинальным образом пересмотреть этно-государственные отношения, существовавшие между Русью и Ордой. В значительной степени они базируются на тех интерпретациях, которые уже встречаются в исследованиях евразийцев 20-30-х гг.

В контексте проблемы о встрече двух культур, «степной» и «лесной», евразийцы рассматривали отношения между центрами власти, обозначенными как Сарай и Москва (ставшая преемницей Киева). «С точки зрения государственно-административного механизма главный центр был Сарай, дополнительный - Москва. В церковном отношении было наоборот, главный центр был Москва, дополнительный - Сарай». Георгий Вернадский даже предполагал, что если бы монгольские ханы перешли в православие, как предполагалось поначалу, то митрополия всей Руси утратив свои киевские корни, могла бы окончательно укрепиться в Сарае, а не в Москве. [3, с. 263]

Мысль о влиянии государственных принципов монгольской империи на Московскую Русь до сих пор сохраняет актуальность. Централизация власти, ужесточение уголовно-правовой репрессии, все это Орда оставила в наследство Москве. Однако без внутренней готовности принять такое наследие Московская государственность не смогла бы встать на пути преемственности: «степной дух» лег на подготовленную стихийную почву евразийской культуры.

Сама география «страны-океана» способствует развитию «степной тенденции: на огромном пространстве Евразии все ее реки текут в меридиальном направлении и в отличии от европейских стран, где они являются факторами геополитического единения, реки Евразии расчленяют, дробят ее пространство. Соединительным фактором становится степь, формирующая в «подбрюшье» континента длинный и сплошной коридор, тянущийся от монгольских степей до Прикарпатья. Именно этот степной простор с его постоянной динамикой перемещающихся этносов (гунны, хозары, булгары, Печенги, половцы, татары и т.п.) существенным образом повлиял на все евразийское культурно-государственное строительство, привнеся в него «дух степи».

Через этот коридор пролегал также торговый путь между Востоком и Западом. Срединный мир России-Евразии благодаря этому сумел увидеть и воспользоваться благами обоих «окраинных» миров, включив в себя одновременно черты оседлости и кочевничества, статики и динамики, «степи» и «леса».

Противостояние стран, включенных в единый океанический обмен и стран, от него удаленных «есть, по мнению евразийцев, объективный фактор. Неизбежным выходом из ситуации «океанической обездоленности» могла стать только ориентация на внутриконтинентальную эффективную политику взаимообмена, на динамическую самодостаточность (Весьма близким евразийским концепциям тезис о построении социализма в одной стране был, разумеется, определенным утрированием идеи, хотя и имеющим с ней сходную мотивацию).

Евразийцы отвергали вариант полной замкнутости России-Евразии: осуществить свою евразийскую миссию он сможет лишь на тех путях, по которым она всегда развивалась политически, т.е. от Средней Азии и через Среднюю Азию - в приморские области Старого Света. [2, с. 34].

Материализм и экономизм европейского мышления, его вера в прогресс, претят евразийскому сознанию, по сути своему религиозному. Эта его черта - наследие византийской культуры, того византизма, который Константин Леонтьев считал основой российской государственности и культуры. Запад, утративший свои прошлые этнические и метафизические ориентиры, поменявший их на «воинствующий экономизм никак не может служить образцом для евразийского этно-государственного строительства. [6, с. 108-109].

Петровская реформа составила резкую грань между двумя эпохами русской культуры. Однако, как считал Н.С. Трубецкой, резкий разрыв произошел только между великорусской разновидностью культуры и послепетровской культурой; что касается других элементов дореформенной культуры, например западнорусских и, в частности украинских, то они вполне органически вписались в проводимую Петром, западническую по своим ориентирам, реформу.

Царь Петр поставил задачу европеизировать русскую культуру. «Ясно, что для выполнения этой задачи могла быть пригодна только западнорусская украинская редакция русской культуры, уже впитавшая в себя некоторые элементы европейской культуры (в польской редакции этой последней) и проявлявшая тенденцию к дальнейшей эволюции в этом же направлении. Наоборот, великорусская редакция русской культуры, благодаря своему подчеркнутому европофобству и тенденции к самодавлению, была не только непригодна для целей Петра, но даже прямо мешался осуществлению этих целей». [10, с. 117]. Отсюда столь негативная и редкая реакция Петра против этой второй формы культуры. В итоге, считал Трубецкой, произошло слияние двух редакций в единую культуру.

Но если послепетровская культура приобрела превалирующие черты культуры киевской, то русская государственность оставалась по своему происхождению великорусской и поэтому центр культуры должен был переместиться из Украины в Великороссию. В результате эта культура утратила свои специфические черты, превратившись в общерусскую.

К этому времени Россия начинает претендовать на то, чтобы быть одной из важнейших частей «Европы» (тогда как Польша, давшая свои культурные традиции Украине, остается глухой провинцией Европы). Украина же стремится освободиться от всего специфически польского заменить все это соответствующими элементами коренных Романо-германских культур (немецкой, французской и т.п.). Тем самым украинизация оказывается мостом к европеизации [10, с. 121]. Вместе с тем, сложившаяся в ходе осуществленного синтеза общерусская (великорусская + украинская) культура приобрела некие абстрактные, утратившие национальный колорит черты (пожалуй, рецидивом этой идеи можно считать появившееся значительно позднее понятие «новая историческая общность «советский народ»).

В основе всякого государственного единства, по мнению евразийцев, лежит некая «идея-правительница». Ее носителем является правящий отбор,

включающий в свой состав все наиболее активные и имеющие возможность принимать решения, элементы общества. Правящий отбор имеет открытую структуру, постоянно пополняясь за счет вхождения в него новых творческих сил. Правящий отбор не только является носителем и творцом господствующей идеи, он сам меняет свой характер и состав в зависимости от конкретных условий бытия, географической, экономической, культурной и т.п. ситуации.

Евразийцы были уверены в том, что евразийскую объединительную идею следует искать не в Киевской Руси, которая была лишь «колыбелью будущего руководящего народа Евразии и местом, где родилось Православие», не в Хазарском царстве и даже не в Руси Северо-Восточной. Впервые евразийский мир предстал как целое в империи Чингис-хана: монголы сформулировали историческую задачу Евразии, положив начало ее политическому единству и основам ее политического строя. [7, с. 45].

Московское государство стремилось защитить свое Православие, заключив союз с монголами, считавшими его своим улусом, и противостоя западному окатоличиванию своей культуры. В то же время Московское государство становится новой объединительной силой, принявшей на себя миссию, которую выполняли монголы. Москва направила все силы евразийского мира к его истинному центру, к которому он бессознательно тянулся.

Российская империя формально продолжила дело Москвы, она почти закончила государственное объединение евразийского материка, отстаивая его от посягательств Европы. Однако ее правящий слой (отбор) не сумел адекватно осознать существо евразийской идеи, исказив ее. «Этот слой настолько европеизировался, что почти потерял свою русскую душу, не приобретя, впрочем, и европейской». Россия-Евразия представлялась ему как некая отсталая часть Европы. Между этим слоем и народными массами сначала установилось некое непонимание, а затем возникли пропасть и враждебность. Но сила политического единства оказалась сильнее этой конфронтации: его не уничтожили ни войны, ни преступные эксперименты, произведенные наследниками великого Петра, из невероятных потрясенный Россия-Евразия вышла обновленной и полной сил. [Там же, с. 46].

Н.С. Трубецкой писал, что «всякий национализм исходит из интенсивного ощущения личностной природы данной этнической единицы, и потому прежде всего утверждает органическое единство и своеобразной этой этнической единицы (народа, группы народов или части народа)». Однако в чистом виде ни единого по составу народа, ни абсолютной уникальности, характеризующей этнос, не существует. Поэтому многосоставные и необособленный национализм содержит в себе одновременно элементы централистические (утверждение единства данной этнической единицы) и сепаратистские (утверждение своеобразия данной этнической единицы и ее обособленные от более широкой единицы). Для того, чтобы национализм не выродился в чистый сепаратизм, необходимо, чтобы он комбинировался с национализмом «более широкой этнической единицы, в которую данная

этническая единица входит: в применении к ситуации в Евразии это означает, что «национализм каждого отдельного народа Евразии... должен комбинироваться с национализмом общеевразийским, т.е. евразийством». [11, с. 96].

Исторически судьбы евразийских народов переплелись друг с другом в тесный клубок в силу целого ряда географических, экономических, культурных факторов: евразийцы отмечали, что никакой иной супернационализм (панславизм, пантюркизм и пр.) не в состоянии конкурировать с евразийством в этом плане.

Существующий в России коммунистический строй, проникнутый началами интернационализма преобразовать в наднациональный строй на национальной основе.. При этом именно русская культура пополняемая элементами культур других народов Евразии, должна стать базой наднациональной, евразийской культуры. [5, с. 224]. С помощью сложной культурологической интерпретации евразийцы пытались решить вполне конкретные геополитические проблемы возрождения того ареала, который ни считали «месторазвитием» особого типа государственности - «России-Евразии».

В евразийском геополитическом лексиконе узловыми понятиями служили: «лес» и «степь»; «океан» и «континент», Евразия и Европа, Восток и Запад. Пары этих противопоставлений обеспечивали ту семантическую напряженность, которая была свойственна всем евразийским политическим текстам. Даже ощутимая идеологическая эволюции, которую продало это движение, существенно не изменила этик акцентов. Геополитический аспект, свойственный евразийству и выраженный в подобных коллизиях, оставался постоянно заметным.

В дихотомии «территория-идея», принятой евразийством, второй элемент оказался более значимым. Географически пространство Евразии не было четко очерченным, правящая же идея становилась доминирующей, определяла все формы, от форм правления до орнамента и архитектуры. Сама идея - правительница, динамичная по своей сути, творила пространство. Разумеется, что это соотношение сил и приоритетов было перенесено на другую смысловую пару: активный «дух степи» формировал пассивное пространство «леса». Отрицая окончательные и застывшие формы политического существования, евразийская идеология во всем стремилась найти синтез, соединение крайностей, но нередко натыкалась на усредненные и устоявшиеся образы, достаточно аморфные и неопределенные. Нечеткость взглядов и наличие не решаемых проблем (например, место ислама в евразийской культуре, роль славянского и православного элементов в полэитическом и многоконфессиональном пространстве) ослабляли пафос этой доктрины, и не позволяли в деле практического государственного строительства воспользоваться предлагаемыми ею рецептами.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Алексеев Н.Н. Духовные предпосылки евразийской культуры // Русский народ и государства. М. 1998. 2. Бицилли П.М. «Восток» и «Запад» в истории Старого Света // Россия между Европой и Азией:*

Евразийский соблазн. М. 1993. 3. Вернадский Г.В. Монгольское иго в русской истории // Русский узел евразийства. М. 1997. 4. См. об этом подробнее: «Евразийство: Опыт систематического изложения». Париж 1926; И.А. Исаев Идея культуры и государственности в трактовке «евразийства» // Проблемы правовой и политической идеологии. М. 1989. с. 6-36; Исаев И.А. Геополитические аспекты тотальности: евразийство. //Тоталитаризм как исторический феномен. М. 1989. с. 203-222; Исаев И.А. Евразийство // политико-правовая утопия в России. Конец XIX - начало XX вв. М. 1991. с. 203-234 и др. 5. Евразийство (формулировка 1927 года) // Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. М. 1993. 6. Савицкий П.Н. Евразийство // Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. М. 1993. 7. Савицкий П.Н. Континент Евразия. М. 1997. 8. Савицкий П.Н. Континент-океан (Россия и мировой рынок) // Исход к Востоку. М. 1997. 9. Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. М. 1993. 10. Трубецкой Н.С. К украинской проблеме // Русский узел евразийства. Восток в русской мысли. М. 1997 г. 11. Трубецкой Н.С. Общеевразийским национализм // Россия между Европой и Азией: евразийский соблазн. М. 1993.

СКАКУН О.Ф. (м. Харків)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ СМЫСЛ ПРАВА

В мире насчитывается около 200 правовых систем, каждая из которых базируется на своем праве, самобытно сформированным и функционирующим благодаря сохранению собственной этнической правовой культуры.

Цель доклада – на фоне показа роли этнокультурных факторов в развитии права акцентировать внимание на самобытности украинского права и на необходимости правового обеспечения этнокультурного плюрализма в современных государствах. Указанные вопросы общетеоретического характера являются центральными в правовой этнологии, которая понимается как методологическое направление и отрасль научного знания о праве.

На значимость этнокультурных факторов в развитии государства и права указывали российские и украинские ученые (Синюков В.Н., Величко А.М., Поляков А.В., Кулыгин В.В., Оборотов Ю.Н., Римаренко Ю.И. и др.) [1]. Присоединяясь к ним, подчеркну: при всех современных установках на глобализацию, мир, чтобы выжить, нуждается в единстве и разнообразии культур населяющих его народов, включая все виды культур, в том числе и правовую. Изучение этнокультурного смысла права – это не только признание такого разнообразия, но и обоснование необходимости его сохранения. Различия между правовыми культурами сказываются на таких измерениях права, как объем нормативности, формы существования, процедуры и методы обеспечения и др.

Право развивается вместе с обществом и является феноменом культуры, который воплощает в своем содержании культурно-этнические особенности правовой жизни общества. Понять право каждого народа (китайское, японское, мусульманское, германское, английское, украинское и т.п.) невозможно вне его культурно-исторического развития. Поскольку право формируется не государством, а обществом, этнические особенности составляющего его народа находят отражение в праве. Можно сказать, что право имеет этнокультурный смысл. Этнокультурный смысл права является порождением правового менталитета народа, его самобытного правопонимания, правового сознания и правового мышления (правового чувства, правового интеллекта). У менталитета есть свое, особенное, место в психологических и идеологических структурах сознания. Оно обусловлено социальными, этническими, религиозными, научными, культурными и иными стереотипами людей, своеобразием их включенности в тот или иной социум и т.п. В системе элементов юридического сознания правовой менталитет (ментальность) предстает в виде глубинного слоя сознания, в определенной мере смыкаясь с бессознательным правовым уровнем, с юридическим подсознанием.

В отличие от правосознания правовой менталитет является духовно-правовой психологической инвариантой, имеющей консервативные формы воспроизводства присущих ей ценностей. Он – тот стержень, при помощи которого правовая культура общества этнически «пульсирует», функционально обеспечивает собственную культурную самобытность. Правовой менталитет в структуре своего внешнего бытия – правового сознания выполняет функцию его упорядочения, стабилизации, консервации.

Он также концентрируется в правовых традициях, формализуется в источниках (формах) права, служит знаковым элементом типизации (объединения в семьи) правовых систем мира.

Этнокультурный смысл как многомерного и полифункционального явления зависит от этнокультурного пространства, времени его осмысления и интеллекта лиц, его создающих и трактующих (интерпретирующих). Понимание права, его цивилизационного и этнокультурного уровней, всегда определялось состоянием правового мышления, правосознания (правовой психологией и правовой идеологией). Оно опосредствуется социокультурным фактором (прежде всего "заданными" культурой внерациональной структурой языка, идеологии), предполагает социально-субъективный, субъективно-ценностный и при этом всегда конкретно-исторический подход.

Так, в китайской цивилизации юридическая регламентация отношений не имеет сколько-нибудь глубоких корней. В ней главной регулирующей силой являются моральные догмы, преобладание которых над нормами права было обосновано еще в учении Конфуция. Порядок в семье, обществе и государстве поддерживали ритуалом и устоявшимися нормами поведения. Считалось, что законы истребляют доброту и радушие, заложенные в человеке его природой (дао). Общество оценивается как здоровое, если оно находится в гармонии с дао.

Понимание всего права как уголовного права, в соответствии с термином «ксин», объясняет традиционный подход к праву как к наказанию. Поэтому нравственно-религиозный, а не правовой, образ жизни рассматривался (и до сих пор рассматривается) в этом случае идеальным. В законе усматривается скорее средство запугивания или отвлеченный образец, чем образец для действия, свойственный странам континентального права. Считается, что поведение лица наилучшим способом обеспечивается не законом, а гармонией и миром, которые достигаются соответствием традициям и обычаям. Традиционное примирение сторон с помощью посредника расценивается как большое достижение – большее, чем юстиция.

Как и в Китае, в Японии получил распространение взгляд на право как на «рицу» – уголовный закон с его жесткостью, что выработало к нему традиционное негативное отношение. Эталоном также стало не правовое, а этическое поведение с его чувством долга, моральной ответственности, добропорядочности – особенно в отношении знакомого круга лиц.

Приведенный пример показывает, что существует цивилизационная идентичность китайского и японского этносов в области правопонимания.

Вот почему китайское и японское право относят к одному типу (семье) права – традиционному (нравственно-религиозному).

Уровень цивилизационной (мировой и локальной) идентичности этносов в области права может быть раскрыт через категорию "традиции права", на которые делится право как феномен мировой цивилизации (например, западная и восточноевропейская). Правовая традиция – это совокупность глубоко укоренившихся на протяжении истории в сознания людей представлений о роли права в обществе, его природе, а также организации и функционировании правовой системы.

К признакам восточноевропейской традиции учеными отнесены следующие: преимущество коллективных (общинных) интересов над индивидуальными, неразвитость института частной собственности, господство регламентационной социальной этики и христианской религии. Западную правовую традицию отличает то, что она имеет могущественный институт собственности, индивидуалистическую социальную этику и светский характер власти [2]; уходит корнями в римское частное право и сохраняет его влияние, а также влияние канонического права; имеет высокий уровень правовой культуры, основанный на принципах легализма и пуританизма; придерживается общего понятия правового государства, которое сформировалось под влиянием философии естественного права [3].

Хранителями традиций права являются семьи (типы) правовых систем, которые сформировались на их основе в результате интеграции этнокультурного правового плюрализма в региональных масштабах.

Цивилизационную идентичность не следует полностью отождествлять с этнокультурной идентичностью, ибо не каждая этническая группа смогла создать отдельную цивилизацию. Цивилизационная идентичность шире, объемнее этнокультурной идентичности, однако она (как и традиция) определяется общими качественными характеристиками сходных культур разных этнических групп.

Каждый этнос имеет свою историю зарождения, взаимодействия, трансформации, мутации и возникновения новых модификаций. В основе этнокультурной идентичности находится общее происхождение, язык, традиции, психология, своеобразный голос "крови". Они служат отправными началами общей культуры этноса, преломленной в праве через *правовое чувство*. Правовое чувство (область правовой психологии) не несет в себе отрицательного заряда, оно направлено на коммуникацию и толерантность. Базируясь на коммуникативных способностях человека как выразителя культуры этноса, правовое чувство создает условия для обобщения конкретных случаев, подведения их под общее правило, то есть благоприятствует формированию права, закладывая в него этнокультурный смысл. С помощью *правового интеллекта* (область правовой идеологии) происходит осознанное оформление и систематизация правовых норм, адекватно отражающих уровень правовой культуры и самосознания этноса, ибо не соответствующие ему правовые нормы рискуют остаться нереализованными. В содержании правовых норм могут отражаться

представления о социальной справедливости, желание следовать религиозным, моральным, идеологическим и иным ценностям, идеалам, убеждениям, той или иной научной теории, учению.

Правовой менталитет той или иной этнокультурной общности (то есть исторически сложившаяся форма типизации юридически значимого поведения, правовых суждений (оценок) и системы правовых категорий) заинтересован в том, чтобы получить свое выражение в праве. А право, чтобы быть востребованным, нуждается в воплощении правового менталитета этнокультурной общности в нем. Таким образом, правовой менталитет порождает самобытное право, правопонимание, этнокультурный смысл права.

Если представить сущность права через его две стороны: *регулятивно-компромиссную*, обеспечивающую порядок, социальное примирение, социальную стабильность, и *ценностно-нормативную*, обеспечивающую свободу, справедливость, равенство, то именно последняя должна воплотить этнокультурные особенности общества. Эталонами оценочного мышления являются мера свободы, равенства, справедливости. Любая правовая норма становится оценкой типичной повторяющейся ситуации, обусловленной сознательным и волевым поведением людей: соответствует ли эта ситуация свободе, справедливости, равенству, утвердившимся в правовой культуре этнической общности. Оценка предполагает выбор: если соответствует – значит, получает поддержку и признание, поскольку способствует установлению правового порядка, через который обеспечивается право и свобода.

Представляется, по меньшей мере, "желаемым", а не "действительным", утверждение ряда отечественных (например, Ю. Оборотов) и зарубежных (например, А. Овчинников) ученых о том, что украинский национальный правовой менталитет, как и российский, находится в пределах евразийского правопонимания, а правовая система Украины, Белоруссии, России относится к евроазийской семье.

Нельзя отрицать этнического сходства у украинского и русского народов – этносов одного славянского происхождения, вышедших из одной колыбели – Киевской Руси. Их объединяют такая черта, как духовно-нравственная легитимизация правопорядка, то есть рассмотрение в единстве права и морали, совпадение нравственных и формально-юридических начал в сфере правового регулирования. И ряд других. Однако не следует безапелляционно переносить на украинский народ те черты, которые свойственны русскому народу, в частности, характеризовать его как социоцентрический (соборный) правовой менталитет, противопоставляя западному индивидуалистическому (эгоцентрическому). Такая характеристика в отношении менталитета украинского народа не вполне приемлема, поскольку он с момента еще общинного существования отличался индивидуалистическими особенностями: ранний распад общины по сравнению с русской, образование индивидуальных хозяйств (хуторов). В то время как у русского всегда главенствовало идейное и государственное патерналистское начало, у

украинца традиционным было маргинальное состояние между правом социального служения и свободным личным правом с тяготением к индивидуализму (но без жесткого прагматизма), к частной собственности (хотя и середняцкой – хуторянской), к самоуправлению. У украинца утвердилось идеализированное восприятие права в общественной жизни: рядом с нейтральным и даже нигилистическим отношением к закону существовала вера в неограниченные регулятивные возможности права; болезненно воспринималось усиление вмешательства инонационального государства, в составе которой оказалось население украинских земель, в личную жизнь, сужение сфер личных и этнокультурных отношений. Примером последнего является реакция украинской интеллигенции на издание указов об ограничении печатного украинского слова (Валуевский циркуляр 1863 г., Эмский указ 1876 г.), что выражалось в образовании национально-культурных обществ с целью сохранения национальной духовной самобытности. Развитым было ощущение корней этнокультурного бытия, принадлежности к традиции, этнокультурной идентичности (специфическому образу жизни, отношению к миру, к другим людям, к своему месту в мире). Свое право на самобытность, содержанием которой является этнокультурная идентичность, украинский народ отстаивал столетиями.

Если учитывать весь элементный состав приведенных высшее признаков восточноевропейской правовой традиции, то об их постепенном усиливающемся влиянии на культуру народа Восточной Украины можно говорить лишь после Переяславского соглашения 1654 г., когда происходило интенсивное насаждение русского правосознания и распространения русского законодательства в Украину. Тогда Украина была превращена окончательно на провинцию, и украинский народ утратил духовную самодостаточность. Еще М. Драгоманов в работе "Пропащее время (Украинцы под московским царством)" (1876 г.) отмечал, что после 1654 г. для Украины наступило "пропащее время" из-за того, что московское правительство насадило самодержавный режим, который противоречил естественно присущему Украине демократическому республиканскому устройству (заложенному Запорожской Сечью) и тем помешал ее поступательному развитию к уровню цивилизованной Европы. По его словам, царское своеволие "заело" вольности украинские. И продолжал: свободным же мыслям, которые росли в Европе вместе с наукой и "оттуда переходили к нам, теперь была поставлена стена царским и чиновничьим своеволием" [4].

Добавим, что в составе монархического абсолютистского Российского государства Украина с его республиканской, демократической формой управления не имела перспектив для своего самостоятельного правового развития. Интеграционные процессы во всех сферах общественной жизни приблизили право украинское к праву "российскому"; постепенно стирались грани между правосознанием украинца и русского, но этнопсихологические

особенности каждого из народов не могли допустить полной потери их неповторимости, этнокультурной идентичности.

Что касается Западной Украины, то здесь восточноевропейское влияние в эти времена вообще было минимальным. Поэтому можно считать, что в Украине соединились обе правовые традиции – западная и восточноевропейская.

По словам В. Липинского, культурное пространство Украины – "синтеза между Востоком и Западом" [5]. В Европе существует характеристика Украины как "страны границ". Этим подчеркивается, что она испытала влияние европейской и азиатской культурной традиции. Западом традиционно считалась латинская, западная часть Европы. "Восток" шел к Украине сначала с Юга (азиатское влияние), потом с Севера (через Россию). В Восточной Украине, которая составила часть России, преобладали элементы восточной правовой культуры, в Галичине – западной. Западноукраинские земли (Восточная Галичина, Северная Буковина, Закарпатье) входили в состав нескольких государств с разным юридическим статусом, большинство из которых до конца XVIII ст. попали под власть Австрийской империи и некоторые находилось там до начала XX в.

В отличие от классического менталитета народов, которые обладали стойкой государственностью, способностью к политической самоорганизации, определенностью территории, государственно-институционной структурой, охватывающей единой системой все население, украинский народ не имел исторических условий, внутренних факторов, в том числе политических, для государственно-правового формирования, хотя и делал попытки их создания. Для менталитета украинского народа присущ не классический характер государственно-правовой традиции, который в значительной степени зависит от естественных и социальных случаев, сохраняется за счет динамических отношений с внешним миром и заимствования (добровольного или принудительного) социально-правовых элементов из него. Вследствие безгосударственного или полугосударственного развития народа в его менталитете утвердились стойкие самоуправляющиеся возможности, которые остались невостребованными и могут быть полезными в современной практике государственного строительства и формирования правовой системы Украинского государства.

Аргументом в пользу определения менталитета украинского народа как "маргинального" (В. Кизима и др.) служит анализ исторического маргинального состояния Украины. В политике это выражалось в наличии разнообразных интересов, устремлений, идеологий с ориентацией на многих соседей, а в праве – в плюрализме этнокультурного влияния на население разобщенных украинских территорий. По мнению Б. Крупницкого, тенденции развития истории и менталитета украинского народа определили латинское, византийское и шведское влияние в Киевскую эпоху, а польское, немецкое, русское и крымское (татарское) – в феодальную и новейшую [6].

Можно сказать, что отсутствие стойкого соборного правового сознания негативно сказалось на политическом самоопределении украинского народа. И когда сегодня российские ученые говорят о либеральной идеологизации правовой системы собственной нации как противоречащей ценностным предпочтениям россиянина, это не означает, что данный тезис может быть перенесен на правовую систему Украины. Вряд ли исторически правильным будет утверждение, что украинский народ всегда отдавал предпочтение ценностной системе коллективистского типа над индивидуалистическим, считал общественное благо выше блага личного. Как раз украинский народ пытался совместить то и другое, насколько это ему удавалось – это другой вопрос. Правда, коллективистские начала у него были превалирующими в экстремальных ситуациях.

Долгое историческое совместное проживание русского и украинского народов в одном государстве, безусловно, наложило свой отпечаток на правовой менталитет и культуру украинского народа (произошла правовая аккультурация), однако не до такой степени, чтобы искоренить национальные особенности, которые отличают один славянский народ от другого. Испытал влияние украинской культуры и русский народ, и он также не утратил от этого своей самобытности.

Вряд ли правильными являются точки зрения указанных ученых о правовой системе Украины (а значит и ее права) как составной части евроазийской семьи. И не только потому, что Россия имеет больше территориального пространства в Азии, чем в Европе, а Украина расположена не в Азии, а в восточной Европе. Главное состоит в том, что основным измерением евроазийского правопонимания считается российское, срабатывает "евроазийская" матрица мировосприятия с абсолютной доминантой тотального подчинения по вертикали, свойственной имперскому централизму. В центр "евроазийства" ставится национально-государственная самобытность России, которая противопоставляется западной католическо-протестанской традиции этнического рационализма и правового персоноцентризма. Вне поля зрения остаются особенности Украины. В частности игнорируется тот факт, что вследствие территориальной разобщенности украинских земель самобытность правового сознания и мышления украинского народа была "задана" архетипами двух направлений в христианстве – православием и католичеством; их основные принципы до сих пор проявляются в секуляризированных стереотипах поведения в Западной и Восточной Украине. Не упоминается о том, что украинский правовой менталитет формировался как самобытный, о чем свидетельствует его обычное право, нормативно-правовые договоры и уставы киевских князей, "Русская Правда" и "казацкое право, обычное церковное право, опосредствованное влияние римского права через Литовские статуты и магдебургское право, гетманские статьи XVII-XVIII вв., акты систематизации права XVIII – первой половины XIX ст., конституционные проекты П. Орлика, М. Драгоманова, М. Грушевского и др. Это не означает, что менталитет украинского народа от этого только выиграл или является

исключительно положительным. Негативные черты украинского менталитета, которые отразились на правовой культуре, особенно раскрыли себя во времена казачества, народно-освободительной войны против польского господства в XVII в., в ходе революционных событий и гражданской войны начала XX в.: динамизм и изменчивость; противоречивость политических ориентаций субъектов власти и разных социальных сил; непонимание глубины происходящих событий; экзистенциальный индивидуализм; социальный эгалитаризм; тенденция к взаимной борьбе; чрезмерная эмоциональность и пылкость; уязвимость в мелочах и равнодушие в серьезных вещах, и др.

Правовой менталитет того или иного общества не может быть отсталым или неразвитым. Он невозможно рационально проектировать, как и зависимый от него этнокультурный смысл права. Поэтому при формировании современной правовой политики государства необходимо учитывать иррациональную природу права. Право было и остается продуктом культурно-исторической жизни общества, в своих основаниях оно иррационально.

Своеобразие украинского правового менталитета, воплощенного в его праве, состоит в том, что он основывается как на духовных началах восточноевропейской цивилизации, так и на опосредствованной рецепции древнеримского права, его идей, принципов и институтов. С точки зрения генезиса и содержания украинское право – явление синтетическое, многомерное в смысле отраженных в нем реальностей. Однако сегодня можно констатировать, что правовая система современной Украины в основном является структурно устроенной с помощью источников (форм) права и других юридических средств, наиболее присущих континентально-европейскому праву, которые обеспечивают достижение надлежащего правопорядка. Закон, правовой обычай, нормативно-правовой договор, судебный прецедент, религиозно-правовая норма, правовая доктрина в разные времена обладали неодинаковой юридической силой; при этом приоритет закона на протяжении XVIII-XXI ст. постепенно возрастал и ныне является авторитетной формой права, призванной учитывать национально-культурные особенности правовой жизни в рамках данного общества.

Необходимому состоянию равновесия в обществе оказывает содействие механизм самоорганизации, который проявляет себя во внегосударственных структурах (местное самоуправление, общественные организации, частные корпорации и т.п.).

Таким образом, не прямолинейно, с определенными отклонениями, украинское право все же развивалось на юридических понятиях континентально-европейского права, постепенно стало его своеобразной восточно-европейской разновидностью. Россия и Белоруссия, как и Украина, (в силу сходности их правовых систем при выразительном историко-культурном своеобразии каждой из них) могут быть отнесены к восточноевропейской группе правовых систем романо-германского типа. К

романо-германской семье правовых систем относят Россию и ряд известных российских ученых.

Современное осознание украинским народом неклассичности своего менталитета, достоинств и недостатков, создает почву для сохранности и развития тех правовых принципов и правил, которые укоренились и стали частью его бытия, а также для заимствования достигнутого соседними народами, отвечающего духу своего народа и времени – при недопущении экспансии любой цивилизации. Сущность культуры такова, что она утверждает себя через контакты с другими культурами и через свое бытие в других культурах. Однако тезис о несопоставимости ценностей различных культур должен нацеливать на тщательность отбора ценностей других правовых культур для использования в условиях собственной правовой культуры.

Сегодня право почти любого государства является этнокультурно плюралистическим, так как на территории большинства из них проживает множество этнических групп, считающих себя коренным населением страны либо являющихся переселенцами. Например, в Украине проживают татары, поляки, немцы, греки, караимы, армяне и другие народы Благодаря реализации права на культурную автономию они сохраняют свои национальные традиции, особенности своего правового менталитета в постоянно обновляющемся виде и претендуют на его общее нормативно-правовое официальное признание. Каждое государство, кроме других проблем, должно решать проблемы этнокультурного развития "своих" национальных меньшинств. Историческая память Украины, этническая общность которой испытала уничижительное отношение к ее культуре со стороны государств, в составе которых она добровольно или принудительно пребывала, активизирует ее внимание к культуре населяющих ее национальных меньшинств, стимулирует толерантное к ней отношение. Актуальной становится институционализация этнокультурного правового плюрализма, пропаганда с помощью права достижений этнических групп, стимулирование их деятельности в содружестве на благо своих народов, каждой семьи, государства при сохранении общего правового пространства взаимодействия и ответственности. Сегодня нормативно-правовые акты нуждаются в обязательном проведении этнологической экспертизы на предмет соответствия правовых предписаний конфессиональным ценностям народов, проживающих в той или иной стране. Понимание законодателем правового менталитета народа, нации, национальных меньшинств (или иначе: их юридической ментальности [7]) делает законы более обоснованными, понятными и поддерживаемыми населением. Учет на государственном уровне их интересов позволяет исключить этнические конфликты, в центре которых часто стоят проблемы языка и образования (например, баски в Испании, тамилы в Шри-Ланке). Эти этнические группы выдвигают требования отделения, поскольку испытывают угрозу сохранению своей этнокультурной идентичности со стороны центральной власти, контролируемой чуждыми им в культурном и языковом отношении людьми.

Они не находят воплощения этнокультурных особенностей правовой жизни своего народа в содержании принимаемых государством нормативно-правовых актов.

Можно декларировать тезис о наличии общей универсальной правовой культуры, об общечеловеческих ценностях, но нельзя забывать, что они – плод развития правовых культур многих этнических общностей (этнокультурного плюрализма), которые совместными усилиями создают общечеловеческую культуру в ее содержательных различных измерениях.

В наши дни маргинальный менталитет украинского народа приобрел ценное свойство – государственная идентичность, что означает осознание индивидом личностной связи с государством. У украинца из-за маргинальности положения народа (нации), лишенного веками своей государственности, не могло сформироваться государственной идентичности. А без такого свойства невозможно достичь уровня классического менталитета цивилизованных государств. Оно основывается на гражданстве, но не исчерпывается им. Кроме правовой связи личности и государства, выражающейся в их взаимных правах и обязанностях, важно наличие у гражданина ощущения своей общности с государством. Именно государственная идентичность способствует формированию определенной ментальности, совокупности своеобразных надэтнических черт характера, отделяющих представителя данного государства от граждан иных государств. Изменения в государстве и его правовой системе вызывают вполне логичные перемены и в государственной идентичности его граждан [8].

В наши дни правовой менталитет украинского народа, обогащенный качественным свойством государственной идентичности, развивается в направлении к интеграции и гармонизации собственного общества (его западных и восточных регионов), а также стран СНГ, Европы и всего человечества, выступает существенным фактором, как преемственности, так и заимствования в праве.

Этнокультурный смысл права должен стать основой изучения этнологии права. В этом отношении автор присоединяется к тем российским и украинским ученым, которые считают важнейшими направлениями этнологии права разработку интегральной правовой идеологии и национальной политики [9], выражающейся во внимательном отношении государства к этнокультурным особенностям населяющих его народов при создании нормативно-правовых актов. Основная цель такой разработки состоит в сохранении, как территориального единства государства, так и в установлении правопорядка, толерантности и компромисса в обществе.

ЛІТЕРАТУРА: *1. См.: Синюков В.Н. Российская правовая система: Введение в общую теорию. Саратов, 1994; Величко А.М. Государственные идеалы России и Запада. Параллели правовых культур. СПб., 199; Поляков А.В. Общая теория права: Курс лекций. СПб., 2001; Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). Одесса, 2002; Кулыгин В.В. Этнокультура уголовного*

права. М., 2002; и др. 2. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.,1977. – С.181. 3. Осакве Кр. Типология современного российского права на фоне правовой карті мира // Государство и право. 2001. №4. - С. 14. 4. Михайло Драгоманов. Пропащий час. – К.: Друк. Центральної Ради, 1918. 5. Див.: Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – К., Філадельфія, 1995. – С.17-18. 6. Див.: Мала енциклопедія державознавства.– К.: Вид-во "Генеза". Вид-во "Довіра", 1996. – С.614. 7. Правовой менталитет (ментальность) является качественной характеристикой правосознания народа, его глубинным слоем и энергетической частью (положительного и отрицательного характера). 8. К сожалению, еще далеко не все граждане Украины идентифицируют себя с государством своего гражданства, осознают связь с ним. 9. Овчинников А.И. Правовое мышления. Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук. Краснодар, 2004. - С. 41

ЗОЛОТУХІНА Н. М. (м. Москва)

РОССИЙСКИЕ МЫСЛИТЕЛИ О НАЦИОНАЛЬНОМ ФАКТОРЕ В ГОСУДАРСТВЕННОМ УСТРОЙСТВЕ (XI- ПЕРВ. ЧЕТВЕРТЬ XIX ВВ)

Киевское государство складывалось как многонациональное и на протяжении всей его истории наблюдался постоянный прилив и отлив различного рода иноземцев, приезжающих на Русь с различными целями, многие из которых, оставались здесь на постоянное жительство.

Отношения с ними, как правило, регулировались на договорной основе. Договоры Руси с Византией разрабатывались на базе византийской канцелярской практики и законодательства договаривающихся сторон. Здесь речь шла об иностранных гражданах. В русско-византийских документах они назывались греками, затем в РП иностранцев называли варягами и колбягами. Иностранцы везде равные субъекты русского права. Иногда летописцы отмечали их невысокие (с их точки зрения) нравственные качества. Так в рассказе о событиях 971г. летописцу греки показались недобросовестной стороной в договоре и он записал: «И до сего дня греки остались такими же лживыми» (ПЛДР. М.,1978. С.84). Скорее всего, летописец рассматривал их, в данном случае, не с точки зрения национальных характеристик, а как партнера в договорных отношениях.

После принятия христианства ситуация практически не меняется.

Первые русские мыслители: Илларион - митрополит Киевский, Владимир Мономах и летописец Нестер – авторы периода расцвета Древнерусского государства, в своих произведениях никаких различий между народами разных национальностей не делают. Илларион, опираясь на текст Нового Завета, прямо писал, что нет различия между эллином, иудеем и каким-либо другим народом, ибо перед Богом все народы равны. Однако различия по вере в некоторой степени (не более того) намечаются, но исключительно они могут повлиять только на судьбы самого народа. Тому народу, который продолжает служить идольскому учению не получить вечной жизни и, напротив, народы, вступившие на путь веры в Христа осеняются благодатью в этой жизни и могут надеяться на будущее в вечной жизни. (Илларион. Слово о Законе и Благодати. М., 1994. С. 29, 31).

Позиция Иллариона основана на том, что Миссия Христа заключается в спасении всех народов без различия рас, национальностей и прошлых вероисповеданий. Более того, он осуждает иудейскую веру именно за то, что она не простирается на другие народы, а обращена только к избранному народу Израиля; Илларион называет ее, в связи с этим, скупой в отличие от щедрого закона Христова, распространившегося на множество языков (народов). «Христова Благодать всю землю объяла и как вода морская покрыла ее. Бог помиловал все страны и народы». /Илларион. С.63/ «Все

люди, племена и народы послужат ему ... от Востока до Запада и от Севера до Юга послужат ему» /С.69-71/

Эти положения первого русского мыслителя стали определяющими в политико-правовой теории на многие века.

Продолжая эту же линию в политической литературе, Владимир Мономах (1113-1125), утверждал, что Божий замысел заключался в том, чтобы создать разнообразные человеческие лица. Птицы не поселяются в одной стране, так и люди расселены по всей земле, с тем, чтобы заполнить все поля и леса и всем им уготовано достаточно пищи и жилища. По замыслу божьему вражда между людьми не предусмотрена.

Национальные предпочтения в его рассуждениях отсутствуют. Однако такая его позиция не исключает вражду с врагами своей страны. Причем здесь предусмотрены два варианта – нападение врагов на свою землю и отложение своих земель к другим правителям и государствам. Такие ситуации, с точки зрения Мономаха, недопустимы. Полоцк не подчинился его власти и был наказан. Мономах пошел на него походом и, как сообщает летописец, выжег Полоцк.

Половцы разорили Стародуб, Владимир с черниговцами и другой половиной половцев (видимо дружественной) половецкую дружину (которая Стародуб разоряла) перебили. На вятичей тоже ходил Мономах, ибо задумали отложиться от Киевского государства. Но особенно досталось Минску (тоже не подчинился) «осенью ходили с черниговцами и половцами к Минску, захватили город и не оставили там ни челядинина, ни скотины» /ПВЛ.М., 1950. С.361/.

Здесь вопрос стоит о целостности государства и не имеет значения, что за народ живет в этих землях.

Юридические документы этого времени - Судебники: 1497, 1550, 1589 формулировали общий порядок, которому должны подчиняться все субъекты права, находящиеся на территории государства. Из этой массы не выделялись народы, которые присоединились к России, войдя в состав ее территориального пространства.

Но в политике Московского государства начинает четко прослеживаться деление населения по религиозному признаку.

Усиление этого процесса замечается после того, как в 1439 году была отвергнута Флорентийская уния, заключенная митрополитом Исидором (греком по происхождению). С этого периода раздел христианской религии по конфессиям в России, ужесточается. Православие становится официальным вероисповеданием Московского государства, а католическая конфессия воспринимается не иначе как «латинская ересь» и начинает преследоваться, надо сказать, что некоторая непримиримость между этими конфессиями к сожалению сохраняется и до сегодняшнего дня.

При Иване 111 и Иване 1У к России были присоединены иноверные народы, населяющие северские земли, а также Казань, Астрахань и Ногайская Орда. Против них, как против народов другой национальности, никаких гонений не предпринимается. Сами по себе эти народы

отрицательных чувств не вызывают. Даже, напротив, князь А.М.Курбский, участник похода на Казань, восхищается красотой татарских женщин и детей. О насильственном обращении в православие речь не идет, но одним из мотивов, выдвигаемых правительством Ивана 1У против Северного похода (Ливонского) была ссылка на то, что завоеванные восточные земли не замирены, а их население не приведено к Христу т. е. правительство вынашивало планы христианизации завоеванного населения и обращения его в православие (чего, кстати сказать, не случилось).

Здесь следует отметить, что с татарами Русь познакомилась значительно раньше. Еще до битвы на Калке в Лаврентьевской летописи было записано: «того же лета (запись под 1223г.) явишася языцы, их никто же добре ясно не весть, кто суть и отколе изыдоша... и зовут их татары».

После завоевания Руси татаро-монголами, Золотоордынская администрация проявила большую веротерпимость и сохранила прежние политические прядки и веру; а церковь даже получила ряд льгот и привилегий.

Надо сказать, что сами завоеватели включали в свой конгломерат множество народов с различными верованиями: мусульмане, буддисты, конфуцианцы, даосы, христиане. Верхушка Золотой орды молилась многим богам. При хане Берке (1255-1266) руководство Орды принимает мусульманство, хотя многие кочевники продолжают оставаться язычниками и буддистами.

С Х1У в. мусульманство – официальная религия Золотой Орды. В ее главном городе Сарай-Берке выстроены мечети и медресе. Администрация Орды сохраняет веротерпимую политику и поощряются даже межнациональные браки, но правда с обязательным переходом в другую веру (мусульманскую или христианскую). Орда разжигала междоусобные распри: светские и духовные, но не межнациональные. Сохранились легенды о взаимном чудесном исцелении представителей обоих народов, а митрополит Московский Петр вел даже прения о вере с неким татарином Сеитом.

В Кремле находилось Ордынское подворье, где постоянно жили ханские представители.

Эти ситуации и отношения сказались на веротерпимости обоих народов и поэтому при завоевании Казани и Астрахани (1553-1557) и вхождении их в состав русского государства вопрос о христианизации населения скорее был мечтой, нежели реальной политикой.

В Московском государстве религиозные споры шли, в основном, как отмечалось выше, между конфессиями христианства и целью этих дискуссий было доказывание преимуществ: религиозных, политических и исторических именно православной конфессии. Христианский мир был потрясен завоеванием Византии турками («худым и малым народом»). Пал Константинополь – оплот православия и было необходимо доказать, что турки завоевали только страну, а не истребили православную веру.

Филофей (настоятель или монах Псковского Елеазарова монастыря) утверждал в своих Посланиях, что «агаряне внуцы греческое царство

победиша, но веры не повредиша». /Малинин В. Старец Елеазарова монастыря Филофей и его Послания. Киев 1901. С.43). Православная вера «не изрушилась», поскольку в благочестивой российской державе «все церкви православной веры соединились под покровительством русского православного царя» и если царь будет выполнять все Заветы Иисуса Христа, то Господь не предаст его царство в руки врагов. «Если же добром строиши свое царство, то будешь сыном света и гражданином горнего Иерусалима...блюди и помни, что все христианские царства соединились в твоем одном, поскольку два Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быть». /Малинин В. С.7-24/. Борьба Филофея за сохранность и чистоту православной веры, сопровождается гневными высказываниями против «латинства». Он против любого союза с латинами. На восьмом вселенском Соборе, православные вступили в союз с католиками, и «было за это церкви попрание великое». Более того, в Послании к Григорию Мунехину (псковскому наместнику), он даже утверждает, что «греческое царство разорилось понеже они предаша православную веру в латинство». Латинство рассматривается Филофеем не иначе как ересь, «которой не подобает внимать». Исповедующие латинство отпали от православной веры, хотя ранее они с нами в единстве семь сот лет были, прежде чем отпали при Карле-царе и папе Формозе. Они говорили, что сделано это было ради чистоты веры, на деле же они преклонились к апполинариевой ереси. Не признают они, что «Христос яко трубою утробой девичьей прошел» и принял облик человеческий и пострадал. /Малинин В. С. 45\.

Чистота веры соблюдена только «в нынешнем православном царстве преславнейшего и высокостолпнейшего государя нашего, иже един во всей поднебесной является христианским царем и браздодержателем святых божьих престол, святые вселенские ангельской церкви, вместо римской и константинопольской в богоспасаемом граде Москве...», поскольку «все христианские церкви придоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя» /Малинин В. С.45/

Задача Великого князя заключается в том, чтобы заповеди Христовы и традиции, доставшиеся ему от великих его предков хранить и соблюдать и главная среди них, заповеданная пятым Вселенским Собором – искоренение из своего царства «горьких плевел латинства» /Там же. С.52/. Властитель должен соблюсти т р и заповеди: осуществлять неуклонно преследование врагов Христовых; проявлять заботу о святых божьих церквах и монастырях и ни коим образом не отнимать у них, того, что было «дадено им напреди» и утешать плачуших и вопиющих день и ночь, избавлять обидимых от руки обижающих их, и самому не обижать меньших, верующих в Христа.

Ивану 111, Филофей советует не только заботиться о соблюдении в государстве чистоты веры, но и о праведном ее исполнении: не допускать поставления священнослужителей «по мзде», ибо Благодать Божья не продается; не отнимать у церквей и монастырей «села и виноградьі», а также судебных полномочий над церковными людьми и помнить о том, что все святотатцы с Иудой и жидами сравняются и буду обречены на вечные муки.

У **Нила Сорского и Иосифа Волоцкого** также разделение всего народа идет по вероисповедному признаку, с той только разницей, что Нил полагает возможным склонение всех к православию молитвой, добрым словом и личным примером, а Иосиф считает возможным еретиков «жещи да вешати». Правда, следует отметить, что этих полемистов латинство волнует в меньшей степени, поскольку у нас появились свои еретики: стригольники и жидовствующие. Их национальный состав зависит от ареала географического распространения ереси (в основном Новгород и Псков, и их пределы), а не от принадлежности к тому или иному народу или стране. Ересь, как впоследствии, отметит Зиновий Отенский, распространялась в основном в низших социальных слоях общества, среди беднейшей части населения.

Зиновий Отенский, посвятивший свое энциклопедическое сочинение «Истины показание к вопросившим о Новом учении» разоблачению ереси Феодосия Косого, рассмотрел одновременно и других «развратников веры христианской», которых он знал великое множество (он упоминает 180 еретических учений), среди которых особенно злостными он считает Лютера и Кальвина. Предметом его разоблачительной книги являлись темы, касающиеся догматов христианского вероучения и обрядовой техники (в случае с Косым: отрицание божественной природы Христа, почитания икон и разрешение отправления церковной службы, лицами, не посвященными в сан). Косого он обличает как злого обманщика и вора: «холоп, беглец, тать, обманщик, лживый, косой, предатель, законопреступник, грешник великий и лукавый /Истины показание..С.40-41/. Косой обманул и обокрал своего господина, «отбег от земли своей», «отвергся черничества», стал мирянином и «оженился на вдове-еврейке». «В жидовство развратился, в ляховстве не исправился», всех обманул.

Сам Зиновий разделение народов соотносит с разделением вер, которое считает дьявольским делом. Дьявол ввел в мир отступление от Бога и погибельное разделение вер: «восток весь развратил Бахметом, Запад Мартином-немчином, а Литву – Косым». Зиновий пишет о том, что не следует отвечать безумным на злобу их, чтобы не стать подобным им, но понять это безумие необходимо.

Во второй половине XУ1-первой XУ11вв. появляется плеяда мыслителей, которые вопросов вероучительной догматики и обрядовой техники почти не касаются. Все они, безусловно, являлись верующими людьми, но их более волновали вопросы государственно-правового устроения.

Иван Пересветов (середина XУ1 в.) стоял на том, что в царстве должны быть соединены вера и правда. Вера, которая не реализуется в системе праведных дел – мертва. «Если вера христианская добра и всем сполна и красота церковная велика, а правды нет, то и всего нет». Причем, «праведность» т.е. соединение правды и веры может наблюдаться не только у православных христиан, она может быть и у неверных мусульман. Бог погубил царство христианского православного царя Константина, поскольку он «праведных дел не снабдел», ибо вера у него была, а правды не было и

отдал предпочтение мусульманскому правителю, у которого в государстве был праведный суд и не была закабаления людей. У Пересвтова разделение народов идет даже скорее не по вероисповедному признаку, а по отношению к правде. Турки, люди совершенно иной национальности и веры, но Бог их предпочел православным христианам-грекам за соблюдение «правды во всем». Критерий другой, не столько религиозный, сколько политический, поскольку под правдой мыслители XУ1 в. понимали весь правопорядок в государстве и, особенно, наличие правосудия, но опять не национальный.

Иван Тимофеев (первая половина XУ11в.) рассматривал поляков, с которыми шла война, прежде всего, как захватчиков. То что они люди другой веры и даже другой национальности во внимание совершенно не принималось. Они подвергались жестокой критике за то, что они захотели наше государство под себя подмять и им, на какое-то время, это удалось. Причину успеха поляков и отчасти шведов, мыслитель усматривает в утрате русскими людьми своих моральных качеств: не сопротивлялись «неправедным» действиям со стороны властей, более того, как немые смотрели на все беззаконные действия царей и их приближенных. Россия едва не потеряла своей государственной самостоятельности из-за постоянного нарушения законов и оттого, что в ней «вся честная на бесчестная прелагаема», а люди все словно саваном покрылись «бессловесным молчанием». Безнравственно переносить злодейство, притворяясь как бы ничего не знающими. Бог карает народ, когда он не находит в себе силы противостоять злодейству.

Совсем иные факторы выдвигаются Тимофеевым в качестве причин, обрушившихся на Россию несчастий. Здесь выдвигаются обстоятельства политические (к таким он относит последствия введения на Руси опричнины) и нравственные («бессловесное молчание» всего народа в ответ на попрание правды и справедливости в государственной и общественной жизни).

Приехавший на службу к русскому царю Алексею Михайловичу, хорват Юрий Крижанич застает уже обширную и многонациональную страну. Он одержим идеей объединения славянских народов в целях совместного выступления против иноверной Турции, претендующей на славянские земли. Его, как раз, национальные вопросы интересуют. Он пожил во многих странах Западной Европы и, как ему представляется, может иметь суждение о различных национальных чертах и качествах разных народов. Но и он не подвержен национализму т.е. ни в каких национальных качествах какого-либо народа он не видит тех преимуществ, которые бы позволили одному народу претендовать на господство над другими.

Крижанич удивлен бедностью нашего народа, живущего в такой обширной и богатой разнообразными ископаемыми и прочим достоянием (изобилие рыбы, меха, меда и др), стране. Он дает массу советов, в результате исполнения которых, Россия сможет достичь благополучия. Прежде всего, он указывает на необходимость проявлять осторожность в торгово-промышленных отношениях с иностранцами. В этих целях он раскрывает национальные качества наших партнеров: немцы хитры и жадны, умело

пользуются слабостями русского народа, французы имеют привлекательную внешность, но склонны к обману, а «наш славянский народ подвержен такому окаянству, что повсюду у нас на плечах сидят немцы, евреи, шотландцы, цыгане, армяне, греки и иные народы и сосут нашу кровь». / Крижанич Ю. Политика. 2001. С.51/

Почему так происходит? Задается вопросом хорват и отвечает: они лучше нас организованы, лучше понимают свой интерес, умеют давать взятки и делать подарки, когда необходимо, прекрасно знают «численное искусство».

Красивы, умны, хорошо одеты и умеют себя хорошо вести французы, итальянцы и испанцы. Он называет их политическими народами, но есть и уродливые народы. К таким Крижанич относит татар, калмыков, самоедов, а есть и средние народы. Например, арабы темнокожи и безбороды, но не дурны лицом и не последние по уму.

Как же на этом национальном фоне выглядят русские? Русский народ не отличается ни безобразием, ни красотой и никто из населяющих русскую страну народов не выглядит так красиво как греки, итальянцы, испанцы, французы и немцы. Мы по красоте уступаем сынам Яфета, но превосходим Хамово племя. У русских тело крупное, глаза бледно голубые, волосы не очень густые, пепельные. Голос средний – тенор. Мы русские занимаем скромное среднее место среди народов, как по уму, так и по сердечной силе, мы не первые и не последние на земле. Но мы должны понимать, что средний ум требует большой заботливости и серьезной работы. Русские плохо одеты, а между тем безобразная одежда умаляет достоинство человека; к тому же имеют унизительную привычку называться уменьшительными именами: Васька, Петька, Ивашка, которая также не прибавляет уважения к нам.

Итальянцы, французы, немцы превосходят нас умом, обличьем, речью, здоровым трудолюбием и способностями, а еще и трезвостью, но они жестоки, коварны и в мести своей не знают ни меры, ни милосердия.

Русские менее чистоплотны, не так сведущи в науках, как они, многими вещами бедны и по сравнению с ними совсем нищие.

Наши пороки: отсутствие красноречия, лень (мы ленивы и в работе и в учении, а они старательны), а что хуже всего – весь народ пьянствует от мала до велика: мирские и церковные, наивысшие и наинизшие. К тому же мы расточительны, а они скупы, жадны, объяты корыстью.

Нам нельзя забывать и о том, что мы жители скудной (по плодородию) и холодной земли, а они богатых и роскошных стран. От нас требуется гораздо больше усилий.

У нас, тем не менее, много по сравнению с ними нравственных преимуществ, но они обращены не в нашу пользу. Мы искренни, открыты, а они обманчивы и лживы, поэтому они нас обижают и грабят. Ни один народ не был так обижен и опозорен иностранцами, как русский. Нигде иностранцы не имеют таких почестей и доходов как на Руси /Политика. С. 240/.Русские люди принимают многих иностранцев, доверяют им высокие и доходные

места, а те пользуются нашей доверчивостью и сплавляют русское богатство соотечественникам и при этом над нами же и смеются.

Большим нашим пороком являются наши продажные власти: достойна осуждения мерзкая жадность и продажность и сговорчивость наших властей, готовых продать все тому, кто больше пообещает.

Давая ряд экономических советов, Крижанич различает в составе, населяющих нашу страну народов: калмыков, сибирских народов (среди которых выделяет сибирских татар, ненцев, нганасан и селькупов), башкир, черкесов и грузин. Говорит он о них, как о равных народах и единственно советует так распределить ремесла и промыслы, чтобы каждый народ делал то, что он исстари умеет. Ремесла следует заводить в соответствии с географическими условиями (близость воды, леса, производства тех или иных сельскохозяйственных культур и т.д.), а не по национальному признаку, но с учетом определенной приверженности, того или иного, народа к возделыванию определенных культур иди ремесленному производству.

Крижанич первым в истории политико-правовой мысли России обратил внимание на определенные духовные и физические признаки, присущие разным народам, но не для доказательства национального превосходства какого-либо из них, а для выводов по наилучшей организации политического, правового и экономического устройства жизни в России, с учетом этих национальных качеств.

О положении национальных меньшинств, впервые официально был поставлен вопрос на Уложенной Комиссии, созванной Екатериной 11, депутатом от Нерчинск, Гантамуровым.

Он обратил внимание на тяжелое положение сибирских народов: незнание ими русского языка и основ делопроизводства, ставят их в беспомощное положение перед приказными чиновниками, которые издеваются над ними, бьют их и вымогают взятки за вполне правомерные требования и просьбы. /См.: Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. М., 1959. Т.1. С.19/.

Гантимуров предлагал ввести самоуправление в национальных окраинах и предоставить выборным старшинам ведение судопроизводства на местном языке по мелким уголовным преступлениям и гражданским делам.

С.Е. Десницкий также настаивал на равном отношении ко всем народам, населяющим Россию. «Российская империя, - утверждал он, - самоеда приглашает быть участником законодательной власти». /Там же.Т.1. С.191-192/.

Он не усматривает природного различия в народах. «Народные обыкновения везде бывают сходны, когда сами народы находятся в подобном между собой невежественном и варварским состоянии». /Там же. Т.1. С.258/.

Все население империи он подразделяет на россиян и иноземцев. В понятие российских жителей входят все народы, проживающие на территории России и, по мнению мыслителя, их права должны быть одинаковы.

А.Н. Радищев, критиковал положение Аристотеля о том, существуют народы благородные и варварские, последние якобы, благородных чувств не имеют и по положению своему должны служить первым. В своих возражениях Радищев опирался на положения школы естественного права.

Будущее государственное устройство России он видел федеративным, причем утверждал, что «тем скорее Россия разделится на части, чем она будет пространнее». /Там же. Т.1. С.361/. Преимущества он усматривал в небольшом территориальном размере государства с республиканской формой правления.

В каждом субъекте федерации высшая власть должна быть представлена собранием всех граждан, на котором избираются органы управления субъекта. Радищев полагал, что в таком порядке усматривается обращение к древним славянским обычаям тех времен, когда действовали общие сходы. Никакие национальные мотивы в его построениях не присутствуют.

О взглядах Радищева по национальному вопросу, исследователи его творчества считают возможным сделать заключение из переписки Радищева с С.Н. Яновым – директором Экономической казенной палаты в Тобольске (именно к нему обращено радищевское «Письмо к другу, жительствующему в Тобольске»). Янов неоднократно выступал с защитой угнетаемых сибирских народов. /См.: Старцев А.Н. Университетские годы А.Н. Радищева. М. 1956. Т.1 – глава «Друг Радищева». С. 180-181/.

Наиболее подробно к решению вопроса о правовом статусе народов, населяющих Россию обратились **декабристы,** что и понятно, ибо к этому времени Россия представляла собой обширную державу, в которой проживали народы различных национальностей и верований и вопрос об их положении и правах вставал на повестку дня.

Н.М. Муравьев в своих проектах Конституции предлагал **федеративное государственное устройство.** Россия делится на державы, а те, в свою очередь, на уезды, а уезды на волости. Каждая держава имеет столицу. По первому проекту (Трубецкого) столица переносилась в Нижний Новгород и ей выделялась особая область – Словенская; в последнем (тюремном) проекте Конституции, столицей оставалась Москва. Управление державами (областями) выборное и соотношение центральных и местных органов власти построено с учетом предоставления местным органам власти широких полномочий в хозяйственной и административной областях. Форма правления – конституционная монархия, основанная на законах.

Деление на державы или области учитывало только географическое расположение мест с учетом их природных и экономических возможностей. Никакие национальные моменты в Конституционных проектах Н.М. Муравьева не присутствовали, а его многочисленные утверждения о равном положении всех субъектов права и во всех отношениях: политическом, социальном, гражданском и экономическом, свидетельствуют о его представлениях о равноправии всех народов, населяющих Россию

П.И. Пестель предусматривал для России **унитарное государственное устройство,** считая его единственно возможным вариантом. Федерация

представлялась ему губительной для нашей страны т.к. он усматривал в ней возможность ее распадения, причем совсем не в отдаленном будущем.

Рассматривая свой проект федерации, Пестель озаботился специально вопросом организации жизни различных национальностей на территории России.

Россию населяют различные племена и народы, причем народы, происходящие не от господствующего, но от других племен, всегда желают для себя независимости и отдельного политического существования, объявляя это *правом народности.* /См.: Пестель П.И. Русская Правда. СПб., 1906. С.13/. Но всякое большое государство стремится к определению своих границ и их сохранности, а также единству управления в их пределах, следовательно, для него желательно, чтобы маленькие народы умножали бы его силу, а не мощь какого-либо другого государства.

Наилучшим выходом из этого положения явился бы такой, при котором, маленькие народы соединились бы с большим и составили бы единый народ.

Однако все-таки Пестель допускал наличие таких народов, которые имели опыт самостоятельного политического управления и в силу этого, они могут воспользоваться своим правом на независимость и образовать свое государство, а те народы, которые никогда политической самостоятельности не имели и пользоваться ей не смогут, должны находиться под властью сильнейшего государства. /Русская Правда. С. 13-15/.

Так, Пестель полагал, что под властью России должны состоять присоединенные к ней народы, проживающие на территориях: Финляндии, Эстляндии, Лифляндии, Курляндии, Белоруссии, Малороссии, Молдавии, Бесарабии,, Крыма, Грузии и всего Кавказа, а также земли киргизов, всего пространства Сибири и разных других племен внутри государства Российского обитающих. / См.: Русская Правда. С.15/.

Польше он предлагал предоставить независимость, но на определенных условиях, главными из которых являлось требование политического и социального устройства по плану, предусмотренному Русской Правдой и принятия обязательства всегда присоединять польские войска к русским в случае военной необходимости.

Особо выделял Пестель ***кавказские народы.*** «Все опыты, сделанные для превращения горских народов в мирные, спокойные соседи, ясно и неоспоримо доказали невозможность достигнуть сию цель. Сии народы не пропускают ни малейшего случая для нанесения России всевозможного вреда, и одно только то остается средство для их усмирения, чтобы совершенно их покорить. Покуда же не будет сие в полной мере исполнено, нельзя ожидать ни тишины, ни безопасности, и будет в тех краях вечная война». / Русская Правда. С. 16–17/. Нрав у горских народов свирепый и буйный, между собой они не мирно живут и соединяются только для нападения на русских.

Пестель советует разделить все кавказские народы на мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и территориальное устройство, а вторых – силой переселить во внутренность

России, разбив их малым количеством по всем русским волостям. В кавказской земле завести русские селения, раздав все земли, отнятые у переселенных буйных жителей, дабы таким способом избежать на Кавказе даже все признаки теперешних обитателей и обратить край в спокойную и благоустроенную область русскую.

Озаботился Пестель и устройством ***евреев***, которые обитают преимущественно в Белоруссии, Молдавии, Новороссии и Литве.

Евреи от всех народов отличаются тем, что «неимоверную тесную связь между собой сохраняют и никогда друг друга не выдают и всегда стараются делать только то, что полезно и выгодно для их общества». Они имеют собственную веру, которая внушает им мысль о том, что они превосходят все другие народы по уму и способностям, что заставляет их призирать другие народы и не смешиваться с ними. Евреи ожидают пришествия Мессии, который водворит их в свое царство и все народы им покорит. В ожидании Мессии, все евреи, где бы они не жили, считают себя временными обитателями: земледелие и ремесла презирают и хотят заниматься только одной торговлей.

Дружные связи их между собой приводят к тому, что если они в какое-то место допущены, то сделаются монополистами и всех прочих вытеснят. Правительство наше даровало им многие привилегии: не поставляют рекрут; воспитывают своих детей, как считают нужным, сами их обучая; книги печатают без цензуры, только по разрешению своих раввинов: судятся между собой у своих раввинов и мн. др. Получается, что от многих обязанностей они освобождены, а правами пользуются наравне со всеми христианами.

В целом они поставили себя в положение противное порядкам государства, образовав как бы государство в государстве.

Поскольку изменить такое положение очень трудно и даже почти невозможно, то Пестель советует правительству России содействовать (в числе других стран) учреждению особого для евреев государства где-нибудь в Малой Азии с оказанием им помощи (войсками). / Русская Правда. С.50/.

Киргизов Пестель советует выделить в особый удел (Аральский), в который войдут земли киргиз-кайсаков. Он будет состоять из земель принадлежащих России и тех, которые будут принадлежать ей в дальнейшем. Живут киргизы в прекрасных местах, изобилующих всеми произростаниями, кроме того, расположенными на выгодных торговых путях, но все эти преимущества теряются из-за их дикости и необузданности. Хорошо бы из географических и экономических интересов присоединить к России киргизские и часть монгольских степей. Эти народы и племена собственных государств не могут образовать и их следует присоединить к России, а дальше пределы русского государства не распространять. /Пестель. Русская Правда. С.17, 97/.

Довольно многочисленным народом, проживающим на территории России являются ***татары***. Этот народ Пестель делит на две части – тех, что живут на Кавказе - подвергнуть таким же мероприятиям, что и все кавказские народы.

Остальным, в России живущим позволить держаться их мусульманской веры (Пестель предполагал, что это вполне миролюбивая вера) и не насиловать их, но миром и дружбой все-таки склонять их к крещению в православие. У них желательно было бы искоренить многоженство т.к. оно совершенно не вписывается в уклад русской жизни.

Молдавию и Бесарабию полностью к России присоединить и принять все меры, чтобы две эти области стали однородными частями России и никогда не враждовали бы между собой. (Пестель. Русская Правда. С.43).

Отдельно Пестель рассмотрел проблему **католиков**, населяющих западно-украинские земли. Они исповедовали эту конфессию христианской веры издавно, их не следует принуждать к принятию православия. Но принять меры к тому, чтобы они также считались истинными христианами и никакими особыми названиями не отделялись. (Там же. С.40).

Все эти мероприятия должны привести к тому, чтобы Россия стала единым и нераздельным государством, все части которой должны называться областями. Области образуются по географическим признакам и только три из них имеют особый статус: Аральский удел – это земли киргиз-кайсаков, где следует учредить свое правление с учетом местных обстоятельств и, Донская область - место проживания казаков, снабжающих российскую армию; им тоже он предполагал дать свое особое управление и третий – столичный удел. Столица всего государства переноситься в Нижний Новгород, который географически расположен в центре страны; его следует переименовать во Владимир, с тем, чтобы одновременно почтить память Владимира Мономаха и напомнить об освободителях России от интервентов в ХУ11 в (Минине и Пожарском). Владимир же переименовать в город Клязьмин, по названию реки, на которой он расположен.

Все народы и племена, обитающие на территории России должны быть слиты в один народ, таким образом, все жители будут называться русскими. Всем предоставляются одинаковые права и возлагаются одинаковые обязанности. Все различия уничтожаются, и Россия на всем пространстве являла бы собой вид **единородства, единообразия и единомыслия.**

Равноправные жители России будут воспитываться республиканским образом правления и законами демократического государства, что будет содействовать к возведению России на высшую степень Благоденствия, Величия и Могущества.

Теперь по происшествии почти двух веков, не откажешь Пестелю в определенной степени провиденции, ибо многое из того, что он предсказывал – произошло. Его также вряд ли следует причислять к националистам (такая точка зрения высказывалась в его историографии советского периода). У него была другая идея - найти способ государственного устройства России, способного обеспечить мир между населяющими ее многочисленными народами. Вероятно, что он не во всем был прав, но ведь способ этот до настоящего времени не найден. Лично мне более близок проект государственного устройства Муравьева. Современники упрекали его, в заимствовании американского образца, но теперь-то следует признать, что

этот вид государственного устройства оказался наиболее удачным. В тот период, когда Россия оказалась перед выбором своего пути в октябре 1917 года, то ею был воспринят в большей степени план Пестеля (революция, убийство царской семьи, республиканская форма правления, **но федеративное государственное устройство**).

Таковы традиции русской политической мысли в разрешении этнонациональных проблем в России в период до середины XIX в.

КАЩЕНКО С. Г. (м. Сімферополь)

СТРУКТУРА І ГОЛОВНІ ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ УРЯДОВОГО ПРОЕКТУ КОНСТИТУЦІЇ УНР (1920 Р.)

Конституційне право знає різні способи прийняття конституції. Одним з демократичних вважається затвердження її вибраними для цього населенням держави установчими зборами. Тяжке становище УНР в 1920 р. не дозволяло скликати такі збори. Не було тоді і можливості прийняття Основного державного закону і шляхом всенародного референдуму. Не було умов і для затвердження його парламентом.

В УНР в умовах 1920 р., в її правлячих колах, розуміли, що можливо ввести в дію конституцію лише найменш демократичним шляхом – шляхом октроірованія, який передбачає дарування конституції народу правлячим монархом, затвердження її його законодавчим актом.

Такого монарха тоді в Україні не було, але був пан головний отаман, який мав для цього достатньо влади та не мав бажання її обмежувати конституційним актом. Серед прихильників такого обмеження постала задача підготувати проект конституції УНР і змусити головного отамана його затвердити.

Існують різні способи підготовки проекту конституції. В Україні в 1920 р. не було умов для того, щоб такий проект був розроблений установчими зборами чи діючим парламентом (його не було). Тому підготовка проекту «Основного державного закону Української Народної Республіки» була доручена утвореній Радою Народних Міністрів спеціальній урядовій конституційній комісії. Офіційна її назва була така – «Правительственна комісія по виробленню конституції української Держави».

Не можна говорити про те, що для підготовки проекту конституції УНР були залучені випадкові, необізнані особи, які не мали фаху. Навпаки, його підготували фахівці, які були обізнані з конституційним правом західних держав, з демократичними тенденціями в його розвитку. Це наклало свій відбиток на структуру проекту, на його зміст, об'єкти конституційного регулювання, на обсяг конституційних прав і свобод, на визначення структури державних органів тощо.

Не дуже великий за обсягом проект конституції урядової комісії мав 158 артикулів, об'єднаних у 10 розділів. Обсяг і артикулів, і розділів неоднаковий.

Розвиток конституційного права в західних країнах визначив структуру побудови конституцій. Така структура була використана й при підготовці проекту конституції УНР. Окрім того, її упорядники прагнули при побудові структури проекту основного закону охопити головні напрямки конституційно-правового регулювання в УНР. Мали свій вплив на проект також деякі місцеві суб'єктивні умови (наприклад, бажання укладачів визначити провідну роль православної церкви серед релігійних конфесій, які тоді були розповсюджені в Україні).

Тому структура проекту основного закону включає такі розділи: І.Українська держава. ІІ.Православна церква. ІІІ.Права на обов'язки громадян. ІV.Державна Рада і Державний Сейм. V.Голова держави. VІ.Правительство. VІІ.Самоврядування. VІІІ.Суд. ІХ.Оборона держави. Х.Перехідні і кінцеві постанови.

В проекті відсутня преамбула – вступна частина. Вперше її залучили до складу конституції у США у 1787 р. Американський приклад був запозичений іншими державами і набув характеру загальної традиції при підготовці конституції. В преамбулі завжди вміщують найбільш принципові і узагальнюючі положення про характер влади, про її носія, про головні цілі прийняття конституції. Інколи окреслюються і головні права і свободи, які надає конституція.

Правительственна комісія визнала недоцільним розпочинати проект конституції УНР з преамбули. Було вирішено деякі найбільш принципові положення, які визначали загальні засади існування Української держави, об'єкти і суб'єкти конституційно-правового регулювання, характер влади, розмістити в І розділі проекту, який мав назву «Українська держава». До нього було залучено 11 артикулів.

Головним за значенням є артикул 1, в якому визначені форма державного урядування третьої української державності періоду громадянської війни, її демократичний режим, її державний суверенітет.

«Українська держава, - йшлося в цьому артикулі, - є самостійною та незалежною державою з демократично-республіканським, на основах парламентаризму устроєм і має назву: « Українська Народна Республіка» [1, с. 127].

Таким чином конституційний проект урядової комісії зберігав існуючу назву української державності, проголошував її право на державний суверенітет, її демократичний характер.

Це було принципове положення: адже лише суверенна УНР могла бути незалежною, мала право без втручання з-за кордону самостійно вирішувати свої внутрішні та зовнішні справи. Члени комісії розуміли, що суверенітет і незалежність є найважливішими ознаками держави, без яких вона не може існувати. Тому в артикулі 1 незалежність і самостійність УНР закріплювались на безумовній основі. «На прийняття українським громадянином чужоземного ордеру, - говорилося в артикулі 17, - потрібен дозвіл Голови держави» [1, с. 128].

Важливим об'єктом конституційно-правового регулювання в умовах 1920 р. повинно було стати визначення державної території УНР, різні частини якої намагалися загарбати сусідні держави. В артикулі 4 визначалася державна територія УНР, на яку поширювався її суверенітет. Але ця територія була обмеженою – до її складу не були включені деякі українські землі.

Установлювалося, що до складу УНР входять лише Київщина, Волинь, Поділля, Херсонщина, Таврія, Катеринославщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина, Слобожанщина.

В умовах, коли існував нав'язаний Варшавою договір між УНР і Польщею, за яким західноукраїнські землі відходили до останньої, а сама правительственна комісія по виробленню проекту конституції знаходилася на території, загарбаній польськими збройними силами, члени її не наважилися залучити до проекту положення про те. Що державний суверенітет УНР розповсюджується і на західноукраїнські землі. Не були включені до її державної території і деякі південні райони України.

Однак це передбачалося проектом в завуальованій формі – в ньому було твердження про те, що територію УНР, окрім перелічених, складають також «всі інші землі. Що їх в більшості заселяє український народ» [1, с. 126].

Кожна держава відрізняється і тим, що вона має непорушні кордони, які обмежують її державну територію. Тому в проекті визначалося недоторканність державних кордонів УНР, установлювалось, що ніхто не може їх замінити без згоди Української держави.

Одне з головних місць в конституційному праві займає інститут державної влади, норми якого визначають характер влади, її походження. Уже в самій назві Української держави, яка закріплювалась конституційним проектом, підкреслювалося, що влада в ній належить українському народові.

Цей принцип походження влади спеціально закріплювався в артикулі 2. В ньому йшлося про те. Що «повнота влади в Українській державі належить загалу її громадян», тобто єдиним джерелом влади проголошувався український народ [1, с. 127].

Ще в XVIII ст. виникла теорія розподілу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову. На початку XX ст. вона одержала практичне втілення в державному устрої Франції, США, Англії та інших держав. Члени урядової комісії не залишили поза увагою принцип розподілу державної влади, який був притаманний державному устрою демократичних держав.

В артикулі 2 проекту конституції УНР установлювалося, що український народ здійснює право на державну владу на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу та судову – шляхом формування найвищих державних органів. Передбачений проектом розподіл державної влади ставав важливим етапом на шляху перетворення УНР в правову державу.

Передбачалось. Що розподіл законодавчої. Виконавчої та судової влади між державними владними структурами буде здійснюватись в межах, окреслених в подальших розділах урядового конституційного проекту.

В статті 2 сучасної конституції України закріплено положення про те, що за своїм державним устроєм вона є унітарною державою [2, с. 4]. І для цього є всі підстави, тому що унітарний державний устрій найбільш відповідає її етничному складу, історичному минулому.

В конституційному проекті УНР передбачався інший державний устрій: він повинен був поєднувати в собі принцип унітарного державного устрою, автономії та федерації. Управління на підставі унітарного устрою передбачалось для основної частини української державної території. Тут мали бути створені адміністративно-територіальні одиниці.

Проект також передбачав організацію в окремих районах України автономних утворень. «Частини Української держави, - говорилося в артикулі 5, - що виявляють окремі культурно-господарські інтереси, одержать місцеву автономію з власною Краєвою Радою, що видаватиме закони місцевого значення» [1, с. 126].

Проект «Основного державного закону УНР» не визначав межі і зміст місцевої автономії. Право вирішувати їх, повноважень краєвих рад автономних утворень надавалося тільки загальнодержавному законодавчому органу держави. Однак конституційний проект передбачав обов'язкове надання автономним районам держави права внутрішнього самоврядування, самостійності при вирішенні місцевих питань. Вони повинні були утворюватися не на «національно-територіальній, а на культурно-господарській основі».

Під час подій 1917 – 1920 рр. на терені України виникло декілька державних утворень. Члени урядової конституційної комісії прагнули об'єднати їх з УНР на найбільш сприятливих для них умовах.

Тому невипадково в конституційному проекті говорилося, що «території українських земель, що під час нинішньої великої революції, утворили у себе окремі державні організми, мають право злучитися на засадах федерації з Українською Народною Республікою в один спільний державний організм, коли сього зажадає їхнє законодавче тіло» [1, с. 136].

Не передбачався етно-територіальний принцип при формуванні суб'єктів федерації УНР. Ними повинні були стати лише уже існуючі на терені України державні утворення.

В конституційному проекті не визначалося яким будуть ці федеративні одиниці в складі УНР – чи договірними, чи конституційними, чи симетричними, чи асиметричними, чи інтеграціонними, чи деволюціонними.

Проект не установлював правове положення суб'єктів федерації Української держави, характер їх взаємовідносин з центральними органами державної влади. Лише передбачалося, що пізніше окремий закон повинен визначити обсяг загальнодержавної законодавчої, виконавчої і судової влади по відношенню до суб'єктів федерації, спільну компетенцію загальнодержавної влади і влади суб'єктів федерації.

Однак в проекті основного державного закону для усіх мешканців України, у тому числі тих, які мешкали на територіях суб'єктів федерації, передбачалося єдине українське громадянство. Визначення єдиного громадянства було дуже суттєвим конституційним принципом, який потрібен був для створення суверенної та єдиної української держави.

Єдине громадянство забезпечувало одинаків правовий статус кожного мешканця, одинаків правовий зв'язок його з державою. Воно повинно було забезпечити політичну і соціальну стабільність в державі, приборкувати сепаратистські тенденції.

В проекті не було мови про такі важливі складові частини інституту громадянства як підстави його набуття і припинення. Упорядники

конституційного проекту вбачали, що ці питання будуть упорядковані окремим законом в процесі подальшої розбудови Української держави.

Важливим об'єктом конституційно-правового регулювання, особливо в багатонаціональній країні. Є визначення її державної мови. Стаття 10 сучасної конституції України зазначає, що державною мовою в ній є українська [2, с. 5]. Це ж передбачалося і артикулом 8 конституційним проектом УНР. Це було важливе і принципове положення конституційного характеру, оскільки українська мова в попередній час. Протягом багатьох років, не мала державного статуту. Навпаки – і в тій частині України, яка раніше входила до складу Австро-Угорщини, і особливо в тій. Яка входила до Російської імперії, влада свідомо нормативно обмежувала сферу її застосування.

Після затвердження конституційного проекту українська мова в УНР повинна була стати обов'язковою для використання у законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві, навчанні та в інших сферах державного і суспільного життя. Це повинно було сприяти підвищенню національної свідомості українців, особливо тих, які зазнали русифікації, полонізації, румунізації, мад'яризації, онімечування.

Важливим об'єктом регулювання в кожній конституції є державні символи, які виконують функції ідентифікації суверенної держави, а також суб'єкта влади в системі внутрішніх і міжнародних правових відносин.

Конституційний проект УНР теж закріплював її державні символи – знакові та образні вирази, які уособлювали Українську державу, її владу. При визначенні їх упорядники проекту спиралися на історичне минуле українського народу. На його національні традиції, на державні символи Київської Русі.

Державними символами УНР ставали її державний герб і державні барви. Державним гербом, говорилося в конституційному проекті, є тризуб золотої барви на синьому тлі. Право вживання державного гербу надавалося виключно державним установам і українським торгівельним кораблям.

Установлювався державний прапор, який поєднував дві притаманні минулому Україні з далекої давнини барви – жовту та синю. Окремо зазначалося, що прапор військово-морського флоту держави «є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора» [1, с. 127].

Другий невеликий за розміром розділ проекту «Основного державного закону УНР» містив в собі норми, які визначали правовий статус православної церкви в державі.

Пояснювалося це не стільки прагненням упорядників закріпити панівне становище православної церкви в Україні, скільки бажанням надати їй національний характер і припинити її русифікацію.

Після приєднання в середині XVII ст. Лівобережної України до Росії її православна церковна організація, яка входила до складу Константинопольського патріархату, була російською державною владою

підпорядкована московському патріарху і включена до складу Московської патріархії.

З цього часу вона зазнавала різних утисків з боку російських владних структур і московських ієрархів, розпочалася її русифікація, заборонялося друкувати і вживати книги для церковного вжитку українською мовою.

Тому звернення проекту «Основного державного закону УНР» до визначення правового становища православної церковної організації в УНР зрозуміло. В ньому проголошувалася незалежність її від Московського патріархату.

Православна церква в межах Української держави проголошувалася авто кафедральною, а керівником її став київський патріарх, утворення посади якого передбачалося. Цим упорядники проекту мали мету запобігти втручанню Москви у релігійні справи України, припинити її залежність на конфесійній основі.

Конституційний проект окреслював правовий статус православної церкви в Україні в самій загальній формі. А окремий закон в подальшому, йшлося в проекті, повинен всебічно визначати підстави організації православної церкви в межах Української держави, закріпити її внутрішню автономію, не порушуючи канонічних положень, визначити характер її відносин з державою.

Недоліком проекту «Основного державного закону УНР» можна вважати те, що в ньому приділялася увага конституційному регулюванню становища тільки православної церкви, яка тоді не була єдиною релігійною конфесією в Україні. Значна частина населення. Особливо в Західній Україні, додержувалася інших релігійних поглядів і вона теж потерпіла від різних утисків на релігійній основі.

Проект конституції УНР, складений урядовою конституційною комісією в 1920 р., зазнав впливу найбільш демократичних конституцій того часу. Це позначилося на його структурі і головних положеннях. Здійснення цього проекту перетворило б Україну в демократичну правову державу.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Конституційні акти України. – 1917 – 1920. – Невідомі конституції. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. 2. Конституція України. – К.: Преса України, 1997.*

КОЛІСНИК В. П. (м. Харків)

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Протягом тривалого часу етнонаціональна політика багатьох держав у XIX-XX століттях мала відверто асиміляційний характер. Саме така політика була притаманною для більшості тоталітарних політичних режимів. Так, у Румунії у 1972 р. мешкало 150 тис. українців, а через два десятиліття правління Чаушеску українцями визнали себе лише 30 тис. чол., тобто їх кількість зменшилася згідно з офіційною статистикою в п'ять разів. Якщо ж порівняти статистику за більш тривалий проміжок часу, то цифри вражають ще більше. У 1948 р. в Румунії мешкало 800 тис. етнічних українців, а в 1992 р. їх залишилося лише 66,8 тис. чол., тобто кількість українців за 44 роки зменшилася майже в 12 разів [1, с. 284]. І. Дзюба, аналізуючи радянську політику у сфері міжнаціональних відносин, зазначає, що „характерною була цілковита зневага до конкретної національної людини, і велася жорстка політика денаціоналізації та позбавлення громадян усяких національно-культурних можливостей" [10, с. 184].

До проблеми етнонаціональної політики неодноразово зверталися і науковці, і політичні діячі. Зазвичай політика держави, спрямована на насильницьку асиміляцію національних меншин та корінних народів, визнається переважною більшістю дослідників несправедливою та антидемократичною. Р.Дейк підкреслює, що „етнонація перетворюється на націю, коли етнічна політика стає незалежною" [2, с. 252]. Проте ще й зараз у науковій літературі можна зустріти твердження про доцільність посилення асиміляційних процесів за певних умов заради блага самих же спільнот. І це незважаючи на визнання у міжнародно-правових документах за національними меншинами й корінними народами права на збереження національної самобутності та права на захист від дискримінації. Так, Д. Раз, аналізуючи ситуацію, коли корінні народи проживають як ізольована група і тому "прирікають значну частину молоді з таких громад на бідне й обмежене життя, відмовляючи їй в освіті й можливості вибратися поза межі цієї громади", приходить до висновку, що "у таких випадках асиміляційна політика може бути єдиним гуманним курсом, навіть якщо вона здійснюється силою закону" [9, с. 422]. Однак І. Кон переконаний, що необхідно створити своєрідні заповідники як чи не єдиний засіб їх спасіння, і "питання стоїть при цьому не стільки про збереження їх культури, скільки про те, щоб захистити цих людей від інфекцій, до яких у них немає імунітету, і не зруйнувати їхній традиційний уклад раніше, ніж вони зможуть виробити – саме виробити, а не просто взяти в готовому вигляді – щось нове" [4, с. 342].

До останнього часу політика України у сфері міжнаціональних відносин все ще залишалася недостатньо послідовною, обґрунтованою та виваженою. Так, з метою реалізації Закону "Про мови в УРСР" Радою Міністрів УРСР була ухвалена Постанова від 7 грудня 1989 року № 302 "Про першочергові заходи щодо організації виконання Закону УРСР "Про мови в Українській РСР". 12 лютого 1991 р. постановою Ради Міністрів УРСР № 41 була затверджена Державна програма розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р., яка включала в себе рівно сто пунктів. 8 вересня 1997 р. Кабінет Міністрів України постановою № 998 затвердив Комплексні заходи щодо всебічного розвитку і функціонування української мови. 1 березня 1999 р. Кабінет Міністрів України затвердив Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2001 р. Та незважаючи на всі ці заходи, кардинальних і суттєвих змін у сфері задоволення національно-культурних потреб і національних меншин, і етнічних українців не відбулося, деякі посадові особи і народні депутати до останнього часу відверто, а іноді підкреслено демонстративно нехтували мовним законодавством. Недостатня компетентність, послідовність і рішучість не дозволили проводити гнучку і разом з тим толерантну мовно-культурну політику.

Непослідовна політика держави у сфері міжнаціональних відносин та задоволення національно-культурних потреб громадян, характерною особливістю якої є чергування періодів повної індиферентності з боку державних органів і посадових осіб до цих питань та короткочасних періодів спалаху раптової активності й пильної уваги до них, а також суперечливе законодавство та його своєрідна інтерпретація з боку безпосередніх виконавців при майже повній відсутності спроб його удосконалення та роз'яснення, викликає у багатьох громадян України занепокоєння.

Про непослідовність етнонаціональної політики України свідчить також періодична зміна статусу та назви центрального органу державної виконавчої влади, головне функціональне призначення якого полягало саме у забезпеченні реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України. Спочатку це був Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, на базі якого Указом Президента України від 26 квітня 1993 р. було створено Міністерство України у справах національностей та міграції. 25 липня 1994 р. було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культів. Але вже 26 грудня 1995 р. його було ліквідовано і створено Міністерство України у справах національностей та міграції, статус якого незабаром знову було зведено до рівня державного комітету. Рівно через сім місяців 26 липня 1996 р. було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції і ліквідовано Міністерство України у справах національностей та міграції. Водночас відповідно до Закону "Про національні меншини в Україні" центральним органом державної виконавчої

влади у сфері міжнаціональних відносин визнається саме Міністерство у справах національностей України. А це означає, що будь-яка спроба реформування вказаного органу, пов'язана зі зміною його назви, можлива лише після внесення відповідних змін до Закону "Про національні меншини в Україні". Адже укази Президента України не можуть суперечити чинним законам і мають прийматися відповідно до них. Однак 15 грудня 1999 року Указом Президента України "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" Державний комітет у справах національностей та міграції взагалі було ліквідовано, а його функції покладено на Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та Міністерство культури і мистецтв. У складі Міністерства юстиції було створено Державний департамент у справах національностей та міграції, на базі якого 13 вересня 2001 р. Указом Президента України знову було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції, на який покладено завдання суттєво підвищити ефективність здійснення державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечити права національних меншин України [7, ст. 1724].

Іншим прикладом непослідовності та непередбачуваності етнонаціональної політики є практика реалізації положень Основ законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р., в яких передбачалося запровадження пільгового оподаткування у сфері культури і зокрема звільнити від сплати податків творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, що діють у сфері культури, а також заклади культури, які повністю чи частково фінансуються за рахунок бюджету або коштів підприємств і профспілкових організацій [5, ст. 294]. Проте незабаром дію зазначеної норми було суттєво обмежено Декретом Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. та законами від 22 грудня 1995 р. та від 17 грудня 1996 р.

Ще більш вражаючим є ставлення держави до видавничої справи, надмірне оподаткування якої ставить українські поліграфічні підприємства у досить невигідні умови порівняно з зарубіжними видавцями. Дійшло навіть до того, що підручники мовами національних меншин та українською мовою до останнього часу вигідніше було видавати за кордоном. Це негативно відбивається на забезпеченні національних меншин літературою та періодичними виданнями, перешкоджає розвитку їхньої культури та збереженню їхньої національної самобутності, пропагуванню взаємної поваги та толерантності у міжнаціональних відносинах.

Крім того, безсистемні антидискримінаційні заходи, передбачені в українському законодавстві, не враховують того, що типова для західних держав модель національно-етнічних взаємин "титульна нація – національні меншини" може застосовуватися в умовах сучасної України із суттєвими застереженнями. На переважній більшості території України, на думку деяких аналітиків, "досі відчувається старий вектор національної політики КПРС із виразною російською домінантою, при якій народи так званих "суверенних" республік були насправді національними меншинами, права

яких на практиці постійно ігнорувалися. Український етнос, ослаблений 350-літньою русифікацією, продовжує почувати себе національною меншиною, як це було колись в СРСР. В той же час росіяни не можуть психологічно примиритися зі статусом національної меншини й не бажають адаптуватися до нових умов, тим більше, що в багатьох регіонах України вони разом із зрусифікованими українцями, євреями, болгарами, білорусами, греками тощо є суспільною домінантою" [8, с. 88].

Таким чином, збереження національної самобутності окремих національно-етнічних спільнот, досягнення реальної рівноправності між громадянами різних національностей, реалізація прав і свобод людини, пов'язаних з їх національно-етнічною приналежністю, передбачає проведення послідовної етнонаціональної політики та цілого комплексу взаємоузгоджених антидискримінаційних заходів як її складової. Саме тому визначення концептуальних правових засад державної етнонаціональної політики все ще не втратило своєї актуальності для українського суспільства, незважаючи на істотні здобутки у цій сфері. Попри наявність цілої системи нормативно-правових актів, покликаних врегулювати міжнаціональні відносин та забезпечити досягнення міжнаціональної злагоди, сучасна етнонаціональна політика української держави так само залишається недостатньо визначеною, зваженою та послідовною. Вона все ще викликає занепокоєння з боку певної частини українського суспільства й передусім окремих представників національних меншин. В умовах недостатньої визначеності стратегічних напрямків державної етнонаціональної політики деяким політичним діячам вдається періодично досить легко спекулювати на національному питанні, підбурювати міжнаціональні чвари та пристрасті, особливо в період передвиборної агітації.

Уже давно назріла необхідність розробки єдиного політико-правового документа, який визначив би головну стратегію та пріоритети державної політики України в галузі міжнаціональних відносин. Це обумовлено перш за все багатонаціональним, багатоетнічним складом населення України та потребою розбудови демократичної, соціальної, правової держави. У зв'язку з цим заслуговують на увагу міркування В. Б. Євтуха щодо проблем української етнонаціональної політики [3, с. 184].

Аналіз останнього проекту Концепції державної етнонаціональної політики дає достатні підстави для висновку про те, що у ньому вміщено дуже багато декларативних положень, повторів, неточностей, очевидних помилок та інших недоліків. Запропоноване визначення поняття самої Концепції державної етнонаціональної політики вийшло надмірно ускладненим. Зокрема, не зрозуміло до чого відноситься слово "якої": чи то до діяльності, чи то до системи. Але найголовніше полягає у тому, що у такому визначенні взагалі немає потреби, адже це не довідник і не словник, в якому така дефініція була б доречною. Скоріше за все потрібно було б дати визначення саме Державної етнонаціональної політики, а не її концепції, оскільки цей термін використовується для позначення або ж системи понять про певні явища та процеси, або ж для визначення головного задуму в певних

видах діяльності. Тобто потрібно було визначити не поняття концепції зазначеної політики, а навпаки дати визначення самої етнонаціональної політики, подати концентроване формулювання головної ідеї та можливо мети й спрямованості цієї політики.

Не може не дивувати й те, що серед основних цілей державної етнонаціональної політики вказується "створення умов для консолідації української нації і національних меншин на основі реалізації громадянських прав, свобод та обов'язків" (с. 2). Зазначене положення сформульовано без урахування однієї з найпоширеніших видів класифікації прав і свобод людини та громадянина, відповідно до якої права людини поділяються на громадянські (їх ще називають особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні. 16 грудня 1966 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила два Міжнародні пакти: 1) про громадянські та політичні права; 2) про економічні, соціальні та культурні права [6, с. 184], що також свідчить про те, що поняття "громадянських прав і свобод" не співпадає із загальним поняттям "прав і свобод громадян". Схожої помилки припустилися розробники Концепції і на с. 4, де мова йде про "нероздільність національних та громадянських прав" (тобто нехтується їх взаємозв'язок з іншими видами прав і свобод людини), та на с. 5, де в абзаці третьому називаються "політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи", але взагалі не згадується про такий їх вид як громадянські або особисті.

У запропонованому проекті Концепції поняття "української нації" використовується в переважній більшості випадків у культурному значенні, що випливає із її контексту. Однак у світовій, і зокрема європейській, практиці досить часто поняття нації використовується ще й у політичному розумінні. Так, до французької нації входять усі громадяни Французької Республіки незалежно від етнічного походження. Багато хто з українських фахівців є прихильниками саме такого підходу, нехтування якого в процесі розробки Концепції може спричинити у разі її ухвалення пожвавлення дискусії щодо зазначених термінологічних розбіжностей. Разом з тим окремі положення Розділу 3 Концепції (абзаци перший та третій) викладено таким чином, що прихильники обох підходів можуть тлумачити їх на користь власної позиції, вкладати власний зміст у поняття української нації. Саме тому у проекті Концепції необхідно більш чітко визначити стратегію державної етнонаціональної політики, головним пріоритетом якої має стати формування у майбутньому в Україні сталої політичної нації з гарантуванням усім національно-етнічним спільнотам збереження етнічної самобутності та вільного розвитку своєї культури.

У проекті містяться й інші недостатньо визначені терміни та словосполучення. Так, наприклад, у Розділі 2 Концепції мова йде про "історично сформовану цілісність Українського народу". Виникають запитання: що таке "цілісність народу"; який зміст вкладається в поняття "Українського народу"?

Не зовсім зрозуміло чому до основних засад державної етнонаціональної політики віднесена "заборона будь-яких обмежень прав та свобод людини і

громадянина", оскільки, як відомо, безмежних прав і свобод не буває. Право громадянина закінчується там, де починається право іншого. Навіть право на життя не є абсолютним. У окремих випадках внаслідок неминучої потреби застосувати силу людина може бути позбавлена життя і такі дії за певних обставин можуть бути визнані судом правомірними. Наприклад, у разі захисту іншої людини від незаконного насильства.

З огляду на викладені міркування видається не зовсім вдалим запропоноване авторами проекту цієї Концепції формулювання однієї з основних засад державної етнонаціональної політики як "нероздільність національних та громадянських прав". По-перше, мова має йти не лише про громадянські, але й про інші види прав (політичні, економічні, соціальні, культурні). По-друге, краще було б вказати на їх "взаємопов'язаність та неподільність".

Серед десяти основних засад державної етнонаціональної політики (розділ 2 Концепції, с. 4) лише одне положення сформульоване як право, що є не зовсім логічним і виглядає досить дивно ("право визначати і вказувати свою національну приналежність"), оскільки жодне інше право, пов'язане зі збереженням національної самобутності та розвитком національної культури не вказується. Цей принцип слід було визначити як "вільну національну самоідентифікацію" або як "вільне визначення національної приналежності".

Крім того, в останній серед основних засад державної етнонаціональної політики (розділ 2 Концепції, с. 4) слід було б згадати не лише "осіб, депортованих за національною ознакою", але й їх нащадків, оскільки вони не були депортовані, але так само зазнали утисків, обмежень та поневірянь.

Права громадських організацій національних меншин не слід було вміщувати у Розділі 3 Концепції, оскільки він присвячений напрямам державної етнонаціональної політики. Зазначені права потрібно викласти в окремому Розділі.

Напрочуд невдало викладено положення про "надання Україною... правового статусу закордонного українця українцям, які проживають за межами України та не є її громадянами" (Розділ 3 с. 7). Вказане речення слід перебудувати таким чином, щоб однокорінні слова не подавалися одне за одним.

У Пояснювальній записці до проекту Концепції державної етнонаціональної політики Рамкову конвенцію про захист національних меншин, підписану від імені України 15 вересня 1995 року у Страсбурзі та ратифіковану Верховною Радою України 9 грудня 1997 року, помилково названо Рамковою конвенцією про захист прав національних меншин в Україні.

Таким чином, проект Концепції державної етнонаціональної політики потребує істотного доопрацювання з метою подолання надмірної декларативності, більш чіткого визначення магістрального напряму державної етнонаціональної політики, усунення численних повторів, окремих неточностей та очевидних технічних помилок. Розробка, ухвалення та реалізація на практиці Концепції державної етнонаціональної політики

безумовно сприятиме більш повному забезпеченню прав і свобод людини та громадянина в усіх сферах життєдіяльності, формуванню громадянського суспільства в Україні, досягненню на її теренах міжнаціональної злагоди, гармонізації міжнаціональних відносин, толерантного ставлення до представників різних національностей.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Баглей Б. Становище національних меншин у Північній і Південній Буковині. Інтеграція чи конфронтація // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. - № 2 (ч. 1). – С. 284-287. 2. Дейк Р. Регионализм, федерализм и права меньшинств в Бельгии // Этнические и религиозные конфликты в Евразии: В 3 кн. – М.: Весь Мир, 1997. – Кн. 3. Международный опыт разрешения этнических конфликтов / Общ. ред. Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. – С. 251-268. 3. Євтух В. Б. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. – К.: УАННП "Фенікс", 1997. – 214 с. 4. Кон И. С. Социологическая психология. Избранные психологические труды. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 1999. – 560 с. 5. Основи законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294. 6. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. К. Качуренко. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 24-58. 7. Про Державний комітет України у справах національностей та міграції. Указ Президента України від 13 вересня 2001 р. № 269 // Офіційний вісник. – 2001. – № 38. – Ст. 1724. 8. Проблеми дискримінації та нерівності в Україні // Захист прав національних меншин в Європі. – К.: РВЦ "Анатол", 2002. – 188 с. 9. Раз Д. Моральні засади свободи / Пер. з англ. В. Василюка та О. Тереха. – К.: Веселка, 2001. – 431 с. 10. Україна-Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За ред. О. П. Лановенка. – К.: Стилос, 2001. – 476 с.*

МОРОЗОВА Л. А. (м. Москва)

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ ОТНОСИТЕЛЬНО ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫХ ФАКТОРОВ

Этнические проблемы и факторы, влияющие на жизнь современного общества, не всегда принимаются во внимание как в научном, так и социально-политическом плане, между тем внимательное отношение к ним позволило бы адекватно и эффективно решать внутригосударственные проблемы России как полиэтнического государства, уникального по форме государственного устройства, в том числе и в ее отношениях с другими государствами и народами.

Конечно, процессы глобализации, которые проявляются во всеобщей унификации стиля жизни различных народов и стран, элементов экономики и политики, в создании единого правового пространства, в определенной мере заслонили процессы межнациональной, межэтнической конфликтности. Но последняя реально существует и диктует необходимость постоянного внимания властных структур к этническим вопросам.

В отличие от советского периода развития нашего государства, когда правящие круги стремились к нивелировке национальной, этнической специфики проживающих в стране народов и провозглашали одной из целей социализма иллюзорную идею сближения, а затем и слияния наций, ныне не надо доказывать, что национальный фактор относится к числу определяющих развитие государственности в целом. И это относится не только к России – многонациональному, многоконфессиональному государству, но и другим государствам, независимо от наличия развитых традиций демократии и экономического благополучия.

Можно с большой долей убежденности констатировать, что в современных условиях наблюдается рост национального самосознания всех народов. А это в свою очередь приводит к национальному противостоянию, а в некоторых регионах и к межнациональным конфликтам.

Деление на "своих" и "чужих", проявление взаимной симпатии и антипатии в различных регионах имеет не только социально-политические причины, но и приобретает в значительной степени этническую окраску.

Это объясняется тем, что отдельные этносы различаются по своим стереотипам поведения, базовым /в т.ч. правовым/ ценностям, мироощущению и психологии восприятия действительности. Рост же национального самосознания отдельных народов, известная: неустойчивость, зыбкость, непрочность национально-правового режима, установившегося в Деформируемом российском обществе, вызвали к жизни идеи этногосударственности. В результате практически среди всех народов, населяющих территорию современной России, началось движение за

приобретение для своего этноса более высокого государственно-правового статуса.

Это выразилось, в частности, в трансформации ряда автономных областей в разряд республик в составе Российской Федерации, в движении территорий /краев, областей/ за равное правовое положение с республиками, в идее создания самостоятельной Русской республики как формы самоопределения русской нации и, наконец, в созданий экстремистских националистических движений и организаций, многие из которых в 90-х годах прошлого столетия действовали легально, будучи зарегистрированными на местном уровне.

Все это вызвало конфликтность на межнациональном уровне, которая проявилась в жесткой антитолерантности, отрицании социального и политического плюрализма, правомерности существования множества различных интересов и ценностей и, наконец, использовании терроризма как средства систематического устрашения общества, его дестабилизации и главного инструмента в борьбе за достижение поставленных целей.

Межнациональная, межэтническая конфликтность нередко приобретает религиозные формы и опасна тем, что влечет за собой разрушения, людские жертвы, отбрасывая назад развитие общества. Эта конфликтность неоднородна, многолика, разнообразна по своим формам и содержанию. Все попытки систематизировать или каким-то образом классифицировать формы и уровни межнациональной конфликтности выглядят весьма бледно на фоне реальной действительности.

И если так называемое договорное соперничество субъектов Российской Федерации, когда каждый из субъектов пытался "выторговать" у Федерального Центра как можно более выгодные для себя условия по заключаемым договорам, в том числе по налогообложению, внешнеэкономической самостоятельности, обретению международной правосубъектности, то в настоящее время этот уровень конфликтности стал своего рода историей, утратив свою актуальность.

Ныне, как представляется /это мое личное мнение/ более актуальной становится репрезентация отдельных региональных субэтнических групп в структурах государственной власти: выходцев с Урала в администрации Б.Н. Ельцина, петербуржцев – в администрации В.В. Путина. Кстати, надо отметить, что в соответствии с теорией этногенеза Льва Гумилева, москвичи и петербуржцы составляют самостоятельные группы субэтносов, относящихся к северовеликорусскому этносу. Более того, некоторые этнографы утверждают, что поморы, донские, кубанские, терские, астраханские, оренбургские, уральские, забайкальские, семиреченские и другие казаки давно превратились /трансформировались/ в отдельные историко-этнографические группы. Об этом свидетельствует последняя перепись населения России, когда отдельные жители называли себя казаками, не идентифицируя себя с русской нацией.

Говоря о межэтнической напряженности и конфликтности, следует отметить, что данные явления общественной жизни чаще всего объясняются

экономическими, социальными и политическими причинами. При этом игнорируется собственно этническая основа названных явлений. А это, в свою очередь, ведет к ошибкам в национальной политике. Надо согласиться с мнением этнографов, что определеннее формы межнациональных конфликтов, особенно на личностно-бытовом уровне, являются следствием самого существования этно-плюралистического общества, его многонационального состава. Следовательно, на развитие государственности существенно влияет фактор этничности, т.е. "генетическая" преемственность населяющих ту или иную страну народов, своеобразие их образа жизни, языка, религии, национальных ценностей быта, культуры, традиций, мировосприятия.

Важнейшим элементом этничности является исторически сложившаяся национальная психология, в которой отражаются индивидуальные особенности народа, его свойства, отличающие его от других этносов. Национальная психология включает определенный стиль мышления этноса, особенности национальных интересов, специфику отношения к другим этносам. Игнорирование национальной психологии, пренебрежение ее влияниям на бытовую культурную жизнь этносов могут стать причиной различного рода предрассудков, национальной предубежденности, а в итоге привести к межнациональным конфликтам.

Этничность имеет и территориальный аспект, так как в раде регионов сложились давние связи и взаимоотношения проживающих там народов. В результате сохраняются устойчивые черты этничности в Поволжье, Северном Кавказе, Сибири, Дальневосточном регионе и др. Такого рода территориальная этничность определяется системой групповых ценностей – идей, целей, задач, морально-нравственных традиций и др.

Межнациональные различия, противоречия и напряженность в отношениях являются как бы запрограммированными. Важно воспринимать этничность как постоянный фактор, научиться жить в его условиях, а к национальным отношениям относиться как к своеобразному объекту управления, эффективность которого определяется достижением консенсуса, взаимной толерантности.

Таким образом, современные межнациональные, межэтнические отношения – сложная многоуровневая система разнообразных факторов. Доминирование одних из них влияет на межнациональный климат в данном регионе и в государстве в целом.

Конфликтная ситуация – не единственный показатель неблагополучного развития национальных отношений. Но она свидетельствует о том, что существующие государственно-правовые институты не способны в полной мере разрешить цивилизованным путем создавшееся положение.

В настоящее время на федеральном и местном уровнях по существу отсутствуют эффективные государственно-правовые механизмы регулирования национальных отношений и система выявления и согласования национальных интересов. Все это затрудняет решение межэтнических конфликтов.

Как известно, в России предпринимались попытки создать подобные органы. Например, в свое время было сформировано Министерство по делам федерации, национальной и миграционной политике РФ. Однако в 2001 году оно было упразднено как не сумевшее в полной мере реализовать свои задачи и функции.

Одним из вариантов для выполнения такого рода деятельности по разрешению межнациональных конфликтов мог бы стать, на мой взгляд, институт полномочных представителей Президента Российской Федерации в федеральных округах. Этот институт, как известно, выполняет функции двоякого рода: в стабильной обстановке – он инструмент контроля, координации, проведения кадровой политики, а в кризисной обстановке – инструмент проведения директив главы государства "через голову" местных властей, механизм введения чрезвычайного и военного положения.

Поскольку межнациональные конфликты всегда связаны с чрезвычайной обстановкой, необходимо подключение для ее разрешения института полномочных представителей Президента Российской Федерации в федеральных округах. Он может выступить арбитром в кризисной обстановке между противостоящими силами, централизовать ресурсы и иные возможности в одних руках, обеспечив единство управления чрезвычайной обстановкой в регионе.

Было бы ошибочным рассматривать всплеск национальных проблем в России как издержки переходного периода, т.е. как временное явление.

Опыт современных обществ зарубежных стран показывает, что национальный аспект – постоянный спутник развития государственности в многонациональных обществах.

Национальные интересы присутствуют в любом регионе, и в зависимости от своей направленности, содержания способны сыграть как конструктивную, так и деструктивную роль в жизни общества. Отсюда необходимость систематического изучения государственными и иными органами национальных интересов, учет их специфики на уровнях общегосударственном и традиционно бытовых форм реализации. Все значимые для жизни отдельных этносов интересы должны находить отражение в политике государства, в законодательстве, управленческой деятельности, обеспечиваться балансом их, учитываться при их изменении на различных этапах развития государственности.

Другим ответственным моментом в национальной политике являются создание и поддержание в рабочем состоянии механизма прогнозирования напряженности в межнациональных и межэтнических отношениях для предотвращения в отдельных регионах и стране в целом конфликтной ситуации, а также эффективного разрешения уже возникших межэтнических конфликтов. Эта сторона представляет собой наиболее слабое звено и в научных разработках, и в политике государства.

Надо отметить, что обострение межнациональных отношений стало своеобразной приметой времени во многих полиэтнических государствах, которые находятся сейчас в состояния поиска новых методов и способов для

смягчения конфликтной ситуации. Опыт показывает, что ни одно многонациональное государство не гарантировано от межэтнических конфликтов. Об этом свидельствует опыт таких, благополучных в экономическом отношении стран, как Канада, Бельгия и др.

Русский дореволюционный государствовед А.Й. Ященко следующим образом характеризовал федеративные формы: "Они – лишь компромиссы... Форма федеративная вся построена на соглашениях, на взаимных уступках, очень хрупка, неустойчива и слаба; для своего более или менее нормального функционирования она требует совсем исключительного духа законности и привычки населения к повиновению законам и в особенности решениям беспристрастного и нейтрального суда, разрешающего конфликты между центральной и местными властями" [1].

Существует мнение и оно настоятельно высказывается в философской, исторической, социологической и юридической литературе о необходимости выработки общенациональной идеи, которая должна стать консолидирующим началом в полиэтническом обществе. При этом имеются в виду национальные интересы всего общества, государства в целом, а не отдельных наций и народов, населяющих страну. Каждое государство обладает своими национальными интересами, защита которых составляет смысл современной государственной политики. Россия в этом смысле не отличается от других государств, поэтому наличие у нее своих национальных интересов не может быть поставлено под сомнение.

Очевидно, что даже различные народы, длительное время проживающие в одном государстве, осознают себя единой общностью, духовной целостностью. Они не могут не иметь общей идеи, которая объединяла бы их как представителей определенной цивилизации.

В литературе высказываются различные взгляды относительно содержания этой идеи. Вместе с тем очевидно, что общенациональная идея должна привести к общественному согласию, сплотить народы ради достижения общей цели в развитии общества.

Общенациональная идея – это определенный тип человеческой солидарности. Для современной России такая идея послужит средством соединения воедино интересов государства с интересами конкретного человека и различных слоев общества.

ЛІТЕРАТУРА: *Ященко А.С. Теория федерализма. Опыт синтетического построения теории государства и права. Юрьев. 1912.*

ГАНКЕВІЧ В. Ю. (м. Сімферополь)

ВИСВІТЛЕННЯ ПИТАНЬ АДАТНОГО ПРАВА НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ „ТЕРДЖИМАН"

Факти із життя мусульманської уми Російської імперії змушували І.Гаспринського робити власні коментарі щодо адатного (звичаєвого) права певних народів. Наприклад, в одній із статей газети "Терджиман" просвітитель заявив, що коли незаміжня жінка, або дівчина без опору викрадаються, "внаслідок старовинних звичаїв та умов побуту", що "між мусульманами трапляється досить часто" – справа ще не набуває ознак тяжкого злочину і не виходить за межі порушення громадських та адатних норм. (Так на це дивиться шаріат та фікх). Інша справа, коли будь хто намагається вкрасти заміжню жінку, або дівчину поза її волею, або через обдурення. У цьому разі злодій окрім тяжкого гріха має бути притягнутий до відповідальності через закон. Він позбавляється прав та висилається до Сибіру, або віддається до арештантських рот. Якщо подібна дія зроблена із метою "заради скоєння над нею (жінкою чи дівчиною.– В.Г.) бридкого насилля, то винний карається каторжними роботами". І.Гаспринський з цього важливого і широкорозповсюдженного питання робить висновок: "Ні приклади, ні звички, ні навіть адати не можуть пом'ягшити у цих випадках гріха і покарання: шаріат мусульманський та закон державний однаково суворо переслідують подібні насилля та злочини" [Терджиман– 1887, 20.02.– № 07.].

Через певний час до редакції надійшло повідомлення про те, що у Кубинському повіті в Закавказзі тільки протягом одного червня здійснено більше двадцяти тяжких злочинів: вбивства, згвалтування, тілесні ушкодження тощо. (Очевидно це було зроблено через місцеві звичаї та у результаті помсти). І.Гаспринський вважав, що це дуже поганий приклад. Він коментував цю ситуацію таким чином: "Інші народи можуть подумати, що в Кубинському повіті мешкають не добрі мусульмани, а дикі людожери" [Терджиман– 1887, 30.08.– № 25.].

Цікавий сюжет про протиріччя адату та шаріату серед киргизів розповіла газета "Терджиман у листопаді 1887 року. Виявилося, що п'ять років тому один із заможних киргизів видав заміж свою сестру. Нареченій на той час було тільки 17, а нареченому більше 50 років. Калим обумовили у розмірі 1000 карбованців та чималу кількість худоби. Потім жінка втекла до брата. Замість того, аби розібратися та розлучитися перед обличчям шаріату", він видав сестру заміж вдруге за 400 карбованців калиму. Туму нещасна жінка за мусульманським законом фактично стала дружиною двох чоловіків. Таке вільне втручання народних звичаїв призвело до розслідування, результат якого зацікавив "все місцеве мусульманське суспільство" [Терджиман– 1887, 13.11.– № 34.].

Невдоволення своїми народними судами за адатом та судочинством біїв висловили киргизи Внутрішньої орди, про що сповістиа редакцію газети "Терджиман" кореспондент з Бузулуку Самарської губернії. Виявилося, що ці мусульмани забажали, аби в справах віри та шлюбу їхнє судочинство здійснювалося за шаріатом та під контролем Оренбурзького магометанського духовного зібрання [Терджиман– 1887, 06.11.– № 33.].

Про ще один трагічний випадок використання адату та народних звичаїв на Кавказі сповістила газета „Терджиман" у 1893 році. Виявилося, що 14 вересня у селі Оглаурі Батумського округу відбулася кривава сутичка. Причиною стала красуня селянка Гюль-хануми. На неї напав мешканець того ж села Юсуп ага-огли разом із 5 товаришами. Але нападникам не вдалося вкрасти дівчину. На її крики збіглися родичі і у перестрілці двох було вбито і одного поранено [Терджиман– 1893, 14.10.– № 34.].

Питання кровної помсти серед мусульман дуже засмучувало І.Гаспринського. Він вважав, що це хоч і древній, але „дуже дурний звичай". На шпальтах своєї газети він давав місце матеріалам про випадки, коли це лихо припинялося. Наприклад, він із радістю розповів про примирення двох родин з Артвину на Кавказі, які знайшли в собі сили примиритися. Жертвами цієї ворожнечі тільки з 1894 по 1897 роки стали майже усі старші члени цих сімейств. Ті нащадки, хто залишалися живими неодноразово поновлювали спроби до кровної помсти. Очевидно, що фінальним результатом могло стати тотальне винищення обох родин. Спираючись на матеріали газети „Каспій", І.Гаспринський розповів про примирення і з радістю прокоментував, що цей „відрадний факт, вже не перший за останній час серед населення Артвінського округу". За присутності почесних мешканців відбулося примирення цих двох впливових та багатих родів мургульських мешканців. І.Гаспринський вважав, що цей приклад є добром. Він закликав в усіх місцях йому наслідувати. У „цій святій справі духівництво своїм повчанням, беки та впливові люди своїм прикладом та порадою могли б примирити ворогуючих та послабити причини, іноді зовсім пусті, які збуджують розбрат та кровну помсту",– зазначав просвітитель [Терджиман– 1899, 18.05.– № 18.].

Отже, треба зазначити, що І.Гаспринський приділяв увагу питанням функціонування адатного права серед своїх одновірців. Він не завжди погоджувався із окремими нормами. Тому є усі підстави проаналізувати публікації газети „Терджиман" з цього питання та показати її роль у реформуванні мусульманського способу життя в Російській імперії кінця XIX – XX ст.

ГАРЧЄВА Л. П., МАЗУР Г. П. (м. Сімферополь)

И.И. ПЕТРУНКЕВИЧ О ПУТЯХ РЕШЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОПРОСА В РОССИИ

Украина, как и большинство стран мира, прилагает значительные усилия для построения открытого демократического общества. При условии наличия в Украине большого количества иноэтнических групп населения немаловажное место в этом процессе занимают вопросы, связанные с национально-государственным развитием, проблемы межнациональных отношений, достижение межнационального согласия.

В условиях полученной независимости этнополитическая мысль потребовала демонтажа наших представлений о большевистской национальной политике [1, с.154] и обращения взора на либерально-демократические концепции национально-государственного строительства, доставшиеся нам от предшествующих поколений.

В связи с этим актуальным является анализ развернувшихся в обществе начала XX века дискуссий о путях перехода от жесткого централизма к децентрализации государственного управления, формах реализации политических устремлений компактно проживающих народов и способов оптимального согласования общегосударственных и национальных интересов. В ходе дискуссии были выработаны оригинальные концепции национально-государственного строительства, рассмотрение которых, несомненно, будет способствовать более полному пониманию сложных и противоречивых проблем современного развития Украины.

Следует отметить, что концепции национально-государственного устройства, разработанные украинскими теоретиками и практиками, являлись важными составляющими элементами программ общественных движений и политических партий того времени. Поэтому в данной статье мы попытались определить пути решения национального вопроса, которые предлагал один из лидеров либерального движения И.И. Петрункевич*.

---

* Петрункевич Іван Ілліч (1844-1928) - публіцист, юрист, громадський та політичний діяч. Закінчив в 1866 році юридичний факультет Петербурзького університету. З 1869 року мировий суддя, а з 1879 року голова мирового з'їзду в Чернігівській губернії. В 1879 році був висланий в Галич за участь в складанні адресу чернігівського земства, потім жив у Смоленську під наглядом поліції. В 1886 році повернувся на батьківщину в Чернігів, але був висланий і оселився в Твері. З 1901 року був одним з організаторів видання за кордоном нелегального журналу "Освобождение". Брав активну участь в організації "Союзу визволення". На першому з'їзді "Союзу визволення" в 1903 році обраний його головою. Один з організаторів Конституційно-демократичної партії. Член 1-й Державної Думи, в якій був головою бюджетної комісії. Після розпуску Думи підписав Виборзьке звернення, за що був присуджений до тримісячного тюремного ув'язнення і позбавлений виборчих прав. В 1909-1915 роках - почесний голова ЦК кадетської партії. На VIII з'їзді партії в травні 1917 року вийшов із ЦК за віком. З 1919 року в еміграції. Проживав в Греції (1919), Франції (1919-1920), США (1920-1921), Швейцарії (1921-1924), Чехословаччині (1924-1928).

Хронологические рамки исследования ограничиваются кануном и годами после первой российской революции до вооруженного переворота 1917 года, поскольку именно в это время идеи И.И. Петрункевича относительно национального вопроса окончательно оформились в программе «Союза освобождения», которая легла в основу программы Конституционно-демократической партии (Партии народной свободы).

В программе налаживания межнациональных отношений в Российской империи, предложенной И.И. Петрункевичем, важное место отводилось политическому аспекту проблемы. Россия, по его мнению, должна была сохранить сложившееся к началу XX века территориальное единство. Однако это единство не должно было обеспечиваться государственным принуждением. И.И. Петрункевич считал, что сплотить народы, населяющие Россию, можно только ликвидировав национальный гнет и предоставив национальным территориальным образованиям максимально возможную политическую самостоятельность. «Самое широкое областное самоуправление должно быть, во всяком случае, представлено областям Империи, резко обособленным по своим бытовым и историческим условиям, например Польше, Литве, Малороссии или Закавказью» [2, с.305-306], – писал он в программе «Союза Освобождения».

Этот его тезис не был случайным. На формирование мировоззрения И.И. Петрункевича относительно децентрализации государства повлияли не только объективные условия развития, но и то, что оно формировалось под влиянием работ германского юриста Г. Еллинека, доказавшего неизбежность децентрализации крупных государств [3].

Концепция И.И. Петрункевича, как и кадетская концепция в целом, базировалась на позитивистской идее об эволюции форм государства от феодального к военно-национальному, затем к промышленно-правовому, один из характерных признаков которого – децентрализация законодательства и управления. Однако, вид децентрализации (областная автономия), который предлагал И.И. Петрункевич устраивал не всех идеологов либерализма. Так, например, Якушкин В.Е. прямо заявлял, что он сторонник федерации [4, с.3174], Е.В. де-Роберти говорил на земском съезде 12 ноября 1905 г., что он ничего не имеет против «превращения Российской империи в соединенные штаты» [5, с.3714]. В ноябре 1904 г. на страницах либерального журнала «Освобождение» признавалась даже независимость Польши, если позволят международные условия и поляки продемонстрируют способность к самостоятельной политической жизни в рамках областного самоуправления в составе России [6, с.148]. Следует отметить, что и И.И. Петрункевич говорил о возможности отделения Польши от России. Однако такое отделение должно было произойти после того, как для этого «самой жизнью будет поставлен вопрос уже не о провинциальной автономии, а об автономном национальном целом» [7, с.406].

Идея областной автономии, выдвинутая И.И. Петрункевичем, получила широкое распространение с весны 1905 года. В марте-апреле за введение областной автономии высказались съезды адвокатов, союза российских

писателей, Всероссийского союза инженеров и техников, находившихся под влиянием «Союза освобождения» [8]. О необходимости предоставить особый политико-правовой статус ряду национальных районов России заявляли в либеральной печати весной – летом 1905 г. видные земские деятели, соратники И.И. Петрункевича – Ф.Ф. Кокошкин и С.А. Котляревский [9].

На сентябрьском (1905 г.) земско-городском съезде разгорелась острая дискуссия между сторонниками и противниками наделения областей правами автономии. Большинство депутатов съезда поддержала предложение о включении в резолюцию съезда вопроса об автономии Польши. Против выступил А.И. Гучков, который полагал, что польская автономия расчленит Россию. Как вспоминал И.И. Петрункевич – попытка А.И. Гучкова «приписать освободительному движению антипатриотический дух и даже преступные цели, - была не нова и явно нелепа» [10]. Тем не менее, съезд большинством голосов в постановлении «По вопросу о децентрализации законодательства» высказался за установление местной автономии и принял специальную резолюцию о выделении Польши в особую автономную единицу немедленно после созыва демократического общероссийского парламента [11].

Таким образом, можно утверждать, что концепция децентрализации государства, предложенная И.И. Петрукевичем предусматривала разделение России на автономные национальные области с самыми широкими политическими полномочиями, а в некоторых случаях выделения крупных национальных автономий в самостоятельные государства.

По мнению И.И. Петрункевича государство не может быть устроено на принципе славянофильства, т.е. «не на основе права, а на основе социально-этического принципа, на основе взаимной любви народа к царю и наоборот» [12, с.230].

Один из основополагающих принципов национальной концепции И.И. Петрункевича заключался в том, что любая нация, любой народ, населяющий Россию, имеет право на культурное самоопределение. Это положение нашло свое отражение в программе «Союза освобождения», а также легло в основу программы Конституционно-демократической партии. Право на культурное самоопределение, по мнению И.И. Петрункевича, включало в себя полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности и т.д. [13, с.461].

Культурное самоопределение также предполагает возможность получения образования на родном языке. И.И. Петрункевич всеми возможными средствами пытался добиться того, чтобы его земляки – украинцы в полной мере могли использовать эту возможность. Так, на заседании Центрального Комитета Конституционно-демократической партии на просьбу украинской делегации во главе с М.С. Грушевским поддержать требования об учреждении украинских кафедр в университетах И.И. Петрункевич заявил: «хотя мало надежды на получение хотя бы одной

украинской кафедры, нет основания отказывать украинцам в поддержке их требования об учреждении кафедр везде, где украинцев действительно много» [14, с.329].

Исходя из вышесказанного можно сделать вывод, что концепция национально-территориального устройства России, разработанная идеологами либерализма при активном участии И.И. Петрункевича, основывалась на автономии областей. В результате внедрения этой концепции отдельные народы могли обрести права национально-территориальной автономии, что позволило бы в дальнейшем некоторым областям, например Украине, требовать не только национально-территориальную автономию, но и полную автономию, т.е. отделение от России. Теоретически можно предположить, что независимое государство Украина могло появиться на карте Европы еще до 1917года. Однако эта концепция наравне с остальными программами реформирования государственного устройства Российской империи была отвергнута царизмом, что привело к известным результатам.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Куц Ю.О. Недемократичність системи управління етнонаціональною сферою як одна з причин розпаду багатонаціонального Радянського Союзу // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Наукова збірка. – К., 2003. 2. Программа «Союза освобождения» // Право. – 1905. – № 69-70. 3. Еллинек Г. Общее учение о государстве. – СПб., 1998. – С.452-463, 482-488. 4. Съезд земских и городских деятелей в Москве // Право. – 1905. – № 38. 5. Съезд земских и городских деятелей // Право. – 1905. – № 45-46. 6. Русский (П.Д. Долгоруков) Национальный вопрос и конституция // Освобождение. –1904. – № 59. 7. Протоколы Центрального комитета Конституционно-демократической партии. Т.2. 1912-1914. – М.: РОССПЭН, 1997. 8. См.: Российские партии, союзы и лиги / Сб. программ, уставов и справочных сведений. – СПб., 1906. – С. 181, 191; Освобождение. – 1905. – № 69/70. – С.310. 9. Кокошкин Ф. Об основах желательной организации народного представительства в России // Русские ведомости. – 1905. – 9 июня; Котляревский С. Основы национальной политики // Там же. – 25 авг. 10. Петрункевич И.И. Из записок общественного деятеля: Воспоминания / Под ред. А.А. Кизеветтера // Архив русской революции, изданный И.В. Гессеном Т.21-22. – М.: «Терра», 1993. 11. Тексты резолюций см.: Биржевые ведомости. – 1905. – 16 сент. 12. Белоконский И.П. Земское движение. – М.: Задруга. – 1914. – С.230. 13. См.: Программу Конституционно-демократической партии. Принята на учредительном съезде партии18 октября 1905 г. и дополнена на 2-м делегатском съезде 5-11 января 1906г. // Архив русской революции, изданный И.В. Гессеном Т.21-22. – М.: «Терра», 1993. 14. Протоколы Центрального комитета Конституционно-демократической партии. Т.2. 1912-1914. – М.: РОССПЭН, 1997.*

ГАВРИЛЕНКО О.А. (м. Харків)

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ТА ЇЇ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Історія держави та права України стародавньої доби тісно пов'язана з історією грецького етносу. Проблема грецької колонізації Північного Причорномор'я на перший погляд не виглядає новою. Питання масового переселення еллінів на нові місця проживання привертали увагу багатьох учених, хоча проблемі правового регулювання цих процесів спеціальної уваги досі не приділялося. Протягом тривалого часу історики вивчали процеси великої грецької колонізації. Проте, незважаючи на це, ще й досі не склалася усталена та загальновизнана точка зору щодо його причин і характеру. Ще наприкінці XIX сторіччя набули більш-менш чітких обрисів дві концепції щодо причин міграційних рухів в Елладі – торгівельна й аграрна. Перша з них знайшла остаточне оформлення та розвиток вже у XX ст. в працях як дореволюційних російських істориків, так і дослідників радянського періоду: Е.Р.Штерна, В.Д.Блаватського, О.О.Іессена, В.П.Яйленка [3; 14; 29; 30] та інш., які розглядали засновані греками колонії у якості торгівельних факторій (емпоріїв) й визначали грецьку колонізацію як торгівельну експансію.

Одні прибічники цієї теорії віднаходили вагомі аргументи на користь того висновку, що колонізація Північного Причорномор'я була двостороннім історичним процесом, обумовленим усім попереднім розвитком як самих греків, у першу чергу іонійців, так і місцевого населення північно-причорноморських степів. Інші, доповнюючи цей висновок, стверджували, що місцеві північно-причорноморські передумови колонізації в умовах, які склалися тоді, відігравали не менш суттєву роль, ніж грецькі фактори.

Відповідно до іншої концепції – аграрної, колонізацію зумовила нестача земельних ресурсів у метрополіях. Саме це, на думку дослідників, стало головною причиною освоєння еллінами нових територій. Лише в подальшому у створених колоніях стали також розвиватися ремесла й торгівля. Деякі антикознавці (В.В.Лапін, Я.В.Доманський та ін.) [11; 18] на відміну від інших фахівців навіть зовсім заперечували будь-яку роль торгівлі в колонізаційному процесі.

У сучасній, як вітчизняній, так і зарубіжній історіографії часто підкреслюється, що концепції торгівельної та аграрної колонізації застаріли та не витримують критики. Однак, такий висновок зовсім не означає, що дослідники остаточно відмовилися від обох цих концепцій на користь якоїсь нової. Просто останнім часом серед дослідників превалює більш поміркована точка зору: колонізація залежала від конкретних історичних ситуацій, що складалися в метрополіях і на землях, які колонізувалися, і вивчати колонізаційний процес необхідно з урахуванням всіх конкретних даних. Практично усі фахівці єдині в тому, що колонізація могла мати як

торгівельний, так і аграрний характер. Насамперед, вчені зважають на той факт, що материкова Греція тієї епохи була бідною у тому розумінні, що її природні ресурси могли надавати більш-менш пристойного рівня існування мільйону чи двом населення, але через технічну лімітованість оволодіння ними можливості для накопичення багатства були обмежені. Іншими словами, для пересічного громадянина архаїчної епохи стояло питання не стільки про нагромадження матеріальних благ, скільки про здобуття прожиткового мінімуму. Видатний фіванський поет Піндар (522 - 442 рр. до н.е.) писав: "Усякому своя плата за працею людською солодка – пастухові, і орачеві, і птахолову, й тому, хто годується від моря, кожен напружується, силуючись відвернути болісний голод від черева" (Pind. Isthm., I, 47-49) [1, с. 165]. Та все ж, за висновком спеціалістів, на ранніх етапах колонізаційного руху домінувала торгівля [4, с. 36].

Дослідники також зауважують, що міграційний рух еллінів відбувався в умовах інтенсивного зростання міст-полісів, розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі. Він був зумовлений різноманітними причинами економічного та соціально-політичного характеру розвитку стародавньої Греції. Важливим стимулом для греків при заснуванні найбільш ранніх поселень були пошуки джерел сировини, зокрема металу. Розвиток ремесла, в свою чергу, викликав постійну потребу в ринках збуту, що сприяло розширенню торгівлі і мореплавства [16, с. 20].

Не останню роль відігравали й політичні чинники. Так, однією з причин мілетсько-іонійської колонізації, окрім іншого, стала військово-політична ситуація, що склалася в Малій Азії у VIII-VI ст. до н.е. Постійні вторгнення лідійців, а згодом тривалі війни з персами завершилися розгромом Іонії в 545 р. до н.е., спустошенням її сільськогосподарських територій і зруйнуванням Мілету в 494 р. до н. е. За свідченням Геродота, із розорених персами земель греки іноді цілими містами переселялися на нові місця. Важливою причиною була і внутрішня соціально-політична боротьба. Переможені найчастіше емігрували до колоній.

У середині XX ст. висувалися різні припущення щодо варіантів періодизації колонізаційного процесу. О.О.Іессен визначив чотири етапи колонізації – 1) випадкові відвідування еллінами припонтійських земель, 2) заснування торговельних факторій, 3) торгових колоній і 4) перетворення їх на виробничі центри. В.Д.Блаватський, у свою чергу, припускав тричленний розвиток процесу колонізації циркумпонтійського регіону: спочатку випадкові наїзди еллінських купців і створення тимчасових факторій, потім заснування постійних торгівельних факторій – емпоріїв і, нарешті, – колоній-полісів [3]. І все ж нині більшість дослідників емпорійний період в історії колонізації Північного Причорномор'я вважає сумнівним.

Виникнення на північному березі Чорного моря грецьких поселень та міст пов'язується з останніми етапами так званої Великої грецької колонізації VIII-VI ст. до н.е. Як зауважують фахівці, численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Аппенінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по

берегах Мармурового та Чорного морів, і, зокрема, на території Криму та інших регіонів Півдня сучасної України. Початок колонізації Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний із заснуванням вихідцями з Іонії в середині VII ст. до н.е. (або у 647/646 р. до н.е., за Євсевієм) першого поселення на острові Березань, який в давнину був півостровом, де порівняно легко можна було убезпечитись першопоселенцям [13, с. 16]. За образним висловом давньогрецького філософа Платона, „елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису до Гераклових стовпів, розташувавшись навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота" [23].

Видатна роль у понтійській колонізації належала великому іонійському місту Мілету. В античному світі він був відомий високим ступенем розвитку сільського господарства та ремісничого виробництва, інтенсивним мореплавством і активною торгівлею, налагодженим соціально-політичним устроєм, розвиненою наукою, філософією, мистецтвом. „Місто відоме багатьом, – писав Страбон, – а головним чином великою кількістю колоній, тому що весь Евксинський Понт, Пропонтида та багато інших місць заселені мілетянами" [26]. Пліній Старший відзначав, що Мілет був „родоначальником понад дев'яти десятків міст". Разом з Мілетом у колонізації Північного Причорномор'я та Призов'я брали участь вихідці з інших грецьких міст: Теоса, Колофона, Фокеї, Ефеса, Клазомеї (Мала Азія), Мітилени (о. Лесбос) тощо.

Зазвичай заснування нових міст здійснювалося за офіційним рішенням міської влади метрополії, але могло бути й приватною ініціативою. Тільки-но засноване місто часто одразу ж ставало цілком незалежним від своєї метрополії. Цю обставину варто враховувати, вживаючи терміни „колонізація", „колонія", стосовно процесу розселення греків по периферії античного світу. На думку декого з дослідників, ці терміни не цілком адекватно відбивають сутність процесу [3; 8; 25]. Хоча все ж відмовлятися від цих загальноприйнятих умовних термінів, мабуть, не варто. Зв'язки між метрополією та заснованими нею містами могли зберігатися у вигляді політичного союзу, в якому обидві сторони виступали як рівні й суверенні партнери. Втім, часто політичний зв'язок між метрополією та колонією зовсім поривалася і між ними могли існувати навіть ворожі відносини. Але зазвичай метрополії та засновані ними міста усе ж лишалися пов'язаними економічними узами, єдністю релігійного культу [2, с. 8].

Загалом колонії, які виводилися греками, мали різний правовий статус. Офіційними документами достатньо чітко розрізняються два їх різновиди: апойкії та клерухії [30, с. 144]. Загалом, внаслідок недостатності джерел для з'ясування питання щодо типології грецьких колоній та відповідного статусу колоністів, протягом тривалого часу залишалося доволі неясним. Це зумовило наявність різноманітних точок зору, які знайшли широке відображення у науковій літературі. Але нині вже склалося певне усталене розуміння названих термінів.

Апойкії, що виникали внаслідок грецької колонізації, конституювалися із самого початку як самостійні поліси. Вони і політично і економічно не

залежали від своїх метрополій, підтримуючи з ними торговельно-економічні та культурні зв'язки на паритетних засадах. Хоча дехто небезпідставно зауважує, що терміни „апорія" та „апойки" з плином часу могли змінювати своє початкове значення та в певні періоди навіть могли означати поселення типу клерухій [19, с. 11].

Апойкія у традиційному значенні цього слова становила самостійний поліс із власним громадянством, власною системою органів влади та управління (самоврядування), своїм власним правом, яке, щоправда, значною мірою грунтувалося на праві метрополії. Деякі апойкії (наприклад афінські), зберігаючи ці традиційні риси, водночас були тісно пов'язані зі своєю метрополією [30, с.148-149]. У V ст. до н.е. вся зовнішня та внутрішня політика апойкій визначалася інтересами Афін, які, за свідченням Таціта, влаштовували колонії "відповідно своїм законам".

Клерухії являли собою військові поселення, мешканці яких у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою. Про це яскраво свідчить, наприклад, декрет про статус клерухів на Саламіні кінця VI ст. до н.е.: "Нехай сплачують податі до Афін та несуть військову службу" [30, с. 200]. На відміну від епойків (також воїнів-переселенців), які отримували громадянські права нового полісу, клерухи зберігали громадянство метрополії. Колонії, засновані малоазійськими греками у Північному Причорномор'ї, очевидно, слід вважати апойкіями.

За висновком відомого дослідника античної історії В.П.Яйленка, грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: 1) визначення місця нової апойкії, 2) набір колоністів і призначення за загальною згодою громадян керівника – ойкіста [21, с. 208], 3) організація вивозу колоністів, 4) їхнє переселення, заснування поселення і 5) самостійний розвиток нового полісу, що, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік [30]. На чолі її стояв призначуваний державою або обраний ойкіст (архагет), що походив з древнього знатного роду, або був визначним державним діячем. Інколи виведені колонії навіть набували свого імені на честь ойкістів або ж їхніх дружин чи сестер. Саме так, на думку фахівців, було дано назву Феодосії [20, с. 51], Гермонассі, Фанагорії [22, с. 136-137] тощо.

Зважаючи на відзначений ще Фюстель-де-Куланжем релігійний характер, притаманний правосвідомості стародавніх греків [27, с. 172], обов'язковою процедурою перед відправленням колоністів було запитування оракула Аполлона, який вважався покровителем колоністів. Дослідники вважають, що, основну роль у мілетсько-іонійській колонізації відігравав дідімський, а не дельфійський оракул Аполлона [20, с. 53]. Кістяну пластину з пророцтвом дідімського оракула Аполлона, датовану VI ст. до н.е., було віднайдено при розкопках на о. Березань [13, с. 18].

На жаль досі не віднайдено жодного документа зі свідченнями про зафіксовані норми, які регулювали процес виводу колоній до північнопонтійського регіону. Водночас широкої відомості набули афінські

декрети про відправлення та облаштування апокій у Бреї, Гестіеї тощо. Вони дають можливість, використовуючи порівняльно-правовий метод та метод аналогій, дійти нових висновків і щодо грецьких колоній Північного Понту.

Так, у декреті про відправлення колонії до Бреї (прибл. 446-438 рр. до н.е.) [30, с. 159-160], оригінал якого вирізьблений на мармуровій брилі нині зберігається в Афінському епіграфічному музеї, докладно регламентується процес добору колоністів, розподіл між ними нових земель, закладено правові основи відносин апойкії з метрополією. Полісною Радою (Буле) складався список колоністів. Одразу після цього особа, що записалася, мусила внести заставу, яка слугувала гарантією укладеної угоди про виїзд. Майбутні переселенці обирали геономів, на яких покладався розподіл земель між колоністами. У разі нападу на колонію їй повинна була надаватися військова допомога відповідно до укладених угод. Особи, які будь-коли закликали до скасування будь-якого пункту декрету, а також їхні діти мали бути позбавлені прав громадянства, а майно їхнє конфісковувалося [7, с. 9].

До часу заснування грецьких поселень у Причорномор'ї греки вже мали деякі уявлення про цей регіон. Цьому сприяли епізодичні відвідування ними чорноморських берегів у попередню епоху, що знайшло відображення в міфах, частина яких, безсумнівно, відноситься ще до II тисячоліття до н.е. Сліди знайомства греків з північним узбережжям Чорного моря збереглися й у гомерівському епосі: деякі дослідники відносять до берегів Північного Причорномор'я частину плавань Одиссея [2, с. 8].

Північне Причорномор'я, що наприкінці VII – у VI ст. до н.е. стало одним з основних регіонів грецької колонізації на Понті, приваблювало еллінів своїми природними багатствами. Тут були родючі землі й ліси, зручні гавані, джерела питної води, багаті рибою ріки. Усе це створювало сприятливі умови для розвитку землеробства й тваринництва, ремесел, різноманітних промислів та торгівлі. Прибережні землі переважно не були зайняті осілим населенням, тому елліни майже безперешкодно і досить швидко освоїли велику територію. Окрім того, на час понтійської колонізації переселенці вже мали солідний досвід освоєння нових земель, про що свідчить організація переселення та вибір території для заснування нових міст [10, с. 25]. Це суттєво полегшувало процес освоєння нових територій.

Основну масу переселенців складало населення розореної лідійцями та персами Іонії. У заселенні північнопонтійських земель дослідники простежують чотири етапи. На першому етапі, близько середини VII ст. до н.е., в Північному Причорномор'ї засновується поселення на ім'я Борисфен на сучасному острові Березань поблизу міста Очакова Миколаївської області. На цьому етапі колоністи налагоджують контакти з автохтонним населенням Дніпровсько-Дунайського басейну, Криму і Тамані.

На другому етапі колонізації Північного Причорномор'я (перша половина – середина VI ст. до н.е.) Борисфен освоїв сусідні території, заснувавши там числені землеробські поселення. У Нижньому Побужжі було засноване одне з найзначніших античних міст – Ольвія. На Боспорі Кіммерійському (Керченський і Таманський півострови) засновані

Пантикапей (Керч), Гермонасса (ст. Таманська), Німфей (Ельдиген, колишня Героївка), Мірмекій (поблизу м. Керчі), Феодосія (м. Феодосія) та ін. Раніше за інші, на думку фахівців, ймовірно, у перших десятиліттях VI ст. до н.е., на вершині гори Мітрідат закладено Пантікапей. Історик Стефан Візантійський повідомляє у своєму географічному словнику цікаву легенду, ніби Пантікапей був заснований сином Аета – братом Медеї (чаклунки, що допомагала аргонавтам заволодіти золотим руном). Греки одержали це місце від скіфського царя Агаета і назвали місто іменем ріки Пантікапи, яка протікала поруч. Інші міста виникли трохи пізніше [12, с. 8]. Всі ці поліси розташовувалися в основному, на узбережжі Керченської протоки, а невеличкі землеробські поселення, що складали хору кожного з них, у глибині території названих півостровів.

На третьому етапі (друга половина VI – початок V ст. до н.е.) спостерігається найбільш інтенсивний наплив переселенців до Північного Причорномор'я, викликаний швидше за все розгромом Іонії персами в 545 р. до н.е. і падінням Мілету в 494 р. до н.е. У цей час почалося освоєння іонійцями району Нижнього Подністров'я, де були засновані Ніконій (с. Роксолани Одеської області), можливо, Офіусса та Тіра (м. Білгород-Дністровський), низка сільськогосподарських поселень на східному березі Дністровського лиману. Значно розширилася територія Ольвії. Виникла густа мережа поселень у районі Бузького лиману.

На думку фахівців-антикознавців меншою мірою піддалося іонійсько-мілетській колонізації Західне узбережжя Криму. Тут в останній чверті VI ст. до н.е. була заснована лише Керкінітида (м. Євпаторія), яка з самого початку входила до сфери політичного й економічного впливу Ольвії. Окрім того, можливо, існувало невеличке поселення на місці майбутнього Херсонесу Таврійського (м. Севастополь). Були засновані нові міста на Боспорі Кіммерійському (Фанагорія, Тірітака, Порфімій, Патрей, Тірамба тощо).

Четвертий етап відбувався в інших історичних умовах, що склалися у північнопонтійському регіоні. У 422-421 рр. до н.е. в Західному Криму вихідцями з Гераклеї Понтійської, за участю делосців, був заснований Херсонес Таврійський – єдиний осередок дорійської колонізації в Північному Причорномор'ї. Процес заселення греками Північного Причорномор'я цим етапом і завершився.

Протягом майже тисячолітнього існування міст, заснованих на Північному Понті, залежно від специфіки політичних, соціально-економічних ситуацій у кожній з держав періодично відбувалася внутрішня колонізація, спрямована на розширення сільськогосподарських округ – хори. Лише в деяких випадках засновувалися міста, наприклад, Танаїс – торговельний центр, що виник на початку III ст. до н.е. в гирлі Дону за ініціативою боспорців, а також боспорські міста – Патрасій, Кітей та Синдська Гавань, Калос Лімен у Західному Криму.

Фахівцями-антикознавцями створено кілька моделей формування античної держави у Північному Причорномор'ї, побудованих на підставі літературних та епіграфічних джерел, а також археологічних даних. Ці моделі

знайшли докладне висвітлення у праці С.Д.Крижицького та В.М.Отрешко [17, с. 3-17].

Перша, найвідоміша модель виходить з розуміння апойкії як самостійного полісу із характерними для нього установами. Контингент колоністів визначався та організовувався ще в метрополії. Його чисельність (маються на увазі лише повноправні громадяни) найчастіше становила від 100 до 1000 чоловік. З метою обрання найбільш перспективного для колонізації регіону зазвичай, як вже зазначалося, запитувався оракул, для попереднього ознайомлення з місцевістю зазвичай висилалася спеціальна комісія.

Переселившись, колоністи у першу чергу споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було передувати розмежування міської території – виділення вулиць та ділянок під забудову, яке, судячи зі свідчень Вітрувія, здійснювалося після побудови стін.

Ми не маємо документальних свідчень щодо того, як саме першопоселеннями нарізалися клери, тому у даному випадку доведеться вдатися до логічних міркувань, що, звичайно робить висновки, яких ми дійдемо, достатньо гіпотетичними. Зазвичай землі античного полісу оцінювалися залежно від якості ґрунту, рівнинності ділянок, відстані до джерел прісної води та близькості до міста. Цей висновок випливає з 14 розділу п'ятої книги „Законів" Платона, де він трактує питання, пов'язані із заснуванням полісу. Він відзначає, що спочатку слід обрати відповідну місцевість; визначивши місце для акрополя, його слід оточити стіною. Починаючи звідціля, поселенці ділили на 12 частин і саме місто, і всю країну. „Ці дванадцять частин повинні бути рівними; ті ділянки, де ґрунт добрий, будуть менше, а де поганий – більше... Кожен з них (наділів – О.Г.) знов-таки поділяється навпіл на дві ділянки: близьку та далеку; з цих двох половин і складається кожен наділ. Ділянку найближчу до міста треба поєднати в один наділ з ділянкою, розташованою на околиці; ділянку поближче до міста – з такою, що не на самому краю, і так далі" [31, с. 12-13].

Отже, можемо припустити, що кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову – ойкопедон у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори. Це підтверджується й поділом земель, зафіксованим у Херсонеській державі, який фахівці вважають класичним прикладом розмежування земельних ділянок громадянами античних полісів. Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл [17, с. 3].

Друга модель відрізнялася від першої поетапною системою освоєння нової території. Колоністи спочатку засновували поселення на острові чи півострові, виходячи, напевне, з міркувань безпеки, а також через недостатнє знання місцевих умов. Через певний час основна їх маса переселялася вглиб материка, де й будувалося місто. Так, за свідченням Геродота, було засновано

Кірену в Лівії [9, IV, 151-161]. Цілком ймовірно, що подібна модель колонізації певною мірою була характерна й для Ольвії, Херсонесу, інших північнопричорноморських полісів. Необхідно підкреслити, що і в першій, і в другій моделі реальним діям – розмежуванню території, яка освоювалася, будівництву міста тощо – передувало конституювання апойкії ще в метрополії.

В якості третьої моделі творення нової держави, як вважають С.Д.Крижицький та В.М.Отрешко, може слугувати якийсь із варіантів синойкізму, поширеного в античному світі. Під терміном „синойкізм" за часів античності розумілося об'єднання та злиття кількох самостійних громад у єдину державу [17, с. 4].

Для такої моделі характерним є більш або менш тривале співіснування окремих автономних громад неподалік одна від одної. На певному етапі внаслідок зовнішньополітичного тиску або внутрішніх соціально-політичних тенденцій розвитку ці общини зливалися у єдину державу. Часто цей процес супроводжувався концентрацією основної маси населення у міському центрі. Відоме й виключно політичне вирішення питання: один з населених пунктів ставав політичним, адміністративним та релігійним центром, а інші набували статусу ком чи демів нового полісу. Таким шляхом свого часу було здійснено об'єднання Аттики (Aristot., Ath. pol., 41, 2).

Жодна з цих трьох моделей не може бути у чистому вигляді повністю пристосована до конкретних явищ колонізації Північного Причорномор'я. На думку дослідників, колонізаційні процеси мали тут менш організований характер (мається на увазі перманентне аграрне заселення епойками) [17, с. 15]. Однак, питання це вимагає подальшого вивчення.

Грекам, які складали переважну частину населення північнопонтійських полісів, вже від самого початку колонізації північного узбережжя понту евксинського доводилося входити у певні відносини з місцевими племенами – скіфами, саками. Знаменитий грецький історик – „батько історії" – Геродот виділяв у скіфів, що в цілому належали до іранців, ряд племінних угруповань. Заснування херсонесу, ольвії та інших полісів співпало з важливими змінами у скіфському суспільстві. На межі v-iv ст. До н.е. У скіфів розпочався новий етап державного життя, який завершився створенням скіфського „царства" атея [28, с. 241]. Скіфи в той період мали досить розвинені соціальні відносини, їхній племінний союз зумів навіть перешкодити спробі перського царя дарія завоювати причорномор'я. Вони мали достатньо розвинене звичаєве право. Поступово північнопричорноморські поліси стали важливими перевалочними пунктами для грецьких товарів, які спрямовувалися до скіфії [24, с. 57], що в свою чергу сприяло взаємним впливам у сфері правової культури.

Царі скіфського царства намагалися підпорядкувати собі грецькі міста-держави і у певні періоди такі спроби мали успіх. Але, як зазначав київський дослідник О.О.Владіміров, в умовах ворожого оточення усе ж досить довго зберігається національна ідентичність грецького етносу. Це збереження національної громадської ідентичності відбувалося через участь громадян у

державних установах. Протягом античної епохи в Херсонсі ольвії, тірі зберігаються полісні організації, властиві грецькому суспільству [5, с. 96-104].

Отже, опрацювавши наявні наративні та лапідарні джерела, а також узагальнивши висновки істориків, насамперед, фахівців-антикознавців, можемо зауважити: колонізаційні процеси регулювалися, насамперед, нормами звичаєвого права держав-метрополій, а також їхнім законодавством. Попри те, що до цього часу дослідниками не виявлено документів, які містили б норми, що регулювали процес виводу колоній до північнопонтійського регіону, відомі декрети про відправлення та облаштування апокій в інших місцевостях. Їхній аналіз надає можливість дійти певних висновків і щодо грецьких колоній Північного Причорномор'я. Вже у ході колонізації цього регіону тут було закладене підґрунтя для створення достатньо складної та розгалуженої системи полісних органів влади й управління [6, с. 163-175], а також систем права окремих держав, які будувалися за принципами, характерними для всього грецького світу, з урахуванням норм античного міжнародного права, а також місцевих особливостей державно-правового розвитку.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т.1. Становление и развитие полиса. – М.: Наука, 1983. – 423 с. 2. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – 392 с. 3. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – № 33. – С. 23-41. 4. Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. – Тбилиси, 1979. – С. 29-46. 5. Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. – Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999. – С. 96-104. 6. Гавриленко О.А. Магістрати античних держав Північного Причорномор'я // Матеріали XI історико-правової конференції „Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект". 16-18 квітня 2004 р. – Суми: НУВС, 2004. – С. 163-175. 7. Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я. – Харків: НУВС, 2004. – 111 с. 8. Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. – Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. Т.1. – М; Л., 1955. – С. 23-147. 9. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А.Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с. 10. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлєва Л.В., Ясь О.В. – К.: Либідь, 2000. – 488 с. 11. Доманский Я.В. О начальном периоде существования греческих городов Северного Причерноморья // Археологический сборник. Государственный Эрмитаж. Вып. 7. – Л., 1965. – С.116-141. 12. Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. – Керчь, 1998. – 64 с. 13. Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси*

історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібник. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. – 320 с. 14. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – М., 1947. – 164 с. 15. Колобова К.М. К истории вопроса о греческой колонизации // Вестник древней истории. – 1949. – № 2. – С. 7-26. 16. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К.: Видавничий Дім „Альтернативи", 1998. – 352 с. 17. Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 3-17. 18. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1966. – 217 с. 19. Паршиков А.Е. О статусе афинских колоний V в. до н.э. // Вестник древней истории. – 1969. – № 2. – С. 10-31. 20. Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. – Симферополь: Сонат, 2000. – С. 264 с. 21. Печатнова Л.Г. Научная конференция „Проблемы античного полиса – IV" // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 208-214. 22. Пичикян И.Р. Малая Азия – Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния. – М., 1984. – С. 136-137. 23. Платон. Сочинения: В 3 т. / Пер С.С.Аверенцева, Я.М.Боровского, А.Н.Егунова и др. – М.: Мысль, 1968-1972. 24. Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI-I вв. до н.э. – М.: Наука, 1986. – 248 с. 25. Сокольский Н. И., Шелов Д. Б. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М.,1959. – С. 34-49. 26. Страбон. География: В 17 кн. / Пер. Г.А.Стратановского. – М.: Наука, 1964. – 942 с. 27. Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. – М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К, 1895. – 374 с. 28. Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников. – М.: Наука, 1975. – 343 с. 29. Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1900. – № XXII. – С. 32-58. 30. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н.э. По данным эпиграфических источников. – М.: Наука, 1982. – 312 с. 31. Яйленко В.П. Декрет иссейцев о разделе земли колонистами // Вестник древней истории. – 1971. – № 2. – С. 9-24.

РУБАНИК В. Є. (м. Сімферополь)

«ОГНЕМ И МЕЧЕМ»: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКИХ СУДЕБ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОГО СЛАВЯНСТВА

Одним из последствий государственной децентрализации Киевской державы, усиленных монголо-татарским нашествием, стало разобщение древнерусских территорий, когда Юг и Западная Русь оказались под властью Литвы. Некогда единое тело восточного славянства было разделено на три ветви – великороссов, украинцев и белорусов. Разрыв культурных и политических связей между частями некогда единого целого привел к консервации некоторых диалектных и обрядовых особенностей, хотя осознание духовно-этнической общности не оставляло потомков древних русичей в условиях взаимоизолированности на всех последующих этапах их исторического развития.

Присоединение западно-русских земель к Литве началось во второй трети XIII в. при великом князе Литовском Миндовге. В период правления Гедимина и его сына Ольгерда территориальные приобретения Литвы продолжались. В её состав вошли Полоцкое, Витебское, Минское, Друцкое княжества, Турово-Пинское Полесье, Берестейщина, Волынь, Подолье, Черниговская земля и часть Смоленщины. В 1362 г. под власть литовского князя был переведен и Киев. Коренная Литва окружалась поясом подвластных ей русских земель, которые составляли $^{9}/_{10}$ всей территории образовавшегося государства, простиравшегося от Балтийского до Черного моря.

Русское влияние в новом государстве пользовалось подавляющим преобладанием, подчиняя господствующую в политическом плане народность – литовцев. Гедимин и его сыновья были женаты на русских княжнах, русские служили в литовских войсках, нередко занимая руководящие должности, они управляли от имени Гедимина городами и волостями, ездили в посольства от имени литовского государя. При дворе и в официальном делопроизводстве господствовал русский язык, поскольку в то время литовского письменного языка не существовало вовсе.

Во многом именно благодаря этому вплоть до конца XVI в. русские области, присоединяясь к Литве, не испытывали национально-религиозного гнета. Строй и характер местной жизни сохранялся, потомки Рюрика оставались на своих экономических позициях, весьма немного потеряв и в политическом плане, поскольку государственный строй Литвы носил федеративный характер. Великое княжество Литовское являлось скорее конгломератом земель и владений, чем единым политическим целым. До некоторых пор русское культурное влияние в Литовско-Русском государстве

усиливалось по нарастающей: Гедиминовичи обрусевали, многие из них принимали православие и т.п. – т.е., налицо были тенденции, ведущие в сторону складывания нового своеобразного варианта русской государственности на южных и западных землях бывшей Киевской державы.

Эти тенденции были сломлены, когда великим князем Литовским стал Ягайло (1377-1392). Его прозападническая ориентация во многом была результатом далеко не лучших личных характеристик Ягайло – властолюбия, тщеславия, жестокости. В 1385 г. Ягайло принимает католичество и оформляет унию Литвы с Польшей, получившую название Кревской. Тем самым амбиции польской шляхты, связанные со стремлением проникнуть как можно глубже на обширные и плодородные западнорусские земли, были удовлетворены, и весьма скоро её права-привилегии существенно перевесили права русской аристократии. Упразднялись крупные областные княжения в Полоцке, Витебске, Киеве и других местах, самоуправление заменялось наместничеством.

Начинается усиленная католическая экспансия на западные земли Руси. Часть западнорусской знати оказывается захваченной окатоличиванием и полонизацией, литовская аристократия в большинстве своем меняет культурную ориентацию с русской на польскую – и в то же время большинство русских сохраняет верность православию и древним традициям. На этой почве начинает разрастаться национально-религиозная вражда, которой практически не было до 80-х годов XIV в. С течением времени эта вражда стала перерастать в жесткое противостояние и непримиримую политическую борьбу, в ходе которой у национально мыслящей части южно- и западнорусского населения неизбежно крепли настроения в пользу образования единого Русского государства. Нарастающие же процессы складывания государственного ядра на северо-востоке Руси существенно влияли на эти настроения, усиливая их.

Несмотря на активный диалог цивилизаций в современном мире, различия Востока и Запада, их обособленность продолжают сохраняться, поскольку ценностные ориентации восточной и западной традиции существенно различаются. И если восточная традиция характеризуется утверждением единства общества и человека, господством таких нормативов как справедливость, гуманность, искренность, уважение к родителям и старшим, сохранение семьи, самосовершенствование, то западная традиция обозначает противопоставление личности и общества, приоритет индивидуальных ценностей над общественными с определяющим нормативом изменения мира, а не изменения себя [1]. В этой связи показательны основные черты и духовные ориентации русской культуры, признаваемые различными авторами: коллективизм, бескорыстие, духовность, непрактичность, экстремизм, гиперболизм, фетишизация государственной власти и убежденность в ее всеобъемлющем значении для жизни граждан, и, наконец, глубокий патриотизм [2].

Различие между Востоком и Западом проявляется и в типах мировоззрения: если восточное мировоззрение строится на самоизоляции

человека от внешнего мира и уходе его во внутреннюю духовную жизнь, то западное – выражено в нацеленности человека на познание внешнего мира, на активное воздействие на этот мир. В подчинении человека жизненной силе природы – смысл бытия на Востоке, в самодеятельности человека, изменении природы – суть бытия на Западе [3]. Такие государства как Россия, Украина, Белоруссия, находясь на стыке Востока и Запада объективно вынуждены решать проблему диалога этих разных социокультурных миров как свою внутреннюю проблему. Потому идеи евразийства должны составлять необходимую основу существования цивилизации, находящейся между восточным и западным мирами, в которой сложилась самобытная культура, менталитет, государственность [4].

А.Г. Дугин указывает, что евразийские культуры в различных аспектах и в разных пропорциях сохраняют элементы традиционного общества, которые, воплотившись в этих культурах, контрастируют с западноевропейской или трансатлантической культурой, – поэтому евразийство является противоположностью, антитезой атлантизму, конкурирует с западничеством и является ему альтернативой [5].

Характерными особенностями евразийской цивилизации выступают соборность, коллективизм, что во многом определялось и определяется прежде всего условиями самого существования народа, когда размеры государства требовали высокой степени централизации, подчинения всей социальной жизни государственному интересу [6]. Основополагающими ценностями западной цивилизации выступают такие, как свобода, собственность, право, демократия, справедливость, рациональность, критичность. Для евразийской же цивилизации, как отмечает В.С. Розов, приоритетны несколько иные ценности – государства, державности, власти и властного статуса, воли-свободы как полной независимости от воли государства [7]. Все это определяющим образом повлияло на развитие правовой традиции регулирования отношений собственности в этих двух различных цивилизационных типах.

Одним из основных отличий систем права в целом и права собственности в частности, формировавшихся на Востоке, выступало то, что во главу угла ставилось не индивидуальное, а коллективистское начало. Восточные правители, имея власть, подобную, в сущности, власти монархов в средневековых феодальных системах Европы, но намного более сильную, еще успешнее, нежели это имело место на Западе, подавляли частную инициативу своих граждан. В императорском Китае, пример которого выступает наиболее выразительным среди таких стран, наиболее значимые продвижения вперед по пути цивилизационной эволюции происходили в «эпохи смут», которые периодически повторялись, – т.е., тогда, когда правительственный контроль вследствие народных движений временно, но существенно ослаблялся. Однако, как только мятежи утихомиривались, любые подобные «отклонения» от «правильного» пути сразу же (и, притом, регулярно) исправлялись всей мощью государства, готового любой ценой

сохранять в консервативной неприкосновенности традиционные для него порядки.

Еще раньше, но от этого не менее убедительно, данную тенденцию подтвердил и Египет, где тоже чрезвычайно значительной оказалась роль частной собственности в период возникновения и эволюции этой цивилизации. В своем исследовании системы и институтов египетского права И.М. Лурье писал о собственности, которая в конце правления третьей династии была индивидуальной и неприкосновенной, целиком зависела от собственника и его воли [8]. Как отмечал Б.В. Тураев, в Древнем Египте многое указывало на индивидуалистический характер правовой системы, которая вследствие уже чрезмерной своей индивидуализации начала разрушаться во времена пятой династии, что в дальнейшем привело к возникновению ее антипода – «государственного социализма» периода восемнадцатой династии [9]. Такой «государственный социализм» властвовал на протяжении и последующих двух тысяч лет, и преимущественно именно этим, по определению А.Тойнби, объясняется застойный характер египетской цивилизации данного периода и дальнейший ускоренный ее упадок, потянувший за собой общую анархию [10]. За симптомами упадка, указывал он, как в политическом, так и в юридическом плане появляются симптомы новой жизни, когда на окраинах государства вместе с попытками создать новое «живое» общество предпринимаются и активные попытки создать для него «живое» право. «...Римское право, которое на протяжении десяти веков до его кодификации Юстинианом медленно и тщательно вырабатывалось для удовлетворения потребностей сначала римского народа, а со временем и всего эллинского мира, – писал А.Тойнби, – было быстро отброшено при разрушении того образа жизни, который оно должно было регулировать, – и это произошло не только в западной, но и в восточной половине эллинского мира. ... Тем не менее, в обоих христианских мирах ... осуществился ренессанс ... римского права, окаменелого в Юстиниановом кодексе. ... И хотя в западном христианском мире воскрешенное римское право в конце концов оказалось не в состоянии стать опорой воскрешенной Римской империи, оно еще и как послужило альтернативной цели: оказало содействие возрождению на западной почве еще более давнего эллинского политического учреждения – суверенного независимого локального государства» [11].

Исторический опыт показывает, что эффективность норм права в решающей степени зависит от того, насколько эти нормы соответствуют другим нормативным системам, принятым в обществе. Это имеет прямое отношение и к формам собственности и имеющим место традициям в этой области в различных странах. Так, например, коренное отличие России от Запада, – подчеркивал известный русской философ и публицист И.В. Киреевский, – состоит в общинном землевладении, противоположном западной частной собственности на землю. «Представляя себе русское общество древних времен, – писал он, – ... видишь бесчисленное множество маленьких общин, по всему лицу земли русской рассеянных ... и составляющих каждая свое особое согласие или свой маленький мир; эти

маленькие миры и согласия сливаются в другие ... из которых уже слагается одно общее огромное согласие всей русской земли» [12]. К.С. Аксаков также отмечал, что в России «община постоянно была основою русского общественного устройства», а коллективистские начала – господствующими [13].

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Философия. / Под ред. В.Н. Лавриненко. – 2-е изд. – М.: Юристъ, 1998. – С. 500. 2. Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. – СПб.: Лань, 1997. – С. 244-245. 3. Там же. – С. 330. 4. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии. – Одесса: Юридическая литература, 2001. – С. 118. 5. Евразийская концепция современного российского государства: «Круглый стол» журнала «Философия права» // Философия права. – 2000. – № 2. – С. 6. 6. Орлова И. Б. Евразийская цивилизация. – М.: НОРМА-ИНФРА*М, 1998. – С. 34. 7. Розов В.С. Структура социальной онтологии: по пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 16. 8. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права. XVI-X вв.: Памятники и исследования. – М.: Госюриздат, 1960. – С.231. 9. Тураев Б.В. История Древнего Востока: В 2-х т. – М.: Госиздат, 1936. – Т.1. – С.241-245. 10. Тойнбі А. Дослідження історії. – Т.1. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – С.321-322. 11. Там же. – С. 227-229. 12. Кириевский И.В. Полн.собр.соч. – М., 1861. – Т.II. – С. 275-276. 13. Аксаков К.С. Полн.собр.соч. – М., 1862. – Т.1. – С. 123.*

ФЕДОРЕНКО Т. М. (м. Одеса)

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КИЇВСЬКА РУСЬ З КІНЦЯ IX ДО СЕРЕДИНИ XIII СТОЛІТТЯ (ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД)

Вивченню різноманітних аспектів давньоруського періоду присвячена значна кількість наукових досліджень. Дискусійний характер (внаслідок недостатнього характеру відомостей або їх протиріч) мають погляди на рівень і час формування багатьох соціально-економічних явищ, на форму та генезис давньоруської держави, труднощі також викликає трактування і розуміння правових явищ.

Давньоруський період має цілісність, що виражена в послідовному розвитку основних суспільних інститутів. З кінця IX по середину XIII ст. можливо виділити три послідовних етапи, а саме: IX - X ст.; із XI ст. по 30-ті роки XII ст.; з другої половини XII ст. – до середини XIII ст. (до монголо-татарської навали, що створила нові умови для розвитку всіх суспільних форм) [1]. Запропонована періодизація дозволяє врахувати історичні особливості "епохи соціального перелому" і "синтезу феодалізму" [2] на перших двох хронологічно виділених етапах і пов'язати їх у єдиний комплекс із правовими явищами, природа яких сполучувала архаїчність і правові інновації, а також пов'язати особливості періоду з ідеологічною і релігійною "революцією" кінця X ст., що була підготовлена всім попереднім перебігом подій, пов'язаним із проникненням християнства в землі східних слов'ян.

Період IX-X ст. найбільш важливий із погляду визначення всього подальшого розвитку східнослов'янського суспільства: усе коло значимих явищ, розв'язаних і нерозв'язних конфліктів було закладено на цьому етапі. Саме на цьому історичному етапі відбувається "приєднання" східних слов'ян до європейсько-середземноморського регіону, а засобом такого "приєднання" став процес феодалізації східнослов'янського світу.

На діалектику феодального синтезу, на його "непрямі" шляхи звернув увагу В. Поршев у праці "Феодалізм і народні маси". Зокрема, надзвичайно важливою є ідея про глобальний (загальноєвропейський) характер цього явища, така оцінка феодального синтезу знімає питання про "периферійність" слов'янської ойкумени взагалі і східнослов'янської зокрема. Ідея про взаємодоповнення і взаємонеобхідність античного способу виробництва і варварського світу дозволяє розглядати процес феодалізації східних слов'ян як "синтез двох полюсів, на які був розколотий стародавній світ, не тільки ранній феодалізм, всю історію феодалізму можна уявити собі як історію цього синтезу, що прогресував й ускладнювався" [3]. Дане положення підтверджується дослідженнями раннєфеодальних суспільств Західної і Східної Європи.

Феодальний синтез необхідно розглядати як вияв всесвітнього історичного розвитку. Це положення важливе для розуміння природи контактів східних слов'ян з іншими народами, а також у якості пояснення типологічно близьких явищ у сфері права.

Феодальний синтез, що охопив античний світ і "варварську" периферію, виявився в тривалому процесі зближення античних і "варварських" соціальних структур і світоглядів. "Дифузія" [4] двох типів суспільств стала підґрунтям, на якому сформувався феодалізм, як соціально-економічна цілісність з особливою середньовічною ментальністю, як синкретичний історико-культурний комплекс.

Східні слов'яни були активними учасниками і творцями нового. Зокрема, найбільш адекватно цей процес дифузії відбили правові пам'ятники початку X ст., як-от: міжнародні договори візантійських імператорів і князів Київської Русі. Дані договори, по-перше, достеменно встановлюють факт взаємних контактів, по-друге, надають можливість достатньо точно уявити й оцінити рівень і характер даних контактів: "від грецької сторони виступали від імені імператора грецькі бояри й урядовці, які складали й підписували договори від імені свого володаря. Від української сторони виступають там від імені Олега чи Ігоря посли, і то посли від князя, і від підрядних князів, і посли - гості, себто купці, що беруть участь в договорах як фахові члени делегації" [5]. Також слід відзначити, що дані міжнародно-правові акти відбили ряд норм, візантійського права, які були адаптовані до умов Київської Русі, що "у свою чергу є ... підтвердженням як висновку про відносно високий рівень соціально-економічного розвитку і правової думки Київської Русі X ст." [6] . По-третє, дані договори характеризують давньослов'янське суспільство X ст. як суспільство, що знало соціальну диференціацію і привілеї, як суспільство, у якому сформувалася система органів публічної влади, як суспільство, що безпосередньо зіткнулося з християнізованими державами і вбирало християнську релігійну свідомість і атрибутику; також давньоруське суспільство даного періоду наблизилося до систематизації норм звичаєвого права.

Феодальний синтез охоплював території зі значними соціально-політичними, соціально-економічними й історико-культурними відмінностями. В. Поршев пропонує три варіанти розвитку феодального синтезу [7]. До першого варіанта належить тип суспільства, у якому феодальний синтез бере початок в умовах переваги первіснообщинних елементів (саме до цього типу можливо віднести суспільство східних слов'ян IX-X ст.), другий варіант об'єднує суспільства, де феодальний синтез проходив в умовах зберігання й наступності античних традицій і структур, і третій варіант об'єднує суспільства, в яких "одне з двох начал представлено мінімально і, на перший погляд, здається відсутнім (Скандинавія-Візантія)" [8]. Такий підхід представляє взаємодію Візантії і східнослов'янського світу не тільки як результат військових походів, торговельних зв'язків і культурних впливів, але й як органічний і значно складніший процес соціального розвитку, що веде античність і слов'ян до феодалізму.

Є в науці й інші підходи, в яких не заперечується факт "соціального зламу", що переживався давньоруським суспільством на етапі IX по кінець X ст., але причини і характер його пов'язуються з значно вужчою групою явищ. Такий підхід можна зустріти в праці О. Прицака "Походження Русі". У даній роботі причиною виходу на історичну арену народів Східної Європи називається виняткове зростання міжконтинентальної торгівлі, у якій ключове місце з другої половини IX ст. належить Константинополю – "економічній столиці Євразії [9]. Військові успіхи Македонської династії "привернули до себе увагу вікінгів" і "незабаром після походу "русів" на Константинополь у 860 р. був відкритий шлях "із варяг у греки" [10].

Характер змін у східних слов'ян і насамперед у Південній Русі в даній праці оцінюється таким чином: "будучи поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю з культурою "нижчого" рівня, Київська Русь поступово досягла нової, вищої культури, володіючи письмовою освяченою слов'янською мовою", або "у IX і X ст. з'явився поліетнічний, багатомовний, соціально й економічно об'єднаний організм (низької культури), представлений морськими і торговельними спільностями Балтійського моря, перенесений туди вихідцями з країн Середземномор'я. Менше ніж за два століття поліетнічні і багатомовні купецькі підприємства і торговельні спільності, а також морські кочовики, пристосували політичну структуру і харизму ... і перетворили її в християнську слов'яномовну високу культуру, з якої з'явилася Київська Русь" [11]. Даний підхід цікавий своєю парадоксальністю. О.Прицак вважає, що соціальний розвиток східних слов'ян є "складовою частиною загальної системи, ... тому що існує єдиний універсальний історичний розвиток і в той же час, з іншого боку, подібний "суперфункціональний" підхід спрощує вкрай хід історії і породжує величезну кількість випадковостей (вибір релігії та прийняття християнства, а не мусульманства, вибір мови культури – церковнослов'янської) і запозичень (наприклад, такою з точки зору О.Прицака є ідея держави; ідея закону, що слов'яни адаптували до умов своєї поліетнічної культури, перейнявши її у вікінгів тощо) [12].

Таким чином, всесвітньо-історичний, загальноєвропейський процес "універсального історичного розвитку", що виступає частиною "загальної системи", базується на такій масі нестійких зв'язків, що вступає в протиріччя з поняттям "система" [13].

Найважливіші соціально-етнічні риси, притаманні давньоруському населенню, зафіксовані рядом сучасників: арабськими, візантійськими, що мали достеменні відомості про східних слов'ян. Зміст відомостей сучасників вступає в протиріччя з тим відтінком маргинальності і "обмеженості", що простежується у вищезазначеній праці О.Прицака в питанні про суспільний розвиток східних слов'ян. В "Походженні Русі" слов'яни представлені своєрідним і не цілком самостійним агентом-посередником між розвиненими політико-торговельними регіонами. ПМЛ, розповідаючи про найдавніший період в історії східних слов'ян, підкреслює кревність і єдність усіх слов'янських народів, що розселилися по Європі, а також, відзначає мовну

близькість, що зберігалася протягом тривалого часу, етнічну кревність, що усвідомлювалась слов'янськими народами. "По мнозъхъ же временъхъ сълъ суть Словени по Дунаеви, кде есть нынъ Угорьская земля и Болгарьская. Отъ тъхъ Словънъ розидошася по земьли и прозвашася имены своимъ, кде съдше на которомъ мъстъ. ... И тако разидеся Словенскъ языкъ, мьже и прозвашася Словеньска грамота, - і далі, - се бо токмо Словънскъ языкъ въ Руси: Поляне, Деревляне, Новъгородьци, Полочане, Дьрьговичи, Съверо, Бужане ... се суть инии языцъ, иже дань даютъ Руси... си суть свой языкъ имуще..." [14].

Твердження автора "Походження Русі" про те, що історія соціального і державно-політичного розвитку східних слов'ян – це результат змін торговельної кон'юнктури, не є достатнім. У основі процесу швидкого соціального і політичного прогресування давньослов'янського суспільства, починаючи з IX ст., лежить більш складний комплекс причин.

Різні аспекти історичної необхідності й усталеності соціально-етнічних явищ у Київській Русі розглядали багато відомих істориків: М. Костомаров, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, Б. Греков, М. Грушевський, В. Мавродін, Б. Рибаков, П. Толочко та ін. "Вивчення історії давньоруського суспільства IX - першої третини XIII ст. дозволяє встановити основні етапи його розвитку як єдиної системи. Рівні іманентного розвитку її структур і зміст діахронних змін, що відбувалися, визначалися виробничими силами і відносинами людей у процесі виробництва, суспільним розподілом праці" [15].

Визначив, у широкому розумінні, зміст розвитку Київської Русі як феодальний синтез, зауважимо, що питання генезису феодального суспільства в Київській Русі, а також питання хронології, структури даного типу суспільства, незважаючи на тривалий термін вивчення проблеми, залишаються не розв'язаними. Основна маса сучасних дослідників цілком поділяє точку зору, висловлену М. Павловим- Сильванським, про те, що суспільно-економічний устрій, соціально-політичні інститути Київської Русі мають феодальний характер. У розгляді питань, пов'язаних із змістовним, смисловим розумінням проблем давньоруського періоду, наукова єдність дослідників порушується.

Одним з перших вивчати становлення і розвиток феодалізму і давньоруського права в Київської Русі розпочав відомий історик права С. Юшков. Хронологічно процес феодалізації С. Юшков відносив "до XI ст. і навіть більш раннього час, при цьому в якості основної причини становлення феодальних інститутів, С. Юшков називає торговельну кризу XII століття: "з кінця XII ст. ми спостерігаємо виникнення і наростання глибокої економічної кризи, що поступово стала охоплювати значну частину руських земель. Саме з XII ст. ми спостерігаємо усе більш зростаюче відокремлення торговельних зв'язків Київської Русі зі Сходом і Візантією і поступовий вихід її з всесвітнього торгового обігу. Ця економічна криза, якщо дозволено буде ужити цей термін для тривалого і різноманітного процесу, безсумнівно і був тим початковим поштовхом, завдяки якому став поступово розвиватися процес феодалізації і нарощення феодальних інститутів" [16]. Ці погляди С.

Юшкова відрізняє суперечливість датування процесу феодалізації і недостатність вказівки на торговельну кризу в якості причини для пояснення суті феодального синтезу, яку переживав ряд середземноморських держав і їх торговельних партнерів.

У більш пізніх трудах С. Юшков зазначає, що IX - X ст. - це дофеодальний період в історії Київської Русі; період виникнення і розвитку феодального землеволодіння, феодальної ренти і феодальної залежності він відносить до XI - XII ст. [17]. У IX – X ст. давньоруське суспільство складалося з вільного рядового населення, організованого в общини, князів з їхніми дружинниками і патріархальних рабів. Таку ж позицію займає С. Юшков і при розгляді становлення давньоруського феодального права: "історія Київської держави може бути поділена на два основних періоди: період формування феодальних відносин (до кінця X ст.) і період розвитку феодалізму (з кінця X ст.), тобто той його період, коли феодальний лад перетворюється в пануючий спосіб виробництва, коли відбувається становлення ранньофеодальної монархії і виникає більш-менш розвинена система феодального права" [18].

Виділення IX - X ст. (у деяких випадках межа проводиться по кінці X ст. або по початку XI ст.) у якості самостійного ступеня розвитку східних слов'ян підтримали й інші дослідники, як-от: М. Рубінштейн, М. Мартинов, В. Мавродін, Є. Лейбович, В. Равдонікас, М. Артамонов, О. Зимін, В. Довженок, М.Брайчеський, І. Смирнов, Л. Черепнін, О. Рапов та ін.

Київську Русь періоду IX-X ст. відрізняла багатоукладність, в ній "мала місце боротьба трьох укладів - первіснообщинного (патріархального), рабовласницького і феодального, - пише С. Юшков, - причому чим далі, тим більше значення одержував феодальний устрій" [19]. На користь переваги нефеодальних укладів ("чинників дофеодального характеру" [20]) висловлювався І. Фроянов. Тривалість співіснування, переплетення старого й нового відзначав Ф. Енгельс: "родовий лад може продовжувати існувати протягом цілих століть у зміненій, територіальній формі у вигляді маркового ладу і навіть на якийсь час відновлятися в більш слабкій формі" [21]. На довге збереження архаїчних форм вказують і правові пам'ятники Київської Русі: Руська Правда, давньоруські церковні статути, що донесли норми, пов'язані з родовими відносинами, родовим суспільством. Наприклад, ст.1 Кр.Пр. редакції Руської Правди про кревну помсту, ст. 9 статуту князя Володимира Святославича про десятини, суди і людей церковних і ряд інших норм указують на значну усталеність родових соціальних форм. Наявність у правових пам'ятках Київської Русі правової архаїки віддзеркалило тривалий процес трансформації: позбавлені "своєї природно-історичної основи" норми родового суспільства "зберігаються як стійке ідеологічне явище, частина релігії, заповіт пращурів" [22].

ПМЛ свідчить про нерівномірність соціального розвитку, переплетення старого й нового. Одним із виявів нерівномірності було помітне прогресування ряду слов'янських племен (полян, северян, ільменських словен). Успіхи розвитку даних племен помітні на фоні уповільненого соціального

прогресування дреговичів, в'ятичів, окремих племен кривичів. За повідомленням ПМЛ: "поляне бо своихъ отець обычаи имяху тихъ и кротокъ, и стыдЪнье... А Деревляни живяху звърскымъ образомъ, жівуще скотьскы... А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лъсъ, якоже всякый звърь... Си же обычай творяху и Кривичии прочии погании..." [23]. Нерівномірність соціально-економічного і культурного розвитку східнослов'янських племен відбилася в двох аспектах: а) у зовнішньому (територіальному) аспекті нерівномірність виявилася в більш високому розвитку Полоцької, Новгородської і Київської земель і, б) внутрішній аспект виявився в зберіганні "строкатості господарських укладів" [24] на всій території Русі.

Л. Черепнін погоджується з "головним" висновком, який міститься в працях, присвячених Київській Русі, сутність якого є визнання "складності суспільних відносин у Київської Русі IX - XII ст., нерівномірності процесу феодалізації в різних її частинах, живучості патріархальних і рабовласницьких пережитків" [25].Шляхи суспільного розвитку східних слов'ян були такі, що провести межу кінця періоду військової демократії і визначити початок нової феодальної епохи важко через зазначену властивість перехідного періоду, що виражався в загальній "строкатості", розмаїтті форм, явищ. Розмаїття властиві і періоду сформованого феодалізму, "весь феодальний лад надзвичайно різноманітний і поданий цілими гамами варіацій характерного для нього явища [26].

Найважливішими структурними елементами соціально-економічної системи Київської Русі було вільне і залежне населення; община і форми землеволодіння характерні для общини; велике феодальне землеволодіння і весь спектр господарських відносин і зв'язків, породжуваних його природою; сім'я

Феодальний синтез, що охопив Східну Європу, призвів до істотних змін у соціальній структурі східних слов'ян. З етнографічного погляду, населення Русі було представлено слов'янськими племенами, перерахування яких дає ПМЛ. Слов'янське населення протягом давньоруського періоду контактувало з різними етносами: норманами, етносами тюркського, фінно-угорського походження та ін.

Давньоруське суспільство протягом вказаного періоду перебувало в у процесі ускладнення соціальної структури суспільства. В X - XI ст. продовжували зберігати своє значення групи населення, що мали почесний статус у родовому суспільстві: "світлі князі", які називаються русько-візантійськими договорами, бояри, старці, стара чадь, кращі мужі. Ряд дослідників давньоруського періоду авторитет даних категорій населення пов'язує зі зберіганням ряду родових структур протягом тривалого часу [27]. Але у соціальну структуру давньоруського суспільства активно проникали розшарування і нерівність. Населення Київської Русі в соціальному плані на початку XI ст. може бути поділене на дві великі групи населення: вільне і невільне.

У межах з названих категорій населення – вільних ("люди", "мужі") – існувала виражена майнова диференціація. Лаврентіївський літопис від 1018 р. повідомляє про підготовку до війни князя Ярослава з Болеславом і Святополком: "Начаша скоть събирати от мужа по 4 куны, а от старостъ по 10 гривен, а от бояр по 18 гривень" [28], - це означає, що зібрані з "мужів" кошти складали приблизно шістдесяту частину того, що збиралося зі старост і 112 частина того, що збиралося від боярства.

Вищий прошарок вільного населення складали князі, які належали до одного роду Рюриковичів, стосунки між князями отримали характер васалітету; виключно за князівським родом Рюриковичів закріпилося право володіння землею, князі були суб'єктами державного землеволодіння, що передбачало лише один акт наділення, князівський васалітет набував переважно двоступеневої структури [29]. Крім князів, до привілейованого вільного населення належало боярство, що являло собою придворну ієрархію і, не будучи пов'язаним із формою державного землеволодіння, що затвердилася, боярство підтверджувало свою могутність особистою відданістю, адміністративною службою. До середини XII ст. відносини між княжим прошарком і боярством набули також рис васальної залежності, ця форма взаємних відносин формувалася на основі безумовного земельного дарування [30].

З погляду М. Дьяконова "бояри, огнищани, князівські мужі - це все дуже близькі, нерідко тотожні, що заміняють один одного, терміни для позначення кращих людей давньоруського суспільства" [31]. Дана категорія населення, на думку М. Дьяконова, не була спочатку замкнена, до складу боярства могли вливатися і простолюдини, боярство не було спадковим , що відбивалося в існуванні так званих дітей боярських, що могли боярство заслужити, у іншому випадку залишалися на правах дітей боярських назавжди. Перші спогади про Боярство належать до X ст., в XI ст. ця категорія населення була соціально диференційована: існували княжі та земські бояри, у свою чергу княжі бояри поділялися на "великих" і "менших". Така "диференціація боярства дає підстави стверджувати про наявність в середині цього стану васальних відносин", а значить, дає підстави стверджувати про оформлення боярства у феодальний стан.

До вільного населення належали "гості" й "купці", що складали найбільше багату частину міського населення.

Найчисленнішою групою вільного населення Київської Русі були так звані "чорні люди", що мешкали як у містах. Так і в сільській місцевості, серед яких найбільшою була категорія смердів. Сучасні дослідники суперечливо характеризують статус смердів, так П. Толочко відзначає, що "смерди були як особисто вільними, що виконували на користь князя, держави, церкви, так і феодальне залежними, становище яких також було ближчим до вільного, ніж до рабського" [32].

Для середньовічного суспільства характерною рисою є відсутність чітких розмежувань, в сфері явищ суспільного життя; дана особливість знайшла відображення в соціальному статусі певних груп давньоруського

населення. У соціальній структурі Київської Русі необхідно особливо відзначити категорію населення, що являла собою перехідну соціальну групу і стан якої був проміжним між вільним і залежнім станом до цього розряду слід віднести закупів.

Соціальний поділ давньоруського суспільства свідчить про те, що дане суспільство розвивалося як суспільство феодального типу. У ході соціального поділу давньоруського суспільства відбувався розвиток його політичної системи, склалася система державних і недержавних соціальних інститутів.

Оцінки політичної системи Київської Русі також відрізняються різноманіттям. Характеризуючи політичну форму давньоруської держави Л. Черепнін пише: "Київська державність на різних етапах наближалася і до феодальної монархії, і до республіки" [33]. Інший дослідник періоду П. Толочко відзначає, що саме у рамках монархічно-федеративного устрою знаходять пояснення і різні форми співправління на київському столі" [34]. Як "досить складну державну форму", що являла собою "цілу систему окремих самостійних держав зі своїм вічем, зі своїм князем, зі своїм військом та зі своїми органами влади в кожній", характеризував давньоруську державність Р. Лащенко [35]. У Київській Русі, з його точки зору "процес федерування ... визначився, але не закінчився" [36]. У політичній системі давньоруської держави слід відзначити ряд характерних рис, як-от: сформувалися політичні інститути, що виконували важливі суспільні функції, - це інститут княжої влади як такий, з особливим статусом великого київського князя; рада при княжому дворі, княжий суд; вече; княжа дружина і деякі інші; склалася система васально- ієрархічних відносин усередині княжого роду, згодом вони поступово поширилися і на боярство [37]. Закріпився принцип розподілу княжих столів, заснований на спадковому праві, але в деякій мірі він виявився в залежності від такої важливої суспільної сили, як волевиявлення давньоруського населення; протягом давньоруського періоду йшла гостра боротьба за першість усередині княжого роду між окремими князями і між окремими княжими лініями; склалася територіальна організація держави, що пройшла шлях від колонізованих територій Київським князівством до системи удільних княжих володінь. "Давньоруська держава, політична система якої була заснована на васалітеті підвладної знаті і різних форм данництва народів" [38], видозмінювала свою форму і змінюючись проіснувала до монголо-татарської навали.

При характеристиці даного періоду варто звернути увагу на такі чинники, як культурна, релігійна ситуація, світогляд, що існували в єдності з політичними, економічними, правовими явищами. Найважливішим фактом історії періоду є процес християнізації Русі, отримання з "трансплантованою" (термін використовується академіком Д. Ліхачовим для позначення явищ культури, що стали частиною давньоруської дійсності, але надбані поза межами Київської Русі) християнською культурою цілого ряду нових явищ. Трансплантація, що відбулася з ініціативи київських князів, дозволила "паросткам старої культури самостійно, творчо розвиватися на новому ґрунті. Вона веде до появи місцевих рис і місцевих варіантів трансплантованої

культури. Це явище надзвичайно важливе для утворення і формування нових культур: ознака їх "молодості і життєздатності" [39]. "Трансплантант", східний варіант християнства, був вирощений у Візантії, Київська Русь одержала його не в безпосередньому варіанті, а в адаптованому Болгарією вигляді. Болгарія значно раніше включилася до сфери активних відносин з Візантією. Завдяки цьому Болгарія на століття раніше засвоїла культурний досвід Візантії в умовах подібних до давньоруських. Типологічна близькість християнської болгарської культури, а також етнічна кревність південних і східних слов'ян створили умови, що дозволили Київської Русі засвоїти і скористатися певною частиною культурного досвіду, накопиченого Болгарією. Через культурне посередництво Болгарії в Київської Русі з'явився відносно повний комплекс богослужебних книг, пов'язаних із християнським світоглядом, з'явилася література з історії, законодавчі збірки, також шляхом розповсюдження книжкової культури в Київській Русі в якості літературної затвердилася церковнослов'янська мова.

Під час розгляду явищ епохи Київської Русі, поняття "цивілізація", "релігія", "право" виявляються тісно пов'язаними між собою. Так, "право" можна розглядати як продукт культури і цивілізації; етап цивілізації характеризується, у свою чергу, появою права, заснованого не на зашкарублості і традиції родового життя, а права, як відбитку соціальної динаміки, права, як явища фіксуючого інновації суспільного життя. Категорія "цивілізація" в останні роки набуває усе більшого значення для пізнання минулих епох. Уявлення про минуле як ряд цивілізацій - замкнутих суспільств, які характеризуються набором певних ознак, що дозволяють їх класифікувати, має велике число прихильників. Безумовно, серед представників теорії круговороту локальних цивілізацій цікаві спостереження зроблені А. Тойнбі стосовно впливу релігії і церкви на процес утворення держав різного типу. На думку А. Тойнбі, "церква відіграє роль яйця, личинки і лялечки" [40], що зберігає цивілізацію і дає можливість народження нових цивілізацій і держав. Уникаючи абсолютизації цього твердження А. Тойнбі, тим не менш слід відзначити значну творчу роль християнства і християнської релігії, що була ними виконана у відповідальний період соціального перевороту, пережитого Київською Руссю: йшла епоха родового устрою і "на зміну соціальному тілу, що поступово гинуло, приходило в муках інше, щоб стати життєдайним центром нового суспільства" [41]. Київська Русь, а за термінологією А. Тойнбі, православна-християнська цивілізація, через християнство йде до еллінської цивілізації. Християнство відкрило й визволило "інтелектуальну й політичну енергію" [42], що була прихована в родовому суспільстві.

Християнство розширило вузькі межі родового світосприймання до багатомірного й багаторівневого середньовічного Всесвіту. Як зазначає В. Колесов, "світ розширювався в очах і прямував все далі, йдучи за обрій. ... і сам по собі нібито створював все нові рівні світу: селище роду - світ сусідів - боже світло взагалі" [43].

Єдність складеного "божого світла" і державна єдність Київської Русі виявилися й у правовому плані, кожна цивілізація, що народжувалась: і західна, і православна-християнська - "намагалася створити для християнського народу особливе християнське право" [44], що генетично пов'язано з двома джерелами: письмовою спадщиною євреїв - Законом Мойсеєвим і традиціями античного права. Обидва джерела середньовічного права були піддані обґрунтованій ревізії, внесені корективи пояснювалися етичною необхідністю "більшої людяності", що йде від центральних етичних заповідей християнства , а також соціальною необхідністю пристосування до нових соціальних структур. Зокрема, на відміну від попередньої античної епохи, джерелом права виступало не цивільне суспільство, а одкровення Бога. Чинність закону пов'язувалася в середньовіччя не з людським примусом, а з божественною відплатою, християнське богослов'я підтверджувало тезу про те, що жоден закон не може бути заснований інакше, як через участь Бога, "божественна догма" стала важливою основою права, насамперед давньоруського церковного права. Християнська церква створила особливі юридичні інститути; проникнула в усі пори суспільного життя, створюючи "божий град" у "граді земному".

Прийняття християнства Київською Руссю більшістю дослідників оцінюється як важлива культурно-історична подія, що має також і значний політичний аспект, "тому що підводила під ще не стійкий будинок молодої держави новий фундамент культурної єдності" [45], у деяких випадках відзначається і значний економічний ефект християнізації Київської Русі.

Підводячи підсумок розвитку давньоруського суспільства X по 40-ві роки XIII ст. можливо відзначити: 1) даний період є епохою синтезу феодалізму. Феодальний синтез має універсальний загальноєвропейський характер, призвело до формування у східних слов'ян якісно нових суспільних структур, заснованих на принципах соціальної стратифікації і диференціації, утворення давньоруської держави і формування феодального права. 2) розвиток Київської Русі отримав додаткове джерело для динамічного розвитку шляхом прийняття християнства в якості державної релігії в кінці X ст., саме християнство принесло ряд важливих ідеологічних і правових явищ, що усталили фундамент цивілізації, і створило ряд нових секторів у суспільному житті.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Толочко П. Київська Русь – К., 1996. - С. 5-8. 2. Див.: Утченко С. Цицерон и его время. - М., 1986. – С. 46. 3. Поршев Б. Феодализм и народные массы. – М., 1964. – С. 512. 4. Там само. – С. 512. 5. Чубатий М.Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. – Мюнхен – Київ, 1994. – С. 17. 6. Памятники русского права. Выпуск первый / Под. ред. С.В.Юшкова. Памятники права Киевского государства X – XII вв. – М., 1953. – С. 4. 7. Поршев В. Указ соч. – С. 513. 8. Там само. – С. 513. 9. Прицак О. Происхождение Руси // Хроника 2000. Наш край. Выпуск 2. – С. 31. 10. Там само. – С. 31. 11. Там само. – С. 33 - 34. 12. Прицак О. Происхождение Руси // Хроника 2000. Наш край. Выпуск 1. – С. 25, 31 –32.*

13. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 610 - 614. 14. Повість врем"яних літ: Літопис (за Іпатським списком).-К., 1990. – С.10, 12, 18. 15. Свердлов М. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Л., 1983. - С. 223. 16. Див.: Фроянов И. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. – Л., 1990. - С. 219. 17. Див.: Юшков С. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. 18. Памятники русского права. Вып. Первый/ Под ред С.В.Юшкова.- Памятники права Киевского государства X-XII в.в.-М., 1952 – С. VI. 19. Юшков С. К вопросу о феодальном ("варварском") государстве // Вопросы истории.- 1946. - № 7. – С. 47. 20. Фроянов И. Указ. Соч. – С. 43. 21. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства// Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 21. - С. 169. 22. Там само. – С. – 169. 23. ПМЛ. – С. 20, 22. 24. Юшков С. К вопросу о феодальном ("варварском") государстве // Вопрості истории. – 1946. - № 7. – С. 46. 25. Черепнин Л. Некоторые вопросы докапиталистических формаций в России // Коммунист. – 1975. - № 1. – С.64. 26. Поршев В. Указ. соч. – С. 514. 27. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.155. 28. ПМЛ. – С.158. 29. Толочко О.П. Особливості міжсеньйоральних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII – XIII ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 35. 30. Там само. – С. 35. 31. Дьяконов М. Очерки общественного строя. Древней Руси. – СПб., 1908. - С. 73. 32. Толочко П. Київська Русь. – С. 159. 33. Польша и Русь: Черти общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII – XIV вв./ Под. ред. Б.А.Рыбакова. – М., 1974. – С.35. 34. Толочко П.- Вказ. соч. – С. 209. 35. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998. – С. 143 - 144. 36. Там само. – С. 147. 37. Толочко П. Указ. соч. – С. 205. 38. Лихачев Д. Развитие русской литературы X –XYII веков // Лихачев Д. Избранные работы в трех томах. – Л., 1987. – Т. I. – С. 44. 39. Там само. – С.44. 40. Тойнби А. Дж. Постижение истории: Сборник. – М., 1991. – С. 518. 41. Там само. – С. 518. 42. Там само. – С.518. 43. Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси. – Л., 1986. – С. 208 - 209. 44. Тойнби А. Дж. Указ. соч. – С. 602. 45. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Киевская Русь // Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси: Лекции по русской истории. – М., 1993. – С. 342.

НОВІКОВА С. О. (м. Сімферополь)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЕКТІ І ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ П. І. ПЕСТЕЛЯ

У достатньо різноплановій діяльності декабристів значне місце займала робота над створенням конституційних проектів. Один із двох найбільш відомих – конституційний проект глави Південного товариства П.І. Пестеля, названий ним «Руською Правдою» [1], – був плодом тривалої і наполегливої праці: відомо, що Пестель працював над цим документом протягом десяти років. Павло Іванович зібрав обширну бібліотеку політичної та іншої наукової літератури; його конституційний проект показував, що він був у курсі руху політичної думки свого часу. З цього приводу друг Пестеля, секретар Південного товариства Н.І. Лорер згадував: «Квартиру он [Пестель] занимал очень простую, – на площади, против экзерциргауза, – и во всю длину его немногих комнат тянулись полки с книгами, более политическими, экономическими и вообще ученого содержания, и всевозможные конституции. Не знаю, чего этот человек не прочел на своем веку, на многих иностранных языках» [2].

Пропоновані П.І. Пестелем шляхи вирішення тих чи інших конституційно-правових проблем, спрямованих на розв'язання етнонаціональних та етнополітичних аспектів розроблюваного декабристами нового устрою суспільства, неодноразово обговорювалися членами Південного товариства. І постатейно, і в цілому конституційний проект Пестеля не тільки багато разів виносився на обговорення на засіданнях і з'їздах керівників Південного товариства, але і до самої роботи над текстом проекту залучалися окремі члени товариства. Так, Юшневський зізнавався на слідстві, що він подекуди «переправлял слог» «Руської Правди», але, очевидно, йшлося не тільки про стиль у вузькому значенні слова, але і про зміст; вносили свої поправки й інші декабристи: наприклад, Сергію Мурав'йову-Апостолу було доручено писати окремий розділ [3].

У 1823 р. на Київському з'їзді основні положення «Руської Правди» були обговорені й одноголосно прийняті керівниками Південного товариства. Таким чином, «Руська Правда», будучи плодом величезної особистої праці Пестеля, в той же час стала й плодом спільних творчих зусиль цілої організації, обговореним і прийнятим одноголосно [4].

«Руській Правді» П.І. Пестель надавав і великого тактичного значення, оскільки революцію, на його думку, не можна було успішно проробити без готового конституційного проекту. Зрозуміло, що у міру наближення строку, призначеного для повстання (а строки ці, як відомо, досить часто мінялися), все гостріше відчувалася необхідність у якнайшвидшому закінченні «Руської

Правди»; «от меня часто требовали ею поспешить», – зазначав Пестель на слідстві.

Вирішальною умовою успішного функціонування новостворюваного політичного укладу Пестель вважав диктатуру, через що й був прихильником диктатури Тимчасового верховного правління під час революції, яка, згідно його припущень, повинна була встановлюватися на 10-15 років. І за своїм змістом конституційний проект Пестеля «Руська Правда» фактично був не чим іншим, як наказом Тимчасовому верховному правлінню, наділеному диктаторською владою.

Пестель особливо ретельно розробив положення про Тимчасове верховне революційне правління, диктатура якого, на його думку, була засторогою від «ужасов безначалия» й «народных междоусобий», котрих він всіляко хотів уникнути. Декабристи називали цей період «роковым временем». Негайне після перевороту встановлення диктатури Тимчасового правління і наявність готового «верного наказа» Тимчасовому верховному правлінню – «Руської Правди», забезпечувало, на думку Пестеля, потрібний хід подій у найбільш небезпечний для революції час – з моменту революційного воєнного наступу до моменту встановлення республіки і введення у дію нових революційних установлень. «Русская Правда», – писав Пестель у своєму конституційному проекті, – есть наказ или наставление Временному верховному правлению для его действий, а вместе с тем и объявление народу, от чего он освобожден будет и чего вновь ожидать может... Она содержит обязанности, на верховное правление возлагаемые, и служит для России ручательством, что Временное правление единственно ко благу Отечества действовать будет. Недостаток в таковой грамоте ввергнул многие государства в ужаснейшие бедствия и междоусобия, потому что в оных правительство действовать всегда могло по своему произволу, по личным страстям и частным видам, не имея перед собою ясного и полного наставления, коим бы обязано было руководствоваться, и что народ между тем никогда не знал, что для него предпринимают, никогда не видел ясным образом, к какой цели стремятся действия правительства...» [5].

У «Руській Правді» намічалося 10 глав: перший розділ – про межі держави; друга – про різні племена, які населяють Російську державу; третя – про стани держави; четверта – «О народе в отношении к приуготовляемому для него политическому или общественному состоянию»; п'ята – «О народе в отношении к приуготовляемому для него гражданскому или частному состоянию»; шоста – «Об устройстве и образовании верховной власти»; сьома – «об устройстве и образовании местной власти»; восьма – «Об устройстве безопасности в государстве»; дев'ята – «О правительстве в отношении к устройству благосостояния в государстве»; десята – «наказ для составления государственного свода законов». Крім того, у «Руській Правді» був вступ, де йшлося про основні поняття конституції, й коротка післямова, в якій містилися «главнейшие определения и постановления, Русскою Правдою учиненные» [6].

За свідченням Пестеля, написані й остаточно опрацьовані були лише дві перші глави та більша частина третьої; четверта й п'ята глави були написані начорно, останні ж п'ять глав зовсім не були написані, матеріал до них залишився лише у вигляді чернеток. Через це для того, щоб скласти уяву про конституційний проект Пестеля в цілому, необхідно залучати додаткові матеріали: свідчення про «Руську Правду», дані Пестелем та іншими членами таємного товариства у ході слідства, а також короткий виклад основних начал «Руської Правди», продиктований Пестелем декабристу Бестужеву-Рюміну [7].

Із аналізу тексту «Руської Правди» випливає, що Пестель – переконаний противник самодержавства, «зловластия», тиранії, як він його називає, іноді нагороджуючи його ще й характерним епітетом – «разъяренное зловластие». Пестель виражає в «Руській Правді» бажання виключити навіть сам спогад про колишнє торжество цієї тиранії, й у майбутньому зводі законів революційної Росії забороняє навіть згадувати про кріпосне й самодержавне минуле.

Він сповнений обурення на уряд і дворянство за важке положення народних мас: селяни «были доныне несчастными жертвами зловластия прежнего правительства и безжалостной, безрассудной, бессовестной корысти дворянского сословия», а «прежняя верховная власть (хоча для Пестеля вона на момент складання «Руської Правди» була ще «нинішньою»! – С.Н.) довольно уже доказала враждебные свои чувства противу народа русского» [8].

Тому за проектом Пестеля самодержавство в Росії ліквідувалося; при цьому знищувався не тільки сам інститут самодержавства як такий, але й фізично винищувався весь царюючий дім: Пестель був рішучим прихильником страти всіх без виключення членів царської родини вже на самому початку революції. Інші лідери декабристів висловлювали стосовно цього інші точки зору. Так, у 1823-1824 рр., під час переговорів про об'єднання Південного і Північного товариств, Н.М. Муравйов не погоджувався з П.І. Пестелем щодо необхідності винищення імператорської родини, вважаючи, що «люди, обагренные кровию, будут посрамлены в общем мнении» [9].

«Руська Правда» проголошувала республіку, однак глава шоста «Руської Правди», за свідченням Пестеля, ще не була написана; а саме у ній і повинна була йти мова про організацію верховної влади. Але чи була ця глава не написана, або ж була вона просто знищена, – достеменно це невідомо. Залишається лише констатувати, що ми не маємо викладу цього питання в «Руській Правді».

Загальні республіканські установки Пестеля найбільш широко і зрозуміло сформульовані в «Государственном завете» – короткому викладі його конституції, і в свідченнях Пестеля на слідстві: «Я сделался в душе республиканец и ни в чем не видел большего благоденствия и высшего блаженства для России, как в республиканском правлении». Пестель і його однодумці «входили в восхищение и, сказать можно, восторг», коли уявляли

собі «живую картину щастия, коим бы Россия по нашим понятиям тогда пользовалась», – так свідчив Пестель [10].

Пестель виступає і як прихильник ідеї революційної верховної влади народу: «Народ ... не есть принадлежность какого-либо лица или семейства. Напротив того, правительство есть принадлежность народа, и оно учреждено для блага народного, а не народ существует для блага правительства» [11].

Всі стани у державі повинні були бути знищені і злитися «в единое сословие гражданское». Ніяка група населення не могла відрізнятися від іншої якими-небудь соціальними привілеями. Дворянство знищувалося разом зі всіма іншими станами, і всі жителі країни проголошувалися однаково «благородными», тобто «рожденными во благо». Оголошувалася рівність всіх перед законом і визнавалося «неоспоримое право» кожного громадянина брати участь у державних справах.

Ліквідувалися будь-які гільдії і цехи; негайному знищенню підлягали також військові поселення – ця вигадка «разъяренного зловластия», одна думка про які наповнювала «каждую благомыслящую душу терзанием и ужасом».

За конституцією Пестеля громадянин досягав цивільного повноліття у віці 20 років. Всі громадяни чоловічої статі, які досягли цього віку, отримували виборчі права (жінки, проте, виборчих прав не мали).

Відсутній у конституції Пестеля й який би то не було майновий ценз; ворог «аристократии феодальной», Пестель був не меншим ворогом й «аристократии богатств» [12], тобто політичних цензових переваг, які одержували великі власники у деяких буржуазних державах. Щоб отримати право обирати і бути обраним, треба було лише являтися повнолітнім громадянином Російської республіки. Пестель припускав, що при голосуванні виборці віддадуть перевагу більш освіченим людям, однак цензу письменності у нього в конституції не було: і грамотний, і неписьменний мали однакове право голосування.

Пестель виступав і як противник будь-якого федеративного устрою, будучи прихильником єдиної і нероздільної республіки з сильною централізованою владою. Така республіка, на думку Пестеля, ділилася на губернії або області, які в свою чергу підрозділялися на повіти, а повіти – на волості.

Щорічно у кожній волості повинні були збиратися загальні волосні збори всіх жителів, т. зв. «земські народні збори», які вибирали своїх депутатів у різні «наместные собрания», тобто місцеві органи влади, а саме: 1) до своїх «наместных» волосних зборів; 2) до своїх «наместных» зборів повіту; 3) до своїх «наместных» окружних або губернських зборів. Вибори до цих трьох органів влади були прямими. «Из сего явствует, – пише Пестель, – что все наместные собрания, как волостные, так и уездные и окружные или губернские, будут состоять из членов, назначенных в оные прямо и непосредственно от земских собраний, чем самым и будут все члены всех наместных собраний по всей точности и в полной мере самим народом избираемы» [13].

Головою «наместных» волосних зборів був виборний «волостной предводитель», а головою «наместных» зборів повіту і губернського -- «выборные посадники».

Компетенція «наместных» зборів була достатньо широкою: вони заслуховували звіти виконавчих органів влади у волості, повіті, губернії – волосних, повітових і земських правлінь, приймали і розглядали скарги на місцеву адміністрацію, обирали нових урядовців місцевого управління і затверджували колишніх, тобто, взагалі займалися всіма справами місцевого значення, «до волости или уезда касающимися». Окружні «наместные» збори обирали, крім того, представників до вищого законодавчого органу влади – Народного віче. Таким чином, вибори до верховного органу влади в республіці Пестеля намічалися двоступеневі.

Народне віче являлося органом верховної законодавчої влади в державі, й було однопалатним, оскільки принципу двопалатної системи Пестель не визнавав.

Виконавча влада в державі доручалася Державній думі.

Народне віче передбачалося сформувати з народних представників, обраних на п'ять років. Щороку повинна була переобиратися одна п'ята частина Народного віче.

Голова обирався щорічно з членів, які перебували у складі Народного віче останній рік.

Тільки Народне віче мало право видавати закони, оголошувати війну й укладати мир. Ніхто не мав права розпуску Народного віче, оскільки воно представляло «волю» і «душу» народу в державі.

Державна дума складалася з п'яти членів, обраних Народним віче на п'ять років. Щорічно один з членів Державної думи вибував з її складу, зважаючи на закінчення свого терміну, й замінювався іншим по вибору.

Головою Державної думи був той її член, який засідає в ній останній (п'ятий) рік.

Окрім законодавчої і виконавчої влади Пестель виділяв також владу «блюстительную», яка повинна була контролювати точне дотримання конституції в країні і стежити за тим, щоб законодавчі та виконавчі влади не виходили з рамок, встановлених для них законами.

Центральним органом «блюстительной» влади конституцією Пестеля намічався т. зв. Верховний собор, який повинен був складатися з 120 членів; останні іменувалися «боярами» й обиралися довічно.

Окрім здійснення інших повноважень, Верховний собор, крім того, під час війни призначав головнокомандуючого армією.

Столицею Російської республіки за «Руською Правдою» повинен був стати Нижній Новгород. Як столиця це місто намічалося з п'яти причин: по-перше, він був розташований у центрі країни; по-друге, знаходився на зручних торгових шляхах (на Волзі); по-третє, Макар'євським ярмарком він з'єднував Європу з Азією у сухопутних торгових відносинах; по-четверте, «освобождение России от ига иноплеменного через Минина и Пожарского из сего города изошло»; по-п'яте, «все воспоминания о древности

нижегородской дышат свободою и прямою любовью к Отечеству, а не к тиранам его» [14].

Конституція Пестеля також проголошувала: священність і недоторканність права власності; повну свободу занять для населення; свободу книгодрукування (за зміст друкарських творів винні відповідали тільки перед судом); свободу віросповідання (кожна віра могла вільно сповідатися у державі, але заборонялися деякі релігійні звичаї, такі, наприклад, як багатоженство у мусульман). Передбачалося скасування станового суду і введення суду присяжних засідателів, рівного для всіх громадян.

Погляди Пестеля на національне питання теж були досить своєрідними. Так, права інших національностей на відділення від Російської держави Пестель не визнавав: всі народи, які населяли Росію, повинні були, на його думку, злитися в єдиний російський народ і втратити свої національні особливості.

Не розумів Пестель і значення національного розвитку пригноблюваних народів, через що не зумів (та, очевидно, й не збирався) відшукати шляхи до вирішення національного питання. Правда, формально за конституцією Пестеля російський народ не мав жодних переваг перед неросійськими народностями; все населення Росії, незалежно від національності, отримувало однакові політичні права. Проте в цій же конституції намічалися жорстокі заходи проти «буйних» кавказьких народів. Так, «Руська Правда» пропонувала «разделить все сии кавказские народы на два разряда – мирные и буйные. Первых оставить в их жилищах и дать им российское правление и устройство, а вторых силою переселить во внутренность Россия, раздробив их малыми количествами по всем русским волостям» [15]. При цьому бажаними вважав Пестель і християнізацію неросійських народів, і вселення на землі інших національностей російських колоністів.

Пропонував Пестель і свій варіант вирішення польського питання. Він визнавав за Польщею право на відділення від Росії, але тільки за умови дотримання наступних умов: 1) у Польщі повинна відбутися революція, яка б знищила феодальне пригноблення селян і станів; 2) має бути проголошена республіка на тих же засадах, що і в Росії, тобто, на принципах «Руської Правди» – із загальним виборчим правом, «делением земли» тощо. Після цього Польська республіка одержувала право на самостійне політичне буття, відділялася від Росії, але зберігала з нею «тесный союз» у мирний та воєнний час, «вследствие коего бы Польша обязалась все войско свое присоединить на случай войны к российской армии, дабы тем в полной мере доказать, что чувства искренней дружбы и преданности к России питает и питать будет». Загалом же план відділення Польщі був включений до «Руської Правди» «в предположении, что Польша заслужит самостоятельную независимость поступками своими и образом своего действия в роковое время Российского возрождения и государственного преобразования» [16].

Підсумовуючи, можна зазначити, що конституційний проект Пестеля – «Руська Правда» – являв собою революційний проект буржуазного

перевлаштування кріпосницької Росії. Як відомо, автор іншого проекту – Н.М. Муравйов у своїй Конституції пропонував встановлення конституційної монархії, введення рівності громадян перед законом, ліквідацію станів, надання свободи слова, друку, віросповідань, скасування кріпацтва і наділення селян двома десятинами землі на двір – однак, при загальному збереженні поміщицької власності на землю, і, до того ж запроваджував високий майновий ценз для заняття державних посад. Пестель же передбачав повне знищення кріпацтва і самодержавства, фізичне знищення членів царської родини, проголошення замість абсолютистської держави республіки – тобто, майже закладав основи програми більшовиків. Звісно, на проекті Пестеля все ще лежить певний відбиток дворянської обмеженості, але в цілому він став радикальним планом перевлаштування феодал-кріпосної Росії. Фактично це був найрішучіший з усіх конституційних проектів, створених революціонерами-дворянами, значення якого виходить далеко за рамки XIX століття.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Свій проект Пестель назвав «Руською Правдою» у нам'ять законодавчого пам'ятника Київської Русі. Цією назвою (а її він дав своєму проекту лише в 1824 р., раніше проект назви не мав) Пестель, очевидно, хотів і вшанувати етнонаціональні традиції, і підкреслити зв'язок майбутньої революції з історичним минулим русичів. Повна ж назва конституційного проекту Пестеля виглядала так: «Русская Правда, или Заповедная Государственная Грамота Великого Народа Российского, служащая заветом для усовершенствования Государственного устройства России и содержащая верный наказ как для народа, так и для Временного Верховного Правления». Цей документ опубліковано в т.7 документального видання «Восстание декабристов». – С.Н. 2. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 87. 3. Шубин В.Ф. О датах рождения декабристов Н.М. Муравьева и С.И. Муравьева-Апостола // Сов. архивы. – 1986. – № 4. – С. 28. 4. Треба відзначити, що рукопис «Руської Правди» є складним зібранням різночасних редакцій конституційного проекту, своєрідних нашарувань тексту, з яких деякі уривки відносяться до первинних нарисів, інші – до більш пізніх редакцій. Нерідко одна і та ж тема дається в «Руській Правді» у різночасних редакціях, по суті відмінних одна від одної. – С.Н. 5. Цит. по: Хорос В. Г. «Социалист прежде социализма» (о социально-политических взглядах П.И. Пестеля) // Историко-философский ежегодник: 1986. – М., 1986. – С. 122. 6. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 89. 7. Цей документ має назву «Государственный завет» й зберігся він у слідчій справі члена Товариства об'єднаних слов'ян Шимкова. – С.Н. 8. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 92. 9. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев. – М.: Госиздат, 1933. – С. 56. 10. Цит. по: Мироненко С. В. Самодержавие и реформы: Политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989. – С. 73. 11. Пантин И.К., Плимак Е.Г., Хорос В.Г. Революционная традиция в России. – М.: Политиздат, 1986. – С. 133. 12. Пестель, як й інші декабристи, вільно володіючи французькою мовою,*

дуже часто промовляли слово «аристократія» за французькими правилами - «аристокраси», звідси і похідне слово – «аристократия». -- С.Н. 13. Цит. по: Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1984. – С. 97. 14. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). -- С. 283-284. 15. Декабристы и их время: Материалы и сообщения. – М.-Л.: АН СССР, 1951. – С. 221. 16. Пестель П.И. «Конституция Государственный завет» // Красный архив. – 1925. – Т. 6 (13). – С. 280-284.

БАЙГАРІНА А. Є. (м. Москва)

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ РОСІЄЮ І БІЛОРУССЮ

Этнос – это исторически сложившаяся на определенной территории, устойчивая совокупность людей, обладающая общими чертами и стабильными особенностями культуры и политического склада, а также сознанием своего единства и отличия от других подобных образований (самосознанием). [См.: Этнические общности. Основные черты и этапы формирования русской нации в книге: Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций.- 3-е изд., перераб. и дополнен. – М.: Центр, 2003. С. 102].

Славяне – крупнейшая языковая и культурная общность народов Европы. Среди ученых нет единого мнения о происхождении этого названия. Среди славян выделяются ветви восточная, западная и южная. К восточным относят русских, украинцев и белорусов. К западным славянам относятся поляки, чехи, словаки и лужичане, к южным – болгары, сербы, хорваты, словенцы, македонцы, боснийцы, черногорцы. Корни восточнославянской общности уходят вглубь веков. Научное подтверждение этому можно найти в работах российских и белорусских ученых-историков. В IX в. на обширной территории восточно-европейской равнины возникло древнерусское государство со столицей в Киеве. В его состав вошли земли, населенные предками нынешних русских, белорусов и украинцев. В границах Киевской Руси возникла единая древнерусская народность. Она не была ни русской, ни украинской, ни белорусской – ее можно назвать восточнославянской. Сознание общности и единства у населения Киевской Руси было очень сильным.

Древняя Русь создала культуру, ставшую неисчерпаемым источником культур трех народов. Эта культура объединяла русских, украинцев и белорусов тогда, когда древнерусское государство распалось на отдельные феодальные княжества и утратило политическое единство.

Поразителен сам феномен существования на огромном пространстве очень большого для средневековья числа людей, рано потерявших довольно эфемерную политическую организацию, но сохраняющих ощущение своего единства. В домосковский и особенно домонгольский период Русь удивительно напоминает древнюю Элладу – такая же раздробленность на «полисы», такие же постоянные внутренние распри и то же, не разрушаемое никакой усобицей, сознание единства и четкое противопоставление себя внешнему миру. Очевидно, что речь идет о существовании определенного «культурного космоса», определенной модели жизнеустройства, сохранение

которой и обеспечивало вхождение той или иной местности и группы лиц в Русскую землю.

Большинство историков отчетливо фиксируют XIII в. как конец Киевской Руси, распад единства, эпоху усобиц, резкого сужения геополитического самосознания русских, утрату идентичности. В политической мифологии возникает важный диалектический фрагмент: «золотой век» Киевской государственности уходит в прошлое, происходит «политическая апостасия» (отступничество), выражающаяся в децентрализации, усобицах, утрате цельности, и, как следствие, приход монголов лишает Русь самостоятельности. Эта национальная диалектика учит русских людей позитивно оценивать единую государственность, солидарность, централизм. При этом не столь важно, существовали ли эти реальности на самом деле: они постулируются историческим самосознанием, упорно утверждаются в качестве инструмента идентификации.

Русские, украинцы и белорусы как самостоятельные народы сложились, по разным оценкам, в XIV-XVIII вв.

Московское государство – центр образования русского народа – сначала объединило земли в бассейнах Верхней Волги и Оки, затем в верховьях Дона и Днепра; ещё позднее – псковские, новгородские, земли в бассейне Северной Двины и на побережье Белого моря. Каждая из малых территориальных единиц эпохи раздробленности была до узнаваемого подобна другой такой же русской единице – поэтому когда началось «собирание» Руси московскими князьями, то собирать можно было медленно, методично, кусочек за кусочком, город за городом, ощущая при этом границу собирания. Московская Русь медленно, но неуклонно наползала на Польшу-Литву, обосновывая свои территориальные претензии исконной «русскостью» спорных земель.

После падения Константинополя Московское царство формулирует Национальную Идею – русские осознают себя центральным субъектом мировой истории, Новым Израилем. Им вверена особая миссия, русские, великороссы, московиты отныне призваны не больше не меньше спасти мир. Они остаются последним оплотом «удерживающего теперь», его индивидуальным (русский Царь) и массовым (русский народ) выражением.

Новый московский порядок имеет отныне следующие черты:

- осознание Руси как единственной наследницы полноценного византизма (что предполагает сочетание православия и Царства);
- самостоятельность и независимость мощной политической державы, занимающей обширные земли на северо-востоке континента;
- геополитическое наследие Чингисхана, задача «собирания» пространства Евразии;
- осознание Москвы как духовно-культурной, геополитической и, конкретно, православно-мессианской антитезы католической (и протестантской) Европе.

Русская народная колонизация расползается по просторам Евразии, просачивается в каждую щель, в каждую пустоту и обустраивает эту пустоту

как Русскую землю, русское государство. Княжество, царство, империя – назовем это как угодно, в зависимости от эпохи, – оказывается обладателем прав на территорию на том основании, что является «Русской землей». Это один ход. Но вот противоположный – русское государство захватывает ту или иную нерусскую территорию, устанавливает границу, и к этой границе, в новые пределы, устремляется колонизация – ведь там, где власть русского царя, уже и есть Русская земля, уже можно жить русскому человеку. Два принципа непрерывно подменяют один другой – там, где на русской земле нерусская власть, действует принцип национальности – власть должна быть приведена в соответствие с народностью; там, где русская власть над нерусской землей, действует принцип государственности – народность и культура должны быть приведены в соответствие с властью. За считанные десятилетия русский народ освоил колоссальные, хотя и малонаселенные пространства на востоке Евразии, сдерживая при этом агрессию Запада. Включение в Московское царство огромных территорий осуществлялось не за счет истребления присоединяемых народов или насилия над ихтрадициями, а за счет комплиментарных контактов с ними или добровольного перехода народов под руку московского царя. Так, колонизация Сибири русскими не была похожа ни на истребление североамериканских индейцев англосаксами, ни на работорговлю, осуществлявшуюся французскими и португальскими авантюристами, ни на эксплуатацию яванцев голландскими купцами. А ведь в пору этих «деяний» и англосаксы, и французы, и португальцы, и голландцы уже пережили век Просвещения и гордились своей «цивилизованностью».

Намного сложнее складывались судьбы потомков тех племён, которые жили на западе Киевской Руси. С XIII–XIV вв. западные районы переходят под власть литовских князей. Возникшее здесь государственное образование оказалось непростым: политическая власть была литовской, а культурная жизнь – восточнославянской. В 1569 г. феодалы Литвы и Польши объединили свои государства в одну федерацию, названную Речью Посполитой. Местное население, прежде всего знать, стало в той или иной мере ополячиваться, но среди крестьян сохранялись восточнославянские традиции.

В XVI–XVII вв. на этих землях сформировалось две народности – украинцы и белорусы. Население южных районов (Территории современных Киевской, Полтавской, Черниговской, Винницкой, Хмельницкой, Ивано-Франковской, Львовской, Тернопольской, Волынской, Ровенской, Житомирской, Черновицкой областей, Закарпатья) испытало сильное влияние тюркских народов, с которыми и воевали, и торговали. Именно здесь сложились как единый народ украинцы. На Полоцко-Минской, Турово-Пинской и, возможно, в Смоленской землях сформировались белорусы. На их культуру оказали влияние поляки, русские и литовцы.

На Западе Руси постепенно формируются этнические группы – малороссы и белорусы. Их национальное самосознание складывается по иным контурам, нежили у жителей Московской Руси. Они разрозненны, входят в различные культурные контексты, не вырабатывают централистского

социально-политического проекта. Самосохранение в довольно активной и «этнически некомплиментарной» (по выражению Льва Гумилева) среде отнимает все силы. Степень неприятия друг друга представителями двух различных суперэтносов: православными и католиками – была очень высока. Долгие века будут ждать западные россы освобождения и национального возрождения, а в это время Москва будет подниматься и завоевывать все новые исторические горизонты.

В XVIII в. произошел раздел Речи Посполитой между тремя крупными дворянско-абсолютистскими державами: Россией, Пруссией, Австрией. К России отошли Латгалия и восточные районы Белоруссии. В состав России были включены белорусские земли на север от Западной Двины и на восток от реки Друти и Днепра. На этих территориях жило свыше 1225 тыс. человек.

Население белорусских земель в течение месяца после опубликования указа правительства о включении их в состав России приводилось к присяге. Широкие слои населения – крестьяне и горожане – приняли присягу. Лица, отказавшиеся от присяги, должны были быть в трехмесячный срок перемещены за границу. [Цит. По Ковкель И.И. История Беларуси: Учебное пособие по истории Беларуси для студентов. Гродно, 1997. с. 42-47].

За помещиками Белоруссии, присягнувшими русскому правительству, сохранялись права на владение недвижимым имуществом и крепостными крестьянами, они имели такие же привилегии и возможности, как и российское дворянство. Екатерина II заявила, что она «белорусских подданных от великороссийских ни в чем отличать не изволит».

Сильная централизованная власть прекратила феодальную анархию и произвол, тормозившее хозяйственное развитие страны. Была уничтожена почти неограниченная власть крупных феодалов. Вместе с тем, было ликвидировано засилье католического духовенства. Белорусскому народу предоставлялась возможность выбора вероисповедания.

Управление на воссоединенной территории Белоруссии устраивалось по образцу России, согласно «Учреждению о губерниях».

В январе 1793 г. в связи с обострившейся антифеодальной борьбой крестьянства и городских низов на оставшейся территории Речи Посполитой, Россия и Пруссия ввели туда свои войска и подписали договор о втором разделе Речи Посполитой. России была отдана правобережная Украина и центральная часть Белоруссии. Указом от 23 апреля 1793 г. на белорусской территории была образована Минская губерния.

В ответ на восстание польской шляхты и буржуазии, потерпевших поражение, в 1795 г. произошел третий раздел Речи Посполитой. Россия получила западные окраины Белоруссии, Литвы, Западную Волынь. Западная граница Белоруссии проходила вдоль реки Неман, далее шла по прямой линии до Бреста, а затем по реке Западный Буг.

Таким образом, в результате трех разделов Речи Посполитой с Россией в едином государстве воссоединилась вся территория Белоруссии с населением свыше 3 млн. человек. По административному делению 1801 г. здесь были образованы четыре губернии – Могилевская, Витебская, минская,

Гродненская; два уезда входили в Виленскую губернию. Такое деление сохранялось до 1917 г.

В политике, экономике и других областях жизни России и Белоруссии в результате их объединения произошли важные изменения. Экономика Белоруссии начала успешно развиваться. Политическое объединение Белоруссии с Россией стало основой постепенного вовлечения экономики Белоруссии в общероссийскую хозяйственную систему. Включение Белоруссии в состав России способствовало укреплению ее торговых связей с русскими губерниями. Продукция белорусских промышленных предприятий находила сбыт и за границей.

Сразу же после включения белорусских зщемель в состав России было положено начало научному изучению Белоруссии видными русскими учеными. Уже в начале 1773 г. Российской Академией Наук в Белоруссию были посланы первые научеык экспедиции И.Исленьева и И.Лепехина. В 1800 г. здесь же побывал посланный Сенатом для ревизии Могилевской и Витебской губерний известный русский поэт и государственный деятель Г.Р.Державин.

Общественно-политическое движение в Белоруссии в конце XVIII и первой половине XIX веков проходило под знаком сотрудничества революционных сил русского, белорусского и польского народов. Здесь находились некоторые деятели декабристского движения, оказавшие влияние на развитие оппозиционных настроений по отношению к монархии.

Белорусы относительно поздно осознали себя особым народом. Только в середине XIX в. белорусская интеллигенция выдвинула мысль о белорусах как об отдельном народе. Однако в широких слоях населения национальное самосознание вырабатывалось медленно и окончательно сформировалось только после создания в 1919 г. Белорусской ССР (с 1991 г. – Республика Беларусь). 30 декабря 1922 г. При образовании СССР Белорусская Советская Социалистическая Республика вошла в его состав.

Основными принципами Союза ССР провозглашались: добровольность объединения, равноправие республик, суверенитет субъектов, право на самоопределение. Однако в последующем многие из них оказались нереализованными. Федеративное государство с «автономизацией» ряда регионов страны было создано «сверху» без достаточного выявления и учета соответствующих народов. Непосредственным результатом реализации советской национальной политики явилось свободное самоопределение и выход из состава России.

В начале декабря 1991 г. Украина объявила о своей независимости (после референдума), и вслед за этим Президенты России, Украины и Белоруссии в Минске заявили о том, что «Советский Союз более не существует» и что ими образовано Содружество независимых государств (СНГ), открытое для всех государств бывшего Союза («Беловежское соглашение»). Соглашение о создании СНГ провозглашало прекращение существования СССР как субъекта международного права и геополитической реальности.

Политическое разъединение, однако, не отменило, экономической взаимозависимости двух государств, особенно ощутимой для Белоруссии, у которой 80% импорта различных видов сырья и материалов покрывалось поставками из России.

Но и в этих условиях сохраняется этническая идентичность. Создание СНГ на месте бывшего единого государства рассматривается в научной литературе как форма компромисса между потребностью сохранения «исторической общности народов и сложившихся между ними связей» с одной стороны, и стремлением к самостоятельному и независимому правовому статусу бывших союзных республик с другой [См: Давлетгильдеев Р.Ш О правовой природе СНГ и Союза Беларуси и России / Журнал российского права № 7 2000 С 148].

На 90-е гг. XX в. в России проживает около 1,2 млн. белорусов. Большинство из них, особенно горожане, обрусели. К 1989 г. только немногим больше 1/3 признало белорусский язык родным. По данным выборочного обследования, проведённого в Петербурге в 1992 г., 1/2 опрошенных белорусов назвала себя людьми русской культуры, 1/4 – смешанной русско-белорусской и лишь около 10 % – белорусской [Энциклопедия для детей. Т. 12. Россия: природа, население, экономика / Глав. Ред. М.Д. Аксенова. – М.: Аванта+, 1998. С.225]. У российских белорусов очень много национально-смешанных семей – с русскими, украинцами, карелами.

Языки, культура, исторические судьбы восточнославянских народов близки. Русские, украинцы, белорусы хорошо осознают это, помнят об общих корнях. Особенно выражена русско-белорусская близость. Этнонациональный фактор единства великорусов стал консолидирующим для современной России и Белоруссии.

Россия и Беларусь одними из первых осознали необходимость более тесной двухсторонней интеграции. В середине 90-х начался процесс единения двух стран. Основные этапы союзного строительства: создание Таможенного союза, образование Сообщества Беларуси и России, становление и развитие Союза Беларуси и России, формирование Союзного государства (8 декабря 1999 г. Договор о создании Союзного государства). На сегодняшний день к органам Союзного государства относятся: Высший Государственный совет; Парламент; Совет Министров; Суд; Счетная палата.

Россия представляет собой цивилизационно неоднородное общество. Это особый, исторически сложившийся конгломерат народов, относящихся к разным типам развития, объединенных мощным, централизованным государством с великорусским ядром. Важно объединить национальные идеи обеспечить их возрождение вокруг идеи российской государственности, державности евразийского братства народов и, наконец, построить демократическое общество с гарантированной защитой прав человека, независимо от национальной принадлежности и территории проживания. Российская национальная самобытность заложена в исторически оправдавшем себя межкультурным взаимодействии. Здесь межнациональные процессы носят не менее убедительный характер, чем национальные.

Таким образом можно сделать вывод, что Россия – это содружество наций-этносов, с одной стороны, и нация-государство, единое для всех этносов – с другой. В этом заключается особенность ее развития. Русские, белорусы, украинцы, как и многие другие народы, которые различными путями оказались в составе Российского государства, исторически обречены развиваться в тесном взаимодействии и сотворчестве. Российские этносы в ходе вековых взаимодействий научились взаимодополнять друг друга, использовать на благо собственного становления и российской государственности сотворческую этническую энергию. На российском культурном и социально-экономическом пространстве постепенно формируется эволюционно единый российский народ, российский суперэтнос. В этнополитическом развитии России и Российского государства исторически важную роль играет союз русских, украинцев и белорусов. Они составляют ядро российского суперэтноса и, как показывает исторический опыт, только в единстве достигают благополучия и стабильности.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Гумилев Л.Н. от Руси до России: Очерки этнической истории / М.: Рольф., 2001. 2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – СПб.: Азбука-классика, 2002. 3. Давлетгильдеев Р.Ш О правовой природе СНГ и Союза Беларуси и России / Журнал российского права № 7, 2000. 4. Величко А.М. Философия русской государственности. – СПб.: Издательство Юридического института (Санкт-Петербург). 2001. 5. Исаев И.А. История государства и права России: Учебник. – М.: Юристъ, 1998. 6. Кавкель И.И. История Беларуси: Учебное пособие по истории Беларуси для студентов. Гродно, 1997. 7. Казаков И.В. Конституционно-правовое развитие стран бывшего СССР / Юридический мир № 12, 2001. 8. Лурье С. В поисках русского национального характера / Ежемесячный журнал «Отечественные записки», № 3 (4), 2002. 9. Национальная идея России: Учебное пособие / Под ред. проф. Б.А. Аникина. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2002. 10. Основы национальных федеративных отношений: Учебник / Под общей ред. Р. Абдулатипова: М.: Издательство РАГС, 2001. 11. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. – М.: Курсив, 1995. 12. Уткин А.И. Запад и Россия: история цивилизаций: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. 13. Этнические общности. Основные черты и этапы формирования русской нации в книге Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций.- 3-е изд., перераб. и дополнен. – М.: Центр, 2003. 14. Энциклопедия для детей. Т. 12. Россия: природа, население, экономика / Глав. Ред. М.Д. Аксенова. – М.: Аванта+, 1998.*

БОНДАРУК Т. І. (м. Київ)

ЛИТОВСЬКО-РУСЬКА ДЕРЖАВА ЯК ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ ОРГАНІЗМ

Упродовж майже трьох сторіч на Сході Європи існувала могутня держава – Велике князівство Литовське. Займаючи величезну територію, об'єднуючи щонайменше чотири великих етноси, це державне утворення є одним з поодиноких прикладів напрочуд вдалої консолідації різних, інколи навіть полярних політичних, національних, релігійних сил.

Цей державно-політичний феномен цікаво досліджувати з різних точок зору. Автором пропонується спроба аналізу Великого князівства Литовського (далі Литовсько-руської держави) як етнополітичного організму.

Традиційно етнополітичний організм визначають як людську спільність, об'єднану в рамках одного територіально-адміністративного утворення – держави [1]. Ю. І. Римаренко пропонує позначати цим терміном конкретно-історичну єдність усіх взаємодіючих в етнополітичних процесах сил, не виключаючи тимчасово пасивні прошарки населення [2]. Останнє визначення видається більш слушним, оскільки дозволяє, акцентувати увагу на, як уявляється, взаємопов'язаних процесах – становленні, формуванні і розвитку і етнополітичного організму, і територіально-адміністративного утворення. Крім того, саме такий акцент дозволяє усвідомити різницю між «етнополітичним організмом» та «поліетнічною спільністю, об'єднаною рамками державного кордону». Тим більше, що критеріями про цьому висуваються достатньо загальні поняття: «внутрішньо національні цінності, інтереси та пріоритети, що переважають над зовнішніми», «внутрішня мета свого існування, певна програма, скерована на відтворення та забезпечення їхньої життєдіяльності» [3]. Базовою засадою при аналізі Литовсько-руської держави як етнополітичного організму (як гіпотеза) візьмемо теорію самоорганізації, яка поряд з поняттями системності, функціональної цілісності власне і дає можливість розкрити його внутрішню сутність.

Самоорганізація – це спосіб функціонування будь-якого організму, що має антиентропійний характер, тобто прагне до самозбереження. Серед ряду засобів самоорганізації та самозахисту, таких як етнокультура, фольклор, конфесійна ідентичність тощо, найефективнішим є наявність держави. Природно, що державне самовизначення є вищою формою ускладнення політичного існування етносу та нації та, одночасно, найкращим антиентропійним засобом. Така констатація жодним чином, як цілком слушно відзначають автори, не знімає питання, як же спрацьовує антиентропійний механізм, які мотиви та рушійні чинники спонукають його до самоорганізації саме у такий спосіб?

Услід за Ю. І. Римаренком, С. Ю. Римаренком та Л. Є. Шклярем виділимо раціональну та ірраціональну групи чинників. Взявши за основу

поняття самобутності, дозволимо собі тут зосередитися на низці тих з них, що належать до другої групи.

Самобутність будь-якого народу – результат довготривалого відбору та адаптації до довкілля, найкращий спосіб вижити за певних умов природного середовища та нерідко ворожого оточення.

Базовим спонукаючим мотивом самоздійснення етноорганізму є мотив захисту своєї етнічної самобутності. Існуючи як традиція, самобутність виконувала роль матриці культурної поведінки, створюючи архетип культурної поведінки. Спонукальним мотивом збереження самобутності є самодостатність, що забезпечує функціонування і розвиток етнополітичного організму.

Власне, під цим кутом зору розглянемо вже достатньо відоме на сьогодні історикам права державне утворення (цілком усвідомлюючи певні складності такої ретроспективності).

Утворення на початку 14 століття у Східній Європі могутньої держави - Великого князівства Литовського – явище у світовій історії унікальне. Механізм його утворення достатньо відомий. Вчені схиляються до поєднання декількох способів. Територія Литовсько-руської держави формувалася, зокрема за М. П. Василенком, внаслідок завоювання, окупації, цессії, договорів купівлі-продажу, дарування, міни, спадкування тощо [4]. Відомий і етнічний (з перевагою руського елементу) склад населення. Цілком виправдано М. Ф. Владимирським-Будановим виділені періоди розвитку ВКЛ: федеративно-князівський, федеративно-земський, період єдинодержавності. Тобто, якщо існує досить чітке уявлення про те, *яким чином* це відбувалося, питання, *чому* це відбулося, відкриває значний простір для роздумів, якщо не обмежуватися загальноприйнятими схемами про об'єктивні державотворчі чинники. Найприйнятнішим, хоча і складно доказовим, можливо і з огляду на невписування до цих схем, було пояснення феномену об'єднання руських земель під егідою князів маленького язичницького неписьменного етносу, М. Ф. Владимирським-Будановим, який, крім іншого, відмічав «інстинкт державності» литовських князів. Уявляється, нові можливості для роздумів над цим питанням виникли у світлі теорії самоорганізації.

Відповідно до неї, етнополітичний організм як різновид соціального організму, на відміну від біологічного організму, спрямовує свою життєдіяльність шляхом свідомого цілепокладання [5], але, на думку дослідників, якщо йдеться про певні групи, що володіють специфічною спільністю життєвих інтересів, тобто етнічні спільноти як такі, перевага віддається насамперед «колективно безсвідомістним моделям життєдіяльності» [6]. Вирішення питання про співвідношення «свідомого ціле покладання» з «безсвідомістними моделями життєдіяльності», уявляється, передбачає аналіз таких складових теорії самоорганізації як культура та пов'язану з нею традиційну свідомість етносу (етнічна константа), що відіграє роль «генетичного коду самоорганізації ноосфери»

[7] та етнонаціональну еліту як визначальний фактор у процесі політизації етнічності.

Так, за С. В. Лур'є, етнос звичайно має основну «культурну тему» (яка протягом життя етносу може змінюватися) [8]. Її можна уявити як ідеологему, що має певну значну кількість варіацій і звичайно пов'язана з релігією. При чому вона є варіативною, з закладеною в ній самій можливістю полі- і реінтерпретацій, а не домінантною, що виступає засобом залаштування можливих внутрішньо етнічних конфліктів.

Відтак, втрата чи збереження культурної теми ставали вихідними умовами етнічної самоконструкції, деструкції або реконструкції. Слід зазначити, що варіативність (гнучкість) культурної теми має бути обумовлена або забезпечена наявністю етнічних констант («енергетичних джерел»), що зберігають зміст «центральної зони» етнічної культури [9]. Причому вони мають знаходитися не поза, а в середині неї самої. «Протягом всього життя етносу, - зазначає С. В. Лур'є, - якась кількість людей всередині його підтримує «центральну зону» культури і її цілості, оскільки для них це спосіб зв'язку зі своїм народом, спосіб змінювати або зберігати ціннісну орієнтацію народу». (За К. Клаксоном, ціннісна орієнтація – узагальнена концепція природи, місця людини в ній, ставлення людини до людини, бажаного і небажаного у міжособистісних відносинах тощо [10]).

Не намагаючись тут вирішити питання, хто виконував роль заховувачів етнічних констант в ранньоукраїнському етносі (з огляду на наявність щонайменше двох уявлень: традиційного - щодо сільського населення [11], новітнього – щодо української шляхти [12], відзначимо ряд суттєвих моментів. Насамперед, важливими і доказовими є твердження Н. М. Яковенко, що «сам факт існування місцевої землевласницької знаті, об'єднаної корпоративною порукою, забезпечив цілісність України-Русі, ...саме на елітарному рівні в силу його вищої освіченості була законсервована історична пам'ять про державну велич і силу княжої Русі», а «українській родовій еліті історична доля відвела функції охоронця і гаранта цілісності народу» [13]. Враховуючи ж висловлену дослідницею ще раніше теза про надзвичайно широке «розмаїття груп і прошарків привілейованого стану» [14] та відому думку Ф. І. Леонтовича, що нижня межа служилої шляхти була вельми розмитою і вона часто зливалася з волосним населенням [15], можна дійти висновку про певну відносність поняття «еліта» в етнонаціональному сенсі в її стосунку до українського суспільства XIV-XVI ст.ст.

Попри певне ігнорування етнополітологами, ядро «культурної теми» етносу, разом з релігією, безперечно, складає право. В цьому зв'язку цілком прийнятним і виправданим уявляється запропоноване М. Гримич поняття "звичаєво-правова культура», яке вона визначає як систему звичаєво-правових та інших соціальних інфраюридичних (ритуальних, етикетних, побутових, моральних тощо) норм, що відображає ґенезу, еволюцію і трансформацію правової свідомості та соціально-нормативної практики (зокрема) українців на різних етапах історії в різних регіонах" [16] . Власне

право, з його унормуванням категорій «правда-неправда», «справедливість-несправедливість», «винний-невинний» тощо, об'єктивно виступало зберігачем традиційної свідомості етносу: через забезпечення наявності більш-менш спільної для нього картини світу, передачу її з покоління в покоління, фіксування соціальних уявлень тощо. Саме право значною мірою виконує роль тієї константи, що забезпечує збереження центральної зони етнічної культури, коли йдеться про буття етносу. Водночас воно є мобільнішим, ніж, наприклад, релігія, регулятором суспільного життя.

Таким чином, зважаючи на викладене, питання щодо Литовсько-руської держави як етнополітичного організму чи як поліетнічної спільності, об'єднаною рамками державного кордону, можна вирішити в декількох площинах.

1. На момент утворення Литовсько-руської держави давньоукраїнський етнос безперечно мав етнічну культуру, традиційну етнічну свідомість, виявлені в тому числі в релігії і праві, та власну еліту. Одночасно можна говорити і про достатній досвід політизації життя на територіях його розселення. Про це свідчить Київська Русь як східнослов'янська імперія, яка не могла бути побудована, коли б племена, що її населяли, не були готові до цього. Слушною видається і думка В. Барана, про розпад цієї держави, як логічний наслідок несумісності економічних, культурних та неслов'янських племен, що до неї входили та певна загроза існуванню їхньої самобутності. Можна припустити, що таку загрозу несло і спричинене роздробленістю розпорошення зокрема давньоруського етносу.

2. Уявляється, що в привнесенні нової державницько-об'єднувальної ідеї литовськими князями, слов'янські етноси не відчували загрози втрати самобутності. Цьому сприяв зафіксований етнічною свідомістю, позитивний державотворчий досвід періоду Київської Русі давньоукраїнців та майже цілковита його відсутність та готовність до сприйняття у литовських князів. Власне, можна говорити про спрацювання антиентропійного механізму та про його дію упродовж перших періодів існування Литовсько-руської держави. Зокрема, саме федеративно-земську форму держави, що встановилася з кінця XV ст, можна вважати періодом розквіту Литовсько-руської держави, а напрям її розвитку, за думкою М. Ф. Владимирського-Буданова, «шляхом, що вів до багатого майбутнього», «адже заснована на федеративно-земських відносинах самобутність частин території не перешкоджала його єдності» 17.

3. Таким чином, з певними застереженнями, Литовсько-руську державу XIV-XVI ст. можна визнати потенційно етнополітичним організмом., з яскраво виявленою тенденцією до перетворення на полі етнічну спільність, що і призвело до її припинення.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Етнічний довідник: У 3 ч. / Гол. Ред.В. Євтух – Ч. 1. – К., - С. 3. 2. Див., Римаренко Ю. І. Етнополітичний процес // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996. - С. 494. 3. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-*

методологічні засади. - К., 2001. – С. 47, 48. 4. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. - Ф. 40. – Спр. 314. - С. 13-15. 5. Римаренко Ю. І., Шкляр Л. Є., Римаренко С. Ю. – Там само. – С. 49. 6. Там само. – С. 50. 7. Там само. – С. 53. 8. Лурье С. В. Историческая этнология. – М., 1997. – С. 442. 9. Лурье С. В. Метаморфозы традиционного сознания. – Спб., 1994. – С. 56-57. 10. Тут ми свідомо залишаємо поза увагою сюжет про національну ідею, яка є складним морфогенетичним феноменом, витоками якої є досліджувані категорії. 11. Така позиція простежується в працях більшості вчених початку XIX - початку XX століть, серед яких Ф. І. Леонтович, М. Ф, Владимирський-Буданов, М. К. Любавський, та радянського періоду. 12. Див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 414 с. 13. Там само. – С. 270, 271. 14. Там само. – С. 25. 15. Зокрема, див.: Леонтович Ф. И. Крестьяне Юго-Западной России по литовському праву XV и XVI столетий. – К., 1863. 16. Гримич М. Дискусійні аспекти трактування терміна "звичаєве право" // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск. 8.- К.: Унісерв, 2001. - С. 9. 17. ІР НБУВ. Ф. 60. - Спр. 8. -Арк. 40.

КОВАЛЬОВА С. Г. (м. Миколаїв)

ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНОРОДЦІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО XV – XVI СТОЛІТТЯ

Питання міжетнічних відносин і правового статусу національних меншин в українському суспільстві неодноразово привертало увагу дослідників, але період XIV – XVI століть є одним із найменш вивчених. Якщо розвідки С. Бершадського з історії литовських євреїв [1] досить ґрунтовно висвітлили їхнє становище у Великому князівстві Литовському, то жодного монографічного дослідження з проблеми правового становища татар немає; вивчення окремих аспектів питання не виходило за межі лапідарних досліджень. Тією чи іншою мірою торкалися проблеми статусу інородців у Литовсько-Руській державі М. Довнар-Запольський, Ф. Леонтович, Е. Севортян [2]. Але вказані дослідники розглядали правове становище євреїв, татар, вірмен у контексті вивчення інших проблем, не вдаючись до аналізу пам'яток права Великого князівства Литовського.

Метою даної роботи є аналіз деяких аспектів правового статусу інородців, як він регулювався законодавством князівства.

Найчисельнішими групами інородців, які мешкали на території Великого князівства Литовського, були євреї, вірмени, татари. Корпоративність середньовічного суспільства, а також релігійні та національні чинники призвели до того, що ці народності не змішувалися з корінним населенням, утворивши свої общини. Внутрішнє життя общин, тобто відносини типу „інородці – інородці", регулювалося власним правом і не підлягало втручанню державної влади. Державне законодавство регулювало відносини типу „інородці – держава" та „інородці – християни".

Аналіз законодавства Великого князівства Литовського щодо інородців свідчить про те, що нормативні акти, які врегульовували відносини інородців з державою, видавалися з ініціативи самої держави; їхня поява була зумовлена нагальними потребами князівства, насамперед, постійною зовнішньою військовою загрозою. Татари залучалися до безпосередньої військової служби. Держава дозволяла їм мати свій військовий устрій і передписувала призначити своїх маршалків, до обов'язків яких входило у „стягу ся рядити и справовати", а також своїх хорунжих, які мали складати попис служилих татар [3]. Під час приготувань до війни татарським стягам розсилалися особливі Господарські листи.

Влада дозволяла татарам володіти землею; порядок і процедура надання їм землі не відрізнялася від порядку, встановленого для корінного християнського населення. Особи, які отримали землю, звичайно звільнялися від тягла та інших податків (за винятком серебщини) і переводилися на земську повинність. Так утворилося вище коло литовських татар, яке

складалося з царевичів, уланів, мурз, князів, маршалків, хорунжих. Нарівні із шляхтою, вони несли кінну особисту службу і мали привести певну кількість воїнів з маєтку. Але, на відміну від литовсько-руської шляхти, вони мали сплачувати податки за челядь і наймитів по 3 гроші [4].

Незважаючи на досить толерантне ставлення влади до татар-шляхтичів, русько-литовське магнатство і шляхта ставилися до них вороже, що можна зрозуміти, якщо взяти до уваги той факт, що з 80-х рр.. XV ст. татарські навали на південні кордони князівства стали мало не щорічним явищем. На сеймах 1565, 1568 років стани сейму наполягали на обмеженні прав татарської шляхти. На сеймі 1565 року Сигізмунд II Август заборонив шляхті тримати на своїй службі татар, які мали „осілості" від Господаря, ці татари мали особисто нести земську військову службу [5]. Татарське шляхетське землеволодіння поступово витісняється. Поправа до Статуту 1566 року, внесена на Берестейському сеймі 1566 р., встановила обмеження для надання чужоземцям маєтків і призначення їх на посади. Чужоземці, які на той час перебували на державних посадах, мали звільнити їх під загрозою конфіскації нерухомого і рухомого майна [6].

Більшість литовських татар не мала землі і займалася торгівлею і ремеслами. Вони зобов'язані були сплачувати податки за себе по 10 грошей і по 5 грошей за жінок і дітей [7].

Татар влада частково використовувала на безпосередній військовій службі, а на євреїв Великого князівства Литовського Господарськими грамотами покладався обов'язок сплачувати, крім загальних податків (ординщини і серебщини), спеціально встановлені для євреїв. Першим документом, який свідчить про участь євреїв у сплаті загальнодержавних податків, є грамота Казимира Трокським євреям 1441 р. Євреї зобов'язані були сплачувати раз на рік census, sive exactiones, як це сплачували міста-магдебургії, але у надзвичайних випадках, за необхідності, на них накладалася generalis exactio [8]. Такі податки євреї сплачували до кінця XV ст., до вигнання їх з Литовсько-Руської держави. Але після того, як Олександр дозволив їм повернутися за умови постачання 1000 осіб кінноти у військовий час [9], вони виклопотали собі звільнення від цієї повинності, натомість зобов'язалися взяти участь у сплаті серебщини, відбуванні підвод та інших міських податків. Це звільнення було надане Олександром і підтверджене Сигізмундом I у 1514 р. [10]. Таким чином, євреї були зрівняні у податках з рештою міщанства. При Сигізмунді II Августі розмір податків з євреїв збільшився. На сеймі 1551 р. шляхта просила короля, щоб „жыдове всихъ местъ по черленому золотому на оборону земскую давали" [11], але жодна єврейська община не сплатила цього податку і він був скасований Господарем наступного, 1552, року [12]. Низка сеймових постанов щодо збільшення розмірів податків з євреїв була видана протягом Лівонської війни (на сеймах 1563, 1565, 1566, 1567, 1568 рр.) [13].

Іншу численну групу нормативних актів складають великокнязівські грамоти на пільги для відкупників Господарських мит і корчом, якими звичайно були євреї (протягом XVI ст. євреї займали посади митників у

Луцьку, Володимирі, Бересті, Новогрудку, Мінську, Ковно, Смоленську, Путивлі, Києві, Гродно [14]). Ми погоджуємося з М. Любавським, який вважав, що причиною було прагнення центральної влади збільшити надходження до великокняжої скарбниці та унезалежити вищеназваних осіб від можливої протидії або втручання з боку місцевої влади [15]. У свою чергу, додамо, що, очевидно, така практика виникла у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання вказаній категорії населення судової пільги у більш ранній період нами не виявлено.

8 червня 1558 р. великий князь Сигізмунд II Август надіслав листа "до всих князей, панов, воевод, каштелянов, маршалков, старост, державец, кнегинь, паней, вдов, наместников, тивонов, земян, дворан, войтов, бурмистров, радец и всих врядников его милости господарских и теж князских, панских и духовних", в якому зазначив, що "...каждый мытник и поборца, албо арендаръ, хто бы одно колвек яким пожитком скарбу нашого шафовал, водле постановеня нашого, не повинен ни перд ким иным, толко перед нами, господарем, або паном подскарбием земским, або теж, кому быхмо мы злецыли, становитися и отказовати..." І далі: "...приказуем, аж бы есте всих справец и слуг ...поборовых и мытных, кром права горячого и иного злочинства, сами не судили и врядником своим судити не казали, и кгвалтом их до того не примушали, трудностей ни которых над росказанье и постановене нашо не чинечи..." [16]. В іншій грамоті великого князя читаємо: "Мы, господарь, постерегаючи того, якобы за тими споры и незгоды вашими, шкода в пожитках скарбу нашого не делалася, для тогож, естлибы есте собе от них в той справе мытной кривду якую мели, ... тогды приказуем вам, ажбы есте теперь зараз в том з ними перед нами, господарем, яко в речи поборовой, расправилися, а заочне никоторых пофалок им самим и справцам их не чинили" [17]. Отже, бачимо, що також звільнялись від місцевої підсудності і чиновники, яких митники розсилали для збирання королівських мит. Таким чином, митники, корчмарі та інші відкупники стали групою, яка отримала право виключної підсудності.

Надання судового імунітету стосовно регіональних судів не тільки аристократам-магнатам, а й відкупникам великокнязівських статей прибутку, які звичайно були євреями-простолюдинами, свідчить про певний прагматизм державної влади у підході до цього питання. Однак, обсяг такого імунітету різнився для магнатсько-шляхетської верхівки і для відкупників. На відміну від магнатів, які отримували право "не судитись у поветех" до життя, відкупники користувалися цією пільгою лише доки знаходилися на посаді. Крім того, слід зазначити, що відкупники великокняжих статей прибутку були підсудні центральному суду лише по цивільних справах; по тяжких кримінальних справах, особливо при впійманні їх на "гарячому вчинку", їх мали судити місцеві суди. Очевидно, це пояснюється тим, що регіональні суди могли вчинити правосуддя на місці негайно; при передачі ж справи до центрального суду майже неминучим було б зволікання, оскільки гаявся час на подорож до місця перебування великого князя. Отже, на нашу думку, влада

починає усвідомлювати суспільну небезпечність тяжких кримінальних злочинів і намагається забезпечити оперативне судочинство по таких справах.

Партикуляризм права, який існував у державі до видання Статутів Великого князівства Литовського, і двірцево-вотчинна система управління зумовили можливість видання нормативних актів не тільки центральною владою, а і місцевою. В 1506 р. князь Федір Пинський дав пинським євреям місце під синагогу і цвинтар, а також поширив на місцеву єврейську общину великокнязівський привілей євреям [18].

Ще одну групу правових норм, які регулювали правовий статус інородців, складали процесуальні норми, викладені у Статутах 1529, 1566 і 1588 років. Євреї і татари не допускалися до свідчення проти християн у державних судах (див.: Статут 1529 року, розд. VIII, арт. 5; Статут 1566 року, розд. IX, арт. 30), лише Статут 1588 року дозволив свідчити татарам-шляхтичам (розд. IV, арт. 76; розд. XI, арт. 33).

Держава дбала про те, щоб євреї і татари не ставали власниками невільників-християн. Статут 1529 року (розд. XI, арт. 5) встановив, що знов куплена інородцями челядь отримує волю; татарам законодавець залишив ту челядь, яка була надана їм „за продков" великого князя. Статут 1566 року (розд. XII, арт. 5) підтвердив і доповнив цю норму: каралося смертю приневолювання християнських годувальниць до годівлі „бусурменських" і „жидівських" дітей, а також насильне навернення невільників у юдейство або іслам. Крім того, регламентувалася кількість прикрас на одязі євреїв, артикул 4 розділу XII зобов'язав їх носити жовті берети і жовті намітки для зовнішньої відмінності від християн. Статут 1588 року скасував останню принизливу норму, але залишив діючими заборони тримати у неволі християн; смертна кара за притягнення християнок до годування татарських і єврейських дітей була замінена штрафом (розд. XII, арт. 9).

Артикулом 35 розділу XIV Статуту 1588 року було заборонено входити у межі Великого князівства Литовського циганам. Вмотивовано заборону так: „Ижъ цыгани суть люди непотребные и порожнуючие... пожытку намъ и никому в Речы посполитой не чынятъ, але... шкода черезъ нихъ... немалая ся деетъ." Вказувалося також, що циган використовують ворогуючі з Річчю Посполитою країни як шпигунів. Тому воєводам і старостам було наказано не пускати циган на територію держави, а тих, які вже потрапили у князівство, виселити. Переховування циган каралося штрафом у 12 коп грошей на користь Господаря. Отже, ставлення державної влади до інородців визначалося, виходячи, насамперед, із прагматичних міркувань.

Відносини типу „інородці - християни" врегульовувалися владою у випадках виникнення справ між інородцями і корінним населенням. Судові справи між інородцями розглядали спеціальні суди, які діяли за національним правом, але у випадку виникнення справи між іновірцем і християнином застосовувалося діюче в державі литовсько-руське право. Судові акти вказують на випадки, коли інородці повторно зверталися до суду, оскільки, на їхню думку, винесене судове рішення не було справедливим. Так, 25 червня 1551 р. пинський староста Петро Кирдейович Мильський за наказом

Господаря повторно розглядав вже вирішені ним же справи, на які надійшли скарги. У звіті старости читаємо: „ ... татарамъ клецъкимъ Ажьбердею Богъдановичу, Данильцу, Ивану Шиломановичу и Левушку досыть уделалъ за чотыри копы грошей, которые на нихъ безвинне взял, кгды ихъ былъ до везенья замъкового клецъкого посажати велелъ"; „ ... жиду пинскому Якубу Захарчу досить уделалъ за 15 коп грошей и за двое коней, которые былъ староста на немъ взялъ, яко бы он у свято жыдовское дрова возити казалъ и зъ оными дровы яко бы челяд его у пущи поймала и до замку привела..." [19].

За Талмудом, при виникненні справ між євреями звертатися можна було тільки до єврейських судів. Але аналіз судових актів XVI ст. дає змогу стверджувати, що євреї охоче звертались в українські суди при виникненні справ на ярмарках, під час подорожей тощо, тобто за таких обставин, коли не було змоги звернутися до свого національного суду. Так, 1 липня 1445 р. Львівський суд розглядав справу купців-євреїв Іллі з Грубешова і Сахна зі Львову про боргові конфлікти, які виникли під час торгової подорожі сторін до Києва і перебування і Луцьку [20]. Вже згадуваний пинський староста Петро Кирдейович Мильський 25 червня 1551 р. розглядав скаргу єврея Якуба Захарича на єврея Куска Песаховича і єврейкою перехрестком Ганною [21]. Рішення були винесені на підставі норм литовсько-руського права.

Прикладом втручання державного уряду в справи інородців з християнами можуть служити справи володимирських євреїв, яких в 1564 і 1566 рр. звинувачували в ритуальних вбивствах християнських дітей. Оскільки звинувачення грунтувались на плітках та чутках, а свідків "віри гідних" не було, Сигізмунд II Август проголосив звинувачених невинними і додав, що надалі справи з таких звинувачень мають бути порушені тільки за наявності трьох свідків-євреїв і чотирьох християн. Король заявив, що такі наклепи викликані прагненням "некоторых подданых его милости господарских, аби моглы жидов з мест выкоренити", а справедливість потребує, щоб "им, яко иным народом и иноверцам, в панствах его милости господарских волно перемешкиваючим, поживення слушного вживати". Тому Сигізмунд-Август проголосив, що такі справи "нигде инде не маем судити, одно на вальном сойме, где будем з зуполною радою нашою седети..." і нагадав про "тот артикул з статуту прав земских, абы таковые помовцы на бачности мели, иж кто на кого ведет, а не доведет, тым самым мает быти каран." З прохання володимирських євреїв великий князь наказав "то на рынку у Володимери в торгу обволати" [22]. Як бачимо, Господар посилається на норму литовсько-руського права.

Таким чином, правовий статус інородців у Великому князівстві Литовськму протягом XV – XVI ст.ст. регулювався як у публічній, так і у приватній сфері. Документами, які юридично закріплювали правове становище інородців, були привілеї, жалувані грамоти, спеціальні Господарські листи. З появою писаного права статус інородців регулювався Статутами Великого князівства Литовського. Юридичні акти, які регулювали відносини інородців з державою, видавалися з ініціативи державної влади, а

відносини приватного характеру – у випадках безпосереднього звертання інородців до державних органів.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. С. Бершадский. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – СПб., 1883. 2. М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. – К., 1901; Ф. Леонтович. Очерки по истории литовско-русского права. – СПб., 1894; Е. Севортян. Документы на половецком языке XVI века (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины).– М., 1967. 3. М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах // Университетские известия. – 1901. – № 10. – С. 649. 4. Там само. – С. 650. 5. Н. Максимейко. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902. – С. 164. 6. Статути Великого князівства Литовського. – Т. II. – Одеса, 2003. – С. 411 – 412. 7. М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах // Там само. – С. 650. 8. С. Бершадский. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актовых книг Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. – Т. I – II (1388 - 1569). – СПб., 1882. – С. 31. 9. С. Бершадский. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве. – С. 264. 10. С. Бершадский. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актовых книг Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. – Т. I – II (1388 – 1569). – С. 148. 11. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Т. 1. – Ч. V. Акты о городах (1462 – 1798). – К., 1869. – С. 49 – 50. 12. С. Бершадский. Документы и регистры к истории Литовских евреев из актовых книг Метрики Литовской, Виленского центрального Архива и некоторых печатных изданий. – Т. II. – С. 26. 13. Там само. – С. 118, 193, 197, 206. 14. М. Любавский. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. – М., 1892. – С. 628. 15. М. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах // Университетские известия. - 1902. – № 2. – Приложение.– С. XIII. 16. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского. – К., 1868. – С. 110 – 111. 17. Там само. – С. 105. 18. А. Грушевский. Очерк истории Турово-Пинского княжества // Университетские известия. – 1902. – № 7. – С. 31. 19. Там само. – С. 130. 20. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина // Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1990. – С. 26 – 28. 21. А. Грушевский. Очерк истории Турово-Пинского княжества // Университетские известия. – 1902. – № 7. – С. 129. 22. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией Владимира Антоновича и Константина Козловского.– С. 93 – 102.*

ГРОЗОВСЬКИЙ І. М. (м. Запоріжжя)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Важливу роль у процесах українського державотворення відіграла Запорозька Січ. Існування Запорожжя серйозно перешкоджало турецько-татарській агресії проти України, Росії, Польщі, відволікало її від Західної Європи. Січ розхитувала могутність Польщі, стала ферментом Хмельниччини. Бастіон козацтва не змогла пройти духовно-католицька експансія на Схід. Військово-політична організація низового козацтва була одним із зразків при створенні української козацької держави в ході національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст.

Військо Запорозьке було багатонаціональним за своїм складом, на що неодноразово вказували дослідники запорозького козацтва. На жаль, тема міжнаціональних стосунків в Запорозькій Січі залишається малодослідженою. Етнонаціональний чинник в становленні та розвитку запорозького козацтва слід розглядати з урахуванням дії соціальних та релігійних факторів.

В процесах виникнення запорозького козацтва вирішальну роль мали соціальні причини. Живучи в Січі без жінок і нащадків і зменшуючись у кількості від постійних воєн, хвороб і старості, запорозькі козаки всіляко намагалися поповнити свій склад і збільшити своє військо. Козаки приймали до себе кожного, хто зміг добратися до Січі і був згоден прийняти січові закони. Серед втікачів були представники різних соціальних груп: селяни, козаки-випицики, які не попали в реєстр, дрібні шляхтичі, міщани тощо. Здебільшого втікачами були люди, які вступили в конфлікт з суспільними порядками: боржники, злочинці, жононенависники. Їх об'єднувало одне – потяг до свободи. Багато їх приходило на Січ, але не всі тут залишалися. Козацьке суспільство було відкрите для новоприбулих, але висувало до них певні вимоги. Стихійне утворення Запорожжя показує, що справжнього, "природного" козака не можна створити штучно, шляхом спрямованої організації. Козаччина була гостинною для самітників, але не всі їй підходили, та й не всі виявлялися готовими до випробувань — там могли вижити лише люди виняткових фізичних і душевних якостей. Серед новоприбулих були представники різних національностей, хоча, звичайно, переважну більшість населення Січі складали українці.

Аналізуючи матеріали Архіву Запорізької Січі, слід вказати на головні причини притоку людей різних національностей та народностей на Січ. Перша причина - це зростання феодального та національного гніту на Україні та в сусідніх державах і землях. Друга причина була зумовлена тим, що Запорожжя знаходилося на торговельних шляхах, де збігались інтереси трьох сусідніх держав — Польщі, Росії з Гетьманщиною та Туреччини з Кримом. Третя причина була викликана утворенням державності на Січі, значним

пожвавленням розвитку господарства та економіки Запорожжя, зростанням потреби в робочих руках [1].

На Січ люди потрапляли різними шляхами. Архів Січі зберігає масу документів. Ось лише два з них, протоколи допитів гайдамаків. «Родился я в Литве, имя же мое было Иван Сулистрович. Будучи на службе у господина Мокровского, приехал в Киев. Когда же по Киеву шатался, подмовили меня козаки сечевыя, с которыми севши в дуб, поехал до Сечи и приехавши пристал в курень Каневский, где названо меня Иваном Ляхом». Інший козак, Василь Перехрест, повідомляє, що «родился он в польской области от евреина Айзика и с его (Василия) добровольного согласия привезен козаком Яковом Коваленком на Сечь»[2].

Січ підтримувала свою людність шляхом поповнення нових членів на місце вибулих. При нагоді вливались у Січ звільнені з турецьких галер бранці, представники європейських і азіатських народів. Тому серед запорожців траплялись французи, араби, китайці. Є згадка, що в Криму, Туреччині, Польщі брали запорожці людський полон з хлопців, виховували їх і, коли ті виростали, комплектували ними, на зразок яничарів, свої лави [3]. Наприклад, відомий запорозький ватажок Павло Бут (Павлюк) за походженням був турком.

Отже, серед втікачів та торгових людей на Запорожжі були представники різних національностей, зокрема — українці, поляки, росіяни, литовці, молдавани, білоруси, болгари, чорногорці, турки, татари, греки, євреї, вірмени, німці, цигани, французи, італійці, іспанці, англійці та представники інших народів. Відомо, наприклад, що грузини, які втекли на Січ із татарської неволі, навіть заснували слободу Грузинівку, яка входила до Протовчанської паланки. В Архіві Запорізької Січі знаходяться відомості про втечу ногайських невільників грузинів та татар на Січ, а також - про втечу греків, які знаходились у неволі в Очакові, на Запорожжя.

Звичайно, не всі втікачі ставали козаками, але нікому з них шлях до козацтва не був заказаний. Січ могла стати притулом для будь-кого, без різниці роду-племені. За переказами, до Січі приймали всякого, хто лише міг перехреститися. Згідно реєстру п'ятисот низових козаків за 1581 рік, українці (разом з білорусами) складали 83 відсотки особового складу, поляки - 10, серед решти - росіяни, двоє черкесів, по одному німцю, сербу, татарину [4]. Хоч курені поповнювалися переважно українцями, через Січ вливалась в Україну і стороння кров.

Прийнятий до запорозького братства записувався за власним бажанням в один із 38 січових куренів і тут же, під час запису, змінював своє прізвище на якесь нове прізвисько, яке дуже часто характеризувало його з зовнішнього чи внутрішнього боку. Істинну причину зміни прізвища подає Д.І.Яворницький. «Часто на запит російського чи польського уряду, чи немає в Січі якогось Іванова чи Войновича, запорозький Кіш відповідав, що таких осіб у Січі немає, а є Задерихвіст чи Загубиколесо, котрі вступили до лав козаків приблизно в той час, про який запитують московські чи польські власті» [5]. Запорозькі прізвища, одержані новоприбулими на Січі, нерідко відображали

національність цих людей. У реєстрі та компутах знаходимо прізвища Турченко і Татарченко, Лях і Полулях, Волох, Француженко, Жидовенко та інші.

Чільне місце в економіці Запорозької Січі як держави відігравала торгівля. Запорожці торгували самі, а також давали змогу займатися ремеслами і торгівлею представникам інших національностей - грекам, євреям, вірменам, татарам. За часів Нової Січі обсяг торгівлі зріс настільки, що було навіть утворено торгівельну єврейську компанію на Січі. Цьому факту передували події, які свідчать не тільки про віротерпимість, а й про лицарський гуманізм козаків. В Архіві Запорізької Січі знаходимо свідчення, що під час літньої кампанії 1770 р. загін січовиків під проводом Данила Третяка захопив ханський обоз та ясир (невільників) - волохів та євреїв. Євреїв поселили в Новому Кодаку і утримували за рахунок громади. Викуп козаки взяли символічний (600 злотих) на покриття витрат по утриманню ханських в'язнів, хоча, як свідчили самі бранці-євреї, хан зажадав би за них не менше 8 тисяч злотих. Незабаром після повернення полонених євреїв додому Кіш одержав листа від Уманського Єврейського кагалу «з подякою і презент» (цукор). Крім того, уманські купці Хаїм Беркович, Нусим Нусимович, Самуїл Маркович та інші повідомляли Кіш про своє бажання постачати на Січ необхідний товар. Кошовий отаман П.Калнишевський подякував кагалові за листа та запросив євреїв торгувати на Січі. Єврейська компанія торгувала протягом 1772-1775 рр. в Січі, обох Кодаках і Похідному Коші, маючи зв'язок з Кримом [6].

Запорожжя відіграло значну роль у справі консолідації українського народу, в формуванні його національного типу. В Січі нічого не важили відмінності регіонально-етнічної ідентифікації - Січ нівелювала їх. Там "малорос" - полтавець, волинянин, подоляк, галичанин однаково ставали просто українцями.

Закинутий у будь-який куток України, запорожець всюди був своїм, діяльним, авторитетним, консолідуючим елементом. Низові козаки ділом довели, що, опинившись у чужих краях - в Олешках, за Дунаєм, на Кубані, - вони і там залишалися українцями.

Запорожжя не мало достатньої сили для державного об'єднання України, але всі окремі частини українського народу, хоч кожна з власною політичною долею, вважали і вважають запорожців своїми. Існування козацтва й Запорозької Січі як всеукраїнських народних явищ дає право кожному українцеві думати, що він "козацького роду".

Осторонь національної справи не стояла і козацька верхівка. Запорозької старшини майже не торкнувся процес спочатку польської, а потім російської денаціоналізації українського панства. В Гетьманщині, яку Запорозька Січ пережила, відмежування панівних кіл від народу зайшло набагато далі.

Січ знаходилась на жвавому місці. З усіх боків спостерігався постійний потік людей. Запорожці постійно знаходились у русі - в походах, офіційних і торговельних зносинах із сусідніми народами. За умов постійного спілкування з оточуючими народами загальний культурний рівень дуже

підвищувався за рахунок освічених, бувалих козаків, які володіли кількома іноземними мовами. Знайомство з європейськими ідеями самоуправління й поняттями громадських вільностей розширювало політичну культуру Запорожжя, збагачувало суспільне життя Січі. Зв'язок з довколишнім світом дуже полегшував Дніпро як зручна і порівняно безпечна транспортна артерія.

Прагнення до відокремленості не переходили на Запорожжі в ізоляціонізм і націоналізм. До автономних і сепаратистських настроїв не домішувались націоналістичні. Серед різноплемінного виру, в якому він жив, не можна уявити запорожця примітивним, дріб'язковим, обізленим націоналістом, зацикленим на неприязні й ворожнечі до сусідніх народів. Почуття значущості запорожцю надавала не національна, а скоріше станова приналежність.

Вони ставилися до представників інших народів, як до рівних. Навряд чи образи запорожців годяться для відновлення духу агресивного націоналізму. Ні з одним із сусідніх народів - поляками, татарами, росіянами - не сварились запорожці навіки, не заходились безтямною ненавистю. Козаки то воювали із сусідами нещадно, то мирились і заводили союзницькі зв'язки, а господарські ніколи й не переривались, - якщо не з приязні, то заради взаємної вигоди.

Запорозька Січ - явище патріотичне. Військова активність Запорожжя мала подвійний характер: з одного боку це були війни лицарсько-патріотичні з національними й релігійними мотивами. В таких війнах Січ проявляла себе як форма злиття армії, війська з народом. В інших випадках запорожці вели, так би мовити, ділові війни, коли більше цікавились майном ворога, ніж перемогою над ним. Воюючи на всі боки, Запорозька республіка ніколи не ставила себе у становище поза союзниками. Кіш діяв гнучко, не прямолінійно. Часто брав не силою, а політикою, діючи за прислів'ям: "При нужді і чорт може бути братом". Запорозька політична поведінка — це тактика, що складалася з суми дій згідно з вимогами моменту, при стратегії збереження свободи. Проводячи політику тимчасових союзів, Кіш не зв'язував себе ні дружбою, ні ворожнечею. У запорозькій політиці сталість і щирість не грали ніякої ролі. "Хоч я і присягнув російському цареві, але государя польського не залишу", — відверто говорив славнозвісний кошовий Іван Сірко. Іншим разом він скаже: "Я не друг ляхів, я їх ворог, але татари ворог не гірший". За законами політики, як пошуку вигоди у сфері державних інтересів, потенційні вороги і союзники розглядаються як змінна величина, інколи змушуючи виступати в союзі із зовсім чужим проти кровно і духовно близького. Водив же Богдан Хмельницький за собою орду проти поляків, а Іван Виговський ішов з козаками, поляками і татарами проти росіян. Запорожці ворогували з гетьманом Іваном Мазепою, а потім разом з ним і шведами виступили проти Петра I [7].

Січ Запорозька — українська героїчна епопея і по-справжньому народне явище. Вона втілювала національну єдність перед загрозою зовнішньої небезпеки та викликів життя без роз'єднуючого соціального антагонізму.

Українству запорожців властиві елементи постійності, відданості, особливо в релігійних питаннях. Січ не знала церковних розколів, релігійних

єресей. Тому в силу обставин ставши оборонцями України, запорожці увійшли в її історію і як лицарі православ'я. На Запорожжі не порушили морального закону, за яким жоден народ не може існувати й розвиватися без національно-релігійних основ.

Релігійну ситуацію в Україні часів козаччини не можна зрозуміти поза контекстом стану європейського християнства XVI-XVII століть. Жорстокості інквізиції та діяльність єзуїтів, передусім на Заході, викликали відторгнення католицизму. Папство як духовна монополія та світська централізована міжнародна організація стало на заваді створення деяких національних держав.

За своєю суттю протестанська Реформація постає "рухом політичним, лише прикритим релігійною формою, будучи частиною довгої боротьби грошовитих класів Європи за владу". Крім оновлених на основі моральних претензій до католицизму догматів віри, переможці розраховували на припинення виплат Святому престолу важкої церковної десятини, а також на конфіскацію багатющих маєтків католицької церкви.

Виклик католицизму, кинутий на самому Заході, в Україні спонукав до духовного самовизначення як форми національної самосвідомості. Природно, що в своєму потязі до самоствердження козацтво шукало опори в минулому, в історичному досвіді народу, де знаходились витоки національної самобутності, неповторної своєрідності. Так козаки - і гетьманці, і запорожці - лише утвердились у відстоюванні своїх прадавніх національно-релігійних коренів.

З XVI віку низове козацтво, до того більше сторіччя вірний васал польської корони, починає непримиренно ворогувати з Польщею. Важко не помітити, що поворотним пунктом у поведінці козацтва стала Брестська (Берестейська) унія 1596 р., як тільки відчулись її політичні наслідки. З цього моменту розпочалася безперервна півторавікова епопея козацько-народних повстань з національно-соціальними мотивами, замішаними на міжконфесійному протистоянні, - від бунту Северина Наливайка (1596 р.), діяльним помічником якого був православний священик, його брат Дем'ян, до Коліївщини, на чолі якої став чернець Медведівської обителі св. Миколая, колишній запорозький козак Максим Залізняк.

З самого початку унія набула характеру безчещення й вірогоніння на православних - у цьому головна причина її неуспіху. Замість рівності народів і вір, натомість компромісу й консолідації суспільства унія породила його трагічний розкол. Віднесення більшості віруючих до числа схизматиків баламутило державу, розкривалася скринька Пандори невичерпаних міжконфесійних непорозумінь, образ, неспокою. Стіну неприязні й відчуження зводили з обох кінців. Католики наступали з гоноровою самовпевненістю своєї культурної зверхності. Українець ними сприймався не як людина з іншим духовним началом, а здавався просто нижчим, неповноцінним типом.

З боку войовничої козаччини неприйняття латинства носило певною мірою стихійно-викличний характер. Визнання унії означало певну втрату

національних рис, перехід у якийсь проміжний стан. Запорожці з властивою їм манерою дошкульно висміювати все, що їм не подобалось, давати влучні прізвиська й клички, дражнили уніатів "полуляшками", "недоляшками", "недовірками" і т.п.

В обставинах епохи примирливі жести були неможливими або марними. Боротьба стала неминучою, коли козацтво - найбільш впливовий, політично енергійний соціум України - сприйняло унію як загрозу своїй національній і релігійній ідентичності. У зневажливій зверхності, в ставленні до себе як до "недохристиянізованих" людей наші предки відчули глибоку, можливо, непростиму образу національним почуттям.

Не випадково змінюється напрям воєнної активності Запорожжя. До того смертельні вороги, татари стають союзниками в боротьбі проти Польщі. Орда майже постійно перебуває в Україні, попутно грабуючи та хапаючи ясир. Так ірраціональна віронетерпимість послаблює місію козацтва захищати Україну і саму Польщу від турецько-татарських навал.

Вірність православ'ю стає ознакою національного патріотизму. Вже не кажучи про запорозьку старшину, українські політичні лідери - Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа - своєю поведінкою незмінно підкреслюють ревниве православ'я. Серед гетьманів бували поляки і навіть турки за етнічним походженням, але обов'язково православного віросповідання.

Один за одним знатні магнатські роди Вишневецьких, Заславських, Збаразьких, Острозьких та інших, колись стовпів православ'я, переходять у латинство. Сучасний дослідник історії Запорожжя Д. С. Наливайко вживає терміни "покатоличення і денаціоналізація" [8], коли говорить про перероджения української шляхти, яка прийняла унію. Лише дві національні сили піднялися на захист прадавньої віри — сила інтелектуально-моральна з представників духовенства й вірної православ'ю шляхти, а також сила козацтва. Їхніми союзниками стають міщанські православні братства.

Очолюють табір захисників православ'я темпераментні запорожці. Віднині ні Польща, ні Україна не знають внутрішнього спокою. Крім зовнішніх фронтів, два народи знаходяться в постійній сутичці, взаємно паралізуючи розвиток державного життя, розоряючи себе та виснажуючи національні сили в боротьбі. Запорожці знаходяться в центрі подій. Для соціально і національно пригнобленого простого люду Січ стає символом свободи й оплотом віри.

З часів унії Запорозька Січ демонструє глибоку релігійність і непохитну прихильність до православ'я. В Січі єдність віри навіть серед представників різних національностей була обов'язковою. Січове товариство не терпить релігійного дисидентства у власних рядах. Так, однієї підозри в переході в унію стало достатньо, щоб кошовий Грицько Чорний поплатився життям.

В критичний для долі православ'я момент з ініціативи ряду політичних і церковних діячів України створюється рятівний для православ'я союз церкви з козацтвом, соціальні й політичні змагання козаччини підсилюються національно-релігійними ідеалами.

Ще однією з причин неприйняття унії було те, що під час об'єднання західної церкви із східною їх соціальні ідеали, закорінені в масовій психології, виявилися не зовсім сумісними.

Східне християнство по-своєму дивиться і пояснює світ. Святі отці православної церкви найважливішим у людині визнавали скромне служіння, самовіддане виконання обов'язку. Православ'я апелює до почуття, а не до розрахунку, зневіра або відчай вважаються серйозним гріхом. У православній системі цінностей духовний персоналізм протиставляється корисливому індивідуалізму, матеріальні інтереси займають хай неабияке, а все ж підпорядковане, другорядне значення. Подвиг обов'язку, довготерпіння, жертовності складає ядро православної віри, її духовне багатство, хоч такі якості й припускають деяку соціальну інертність.

Лише в православному середовищі могло зародитися козацтво. Православні ідеали якнайкраще підходили козакові. Запорожець страчував життя в боях та поневіряннях не заради прав, хоч він їх і мав серед своїх, а задля загальнонаціональних інтересів, незалежно від того, усвідомлював він це, чи ні.

Позитивна роль західних церков безперечна. Правда, що християнство західного типу більш пристосоване до прагматичних реалій, ніж православ'я. Проте католицька церква ніколи й ніде не мала чисто національного характеру. За рахунок свого космополітизму, глобального поширення, міжнародної політичної активності католицизм був і залишається наднаціональним за своєю сутністю. А православ'я ніколи не займало іншої позиції, крім національної. Тим більше це стосується українців з українців — козацтва. Запорожця навіть можна вважати націоналістом, але націоналістом не з причин зневажливої ксенофобії, а за відданістю вірі й своїй становій відокремленості.

Віра Христова була для козака чимось більшим, ніж храмовим благочестям, не обмежувалася лише обрядовістю церковної служби. Між православ'ям і козаччиною існував глибокий внутрішній зв'язок. За православною традицією, людина служить Богові не стільки розумом чи діяльністю, скільки всім своїм життям. Страждати мовчки, підкоритися долі, а не змінювати її, — ось християнська заповідь, яку прагнули дотримуватися запорозькі козаки. Саме такі люди і здатні були віками стояти на смертоносному пограниччі живою стіною.

На Запорожжі не відомі церковні розколи та єресі. "Ми старовини не рухаємо, а новин не вводимо", — казали про себе запорожці. Тільки патріархальне православ'я могло бути духовною основою запорожування й козакування. Не випадково лише православним народам властива козаччина.

В запорозьких степах, де безсила будь-яка влада, молитва виконувала свою роль, - вона утихомирювала людську душу серед безкінечних жахів війни, втрат, страждань. Церква вселяла в низове товариство спокій, терпіння, подвижництво. Віра надавала запорожцю заповітні основи його життя, що й перетворювало степового бурлаку в народного лицаря, озброєного оборонця України.

Звідси метаморфози нещадного професійного вояка в благочестивого богомольця і навпаки. Коли Січ знаходилась під кримським ханом в Олешках, запорожці рвалися в Україну, в Київ на поклін святим мощам, на прощу й послушенство в монастирях.

На Запорожжі, як і прийнято в православ'ї, церква не протистояла світській владі. Січ ніскільки не теократична, січова церква підпорядковувалась кошовому отаману. Несамостійність духовної влади, на перший погляд, здається слабкістю православ'я, але це його особливість. Таку залежність диктували обставини, бо під тиском агресивних іновірців не було іншого способу вистояти як при владній підтримці й обороні озброєною рукою. Між духовною і світською владами існував взаємонеобхідний союз.

Лише у питаннях віри проявляли запорожці свого роду ідейний фундаменталізм. Їхня моральна сила походила з релігії, містилась у православ'ї. Віра пояснює пристрасність, з якою вели війну обидві сторони. За смутні віки татарщини й ляхоліття низове козацтво перетворилось у борців за віру — лицарів своєї епохи. Завдяки козацькому опорові впродовж двох століть, від Брестської унії до падіння Польщі, так і не вдалося зломити православну церкву.

Боротьба та обійшлася дорогою ціною. Конфесійна несумісність загострювала і так напружені соціальні й міжнаціональні стосунки. Релігійна екзальтація часом доводила людей до взаємного знищення. В засліпленій ненависті зневажалися закони, спалювалися дотла цілі поселення, потішалися муками, прирікали на смерть будь-кого, хто мав нещастя належати до "чужої" віри. Досить нагадати про трагічний 1768 рік, коли за один день уманської різанини повстанці Залізняка й Ґонти знищили до 20 тисяч людей. І ті , й інші в такі моменти забували про Бога, про християнське милосердя. В усі часи релігійний фанатизм страшний і небезпечний тим, що розпалює жорстокість до людей, котрі самі його не розділяють і переслідувати яких немає ніякої рації.

Міжконфесійні протистояння вивільнили масу негативних, руйнівних емоцій. Національна й релігійна нетерпимість, помножена на силу цілих народів, спрямувала їхню енергію непродуктивним шляхом. В Європі релігійні війни, породжені Реформацією, перевернули історію всього континенту. Свого апофеозу релігійна ворожнеча досягла в загальноєвропейській Тридцятирічній війні (1618-1648). 1648 рік, знаменитий у Західній Європі Вестфальським миром, в Україні пам'ятний початком україно-польської війни, спричиненої і соціальними, і національно-релігійними мотивами, яка затягнулася майже на півстоліття.

В нетерпимості релігійної усобиці пролились потоки крові. Запорожців не обминуло історичне правило, за яким люди завзято борються за віросподівальні принципи, хоч і не завжди живуть за релігійними заповідями. По суті війни українських козаків з татарами і поляками були скоріше національно-культурною боротьбою, ніж війнами між державами. І в цьому розумінні вони були війнами за віру. Це надавало боротьбі і благородство, і безпощадність.

На початку XXI ст. ті похмурі часи, схоже, інколи знову нагадують про себе. По світу розростається насильство на етнічній і міжконфесійній основі. На авансцену світової історії на місце ідеології і економіки виходять міжцивілізаційні відмінності, породжені глибинними несхожостями в історії, культурі, традиціях і, що особливо важливо й небезпечно, в релігії. В соціальному житті йде інтенсивний процес десекуляризації суспільства. Культурно-релігійні характеристики менш мінливі, тому вони примирюються між собою і розв'язуються важче, ніж політичні й економічні проблеми [9].

Історичний досвід запорозьких козаків нагадує нам про надзвичайну соціальну цінність суспільного згуртування на ґрунті міжнаціонального та міжконфесійного миру і злагоди.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Латун О.І. Сторінки історії Запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1992. - Ч.1. – С.27-28; 2. Скальковский А. История Новой Сечи. - I, II. – Одесса,1885. – С. 260-261; 3. Праці Комісії для виучування західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 229; 4. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. – К., 1916. – С.191; 5. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.1. - К., 1990 - С. 148; 6. Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.229. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 314. -- Арк. 2, 3-5 та ін.; 7. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. – К., 1995. – С. 120-123; 8. Наливайко Д.С. Козацька християнська республіка. – К., 1992. – С. 146; 9. Докл. див.: Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ ... – С. 125-140.*

РУДИЙ Н. Я. (м. Львів)

ВІДОБРАЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ ЗАСАД УКРАЇНИ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ У СУЧАСНОМУ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВОМУ БУДІВНИЦТВІ

Проголошенням у 1991 році держави Україна, український етнос розпочав новий етап власного державотворення, який став логічним завершенням та вінцем національно-визвольної боротьби. Адже після розпаду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства було кілька спроб відновити українську державність, і що важливо кожній з них передували історичні періоди в яких зберігались та розвивались етнонаціональні чинники на яких виховувалась національна еліта.

Поширення гуманістичних ідей епохи Відродження в Україні розпочалось в кінці XV ст. і тривало аж до кінця XVI ст. В цей час українські землі входили до складу сусідніх держав - Польщі, Великого князівства Литовського та Молдови, український етнос був поділений і проживав на території цих трьох держав. Але незважаючи на такі трагічні історичні обставини даний період відзначається не лише збереженням етнонаціональних засад, але і певним їх примноженням, впливом на культури інших народів.

Перш ніж розглядати етнічні засади в Україні XV-XVI ст. варто визначити поняття самого етносу. Етнос (грец. – плем'я, народ) – стала людська спільнота, що історично виникає на певній території і характеризується усвідомленням своєї єдності та самобутності, спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій та особливостями психічного складу. Розрізняють етнічні (національні) та етнографічні групи [11, с.369]. Важливим є те, що вище перераховані етнонаціональні чинники мають безпосередній вплив на формування державно-правової думки, і епоха Відродження в цьому не виняток. Найкращою ілюстрацією такого впливу є Велике князівство Литовське, в якому як писав Грушевський М.С. „...можемо для короткості називати право литовським, тільки пам'ятати при тім, що етнографічно-литовського в тім праві не було зовсім або майже зовсім нічого..."[1, с.2]. Вплив українських або руських (у XV-XVI ст. тотожні поняття) етнонаціональних чинників був настільки значним, що „... литовські князі брали правні норми з практики і права руських своїх провінцій, і руське право пересаджувалося таким чином на литовський грунт, забиваючи місцеве звичаєве право так грунтовно, що в пізніших правних пам'ятках в. кн. Литовського так як би й сліду не було чисто литовських (в етнографічнім розумінню сеї назви) елементів права [1, с.4]. Це було спричинене, на нашу думку, перш за все культурною відсталістю Великого князівства Литовського не лише в правовій сфері, але і загалом. Звичайно, гуманістична спрямованість першого кодексу давньоруського права „Руська Правда"

(відсутність смертної кари, кровної помсти) відповідала вимогам того часу і в поєднанні з звичаєвим правом виступала ефективним регулятором суспільних відносин.

Такий потужний вплив та запозичення культурних надбань Київської Русі та Галицько-Волинського князівства не міг тривати вічно. У XVI ст., зокрема 1529 р. право було кодифіковане в Першому Литовському статуті, він крім давньоруських норм, містив також чимало засад, запозичених з українсько-білоруського та литовського звичаєвого права. Другий (1566) і Третій (1588) Литовські статути зберегли багато з цих норм, хоч сприйняли чимало і з польського права, а також з розроблених європейськими правознавцями доби Відродження нових правових засад [4, с.58]. Варто зазначити, що Перший та Другий (його ще називають Волинський) Литовські статути були створені при безпосередній участі української знаті і етнонаціональний чинник в них мав значну вагу. Третій Литовський статут, прийнятий після Люблінської унії 1569 р. захищав інтереси населення Литви від польської експансії, гарантував українському (руському) народові право судитися за нормами свого звичаєвого права у т. зв. копних судах (громадських судах селян та міщан), вимагав, щоб суддів і управителів обирали з людей "годних в праві і письма руського умістних" [5, с.210].

Схожі сприятливі умови для збереження та розвитку українських етнонаціональних чинників були і в Молдові. Молдовські землі довгий час входили до складу Галицького князівства. Тому, коли наприкінці XIV ст. в басейні рік Прута, Дністра і Дунаю виникла самостійна Молдовська держава, вона успадкувала від попередніх століть руське письмо і руську офіційно-ділову мову [8, с.10]. Можемо висловити припущення, що разом з писемністю було перейнято і певні правові звичаї.

Зовсім інша ситуація склалась на Галичині, яка булла під Польщею. Тут українській культурі було надзвичайно складно конкурувати з польською, яка стояла на досить високому щаблі розвитку і мала постійну підтримку держави. Конфлікт загострювався постійним протистоянням православної та католицької віри. Як пише Грушевський М.С. "Таким чином у всіх тих трох верствах, що мали якийсь вплив і значіннє – політичне, культурне або економічне, серед шляхти, міщанства і духовенства – український елемент в західній Україні був відтиснений на далекий плян..."[2, с.13].

Яскравим прикладом виникнення протиріч етнонаціонального характеру між польським та українським бачимо зокрема у праві – "... в Польщі дуже рано виробляється принціп, що право власности на землю належало її привілєгіованому державцеви – князеви, шляхтичу чи церкві. Противно в давній Руси в XII-XIII в. відріжняються виразно осібні групи селян на чужій землі й осібні – селян-власників (смердів)"[1, с.152].

Зважаючи на постійні обмеження українських етнонаціональних чинників Польською державою відбувається їх централізація у містах, які були наділені Магдебурським правом. Саме тут організовуючись в релігійні та ремісничі братства, де особливо ревно слідкували за моральною стороною своїх членів [6, с.38], і продовжувалась творитись українська культура.

Важливим є також творчий доробок українських діячів епохи Відродження, який просякнутий гуманістичними ідеями. Найбільш яскраві з них постаті - Юрій Дрогобич (бл.1450-1494), Павло Русин (бл. 1470-1517), Станіслав Оріховський-Роксолан (1513-1566). Звеличення сили людського розуму та творчого поступу було характерним їх працям.

Концепція природнього права, що з'явилася в XVI-XVII ст. ставила на чільне місце невідомі у докапіталістичні епохи поняття вроджених для кожного індивіда особистих свобод. На цих позиціях стояли Ст. Оріховський та П. Русин, які вважали, що людина в цивілізованій державі повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри, право слідувати вказівкам власного розуму [9, с.9]. Такі сміливі на той час думки були викликані необхідністю підтримати власний народ у його боротьбі за самовизначення та примноження його культурних здобутків в період відсутності держави.

Український етнос в період епохи Відродження відзначається активною боротьбою (хоч і не завжди) за примноження та збереження вже існуючих культурних здобутків, частина яких своїм корінням сягає у часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства і як зазначив Залізняк Л.Л., що татарська навала та бездержавність українського етносу в XIV-XVI ст. не перервали протяглість етнічної самосвідомості українців [3, с.136].

Важливим, на нашу думку, є відображення етнічних засад України епохи Ренесансу в сучасному державно-правовому будівництві. Адже держава є вирішальним чинником формування нації. Фактом свого існування держава не тільки служить справі консолідації тереторіальних та господарських спільнот, а й сприяє через свої інститути усвідомленню їх як єдності... [7, с.122]. Використання таких невід'ємних прав як на повноцінне життя, свободу совісті, слова, віри, право слідувати вказівкам власного розуму є важливою складовою Конституції України прийнятої 28 червня 1996 року.

На нашу думку, актуальним на сьогодні є використання концепції природнього права Ст. Оріховського-Роксолана про вроджені для кожного індивіда особисті свободи.

Отже, підсумовуючи все вище сказане, можемо стверджувати, що гуманістичні ідеї епохи Відродження в Україні розвивались на основі давніх етнічних традицій. Така спорідненість призвела до виникнення прогресивних державно-правових вчень та поглядів, які є надзвичайно актуальними і на сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. 2. Т.5 - Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – 1994. – 704 с. 3. Грушевський Михайло Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. – К.: Львів, 1912 – 248 с. 4. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К: Бібліотека українця, 2004. 5. Історія української культури. У 5-ти томах. Т.2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст.: Я.Д.Ісаєвич, В.С.Александрович,*

Р.Й.Голик, С.А.Макарчук, С.П.Павлюк, І.В.Паславський; За ред. Я.Д.Ісаєвича. – К.: Наукова думка, 2001. – 848 с. 6. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с. 7. Марочкін В.П. Українське місто від XV до середини XVII ст. Звичаєво-правова атрибутика як історичне джерело: Історична монографія. – Toronto: Hypertext Plus, 1999. – 157 с. 8. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Товариство „Знання", КОО, 1998. – 251 с. 9. Українські грамоти XV ст. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. Потебні; Підгот. тексту, вступ. ст. і коментарі В.М. Русанівський. – К.: Наук. думка. 1965. – 163 с. 10. Українські гуманісти епохи Відродження. У 2-х тт. – К., 1995. 11. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: „Укр. енцикл.", 2001 – т. 2: Д-Й. – 1999. – 744 с.

НОВІКОВ С. К. (м. Вільнюс)

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В XVI В. (ПРОЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ И ВОЕННОЙ РЕФОРМЫ И.С. ПЕРЕСВЕТОВА)

В XVI в. на службу к русскому царю Ивану IV поступил в качестве воина служилый человек Иван Семенович Пересветов. В середине XVI в. он подал на имя царя две Челобитные: Большую и Малую. В Большой он критиковал замеченные им «неустройства» в государственно-правовой организации государства и, особенно, в военном деле, а в Малой - «печаловался» о превратностях, постигших его на русской службе. По-видимому, ко времени обращения к царю, автор челобитных прожил и прослужил в России достаточное количество времени (сам он в Большой Челобитной пишет о том, что прожил в России уже 11 лет), позволившее ему подробно ознакомиться с положением дел в стране, ровно, как и в области военной службы. Знание ситуации в государстве сказалось и в выборе тех литературных приемов, которыми он воспользовался. Обращаться к Ивану IV (Грозному) с открытыми предложениями, изложенными прямым текстом было смертельно опасно, поэтому наш реформатор выбрал для своих проектов прием, позволивший ему воспользоваться политическими параллелям и историческими ассоциациями. При помощи острых сравнений, Пересветов достигает злободневности, казалось бы, далеких исторических событий. Он построил свое повествование таким образом, чтобы читателю стало очевидно, какие социальные и политические порядки могут привести страну к гибели и, напротив, в результате, какого политического и военного устройства, государство одерживает многочисленные победы во внешней политике и укрепляется во внутренней сфере. Соответствие исторической действительности, при таком методе изложения, совершенно не обязательно, главное подобрать факты и так выстроить событийный ряд, чтобы он подтверждал необходимость скорейшего осуществления предложений реформатора.

Предметом критики социального устройства и государственно-правовых порядков Пересветов выбирает «греческое царства» (Византию) и поводом к этому служит его поражение в войне с Османской империей (Блистательной Портой) в 1453 г. Мыслитель анализирует недостатки «греческого царства», приведших его к трагическому концу, в основном вымышленные по отношению к исследуемому объекту, но вполне актуальные для современной Пересветову России. Положительным примером служит Оттоманская империя, зарекомендовавшая себя многочисленными военными победами (что соответствовало реальности) и справедливыми политико-правовыми

порядками (вымышленная категория). Подробное рассмотрение якобы существующих в Турции политического, финансового, военного и судебного устройства представляет по существу изложение пересветовской программы, предлагаемых политико-правовых реформ.

Следует отметить, что этот литературный прием, притом выполненный на данном же историческом материале (сравнительно-критическом сопоставлении Византии и Турции), не был новым для русской публицистики к моменту написания Пересветовым своих трудов. Максим Грек (XV в.) также прибегал к подобным историческим параллелям, усматривая причину завоевания «верной» (православной) Византии «неверным» (мусульманским) государством – Турцией, в том, что греки не соблюдали «правду» (зд. в значении законы), в их царстве отсутствовало правосудие и, напротив, процветало мздоимство и хищение чужих имений [1]. Причина побед Оттоманской империи заключалась, по его мнению, в «справедливых» государственно-правовых порядках, якобы существовавших в «турском царстве». К такому же противопоставлению этих стран прибегал ранее Зиновий Отенский [2], Андрей Курбский. При чем рамками эпохи этот литературный прием не ограничился, он довольно стойко обосновался в политической литературе XVII и даже XVIII вв. Противопоставление Византии и Турции в легендарно историческом плане (критика порядков поверженной страны и восхваление победившей) встречается у Ивана Тимофеева и даже И.Т. Посошкова, жившего в совершенно другую эпоху, но также воспользовавшегося традиционным литературным приемом для подтверждения убедительности, выдвигаемых им реформаторских предложений.

Современные исследователи давно установили, что «обрисованные Пересветовым реформы далеки от исторической действительности Турции XV в., но зато вполне соответствовали, той программе реформ, которая назревала в России к середине XVI в. и была реализована правительством Ивана IV. Приписывание же таких реформ султану, как и воспевание идеального правления по османскому образцу, явились чисто публицистическим приемом» [3].

Таким образом, следует придти к выводу, что Пересветов воспользовался распространенным для современной ему публицистики литературным приемом, обеспечившим ему, с одной стороны, восприятие современниками, а с другой – личную безопасность.

В центре всех его предложений был проект военной реформы, реализация которого, по мысли реформатора, должна была содействовать образованию постоянной армии в государстве, однако, И.С. Пересветов отчетливо понимал, что для серьезного переустройства всего военного дела, необходимо глубокое и разностороннее преобразование социальной и политической жизни страны, без которого осуществление его проектов просто невозможно. Поэтому в своих предложениях он поставил военную реформу в прямую зависимость от целого комплекса других преобразований.

Будучи сам «воинником», он к моменту своего обращения с предложениями к царю (1549 г.), имел значительный опыт службы в других странах [4].

Выступление Пересветова на публицистическом поприще, совпало с теми проблемами, которые стояли перед правительством Ивана IV и нуждались в скорейшем разрешении. Значение, которое Пересветов придавал обеспечению обороны страны, созданию боеспособной постоянной армии, основам ее организации и деятельности объяснялось внутренними и внешними задачами, стоявшими перед русским правительством в середине XVI в. Проблемы связанные с укреплением верховной власти, построением четкого, правового соотношения центральных и местных органов власти и управления, созданием армии совершенного иного типа (постоянного войска), установлением эффективной налоговой системы давно требовали своего скорейшего разрешения.

В централизации государства и создании сильной и боеспособной армии были заинтересованы все основные сословия страны, т.к. ожидали от этих мероприятий обеспечения обороноспособности страны и дальнейшего успешного развития торгово-промышленных отношений, однако, в определении путей и методов достижения этих целей, единогласия среди них не было.

Программа И.С. Пересветова в наибольшей степени обладала универсальным характером, отличалась удивительным политическим предвидением, выражавшимся в понимании насущных задач, стоящих перед государством и четким представлением о механизме их осуществления. Эти характеристики проектов Пересветова и определили, в конечном счете, их почти полное воплощение в Указах, Приговорах и Постановлениях властей в течение ближайших пятидесяти лет. Многие из его проектов были реализованы непосредственно правительством Ивана IV, видимо, даже еще при жизни самого реформатора, другие, уже в более поздние времена (при Алексее Михайловиче и Петре I). В этом отношении Пересветов представляет в отечественной истории политической и правовой мысли и истории государства и права совершенно уникальное явление.

Историография Пересветова не обойдена вниманием исследователей, как в дореволюционный период, так и после 1917 г. В большей степени он изучался как мыслитель, воплотивший в своем творчестве лучшие традиции русской социальной и политико-правовой мысли, но поднятые им проблемы и сделанные, на основе их разрешения, практические предложения, позволяют ставить вопрос о большой значимости произведений И.С. Пересветова именно для истории государства и права России, т.к. многие его проекты получили свое воплощение непосредственно в правовых документах. Между тем, в таком аспекте творчество Пересветова в науке совершенно не рассматривалось.

Пересветов в своих произведениях затронул разнообразные области государственно-правового строительства. Его предложения касались формы правления, усовершенствования налоговой системы, необходимости отмены холопства, построении постоянного войска (со всеми вытекающими из

разрешения этой проблемы аспектами), обновления законодательства (создание новой Судебной книги), устройства судебной системы (военной и гражданской).

В настоящей работе, ставится задача подвергнуть анализу его реформаторские идеи в таких важнейших областях государственного строительства как финансы и военное дело и проследить результаты их практического осуществления в законодательной практике государства.

Поскольку И.С. Пересветов ориентировался на практическую и, притом, незамедлительную реализацию своих проектов, то он предусмотрел и средства необходимые для их осуществления. Серьезной составной частью намеченных реформатором предложений должна была стать **финансовая реформа,** результаты которой позволят правительству осуществить и все другие мероприятия, начинание которых связано с состоянием казны. Наполнение государственной казны было предметом забот Великих князей Ивана III и Василия III.

Пересветов выдвигает предложение о замене порядка собирания налогов. При существовавшей тогда старинной наместнической технике взимания налогов в финансовой политике государства неизбежно сохранялся сепаратизм. Наместничество являлось одним из серьезных пережитков феодальной раздробленности и поэтому мыслитель, прежде всего, предложил его ликвидировать: «никому ни в котором городе наместничества не давать» [5], а налоги «со всего царства своего из всех городов и волостей и из поместий» собирать в единую царскую казну [6]. Таким образом, он предлагал распределить налоговое бремя на всю территорию государства и на всех подданных российской короны. Представляется, справедливым толкование А.А. Зиминым пересветовской мысли о собирании налогов «со всего царства» как равное распределение налогов между всеми сословиями, означающее отмену тарханных и судебных привилегий светских и духовных феодалов [7]. Более того, все виды налогов, существующих в государстве («полоки и оброки по промыслам и землям», посошный корм, судебные и таможенные пошлины), согласно его плану, также должны поступать прямо в государственную казну [8]. Такие порядки помогут ее наполнить и денег в ней будет «несть числа».

Бывшим кормленщикам: боярам и вельможам, взамен их прежних доходов, выдавать денежное жалованье по принципу «кто что достоит по отечеству и по дородству», а главное по делам их («побор положить по службе»).

Сбор налогов в казну должен осуществляться особыми государственными чиновниками «зборщиками» и в полном соответствии с распоряжениями правительства «чтобы царство не оскудело» от каких-либо неправильных их действий. «Зборщики» за свою работу получают жалованье из государственной казны и их деятельность контролируется царским доверенным человеком, который регулярно тех «сборщиков обыскивает, по приказу ли царскому збирают» [9].

Наличие полной казны позволит создать большое и хорошо обученное постоянное войско. Существующие порядки, при которых государь опирается в своих военных нуждах на боярское ополчение, не могут обеспечить нужды централизованного государства. Боярское ополчение не действенно и только служит чести вельможей, которые потому и слугами царевыми называются что «цветно и конно и людно выезжают на службу его». На самом же деле вельможи «богатеют и ленивеют...крепко за веру христианскую не стоят и люто против недруга смертною игрою не играют и тем лгут Богу и государю». Такой порядок, по мнению Пересветова, следует полностью ликвидировать, создав единое постоянное, боеспособное войско, находящееся всегда в боевой готовности - «а войско его царское с коня не сседает николи же оружия из рук не испущает».

Численность войска он советует значительно увеличить. К моменту написания Пересветовым своих челобитных она едва достигала 100 тысяч человек [10], он же считает, что необходимо ее довести до 300 тыс. человек.

Пересветов предложил единую для всей армии систему военной организации. Основной военной единицей является полк, который подразделяется на тысячи, сотни и десятки. Несколько полков объединяются в более крупные соединения под командованием «пашей» и «вельмож» [11]. Все войско он предполагал разделить на части, выполняющие определенные, задачи. Так, 40 тысячное войско обязано осуществлять личную охрану царя и столицы. «Турский салтан» такое войско «близко у себя держит, чтобы ему в его земли недруг не явился и измены бы не учинил, и в грех бы не впал, безумный царя потребляет, умножившись вельми и угордится, и царем восхощет быти, и то ему не достанет, а сам навеки погибнет от греха своего, а царство без царя не будет; для того царь и войско бережет» [12]. В задачу этой части войска входит не только защита царя и населения Москвы от внешних вторжений, но и ликвидация возможных внутренних смут и междоусобий, измен, заговоров и т.п.

В приграничных районах, необходимо построить крепости, в каждой из которых разместить по «20 тысяч юнаков храбры с огненной стрельбой, гораздо ученой, и стрельбы поляниц со украины на поле при крепостях», охраняющих государство от недругов наших [13]. Этим воинам необходимо «навыкнуть в поле житии» и огненного оружия ни «на един час из рук не испущати». Пересветов особо обращает внимание на необходимость их современного снаряжение и боевой подготовки. Эти 20 тысяч обученных и боеспособных воинов могут заменить собой, согласно его расчетам, 100 тысяч, что будет к большой выгоде для государства. При таких порядках все границы будут хорошо защищены от недругов [14].

Есть у него еще и соображения о выделении значительного количества войска, предназначенного для непосредственных боевых действий по отражению нападений и ведению боевых действий за рубежом.

Организация всего войска, основанная на принципе единоначалия предполагает, по мысли Пересветова, создание общей для всех его частей

системы военного управления, с наличием высших и местных органов власти.

К центральным органам он относит систему руководства, представленного «большими пашами», руководящими доверенными им полками. Над ними поставлен один «мудрый паша», назначенный самим царем из особо доверенных лиц, в обязанности которого входит руководство «большими пашами» и вообще всеми войсками. Этот «мудрый паша» наделяется самим царем всей полнотой власти в войсках, он имеет право единолично отдавать приказы и обеспечивать их выполнение. Все воины обязаны беспрекословно подчиняться его приказам и выполнять их так как если бы они исходили из уст самого царя («да всем нашим пашам велит его слушати и чтити, как самого царя» [15]. «Большой паша», равно как и сам «мудрый паша», должны быть примером для своих воинов и «в челе ставиться в первых полках», потому как только своей храбростью и самоотверженностью смогут они добиваться, чтобы их подчиненные «люты к недругам были» [16]. Да и сам царь принимает активное участие в руководстве войском и решении всех наиболее важных, обеспечивающих исход битвы, вопросов. Так, перед штурмом Константинополя «Магмет-салтан» обсуждает план взятия города совместно со своими военачальниками. Иногда он даже сам объезжает месторасположение войск, рассматривая укрепления и проверяя наличие дисциплины.

К органам местного управления, Пересветов относит непосредственно лиц, командующих более мелкими воинскими подразделениями: десятских, сотских и тысяцких.

Уделяет Пересветов и внимание комплектованию войска и порядку прохождения службы. Он предусматривал два основных источника поступления на воинскую службу: обязательный призыв и добровольное волеизъявление свободных людей. Основным резервом набора в армию служит воинская повинность, которая должна быть продумана и хорошо организована. Источником формирования военной службы являются лично свободные подданные российской короны, независимо от их происхождения, социального и имущественного положения. Все они обязаны в той или иной степени, исполнять свой воинский долг перед государством. У Пересветова прямо не говорится об обязательности такого призыва и о сроках службы в армии, однако предусмотрена ответственность за несоблюдение обязательств по защите своего отечества от врагов. Возраст, подлежащего призыву населения он не указывал, но из текста его произведений следует, что речь у него идет о молодых людях - «юнаках», которые уже умеют «противу недруга игрою смертной играти». Ссылаясь на практику «турского салтана» наш «воинник» сообщает, что тот отнимает детей у родителей и отдает их в воинскую науку и хотя родители их слезами плачут, но никто им в том деле пособить не может. При приеме на военную службу (или призыве) Пересветов не советует определять воина (по-видимому здесь речь идет о дворянах) служить рядом с местом его жительства, так как для него сохраняется соблазн отвлекаться на заботу о своем доме и имуществе, а не

радеть о государевой службе, да если и случиться бой поблизости жилья, то такой воин может и «утечь» с поля боя.

Пересветов также полагает, что в качестве воинов к государю могут добровольно поступать храбрые и опытные «воинники» как из своих людей, так и из иностранцев. Обычно такой человек бывает не богат и даже может находиться «в убогом образе», но зато он знает «великие мудрости воинские». Этих людей, Пересветов советует, на службу принимать и обеспечивать «государевым жалованьем». Иностранцы могут оказать серьезные услуги и поделиться своим военным опытом, накопленным на службе в других государствах. У Магмет-салтана его лучшие «большие паши»: Орнаут-паша и Кароман-паша пришли к нему из других стран, но стали его лучшими воинами т.к. знали «великие мудрости воинские» и верно ему служили за большое жалованье. Более того, султан взял к себе на службу тех людей, которые у царя Константина в неволе находились и они после освобождения стали у него лучшими воинами.

Поскольку Пересветов советовал значительно увеличить численность войска – до 300 тыс. человек (т.е. в три раза относительно имеющегося в наличии), то ему было очевидно, что достичь этой цифры можно только с помощью привлечения свободных «охочих людей»(т.е. добровольцев).

К этой теме примыкает и другое предложение Пересветова относительно ликвидации всех форм кабальной зависимости и особенно холопства. Серьезной аргументацией этого требования является принцип формирования войска и качество несения воинской службы. «В котором царстве люди порабощены, и в том царстве люди не храбры и к бою не смелы против недруга: они бо есть порабощены и тот человек срама не боится и чести себе не добывает». Положение холопов бесчестно и они всегда могут прельститься другим царем, если он пообещает им свободу и, что опаснее всего прейти на сторону врага. Даже если воин и богатырь, но не свободен, то он чести не имеет и в бою ее не добудет и как бы он не бился «имени ему не пребудет». Так случилось у царя Константина, у которого в бою с турками участвовали в основном порабощенные люди и были они «против недруга не боецы, и конные и доспешные… и полки противу недруга крепко не держали и з бою утекали и ужас полком давал и иным царем они же прельщалися» [17].

Но разрешение этого вопроса не ограничивается рамками воинской службы, здесь Пересветов смотрит дальше, ибо он полагает, что в сохранении холопства и в гражданской жизни выгоды для государства нет т.к. порабощенные люди не только плохие воины, но и плохие работники.

Сам принцип порабощения он рассматривает как жестокий и противный всем божественным установлениям. «Един Бог над нами, а мы рабы Его», – утверждает он, – а те люди, которые других, себе подобных «записывают в работу во веки» угождают дьяволу «и которые прельщаются… да во веки записывают в работу, те оба погибают» [18]. В «порабощенной земле… все зло сотворяется: татьба, разбой, обида и всему царству оскуждение великое». У царя Константина вельможи «тем беззаконием исполнились и Бога

разгневили; ино от них живыи мертвым завидовали, а вольные порабощенным». Такое количество порабощенных людей и привело это царство к ослаблению и гибели. Греки «мудрость воинскую отлучили... и меч царский опустили и унизили его в безпутном житии... ино есть знамение, что Бог гордости не любит и порабощения. А греки за то погибли, за гордость и порабощение» [19]. Мудрый правитель «Магмет- салтан» уничтожил в своем государстве все формы кабальной зависимости людей. Он «велел пред собя книги принести полныя и докладныя да велел их огнем пожегши» и даровал всем людям свободу [20].

Вряд ли возможно согласиться с теми исследователями, которые считают, что эти рассуждения касаются только дворянских и боярских детей, поступивших к крупным боярам в «военные холопы» или, что Пересветов в своих рассуждениях об отмене холопства стремится к ослаблению экономических позиций крупных феодалов, которые широко использовали труд холопов в своих вотчинах.

В этой части своих предложений, Пересветов смотрит гораздо шире своих современников и во многом опережает свое время. Он выступает против всех видов закабаления одним человеком другого, ссылаясь при этом на божественные законы, согласно которым все люди от природы равны.

Предлагает реформатор отметить в армии местничество, как систему иерархического распределения воинских чинов и должностей, а назначать на высокие посты тех воинов, которые «против недруга крепко стоят... хотя и от меньшего колена», таких следует на «величество поднимать и имя им велико давать, и жалованья много прибавлять... а ведома нету, какова они отца дети» [21]. Размер жалованья и почести должны находиться в прямой зависимости от усердия, проявленного при исполнении воинской службы. Того воинника, который «лют будет против недруга государева играти смертною игрою и крепко будет за веру христианскую стояти», следует повышать в должности и даровать ему чин, а также увеличивать размер жалованья.

Оплате воинского труда Пересветов уделяет особое внимание. Все воины, по мысли Пересветова, должны быть «изоброчены... из казны ... жалованьем государевым годовым». Воиннику необходимо иметь почет и довольство и его следует «чередить аки сокола, сердце ему веселити, и ни в чем кручины на него не напускати» [22]. Достоины осуждения те военные начальники, которые о войске своем не радеют, а сами «богатеют и линевиют, а царство оскужают», такие люди «крепко за веру христианскую не стоят и люто против недруга смертной игрою не играют, тем лгут Богу и государю» [23].

Царь должен всегда помнить, что ему без воинства «не мочно бытии» и он «воинниками силен и славен», поэтому он должен не только о них заботиться, но и «к себе... близко припущати, и во всем им верити, и жалоба их послушати во всем, и любити их, аки отцу своих детей, и бытии до них щедру; щедрая рука николи не оскудевает и славу царю собирает: что государю щедрость к воинникам, то и его мудрость» [24].

Кроме денежного жалованья, воину «на всяк день» следует положить и натуральное (продовольственное) обеспечение («алафу и финики на кажин день», как у турского царя). Царь не должен забывать о том, что голодный воин всегда будет плохим бойцом, ибо мысли его направлены на то, как бы добыть себе пропитание, а не на борьбу с врагом. У «Магмет - салтана» воины всем обеспечены, у него «по триста тысяч ходят против недругов ученых людей храбрых, а все те сердцем веселы, от царева жалованья и от алафы коли идут воевати, и идут они тихо», не выражая никаких недовольств, поэтому они и «умеют царю служити и против недруга крепко стояти» [25]. Ценится не только храбрость, но и «воинская ученость», воины у Магмет-салтана стремятся повысить уровень своей «учености» т.к. «для их мудрости царь на них велико имя положит».

А.А. Зимин полагает, что И.С. Пересветов был первым русским реформатором, который посчитал, что для поднятия боеспособности войска нужна не только храбрость, но и мудрость, а этой мудрости необходимо серьезно обучаться [26].

Пересветов придает серьезное значение оснащению армии современным огнестрельным оружием. Он на собственном опыте убедился в пользе таких орудий как пищали и пушки. Когда «Магомет-салтан» осаждал Константинополь, то окружил себя пушками и пищалями, но и Константин также использовал «огненную стрельбу», в результате которой ему удалось побить много врагов, но у «Магмет-салатна» такого оружия было больше, что, в конечном счет, и обеспечило ему победу.

Те воины, которые живут по крепостям и как бы в отдалении, должны хорошо обслуживаться купцами. Торги следует устраивать не только в центральных городах, но и по всей русской земле, а особенно в тех местах, где находится большая воинская часть (в крепостях по его планам должно стоять по 20 тысяч воинов).

Коснувшись вопросов организации торга, Пересветов посчитал необходимым все торговые операции в государстве поставить на законные основания. «Нечистый торг» следует повсеместно искоренять и ввести «правду-закон» во все виды этого рода деятельности, Так поступил и «Магмет-салта», который «великую правду во царство свое ввел и купцам куплю уставил, и купити и продати единем словом, хотя и на тысячу рублев» [27]. Вряд ли в этих суждениях Пересветова содержатся предложения о стеснении коммерческой инициативы, как считает А.А. Зимин [28]. Скорее всего, реформатор настаивает на установлении определенного порядка, при котором наиболее возможным будет исключение обмана при торговле. Он стремиться защитить от обмана в равной степени и продавца и покупателя. «А если кто даром возьмет, а не заплатит тоя цены, что указано, ино таковому смертная казнь и лутчаго не пощадят. А если тот омманет, не столько даст, как вес держит, или цену возьмет не такову, больши устава царева, которому царь уставил товару цену (не всем, а только некоторым наиболее важным видам товаров – С.Н.), ино таковому смертная казнь бывает, что заповедь (закон – С.Н.) цареву преступает» [29].

Воин должен иметь возможность приобретать различные товары для своих нужд по твердым государственным ценам (по мысли Пересветова, товары в первой и последней лавке не могут различаться по своим ценам, в зависимости от места расположения торга). В местах пребывания войск необходимо установить торги: ежедневно – «по три торгы: порану, да о полудни, да в вечере». По-видимому, Пересветов особо настаивал на государственном регулировании цен на товары, которыми купцы снабжают именно воинов. Он не особенно доверял купцам, которые склонны, по его мнению, к злоупотреблениям. «Купец первое душу продаст, тоже и товар продаст» и от их злоупотреблений могли пострадать «люди воинского чина», которые и так живут на окраине государства «в поле» и испытывают различные трудности в своей повседневной жизни.

Пересветов не первым поднял тему снабжения воинских частей товарами по государственной цене. Еще Максим Грек, также побывавший во многих странах, советовал Ивану III обратить внимание на проблему организации торга в войсках, расположенных вдали от городов и в наибольшей степени страдавших от произвола купцов. Пересветов рассмотрел этот вопрос более внимательно, включив его разрешение в общую канву воинской реформы.

Мыслитель считал также необходимым принятие специального закона, которым будут обеспечены льготы семьям воинов погибших в боях или самим воинам, получившим ранения и увечья на военной службе.

Предлагая значительное увеличение льгот и преимуществ лицам несущим военную службу в государстве, Пересветов, налагает и на них, в свою очередь, определенные обязанности. Прежде всего все воины обязаны «верно царю служити» и «противу недруга крепко стояти»; постоянно совершенствовать свое «воинское умение» («не скучайте братие на службе») и во всей своей повседневной деятельности неуклонно соблюдать законы – «держаться правды во веки».

Реформаторские предложения И.С. Пересветова нашли свое воплощение в законодательных актах государства в середине и второй половине XVI в. – первой половине XVII, а некоторые из них были реализованы только Петром I.

Самым первым воплощением его идей был указ об испомещении под Москвой детей боярских, из которых были образованы воинские подразделения для охраны столицы и лично государя. Пограничная охрана также была расширена и дополнена новыми крепостями, на основе которых была построена полоса пограничных укреплений. Получил развитие все виды «огненной стрельбы» - артиллерии.

В 1550 г. было создано стрелецкое войско, вооруженное «огненной стрельбой» – пищалями и холодным оружием (бердышем, мечом и саблей), которое входило в общий состав русского войска в качестве его постоянной части. Это новообразованное войско формировалось «по прибору». На службу «по прибору» мог поступить любой свободный человек, но она не была наследственной. Стрельцы несли службу по городам и на границах

государства. Они получали «земельные дачи» (коллективного характера), денежное и хлебное жалованье. Сразу же, при образовании стрелецких полков они получили стройную и единообразную организацию, весьма напоминавшую, ту, что предлагал в своих проектах Пересветов: Приказ – сотня – пятидесятня – десятня. Впоследствие эта организация была распространена и на образованные в первой половине XУ11века полки «нового строя», уже более усложненная, но сохранившая единую систему полков на основе прямого единоначалия [30].

В июле 1550 г. выходит Указ о распределении воевод по полкам и запрещении местнических споров во время военных походов. Ст .7 этого указа прямо запрещала ведение местнических споров: «а князем, и дворянам большим, и детем боярским на цареве и великого князя службе з бояры и с воеводами или с легкими воеводами царева и великого князя для дела быть без мест». Эта же статья (7) лишала княжат, бояр и высоких дворян, оказавшихся во время похода под командованием воевод, более низкого происхождения, местничать с ними, установив, что «на цареве и великого князя службе быти с воеводами не по их отечеству, и в том их отечеству порухи никоторые нет». Единоначалие в армии устанавливалось статьей 2-ой этого указа, в которой прямо предусматривалось старшинство воеводы Большого полка как главного по отношению ко всем другим воеводам [31].

Судебник 1550 г изменил порядок выдачи отпускных грамот холопам, поставив их под определенный учет и запретил похолапливать детей боярских, проходивших военную службу [32], а Указом 1556 г. была введена обязательная регистрация этих грамот у московских казначеев [33], С.В. Шутков высказал предположение, что данная акция преследовала своей целью проведение учета лично свободного населения, которое могло бы пополнить ряды русского войска [34] с одной стороны, а с другой – прекращение пополнения холопства, в том числе и военного за счет детей боярских и дворянских.

Царским приговором о кормлениях и службе 1555-1556 гг. царь указал «всем людям как им вперед служить». Были также определены единые оброки по всем промыслам и землям и указан порядок их сбора непосредственно в царскую казну специально уполномоченными государственными чиновниками – дьяками. Боярам и вельможам (прежним кормленщикам) и воинам установить денежное жалованье из расчета «кому что достоит по отечеству и по дородству».

В этом же году в указе «О рассмотрении государьском» было установлено, что в связи с тем, что многие бояре и дворяне имеют большое количество земельных владений, «а службой оскудеша», так что «служба их не против государева жалованья и своих вотчин, - государь им уравнение творяше », определив единые нормы несения службы с вотчин и поместий : «со ста четвертей доброй угожей земли человек на коне и в доспехе в полном, а в дальний поход о двух конь» и тем, кто будет неукоснительно выполнять государев указ, он пожалует своим государевым жалованьем, а «тех, кто землю держит, а службы с нее не платит, на тех на самех имать деньги за

люди». Делает это государь для того, чтобы воинская служба царская «безо лжи была и без греха вправду...» [35].

Холопство полностью отменено не было, как хотел того Пересветов, но определенное облегчение положений служилых воинов, оказавшихся в долговых сетях, воспоследовало. Указом от 25 декабря 1557 года были отменены проценты по старым заемным кабалам, заключенным до принятия Указа, а по заключенным после его выхода и не выплаченным в течение пяти лет, проценты подлежали взысканию в половинном размере. В том случае, если погашению долга препятствовало отсутствие человека в связи с исполнением им служебного долга (находился на театре военных действий или в отъезде по делам), то ему предоставлялась рассрочка в погашении долга. В январе 1558 г. служилым людям дополнительно было предоставлено право не уплачивать проценты на залоговую сумму [36]. Таким образом, положение служилого человека значительно облегчалось. Конечно, Пересветов мечтал о более глубокой реформе в этом направлении, но следует отметить, что законодательство неуклонно следовало именно в этом направлении.

Несколькими указами, принятыми в 1555-1556 г. регламентировались условия добровольной службы.

Сбылось и предложение Пересветова о предоставлении льгот семьям погибших в боях воинов. Боярским приговором от 8 августа 1614 г. было разрешено отдавать поместье погибшего воина его родне. Это положение с более детальным перечислением родственников, имевших право на наследование поместья погибшего воина, подтверждалось указами от 1617, 1618 и 1620-х гг. Право на оставление за собой поместья погибшего служилого человека получили и дочери при выходе замуж. Указом 1936 г. определялась прожиточная дача вдовам и дочерям в этом же случае [37]. Таким образом, следует признать, что идея об обеспечении семей погибших воинов получила свое законодательное закрепление, причем не в столь отдаленное время.

Предложение Пересветова о предоставлении военным людям приобретать товары по месту службы и по льготным ценам было законодательно закреплено только в гл. 7 (ст.ст. 5 и 21) Соборного Уложения 1649 г. Причем практически в этих статьях идеи Пересветова получили свое полное выражение. Законодатель установил, что для ратных людей по указу царского величества допускается установление твердых цен на «людские и конские кормы» и запретил взимание «лишних денег» с ратных людей [38], причем цен, установленная для них, должна быть дешевле торговой цены [39].

Таким образом, следует отметить, что намеченная Пересветовым тенденция расширения прав служилого человека неуклонно осуществлялась.

Получило законодательное закрепление (частичное) и право на денежное вознаграждение в зависимости от служебного положения, способностей и квалификации воина.

Идеи Пересветова о необходимости учреждения строгой системы военного управления на основе централизации и соподчинения нижестоящих органов вышестоящим, начали реализовываться еще при жизни мыслителя, а наиболее полное свое завершение они получили в Уставе 1647 г. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей», Соборном Уложении 1649 г. и, наконец, в Воинском Уставе Петра I.

Удивительная дальновидность мыслителя некоторым исследователям представляется невероятной, что и послужило выдвижению в историографии Пересветова версий о том, что такая глубина мышления и обширность программы реформ просто не под силу одному человеку. Высказывались мнения о том, что под легендарной фамилией Пересветова (Александр Пересвет – герой Куликовской битвы) скрывается группа образованных дворян, изложивших свои программные требования.

Д. Альшиц утверждает (вполне определенно), что «автором Большой Челобитной был Иван IV, а Сказания о Магмет-салтане – глава правительства А.Адашев. В подтверждение этой версии, Д.Альщиц ссылается на факт подробного осведомления Адашева «о реалиях жизни турецкого государства», о которых он получил «свежие впечатления» т.к. находился «в составе посольства к турецкому султану» [40]. Этот довод не может быть принят во внимание, так как целым рядом исследователей было доказано, что во-первых ссылка «на турский образец» давно бытовала в качестве литературного приема; а во вторых предложения, выдвинутые Пересветовым, по своему содержанию никакого отношения к реальной действительности Оттоманской империи и самому турецкому султану, правившему в XVI в. (Мохаммаду II) не имели.

Предположение, о том, что автором Большой челобитной является сам царь Иван Грозный, поскольку подобная смелость (какую высказал Пересветов в своих произведениях никому была бы не позволена и не прощена) [41] также не выглядит убедительным, ибо во все века и, как правило, во всех странах, находятся такие смельчаки и даже Пересветов у нас не единственный в этом роде. И.Т. Посошков написал смелую и открытую «Книгу о скудости и богатстве» на имя Петра I и окончил свои дни в Петропавловской крепости и, в отличие от Пересветова, личная нужда его к тому не побуждала [42], т.к. он был преуспевающим предпринимателем и беспокоился лишь о судьбах своего отечества. М.М. Сперанский также сильно рисковал. Будучи сыном сельского священника, он добился положения первого человека при императоре и, видимо, составляя свой «План преобразования государства российского» гораздо менее заботился о сохранении своих привилегий, нежели о судьбах России. Это не говоря уже о подвиге декабристов, которые рисковали не только своим благополучием, но и своей жизнью, опять же в интересах отечества. Такие ситуации, безусловно, не встречаются ежедневно, но отрицать их не приходится. Второй довод заключался в том, что слишком многие предложения Пересветова получили реальное воплощение именно в реформах правительства Иана IV. Здесь необходимо отметить, что мысли реформатора были гораздо глубже тех

реформ, в которых они получили свою реализацию: не было отменено холопство, не до конца лишились своих привилегий кормленщики, не получил полного воплощения и принцип оценки заслуг воинника по его делам, а не по роду и знатности; медленно шел процесс предоставления обеспечения семьям погибших воинов (практически он решался уже при Михаиле Федоровиче, а не при Иване IV) и мн. др. Если вести речь о судебной реформе Пересветова и его требовании «введения правды» во все сферы деятельности государства, то здесь мы столкнемся с полным противоречием взглядов реформатора и царя. Вызывает и смущение утверждение (притом неоднократное), что идеи, изложенные в произведениях Пересветова, позволили царю и его правительству осуществить политику компромисса с вельможами. Соглашаясь с мнением С.Б. Веселовского [43], представляется что никакой такой политики этот царь вообще не проводил [44].

А.А. Зимин предпринявший фундаментальное исследование всех произведений, атрибутируемых Пересветову, убедительно доказал историчность данного персонажа [45]. Никаких новых фактических данных в подтверждение гипотезы Д. Альшица и его сторонников, на сегодняшний день в науке не появлялось. Кстати, стало почему-то модным сомневаться в подлинности личности авторов минувших эпох. Так А.К. Попов выражает сомнение (правда, в значительно более осторожной форме, нежели Д.Альшиц) о том, мог ли писатель-крестьянин изложить идеи, которые находились в основании всех преобразований Петра I [46].

История наша интересна и, как всякая история, полна тайн, но для их разгадки все-таки нужны веские и убедительные доводы, а лучше всего – новые фактические материалы, однако, как представляется, и высказанные предположения не лишены интереса и полезны уже хотя бы тем, что стимулируют дальнейшие поиски истины.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Максим Грек. Сочинения. Казань., 1859. Ч.2. С.351-352,354 и др. 2. См.: Калугин Ф. Зиновий инок Отенский и его богословско-полемические и церковно-учительные произведения. СПб., 1894. Приложения. С.19-20. 3. Розалиева Н.Ю. Османские реалии и российские проблемы в «Сказании о Магмет-салтане» и других сочинениях И.С. Пересветова.// Османская империя и государственная власть и социально-политическая структура. М., 1990. С.31. 4. В Россию Пересветов приехал непосредственно из Литвы, с которой он связывает и свое происхождение. Он сообщает Ивану 1У о своей службе польскому, чешскому и венгерскому королям, ссылаясь непосредственно на организацию военного дела в тех, государствах, уровень военной техники и оплату воинских услуг. См.: Сочинения И. Пересветова // Публ. текса А.А. Зимина. М.-Л., 1956. С.164. (Здесь и далее ссылки производятся на это издание). 5. Следует отметить, что права и полномочия наместников ограничивались еще правительствами Ивана 111 и Василия 111, системой выдаваемых ими Кормленных грамот, но радикального решения данной проблемы эти мероприятия не*

предусматривали. 6. Сочинения И. Пересветова. С.155. 7. См.: Зимин А.А. И.С. Пересветов и его современники. М., 1958. С.372. 8. Сочинения И. Пересветова. С.152, 188, 190. 9. Сочинения И. Пересветова. С. 155. 10. См.: Зимин А.А. Пересветов и его современники. С.336. 11. Там же. С.158. 12. Там же. С.158. 13. Там же. С.175. 14. Там же. С.175. 15. Сочинения И. Пересветова. С. 159. 16. Там же. С. 156. 17. Сочинения И. Пересветова. С, 157. 18. Сочинения И. Пересветова.С. 181. 19. Там же. С. С.182. 20. Сочинения И. Пересветова. С. 157. 21. Там же. С.158. 22. Сочинения И. Пересветова. С.156, 159, 175, 172, 178,. В качестве отрицательного примера Пересветов описывает состояние армии у греческого царя Константина: «во Царьграде воинники оскужали и нищали... А иные воинники, видячи тот непризор благоверного царя к воинству» оставили свою службу и некому стало у царя Константина в руках оружия держать. См.: С.179. 23. Там же. С.175. 24. Там же. С. 178. 25. Там же. С.158-159. 26. См.: Зимин А.А. Пересветов и его современники. С. 361. 27. Сочинения И. Пересветова. С.175, 180. 28. См.: Зимин А.А. Сочинения И. Пересветова // Предисловие: И.С. Пересветов и его сочинения. С.22. 29. Сочинения И. Пересветова. С. 192. 30. В полках «нового строя» вводились уже специальные воинские чины, которые специальным Указом 1647 года были поделены на высшие, средние и низшие. 31. См.: Законодательные акты Русского государства второй половины XVI в. – первой XVII в.. Л. 1986. С.29-30. См. также. ПСРЛ т. XIII. М. 2000. Ч. 2. с.267. 32. Это положение получило свое дальнейшее развитие в Указе от 30 мая 1941 г который категорически запрещал оформлять служилые кабалы на детей боярских, в том числе и возрасте до 15 лет. См.: Законодательные акты Российского государства. С.195. 33. Российское законодательство X – XX вв. Т.». С.115-116. 34. См.: Шутков С.В. Военные реформы во второй половине XVI –первой половине XVIIвв.. Диссертация на соиск. уч. ст. кандидата юр. наук (по специальности 20.02.03). М. 1999. С.125. На правах рукописи. 35. ПСРЛ Т.XIII. . С.268-269. В начале XVII в. (1604 г.) Соборным приговором нормы поставки экипированных воинских людей были уменьшены в два раза, но равенство между поместьями и вотчинами сохранялось. В дальнейшем сумма этих льгот расширялась. В 1641 г. им было предоставлено право приобретения земельных угодий на льготных основаниях, а служилым людям украинных городов было разрешено свободно (бесплатное) занятие пустых земель «для строения» с последующей припиской их к своим имениям. В том случае, если они эти именья обрабатывали или строились на них, то еще и освобождались на 15 лет от уплаты налогов. См.: Законодательные акты русского государства...С.227. 36. См.: Законодательные акты русского государства... С.47-49. 37. См.: Законодательные акты Российского государства. С.97,171. 38. Российское законодательство X –XX веков. М., 1985. Т.3. С. 93. 39. Там же. С. 95-96. 40. Аль Д. (Алшиц) Писатель Иван Пересветов и царь Иван Грозный. М. 2002. С.58-59. 41. Там же. С.67. 42. Пересветов в Малой челобитной жаловался на свои многочисленные тяжбы с соседями - землевладельцами, в результате которых он остался «наг, бос и пеш». 43.

Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. М., 1963. 44. Кстати сомнительно и само это утверждение о возможности заключения компромисса между классами или даже большими социальными группами. 45. См.: Сочинения Пересветова.// Публ. и комментарии А.А. Зимина М-Л., 1953; Зимин А.А. Пересветов и его современники. М., 1958. 46. См.: Попов А.К. Загадка И.Т. Посошкова // Предтеча. Под ред. Ю.М. Осипова и Е.С. Зотовой. М., 2003 . С.116-142.

СТАРІЦИН О. В. (м. Сімферополь)

ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОЇ І ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ МУСУЛЬМАН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ „ТЕРДЖИМАН"

Видатний кримськотатарський просвітитель і гуманіст І.Гаспринський (1851 – 1914) друкував в своїй газеті „Терджиман" матеріали про досягнення мусульман на державній, адміністративній, судовій та військовій службі. Він радів, що хоч і „невелике число їх служить, і служить добре царю і вітчизні". Відомо, що через низку об'єктивних та суб'єктивних причин кількість мусульман у державному апараті не відповідала їхній фактичній кількості серед населення Російської імперії. Серед об'єктивних можна визначити певну релігійну самообмеженність, відсутність освіти, знань державної мови, законів тощо. Серед суб'єктивних, безперечно, чільну позицію займає питання віросповідання.

Разом із тим І.Гаспринський відслідковував та друкував матеріали про будь яке помітне підвищення мусульман по чиновницькій службовій драбині. Наприклад, він із явним задоволенням зазначав про появу в середовищі дипломатичного корпусу Російської імперії мусульманина дійсного статського радника Шахмєрдана Ібрагімова. Його було призначено російським консулом у Джедду. Він добре служив в Туркестанській колоніальній адміністрації, добре володів російською, кількома східними мовами і, навіть, вивчив французьку, яка „необхідна для усіх службовців по установі іноземних справ". І.Гаспринський, звертаючись до читачів „Терджиману", підкреслював, що, „якщо знаходився достатньо вчений, достатньо спроможний мусульманин, уряд дає йому шлях і не відмовляє від честі служити загальній батьківщині".

І.Гаспринський відзначав позитивні, на його думку, події, які пов'язані із військовою освітою та службою мусульман. Він підкреслював, що серед випускників військових училищ, які отримали офіцерський чин були князь Султан Гірей, князь Султан Казаналіпов та принц Садрі Мірза.

Із задоволенням газета „Терджиман" наводила списки нагороджених державною владою мусульман. Очевидно, що цей наголос робився із пропагандистською метою. Ці кроки наочно показували, що мусульмани є вірними Російській імперії, їхня служба потрібна державі і відповідно нагороджується. Так, наприклад, І.Гаспринський у вересні 1891 року вибрав із списків та опублікував у своїй газеті списки про нагородження кількох мусульман. Згідно із цією статтею державні ордени отримали: по армійській кавалерії Мирза Гаджи бек Наврузбеков – Св. Володимира 2 ст., по наїбству Дагестанської області карабудахкентському капітану міліції Муртазалі Магомед оглу та карагінському поручику міліції Магомед Тауш оглу – Св. Анни 2 ст., Вихцинському наїбу капітану міліції Ісмаїл аджи оглу – Св.

Станіслава 2 ст. та депутату Дагестанського народного суду капітану міліції Хаджи Дебірасулову – Св. Станіслава 3 ст. 10 лютого 1893 року орден Св. Станіслава 2 ст. було надано військовому перекладачу туркестанського генерал-губернатора ротмістру Султану Сеїт-Джафарову Асфендіярову. Через 4 діб цивільному перекладачу туркестанського генерал-губернатора Шихалябекову було присвоєне звання „колежський радник" „за відмінну службу". Ці службовці нещодавно супроводжували еміра Бухарського під час його перебування у Росії.

Такі повідомлення досить часто вміщувалися на шпальтах газети „Терджиман". Вони, безперечно свідчили про службову сумлінність мусульман, а видання всіляко пропагувало їхні здобутки. Ще один цікавий випадок масових нагороджень було вміщено в газеті І.Гаспринського у вересні 1894 року. Виявилося, що 30 серпня імператор зробив багато підвищень та нагород у тому числі і серед мусульман. Газета повідомила про численні підвищення до звань підполковника, ротмістра міліції, штабс-ротмістри міліції, поручики міліції, підпоручики міліції, прапорщики міліції, колежські регістратори. Серед нагород мусульмани отримали числені ордени Св. Станіслава 2 ступеню, Св. Анни 2 ступеню, Св. Станіслава 3 ступеню, Св. Анни 3 ступеню, золоті медалі для носіння на шиї на Володимирській стрічці та дуже багато срібних медалей для носіння на шиї на Станіславській стрічці.

І.Гаспринський, як особа близька до бухарської династії, цікавився службовим ростом членів цієї родини. Так, наприклад, він повідомив, що спадкємець еміра, який числився „в Терському козачому війську, сотник Сеїт Алім" був призначений на посаду під'осавула.

Виконуючий посаду старшого штаб офіцера для особливих доручень при начальнику Закаспійської області капітана Агабекова „за відмінність у службі" найвищім наказом було нагороджено чином підполковника. Разом із тим, імператор пожалував перекладачеві армійської кавалерії при туркестанському генерал-губернаторові підполковнику Султану Сеїт Джафар Асфендіярову відповідний до чину подарунок.

Цікавий приклад служби кронштадського військового ахуна Ібрагіма ефенді Алтунбаєва навів у газеті „Терджиман" кореспондент Абдурашид у статті „Кто ищет тот находит". Виявилося, шо духівнику за три роки сумлінної праці вдалося відремонтувати військову мечеть, житло ахуна, приміщення для ночівлі солдат мусульман під час посту. Для нижніх чинів військових частин Риги, Ревеля та Гельсингфорса, які у духовних справах підпорядковувалися кронштадському ахуну І.е.Алтунбаєв добився виділення на свято Рамазан по 50 копійок на особу. Військове начальство для нагородження діяльного ахуна збільшило його річний оклад на 150 карбованців і запропонувало йому займатися і духовним вихованням дітей місцевих мусульман.

Під час російсько-японської війни газета „Терджиман" із задоволенням сповіщала своїм читачам про сумлінну військову службу одновірців. Так, наприклад, в газеті було розказано що було отримано листа з Красноярська від Емір Усеїна Асан-оглу – мешканця села Керменчік. Його було поранено

при Ляояні і він знаходився на лікуванні. „Бравий татарин, описуючи усе побачене, сповіщає, що двічі поранений". Він отримав знак відмінності (відзнаки військового ордену) і йому надали чин унтер офіцера. Інший кримський татарин з села Тувак, який служив у 4 роті 3 Сибірського запасного полку, повернувшись додому розказав, що в діючій армії багато мусульман і що їх поважають і товариші і начальство.

Отже питання державної та військової служби мусульман цікавили видавця-редактора першої кримськотатарської газети „Терджиман". Про це свідчать численні публікації. В них він повідомляв читачів про службовий ріст одновірців та проводив думку про необхідність сумлінної праці на користь загальної Батьківщини.

ГЛАДУН В. О. (м. Сімферополь)

ПИТАННЯ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ БАХЧИСАРАЮ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ „ТЕРДЖИМАН"

І.Гаспринський через свою газету "Терджиман" знайомив своїх читачів із важливими подіями, які відбувалися у нещодавно організованих органах місцевого самоврядування. Безперечно, що у таких матеріалах відбивалися політико-правові погляди просвітителя. У опублікованих матеріалах видно, не тільки окремі його вподобання. Вони свідчать про широку обізнаність І.Гаспринського новітніми законодавчими процесами, його зацікавленість у поступовій еволюції правової ситуації та показують, що він дуже часто мав власну позицію.

Однією із тем, якою переймався І.Гаспринський на шпальтах газети "Терджиман" стало висвітлення питань міського самоврядування у Бахчисараї. Просвітитель, який вийшов із складу органів міського самоврядування жваво цікавився важливими справами розвитку виборчого процесу, зміни базових законоположень, питаннями міського господарства в Бахчисараї.

Безперечно, що зазнавши політичної поразки на других виборах до органів міського самоврядування Бахчисараю, І.Гаспринський, як знавець цієї важливої процедури, дуже цікавився їхнім перебігом під час їх чергових оголошень. Не дивлячись ні на що, він приймав участь у багатьох наступних виборах до органів міського самоврядування, тим самим показуючи свою активну громадську позицію.

Насамперед, на шпальтах його видання місцеве населення могло ознайомитися із своїми правами та обов'язками на виборах. Виходячи із того, що вибори до органів самоврядування Бахчисараю були призначені на 15, 17 та 19 грудня, І.Гаспринський за тиждень нагадав, або познайомив читачів із головними та принциповими для міста положеннями закону, які стосувалися цього питання. Бахчисарайці, (а разом із ними й інші читачі-мусульмани), прочитали у газеті „Терджиман", що керувати процедурою виборів мав місцевий міський голова. Для допомоги йому та для підрахування голосів збори могли висунути із свого середовища кілька осіб. Вибори мали проводитися за закритим балотуванням. Функція перевірки прав учасників виборів належала зборам, а не головуючому. Половина усіх гласних має бути вибрана із числа християн, а інша половина із мусульман. Кожен розряд може обирати до складу гласних і осіб, які належать до іншого розряду. Будь хто (із тих, хто має права) за власним бажанням, або за висуненням повинен бути допущений до балотування. Відмова у балотуванні не має під собою законних підстав. Наслідки виборів зазначаються в окремому документі, читаються вголос та підписуються усіма, хто приймав участь у виборах. Скарги щодо не правильності проведення виборчої процедури мали подаватися до міської Управи не пізніше семи діб після закінчення виборів за

даним розрядом. В іншому разі скаргу відхиляють. За великою кількістю бажаючих балотуватися встановлюється жереб, згідно із яким встановлювалася черга виборів. Виборці мали право радитися до та під час виборів. Кожен виборець мав право подати власний голос та ще тільки один голос „за дорученням".

Висвітлюючи питання чергових третіх виборів до міської Думи Бахчисараю, І.Гаспринський зазначав, що раз на чотири роки майже все населення міста запрошується прийняти участь в громадській справі. Обрані гласні у відведений час мають займатися „міськими справами без будь якого втручання решти громади". Один раз на чотири роки виборці мають право впливати на розвиток міста шляхом обрання „осіб, що готові чесно та уважно ставитися до обов'язків гласного та вибраковуючи усіх тих, які заявили себе лінощами, безучастістю та, що гірше, інтригами, особистими прагненнями або очевидним не правосуддям". Навіть особа міського голови не така важлива, ніж особи загального колективу гласних, очевидно на власному досвіді зазначав І.Гаспринський. Він попереджав від обрання осіб не письменних, та таких, які не мали змоги приймати участь у думських засіданнях. Щодо право обрання міської Думи на половину із християн та не християн, І.Гаспринський зазначав, що треба прагнути запобіганню „суперництва та партійності, маючи на увазі тільки загальноміський інтерес". Це ж залежало від „такту керуючих виборами". Головним висновком цього матеріалу стала думка, що „на вибори гласних мав з'явитися кожен порядний громадянин, бо чим більше буде виборців, тим кращими будуть вибори".

По суті газета „Терджиман" була використана І.Гаспринським у якості засобу ведення політичної боротьби. За підписом „Десять тисяч громадян" у виданні було вміщено дев'ять ключових питань до попередньої влади через початок загальноміських виборів. Вони торкалися основних проблем органів місцевого самоврядування, очолюваних С.Чубукчі, характеру ведення міського господарства, процесу розвитку справ його складу Управи, процедур ознайомлення із законами та розпорядженнями тощо. Зі свого боку редакція висловила готовність надати площу в газеті для відповідей „на ці питання, якщо вони будуть будь ким надані".

Або, ще один приклад, коли І.Гаспринський продовжив свою боротьбу із своїм давнім опонентом С.Чубукчі, що на той час обіймав посаду міського голови Бахчисараю. Редактор „Терджиману" на шпальтах видання повністю опублікував виступ опозиційного міському голові члена Управи Д.І.Пачаджи, оголошений на засіданні Думи 30 січня 1890 року. В ньому йшлося про те, що С.Чубукчі по шість місяців не з'являється у місті і по суті не керує Бахчисараєм, а тільки є особою, яка „носить звання міського голови". Постійно мешкаючи в інших містах, або у власному маєтку за 20 верст від Бахчисараю, С.Чубукчі, по суті, поклав власні витрати на міське самоврядування. Більше того, щорічна посадова платня голови складає 1200 карбованців, а з урахуванням постійних подорожніх витрат на місцевий бюджет він покладає це до 3000. гласний Д.Пачаджи пропонував скасувати виплати та не визнавати борг міста щодо платні міському голові, розуміючи,

що за законом „одного разу призначене службовцю на громадській службі жалування не може бути скасоване до кінця строку його служби". Але, як наполягав доповідач, це стосується „службовців", „а не тих, які мешкають поза містом та справою, лише носять дане „звання"".

Щодо конфесійного складу міських Дум, то газета І.Гаспринського постійно нагадувала про можливості збільшення мусульманської квоти. Один із кореспондентів із задоволенням констатував, що згідно примітки до 35 статті „Міського положення 1870 року" у містах, де переважає мусульманське населення Думу з дозволу міністерства внутрішніх справ можна формувати наполовину із християн та не християн. Таким правом на 1888 рік скористувалося не тільки місто Бахчисарай, а вже й Баку. Газета попереджала про це читачів міста Єлизаветполя, якому, очевидно, буде невдовзі дано право на самоврядування за „Міським положенням 1870 року".

І.Гаспринський на шпальтах власної газети підтримував позитивні зрушення в Бахчисарайському місцевому самоврядуванні. Так, наприклад, він визнавав „кращім діянням нашого громадського управління" відкриття у місті прийомного покою із безкоштовними ліками. На його думку це рішення гласних, а особливо позиція ініціатора та організатора члена Управи Мустафи Давидовича „заслуговують щирої подяки". Разом із тим, І.Гаспринський вважав, що, „як інтереси народного здоров'я, так і торговельно-промислові користі міста до відомої межі обумовлюються діяльністю та заходами громадського управління". У цьому зв'язку редактор газети „Терджиман" пропонував панам гласним започаткувати та облаштувати в місті площу для „скотопригонного базару", яким могли користуватися мешканці Севастополя, Ялти та навколишніх волостей. Це, безперечно стане корисним для місцевої торгівлі. На його думку місто має вдосталь відповідних площ, а заохотити скотопромисловців можна тимчасовими пільгами у користуванні „вигоном на час базару".

Зрозуміло, як господарник-практик та пересічний мешканець міста, І.Гаспринський цікавився розвитком муніципальної інфраструктури Бахчисараю. Наприклад він критикував міську владу, що через виникнення кількох пожеж згоряло цінне майно та будівлі міщан. Задля загальної користі, просвітитель звертав "увагу міської Думи на необхідність термінового придбання протипожежних інструментів і взагалі влаштування цієї частини міського благоустрою".

Отже, І.Гаспринський переймався питаннями міського самоврядування в Бахчисараї. Про проблеми, які його цікавили у ході аналізу роботи органів міського самоврядування свідчать публікації його газети „Терджиман".

ШАРДІНА С. С. (м. Миколаїв)

ЧОРНОМОРСЬКІ АДМІРАЛТЕЙСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ

Постановка проблеми. Стабільність суспільних відносин, добробут населення та держави в цілому, багато в чому залежить від того, чи стоїть в ній проблема міжетнічних відносин. Вона, залежно від характеру розв'язання, може призвести до важких соціальних потрясінь і навіть до розпаду держави. Тому сучасна держава повинна вести зважену національну політику, спрямовану на утвердження загальновизнаних принципів свободи, гуманізму, соціальної справедливості та рівності всіх етнічних груп та спільнот.

На території сучасної України в процесі тривалого історичного розвитку, склалося різноманітне за етнічним складом населення. Причому кожний з регіонів нашої держави має свої особливості його формування.

Має їх і так звана територія чорноморських адміралтейських поселень, які почали формуватися наприкінці XVIII ст., коли до Російської імперії було приєднане північне узбережжя Чорного моря.

Аналіз досліджень. Треба зауважити, що саме це питання, а також взагалі правові аспекти заснування суднобудування та чорноморських адміралтейських поселень у вітчизняній історико-правовій науці не вивчались. Деякі відомості за даною тематикою можна знайти у наукових працях дореволюційних істориків-дослідників А. Скальковського і А. Шмідта, радянських вчених І. Бакланової, І. Гуржія, О. Дружиніна, В. Духнича, В. Тимофієнка, а також в сучасних історичних дослідженнях А. Сацького та Ю. Крючкова.

Мета дослідження. Визначити роль етнонаціонального чинника в процесі формування чорноморських адміралтейських поселень; зробити огляд юридичних документів з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Процес заселення Північного Причорномор'я почався незадовго до появи розпорядження князя Потьомкіна-Таврическаго про заложення верфі на Інгулі та до початку суднобудування. З перемогою в російсько-турецькій війні 1768-1774 років на Лівобережжі Південного Бугу були засновані поселення українців та перші поселення росіян. Але економічні інтереси Російської імперії зумовили гостру необхідність подальшого заселення цієї території. Основні його напрямки були відображені в "Плане о раздаче в Новороссийской губернии казённых земель к её заселению". За планом "всякого звания люди" мали можливість отримати в Новоросії землі у спадок за умови заселення їх за свій рахунок протягом 2-х років. Їм давались ділянки державних земель , якщо вони погоджувались стати військовослужбовцями або поселянами. За даними деяких дослідників більшість перших переселенців були росіянами з

губерній Центрального Чорнозем'я, а саме з Орловської, Курської, Воронежської, Рязанської та інших губерній [1, 68].

У 1788 році після того, як стало очевидним, що місце для першої верфі в Херсоні було обрано невдало, в гирлі Інгулу розпочалося будівництво адміралтейства та міста Миколаєва, яке з перших років свого існування стало одним із центрів військового суднобудування Російської імперії.

Треба зазначити, що спочатку князю Потьомкіну, а потім і іншим губернаторам, надавались достатньо широкі повноваження, які, на наш погляд, можна визначити як делеговані. Центральна державна політика імператриці стосувалась лише соціальної сфери, не охоплюючи регулюванням як національних питань, так і взагалі проблем розвитку цього регіону.

Для будівництва Чорноморського флоту були потрібні робочі руки, яких постійно не вистачало, особливо на підприємствах Чорноморського адміралтейства. Потрібно було негайно вжити якихось заходів.

Перші кроки в цьому напрямку зробив князь Г.О. Потьомкін, якому імператриця Катерина II Указом від 15 серпня 1783 року доручила управління новим Чорноморським флотом та Адміралтейством. Спочатку він переселив своїх кріпосних з Центральної України та Білорусії, а потім згідно з "Высочайшим указом" від 2 липня 1789 року були заселені села (Богоявленськ, Калинівка, Воскресенськ, Покровськ) [2, 2], які для забезпечення потреб Морського відомства передавались Чорноморському адміралтейству.

Для адміралтейських робіт князем Потьомкіним примусово було переселено селян із Київського та Новгород-Сіверського намісництв. За його розпорядженням також перетворювались в адміралтейських поселенців затримані російські селяни, які тікали від поміщиків.

Були тут і вільнопоселенці як з українських земель (Київське, Чернігівське намісництво), так і сім'ї різного роду ремісників, які прибували з різних міст Російської імперії. За архівними даними мешкали на території Північного Причорномор'я поселенці і з Білорусії, а саме майстрові Кричевського канатного заводу [3, 96].

Тобто, як ми бачимо, спочатку більшість населення тодішньої Херсонської губернії складали росіяни та українці. Причому російське населення прибувало з промислових центрів Росії та осідало у місті, а сільське населення краю було здебільшого українським.

Ю. Крючков – відомий дослідник історії Миколаєва зазначає, що першими мешканцями міста стали одружені матроси і мастерові, які будували судна та адміралтейство. До них приєднувались "всякие "беспачпортные" бродяги, беглые крестьяне и солдаты, раскольники, попы-расстриги; вообще все, кто пожелал поселиться в городе, получали такое право" [4, 39].

Після смерті князя Потьомкіна до поселян продовжували зараховувати як примусово, так і добровільно селян-втікачів, а також вільних поселенців з різних міст Росії та України.

Щодо іноземців, то треба зазначити, що їх особливо "привечал" князь Потьомкін і "для приохочивания иностранцев к поселению в Николаеве обещал исходотайствовать сему городу порто-франко на 20 лет" [5, 15]. Своїми розпорядженнями він сприяв заселенню Миколаєва ремісниками та іншими "художниками" із переселенців-німців, італійців, французів, англійців. Так, наприклад, "архітектору Ванрезани, обещать изволил, близь Николаева, под поселение 100 дворов землю дать" [5, 21].

Як писав Н.М.Кумані "всех их принимали без разбора, не спрашивая, кто и откуда, и предлагали им всякое вспомоществование к водворению, беднейшим давали одежду и даже деньги для обзаведения..." [4, 40].

Особливо багато в містах та містечках Херсонської губернії було євреїв, які тікали з польських земель. Згідно з розпорядженням новоросійського губернатора Муромцева від 11 червня 1776 року, кожен іудей, який хотів поселитись на цих землях, повинен був привести з собою п'ять християн. Вони займалися торгівлею та ремеслами, а в Миколаєві захопили в свої руки підрядне суднобудування та поставки флоту [1, 69].

Серед іноземців великий прошарок складали греки (приблизно 4% від всього населення чи 70% від всієї кількості іноземного населення), які, як правило, служили офіцерами на Чорноморському флоті. А в 1802 році 186 болгарських сімей заснували біля міста селище, де їм було виділено 9917 десятин державної землі.

Отже, стрімкому розвитку суднобудування в Україні, на наш погляд, не з останню чергу, ми повинні завдячувати саме тій зваженій національній політиці, яку проводив спочатку Потьомкін, а потім і інші губернатори.

Формування етнічної карти регіону закінчилось в кінці XIX століття. Населення краю складало 57 етнічних груп. За Всеросійським переписом населення 1897 р. в Херсонській губернії українці складали 53% населення, росіяни – 21%, євреї – 11,8%, молдовани – 5,4% та інші [1, 69].

Особливості заселення нашого регіону привели до того, що на сучасному етапі, за деякими винятками, неможливо виділити місця компактного проживання представників різних етнічних спільнот, хоча їх налічують вже близько ста. Причому, протягом останніх століть тут не було зафіксовано жодного конфлікту на міжетнічному ґрунті.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Гриневич О. Історія заселення Миколаївщини та розвитку національних культур.//Краєзнавчий альманах. Історія. Культура. Освіта. – Миколаїв, 2004. – 150с. 2. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. 246, оп. 2, спр. 29, арк. 2. 3. Ibid., ф. 243, оп. 1, спр. 106, арк. 96; Морской сборник. – 1860. - № 4. – С. 499-500. 4. Крючков Ю.С. История Николаева от основания до наших дней. – Николаев, 1996. – 299с. 5. Распоряжения и предложения князя Потёмкина-Таврического об устройстве Черноморского флота и города Николаев; Морской сборник. – 1855. – Т. XIX. - № 11.*

ГОРБАЧОВ В. П. (м. Донецьк)

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ В ГОРОДСКОМ САМОУПРАВЛЕНИИ УКРАИНЫ ВО 2-Й ПОЛОВИНЕ XIX СТ.

Национальный вопрос в Российской империи во 2-й половине XIX в. был одним из главных проблем для самодержавия. Поэтому он был подвергнут законодательному регулированию. На уровне городского самоуправления национальные проблемы законодательно регулировались по нескольким направлениям. Среди этих направлений можно выделить следующие:

1) с учетом национального состава населения определение регионов, где должно вводиться городское самоуправление;

2) ограничение круга избирателей по национальному признаку;

3) ограничение доступа в органы городского самоуправления и к определенным должностям по национальному признаку;

4) установление более жесткого правительственного надзора за деятельностью городского самоуправления в регионах с особым национальным составом населения;

5) установление официального языка делопроизводства в органах местного самоуправления.

При этом в разные периоды эти вопросы законодательно регулировались неодинаково.

Вопрос о регионах, где должно было вводиться местное самоуправление, решался с учетом национального состава населения этих регионов. Городская реформа 1870 г. в первую очередь проведена в губернских и портовых городах (Екатеринославе, Керчи, Киеве, Николаеве, Полтаве, Симферополе, Харькове, Херсоне, Чернигове). Эти города рассматривались правительством "как наиболее подготовленные к общественной деятельности" [1]. В остальных городах и посадах предлагалось ввести Городовое положение "в ближайший по возможности срок" по усмотрению министра внутренних дел с учетом местных обстоятельств. Вопрос о применении Городового положения к западным губерниям, а также к г. Одессе министерству внутренних дел было предложено подготовить дополнительно и свои предложения внести на разрешение в законодательном порядке [2]. В итоге на Одессу действие Городового положения 1870 года с некоторыми изменениями было распространено особыми Правилами, утвержденными 20 июня 1872 г., а на западные губернии - правилами, утвержденными 29 апреля 1875 года.

В Украине городская реформа была проведена в 128 городах и 7 посадах. Не реформированным городское управление осталось в 25 городах и посадах, в том числе во всех 8 владельческих городах Правобережной Украины.

На большей части Украины, как и в других частях Российской империи, правительственные власти стремились провести городскую реформу 1870 г. в кратчайший срок, не учитывая в ряде случаев даже желание горожан. Однако в Правобережной Украине из-за ее особого политического положения, наоборот, была поставлена задача постепенного реформирования городского управления; при этом преследовалась цель унификации его с городским общественным управлением центральных губерний империи.

Процесс проведения городской реформы в Украине растянулся на 14 лет и даже потребовал внесения изменений в законодательство. В течение первого четырехлетия (1871-1874 г.г.) новое общественное управление введено в 91 городе и посаде (67,4%). В Екатеринославской, Таврической, Херсонской и Полтавской губерниях реформа проведена в течение первых трех лет (за исключением одного-двух городов губернии). В Черниговской губернии она в основном завершена в 1874 г., а в Харьковской - в 1876 г. В Юго-западных губерниях новое Городовое положение стало вводиться в действие с 1876 года (за исключением Киева, где реформа проведена в 1871 г.), и завершился этот процесс только в 1883 году. Новое общественное управление введено вначале в Киевской губернии (1876-1878 годы), затем в Подольской (1878-1882 годы) и, наконец, в Волынской губернии (1877 г. - в Житомире, а в остальных городах - в 1881-1883 годах) [3]. Такие сроки введения в действие Городового положения в Правобережной Украине были неслучайными.

На процесс проведения городской реформы в Украине влияло значительное количество среди городского населения поляков, евреев и татар.

В некоторых городах проведение городской реформы затягивалось на длительное время по национальным причинам. Дольше всего этот вопрос решался в Бахчисарае Таврической губернии. Ходатайство о введении там нового городского самоуправления возбуждено в ноябре 1873 г., а фактически реформа проведена лишь в декабре 1878 года, т.е. через 5 лет. Специфика национального состава населения Бахчисарая потребовала внести изменение в уже действовавший закон. В соответствии со статьей 35 Городового положения число членов думы ("гласных") из нехристиан не должно было превышать одной трети общего числа гласных. Однако в Бахчисарае это требование было невыполнимо, так как при проведении первых выборов по новому закону среди избирателей магометан было в 5,8 раз больше, чем христиан (соответственно 621 и 108 чел.). В связи с этим вокруг указанной статьи 35 с самого начала развернулась борьба различных национальных групп горожан. Татары ходатайствовали о том, чтобы в городскую думу они могли избирать более 1/3 всех гласных, т.е. чтобы к Бахчисараю из-за его "исключительного положения" не применялось требование статьи 35. При сложившихся условиях министерство внутренних дел признало невозможным применить в Бахчисарае общие правила. Поэтому по представлению министерства статья 35 Городового положения была дополнена Мнением Государственного Совета, утвержденным императором 22 ноября 1873 года. В соответствии с этим дополнением, в тех городах, в

которых из-за недостаточного числа христиан было затруднительным исполнение требования об образовании городской думы в составе не менее двух третей гласных из христиан, министерство внутренних дел могло разрешить исключение из этого правила [4]. В связи с этим в апреле 1876 г. Таврической губернатор, высказав свои соображения, в том числе политические ("брожение татар и стремление их к переселению"), предложил, чтобы в Бахчисарайской думе половина гласных была из христиан и половина из нехристиан. Министерство внутренних дел 19 мая 1876 г. согласилось с этим предложением. В дальнейшем при выборах на второе и третье четырехлетия министерство дало разрешение на аналогичные исключения из общего правила, хотя одна группа горожан ходатайствовала о том, чтобы к Бахчисараю применялись общие требования статьи 35 Городового положения, а другая группа, наоборот, ходатайствовала о том, чтобы количество гласных от нехристиан не ограничивалось 1/2 частью думы [5].

Особое влияние на законодательное регулирование местного самоуправления оказал национальный состав губерний Правобережной Украины. При издании Городового положения 1870 г. было установлено, что в губерниях, управлявшихся на общих основаниях, оно подлежит введению в действие "в ближайший по возможности срок". Когда же речь шла о западных губерниях, то целенаправленно ставилась задача постепенного введения там нового городского общественного управления.

При решении вопроса о распространении городской реформы на западные губернии учитывались в первую очередь политические соображения. Юго-западный край империи (т.е. Правобережная Украина) значительно отличался от других губерний в административном отношении и находился "в исключительном положении"; последовавшие за восстанием 1863 года меры повлекли там "полновластие администрации" [6]. В своем отчете за 1872 год генерал-губернатор Юго-западного края отмечал, что во многих городах края преобладают польский и еврейский элементы, поэтому "введение в них нового Городового положения еще преждевременно". По его мнению оставление таких городов в прежнем их положении имело бы "менее вредных последствий в политическом отношении, нежели образование самостоятельного городового управления с несомненно враждебным Правительству направлением" (с этим согласился император и на отчете сделал пометку: "справедливо"). В тех же городах, в которых было большинство русских, генерал-губернатор считал, что "скорейшее введение нового Городового положения является неотложною необходимостью" [7]. А в 1873 г. на запрос министерства внутренних дел генерал-губернатор ответил, что, пока в городах преобладает население евреев и поляков, давать им права общественного представительства в тех широких размерах, какие определены Городовым положением, "было бы опасно". Он предлагал проводить городскую реформу с необходимою по политическим соображениям постепенностью, Городовое положение вводить в действие не во всех городах

одновременно, а начинать с тех, в которых "не представится это вредным и опасным в политическом отношении" [8, с. 142-143, 146].

Это предложение Юго-западного генерал-губернатора о постепенном распространении Городового положения 1870 г. на города западных губерний было поддержано министерством внутренних дел и специальной правительственной комиссией, созданной для обсуждения этого вопроса, а затем одобрено Государственным Советом и императором [8, с. 236, 276, 285]. Министр внутренних дел отмечал, что особая осторожность в порядке введения Городового положения в западных губерниях империи диктуется историческими условиями этих губерний и разнородностью национального состава городов, "возбуждающей некоторую разрозненность интересов" в среде этого населения. Министр стоял на той позиции, что реформу следует проводить "без поспешности", "с особой осмотрительностью". Он отмечал, что по отношению к западным губерниям "правительство до последнего времени воздерживалось - и имело на то основания - от всяких реформ, которые дают некоторый простор общественной деятельности". Преобразование городского общественного управления было первым "решительным шагом на пути этих реформ" в западных губерниях [8, с. 268-269]. Поэтому особое значение придавалось именно постепенности проведения в этих губерниях городской реформы.

Вопрос о распространении Городового положения на западные губернии подробно обсуждался специальной правительственной комиссией. В 1873 г. она пришла к выводу о том, что имеющиеся законы были достаточны для предотвращения развития городского общественного управления в нежелательном направлении. При той компетенции, которая была определена законом для общественного управления, при тех ограничениях, которые содержались в Городовом положении в целях обеспечения законности действий этого управления, при наличии установленного законом порядка производства дел в городских думах указанная комиссия не видела каких-либо серьезных опасений "к тому, чтобы в деятельности общественных управлений в западных губерниях, с преобразованием их по Городовому положению, предвидеть односторонности политического или противоправительственного свойства" [8, с. 149-150].

Эта комиссия поддержала предложение о постепенном распространении Городового положения 1870 г. на города западных губерний, не состоящие в частном владении. Одновременно с учетом специфики края комиссия предложила предусмотреть некоторые исключения из общих правил, в том числе возможность неутверждения по политическим мотивам в должностях лиц, избранных городскими головами и заступающими их место, возможность назначения этих лиц от правительства (взамен выборности) в целях устранения их политической неблагонадежности и даже возможность временного приостановления действия общественного управления [8, с. 236-239].

Первые два предложения впоследствии были закреплены в законе. Однако при обсуждении третьего предложения Государственный Совет

отметил, что в законе нет надобности особо упоминать о временном приостановлении действия общественного управления, "так как разрешение на принятие подобной крайней меры, в случае необходимости, может быть испрошено через Комитет Министров, на основании пункта 3 статьи 12 учреждения сего Комитета; между тем, заявление заранее об упомянутой мере, которая в обыкновенное время, по всему вероятию, не будет даже нужна, внушило бы лишь опасения местным жителям и воспрепятствовало бы тому благоприятному впечатлению, которое следует ожидать от издания рассматриваемого закона" [8, с. 278-279]. Таким образом, законодатель был обеспокоен тем, как закон будет воспринят общественным мнением.

При проведении городской реформы в западном крае ставилась, в частности, задача унификации, приведения его городского управления в соответствие с городским управлением всей империи. Министр внутренних дел отмечал, что "своеобразные условия западного края до тех пор будут сохранять свою своеобразность, ... пока местные учреждения не получат общего с другими губерниями устройства". А когда 8 февраля 1875 года данный вопрос обсуждался в Государственном Совете, Соединенные департаменты законов и государственной экономии отметили, что осуществление реформы в западных губерниях "составит новый и весьма важный шаг к сближению западного края с остальными частями империи, к упрочению между ними той связи, которая ... наилучшим образом обеспечивается единством учреждений и законов" [8, с. 269, 276].

Кроме определения регионов, где должно было вводиться самоуправление, национальный фактор влиял и на другие направления законодательной деятельности.

Городская реформа 1870 г. не устанавливала каких-либо ограничений активного избирательного права по национальному составу. Однако новое Городовое положение 1892 г. изменило это правило и установило такие ограничения.

В соответствии с пунктом XIV Высочайше утвержденного Мнения Государственного Совета (11 июня 1892 г.) об издании нового Городового положения и об изменении некоторых статей Положения о земских учреждениях и других узаконений, а также повторившим этот пункт примечанием № 3 к статье 24 Городового положения 1892 г., впредь до пересмотра действующих узаконений о евреях были установлены следующие правила: 1) евреи не допускаются к участию в городских избирательных собраниях и собраниях домохозяев, а также к занятию должностей по городскому общественному управлению и к заведыванию отдельными отраслями городского хозяйства и управления; 2) в городских поселениях губерний, в которых евреям дозволяется постоянное жительство (кроме г. Киева) евреи допускаются к исполнению обязанностей городских гласных или уполномоченных на следующих основаниях: а) по каждому городскому поселению местною управою или городским старостою ведется особый список евреев, которые на основании Городового положения (ст. 24, 33 и 43 и ст. 2 прил. к ст. 22) могли бы быть избираемы в городские гласные или

уполномоченные; б) из внесенных в список лиц избираются местным по земским и городским либо по городским делам присутствием городские гласные или уполномоченные в числе, определяемом министром внутренних дел, не свыше, однако, одной десятой части общего состава думы или собрания; в) на постановления присутствия по указанному вопросу жалобы не принимаются [9, с. 5-6]. В указанные списки могли включаться только те из евреев, которые соответствовали общим требованиям, предъявляемым к гласным. А выбор тех или иных лиц из списка и назначение их в гласные составлял неподлежащее обжалованию право губернского присутствия.

Таким образом, в отличие от общего правила выборности гласных установлено правило, в силу которого гласные из евреев не избирались на избирательных собраниях, а назначались из списка губернским присутствием и при этом в определенном соотношении к общему числу гласных.

Одним из направлений законодательного регулирования национального вопроса было ограничение доступа в органы местного самоуправления и на определенные должности по национальному признаку.

В соответствии со ст. 35 Городового положения 1870 г. количество гласных из нехристиан не должно было превышать одной трети общего числа гласных. Это правило соответствовало действовавшему общему правилу о том, что число нехристиан во всех присутствиях не должно превышать третьей части общего числа его членов. Если выполнение этого правила было затруднительным «по недостаточному числу христиан сравнительно с нехристиантским населением», то исключение мог разрешить только министр внутренних дел. Кроме того, ст. 88 Городового положения установила, что евреи не могли быть избраны в городские головы или исполнять их обязанности, а число членов городской управы из нехристиан не должно было превышать одной трети всего ее состава.

Городовое положение 1892 г. уменьшило максимальное число гласных из нехристиан. В соответствии со ст. 44 этого положения число гласных из нехристиан не должно было превышать одной пятой части общего числа гласных. В тех городских поселениях, в которых по недостаточному числу христиан исполнение этого правила было затруднительным, исключения разрешались министром внутренних дел. В то же время, несмотря на общее правило о количестве гласных из нехристиан (не более 1/5), в отношении евреев были установлены указанные выше особые правила: их количество не могло превышать одной десятой части общего состава думы.

В отношении евреев были установлены дополнительные ограничения по занятию городских должностей. Если по реформе 1870 г. они не могли избираться городскими головами и исполнять их обязанности, то по реформе 1892 г. они не могли занимать должности городского головы, членов управы и исполнительных комиссий, избираемых думой для ближайшего заведывания отдельными отраслями городского хозяйства и управления исполнительных комиссий. Эти ограничения не распространялись на подготовительные комиссии, которые образовывались думой для предварительного рассмотрения подлежащих ее ведению дел (т.к. члены этих комиссий не

считались заведующими отдельными отраслями городского хозяйства) [9, с. 5, 6].

Политическое положение городов Юго-западного края, которое во многом определялось национальным составом населения, повлияло и на механизм правительственного надзора за деятельностью городского самоуправления. В Правобережной Украине специальный закон от 29 апреля 1875 года установил более жесткие, чем в других губерниях, правила этого надзора. Правительственной власти предоставлялось право не утверждать в должностях лиц, избранных городскими головами и их заместителями, не только в случае прямого нарушения закона при их избрании, но и «в тех случаях, когда губернатор, по имеющимся в виду его данным, затруднился бы допустить избранное лицо к исполнению должности головы». Указанные «данные» относились в первую очередь к политической неблагонадежности избранных. А политические мотивы во многом объяснялись национальной принадлежностью лиц, избранных на указанные должности. В результате многие такие лица не утверждались в указанных должностях именно по национальным мотивам. Всего по Украине за 70-80-е годы XIX ст. имеются сведения о неутверждении в должностях 42 городских голов и их заместителей, из них по Правобережной Украине – 36. Факты неутверждения в этих должностях были в большинстве городов Правобережной Украины, в которых была проведена городская реформа (в 21 из 33). Основной причиной неутверждения в должностях была «нравственная неблагонадежность» избранных лиц (20 из 42), а в основе каждого третьего случая неутверждения в должности были политические причины (14 из 42) [10]. С правительственной точки зрения, как правило, политически неблагонадежными считались поляки. Генерал-губернаторы Юго-западного края неуклонно проводили линию на недопущение поляков к должностям городских голов и заступающих их место, так как с их точки зрения утверждение на эти должности поляков противоречило политическим целям правительства. При этом они считали необходимым не допускать к этим должностям не только политически неблагонадежных лиц, но и вообще всех поляков [11]. И на практике были факты, когда лица, избранные городскими головами и заступающими их место, не утверждались в должностях только из-за их национальной принадлежности при отсутствии сведений об их политической или иной неблагонадежности.

Одним из направлений законодательного регулирования национального вопроса было установление официального языка делопроизводства в органах местного самоуправления.

Нередко в думах использовался национальный язык местного населения. Однако 9 ноября 1889 г. сделано обязательным употребление исключительно русского языка как во внутреннем делопроизводстве местных городских общественных управлений, так и в суждениях местных городских дум.

Национальный состав населения влиял не только на законодательное регулирование национальных вопросов в местном самоуправлении, но и существенно влиял на практическую деятельность органов самоуправления.

Многонациональный состав местного населения нередко приводил к борьбе различных группировок в среде самоуправления не только на классовой, но также на национальной и религиозной почве.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербурге (РГИА) - Ф. 1287. - Оп. 37. - Д. 2190. - Л. 50. 2. Полное собрание законов Российской империи. - 2-е собр. - СПб., 1874. - Т. 45. - Отд. 1. - № 48498. 3. Обобщение сведений, имеющихся в ЦГИА России (Ф. 1287. - Оп. 38. - Д. 1304) дало следующие результаты о последовательности введения Городового положения в городах и посадах Украины: 1871 г. - 18 городов, 1872 г. - 33, 1873 г. - 27, 1874 г. - 13, 1875 г. - 4, 1876 г. - 6, 1877 г. - 1, 1878 г. - 9, 1879 г. - 2, 1880 г. - 12, 1881 г. - 3, 1882 г. - 5, 1883 г. - 1, 1884 г. - 1. Эти сведения показывают неточность утверждений о том, что Городовое положение было распространено на города Украины в течение 70-х годов (См., например: История государства и права Украинской ССР. - К., 1987. - Т. 1. - С. 223; Історія держави і права України. - Х., 1993. - Ч. 1. - С. 376). 4. РГИА - Ф. 1287. - Оп. 37. - Д. 2190. - Л. 88-89; Оп. 38. - Д. 2146. - Л. 58, 93, 133. 5. РГИА - Ф. 1287. - Оп. 38. - Д. 1246. - Л. 106-об.-108, 111, 158-об., 163, 169-об., 171. 6. Извлечение из всеподданнейшего отчета сенатора Половцова по ревизии Киевской губернии. - С. 1 // Материалы Высочайше утвержденной Особой комиссии для составления проектов местного управления. II. По сенаторской ревизии 3 записки сенатора Половцова. - СПб., [1882]. 7. ЦГИА Украины. - Ф. 442. - Оп. 51. - Д. 385. - Л. 72об.-73; Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи. - СПб. - 1879. - Т. 5. - С. 240. 8. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи. - СПб. - 1879. - Т. 5. 9. Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – Петроград: Типография А. Бенке, 1915. – 1298 с. 10. Эти данные получены в результате обобщения сведений, извлеченных из дел РГИА. – Ф. 1287. – Оп. 38. – Д.д. 1246, 1291, 1485, 1756-1758, 1907, 1908, 1931, 1932, 2326, 2388, 2392. 11. РГИА. – Ф. 1287. – Оп. 38. – Д. 1756. – Л.д. 236-238, 257-257об.*

ЩУКІН В. В. (м. Миколаїв)

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В НОВОРОСІЇ (КІН. XVII – ПОЧ. XX СТ.)

Законодавство Російської імперії відносно єврейського населення було надзвичайно заплутаним і нелогічним, складалося з великої кількості законодавчих та підзаконних актів, що приймалися в різний час і за різними приводами. Часто нові акти заперечували попередні, а інколи навіть зводили їх нанівець. При цьому більшість зазначених актів об'єднувала одна спільна риса – вони мали відкритий, чи прихований дискримінаційний характер по відношенню до єврейського населення.

Основоположні законодавчі документи відносно євреїв були видані в кінці XVIII ст. урядом Катерини II. Їх поява була обумовлена завершенням поділів Речі Посполитої, внаслідок чого землі Правобережної України увійшли до складу Російської імперії. Саме в цих землях протягом кількох століть мешкали більшість європейських євреїв, що мали стати підданими російської імперії. Російський уряд приймає енергійних зусиль, щоб відрегулювати правове становище цієї групи населення.

Не зайвим буде згадати і про те, що в цей же час, як наслідок двох успішних російсько – турецьких війн, до складу Російської імперії увійшли південноукраїнські землі. Після кількох адміністративних реформ тут були утворені Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, що входили до складу Новоросійського краю. Основними проблемами, що належало вирішувати уряду відносно цих нових земель – це необхідність їх заселення, господарського освоєння та інтеграції в загальноросійський соціально – економічний простір. Саме євреї, з їх підприємливістю, оперативністю та толерантністю могли відіграти чималу роль в успішному вирішенні цих проблем.

В 60-х рр. XVIII ст., коли розпочалося активне заселення земель Новоросії, одним з шляхів вирішення цього питання уряд вважав в залучення іноземних переселенців. Відомо, що управитель Новороссії у 1764 р. О.П.Мельгунов наймам французьких емісарів для заохочення єврейських переселенців з Прусії та Польщі. Для спрощення та легалізації цих заходів, Канцелярія опіки над іноземцями направляє адміністрації Новороссії таке розпорядження: «Люди любой национальности и вероисповедания , пересекающие границу с намерением вступить в службу или поселиться в Новороссийской губернии, должны немедленно допускаться в названную губернию. У них не следует ни спрашивать об их нации и вере, ни просить предъявить паспорт».[1]

У 1769 р. в указі Катерини II, що адресувався київському генерал – губернатору, було надано дозвіл євреям селитися в межах Новоросійської губернії,, що саме в цей час створювалася. Очевидно, це був перший законодавчий акт, що узаконював право проживання євреїв у

південноукраїнських землях. Таким чином, ще до приєднання до Російської імперії більшої частини території Півдня України (це офіційно відбулося після підписання в 1774 р. Кючук – Кайнарджийського та в 1791 р. Яського мирних договорів), євреї вже мали законне право поселення і проживання на цих землях, зважаючи на те вказані землі були включені до складу Новоросійської губернії з моменту приєднання. При цьому, аж до 1802 р. у офіційних документах євреї прирівнювалися до іноземців, що, між тим, не звільняло їх від необхідності сплачувати податки в російську казну.

В 1773 р. євреїв зобов`язали записатися до числа купців, ремісників або міщан (пізніше ремісників включили до складу міщан), що підтверджувалося більш пізніми законодавчими актами: "Жалованная грамота городам» (21.04.1775 г.) та «Учреждения для управления губерний Российской империи» (7.11.1775 г.). В цих документах підтверджувалися рівні права євреїв з іншими жителями імперії. Згідно з городовим уложенням, євреї також отримали рівні с іншими права на представництво в органах міського самоуправління – магістратах (пізніше, згідно з «Положением о евреях» 1835 р., єврейське представництво в магістратах було обмежене до 1/3). Указом Сенату з 1786 г. євреям надавалося право звертатися в державні суди. Разом з цим, згадані документи фактично забороняли євреям бути сільськими жителями, а відповідно, займатися сільськогосподарською працею.

23 жовтня 1791 р. Катерина II підписала указ, що підтверджував рівність в правах єврейських купців і ремісників з іншими купцями і ремісниками, що проживають в містах та містечках. Але при цьому підкреслювалося, що євреї не мають права записуватися до числа купців та ремісників «во внутренние российские города и порты», а відповідно, і не мають права постійно проживати в цих містах. До переліку місцевостей, де дозволялося постійне проживання євреїв, серед інших, були віднесені Катеринославське намісництво і Таврійська область (пізніше реорганізовані в Катеринославську, Херсонську та Таврийську губернії).[2] Цей указ фактично започаткував законодавче оформлення «смуги осідлости» - одного з найганебніших явищ в російській історії.

Указом від 23 червня 1794 р. список територій, де дозволялося проживання для євреїв був розширений (за рахунок включення кількох українських губерній), але було встановлено, що євреї зобов`язані сплачувати податки «...вдвое противу положенных с мещан и купцов христианского закона разных исповеданий; которые же не похотят остаться, таковым дать свободу (...) по заплате трехлетней двойной подати, выехать из империи нашей.».[3] Відомий історик початку XX ст. Ю. Гесен висловлював думку, що даний указ мав на меті підштовхнути євреїв до переселення у південні губернії.[4] З цією думкою важко погодитись, зважаючи на те, що дія указу розповсюджувалася і на південно – західні землі імперії. Ю. Гесен вважав також, що подвійне оподаткування припинилося у 1809 р., але відомо, що навіть у 1812 р. євреї скаржилися до Міністерства фінансів про те що це оподаткування зберігається місцевою адміністрацією. Нерівність в оподаткування відкрито, чи приховано зберігалася і в подальшому. І місцева адміністрація, і центральна влада намагалися отримати побільше прибутків від євреїв, але при цьому постійно створювали всілякі перешкоди для їх

господарської діяльності та повсякденного життя. Шукати будь-яку логіку в діях російського уряду по відношенню до євреїв, очевидно, просто нема сенсу. Як справедливо зазначив С.Дубнов «Таким образом, за оставление на прежних местах с лишением права свободного передвижения по империи евреи должны были платить государству вдвое больше податей, чем горожане христианского исповедания, пользовавшиеся свободою передвижения. Эта податная кара не избавляла евреев от платежа особого рекрутского налога, установленного для них, как и для русского купечества, взамен личного отбывания воинской повинности (указы 1794 и 1896 гг.).» [5] Указом від 26 серпня 1227 р. на євреїв було накладено рекрутську повинність, в більш жорстокій формі, ніж по відношенню к християнського населення, але на Півдні занадто жорсткі заходи по виконанню заходів в цьому напрямку місцевою адміністрацією майже не вживалися, на відміну від інших регіонів "Смуги осідлості"

Остаточне законодавче закріплення «смуга осідлості» отримала в «Положении о евреях» 1804 р. з цього часу і до 1915 р. її кордони залишалися незмінними. Виключенням згодом стали міста Миколаїв, Севастополь та Ялта, котрі територіально розташовувалися в межах «смуги осідлості», але тут пізніше було запроваджено особливі обмеження, внаслідок яких ці міста були фактично виключені з її складу. «Положением о евреях» 1804 р. підтверджувало заборону щодо постійного проживання євреїв у сільській місцевості, яку було запроваджено указами 1795 та 1797 рр. Уряд неодноразово робив спроби виселення євреїв з сіл (укази 1819 р., 1830 р., «Положение о евреях» 1835 р. та ін.), але ці події, як правило, не заторкували південні губернії. Очевидно, це було пов`язане з необхідністю активізації економічного життя на Півдні, а в цій справі євреї відігравали чималу роль. Взагалі, варто звернути увагу на те, що в межах Малоросії правова дискримінація євреїв, хоч і мала місце, але виявлялася у пом`якшених формах у порівнянні з іншими регіонами імперії.

В ході реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. євреї отримали виборчі права нарівні з іншими підданими Російської імперії «Положение о земских учреждениях» 1862 р. не мало будь-яких обмежень щодо євреїв; можливо, це здалося уряду занадто великою поступкою, тому в "Городовом Положении" 1870 р. зберігалася стара норма щодо участі євреїв в органах міського самоврядування - міських Думах: кількість гласних (депутатів) – євреїв не могла перевищувати 1/3 від загальної кількості. Згідно з наступним "Городовым Положением" 1892 р. євреї втратили виборче право і губернській владі надавалося право призначати євреїв до складу гласних на власний розсуд, але їх кількість не могла перевищувати 10% кількості гласних. Про те що ця норма в нашому регіоні порушувалася, причому на користь євреїв (щоправда не в губернських містах), свідчить прилад м. Миколаєва. Приміром, у списку Миколаївської Думи за 1905 р. з загальної кількості 102 гласних євреї складали 20 осіб.[6]

Варто зазначити, що попри всю свою дискримінаційність, російське законодавства не містило занадто великих обмежень у сфері права власності, принаймні стосовно єврейського населення Новоросії. Євреї, що мешкали в цьому регіоні, мали право володіння та розпорядження нерухомим майном, в т. ч. землею. Згідно з «Положение о евреях» 1804 р. євреї, що бажали

займатися землеробством могли купувати незаселені землі або переходити на казенні землі (а таких земель було найбільше саме в Новоросії), де переселенцям мали відводитися земельні наділи. В 1807 р. з дозволу уряду на казенних землях було створено перші єврейські землеробські колонії в Новоросії. Але вже з 1810 р. переселення євреїв було призупинене. У 1844 р. було видано «Положение о евреях земледельцах», згідно до котрого євреям, що добровільно поселялися в сільській місцевості уряд надавав "даровые участки земли", обіцяв також надати кошти на обзаведення, (що так і залишилося лише обіцянкою), а також різні тимчасові пільги (звільнення від податків , рекрутства та ін.). Згаданий документ також містив ряд обмежень, зокрема поселенцям заборонялося продавати та віддавати в оренду свою землю стороннім особам (не євреям), перехід поселенців до числа міських жителів дозволявся лише через 25 років. Дана постанова дозволяла євреям також купувати землі для поселення в приватну та суспільну власність. В 1853 р. було прийняте положення, що підтверджувало право євреїв на придбання землі, але лише при умові, що вони переходять "в земледельческое состояние". З 1862 р. євреям було дозволено купувати землю в поміщицьких маєтках. [7] Пізніше в західних губерніях уряд заборонив продавати маєтки євреям, але ця заборона не розповсюджувалася на Новоросійський край.

Російське законодавство досить часто встановлювало обмеження в правах на зайняття певними видами діяльності для євреїв. Приміром, ст. 34 «Положения» 1804 р. містила наступне: «Никто из евреев, начиная с 1 генваря 1807 г. в губерниях Астраханской и Кавказской, Малороссийских и Новороссийских, ... ни в какой деревне и селе не может держать никаких аренд, шинков, кабаков и постоялых дворов, ни под своим, ни под чужим именем, ни продавать в них вина, ни даже жить в них под каким бы то видом ни было, разве проездом». [8] Такі ж положення містилися і в наступних законах та розпорядженнях (1829, 1835, 1845 рр. Та ін.), але дія цих заборон, як правило, не розповсюджувалася на Херсонську губернію, а в 1865 р. імператорським повелінням ці обмеження було скасовано.

Особливим сюжетом є питання про право проживання євреїв в Миколаєві та Севастополі. Обидва міста були територіально розташовані в межах "смуги осідлості" і євреї селилися в них ще з моменту заснування цих міст. На початку XIX ст. обида міста набули особливого військово – стратегічного значення, ставши основними базами для Чорноморського флоту. В 1829 р. імператор Микола I видає указ, згідно з яким євреї мали бути звідси виселені «Находя неудобным и вредным пребывание неслужащих евреев в городах Севастополе и Николаеве ».[9] Цим указом Миколаїв та Севастополь були віднесені до місцевостей, де встановлювалися особливі правила щодо проживання євреїв, тобто виключені зі складу "смуги осідлості". Цікаво, що найактивнішим опонентом відносно виконання зазначеного указу виступав командувач Чорноморського флоту та військовий губернатор О.С. Грейг, кому вдалося на кілька років відстрочити виконання імператорського указу. Навіть після повного виселення євреїв з міст кілька євреїв – постачальників для потреб флоту майже постійно мешкали в Миколаєві, але місцева адміністрація дивилася на це "крізь пальці" Згодом, саме командуючий флотом Б.О. фон Глазенап з великою настійливістю домагався від уряду відновлення дозволу на

постійне проживання євреїв в Миколаєві та Севастополі, що його було надано у 1866 р. [10] При цьому, згадані міста так і не були офіційно включені до складу "смуги осідлості" , що дало підставу місцевій адміністрації розпочати нову кампанію по виселенню євреїв, посилаючись на циркуляр МВС, підписаний П.А.Столипіним у 1907 р. Цікаво, що згаданий циркуляр мав на меті полегшення становища єврейського населення, але казуїстичне і розширювальне його тлумачення місцевою владою дозволяло використовувати його з метою абсолютно протилежною.[11] Цікавим є ще й те, що даний циркуляр, будучи лише документом для службового користування, вступав у протиріччя зі змістом кількох указів, підписаних імператором (імператорська воля мала найвищу законну силу в межах імперії). Не зважаючи на це, миколаївський градоначальник та херсонський губернатор вважали за доцільне виконувати саме настанови столипінського циркуляру.

Правова дискримінація єврейського населення була скасована лише постановою Тимчасового уряду "Об отмене вероисповедных и национальных ограничений" від 20 березня 1917 р. Ця постанова зазначала: "Отменяются все узаконения, действующие в России как на всем пространстве, так и в отдельных ее местностях, и устанавливающие, в зависимости от принадлежности российских граждан к тому или иному вероисповеданию, вероучению или национальности, какие – либо ограничения...".[12] В кінці постанови наводився повний список законів та постанов, що мали бути відмінені. Цей список нараховував 140 законодавчих актів, що містили обмеження стосовно євреїв.

Таким чином, законодавство Російської імперії стосовно єврейського населення мало, як правило, обмежувально – дискримінаційний характер і було одним з способів реалізації політики державної юдофобії та антисемітизму. Разом з цим, реалізація цих законів у південноукраїнських землях мала певну специфіку. Зважаючи на особливості соціально – економічного розвитку краю, місцева адміністрація подекуди свідомо йшла на порушення законів, при цьому такі порушення припускалися, як на користь євреїв, так і на шкоду їм. З цього приводу сучасник подій М. Салтиков – Щедрін слушно зазначав, що суворість російських законів врівноважується необов`язковістю щодо їх виконання. Крім того, в багатьох законодавчих актах південноукраїнський регіон виключався зі сфери їх дії. Зважаючи на це можна, з певними пересторогами, говорити, що антиєврейська спрямованість російського законодавства в даному регіоні діяла у пом`якшеному варіанті.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. См. Клиер Дж.Д. Россия собирает своих евреев. Происхождение еврейского вопроса в России: 1772 – 1825. – М., 2000. – С. 67-68. 2. Полное собрание законов Российской империи (собрание первое). /Далі - ППСЗ/. Т.XXIII. №17, 006. 3. Там само. № 17,224. 4. Гессен Ю. История еврейского народа в России. – Л.,1925. – Т. 1. – С. 119. 5. Дубнов С. Судьбы евреев в России в эпоху западной «первой эмансипации» (1789 – 1815). //Евреи в Российской империи XVIII – XIX веков. Сборник трудов еврейских историков. – Иерусалим – Москва., 1995. – С.283. 6. Державний архів Миколаївської області. Ф.229, оп. 1, спр. 1741, л. 5. 7. Див.: Дубнов С.М. Новейшая история еврейского народа. – Иерусалим – Москва., 2002. – Т. 2. –*

С. 316. 8. ППСЗ. № 21547. 9. Второе Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV. № 3, 286. 10. Детальніше див.: Щукін В.В. Про право поселення та проживання євреїв у м.Миколаєві (XIX – поч. XX ст.) // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. Випуск 12. – Одеса., 2001. – С. 550 – 559.; Щукин В.В. О правовом положении евреев в Николаеве и Севастополе (кон. XVIII – начало XX вв.). //Материалы девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. –М., 2002. – С. 192 – 202. 11. Детальніше див.: Щукин В.В. Столыпинский циркуляр и второе выселение евреев из Николаева. // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. – Миколаїв, 2002. – с. 236 –237. 12. Цит по.: Гольденвейзер А.А. Правовое положение евреев в России. Приложение. //Книга о русском еврействе от 1860 –х годов до революции 1917 г. – Иерусалим – Москва., 2002. – С. 143.

ВОЙНО-ДАНИЧИШИНА О. Л. (м. Харків)

ЭТНО-НАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В СИСТЕМЕ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX СТОЛЕТИЯ

В 90-х годах XX века, приняв такие важнейшие нормативные документы, как Конституция Украины, Декларация о национальном суверенитете, Декларация прав национальностей, Закон о национальных меньшинствах, Украина провозгласила курс на построение государства, которое обеспечивает равенство всех граждан независимо от их этнического происхождения, вероисповедания, языковых и культурных традиций. Тем самым государство берет на себя ответственность за возрождение и свободное развитие национально-культурной жизни этнических, языковых, религиозных групп, которые проживают на территории украинского государства.

Тема национального возрождения была актуальна на протяжении всей истории Украины, а сегодня она получила возможность реализации в практической плоскости. Под этим, как правило, понимают возрождение культурных традиций. Но национальное возрождение значительно многогранней и, представляется, его необходимо было бы начинать с системы образования, введения литературного украинского языка во все сферы общественной жизни, возвращение коммуникативных функций украинского языка, а главное – формирование национального самосознания.

Каждый народ имеет право на сохранение и развитие своей национальной самобытности, которая традиционно рассматривается как фундаментальное право человека. Это право, наряду с возможностью свободного пользования родным языком, развитием национальной культуры, традиционных религий, предусматривает и образование на родном языке в духе национальных традиций. Особенно ценен в этой связи исторический опыт реализации данного права в Российской империи в первой половине XIX века, в состав которой в этот период входила значительная часть нынешней Украины. Обладал ли таким правом украинский народ, проживающий в многонациональном государстве и не имеющий своей государственности? Право на образование является важной составной частью прав личности, в том числе и в сфере национальных отношений. Рассмотрим в этой связи систему получения высшего образования жителями украинских губерний. Имели ли возможность студенты первых университетов на Украине - Харьковского и Киевского, развивать свою национальную самобытность и было ли у них такое стремление? Какой был национальный состав преподавателей и студентов, язык преподавания в украинских университетах? Представляет интерес зарождение и распространение национально-освободительного движения на Украине, центрами которого стали именно университеты. Таким образом, мы хотели рассмотреть различные аспекты

реализации прав личности в сфере образования в контексте этно-национальных проблем.

В рассматриваемый период на Украине возникает и начинает постепенно распространяться новая идея нации, которая базируется на этнической общности. Украинцы, как и другие этнические группы, чувствовали привязанность к своему языку, обычаям и традициям, но социально-экономические и правовые отличия считались более значимыми, чем отличия между народами. Возникновение новых идей неразрывно связано с появлением тех, кто эти идеи рождал – интеллигенции. Для Украины появление национальной интеллигенции имело большое значение, так как украинское общество потеряло свою элиту. Украинская шляхта, находясь на имперской службе, становилась более «русской» и часто была большим врагом идеи украинской самобытности, чем сами россияне.

Процесс формирования интеллигенции проходил в городах и, прежде всего в тех, где были высшие учебные заведения. Так, в 1804 году в Харькове был основан первый университет в украинских губерниях Российской империи. На Украине, где по состоянию на 1800 год украинцы составляли 90 % всего населения, города же были преимущественно русскоязычными. [12, с.115]. А так как жители городов имели больший доступ к высшему образованию, чем селяне, поэтому интеллектуальная элита, которая сосредотачивалась в университете, была главным образом российской. А украинцы же составляли совсем небольшой процент.

Рассмотрим, нашла ли отражение национальная украинская специфика в содержании учебного процесса в университете в этот период. В первое десятилетие деятельности Харьковский университет вынужден был приглашать преподавателей из-за границы, в виду отсутствия достаточного числа отечественных профессоров. Из 47 преподавателей университета только 18 были русского происхождения, а 29 – иностранцы [1, с.103]. Иностранные профессора читали лекции в основном на латинском языке. Что же касается русских профессоров, то они читали лекции на русском языке, в виду того, что латинский язык не понятен для публики [10, с.966]. Русский язык был «родным» для преобладающего числа студентов.

В уставе Харьковского университета 1804 года нет упоминания о том, на каком языке будет вестись преподавание, так как, очевидно, что это русский и латинский языки. Но кое-где встречаются указания по поводу применения того или иного языка. В одной из глав университетского Устава «Об инспекторах и казенных студентах» говорится о проведении практических занятий со студентами юридического факультета на латинском языке [8, с.601]. В главе «Об испытаниях и производстве в университетские достоинства» сказано, что магистерские и докторские диссертации должны защищаться так же на латинском языке, хотя факультетское начальство могло разрешить в виде исключения защиту на русском языке [8, с.599].

Малочисленная украинская интеллигенция еще не играла значимой роли в первые десятилетия существования университета. Однако, все более широкое распространение получала идея развития национального языка,

культуры, традиций, которая находила немало сторонников среди украинских студентов и преподавателей. С 20-х годов XIX века в Харьковском университете популярным занятием стало изучение украинского фольклора. Появился интерес к языку, традициям украинского народа. Среди студентов начало формироваться литературное направление изучения этнографии Малороссии, куда входили И.И.Срезневский, Н.И.Костомаров, А.Л.Матлинский и другие. Был даже создан кружок, членов которого объединяло стремление изучать историю и обычаи Украины.[1, с.113]. В 30-х годах представители украинофилов начинают выступать за признание украинского языка как равноправного языка украинского народа, а не великорусского наречия, как считали сторонники официальной точки зрения и некоторые известные русские интеллигенты. В 1834 году И.И.Срезневский в своей статье «Взгляд на памятники украинской народной словесности» писал, что украинский язык не является наречием русского или польского языка. Украинский язык является одним из богатейших славянский языков «...язык поэтический, музыкальный, живописный»(Цит. по Зайоночковскому П.А) [4, с.51]. С подобной точкой зрения выступал в 1839 году и М.А.Максимович. Широкое распространение получили среди ученых университета этнографические исследования. Преподаватели Харьковского университета (Костырь Т.Н. и др.) организовывали экспедиции в Харьковскую, Полтавскую и Черниговскую губернии, целью которых было изучения обычаев, нравов и языковых диалектов украинского народа. Метлинский А.Л. приобрел известность своими малорусскими литературными и этнографическими сборниками. Немаловажным фактом является то, что П.П. Гулак-Артемовский в курсе истории славянских народов читал студентам университета историю Малороссии [1, с.190].

В первые десятилетия XIX века в Украине происходил процесс формирования нации и развития национальной культуры. Именно это явилось причиной того, что у формирующейся украинской интеллигенции появился интерес к народному языку, фольклорному творчеству. Это находило свое выражение не только в развитии национальной культуры, но и в распространении идеи национального освобождения среди представителей украинской интеллигенции. Украинцы, как и другие народы, находящиеся под имперской властью, пытались отстаивать национальную самобытность и противостоять русификации. Однако, эти идеи были еще довольно слабо распространены. По замечанию М.С.Грушевского, «рядом с „настоящею" великорусскою культурою, к которой серьезно относилось не только правительство, но и местное общество, это украинское течение выглядит мелким провинциализмом, забавою или капризом этнографов и антикваріев» [3, с.16].

С основанием в 1834 году второго в Украине университета святого Владимира, интеллектуальный центр, который до этого находился в Харькове, переместился в Киев. Киевскому университету правительство отводило важную роль в проведении великодержавной национальной политики. Создавая «умственную крепость вблизи военной», оно

рассчитывало, что новое учебное заведение будет способствовать осуществлению русификаторской политики на Украине. Министр народного просвещения С.Уваров считал, что университет должен распространять русское образование и русскую национальность на землях Западной России» [12, с.195]. Жизнь опровергла эти надежды. В стены молодого университета проник дух свободомыслия [5,с.10]. Кроме того, жесткая политика русификации, которую проводил генерал-губернатор Киевской, Подольской и Волынской губерний Д. Бибиков, принесла украинцам неожиданные выгоды. Так, поддерживая университет святого Владимира, призванный противостоять культурному влиянию поляков, он в этот период, сам того не желая, содействовал развитию украинской культуры в университете.

Первоначальный состав преподавателей Киевского университета был преимущественно польский. Однако, с организацией юридического факультета в 1835 году, русских преподавателей стало больше. Юридический факультет уравновешивал русский элемент в университете с польским [2, с.111]. В состав преподавателей так же входили немцы, которые были индифферентны к национальным проблемам и поляков, и украинцев [2, с.113]. Пестрым являлся национальный состав студентов университета, но основную массу составляли поляки. При открытии университета не было никаких ограничений относительно приема студентов различных национальностей. Владимирский-Буданов М.Ф. приводит следующие данные о составе киевских студентов. Из 62 студентов в первый год было 30 студентов-католиков и 28 – православных. В 1836 году при общей численности студентов – 203 человека, 101 – составляли студенты-католики, а 82 – православные [2, с.127]. (Надо понимать, что под студентами-католиками имеются в виду поляки). Вплоть до временного закрытия университета в 1839 году число польских студентов продолжало увеличиваться и превосходить по численности студентов других национальностей [2, с.153].

Киевский университет, призванный дать образование польскому юношеству, передать ему общий дух русского народа, имел по Уставу кафедру русской словесности и истории русской литературы [7, с.422]. Особенностью университета было то, что большинство студентов не знали или плохо знали русский язык. Поэтому преподаватель словесности превратился в элементарного учителя русского языка [2, с.121]. Кроме этого, студенты университета изучали российскую историю [7, с.422]. По Уставу в университете полагался лектор польского языка [7, с.793]. Однако, польский язык не составлял обязательного предмета, а преподавался для желающих его изучать [11, с.23]. Но введение этого учебного предмета, хоть и факультативного, являлось признанием правительством преобладающего числа студентов польской национальности в университете. По воспоминаниям современников, в университетских аудиториях преобладала польская речь. Студенты-поляки были очень сплоченные и держались вместе [11, с.31]. То же самое можно сказать и об украинских студентах, число которых в университете, однако, было невелико [6, с.118]. Поляков и

украинцев сближала главная идея – освобождение нации от имперского гнета.

В 30-е годы XIX под влиянием национально-демократического движения во многих странах Западной Европы в Киевском университете все большее распространение получают идеи национального возрождения [5, с.100]. Они нашли свое отражение в научной литературе, в поэзии, искусстве, живо обсуждались в общественных кругах. Ученые, писатели проявляли интерес ко многим вопросам, связанным с историческим прошлым славян и проблемой их будущего. Появлялись отдельные научные исследования, журнальные и газетные статьи о славянах. Это оказало значительное влияние на деятельность высших учебных заведений. В во всех российских университетах создаются кафедры славяноведения. По Уставу 1842 г. и в Киевском университете учреждается кафедра истории и литературы славянских наречий [9, с.437]. Учреждение в университетах славянских кафедр означало поворот в научном, а отчасти и в политическом направлении. Для Киевского многонационального университета создание таких кафедр было вопросом более важным, чем, скажем, для Казанского. Это было признанием существования различных славянских языков, литератур и национальностей.

Таким образом, для украинских интеллигентов 20-х годов XIX столетия важнейшей задачей было возрождение национального языка, культуры. Украинофилы же 40-х годов стали объединять национальную культуру с политической идеологией. В этот период в среде украинской молодежи создаются различные объединения, ставящие перед собой задачи национально-культурного возрождения. В Харькове появился кружок, куда входили выпускники и студенты Харьковского университета [5, с.81]. В Киевском университете был создана группа «Киевская Молода». В ее состав входили В.М.Белозерский, Н.И.Костомаров (переехавший из Харьковского университета), М.И.Савич и другие [5, с.82].

Украинофилы вызывали у правительства царской России тревогу. Шеф III Отделения А.Ф.Орлов в специальном докладе Николаю I писал о том, что в Украине «молодые люди с идеей соединения славян соединяют мысли о восстановлении языка, литературы и нравов Малороссии». Украинофильство опасно «пылкой любовью к своей родине» [4, с.27]. Однако эти предположения не давали правительству повод для начала репрессий против украинофилов. Но скоро события, происшедшие в Киевском и Харьковском университетах, изменили ситуацию. Это связано с деятельностью Кирилло-мефодиевского общества, в которое входило 12 человек, из которых двое являлись выпускниками Харьковского университета (М.И.Савич и Н.И.Костомаров), а остальные – Киевского [4, с.35]. Основной идеей общества было освобождение всех славянских народов из-под гнета правящих империй. Важнейшее значение придавали кирилло-мефодиевцы изучению истории и этнографии Украины, развитию украинской культуры и просвещению народа.

По мнению многих исследователей, значение Кирилло-мефодиевского общества важно по нескольким причинам. Оно представляло первую попытку украинской интеллигенции перейти от культурного к политическому этапу национального движения. Именно в украинофильстве 40-х годов XIX столетия начинают отчетливо звучать политические мотивы. Кроме этого, деятельность общества привлекло внимание царского правительства и положило начало долгой борьбы украинской интеллигенции с российским царизмом. Правительство никогда не признавало существование украинского народа, как и других нерусских народов империи, и всячески стремилось к полному слиянию малороссийских губерний с «Великороссией». Этому была подчинена вся его политика.

В дальнейшем, после разгрома Кирилло-мефодиевского общества, молодое украинское движение в значительной мере было обескровлено. Но, начиная с конца 50-х годов, предпринимаются попытки возобновления выпуска украиноязычных изданий. Киевское студенчество (создав «громады»), занимается просвещением украинского крестьянства в воскресных школах. В Харьковском университете продолжаются этнографические исследования малороссийского края [1. с.189]. Однако, новая волна репрессий после польского восстания 1863 года, почти на десятилетие прерывает деятельность украинофилов. Валуевский указ 1863 года, Емский указ 1876 года нанесли значимый удар по украинскому языку и литературе [14, с.253, 262]. В 1884 году, правительство, обеспокоенное тем, что университеты служат благоприятной средой для развития радикальных взглядов, ограничило их автономию, что привело к вспышке студенческих волнений и других акций протеста. Только лишь в 1905 году студенты добились введения в университетах изучения украинского языка и литературы (в Харьковском университете) [12. с.161] . На протяжении многих лет складывалась система духовно-культурной и информационной зависимости украинского народа от Российской империи. Украинцы, как и многие другие народы, населявшие империю, не имели реальной возможности, не только для независимого существования, но и для полноценного культурного развития.

Украинский народ снискал в лице появившейся в начале XIX века интеллигенции, представителя своих национальных интересов. Несмотря на свою малочисленность, молодая украинская интеллигенция, центром сосредоточения которой стал сначала Харьковский, а с 1834 года Киевский университет, стала представлять некоторую угрозу для царского правительства, которое не желало признавать существование отдельной украинской нации, как и других наций, кроме единой великорусской нации, в многонациональном государстве. Признание равноправия украинского языка наравне с русским и польским языками было важным пунктом во взглядах украинофилов. Непременной составной частью их программ были требования украинизации образования, церкви, права, науки, развитие национальных искусств и культуры.

Обретение Украиной своей государственности в конце XX века, выход ее на интеллектуальный международный и культурный простор является необходимым условием реализации суверенитета украинской нации [13, с.205]. Национальное образование, наука и культура должны стать приоритетами украинского государства. Особое значение имеет сохранение и развитие родного языка. Именно он индивидуализирует людей и народы, является инструментом мышления и познания. При этом представляется крайне важным обеспечение поликультурности и толерантности, особенно в системе образования, которая призвана формировать будущее государства.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования: 1805 – 1905.- Х.: Тип. Дарре, 1906. 2. Владмирский-Буданов М.Ф. История императорского университета св.Владимира.- К.: Тип. Императ.ун-та св.Владимира, 1884. – Т.1. Университет св.Владимира в царствование императора Николая Павловича. 3. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. 4. Зайоночковский П.А. Кирилло-мефодиевское общество (1846-1847)- М.:Изд-во моск. Ун-та, 1959. 5. Марахов Г.И. Киевский университет в революционно-демократическом движении.- К.: Высшая школа, 1984. 6. Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація. – Нью-Йорк., 1992. 7. ПСЗ.- Т.8.- С.790-798. 8. ПСЗ.- Т. 28.- С. 589-607. 9. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.- СПб.: Тип. Импер. Акад.наук, 1864.- Т.II. Царствование императора Николая I.1825-1855. Отд. II. 1840-1855. 10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения СПб.: Тип. Импер. Акад.наук, 1865.- Т.III. Царствование императора Александра II.1855-1864. 11. Соловьев И.М. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях современников. – СПб.: Книгоизд-во тип. «Энергия», Б.г. – Вып. 1: Университеты до эпохи 60-х годов. 12. Субтельний О. Украина: історія. -- К.: "Либідь", 1993. 13. Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави. - К.: Видавничий дім "Юридична книга", 1999. 14. Хрестоматія з історії держави і права України. – К.: Ін Юре, 2003.- Т.1.*

ПИСАРЄВА Е. А. (м.Сімферополь)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

Друга половина XIX ст. – надзвичайно важливий етап в історії держави та права Російської імперії та українських земель, які входили до її складу, оскільки він ознаменувався низкою масштабних реформ.

Перетворення університетів, що почало готуватися у 50-ті роки XIX ст. й апогеєм якого стало створення університетського статуту 1863 р. – одна з найважливіших ліберальних "Великих реформ". Необхідність університетської реформи була викликана перебудовою всього суспільно-економічного ладу країни, модернізацією та підйомом на новий щабель розвитку. Університетське питання об'єктивно вийшло на передній план, оскільки освіта та наука мали вирішувати нові завдання, що стояли перед країною. Саме в епоху "Великих реформ" спостерігається визнання та інституціоналізація унікальної сутності університетів. Університети, безсумнівно, представляли собою критичні вузлові пункти, де напруга, яка народжувалася конфліктами між офіційною авторитарністю та автономним від неї суспільним розвитком, знайшла найбільший прояв.

Одним з проявів реформи в галузі освіти стало розширення мережі вищих навчальних закладів. В тому числі у 1865 р. відбулась значна подія в історії розвитку університетської освіти та науки Російської імперії. До двох університетів, що існували на території України (й п'яти в Російській імперії) додавався Новоросійський. Ще у 1856 р. попечитель Одеського учбового округу М.І. Пирогов запропонував перетворити Рішельєвський ліцей в університет з трьома факультетами – історико-філологічним, фізико-математичним та медичним. За створення в Одесі університету гаряче виступав новоросійський генерал-губернатор граф А.С. Строганов. Втім, цей проект не міг здійснитися одразу, оскільки необхідні були значні фінансові вкладення. На початку 1862 р. виникла пропозиція відкрити університет не в Одесі, а Миколаєві, оскільки морське міністерство передало у розпорядження міністерства народної освіти достатньо великі приміщення в цьому місті.

Архівні джерела свідчать про те, що на перших порах міністерство народної освіти схилялося на користь заснування університету в Миколаєві, керуючись перш за все міркуваннями щодо проблеми з приміщеннями. Міністерство у січні 1862 р. створило вже спеціальну комісію, яка обслідувала приміщення в Миколаєві та надала докладні пропозиції про безпосереднє розміщення університетських підрозділів у будинках, переданих освітньому відомству [1]. Ця комісія, керуючись вказівками міністерства, розробила конкретний план заходів, спрямованих на заснування університету [1]. Були враховані всі подробиці, й розписано все необхідне,

включаючи меблі та інше господарське обладнання, розроблені описи навчального обладнання по "залах та навчальних кабінетах" [1]. Вінцем роботи комісії став проект статуту та штатів "Імператорського Новоросійського університету в м. Миколаєві" [1]. Підготовка статуту була покладена на управління Харківського учбового округу з дорученням, щоб цей статут повністю орієнтувався на загальний статут російських університетів. Отже, міністерство народної освіти не тільки прийняло рішення щодо заснування університету в Миколаєві, а й протягом січня-квітня 1862 р. провело значні попередні роботи по підготовці правової та матеріальної бази цієї акції.

Ситуація, яка склалася навколо заснування Новоросійського університету є достатньо показовою і також свідчить про зародження у 60-70-ті роки XIX ст. демократичних методів розв'язання проблем. Перш за все у 1862 р. розпочалася надзвичайно жвава полеміка на шпальтах столичних і особливо місцевих періодичних видань [2]. Серед цих видань слід відзначити "Одеський вісник", який видавався під редакцією М.І. Пирогова та О.І. Георгієвського. Прибічники різних поглядів висували свої аргументи, однак ця дискусія мала всі шанси залишитися лише цікавою історією, якби не втручання високих посадових осіб. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор очолив рух за заснування університету в Одесі. Спочатку він особисто декілька разів звертався із представленнями до міністра народної освіти О.В. Головніна із обгрунтуванням необхідності відкриття університету саме в Одесі. Так, наприклад, в представленні від 15 січня 1862 р. він відверто писав, що "в Миколаєві, після нещасної останньої війни, залишилися величезні споруди, які легко можна пристосувати для розміщення університету, однак я вірити не можу й не хочу, що міністерство народної освіти у виборі місця для університетів, керувалося спорудами та будівельними матеріалами" [1]. "Таке переведення університету до Миколаєва, - писав він далі, - повірте мені, буде сприйняте населенням всього краю за немилість до нього самого царя" [1]. Незважаючи на те, що міністр народної освіти О.В. Головнін надіслав Новоросійському та Бессарабському генерал-губернатору представлення із своїми роздумами та висновками щодо переваг Миколаєва, генерал-губернатор не припинив свою діяльність. Він скористався своїм правом й декілька разів надсилав до міністерства клопотання від різних установ Одеси, обласного предводителя дворянства, прохання мешканців Одеси, найбільш аргументовані газетні статті та ін. [1]. Від себе генерал-губернатор звертався до міністра із проханням уважно розглянути й врахувати пропозиції. Врешті-решт, незважаючи на проведену міністерством роботу, О.В. Головнін змінив свою позицію під впливом громадської думки. З відповідним клопотанням Головнін звернувся до Олександра II на засіданні Комітету міністрів [3]. Пропозиція була прийнята й 1 травня 1865 р. Новоросійський університет було відкрито [3]. Новий університет складався з трьох факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного та юридичного. Окрім

колишніх викладачів Рішельєвського ліцею, до університету перейшли професори інших університетів та Академії наук.

Відкриття Новоросійського університету в Одесі - один з проявів національної політики держави в галузі освіти, бо він був заснований на теренах України, тому його студентами в більшій мірі стали українці за походженням.

В 1884 році був прийнятий новий університетський статут, в якому також відображалися аспекти національної політики в освітянській діяльності. Слід зазначити, що у 1880-90-ті рр. окрім статуту та правил прийому, міністерство народної освіти циркулярними розпорядженнями декілька разів вносило додаткові поправки до правил прийому. Найбільш суттєва зміна, яка стосувалася всіх університетів – введення певних обмежень та відсоткової норми при прийомі в університети євреїв [4]. Височайше затвердженим Положенням комітету міністрів від 5 грудня 1886 р., а потім секретним циркуляром міністра народної освіти від 10 липня 1887 р. визначався відсоток для євреїв в учбових закладах: 10% - у смузі осідлості, 5% - поза нею, 3% у столицях [337, арк. 46] (хоча Київ не входив до смуги осідлості, однак, враховуючи, що Київський учбовий округ входив до цієї смуги, відповідним циркуляром для Київського університету була дозволена 10% норма) [10].

Таким чином, правила прийому в університети набули додаткових формальностей, в них зростав поліцейський аспект. Незважаючи на прийняті заходи, за даними дослідників це не зупинило зростання чисельності студентів університетів у 80-90-ті рр. XIX ст. [9]. Це вимагалося потребою у кваліфікованих фахівцях, потребами економіки, яка бурхливо розвивалася у ці десятиліття.

Цікаво відзначити, що деякі українські громадсько-політичні об'єднання наприкінці XIX ст. звертали особливу увагу на студентство. У відозві комітету "Молода Україна", серед іншого, перелічені й "обов'язки студента". Це вивчення теорії та практики діяльності політичних партій Європи та Росії, знайомство з "культурними здобутками українського руху", пропаганда української ідеї, "вживання у житті, особливо у стосунках з народом, головної прикмети національності -- мови" та ін. [11]. По суті, це була програма самовдосконалення з метою подальшої участі в українському політичному русі.

У першій половині XIX ст. студенти розділялися на дві категорії – своєкоштних та казеннокоштних. Важливо відзначити, що інколи казенні стипендії надавалися в залежності від етнічного походження. Так, у 1863 р. було запроваджено 20 додаткових казенних стипендій для студентів історико-філологічного та фізико-математичного факультетів – майбутніх вчителів західних губерній. При цьому ставилася вимога надавати стипендії лише благонадійним молодим людям виключно з осіб православного віросповідання та російського походження [6].

Ще один прояв національної політики Російської імперії в галузі освіти можна спостерігати в приписах нормативних циркулярів про формений одяг

для студентів. Статут 1863 р. не містив вказівок щодо форменого одягу для студентів. Тому у правилах для студентів, які були створені на його підставі, знаходимо лише вимогу відвідувати університетські лекції "у пристойному одязі", при цьому заборонялося ношення "будь-яких ознак окремої народності або будь-яких товариств" [5]. Збереглися документи, які свідчать про те, що навіть зображення на фотокартці у національному одязі викликало підозру й могло привести до виключення з університету [10].

Таким чином, слід визначити, що реформування освіти в другій половині XIX століття в Російській імперії зазнало на собі вплив національної політики держави. Такий вплив мав як позитивний прояв (відкриття Новоросійського університету), так і негативний (існування обмежень прийому до університетів євреїв), але не був значним та суттєвим для цієї сфери суспільного життя.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. РДІА. Ф.733. Оп. 148. Спр. 45. 2. По поводу вопроса об устройстве наших университетов // Одесский вестник. – 1862. – 25 января. 3. Журнал Министерства народного просвещения. – 1849. Ч.61. 4. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. –СПб., 1864-1904. – Т. 1-17. 5. Правила для студентов и посторонних слушателей лекций в Императорском Харьковском университете. – Х., 1872. 6. Правила для студентов и посторонних слушателей Императорских Российских университетов. – СПб., 1885. 7. Еще раз по поводу вопроса о будущем местопребывании Новороссийского университета // Одесский вестник. – 1862. – 12 февраля. 8. В каких городах лучше быть университетам: в больших или малых? // Одесский вестник. – 1862. – 4 марта. 9. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 г. – М., 1976. 10. ЦДІАУ. Ф.707. Оп. 261 (1869). Спр.7 11. ЦДІАУ. Ф. 270. Оп. 1. Спр. 536*

ГОЛОВКО О. М. (м. Харьків)

ПРОЯВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРАТУ В КОМПЛЕКТУВАННІ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ ФІНАНСАМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Чиновництво Російської імперії з часів Петра І (а якщо згадати і Московський період, то й раніше, бо думні дяки були ще ті бюрократи й у ті часи), зважаючи на євразійський характер російської державності, мало для неї особливий характер. Східна традиція державотворення, яка помітно проступала у Росії, надавала особливого значення чиновництву, зокрема вищій і середній бюрократії, певною мірою навіть сакралізувала її. У той же час, XVIII століття стало добою абсолютизму в російській історії, що також підносило роль чиновництва.

Створення імперії, „регулярної держави" Петра І супроводжувалося формуванням бюрократичної верстви, котра викристалізувалася зі служилого стану – дворянства. Цивільна служба поступалася престижністю військовій, про що свідчить те, що найбільш значущі посади у часи абсолютизму і по військовому, і по цивільному відомству обіймали переважно вони.

Як вказував П.А. Зайончковський, „вивчення стану державного апарату Росії, особливо категорій осіб, що обслуговували потреби держави, починаючи від вищої бюрократії й закінчуючи рядовими поліцейськими або нижчими служителями різних відомств, має безспірно велике наукове значення" [1, с.3]. Серед основних внутрішніх функцій держави з пори її виникнення як соціального інституту слід виділити каральну (право охоронну) та фінансову (податкову) [2, с.5].

Фінансовий апарат як такий, що відповідає за економічну міць держави, безумовно, був особливо цінним для держави і викликав дбайливе ставлення правлячої еліти. Російський абсолютизм дуже опікувався тим, щоб визначені ним же самим „хороші" нації могли комплектувати його державні органи, зокрема фінансового управління, у тому числі місцеві, а „погані" – ні. При цьому вирішальну роль, як правило, відігравали не стільки дійсно етнонаціональні, скільки етноконфесійні ознаки.

Апарат української держави, що почала формуватися за доби і під проводом Б. Хмельницького й зберігалася у вигляді елементів державності аж до ліквідації української автономії у часи Катерини ІІ, утворювався одночасово, в умовах велетенських соціальних зрушень пори, що називалася спершу Хмельниччиною, а потім – Руїною. Відтак, тут відбувалося своєрідне соціальне й національне „мікшування", й навіть релігійний чинник не був настільки визначальним, як це традиційно вказується в науковій літературі (що досить переконливо, як на нашу думку, доводить за наслідками аналізу

релігійних конверсій в Україні польсько-литовської доби Н. Яковенко [Див.: 3, с.13-80]).

Врешті-решт, Запорозька Січ, яка спільно з українською православною шляхтою, міськими козаками „городків" Подніпров'я стала колискою гетьманської державності, знала релігійний чинник, але не мала по суті національного. Цікавим у цьому плані є один з прикладів, наведених Д.І. Яворницьким, коли історик наводить біографічні відомості про одного з „старшин" Січі – Василя Перехреста: „Родился он, козак Василий Перехрест, в польской области, губернии Чигринской, в местечке Чигрине, от евреина Айзика, и в 1748 году ... с добровольного его в Сичь ... желания привезено, где ... в церкви сечевой Покрова пресвятой Богородицы окрещен и, виконавши в той церкви на верность ее императорского величества присягу, в войске запорожском в Кущовском курене служил" [4, с.145].

Відповідно до старих козацьких звичаїв претендувати на посади генеральних старшин у Війську Запорозькому – започаткованому Б. Хмельницьким державному утворенні могли тільки ті особи, які уже мали досвід адміністративно-військової діяльності. Другі Переяславські статті 1659 р. заборонили обіймати старшинські посади „новокрещеним иноземцам" та особам, що сповідують будь-яку релігію, „кроме православних христиан" [5, с.96]. Небезпідставним тут було б, на нашу думку, побачити тут вплив московської державницької традиції з її віронетерпимістю, оскільки дискусію щодо автентичності (чи ні) других Переяславських статей у вітчизняній історико-правовій науці можна вважати завершеною на користь фальшування справжніх „Статей Богдана Хмельницького" московським урядом.

Петровські, а згодом єлизаветинські та катерининські реформи були пов'язані із залученням іноземців на державну службу в Російській імперії. Це передусім були німці й голландці, селили російські монархи на українських землях й волохів (цим етнонімом об'єднували у вісімнадцятому столітті румунів та молдаван), і сербів, і греків [Див.: 6, с.276-277]. Як правило, на російській службі опинялися іноземці православного або лютеранського віросповідання. Після поділів Польщі у державному апараті збільшилась кількість католиків.

Власне спеціалізовані органи фінансового управління почали виникати на українських землях у складі Російської імперії після ліквідації місцевої автономії та введення в дію „Загального установлення губернського" 1775 р., згідно з яким на місцях утворювалися казенні палати. З самого початку свого існування вони не були місцевими органами власне фінансового управління. Казенні палати відали і промисловістю, і інтендантською справою, і будівництвом тощо. Це був такий собі "раднаргосп" зразка кінця XVIII ст. До відомої Кисельовської реформи (до 1837 р.) до їх компетенції було віднесено і управління державними селянами [Див.: 7]. У кінці XVIII і особливо у першій половині XIX ст. казенні палати були вже справжнім осередком всієї місцевої фінансової адміністрації. Через них спрямовувались державні

фінансові потоки, тут держава намагалась акумулювати кошти і розподіляти їх на місцевому рівні.

Звертаючись до комплектування штатів казенних палат особовим складом у кінці XVIII і у першій половині XIX ст., можемо характеризувати національність службовців переважно за прізвищами, адже для адміністративної практики Російської імперії було більш важливим простежити віросповідання, про що (на відміну від національного та етнічного походження) спеціально вказувалося у чиновницьких формулярах. Російські прізвища (Кобилін, Хламов, Пишкін) сусідували з українськими (Шурухайло, Пузиковський та ін.).

Середина XIX ст. пройшла у Російській імперії під знаком поразки в Кримській війні, загострення системної економічної та соціально-політичної кризи, що призвела до скасування кріпосного права 19 лютого 1861 р. й низки інших широкомасштабних реформ. Міністерство фінансів в умовах ринкових перетворень, капіталістичної модернізації основних сторін суспільного життя усе більше висувалося на провідні позиції в центральній та місцевій адміністрації. Все значущішим для нього ставав показник якості підготовки персоналу, його кваліфікації, професіоналізму.

За зростанням потреби у чиновниках Міністерство фінансів було в пореформені роки одним з лідерів серед інших відомств Російської імперії. Тільки за чверть століття (1880 – 1903 рр.) кількість чиновників тут збільшилася удвічі, а у Державному контролі, який набув повноцінного вигляду вертикалі контрольно-фінансових органів тільки у середині 60-х рр. XIX ст., - втричі. Це було пов'язано з виконанням ними завдань регулювання економічних відносин [8, с.12].

У силу наведених чинників зростало значення вищих навчальних закладів, які були основними постачальниками кадрів для органів управління державними фінансами. Ті обмеження, які стосувалися прийому на навчання, у повній мірі стосувалися й прийому на службу. Особливо це торкалося євреїв та інших „інородців", правовий статус яких мав у Російській імперії відверто дискримінаційний характер. До останньої третини XIX ст. принципи комплектування місцевих органів фінансового управління Росії були такими ж як для державної служби в імперії взагалі, у тому числі щодо етнічно-національної сфери.

Більше того, утиски за національною ознакою у апараті управління державними фінансами часом набували характеру тієї чи іншої кампанії. Прикладом тут можуть слугувати події, що мали місце після придушення Польського повстання 1863 р. Вони були пов'язані з функціонуванням тільки-но створених у результаті реформи непрямого оподаткування органів акцизного нагляду. Після Польського повстання головний начальник Південно-Західного краю (Київська, Подільська та Волинська губернії) генерал О.П. Безак поставив вимогу укомплектувати всі чиновницькі посади у ввіреному йому генерал-губернаторстві росіянами (куди він відносив, як показали результати цих заходів, і українців, і білорусів за походженням). Під загрозу звільнення потрапили не тільки етнічні поляки, а й інші особи

католицького віросповідання. При цьому вказані заходи мали по суті характер „чистки". Зв'язок запідозрюваних і звільнюваних осіб з польським національно-визвольним рухом ніким не перевірявся і не доводився [Див.: 9, с.114].

Звичайно, такі заходи об'єктивно не могли піти на користь справі, знижували професійний рівень чиновництва, націленого на виконання функцій управління державними фінансами.

Наслідком більш чи менш послідовних заходів керівників Міністерства фінансів Російської імперії останньої третини XIX ст. щодо подолання штучних анахронічних перепон як станового, так і національного характеру (принаймні після того, як О.М. Княжевич облишив міністерське стерно) стала поява, окрім відомчих нормативно-правових актів, законодавчої норми ст.162 „Статуту про службу за визначенням уряду" за продовженням 1886 р. [10]

Міністерство фінансів для органів та установ свого відомства, домогшися цієї норми, фактично обійшло застарілу і закоснілу „Табель про ранги", відмовилося від станового принципу комплектування посад, від необхідності вислуги за кожним званням і кожною посадою, від ігнорування професіоналізму та кваліфікації кожного урядовця.

Названа стаття визначала, що „особами, які за загальними правилами не мають права на вступ у цивільну посаду, можуть бути заміщувані наступні посади:

1) бухгалтерів по відомству Міністерства фінансів;

2) штатні посади не вище IX класу по казенних палатах;

3) посади по Державному банку і його конторах ... по акцизному управлінню;

4) членів Ради, управляючих відділеннями та інших службовців у Державному дворянському земельному банку 6 класу і нижчих..."

Усього ця „пільга" передбачалася для 11 категорій службовців, але найбільш значущими вони були саме для Міністерства фінансів, і у першу чергу його місцевих органів, – там, де вимагалися справді кваліфіковані працівники, а справа не могла чекати, доки справжній фахівець – професіонал пройде необхідні кар'єрні щаблі.

Щоправда, ці заходи мали усе-таки, як показує практика з їх реалізації, більше соціальний, а не національний характер. У той же час, слід зауважити, що вказані категорії осіб отримували право займати перелічені посади, але при цьому на цивільну службу вони не вступали й відповідних класних чинів не отримували.

Під тиском визвольного руху у 1905-07 рр. царат пішов на кардинальні (зважаючи на його консерватизм і у цьому питанні) зміни в підходах до прийому на державну службу. 5 жовтня 1906 р. був виданий закон про скасування окремих обмежень в правах сільських обивателів і осіб інших колишніх податних станів [11], перша стаття якого проголошувала: „Надати всім російським підданим, незалежно від їх походження, за винятком інородців... однакові відносно державної служби права, стосовно до таких

прав дворянського стану, зі скасуванням усіх особливих переваг на заняття за визначенням від уряду деяких посад залежно від станової належності".

Це був дійсно важливий крок, на нашу думку, належним чином не оцінений сучасними істориками права, спрямований на демократизацію державної служби в Російській імперії. Думається, що далеко не останню роль у цьому відіграв і накопичений протягом десятиліть у відомстві Міністерства фінансів, у тому числі й його органами на території українських губерній, досвід комплектування на фактично позастановій основі. Та навіть до тогочасних провідних стандартів європейської державної служби Російській імперії було ще далеко. Адже при всій зовнішній демократичності вказаного нормативно-правового акта він знову-таки не стосувався „інородців", навіть якщо останні й мали російське підданство.

По суті, таке формулювання створювало можливості для сваволі правозастосувача, надавало йому вирішувати питання прийняття на державну службу, у тому числі по Міністерству фінансів, на власний розсуд.

Нова хвиля „полювання на відьом" за національно-релігійними ознаками відноситься вже до періоду Першої світової війни, коли заходи з боротьби з „німецьким засиллям" почали набувати вигляду пропагандистської істерії на тлі формування дискримінаційного, по суті не правового законодавства, спрямованого на зниження правового статусу осіб, що мали не тільки юридичний, а й навіть лише етнічний зв'язок з державними утвореннями – супротивниками у світовій війні.

Дискримінаційна національна політика російського самодержавства щодо комплектування органів державного управління, у тому числі фінансами імперії, на нашу думку, є безспірним фактом і не спростовується сучасними твердженнями окремих науковців, переважно у Російській Федерації, про національну толерантність російської абсолютистської державності.

Тут можна говорити хіба що про те, що національна, етнічна дискримінація носила вторинний характер після релігійної, але стверджувати, що Російська імперія була не тюрмою, а рідною домівкою для народів, очевидно, видається перебільшенням. Не тільки інонаціональна державність, інонаціональна культура були загрозливими для царату, а й бодай вкраплення інонаціональних елементів до урядової еліти. Не було кардинальних змін і щодо однієї з найпрогресивніших в умовах капіталістичної модернізації підсистем державного апарату – фінансово-управлінської.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль,1978. 2. Федоров К.Г., Ярмыш А.Н. История полиции дореволюционной России. – Р/на/Дону,1976. 3. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К.: Критика,2002. 4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – Т.1. – К.: Наук. думка,1990. 5. Єрмолаєв В.М., Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). – Х.: Право,2002. 6. Полонська-Василенко Н.Д.

Історія України: У 2 т. – Т.2. – К.: Либідь,1992. 7. Чехович В.А. Казенна палата // Юридична енциклопедія. – Т.3. –К.: Укр. енцикл.,2001. – С.15-16. 8. Дубенцов Б.Б. Самодержавие и чиновничество. 9. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К.: Атіка,2001. 10. Устав о службе по определению правительства //Свод законов Российской империи. Изд.1876 г., по продолжению 1886 г. – Т.III. 11. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату 5 октября 1906 г. Об отмене некоторых ограничений в правах сельских обывателей и других лиц бывших податных состояний // Волков Н.Т. Наказ земским начальникам по административным делам: С разъяснениями по позднейшим решениям Правительствующего Сената, циркуляр. Мин. вн. дел и другим правительствен. распоряж. и разным законоположениям, с приложен. важнейших узаконений последнего времени. Изд.2-е, пересост. и доп. – М.: Правоведение,1909. – Прилож.1-е. – С.201-209.

МЕДВЕДЄВ Ю. Л. (м. Луганськ)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОВІДНОСИН ОРГАНІВ САМОВРЯДУВАННЯ ЛУГАНСЬКА І ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА В КІНЦІ XIX ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Стабільність української держави та суспільства нерозривно пов'язана з додержанням конституційних прав і свобод громадян. Гарантом цього виступають не тільки державні, а й органи місцевого самоврядування.

Відповідно до статті 1 Закону " Про національні меншини в україні " від 25 червня 1992 року держава гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні , соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення.[12] інший Закон "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 року покладає на органи самоврядування реалізацію цих положень у межах своєї компетенції.[13]

Зрозуміло, що правозастосовна практика в сфері міжнаціональних відносин має певні особливості. Ось чому в нагоді стане досвід попередніх поколінь, а саме – взаємовідносин самоврядування міст Донбасу в кінці XIX початку xx століття з єврейським населенням .це питання викликає інтерес ще й тим, що дослідження міського самоврядування або зовсім не торкалися цієї "делікатної " теми, або висвітлювали лише де які її аспекти.

З самого початку входження лівобережної України до складу Московської держави, а пізніше Російської імперії єврейське населення цих територій наштовхувалося на різноманітні обмеження та дискримінацію з боку офіційних властей. Ці заходи торкалися різних сторін життя іудеїв і були вкрай не послідовними. Російські монархи, заінтересовані у розвитку торгівлі, ремесел то надавали такі ж самі права як і місцевому слов`янському населенню то знов, їх відбирали створюючи штучно більш сприятливі умови для економічної конкуренції з боку християн. Саме ці причини і були головними, коли у 1791 році Катерина II обмежила особливим переліком місцевості де євреям дозволялося записуватися у міські верства. Так були закладені основи єврейської межі осілості. С першу в Україні у зазначену межу входили Катеринославське намісництво і Таврійська область. Дещо пізніше до них приєднали Херсонську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську та деякі інші губернії.[17 с. 99 – 100.]. Іудеям дозволялося оселятися на зазначеній території тільки в містах та містечках, майже усі вони були записані міщанами. Залишати постійне місце перебування дозволялося лише з дозволу місцевої поліції або губернського керівництва тільки у певних випадках, а саме: у справах торгівлі, судових та наслідування спадщини. Строк відсутності обмежувався шістьма місяцями, однак потім його можна було подовжити ще на два. Право на постійне проживання за

межею осілості , з багатьма виключеннями могли отримати особи з вищою освітою, купці першої гільдії їхні домашні вчителі, ремісники, техніки та деякі інші категорії єврейського населення у яких була необхідність у іншому регіоні імперії.[17 с. 100.]. За Зводом Законів 1857 р. на думи було покладено видачу паспортів тим євреям, які були приписані до міста. Означені посвідчення діяли лише у тих місцевостях де іудеям дозволялося жити. Євреям – купцям або прикажчикам , які направлялися по справах у внутрішні губернії країни, лише на певний обмежений законодавством строк, надавалися особливі посвідчення з відміткою: "якщо власник даного посвідчення по закінченні вказаного строку не повернеться, то з ним обійдуться як з бродягою ."[17 с. 106]. Певні пільги передбачало діюче законодавство для молодих іудеїв – ремісників у віці 15 – 20 років. Вони мали можливість без інших членів сімей для подальшого удосконалення своєї кваліфікації у ремеслі, їздити у внутрішні губернії, але не більш ніж на два роки. При цьому обов'язковою умовою видачі паспорту було отримання євреєм свідоцтва трьох хазяїв – християн про його благонадійність. Обмеження прав євреїв торкалося і придбання ними власності. Вони мали можливість володіти нерухомістю тільки там де їм дозволялося жити. Тобто у межах постійної осілості. Якщо іудей отримував спадщину за її межами то був повинен продати нерухомість у продовж 6 місяців, інакше майно могли виставити на публічні торги.[17 с. 106].

Треба, однак, зазначити що реалізація на практиці згаданого законодавства мала регіональні особливості і певною мірою залежала від етнічного, соціального складу та культурного рівня населення тієї чи іншої місцевості. Роздивимося у цьому руслі ту етнічну ситуацію, яка склалася в донбасі і зокрема в луганську та її вплив на взаємовідносини органів самоврядування і єврейської громади міста.

Як відомо, освоєння природних багатств краю та пов'язаний з цим бурхливий ріст промисловості донецького регіону у кінці XIX початку XX століття, потребував багато вільних робочих рук. Невелика кількість та відсутність серед місцевого населення кваліфікованих кадрів спонукали підприємців створювати в Донбасі більш привабливі в порівнянні з іншими регіонами імперії умови праці. Ця обставина сприяла переселенню до південно - західного промислового району значної кількості мешканців з центральних губерній імперії. Так склалося, що українські селяни, приватники за своєю суттю, були більш прив'язаними до землі, тому, на новому місті, віддавали перевагу заняттям сільським господарством. На відміну від них, переселенці з Центральних регіонів Росії навпаки – з охотою йшли працювати на шахти та підприємства назавжди пориваючи зв'язок з землею. Причина такої поведінки російських селян криється у залишках кріпацтва та громаді які створювали умови для їхнього "виштовхування" з звичного середовища, створюючи зайві робочі руки, які й знаходили своє застосування у зовсім іншій, не типовій для них, сфері занять – капіталістичному виробництві. Так, відбувався їхній перехід у іншу соціальну

групу – робітників.[16. с. 166] Окрім названих, на нові землі їхали представники і інших соціальних та національних груп населення імперії.

Так, за даними перепису 1897 року в м. Луганську налічувалося 20404 мешканців , що у 6,5 рази більше ніж у 1831 році. З них: росіян – 13907 , українців – 3902, євреїв – 1449, білорусів – 723, вірмен – 114, німців – 101, поляків – 101, циган – 48, інших – 59.[10 С. 72 – 75.] Різноманіття етнічного складу підкреслює статистика віросповідання. У 1897 році в Луганську мешкало 18532 православних , іудеїв – 1502, магометан – 154, католиків – 128, лютеран – 103, вірменогригориан – 102, старообрядців – 8, караїмів – 3, баптистів – 2, буддистів і ламаїстів – 2, менонітів – 2.[16 с.110]

Ще більшими темпами росло населення міста в кінці XIX - початку XX століття, що було пов'язане з бурхливим ростом промисловості південного регіону Російської імперії і як слідство – активною міграцією населення з інших губерній у цей час. Так, тільки за шість років з 1905 по 1911 кількість будівель в місті збільшилась з 4367 до 5090 тобто більш ніж на 14,3 %. [11 С. 75.] У 1911 році в Луганську мешкало 61342 особи.[11 С. 70 – 73.] Тобто за 14 років населення міста збільшилось у три рази. По етносам мешканці поділялися на росіян – 54002, євреїв – 5554, поляків – 569, болгар – 264, вірмен – 263, греків – 199, німців – 170, циган – 100, французів – 63, татар – 48, молдаван – 43, італійців – 22, бельгійців – 18, персів – 11, англійців – 7, турок – 6, австрійців – 3. Всього у місті жили 19 національностей. Крім росіян , українців, білорусів які складали 88 % всього населення, другою по чисельності була єврейська громада.[16 с. 110] Постійно зростаюче населення міста формувало стійкий попит на продукцію швейного , взуттєвого, харчового та інших підприємств обслуговування. Це було однією з причин збільшення єврейського населення , яке традиційно займалося торгівлею, швацтвом та ювелірною справою. Серед іудеїв було багато заможних людей, домовласників, словом тих, хто у відповідності до Положення 1892 року мав можливість не тільки брати участь у формуванні органів міського самоврядування, але й бути обраним на громадські посади . Однак, склад гласних Луганської думи (хоча відомостей про це і бракує) не відрізнявся інтернаціональним характером. Наприклад , у списку прізвищ 30 гласних, опублікованому у 1911 році, лише у двох українського походження (6,7 %) у решти - російські і жодної вірменської, польської , єврейської та інших, так званих "інородців".[11 с. 74] Про те , слід розрізняти урядову політику і її реалізацію на місцях. Так, наведений факт не став на заваді самоврядуванню виконувати свої обов'язки максимально виважено, дотримуючись не тільки букви закону, а й враховуючи конкретні обставини, специфіку регіону.

Взаємодія думи та управи з єврейською громадою міста, мала різні форми і напрями. Один з них – видача посвідчень євреям – ремісникам на право займатися тим чи іншим промислом. Цю процедуру регламентувала інструкція управлінням міст в межі єврейської осілості які не мають ремісничих управлінь. (собр. узак 1905 г. № 241). З журналу управи від 21 січня 1912 дізнаємося про прохання мешканця м. Славяносербська Якова Ехоновича Донде про видання йому такого посвідчення про знання ним

ремесла електрика – установника."...как видно из представленных: удостоверения выданного Донде Начальником электрического отдела заводов Гартмана, Инженером электро – техником В.Г. Здановичем и свидетельства Русского Общества Машиностроительных заводов Гартмана от 28 октября 1909 г. за № 379, он, Донде, с 21 января 1905 года по 7 марта 1907 года и с 19 марта 1907 года по 26 октября 1909 года работал на заводе Гартмана в качестве установщика в электрическом отделе, из коих в течение четырёх лет под личным наблюдением Инженера В.Г.Здановича и по этому он, Донде, действительно знает ремесло электротехника в области установщика основательно, постановила: выдать Донде просимое им удостоверение." [7] Існували і інші, більш регламентовані варіанти, отримання подібних свідоцтв, про що теж міститься згадка у журналі міської управи Луганська від 11 лютого 1912 року. Так, мешканець міста Шимон Девід – Лейбович Гройсман звернувся до управи з проханням видати йому посвідчення про знання ним шорного ремесла. "На основании циркулярного предложения г. Екатеринославского губернатора от 4 марта 1911 года за № 1363 и 415 уст. о промышленности , Гройсман, по требованию Городской Управы сделал при Луганской Городской Управе обыкновенный хомут с гужами, в виде пробной работы его, каковая работа признана владельцами шорных мастерских в г.Луганске, мещанами: Идель иосифовичем – Лейбовичем Рабером и Гепшом Израилевичем Экслером, выполненой вполне удовлетворительно.

Городская Управа , имея в виду, что согласно инструкции городским управлениям, городов в черте еврейской оседлости не имеющих ремесленных управлений (соб. узак. за 1905 г. № 241), выдача просимого Гройсманом улостоверения лежит на обязанности Управы что как видно из отзывов Рабера и Экслера пробную работу Гройсман сделал вполне удовлетворительно, постановила: выдать Гройсману просимое им удостоверение, в знании им шорного ремесла в области белодельца."[6]

Наведений приклад висвітлює і ще один цікавий аспект: не зважаючи на те, що у місті було багато знавців шорного ремесла і серед представників інших національностей , міська управа, щоб бути неупередженою та уникнути небажаних конфліктних ситуацій, запросила у якості експертів євреїв.

Органи самоврядування використовувалися урядом і як наглядова інстанція за діяльністю релігійних громад. І це цілком зрозуміло - тільки у Луганську було 11 православних церков, 2 старообрядські, німецько – лютеранська церква, вірмено – григоріанська церква, польський католичий собор, синагога, магометанська мечеть у селищі Олександрівна, поблизу Луганська. [9]. Так, у вже згаданому журналі луганської міської управи, є запис датований 13 квітня 1912 року про розгляд управою рапорту слав`яносербського повітового равіну від 9 квітня того ж року за № 134 про вибори старости Духовного Правління Лозово – Павловського молитовного дому. При чому управа перевірила усі документи які стосувалися цієї справи, а саме:" ...1) повестку раввина прихожанам молитвенного дома того о явке их 8 апреля с. г. на выборы старосты духовного правления; 2) список прихожан,

явившихся на выборы; 3) заявления выборщиков о передаче ими своих полномочий: Бродского – Черняку; Тумаринсона – Эштейну; Рейнштейна – Подольскому; Фишеловича – Куфману; Зисмана – Голованевскому и Гольденберга – Березину; 4) присяжный лист в приводе к присяге лиц, участвовавших в выборах; 5) баллотировочный лист, лицам баллотированным в должность старосты молитвенного дола и 6) протокол собрания от 8 апреля с. г. по производству выборов в вышеупомянутую должность, из них видно, что в должность старосты избран земледелец Перец Ицков Поляков, получивший 60 шаров избирательных и свой один и 23 неизбирательных, признала, что выборы произведены вполне правильно, а потому постановила: выборное производство по избранию старосты духовного правления Лозово – Павловского Молитвеного дома представить на утверждение в Екатеринославское Губернское Правление " [8].

Окрім цього, в коло повноважень органів міського самоврядування входило також і внесення змін у метричні книги. З цього приводу до управи зверталися не тільки представники слов`янського населення міста та його повіту, а й єврейської громади. Так, своєю постановою від 25 червня 1912 року міська управа, на прохання вдови , визнала (підтвердила) факт смерті мешканця приміського селища Олександрівна міщанина Лейби Шева Маскіна з занесенням його у згадані книги. [5].

Взагалі єврейська громада Луганська серед інших виділялася своєю активністю і водночас замкненістю. В місті видавалося 2 єврейські газети , існувало літературно – художнє об`єднання, активно працювала спілка допомоги бідним євреям Луганська, яка за свої кошти утримувала амбулаторію, єврейські діти навчалися не тільки у трьох єврейських школах , але й активно отримували освіту в російських школах. [11 С. 20, 47, 49.]. Так, серед випускників луганської приватної гімназії Локтюшиної, які закінчили гімназію у 1905 – 1914 роках , православних було 53 особи, іудейського віросповідання -- 22 особи. [1]. Приватну гімназію Ф. Н. Воскресенської закінчили з 1908 по 1910 роки : православні – 23 особи, іудеї – 12 . [2] .

Та не зважаючи на інтернаціональний склад населення міста, і лояльність до інших конфесій, в донецькому регіоні, як і по усій російській імперії, періодично виникало "єврейське питання." На щастя, хвиля погромів, яка прокотилася по українських містах, після вбивства імператора Олександра II у 1881 році обминула Луганськ. Та не минуло і двох років, як безладдя знову повторилося, хоча і в менших розмірах. В місті були розповсюджені прокламації які закликали 6 серпня 1883 року бити євреїв. Адміністрація та громадськість міста спільними зусиллями не дали реалізувати ці наміри. [16. с. 156].

Після опублікування царського маніфесту 17 жовтня 1905 року, нова хвиля антисемітизму все ж таки докотилася і до Луганська. У січні 1905 року єврейський погром тривав у місті два дні. В погромних оргіях приймали участь "босяки и всякий сброд", а також сама не свідома частина робітників, яку підбурювали чорносотенці.[16 с. 156]. Хулігани вривалися до осель євреїв по звірячому били та знущалися з їхніх мешканців. Особливо діставалося

пристарілим, дітям та жінкам. Газета "Новая жизнь" тоді писала: "В Луганске прокатились погромы – грабили, убивали, насиловали. Во всю ширь работали каменнобродцы (с окраин города) и тут же , на виду у всех продавали награбленное с публичного торга." [15].

Сумний приклад постраждалих від погромів співгромадян викликав занепокоєння не тільки у інших мешканців міста, а й його керівництва. Ця обставина спонукала міське самоврядування усіма можливими засобами звести їхні наслідки до мінімуму та попередити подібні протиправні прояви у майбутньому. До того ж а ні місцева поліція через свою малочисельність, а ні сотня козаків, яку викликали їй на допомогу так і не змогли навести остаточний порядок у місті. В цих складних обставинах, дума 29 березня 1905 року своєю постановою доручила управі вийти з проханням до губернатора з приводу організації з жителів міста дружин для охорони мешканців та їхнього майна, а також про безвідкладне виселення за межі міста осіб без певних занять, які були головною рушійною силою безладу в Луганську.[3]. Через бюрократичну тяганину, так і не дочекавшись відповіді, вже у жовтні міська влада на власний розсуд і під свою відповідальність, енергійно узялася за наведення порядку. Думою управі було доручено територіально поділити місто на дрібні частини (сторожевые участки), на чолі з кількома найбільш поважними громадянами яким довіряла влада та мешканці міста. Саме ці, уповноважені особи, кожний у своїй частині, під контролем управи, повинні були забезпечити нічну охорону відповідної території дружинами, сформованими з місцевих обивателів. При цьому міська влада з ціллю координації зазначених заходів, надіслала місцевому поліцейському управлінню прохання про допомогу з боку правоохоронних органів зазначеним формуванням. [4] Завдяки цим заходам порядок у місті було відновлено.

Однак, в цілому відношення населення до євреїв було не однозначним. Експлуатація єврейськими підприємцями і торгівцями разом з антисемітською політикою уряду та агітацією реакційних угруповань формували вороже ставлення до євреїв.[16 с. 156.] І це не могло не позначитися, на діяльності органів самоврядування навіть у такому інтернаціональному регіоні як Донбас.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО) ф. 32, Оп. 1, С.1, Арк.1 - 59. 2. ДАЛО, ф. 41. Оп. 1, С. 6, Арк.1 - 8. 3. ДАЛО, ф. 60., Оп. 1., С. 7., Арк.10 об. 4. ДАЛО, ф. 60., Оп. 1., С. 7., Арк.32. 5. ДАЛО, ф. 60., Оп. 1, С. 20., Арк.43. 6. ДАЛО, ф. 60., Оп. 1., С. 21., Арк.37. 7. ДАЛО, ф. 60., оп. 1., с. 21., Арк.68 8. ДАЛО, ф. 60., Оп. 1., С. 22. Арк.28. 9. ДАЛО ф. 126. Оп.1. Арк.10, 23, 26, 40.(метричні книги церков). 10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XIII. Екатеринославская губ. – СПб., 1904. 11. Весь Луганск в кармане. Адрес – Календарь. Справочная книга на 1912 г. – Луганск., 1911. 12. Закон України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 р.// Відомості Верховної Ради України № 36., Ст..529. 13. Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні"*

від 21 травня 1997 р.// Відомості Верховної Ради України №24., Ст.170. 14. Екатеринославский листок . – 1883. – 14 сентября. 15. Новая жизнь. - 1905. - № 14. – 16 ноября. 16. Пашина Н. П. Формирование этноструктуры Донбасса в контексте социально – экономических преобразований края пореформенного периода (1861 – 1900 гг.) // диссертация на соискание учёной степени кандидата итрорических наук. --К.,1997. 17. Я.С. Хонигсман, А. Я. Найман Евреи Украины (краткий очерк истории) Ч. 1. – К., 1992.

СІГАЄВА Г. В. (м. Сімферополь)

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КРЫМСКИХ КАРАИМОВ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ /XIX – НАЧ. XX ВВ./

В Крыму на протяжении многих веков исторически сложилась специфическая этно-культурная многонациональная среда включающая представителей больших и малочисленных народов. Но многонациональный состав населения не редкость и в других регионах мира. Специфическая особенность Крыма обусловлена наличием малочисленных народов настолько тесно связанных с Крымом, что их существование вне его территории невозможно представить, как, впрочем, и историю Крыма вне истории этих народов.

Одним из таких древнейших и сейчас малочисленных народов являются крымские караимы (караи) - осколок некогда большого тюркского племени хазар. Историческая справка: В России по переписи 1914 г. проживало 14 тыс. караимов из них в Крыму – 5 тыс., сейчая – 800 человек. Действовало – 20 храмов - кенас, из них в Крыму – 11. Существовало 40 караимских общин, из них в Крыму 9; 13 учебных заведений, включая Александровское караимское духовное училище названное в честь императора и с его согласия. [1, с. 212]

По законам Российской империи к 1863 г. крымские караимы получили права полноправных граждан, пользовались неизменным покровительством монархов. Но этому предшествовал длительный период борьбы народа за свои права.

Вопросы этногенеза, истории религии, культуры народа активно разрабатываются, особенно в последние годы, в связи с объявлением ООН десятилетия коренных народов.

Но проблема правового положения караимов в Российской империи пока не привлекала внимания и мало изучена. Хотя актуальность проблемы несомненная, особенно в связи с обострением межнациональных конфликтов в современном мире. Весьма поучительно изучение опыта предшествующих поколений по урегулированию взаимоотношений народов между собой к их общему благу и процветанию. Изучение правовых актов столь недавнего прошлого может пролить свет и на некоторые современные проблемы Крыма, а так же, на спорные до сих пор вопросы: об этническом происхождении караимов – являются ли они народом тюркского или еврейского происхождения: а также насколько самостоятельной является их религия. Сама дискуссионность вопроса только подчеркивает его актуальность.

После присоединения Крыма к России (1783 г.) перед имперским правительством встал вопрос об отношениях с местным крымским населением в том числе и с тюркоязычным по вероисповеданию иудейской веры, куда по незнанию первоначально отнесли и караимов. Для российского государства было характерно негативное отношение к евреям. На протяжении

всей истории России законодательные акты ограничивали жительство евреев на своей территории. В Российской империи до ее территориальной экспансии на Запад, евреев насчитывалось единицы, как исключение. Присоединение же части территории Речи Посполитой, после ее первого раздела, изменило это положение. Значительная часть населения на этих территориях была иудейского вероисповедания и сразу возник вопрос о признании «де факто» наличие евреев на территории Российской империи. В определении правового статуса евреев власти пошли по пути традиционному для поляков – дискриминации евреев и непризнания за ними политических свобод в части ущимления в религиозном вопросе.

С присоединением Крыма возник вопрос о правовом статусе тюркоязычных иудаистов Крыма. Россия решила его в зависимости от религиозной принадлежности народа. Не знакомые с крымскими условиями, особенностями веры караимов, местные власти идентифицировали тюркоязычных иудаистов с евреями и начали применять к ним законодательные акты относившиеся к евреям: обложение двойной податью, налогообложение духовенства и т.д.

В 1794 г. в высочайшем указе от 19.XI по Докладу Правительственного Сената все недвижимое имущество коренных народов Крыма закреплялось за ними по Законам Российской империи. [2, л. 3-4]. С этого времени правовое положение коренных народов Крыма полностью рассматривается в рамках правового поля России. [2, л. 12-13].

К этому же 1794 г. относится и чрезвычайно важный для судьбы караимов документ. Это прошение караимов об избавлении их от двойных податей. Основанием служило разъяснение, что по вероисповеданию караимы не принадлежат к еврейской религии и в отличие от евреев, являются «древнейшим оседлым народом уже 450 лет проживающем там, где он живет и сейчас, тогда как евреи, ради выгоды переходят с места на место» [2, л. 12]. В этом же прошении караимы обоснованно ссылались так же на привилегии, данные им крымскими ханами, фактически уравнявшие их в правах с мусульманским населением Крыма. Обращает внимание тот факт, что в качестве отличия караимы приводят не этническое происхождение, не язык, а разницу в вероисповедании между караимами признающими только Ветхий Завет и евреями толмудистами. В Крыму это были не только евреи, но и крымчаки. Значит этническое происхождение и тюркоязычность караимов не играли большой роли в определении правового статуса народа.

Данное обоснование нашло понимание как у руководства Таврического наместничества, так и на Высочайшем уровне. В 1795 г. был издан имперский указ «Об увольнении Таврических евреев, именуемых караимами, от положенных на всех вообще евреев двойных податей» [2, л. 5-6].Даже в самом названии документа видна двойственность отношения к караимам. С одной стороны их именуют евреями, с другой – выделяют из всех евреев. Такое отношение сохранялось довольно долго и потребовались годы

последовательной работы караимского духовенства и лучших людей из народа, чтоб добиться для караимов полных прав в Российской империи.

Хотя Министерство Духовных дел в своих циркулярах с начала XIX в. не смешивало караимов и евреев [2, л. 67], но отклонения от данных им прав все же встречались. Как известно крымские жители были избавлены от рекрутских наборов Указом от 1783 г., но циркуляром от 1827 г. по Новороссийскому генерал-губернаторству специально оговаривалось, что рекруты из караимов не берут, т.е. до этого очевидно брали. В циркуляре подчеркивается «набор из караимов приостановить, ибо там рекруты не берутся и из татар» [2, л. 32]. Таким образом власть подчеркивала, что караимы должны пользоваться одинаковыми с татарами правами в вопросе о наборе рекрутов. Это подтверждается более поздним проектом создания двух татарских полков (эскадронцев) с присоединением к ним караимов.

В середине 20-х г. XIX в. караимы были вынуждены обратиться к государю с новым прошением ссылаясь на указ 1795 г. с просьбой уровнять их в правах с татарами, «как природных жителей Крыма» [2, л. 19]. Прошение скиталось несколько лет и уже новый император Николай 1 направил его для рассмотрения Новороссийскому генерал-губернатору. Ответ был дан 12 января 1827 г. № 364 – отрицательный. Караимы просили об освобождении от гильдейских податей, духовенства от налогов. Губернатор считал, что если уважить подобные требования то казна потеряет доходы свои от торговли. [2, л. 25-27]. Видимо доход от торговли караимов был более ощутимым по сравнению с татарами. Не освободили и духовенство от податей, т.е. сохранялась определенная двойственность положения караимов. Происходивший в первой четверти XIX в. процесс кодификации Российского законодательства под руководством графа М.М. Сперанского требовал полной регламентации законодательных актов всех сторон политико-правовой жизни государства, в том числе и национальные вопросы.

Сначала была попытка упростить караимскую проблему, объяснив их привилегии как исключение для одной части еврейского народа. Но к этому времени караимы уже имели значительные привилегии: невзимание двойных податей, право жить в городах и владеть собственностью без ограничений, не участвовать в рекрутских наборах и т.д., но все же они не были полноправными подданными Российской империи.

С 1835 г. отношение к караимам на Высочайшем уровне существенно меняется. После визита Высочайших особ в Крым, на основании прошения караимов было создано Таврическое и Одесское караимское духовное правление, по образцу Мусульманского Духовного правления и караимскому духовенству были дарованы те права, которые они пожелали: освобождение от податей, признание за караимской религией права называться вероисповеданием (в паспорте писали: вероисповедания караимского), собственная присяга в суде, право на самоуправление в религиозных делах общины и право избирать Гахама – Духовного и светского главу народа. [3, с. 126-133].

Так образовалось особое правовое пространство в котором караимы просуществовали с 1835 по 1863 г. Постепенно получая все больше привилегий и все больше в правовом отношении отделялись от евреев. Следует подчеркнуть, что все права и привилегии объяснялись разницей вероисповедания. Караимы получили даже право в 1840 г. брать в услужение христиан, а приезжавшие из-за границы – вступать в российское подданство. [3, с. 135].

В 1842 г., по случаю свадьбы наследника-цесаревича, Гахам Сима Бобович поехал в Петербург с поздравлениями и подарками. Он предпринял еще одну попытку получать необходимую караимам грамоту «чтоб оградить их спокойствие», ссылаясь на грамоту дарованную крымским армянам в конце XVIII в. и приводя в пример ярлыки крымских ханов караимам » [2, л. 29-30]. Но эта просьба получила отказ со стороны Министра внутренних дел графа Перовского. Он ответил, что существующих уже привилегий достаточно, что караимы имеют права жительства без ограничений, торговать, строить суда, владеть заводами и фабриками и т.д. Таким образом, накопление привилегий постепенно отодвигало караимов от евреев и все более четко обрисовывало границы этого уникального замкнутого правового комплекса, где караимы все же не были уравнены в правах с основным населением российской империи.

Поскольку в России на официальном уровне главным правообразующим фактором становится – вероисповедание, караимы постепенно превратили свое вероисповедание в основной правообразующий признак. Караимское Духовное Правление стало не только духовным, но и светско-правовым центром караимского народа. Произошло отождествление караимов как народности с караимами как приверженцами определенной религии.

В актах 1852, 1853 г.г. караимы полностью и окончательно не отождествляются с евреями. [3, с. 161-162]. По указу 1857 г. императора Александра П караимы наконец получают неограниченные права. Теперь они имели право поступать на государственную службу, получать ученые степени, медицинское и военное образование. Но собственная его императорского Величества канцелярия не спешила выполнять указ императора. И тогда Государственный Совет 2 мая 1863 г. опубликовал решение «О постановлении касательно прав караимов» [3, с. 182-188] и решение императора получает законодательное оформление. Государственный Совет вынужден был издать новую редакцию Законов от 1857 г. по которому караимы, находясь под покровительством общих законов империи, пользуются всеми правами, предоставленными русским подданным, «смотря по состоянию которому кто из них принадлежит» [3, с. 182-188]. Это решение закрепило «де юре» существовавший статус караимов как народа. Но обращает внимание тот факт, что определение гражданского статуса караимов как национальности было дано в разделе «Об управлении духовных дел караимов», т.е. подтверждался факт определяющей роли

вероисповедания в определении гражданского положения лиц караимской национальности.

Это означает, что основным правообразующим фактором для крымских караимов в составе Российской империи являлось вероисповедание. Караимский народ сформировался вокруг караимской религии не только в социальном, но и в правовом аспекте, что соответствовало Законам российской империи.

Добившись полноправного положения и расположения российских монархов, крымские караимы в XIX нач. XX вв. играли заметную роль в экономической, внешнеполитической, культурной жизни России. В Москве караимы владели жилыми домами, машиностроительными заводами, коннозаводами. Караим Арабаджи был избран председателем купеческой гильдии в Москве. [4, с. 25]. Почти вся табачная промышленность в Крыму, Москве, Петербурге, Киеве принадлежала караимам. [4, с. 19-20]. В начале XX в. в России среди караимов насчитывалось 12 миллионеров (на каждую тысячу – один миллионер). Почетной у караимов считалась военная служба. Эльяш Караимович имел звание полковника реестровых казаков Запорожской Сечи, а затем - звание гетмана, но был убит людьми Богдана Хмельницкого в борьбе за власть. [5, с. 13]. Прославились многие караимы в Крымской войне, в обороне Севастополя, в освободительной войне на Балканах (1878-1878 гг.), во время русско-японской войны. [6]. В 1904 г. во всей России и за границей было известно имя караима поручика М. Тапсашара (1872-1904 гг.) геройски погибшего в бою. Японцы потрясенные его мужеством, унесли тело героя с поля боя и передали русским со всеми военными почестями. По приказу Японского императора была сделана копия с сабли героя и помещена в военный музей в Токио, а подлинная возвращена русскому командованию. [4, с. 80-81]. Последним слугой старой России был генерал Яков Кефели (1876-1962). Герой Порт-Артура, доктор медицины, генерал и последний представитель царской России в международной организации (Международный Санитарный Совет для Ближнего Востока – распущен в 1923 г.). В период гражданской войны Я. Кефели командовал военно-санитарной базой в Константинополе. В Париже Я. Кефели возглавлял собрание офицеров флота. [7, с. 251-253].

Значительным был вклад караимов в культурную жизнь России. По количеству высокообразованных людей в процентном отношении караимы были на одним из первых мест в России: дипломат М. Казас, московский архитектор Н. Арабаджи, композитор С. Майкапар, звезда русского балета Анна Павлова. Выдающимся ученым, дипломатом, последним караимским Гахамом был Хаджи Серия Хан Шапшал (1873-1961 гг.) По рекомендации Николая П он был воспитателем наследника престола в Иране и оказывал значительные дипломатические услуги России. [9, с. 23-24]. Одним из выдающихся представителей городского самоуправления в Таврической губернии был Семен Эзрович Дуван (1870-1957 гг.). С 1906 г. и до самой революции он был Евпаторийским городским головой. За это время он

«совершенно преобразил город: устройством мостов, электрическим освещением и трамваем, сооружением городского театра, городской библиотеки, телефонной связи, школ, больниц» и т.д. [8, с 154-155]. Находясь во Франции С.Э. Дуван в 1938 г. выехал в Берлин для защиты своего народа и обратился в министерство внутренних дел Германии по поводу определения этнического происхождения и вероисповедания караимов. Ему оказали содействие русское эмигрантское бюро и епископ Берлинский и Германский Серафим. По решению Государственного расового Бюро Германии было дано разъяснение, что караимский этнос не отождествляется с евреями ни по вероисповеданию ни по расе. Это спасло крымских караимов во время войны в 1941-1944 гг.

Выдающимся ученым, педагогом, просветителем, поэтому был Илья Ильич Казас. За деятельность на благо просвещения и науки России Казас одним из первых среди караимов был удостоен ордена Святого Владимира П степени, потомственного дворянства и чина действительного статского Советника. [9, с. 23-25]. Известнейшим в Крыму общественным и государственным деятелем был Соломон Самойлович Крым (1867-1936). Он был членом Государственного Совета и Государственной Думы Российской империи. [10]. С Крым был инициатором и фактическим основателем Таврического университета. [11, с. 391-393]. Как председатель Таврического губернского земства, благотворитель меценат и патриот он много сделал для развития экономики и культуры Крыма.

Судьба народа в его лучших представителях. Живя в благоприятной обстановке под покровительством законов Российской империи, караимы как полноправные граждане внесли свой вклад в историю и культуру России. [12, с. 54-63].

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Полканов А.И. Крымские караимы /караи - коренной малочисленный тюркский народ Крыма/ - Париж, 1995, - 245 с. 2. Государственный архив Автономной Республики Крым. 3. Ф. – 241 «Таврического караимского духовного правления», оп. 1, д.1. «Дело с ходатайствами караимского народа о предоставлении им льгот и преимуществ и копиями документов и переписки по этому вопросу с 1794 г.». 4. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояний русско-подданных караимов. – СПб. 1890. 5. Караимы и Москва (под общей ред. М.С. Сарач). - М.: Госатомнадзор России, 1997, - 88 с. 6. Караимская народная энциклопедия (под общей ред. М.С. Сарач). – Т.1.- М.: «Калайлар», 1995, - 246 с. 7. Фуки А. Караимы - сыновья и дочери России. – М.: ИНТЕРПРИНТ, 1995, 253 с. 8. Полканова А., Полканов Ю. Последний слуга старой России генерал Яков Кефели. //Бриг Таврида. – Симферополь: Союз писателей 1997, №2,3, С. 251-253.9. Дуван С.Э. « Я люблю Евпаторию»... Слово и дело Городского Головы /Под общ. ред. М.В. Кутайсовой, В.А. Кутайсова. – Евпатория: Южно- городские ведомости. 1996, - 178 с. 10. Бараш Я. Педагог, просветитель, поэт Илья Ильич Казас*

/1833-1912/ //История в лицах – Симферополь: «АНОНК», 1997, - С. 23-25. 11. Краткие биографии членов Государственной думы. – СПб.: «Слово и жизнь», 1906, 42 с. 12. Сигаева Г.В. С.С. Крым и его роль в создании Таврического университета. //Культура народов Причерноморья, 1998, №3, С. 391-193. 13. Сигаева Г.В. Крымские караимы, как часть русского социокультурного мира (XIX – нач. XX в.в.) //Материалы научно практической конференции //Крым в контексте русского мира: язык и культура. – Симферополь, 2004, С. 54-63.

ПАЛЬЧЕНКОВА В. М. (м. Запоріжжя)

ЕТНОСОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ (ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Динаміка і складність перетворень в сучасному суспільстві значною мірою пов'язаних з виходом України на рівень державної незалежності, вивела в число найбільш приоритетних напрямків сучасної історико-правової науки проблеми державотворення. Одним з невирішених аспектів цієї проблеми залишається вплив етносоціальної структури на процеси державотворення. У зв'язку з цим інтерес викликають регіональні особливості етносоціальної структури українських земель, що входили до складу Російської імперії і були конгломератом чотирьох досить самостійних історико-географічних територій, які мали свою власну історичну долю. Серед них, безумовно, фігурує Слобідська Україна. Саме на її теренах в кінці 1901 – на початку 1902 р. в Харкові, центрі Слобідської України почала діяти Українська народна партія, яка наважилася підняти постулат політичної самостійності України і поклала початок організаційному існуванню самостійницької (державницької) течії в українському суспільно-політичному русі на Наддніпрянській Україні.

Дана стаття є спробою визначити вплив етносоціальної структури Слобожанщини на виникнення та діяльність на початку XX ст. прихильників економічної, політичної та культурної незалежності України, ідеї яких випередили свій час.

Формування етносоціальної структури Слобожанщини відбувалося протягом кількох століть і являло собою складний процес, обумовлений особливостями географічного розташування даного регіону та його історії. На кінець XIX ст. в Слобідській Україні склалася своєрідна етнічна і соціальна структура населення, яка мала як багато спільних рис із етносоціальною структурою інших українських земель, так і деякі особливості.

Щоб простежити, як формувалася етносоціальна структура Слобідської України і як вона впливала на розгортання українського руху, треба зупинитися на характеристиці геополітичних чинників та історії заселення регіону, які обумовили його розвиток.

Заселення території Слобідської України відбувалося в основному за рахунок двох колонізаційних потоків: широкого західного – українського козацтва та селянства та північно-східного – з боку московської держави. Без сумніву перевага була на боці українців. Наприкінці XVIII – початку XIX ст. більшість українських земель ввійшла до складу Російської держави і остаточно втратила свою політичну автономію. Слобожанщина, яка, за

висловом М.Грушевського, була "ослабленою, блідою, так би сказати, копією Гетьманщини", раніше за інші регіони України потрапила в силове поле Російської імперії [1]. Протягом кількох десятиліть, на Слобідській Україні було ліквідовано козацьку адміністративно-військову систему, уніфіковано на російський зразок соціальну і правову структуру суспільства, внаслідок чого відбулися глибокі зміни в соціальному та культурному середовищі колишніх Слобідських полків.

Проте розмах російської колонізації протягом XIX ст. незначним чином вплинув на національний склад населення в регіоні. Залучивши результати ревізій з 1732 по 1795 рр. які враховували національний момент порівняємо їх з матеріалами Першого Всеросійського перепису 1897 р. й спробуємо простежити динаміку змін за національною ознакою до початку XX ст.

Найбільшу частину населення краю в XVIII ст. становили українці та росіяни. Переважна більшість була українцями. За підрахунками істориків В.М.Кабузана та Г.П.Махнової, з 1732 р., тобто з моменту першої ревізії, до 1795 р. чисельність українського населення на Слобожанщині майже не змінилася і складала по відношенню до всього населення регіону 86 %, що було ненабагато менше від Малоросії (Гетьманщини), де українці становили 89 % від усього населення [2].

В 1897 р. в Російській імперії був проведений одноденний перепис, в якому, вперше більш, ніж за 100 років, визначалась національна належність. В 1897 р. українське населення Слобожанщини становило 80 % по відношенню до всього населення регіону, а по Україні цей показник знизився до 72 %. Отже, якщо в Україні питома вага українців зменшилася на 17 %, на Слобожанщині цей показник склав всього 6 % [3]. Щодо росіян, наприкінці XIX ст. вони складали другу за чисельністю національну групу населення Слобожанщини і нараховували 17,6 % від усього населення краю. Інші національні групи були слабо представлені в регіоні, за даними першого Всеросійського перепису, частка білорусів, євреїв та інших національностей складала 2,2 % [3]. Наведені дані свідчать, що насильницька русифікація, яку намагався проводити царизм по відношенню до українців, не дала будь-яких відчутних результатів на Слобожанщині, незважаючи на територіальну близькість регіону до етнічних російських кордонів.

Ще одним важливим фактором, який вплинув на зміни в національному складі, а в кінцевому результаті і на розвиток національного життя Слобідської України, був порівняно швидкий рівень урбанізації в регіоні. Хоча урбанізація, індустріалізація, розвиток торгівлі, транспорту охопили лише незначну кількість українського населення в Україні. В кінці XIX ст. на Слобожанщині рівень урбанізації українців вдвічі перевищував цю цифру в межах України (5%) і дорівнював 10 % [3]. Високий рівень урбанізації був досягнутий завдяки наявності Харкова - великого промислового, культурного і торговельного центру.

У 1897 р. в Харківській губернії нараховувалося 367 343 міських жителів, що становило 15 % від всього населення Слобожанщини. Переважна більшість мешканців міст проживала у Харкові. В цілому ж по регіону, якщо

не брати до уваги населення міста Харкова, процент міських жителів стане значно нижчим (7,76 %). В найбільших після Харкова містах - Сумах та Охтирці, кількість міського населення була відповідно в 6 і 7 разів нижча, ніж в губернському центрі [4].

Диспропорції в кількісному складі міст породили серйозні викривлення в розміщенні українського населення Слобожанщини. У порівняно невеликих містах краю українці становили більшість, але це були, в основному, невеличкі повітові міста. У центрі Слобідської України - Харкові, частка українців становила всього 26 %, а росіян – 63 %. Завдяки перевазі українців в невеличких повітових містах в Харківській губернії, їх частка серед міського населення була майже вдвічі більшою від загальної по Україні (30 %) і дорівнювала 54 % [3].

Дослідження українського міського населення Слобожанщини виявляють чітку тенденцію: велике місто Харків, як губернський адміністративно-територіальний центр - російськомовний, а в малих містах скупчені українські мешканці. Така ситуація призвела до того, що творче і політично активне українське населення, яке зосереджувалося в губернському центрі Харкові, вимушено було, або орієнтувались на співпрацю з російськими урядовими колами, чому сприяла історична традиція Слобожанщини, або радикальними засобами протистояти сильним російським впливам, на порядок денний висунувши ідею створення незалежної держави.

Крім національної ідентичності ідея створення самостійної держави вимагає участі і тісної співпраці всієї нації, усіх класів і соціальних груп. Соціальна структура українського населення Слобожанщини була досить строкатою. В переписі 1897 р. окремо виділено такі верстви населення: дворянство, духовенство, почесні громадяни, купці, міщани та селяни. На жаль, ці дані не дають уявлення про реальну картину структури українського суспільства. В Україні, в тому числі на Слобожанщині, наприкінці XIX ст. утверджувалася нова соціальна структура, до якої, крім названих груп, слід обов'язково додати найманих робітників, підприємців та інтелігенцію.

Незважаючи на те, що Слобожанщина вважалась одним з найрозвиненіших промислових регіонів Російської імперії, вона залишалась сільськогосподарською, і більша частина її населення (78,6 %) мала основні джерела існування саме в цій сфері [5]. Такий характер господарської діяльності зумовив значну чисельну перевагу селян серед соціальних верств населення. Сільське населення істотно переважало міське не тільки на Слобожанщині, а й по всій Україні. В 1897 р. на території України, що перебувала в складі Російської держави, воно дорівнювало 84 %. Слобідську Україну можна назвати ще більш селянською, бо до цього стану зарахували себе 90,8 % жителів Слобожанщини. На початку XX ст. поняття "селянин" було синонімічне до поняття "український", 93 % українців, за переписом 1897 р., зарахували себе до селянського стану. Але відсоток українців серед селян Харківської губернії, хоча і не набагато, був менший в порівнянні з Україною, що було пов'язано з історією заселення регіону. В цілому він

дорівнював 84,1 % [5].

Індустріалізація, а разом з нею і обрусіння, майже не торкнулися українського села. Українське селянство, яке складало абсолютну більшість населення Слобожанщини, в порівнянні з іншими соціальними групами найкраще зберегло основні національні риси в мові, побуті та культурі. Воно було важливим підгрунтям українського національного відродження. Залишаючись економічно безправною верствою населення, селяни пов'язували своє соціальне визволення із національним рухом. Проте, для того, щоб українські селяни стали міцним соціальним підгрунтям національного відродження, необхідно було з етнічно однорідної маси виховати національно свідому громаду, члени якої усвідомлювали б свою самобутність та історичну індивідуальність. Політичне і соціальне безправ'я, неписьменність, яка становила по селах від 91 до 96 %, залежно від повіту [6], залишали селян на нижчому щаблі соціальної драбини, піднятись з якого було дуже важко.

Найближче до селян за своїм соціальним, економічним і політичним положенням стояв робітничій клас. На жаль, підрахувати кількість робітників на основі результатів перепису 1897 р. неможливо. Існують дані про категорію економічно незалежних осіб, які заробляли інакше, ніж самостійні хлібороби, але до них належать як робітники, так і ремісники, а частково і службовці. Сучасні дослідники вважають, що частка робітничого класу по всій Україні становила приблизно 7 %. На Слобожанщині до цієї категорії населення належало в 1897 р. 93 034 тис. чоловік, що становило 15 % від усіх самостійно працюючих [5]. Як бачимо, ця цифра вдвічі більша, ніж частка робітничого класу по всій Україні.

Найбільшим промисловим центром Слобожанщини був Харків. Харківський пролетаріат за своїм складом був дуже різноманітним. До міста приїзджали робітники з усіх кінців "неосяжної Росії". Вони різко відрізнялися один від одного не тільки за національністю, але й за знаннями, звичками, характером. Основна маса робітників працювала на найбільших підприємствах. Пролетаріат великих заводів був російським, так, наприклад, на кожні 100 прибулих в межі Харківщини робітників припадало 84 росіянина і лише 16 українців [7]. Для незначної кількості українських робітників, які потрапляли в Харків, культурне та професійне зростання означало їх швидку русифікацію.

Проте, не можна стверджувати, що незначний відсоток від загальної кількості робітників припадав на українців. В межах Слобідської України цей показник становив 59,7 %. Але їх основну масу складали переважно тимчасові робітники, вчорашні селяни, які працювали на дрібних підприємствах [5].

Отже, наймані робітники Слобожанщини, а особливо Харкова, в своїй більшості були росіянами або підпали під вплив русифікації. Крім того, українські робітники не пускали глибокого коріння в міському середовищі, а тому були позбавлені мобілізуючих можливостей, які їм пропонувало місто. Але навіть серед однієї з найбільш русифікованих верств населення був

потенціал, здатний підтримати національний рух. Національна організація робітничого класу як згуртованої сили ускладнювалася не відсутністю українського пролетаріату, а тим, що він був однією з найбільш русифікованих частин населення, особливо в Харкові, а та частина українських робітників, яка менше зазнавала впливу русифікації, була розпорошена по повітах та дрібних підприємствах.

Протягом XIX ст. важливу роль у національному відродженні регіону відігравало дворянство. Українське дворянство Слобожанщини, як і України в цілому, стало об'єктом особливо інтенсивного обрусіння, тією часткою населення, яка русифікувалася в першу чергу. Взагалі, дворянство України було не чисельною соціальною групою, яка нерівномірно розподілялась по території України. Найбільша його частка зосереджувалась на Лівобережній Україні, причому, тут воно було представлене здебільшого українцями. Досить високий відсоток дворянства, в порівнянні з іншими регіонами, був і на Слобожанщині. За переписом 1897 р., кількість дворян Харківської губернії дорівнювала 32 090 чоловік, що становило 1,3 % від населення губернії. Однак, при визначенні рідної мови з них лише 23 % назвали українську. Характерним було й те, що в містах Слобожанщини дворянство було більш зрусифіковане. Всього 15 % дворян, які мешкали в містах, визнали рідною мовою українську. В губернському центрі цей показник знижувався до 9,9 %. А от у повітах відсоток дворян-українців різко зростає до 43,4 % [5].

Таким чином, наприкінці XIX ст. основна маса дворянства Слобідської України була зосереджена в Харкові і значною мірою русифікована. Лише четверта частина дворян Слобожанщини зберегла місцеву патріотичну свідомість, визнавши українську мову рідною, більшість з них мешкала в повітах. Теоретично це був потенціал для формування національної еліти, але якщо він включався в національний рух, то ризикував втратити свої привілеї. Крім того, щоб утворити національну державу, необхідні зусилля всіх верств населення. Будь-яка соціальна активність селянства відкидала українських дворян у табір російської політичної реакції. Тому на початку XX ст. дворян, які активно підтримували український національний рух, було дуже мало, і вони виглядали "білими воронами" в своєму оточенні.

У багатьох національних рухах західноєвропейських країн провідну роль відігравало духовенство, повертаючи "зденаціоналізовані душі людей" до своїх етнічних коренів. Що стосується українських земель в складі Російської імперії, то тут духовенство було міцно пов'язане із лояльною до держави православною церквою, а 96,4 % населення Харківської губернії були православної віри. Тобто, навіть церква в Україні була додатковим знаряддям русифікації.

Розглянувши національний склад та частку в соціальній структурі Слобожанщини дворянства і духовенства, тобто вищих верст населення, яких враховував перепис 1897 р., спробуємо з'ясувати кількість і національний склад підприємців на Слобідській Україні, їх можливу участь в національному відродженні регіону.

Як вже відзначалося, заможні верстви населення в першу чергу ставали об'єктом особливо активної русифікації. Внаслідок цього формування власної, української за світосприйняттям буржуазії, з якою значною мірою пов'язуються процеси національного відродження в європейських країнах, в Україні ставало майже неможливим.

Буржуазія Слобожанщини, як і всієї України, за своїм національним складом була досить строкатою. Переважна частина фабрик та заводів належала іноземним підприємцям. Проте, в другій половині XIX ст. у лави тих, хто жив за рахунок капіталу, вливалася дедалі більша сила заповзятливих селян і міщан, українців за походженням. Однак, їх прибутки були набагато меншими, ніж у іноземних підприємців, і їх скоріше можна зарахувати до дрібної буржуазії.

За визначенням перепису 1897 р., "капіталіст", - це людина, яка одержує свій прибуток з капіталу чи нерухомості. У цій групі налічувалося по всій Україні 111626 осіб, з яких 29 % були українцями. Відносно Слобожанщини: 12 748 самостійних осіб жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, серед них українців 5 065 осіб, що становить 39 %. Начебто, значна частина українців мала доход з капіталу, але по відношенню до всього самостійного населення це всього 1 %, тоді як 4,6 % росіян жили за рахунок прибутків з капіталу [5]. Серед тих, хто, накопичивши різними способами первісний капітал, вкладав його у виробництво та торгівлю і швидко багатів, українців були одиниці. Місцевий клас крупних підприємців-українців майже не розвинувся. Так, наприклад, в Харківській губернії можна назвати лише кілька прізвищ її уродженців: Алчевського, Харитоненка, Сніжка, Погуляйченка. Таке становище було обумовлене не демократичними національними рисами українського народу, як це вважали українські історики, що стояли на позиціях народництва, М.Грушевський, М.Костомаров, а тим, що формуванню української національної буржуазії заважала політика російського уряду, спрямована на вивіз капіталу з України в райони центральної Росії та за кордон, що призвело до незначного нагромадження місцевого капіталу і неможливості українських підприємців на рівних конкурувати з інонаціональною буржуазією.

Однак, як і по відношенню до дворянства, даючи характеристику українським промисловцям, треба враховувати принцип ієрархії чисельних лояльностей, коли власні інтереси формували ставлення до України і проблем її національного відродження. Крім того, від колоніальної економічної політики Росії потерпали всі промисловці України, не тільки за національною ознакою, а швидше і більше - за територіальною. Тому супротив народжувався як серед національної буржуазії, так і української територіальної. Представники "територіальної буржуазії", капітали якої були вкладені в промисловість краю, змушені були, захищаючи свої прибутки, нерідко виступати проти економічної політики царизму і боронити права міста, де була розміщена їх власність, жили сім'ї, навчалися діти.

Саме ця частина великих промисловців була найчутливішою до національних і соціальних проблем українського суспільства і відгукувалася

на них грошовими пожертвами та іншими формами благодійності. Сьогодні добре відома благодійна діяльність О.Алчевського в Харкові, його внесок в українське національне відродження.

Багато народів Східної та Західної Європи здобули державність, не маючи власної великої буржуазії. Проте жодному з них не вдалося це без дрібної буржуазії. Такого висновку дійшов М.Грох, досліджуючи розвиток національних рухів. На жаль, за переписом 1897 р., ніде українці не були так слабо представлені, як у професіях, пов'язаних з торгівлею і комерцією - тут їх налічувалося лише 13 % [8]. На Слобожанщині в кінці XIX ст. ситуація була дещо іншою: торгівлею займалися 22 381 чоловік, з них 9 734 українці, що становить 43 % [5]. Тобто, Слобожанщина, в порівнянні з іншими регіонами України, мала більший відсоток дрібних підприємців і особливо серед осіб, що займалися торгівлею. Отже, саме на Слобідській Україні існувало економічне підґрунтя для виникнення і підтримки ідей самостійництва в особі 9,5 тис. середніх та дрібних торговців і підприємців.

Оскільки українці були бездержавним народом, який жив у Російській та Австро-Угорській імперіях, на думку, канадського дослідника П.Магочія, їхнє національне відродження підпадає під категорію натхненного інтелігенцією національного руху.

В середовищі української інтелігенції протягом XIX ст. відбулися важливі зміни. Вона остаточно сформувалася в окрему соціальну групу населення з власними професійними ознаками та правами. В першу чергу до неї належали ті, хто мав освіту вище початкової. Порівняно з іншими регіонами України Слобожанщина мала досить високий відсоток інтелігенції, і все ж ця цифра ледве досягла 1 % від всього населення краю. [9].

Серед українців потенціал освічених людей був справді обмежений. У 1897 р. було зареєстровано 6 894 чоловіки, що мали середню і вищу освіту і визнавали рідною мовою українську. До їх числа включалися навіть освічені священики, і все ж ця цифра ледве досягла 0,34 % українського населення Слобожанщини. У росіян було зареєстровано 24 335 чоловік, що становило 5,52 %. Слабкість української інтелігенції добре ілюструють дані перепису 1897 р. про її частку в тих професіях, що завжди служили основою національного руху. На Слобожанщині лише 25 % юристів, 28 % учителів, 36 % лікарів і 17 % діячів науки, літератури та мистецтва визнали українську мову рідною. Більшість з них була службовцями Харківського земства. І все ж, в порівнянні з іншими регіонами України, на Слобожанщині цей показник на 10 – 7 %, в залежності від професії, був вищим [5]. Саме ця частина української інтелігенції повинна була очолити національний рух в регіоні, стати цінною підпорою національного відродження в Україні.

Все сказане дає змогу зробити висновок, що на початку XX ст. самостійницький (державницький) рух формувався під впливом багатьох факторів, його основу складало населення Слобожанщини. Виникнення самостійницького руху в регіоні не було випадковим й однією з передумов його існування була своєрідна етносоціальна структура. Для Слобожанщини була характерна етнічна однорідність, яка є найбільш поширеною і

стабільною формою ідентичності. В основі етнічної ідентичності лежить спільність походження, мова, традиції, своєрідний "голос крові". Етнічно однорідне населення, на думку сучасних дослідників національних рухів, виказуватиме більшу сприйнятливість щодо ознак національної спільності, і є одним з чинників, що створює умови для появи масових національних рухів. Втім, треба зауважити, що з усіх українських земель Слобідська Україна була найтісніше й найміцніше зв'язана з Російською імперією. Це відбилося на устрої і культурі краю, де поряд з українською ми бачимо і російську стихію. Особливо відчутним протистояння було в місті Харкові, який будучи великим губернським адміністративним, політичним, економічним і культурним центром, зазнав найбільшого впливу русифікації. Харків став містом, яке приваблювало представників свідомих українських кіл протилежних політичних напрямків: соціалістичного й націонал-радикального. Важливим було й те, що на Слобідській Україні збереглася повніша соціальна структура з відносно високою часткою українського дворянства, міського населення й інтелігенції, які мали стати головним джерелом керівників, теоретиків і активістів національного руху. Особливістю даного регіону було й те, що саме на Слобожанщині існувало економічне підгрунтя для виникнення і підтримки ідей самостійництва в особі дрібних підприємців та торговців, що дало змогу залишатися Слобідській Україні основни ареалом дільності Української народної партії до 1914 р.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. –К., -Львів, 1913. –с.419. 2. Кабузан В.М., Махнова Г.П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795-1956 гг. // История СССР. -1965. -№1. –с.30. 3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897. Под. ред. н.а.Тройницкого. 1904. –Вып. 47. Харьковская Губерния. –с. 102. Підраховано автором. 4. Первая всеобщая перепись... -С.V, 2. Підраховано автором. 5. Первая всеобщая перепись... -с.180, 188. Підраховано автором. 6. Первая всеобщая перепись... -с.198. Підраховано автором. 7. Крамер С. Очерки революционного рабочего движения в харькове в 1905 году // 1905 год в Харькове. –Харьков, 1925. –с.9. 8. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні Хх століття (переклад з англійської). –К, 1997. –с.57. 9. Первая харьковская студенческая перепись. – Х., 1912. –с.16-20.*

ОМЕЛЬЯНЧУК І. В. (м. Харків)

ПРОБЛЕМА «ИНОРОДЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА» И НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОЕ УСТРОЙСТВО РОССИИ В ИДЕОЛОГИИ МОНАРХИЧЕСКИХ ПАРТИЙ НАЧАЛА XX ВЕКА

Конец XIX - начало XX вв. по всему миру характеризовались лавинообразным нарастанием процессов национальной самоидентификации и вступлением многих этнических общностей на высшую стадию своего развития, сопровождавшуюся появлением национального самосознания. Российская империя в этом плане не была исключением. Усилившиеся на окраинах империи национальные движения, требовавшие культурной, а иногда и политической автономии, от которой один шаг до создания независимого государства стали представлять серьезную угрозу для российского самодержавия.

Возникшие как ответная реакция на усиление национально-освободительного движения монархические (черносотенные) партии (к ним автор относит Всероссийский национальный союз и партии правее его) однозначно оценили требования введения автономий для «инородческих» областей как «потрясение основ» русской государственности. Кроме того, из парадигмы черносотенной идеологии, жестко связывавшей самодержавие с особенностями русского национального духа, следовало, что все «инородческие» движения, объективно направленные против господства русской нации, одновременно подрывают и устои самодержавия.

Ведущий идеолог правых Л.А.Тихомиров, считая истинный монархизм имманентно свойственным только русскому народу и отстаивая имперский принцип функционирования государства, при котором политическими правами обладает лишь одна титульная нация, доказывал, что сохранить самодержавие можно, лишь сохранив исключительное положение русских в государственном механизме России. По его мнению, «чтобы в... разноплеменном государстве возможна была монархия, необходимо преобладание какой-либо одной нации, способной давать тон общей государственной жизни и дух которой мог бы выражаться в Верховной власти» [1].

Наибольший отпор идеи «инородческого» автономизма получили со стороны представителей умеренно-правого Всероссийского национального союза (ВНС), для которых национальный вопрос был краеугольным камнем политической доктрины. Н.О.Куплеваский утверждал, что за требованием автономии стоит стремление инородцев «низвести русское население и русское государство на степень полудиких и немощных государств, служащих предметом эксплуатации со стороны более сильных народов» [2]. Другой активист ВНС Н.Н.Ладомирский, подчеркивал: «Совершенно не стремясь к насильственной русификации, мы все же не можем допустить государственной обособленности наших окраин, чтобы наши окраины

превратились в союзные того или другого типа государства» [3]. А.А.Сидоров, предупреждая об опасности федерализма для России, писал: «Осуществление этой идеи у нас, вследствие сепаратистских стремлений наших инородцев, быстро привело бы к ослаблению связи между отдельными областями, а затем и к распадению государства». При этом «русские в федеративной России оказались бы в положении илотов» [4].

Союз русского народа, ставший лидером монархического лагеря, ограничился декларацией своей цели - сохранение «России единой и неделимой» [5]. В дальнейшем фактически все монархические партии внесли в свои уставы подобное требование. Программные документы Союза предполагали, что «все учреждения Государства Российского объединяются в прочном стремлении к неуклонному поддержанию... преимущественных прав русской народности, но на строгих началах законности, дабы множество инородцев... считали за честь и благо принадлежать к составу Российской империи» [6].

Мысль о том, что Российская империя оказывает цивилизаторское влияние на другие народы и, стало быть, высшим благом для «инородцев» является не автономия, а вхождение в состав русского народа, стала традиционной для российских монархистов. В частности, представитель Харьковского отдела «Русского Собрания», А.С.Вязигин с трибуны Государственной думы утверждал: «...у нас вырабатывается понятие «великой семьи русского народа». В ней может найти место одинаково и инородец, если только он не стремиться причинить вред этой самой великой семье» [7].

В программе Царско-народного русского общества (ЦНРО) говорилось: «...Мы достигнем того, что окраинные народы забудут горе утраты своей политической самостоятельности или былой связи с другим государством, видя возрождение своей национальности при содействии сильных братьев, в единении с которыми будут сильны и они. Благодаря этому окраинные инородцы не только не будут тяготиться принадлежностью своею к составу Русского государства, но, наоборот, у них возникнет сознание, что их национальная самостоятельность только тогда и оказывается вне опасности, когда она покоится под охраною сильного и ни в чем не стесняющегося брата - Русского народа. Тогда естественным порядком утвердится и свободная связь окраин с центром на взаимности экономических и политических интересов, на выгодности и почетности быть членами русского государственного организма» [8].

Но политическая реальность России начала XX в. не всегда втискивалась в прокрустово ложе теоретических схем монархистов, и «сепаратистские» устремления окраинных народов только усиливались. Наибольшую опасность для территориальной целостности империи представляли автономистские тенденции развития этнических общностей, обладавших высокой политической культурой и имевших исторический опыт государственности. В первую очередь это относится к украинскому, польскому и финляндскому народам, обладавших четко оформленным национальным самосознанием и имевшим свою национальную интеллигенции.

Председатель Союза имени Михаила Архангела (СМА) В.М.Пуришкевич одним из внешних проявлений «тяжелого недуга мучающего Россию» назвал подготовку «мятежа Финляндией, Польшей и Украиной» [9]. Депутат Государственной Думы (фракция правых) В.В.Шульгин характеризовал украинское национальное движение как «представляющее, несомненно, государственную измену, мечтающее о том, чтобы продать русские земли австрийской короне за цену «автономии»...» [10]. Именно поэтому «инородческий сепаратизм» был объявлен правыми самым опасным врагом империи, и на борьбу с ним монархисты обращали самое серьезное внимание, в особенности на Украине.

Тон здесь задавали местные монархические организации, которым «инородческий сепаратизм» угрожал непосредственно. На Украине лидерство в борьбе за «единую и неделимую» взял на себя Киевский клуб русских националистов, представители которого считали, что «мазепинское движение является самым грозным и опасным из всех движений, направленных против единства и целостности Российской империи» [11]. Устав клуба, принятый в 1912 г., провозглашал политическую программу этой организации: «1) Русскому народу своими трудами, страданиями и кровью создавшему великое Российское государство, принадлежат в России державные права по отношению к другим народам. 2) Никому не должно быть даруемо никаких автономий, ибо это был бы первый шаг к расчленению России...» [12].

С началом нового XX столетия вновь существенно усилилось и польское национальное движение, требовавшее автономии для Царства Польского в составе России. Оно представляло серьезную опасность для целостности империи, так как Польша почти тысячу лет имела собственную государственность, и поэтому национальное самосознание было свойственно не только образованным высшим слоям, но и проникло в массы польского народа, что делало лозунг автономии Польши весьма популярным среди населения. Наличие значительных материальных средств, которыми располагали польские магнаты, делало национальное движение еще более опасным для самодержавия.

Понимая, что ограничиться автономией и удержать Польшу в составе империи вряд ли удастся, наиболее дальновидные представители монархистов даже рассматривали вопрос об обмене с Австрией Польши на Галицию [13]. Видный правый публицист С.Ф.Шарапов, чтобы нейтрализовать «разлагающее» влияние Польши на другие окраинные народы предлагал весьма радикальное решение польского вопроса: «Польша должна быть изолирована от России» [14].

Финляндия была, пожалуй, единственным примером действующей автономии в составе Российской империи в начале XX в. чей опыт, по мнению черносотенцев, наглядно доказывал опасность подобных административно-территориальных образований для территориальной целостности, а главное - для государственного порядка Российской империи. Финляндия, имеющая собственную, отличную от российской юстицию, становилась надежным прибежищем политической оппозиции. «Выборгское воззвание», составлен-

ное депутатами распущенной Первой Государственной думы являлось лишь одним звеном из длинной цепи подобных прецедентов. Поэтому черносотенцы настаивали на унификации государственного устройства Финляндии с остальными русскими территориями. Меморандум, составленный представителями ВНС гласил: «В Финляндии должен быть введен государственный русский язык в школы, суды и все государственные учреждения, - в Финляндии должна быть введена общегосударственная воинская служба, - в Финляндии должна быть русская государственная монета... в Финляндии должна быть одни с Россией суды, - в Финляндии должна одни и те же налоги, что в России». (Коцюбинский 324).

Представители ультраправого Дубровинского Союза русского народа (лидер А.И.Дубровин), отделившегося от так называемого Обновленческого СРН (лидер - Н.Е.Марков 2-й) настаивали на том, что в настоящий момент автономистские требования инородцев уже привели к ущемлению прав «истинно русских». Поэтому постановления Всероссийского съезда этой организации гласили: «Русские люди не против свободы инородцев. Но просят свободы и себе, хотя бы только равной» [15].

Некоторым диссонансом звучал голос С.Ф.Шаранова, предупреждавшего: «Всякие усилия русификации там (в Финляндии) крайне опасны, несправедливо открывая Россию для эксплуатации более сильным культурно финнам» [16]. Вероятно, С.Ф.Шарапову оптимальным представлялся некий современный вариант Золотой Орды, в которой, как известно, эксплуатировались как раз более культурные народы: Финляндия живет самостоятельно, достаточно изолированно от России, но подвергается со стороны последней экономической эксплуатации, дабы хоть как-то оправдать потери, понесенные Россией в ходе завоевания этой территории.

Несмотря на свое неприятие автономии и федерализма многие идеологи консерватизма важную роль в упрочении самодержавного государства отводили именно местному самоуправлению (не всегда различая его и вышеупомянутые формы государственно устройства), видя в нем одновременно и способ борьбы с чиновной бюрократией, и органическое развитие традиций допетровской «земской» России. Немалую роль в этом сыграла позиция официальных властей, рассматривавших расширение самоуправления в качестве выпускного клапана, способного сбросить пар из перегретого котла российского освободительного движения. Так, в ноябре 1904 г. товарищ министра внутренних дел С.Е.Крыжановский по поручению своего шефа князя П.Д.Святополк-Мирского составил доклад о назревших государственных преобразованиях, в котором признавалось, что «правовой строй, необходимый для развития и общества, и государства, вполне совместим с самодержавием» и предполагалось «развитие деятельности местных самоуправлений...» [17].

По мнению главного теоретика монархизма Л.А.Тихомирова, «при чрезмерном развитии централизации действительное правление монарха по контролю и направлению бесчисленных учреждений становится... невозможным» и поэтому «особое значение для Верховной власти имеет, так на-

зываемое самоуправление... которое... освобождает силы Верховной власти для прямого контроля и управления» [18].

Идеи Л.А.Тихомирова нашли свое в «Русского Собрания», которое осторожно признавало, что «управление окраинами» должно быть «чуждым стеснению местной жизни», правда, подчеркивая при этом что «государство, открывая простор для местного самоуправления, должно блюсти, чтобы это самоуправление нигде не клонилось бы к ущербу русских народных интересов» [19].

Но если местное самоуправление национальных, окраин, хотя и с большими оговорками, все же допускалось, то влияние инородцев на государственную политику и принятие политических решений правые изначально стремились свести к минимуму. Согласно постановлениям Третьего всероссийского съезда Русских Людей (октябрь 1906 г.) в центральных государственных органах власти число инородцев не должно превышать 5 % [20].

Особняком стоит проект государственных преобразований С.Ф.Шарапова «Опыт русской политической программы», который предлагал фактически федеративное устройство России. Мысли высказанные верноподданным автором данного проекта показались властям настолько крамольными, что первый раз ему пришлось издавать свою книгу за рубежом, в Берлине. По мнению С.Ф.Шарапова во главе Российской империи должен был стоять самодержавный царь, непосредственно под ним - ряд крупных территориальных земских единиц, «самоуправляющихся в пределах и на основании данного монархом закона. В каждой из этих единиц власть разделяется между представителем монарха, задача коего есть охранение закона от всякого покушения, и представителями самоуправления, коим принадлежит совершенно самостоятельное ведение всех дел области в пределах данного закона. До государя должны доходить лишь спорные дела между центром и самоуправлением, между областями, или требующие сверхзаконного вмешательства царя».

Для создания земских областей предлагалось объединить однородные (по губернии. В России предполагалось "иметь 18 таких областей, из них 6. Во главе области должны находится представитель царя (генерал-губернатор), Областная дума и Земское областное собрание. Административно область должна была делиться на уезды, а те в свою очередь - на приходы. В компетенции царя должны были остаться лишь такие «отделы» государственного аппарата: 1) Законодательный, 2) Административный, 3) Судебный (кассационный суд), 4) Народнохозяйственный [21].

Казанское Царско-народное русское общество также весьма смело в своей программе предлагало «создать для самоуправления... области, с одновременным учреждением высшего административного областного управления». «В состав области в отношении самоуправления должны войти самоуправляющиеся же уезды, а уезды разделяются на приходы, как всесословные земские единицы». Но подобные идеи оставались скорее исключением, чем правилом в государственно-правовой доктрине черносотенцев.

Монархисты понимали, что вслед за национальной самоидентификацией неминуемо последует процесс национального самоопределения, чреватый расчленением Российской империи и созданием новых независимых государств. Превратить Россию в государство-нацию было невозможно, не уничтожив империю, чего правые вовсе не хотели. Поэтому, сохраняя имперский характер русского государства, черносотенцы стремились сохранить и имперский характер национальных отношений в нем, то есть господство титульной нации и «благодарное» подчинение ей других народов, которым принадлежность к империи должна давать «неисчислимые блага», а именно: безопасность, экономическое процветание, доступ к культурным ценностям. При этом, естественно, для представителей не титульных наций должна сохраняться возможность свободного перехода в состав господствующей нации. В России этот переход существенно облегчался тем, что в ней функции титульной нации (русские) выполняла титульная конфессия (православные), так как изменить вероисповедание гораздо проще, чем национальность. Последний фактор во многом объяснял ту относительную стабильность в межнациональных отношениях в России в предыдущий период.

Средства, используемые правыми для сохранения существующего государственно-правового строя Российской империи, были достаточно противоречивыми. С одной стороны, всемерное способствование культурному и экономическому развитию малых народов (чтобы заслужить их благодарность), а с другой стремление затормозить их политическое развитие, путем сохранения господства «русской народности [правильнее нации - И.О.] на всем пространстве империи» и тем самым блокировать процесс национального самоопределения иных этнических общностей, с целью сохранения «единой и неделимой» России.

Все проекты государственного устройства, предлагаемые монархистами, главной своей целью имели сохранение самодержавия, для чего, по мнению большинства идеологов правых, Россия должна была оставаться унитарным государством. Но под влиянием либеральных и социалистических идей, господствовавших в общественном сознании в России начала XX в., возникли и проекты, допускающие в той или иной степени, отдельные элементы федерализма. Правда, попыток их реализации ни через Государственную Думу, ни с помощью других политических рычагов, находившихся в руках правых, не предпринималось.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Тихомиров Л.А. Монархическая государственность. М., 1998, С.609. 2. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. - М., 2001. С.244. 3. Коцюбинский 222. 4. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. - М., 2001. С. 224. 5. ЦГИАУ Ф.442. Оп. 636. Д.647, ч.2. Л.143. 6. ЦГИАУ Ф.442. Оп. 636. Д.647, ч.2. Л. 143,144. 7. Кирьянов Ю.И. Правые партии в России 19011-1917 гг. М., 2001. С.311. 8. Правые партии и организации в Поволжье: идеологические концепции и*

организационное устройство (1905 - 1917).М., 2002. с.57. 9. Кирьянов Ю.И. Правые партии в России 19011-1917 гг. М., 2001. С.108. 10. Киевлянин. 1912.4 января. № 4. (Коцюбинский. С 298). 11.Сборник клуба русских националистов. Вып. 4-5. К., 1913. С. 262. 12. Сборник клуба русских националистов. - С.220. 13. Коцюбинский Д.А. Русский национализм в начале XX столетия: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. М., 2001. С. 293. 14. Шарапов С. Опыт Русской политической программы. М., 1905. С. 19. 15. Постановления Всероссийского съезда СРН. и примыкающих к нему организаций. 21 ноября– 1 декабря 1911 г. в г. Москве. СПб., 1912. С.8. 16. Шарапов С. Опыт Русской политической программы. М., 1905. С. 17. 17. Крыжановский С. Заметки русского консерватора.//Вопросы истории. 1997. № 2. С.118, 120. 18. Тихомиров Л.А Указ соч. С.67. 19. Полный сборник платформ всех русских политических партий, с приложением манифеста 17 октября и доклада Витте. С-Пб., 1906. С. 131. 20. Третий всероссийский съезд Русских Людей в Киеве: Протоколы. К., 1906 С. 189. 21. Шарапов С. Указ. Соч. - С.10,11,16.

ТАРАН П. Є. (м. Сімферополь)

ДЕПУТАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ А. МЕДІЄВА ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІСЛАМСЬКОЇ РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНОЇ АВТОНОМІЇ В РОСІЇ

Наслідком революційних подій 1905 – 1907 рр., в ході яких відбулася суспільно-політична інституалізація кримськотатарського народу, стали й загальні правові зрушення в державній формі Росії. Радянська історіографія, спираючись на відомий ленінський вислів про те, що Державна Дума – це „фіговий листок, яким намагається прикритися самодержавство", вважала тогочасні російські реформи здебільшого косметичними. Сучасна ж російська історико-правова наука час із 17 жовтня 1905 р. по 27 лютого 1917 рр. виокремлює як період конституційної монархії в Росії [1, с. 235 – 259]. Звичайно, Дума мала доволі відмінностей від парламенту класичного західноєвропейського зразку, вона була зліпком російського суспільства з усіма його особливостями і відбивала саме його політико-правову культуру, але ми цілком згодні з точкою зору про те, що її наявність „означала по суті кінець в Росії абсолютної монархії" [2, с.4]. Натомість 17 жовтня 1905 р. було прийнято Маніфест „Про вдосконалення державного ладу", що проголошував його деякі демократичні засади, вже давно усталені на той час в провідних західноєвропейських та північноамериканських країнах: свободу совісті, слова, зборів і спілок; залучення до виборів широких прошарків підданих імперії; обов'язковий порядок затвердження Державною Думою всіх законопроектів.

Російська Державна Дума першого скликання діяла незначний час, з 27 по 8 липня 1906 р., протягом якого встигла провести всього 39 засідань і була розпущена царем. З 524 депутатів, яких мали обрати до її складу, лише 499 змогли офіційно зареєструватися і взяти участь в її роботі [3, с. 185]. Серед них було 22 мусульманських депутати – представників тюркомовних народів Російської імперії від татар, башкир, азербайджанців, казахів. Незважаючи на те, що в їхньому числі не було жодного мешканця Таврійської губернії, маємо враховувати певний вплив кримськотатарської політико-правової думки й на діяльність мусульманської фракції у Думі першого скликання, оскільки остання мала щільні контакти з організацією „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі", провідну роль у визначенні ідейних засад якої відігравали саме І.Гаспринський та його соратники. „Іттіфаківці" за своїми політичними поглядами були досить близькі до кадетів. Визначена на їхньому другому з'їзді (січень 1906 р.) передвиборна думська тактика передбачала блокування з останніми. В свою чергу, ЦК партії „Народна воля" на засіданні 5 – 6 лютого того ж року визнав „за необхідне організувати постійні зносини між представниками мусульман і центральними органами партії, а також між місцевими партійними комітетами і комітетами мусульман для узгодження

дій у виборчій кампанії" [4, с. 91]. Тому абсолютна більшість депутатів-мусульман увійшла до найчисельнішої в Першій думі кадетської фракції, але троє з них подалися до фракції автономістів, яку створили представники польської, української, естонської, латиської, литовської та інших національних груп. Отже, автономістські ідеї щодо майбутнього державного устрою регіонів імперії були притаманні мусульманському депутатському середовищу вже в перші дні історії російського парламентаризму.

На нашу думку, їхній вплив відчувається і в тому, що врешті-решт мусульмани вирішили створити окрему фракцію. 21 червня 1906 р. вони обрали її керівне бюро з семи осіб на чолі з кавказьким депутатом А.-М.Топчибашевим. Всі члени бюро були активними „іттіфаківцями", п'ять з яких у серпні 1906 р. увійшли до складу ЦК цієї партії [5, с. 13 – 14]. Найбільше турбували мусульманську фракцію питання, пов'язані з ісламською самобутністю. Адже це було єдине думське об'єднання депутатів, згуртоване не за партійною чи територіальною, а за конфесійною ознакою. Не випадково, що вони, наприклад, одностайно підтримали проект „Основних положень законів про громадянську рівність". Його сутність полягала в тому, що „всі встановлені діючими законами та адміністративними розпорядженнями обмеження в правах, зумовлені належністю до тієї чи іншої національності або віросповідання, підлягають скасуванню" [6, оп. 1, спр. 298, арк. 4].

Але головною проблемою, що намагалася вирішити Перша дума, було земельне питання. Його розгляд розпочався 8 травня 1906 р., коли до Думи було внесено аграрну програму кадетської фракції, так званий „проект 42-х", найрадикальнішою вимогою якого стало відчуження надлишків приватновласницьких земель за викуп. У відповідь на нього незабаром з'явився аграрний законопроект фракції трудовиків, що зібрав підписи 104-х депутатів і передбачав націоналізацію землі з її передачею селянам на зрівняльних засадах. Навколо цих документів і відбулася основна думська боротьба. Троє з депутатів-мусульман увійшли безпосередньо до комісії з підготовки аграрного законопроекту за пропозиціями трудовиків для його ухвалення Державною Думою. Але більшість мусульманських фракціонерів, залишаючи власний погляд на земельне питання, в цілому підтримали „проект 42-х". Відокремленість їхньої позиції була пов'язана з тим, що вони не схвалювали колонізаційну політику царату, який подекуди вирішував проблеми малоземелля російських селян, розвитку гірської промисловості, нагородження державних чиновників за рахунок земельних ділянок, споконвічно належних мусульманським громадам.

У відношенні до так званої „Виборзької відозви" депутатів-мусульман виразно проглядаються радикальна і ліберальна течії політико-правової думки тюркомовних народів Російської імперії, зокрема й кримськотатарського. Так, шестеро з них, які підтримали і підписали цю відозву, були на три місяці ув'язненні до тюрми [5, с. 8]. Більша ж частина мусульманських фракціонерів не спромоглася до такого підпису. Таким чином, утворення окремої мусульманської фракції Державної Думи

започаткувало парламентські традиції розвитку правосвідомості тюркомовних народів Росії, визначило пріоритетні завдання думської діяльності депутатів-мусульман, серед яких було, по-перше, збереження їхньої релігійно-культурної самобутності, по-друге, забезпечення юридичної рівності мусульман з іншими підданими імперії.

Їхня нагальність цілком стосувалася й кримських татар, першим представником яких в Державній Думі другого скликання (20 лютого – 2 червня 1907 р.) став депутат Абдурешит Медієв. Він народився в 1880 р. у с. Караджай Перекопського повіту Таврійської губернії, освіту отримав у традиційному конфесійному кримськотатарському мектебе і в Сімферопольській татарській вчительській школі, після чого працював за фахом в армянобазарському мектебе. Переїхавши на початку XX ст. до Карасубазара, А.Медієв увійшов до складу кримського відділення організації „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі", де за активну суспільно-політичну діяльність був заарештований поліцією і ув'язнений до Сімферопольської тюрми. Звільнений в ході революції 31 жовтня 1905 р. він повернувся до Карасубазара, де вже наступного року заснував мусульманську благодійну громаду, відкрив новометодне мектебе і національну бібліотеку, організував видання кримськотатарської суспільно-політичної газети „Ватан хадимі" („Слуга Вітчизни"), а в 1907 р. – російськомовної газети „Голос мусульманина" [7, с. 159]. Авторитет політичного в'язня і активна громадська позиція А.Медієва висунули його кандидатуру для обрання карасубазарським міським головою, яким він став у 1907 р. Того ж року, у січні, його було внесено в список 97 виборщиків до Державної Думи другого скликання від Таврійської губернії, серед яких було лише вісім кримських татар. З них переміг один А.Медієв, якого разом з іншими п'ятьма представниками російськомовного населення Таврії обрали депутатом.

Результати виборів по губернії не відповідали дійсної пропорції етнічного складу її мешканців, проте досить цікавим є той факт, що всі народні обранці отримали депутатський наказ, де було 180 підписів саме кримських татар. Його зміст відбиває й основні напрями майбутньої депутатської діяльності А.Медієва в руслі розвитку відповідних автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки. Серед них підкреслюється, по-перше, повна незалежність ісламських релігійних справ від втручання світської адміністрації, що має бути здійснена шляхом докорінного реформування ТМДП за нормами шаріату; вільного обрання муфтія та іншого вищого мусульманського духівництва на підставі загальних, таємних, прямих та рівних виборів; скасування діючої вакуфної комісії і передачі майна, коштів та земельних ділянок з її нагляду до розпорядження мусульманської громади; зрівняння в правах мусульманського і християнського духівництва. По-друге, звільнення народної школи кримських татар від урядової опіки, що при визнанні обов'язковості загальної державної освіти передбачало залишення у кримськотатарської школи автономних прав в організації навчального процесу. По-третє, дотримання прав і свобод, проголошених Маніфестом від 17 жовтня 1905 р., а

саме – звільнення з тюрем і заслання „всіх, без винятку, борців визвольного руху"; повне скасування смертної кари та надзвичайних законів; справедливе вирішення земельного питання [8, 1907, 29 марта].

Наприкінці лютого 1907 р. А.Медієва було затверджено депутатом Державної Думи другого скликання і він переїхав до Петербурга. Загалом до її складу було обрано 37 депутатів-мусульман, один з яких – С.Максуді обійняв посаду заступника Секретаря Державної Думи, а решта згуртувалися у дві фракції. Перша з них у кількості 30 депутатів, очолювана А.-М.Топчибашевим, зберегла назву „Мусульманська фракція" і стояла на політичній платформі партії „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі". Друга, що складалася з трьох муллів, купця, вчителя і робітника, під назвою „Мусульманська трудова група" взяла за основу партійну програму трудовиків, зміст якої доповнила нагальними гаслами мусульманської громади. А.Медієв став одним з двох секретарів „Мусульманської фракції" [2, с. 37 – 41]. Стенографічні звіти пленарних засідань занотували його особисті виступи з думської трибуни, що сьогодні допомагають визначити політико-правову позицію депутата.

Серед них резонансне висловлення на користь створення комісії зі здійснення допомоги безробітним і голодуючим 15 березня 1907 р., в якому він зазначив, що безробіття має глибоке коріння в Росії, тому народні представники не повинні байдуже дивитися на стан, коли „народна сила розчиняється", а відшукувати дійові заходи, щоб терміново допомогти робітникам". Якщо цього не станеться, на думку А.Медієва Дума стане слухняним знаряддям в руках уряду, такою, яку правлячі кола гучно обіцяли створити після 9 липня 1906 р. [9, ст. 581].

Відомі також докладні виступи А.Медієва в дебатах на підтримку законопроекту про скасування воєнно-польових судів 9 і 29 квітня 1907 р. [2, с. 40 – 41]. Але найбільш резонансною вважається його промова на 24 засіданні Другої думи 9 квітня 1907 р. з аграрного питання.

Розпочавши виступ із висвітлення вакуфного питання, А.Медієв навів статистичні дані, що свідчили про безконтрольність з боку властей за земельними ділянками, що підлягали нагляду їхніх комісій. Як наслідок цього небувалих розмірів досягло розкрадання вакуфних ґрунтів. Так, із 200 тис. десятин їхньої кількості на початок XIX ст. залишилося тільки 87 тис. десятин. Квінтесенцією виступу стало звернення уваги народних обранців на тяжке становище кримськотатарського селянства, яке, за словами Р.Медієва, вже почало дегенерувати і вимирати. Разом з тим, на його переконання, "землею повинен користуватися лише той, хто поливає її власним потом, а не той, хто будує своє щастя на праці інших". Він навів витяг з депутатського наказу кримських татар, що отримав перед від'їздом до Петербурга. „В нашому народі, - писали земляки А.Медієва, - нараховується тепер близько 50000 безземельних, котрі від того мають шукати роботу на стороні, жити наймитами, працювати на поміщиків, оскільки ніде більше дітися, а ті гноблять нас. Поряд є і вакуфи, і виморочні, і скарбові, і удільні, і поміщицькі землі, що врятували б досить багатьох від бідності та злиднів, а сьогодні вони

або пропадають без жодної користі народу, або приносять вигоду лише небагатьом особам на шкоду працюючому люду. Всі тутешні землі були колись землями нашого народу й усі відійшли різними правдами і неправдами, і ми, татари, отримали за них копійки чи не одержали взагалі нічого. Багато з нас були обдурені і не змогли знайти правди ні в якому суді. Зараз наш народ не може навіть розпоряджатися вакуфними землями. Всі вакуфні статки та кошти (майже мільйон рублів), а також ґрунти знаходяться на сьогодні у віданні особливої вакуфної комісії, котра розпоряджається ними без згоди населення. Вакуфні землі розкрадаються, а ті, що залишилися приносять вигоду лише нашому духівництву, а не всьому нашому народу. Таким чином виходить так: хто хоче обробляти землю своїми руками, у того немає землі, а хто сам не працює, у тих саме і землі багато" [9, ст. 1789 – 1794].

А.Медієв взяв участь у депутатській дискусії з питання становища мусульман Середньої Азії та Західного Сибіру, що відбулася в Таврійському палаці 17 квітня 1907 р. Проблема полягала в тому, що російський уряд спрямував потік аграрних переселенців у регіон компактного мешкання тюркомовних народів. В результаті до державного фонду і в приватні руки стали потрапляти не лише пустоші, а й вакуфні землі, священні для мусульман. Це, на думку промовця, розпалювало міжнаціональний і міжрелігійний конфлікт місцевих мешканців з колоністами. На репліку з залу про те, що хай середньоазіатські та сибірські мусульмани в цій ситуації емігрують до Китаю, А.Медієв відповів, що Росія є конституційною державою, а тому „буде червоніти ця Державна Дума й та сторінка історії, котра матиме назву "Втеча народів з Росії за мури класичної країни безправ'я та беззаконня" [9, ст. 2273].

Отже, ці та інші факти попередньої політичної біографії А.Медієва свідчать, що він дотримувався досить лівих поглядів. Разом з тим він залишався в цілому стояти на позиціях національно-ліберальної ідеології і не приєднався до своїх одновірців з трудової групи, яка була значно радикальнішою від мусульманської фракції. Такий висновок підтверджує і його діяльність у складі декількох думських комісій.

Наприклад, у комісії з розгляду законопроектів про недоторканність особи, житла й таємниці кореспонденції на шістнадцяти засіданнях за участю А.Медієва було розглянуто сім законопроектів, сама назва яких вже відбиває сутність цих парламентських слухань: "Про недоторканність особи, житла й таємниці кореспонденції", „Про впровадження змагальних засад до процедури притягнення до суду", „Про встановлення відповідальності за схвалення злочинних дій усно або в пресі", „Про заходи із попередження втечі арештантів поза тюремними спорудами", „Про скасування стягнень за таємне навчання в губерніях Західного краю і царства Польського", „Про доповнення чинних постанов Статуту з військової повинності правилами щодо порядку виконання військової повинності особами, які притягалися для з'ясування державного злочину, а також тими, які підлягають гласному нагляду поліції в силу положення про посилену та надзвичайну охорону",

„Про посилення відповідальності за поширення у війську антиурядових учень та суджень і про передачу до відомства військових та військово-морських судів справ за означеними злочинними діями".

У комісії з питань народної освіти А.Медієв був присутнім на двох засіданнях від 28 та 30 травня. Комісія розподілялася на п'ять підкомісій, він був членом другої – з питань середньої та вищої освіти і п'ятої – з питань мови викладання в навчальних закладах місцевостей неросійського населення. В останню кримськотатарський депутат передав законодавчу заяву, підписану тридцятьма своїми колегами, що передбачала скасування Правил від 31 травня 1906 р. „Про початкові училища для інородців". Адже Правила суперечили програмі шкільної освіти, що була вироблена III з'їздом „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі"

Остання парламентська комісія, членом якої був А.Медієв, мала розглядати законопроекти із вдосконалення робітничого законодавства, зокрема стосовно нормального відпочинку службовців у торгівельних та ремісничих закладах. Але вона встигла провести лише одне засідання, на якому створила три робочі підкомісії – з питань торгівельних службовців, з питань ремісничих службовців та з питань недільного і святкового відпочинку у місцевостях зі змішаним за віросповіданням населенням. Результатом роботи засідання комісії стала також одностайно ухвалена її членами постанова, що містила пропозицію до Державної Думи про зосередження в комісії всіх законодавчих проектів у галузі охорони праці не тільки торгівельних і ремісничих, а й фабрично-заводських найманих робітників [10, с. 89 – 109, 141, 150].

Отже, діяльність А.Медієва як представника лівого крила мусульманської фракції у складі думських комісій була досить плідною. Вважається, що з 44 законопроектів Другої думи самостійно депутати-мусульмани підготували 3. В науковій літературі достеменно відома назва двох – „Про зміну правил 31 березня 1906 р." (стосовно питань освіти) і „Про перетворення п'ятниці на вихідний день". Припускають, що третій стосувався переселенської політики властей.

Як бачимо, до всіх цих законопроектів А.Медієв був причетний самим щільним чином, або він відпрацьовував їх у комісіях, або коментував на пленарних засіданнях Думи. Але найяскравішою сторінкою його депутатської біографії є особистий внесок у підготовку законопроекту про скасування обмежень у правах мусульманського населення.

18 травня А.Медієв поставив свій підпис під законопроектом „Про відміну обмежень в політичних і громадянських правах, пов'язаних з віросповіданням і національністю", внесеним до Другої думи за кадетською ініціативою [2, с. 67]. Разом з тим він вважав, що для забезпечення прав своїх одновірців такого загального за змістом закону недостатньо, і наполегливо домагався внесення мусульманською фракцією до Думи окремого законопроекту з цього питання. Р.Медієв очолив роботу фракції з ознайомлення мусульман із положеннями, що стосувалися загально правових і віросповідних обмежень для інородців, сподіваючись систематизувати

народні пропозиції, висунуті в ході такого ознайомлення, і використати їх при підготовці законопроекту. До нього депутат планував залучити положення, що б передбачали розформування державних комісій з опікування вакуфним майном і повертали до чинності традиційну для кримських татар шаріатську систему управління вакуфами [11, 1907, 3 июня]. Готуючи за дорученням мусульманської фракції промову на пленарному засіданні Думи стосовно цього законопроекту, А.Медієв звернувся через редакції тюркомовних газет до ісламських прочан – хаджі з проханням повідомити його про проблеми, що виникають під час їхніх подорожей до Мекки – перетин митних постів, умови перебування в санітарному карантині, утиски з боку прикордонних властей [11, 1907, 16 мая, 20 июня]. Але цей виступ не відбувся, оскільки 3 червня 1907 р. імператор видав Указ про розпуск Державної Думи другого скликання і зміну виборчого закону, що обмежив можливості отримання депутатського мандату особам з дрібнобуржуазного, робітничого і селянського середовища, а також від національних окраїн.

Причиною такого кроку з боку царату була очевидна конфронтація між урядом і більшістю станових представників у питаннях реформування державних і правових інститутів Російської імперії. Радикалізм думців у проведенні реформ, зокрема аграрної, ніяк не влаштовував консервативно-ліберальне оточення російського монарха. Розпустивши Другу думу, з точки зору російського законодавства імператор діяв цілком правомірно, оскільки за статтею 175 Основних державних законів він не був зобов'язаний мотивувати такий розпуск чи дотримуватися при цьому будь-яких умов. А от повноважень вводити нові виборчі правила без ухвали Державної Думи і Державної Ради цар не мав. Адже в Маніфесті від 20 лютого 1906 р. він особисто зробив про це проголошення, що надалі знайшло своє закріплення і в Основних державних законах. Відмова царату в односторонньому порядку від своїх попередніх нормативних актів конституційного характеру фактично означала повернення Росії до засад самодержавного правління. В свою чергу це мало суттєво вплинути й на персональний склад нової Думи, виправити її ліву орієнтацію.

До речі, А.Медієв відразу після звільнення від депутатського мандату передбачав, що до Думи третього скликання від кримських мусульман може потрапити лише хтось із заможних мурз. Ймовірно, що саме через свої ліво-ліберальні погляди (А.Медієв все ж таки не приєднався до „Мусульманської трудової групи") він і відмовився балотуватися у виборщики нової Думи, хоча був на той час чи не найпопулярнішим політиком у Криму [8, 1907, 30 сентября]. Таким чином, ми бачимо, що депутатська діяльність А. Медієва зробила великий внесок в забезпечення ісламської религийно-культурної автономії в Росії.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Исаев И.А. История государства и права России. – М.: 1994. 2.Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной Думе России (1906-1917). – Казань: 1999. 3.Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной*

Думы. – М.:1962. 4.Протоколы ЦК кадетской партии периода российской революции // Вопросы истории, 1990. - №5. 5.Выборгский процесс. – СПб.:1908. 6.Российский государственный исторический архив. – Ф.1278. 7.Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – М.:1995. 8.Южные ведомости (Сімферопольська політична, громадська та економічна газета – 1907). 9.Государственная Дума.Второй созыв. Стенографические отчёты. Сессия вторая.Заседания 1-30. – СПб.:1907. 10.Государственна дума. Обзор деятельности комиссий и отделов. Третий созыв. Сессия 1.1907-1908. – СПб.:1908. 11."Каспий" – бакінська щоденна громадсько-літературна і політична газета (1907).

МАКАРЧУК В. С. (м. Львів)

ПРАВО НАЦІЙ НА САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК НОРМА JUS COGENS В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Право націй на самовизначення виступає у якості однієї з основоположних підвалин сучасного міжнародного права, воно відноситься до розряду норм *jus cogens*, порушення яких – недопустиме. Сучасна правова думка в якості незаперечної істини вважає, що носієм невід'ємних суверенних прав виступає саме народ, нація.

Так було не завжди. У епоху феодалізму суб'єктами права у галузі міждержавних відносин виступали государі. І лише епоха буржуазних революцій в Європі розпочала поступову зміну підходів у питанні про носія суверенних прав. Не випадково уперше всенародний плебісцит з метою визначення державної приналежності певної території був застосований ще в 1791 р. при приєднанні Авіньйона до Франції *[16; 163]*. Остання в цей час саме перебувала на ранньому етапі своєї буржуазної революції 1789-1794 рр.

В XIX ст. плебісцит почав уже доволі широко застосовуватися в якості засобу зміни титулу державної території (в Румунії в 1858 р., в Савойї та Ніцці в 1860 р., в Італії у 1860-1870 рр., у Венеції у 1866 р. тощо). Проте у даному питанні існувало одне суттєве обмеження. Право на самовизначення - за мовчазною згодою т. зв. Великих держав – визнавалося далеко не за усіма націями. Панувала думка, що є нації, нібито не готові до самостійного державного життя, які вимагають опіки, протекторату чи інших форм державного підпорядкування розвинутим у політичному відношенні націям. Зрештою Версальська конференція влітку 1919 р. дала згоду на окупацію Східної Галичини Польщею саме під приводом того, що місцеве населення недостатньо розвинуте і вимагає принаймні кілька десятиріч для осягнення навичок цивілізованого політичного і державного життя.

Завершення першої світової війни ознаменувалося кризою „старого" міжнародного права і його звичних інституцій. У якості ініціаторів реорганізації звичних „старих" і запровадження принципово „нових" норм міжнародного права виступили дві держави – Сполучені Штати Америки та Радянська Росія.

Ідея права націй на самовизначення, висловлена президентом США Вудро Вільсоном у загальновідомих „14 пунктах", була доповнена і розвинута ним же у т. зв. „чотирьох пунктах" з президентського Послання Конгресу 11 лютого 1918 р. Висловлювалося тверде переконання, що „народи і провінції не повинні піддаватися продажу, як прості товари, чи бути пішаками у грі, навіть якби це була навіки скомпрометована гра рівноваги (Великих) Держав" *(... that peoples and provinces are not to be bartered about sovereignty to sovereignty as they were mere chattels and pawns in a game, even,*

the great game, now for ever discredited, of the balance of power) (п. 16); усі урегулювання територіальних питань повинні, навпаки, відбуватися з врахуванням інтересів самого населення, а не за принципом вдовільнення інтересів держав, що ведуть спір (п. 17); усі відверті національні притязання підлягають задовільненню, у міру можливостей, не увіковічуючи задавнених спорів, і не розпочинаючи нової ворожнечі, яка може загрожувати загальному спокою (п. 18). Згодом у промові в Маунт-Верноні 4 липня 1918 р. президент Вільсон додав, що „усі питання, включаючи й територіальні, повинні регулюватися на основі принципу вільного схвалення з боку самого безпосередньо зацікавленого населення", чим чітко і визначено встановлювалося право самовизначення націй *[13; 64-65]*. У зв'язку з цим, професор Віденського університету А. Фердросс вважав, що „27 пунктів Вільсона не залишилися чисто декларативними. Вони набули *міжнародно-правового* значення, оскільки (...) стали *lex contractus* мирних договорів", але далі цей же науковець визнав: „У мирних договорах – Версальському, Сен-Жерменському, Тріанонському і Нейіському – котрими була завершена перша світова війна, були лише частково використані прокламовані президентом Вільсоном принципи нового світового порядку на основі самовизначення націй. Перш за усе в основі нового розмежування кордонів не завжди лежав даний принцип *[13; 65]*.

На нашу думку, вимагає пояснень, чому саме Сполучені Штати Америки в особі президента Вільсона виступили з лозунгом права націй на самовизначення, у той час, як інші Великі Держави, передусім, Великобританія та Франція поставилися до цієї ідеї, м'яко кажучи, скептично. Після завершення першої світової війни Сполучені Штати Америки були найбагатшою країною світу, яка виробляла левову частку світової промислової продукції. Для цієї країни особливо гостро стояло питаня про ринки збуту і джерела сировини у нових, мирних умовах. Натомість європейські держави, уже ослаблені руйнівною кровопролитною війною, усе ще володіли великими колоніальними імперіями в Азії, Африці, Океанії, Карибському басейні. Проникнення американських товарів та американського капіталу у ці колонії європейських держав було сильно утрудненим, політичний вплив на місцеві справи – практично нульовим. Перепони політичного характеру лежали і на шляхах поставок сировини з англійських, французьких, голандських та ін. колоній до США. Інтереси Вашінгтона полягали у тому, аби зняти ті бар'єри, що їх зводила у практиці міжнародних відносин колоніальна система. Ідеальним вирішенням стало б набуття „відсталими" (у порівнянні з європейськими державами та США) територіями державної незалежності де-юре. Це максимально полегшило б міжнародну торгівлю для американських монополій, експлуатацію сировинних джерел, проникнення американського капіталу, а відтак і посилення політичних впливів США у новостворених суб'єктах міжнародного права. Власне, подібні процеси економічної та політичної експансії США можна було уповні спостерігати після Другої світової війни (Ірак, Південна Корея, Пакистан тощо).

Натомість у Лондоні, Парижі, Амстердамі, Брюселі бачили свій інтерес у збереженні давніх міжнародних порядків і норм, найяскравішим свідченням чого можуть служити безуспішні спроби Третьої, а згодом і Четвертої Республіки за будь-яку ціну зберегти французьку колоніальну імперію.

По своєму розуміли принцип самовизначення націй нові більшовицькі вожді Росії. Уже в резолюції Поронінської наради ЦК РСДРП (б) з партійними працівниками „З національного питання" спеціально підкреслювалося, що: питання про право на самовизначення невільно змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації, яке соціал-демократична партія повинна вирішувати у кожному окремому випадку з точки зору інтересів усього суспільного розвитку та інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм *[6; 108]*. Іншими словами, право націй на самовизначення у теорії та практиці більшовизму не мало самодостатнього значення, а завжди і усюди розглядалося як підпорядковане основному завданню „звільнення" пролетаріату від капіталістичного гніту. Це дозволяло у певних випадках заперечувати доцільність відокремлення під тим приводом, що воно неминуче зашкодить боротьбі широких народних мас зацікавленої нації проти власних та іноземних експлуататорів. З іншого боку, Ленін – як це переконливо показали переговори 1918 р. у Бресті та 1921 р. у Ризі – без тіні сумління полишав наодинці і навіть кидав напризволяще величезні маси пролетарського і напівпролетарського населення у його „священній" класовій боротьбі, якщо тільки це давало додатковий шанс для порятунку локальної російської більшовицької революції.

Тим не менше, сам лозунг права на самовизначення у його так би мовити абстрактній формі завжди відігравав особливу роль у політичному арсеналі світового комунізму. Руйнування звичної колоніальної системи давало Москві і Комінтернові принаймні два важливих політичних виграші. По-перше, боротьба проти національно-визвольних рухів у колоніях відволікала значні сили тих держав, які у Кремлі звично розцінювалися як найбільш імовірні агресори-інтервенти, - Англії, Франції тощо. По-друге, успіхи національно-визвольних рухів, руйнування колоніальних імперій ослаблювали можливості колишніх метрополій, мало того – згубним чином впливали на їх економіку, яка позбавлялася звичних джерел надходжень сировини. Погіршення економічного становища в свою чергу стимулювало „революційну" активність мас у країнах капіталу, давало змогу сподіватися на ріст авторитету комуністичних партій, чий вплив був напряму пов'язаний з станом справ у економіці.

Саме з огляду на ці міркування слід розцінювати реалії міжнародного життя міжвоєнного (1918-1939 рр.) періоду, а згодом – і Другої світової війни.

Американський знавець міжнародного права Альфред Коббан грунтовно проаналізував різницю у ставленні до інституту плебісциту з боку багатьох європейських урядів та уряду США у міжвоєнний період. За його спостереженнями, під час роботи Версальської конференції Німеччина наполягала на проведенні плебісциту на усіх своїх територіях, які Союзні держави передбачали передати сусіднім країнам, але при цьому протестувала

проти проведення плебісциту у Східній Прусії; американська точка зору була такою, що команда експертів може краще встановити лінію дійсного національного розмежування, ніж проведений у непевних післявоєнних умовах плебісцит; італійці обгрунтовували свої територіальні вимоги "стратегічною необхідністю" і не бажали проведення опитування неіталійського населення на територіях, які прагнули включити до Італії; Румунія протестувала проти проведення плебісциту у Бесарабії, посилаючись на те, що автохтонне („румунське") населення й без того становить принаймні дві третини населення цього краю; французькі вимоги Ельзасу-Лотарінгії – на „історичних підставах" - виключали проведення плебісциту, оскільки між 1870 і 1910-ми рр. сюди переселилося близько 300 тисяч німецького населення, а відтак можна було сподіватися на небажано високу кількість голосів меншини, голосуючої за позалишення у складі Німеччини, і т. п. *[17; 70-72]*. Тобто – визнаючи, принаймні у теорії, інститут плебісциту, провідні і навіть менші держави намагалися на практиці використати його у своїх інтересах – якщо така можливість виглядала реальною, і під тим чи іншим приводом не допустити проведення плебісциту, якщо він міг загрожуваги втратою власної державної території.

Ставлення до теоретичного постулату права націй на самовизначення та його реального здійснення у формі плебісциту доцільно проілюструвати на прикладі сусідньої Польщі. Варшава активно використала цей міжнародно-правовий інструмент під час свого міжвоєнного розмежування з Німеччиною (Сілезія). Проте, коли влітку 1924 р. виявилося, що Союз РСР наполягає на проведенні плебісциту у Східній Галичині – до речі, у певній відповідності з рішенням Ради Послів (липень 1918 р.), яким було санкціоновано польську військову окупацію Східної Галичини із зазначенням того, що місцеве населення отримає право на самовизначення, коли його політичний розвиток досягне задовільного рівня, Варшава не стала навіть з'ясовувати доцільність проведення плебісциту. Проігнорувала Польща і вимогу надання автономії цьому краю, якою Великі держави намагалися „компенсувати" західним українцям втрату незалежності. Зокрема, у відповідності з рішенням Ради Послів від 15 березня 1923 р., викладеними у вступній частині Постанови, вказувалося :

„Британська імперія, Франція, Італія, Японія в якості великих союзних і дружніх держав, вважаючи, що, згідно ст. 87 п. 3 Версальського договору, їм належить право визначити ще не вказані в договорі кордони,

приймаючи до уваги просьбу польського уряду від 15 лютого 1923 р.,

(...)

вважаючи, що визнано, що етнографічні умови в Галичині вимагають надання їй автономії *(виділення моє – В. М.)*,

вважаючи, що, по договору 28 червня 1919 р. з Польщею, остання повинна забезпечити права національних меншин,

вважаючи, що з приводу кордону з Росією Польща увійшла в безпосередні переговори з Росією для визначення цих кордонів,

(...)

доручили Раді Послів вирішити це питання (...) *[14; 92-93]*.

Ігноруючи законне право східногалицького українського населення на самовизначення, Варшава ігнорувала і світову суспільну думку.

Міжнародне право, - вказував Д. Анцилотті, - „може надавати заступництво національностям, покладаючи на держави зобов'язання щодо цих національностей. Дуже важливе значення з цієї точки зору мають положення щодо заступництва національним, релігійним і мовним меншинам, що містяться у мирних договорах: Сен-Жерменському (ст. 62–69), Тріанонському (ст. 54-60), Нейіському (ст. 49-57), Лозанському (ст. 37-45), - і, крім того, в шести спеціальних конвенціях, укладених головними „союзними і об'єднаними державами" з тими державами, які відродилися чи значно збільшили свою територію в силу цих мирних договорів. Гарантії свободи і рівності, передбачені на користь расових, релігійних і мовних меншин, оголошені зобов'язаннями міжнародного значення і поставлені під захист Ліги Націй" *[1, 128-129]*. У 1943 р. міністр польського емігрантського уряду М. Сейда спробував було розписати „надзвичайні зусилля відродженої Польщі по найскорішому розвитку соціальної, економічної і культурної сфери" західних українців і західних білорусів *[18; 28]* – книжка вийшла з друку у Лондоні. Ні тоді, ні тим більше сьогодні жодний серйозний дослідник – український, польський, англійський чи американський – не ризикне повторити цю тезу. „Захист Ліги Націй" виявився юридичною фікцією, але факт порушення конвенційних умов Польщею від цього не втрачає свого міжнародно-правового значення.

Варшава не тільки не виконала зобов'язання про надання автономії населенню Східної Галичини. Санаційні „вожді" узагалі відмовилися від будь-якого співробітництва з Лігою Націй у питанні розвою населення тих, етнічно непольських, територій, що їх Великі Держави на певних умовах передали Польщі на Версальській конференції.

13 вересня 1934 р. міністр закордонних справ Польщі полковник Бек у односторонньому порядку оголосив Лізі Націй про те, що його уряд прийняв рішення повністю відмовитися від подальшого співробітництва з міжнародними організаціями, які до цього часу спостерігали за впровадженням польської системи захисту національних меншин *[19; 23]*.

А тепер цікаво буде прослідкувати, як реагувала на порушення права націй на самовизначення зацікавлена (у даному випадку – радянська) сторона.

Бурхливо відреагувала вона на рішення Ради Послів про передачу Східної Галичини Польщі (березень 1923 р.). 12 березня 1923 р. народний комісар з іноземних справ УСРР висловив протест проти цього „незаконного акту" і заявив, що уряд України буде вважати недійсним всяке встановлення будь-якого режиму у Східній Галичині без попередньої згоди і без опитування самого населення" *[5]*. 13 березня уже Народний Комісар з іноземних справ РРФСР Чичерін звернувся до урядів Франції, Англії та Італії з нотою наступного змісту: „якщо участь Східної Галичини, населеної тією ж народністю, що й союзна Росії Україна, буде вирішена без участі Радянських

республік, то результатом усього цього стане виникнення нових вогнищ для зіткнень у майбутньому.

Неможливо припустити, що український народ залишиться байдужим до долі своїх одноплемінників, які населяють Східну Галичину. Якщо за Ризьким договором Росія і Україна відмовилися від своїх прав на території, розташовані на захід від їх нового польського кордону, то це аніскільки не означає, що доля цих територій для них байдужа (...) Було б помилковим припускати, що Радянські республіки зможуть спокійно спостерігати за створенням нових комбінацій, спрямованих проти них. Союзні уряди повинні бути попереджені ще раз, що Радянські республіки покладають на них відповідальність за всі збитки і шкоду, завдані Радянським республікам унаслідок прийнятих ними рішень без участі останніх, і що при першому ж випадку, коли відбудеться врегулювання взаємних стосунків, Радянські уряди вимагатимуть відповідного заміщення збитків" *[4; 722]*. Щоправда, текст ноти був складений так специфічно, що неможливо з'ясувати, про які саме „збитки" (і, додамо, компенсації!) йде мова, оскільки у ноті наводяться й інші факти недружніх дій, як от згода Великих Держав на окупацію Бесарабії Румунією, заборона СРСР здійснювати судноплавство та сплав лісу по Неману тощо. У будь-якому випадку Москва не лише задекларувала свою незгоду з рішенням Союзних держав передати Східну Галичину Польщі, але й відверто натякнула, що цим самим створено ще одне „вогнище для зіткнень" у майбутньому.

Важливо відмітити, що Кремль не обмежувався виключно „польським" вектором ревізії встановленого у Ризі міждержавного кордону. Так, під час роботи англо-радянської конференції 12 серпня 1924 р. була зачитана Декларація уряду СРСР, де знову було загострено питання про проведення плебісциту з метою виявлення преференцій населення Східної Галичини щодо її державного статусу. Варшава відреагувала на цей демарш зовні миролюбним урядовим меморандумом (не пізніше 5 вересня 1924 р. – В. М.), у якому зокрема вказувалося: Польський уряд висловлює надію, що уряд СРСР „оскільки він поділятиме прагнення Польського уряду до підтримання і зміцнення всезагального миру, більше до питання про колишню Східну Галичину (...) не повертатиметься" *[4; 919]*.

Проте через кілька літ, як тільки інтереси Варшави (у тому вигляді, як вони розумілися тогочасними „вождями" Другої Речіпосполитої) почали пов'язуватися з перспективою нових територіальних змін у Східній Європі, аргумент „права націй на самовизначення" знову, що називається, виплив на поверхню і був узятий на озброєння. За свідченням відомого українського емігрантського історика П. Стерчо, Польща та Угорщина "вели також скоординовано свою пресову кампанію, наприклад, на прохання Кані до польського уряду з половини вересня 1938 р. польський уряд і преса повели кампанію за переведення плебісциту в Карпатській Україні та Словаччині в користь Мадярщини" *[9; 18]*.

Можемо констатувати, що у міжнародній практиці міжвоєнної доби проведення плебісцитів для визначення державної приналежності спірних

територій стало правовим звичаєм, який, однак, не носив обов'язкового характеру

Побіжно відмітимо, що далеко не усі плебісцити міжвоєнного періоду проходили у вільній, демократичній обстановці. У якості прикладу можемо згадати брутальне польське втручання у хід опитування у Верхній Сілезії (1921 р.) *[7; 4-5]*. Для отримання бажаного результату в Саарі (1935 р.) спецслужби гітлерівської Німеччини вдалися до величезних грошових затрат, широкого розгортання пропаганди, застосування терору проти незгідних елементів, але жодна країна світу у той час – з різних причин - не намагалася навіть поставити під сумнів отримані у ході саарського плебісциту результати. Через місяць після аншлюсу Австрії Гітлер провів у цій альпійській країні плебісцит з питання про німецьке "возз'єднання". Незважаючи на те, що вказаний плебісцит 18 березня 1938 р. проходив в умовах фактичної німецької військової окупації і дав неймовірних 99 відсотка голосів „за", Великі Держави поспішили визнати його результати *[15; 385-388]*

Роки Другої світової війни принесли у підсумку такі суттєві зміни у традиційному міжнародному праві, що його дослідники – з повними підставами – заговорили про "старе" і "нове" міжнародне право *[10; 65 -71]*.

Загальні принципи „нового" міжнародного права були викладені уже у т. зв. Атлантичній хартії, яка, на нашу думку, стала значною поступкою Великобританії своєму найважливішому союзникові США. З прийняттям п. 3 Атлантичної хартії уряди Великобританії та США уперше визнали у всесвітньому масштабі право народів на самовизначення, але „принцип стосувався лише уярмлених фашизмом націй" *[7; 45]*.

Проте вказана обставина зовсім не означає, що принцип самовизначення націй уже в 1941-42 рр. беззастережно утвердився у міжнародному праві. Особливо з врахуванням того моменту, що Великобританія та Франція зберігали свої колоніальні імперії та традиційні „сфери впливу", а відтак не надто ревно наполягали на негайному впровадженні нового принципу у практику міжнародних і міждержавних відносин.

Натомість Сполучені Штати Америки та Радянський Союз дотримувалися власних давніх позицій у питанні про право націй на самовизначення, сформульованих ще на заключному етапі першої світової війни. Не надто змінила свої традиційні підходи і Великобританія.

Пропоную читачеві два сюжети конференції у Тегерані за участю президента США Ф. Рузвельта, прем'єра Великобританії У. Черчілля та Голови Раднаркому СРСР Й. Сталіна (листопад – грудень 1943 р.)

28 листопада 1943 р. відбулася довірча зустріч Голови Ради Народних Комісарів СРСР з президентом США (очевидно, у радянському посольстві, де поселився Ф. Д. Рузвельт – В. М.). "Р у з в е л ь т заявляє, що краще не говорити з Черчіллем про Індію, оскільки він, Рузвельт, знає, що у Черчілля жодних ідей стосовно Індії немає. Черчілль припускає залишити вирішення цього питання до закінчення війни.

С т а л і н каже, що Індія – це хворе місце Черчілля.

Р у з в е л ь т погоджується з цим. Однак, каже він, Англії доведеться дещо здійснити у Індії. Він, Рузвельт, розраховує як-небудь переговорити з маршалом Сталіном про Індію. Він думає, що для Індії не підходить парламентська система правління і що було б кращим створити у Індії щось на зразок радянської системи, починаючи знизу, а не зверху. Можливо, це була б система рад.

С т а л і н відповідає, що почати знизу – це означає йти по шляху революції.

Р у з в е л ь т каже, що люди, які стоять у стороні від питання про Індію, можуть краще його вирішити, ніж люди, які мають безпосереднє ставлення до цього питання" *[12; 446]*.

Епізод другий. 30 листопада 1943 р. відбувається перша розмова лідерів трьох країн. "Ч е р ч і л л ь каже, що цілком очевидним є той факт, що Росія повинна мати вихід до теплих морів. Далі він каже, що управління світом повинно бути зосереджене в руках націй, які повністю вдоволені і не мають жодних претензій.

С т а л і н відмічає, що управління світом повинно бути зосереджене в руках націй, які на це здатні.

Ч е р ч і л л ь каже, що це цілком вірно, і продовжує, що якщо якась країна не вдоволена чимось, то це завжди буде джерелом для стурбованості" *[11; 142]*.

Два вказані епізоди дуже і дуже симптоматичні. Спершу американський і радянський лідери – під зручним приводом права націй на самовизначення - за спиною свого союзника вирішують долю Індії, цієї, за визначенням самих англійців, „перлини в короні Британської імперії". Те, що Рузвельт з власної ініціативи погоджується на систему „Рад" у Індії слід розуміти лише у тому плані, що від Сталіна очікують якихось поступок у інших питаннях, наприклад, у тому, що стосується Океанії, де були французькі, голандські, бельгійські колонії, згодом де-факто прибрані до рук Сполученими Штатами (цілком можливо, що такі поступки й обговорювалися, але згадка про це у канонічний текст радянського видання не потрапила).

Саме у роки Другої світової війни принцип самовизначення націй почав набирати нового, набагато повнішого змісту. Можливо, уперше в історії уярмлені народи і нації отримали право голосувати так, як вважали за потрібне саме вони, а не так, як це визначили наперед (і відповідно – „потурбувалися") їх давні метрополії та світові центри сили.

Право націй на самовизначення стало імперативною нормою міжнародного права лише з прийняттям Статуту ООН у 1945 р. Практичним здійсненням цієї міжнародно-правової норми власне і став плебісцит.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2015 (XX), 2189 (XXI), 2465 (XXIII) та ряд інших визнають законність боротьби за здійснення народами (націями) свого права на самовизначення і незалежність.

Тим самим, можемо стверджувати, що входження Західної України до складу Союзу РСР та Української РСР цілком підпадає під сучасне визначення поняття самовизначення націй.

Самовизначення західноукраїнського населення відбулося за доволі специфічних і навіть унікальних умов - так би мовити, на переломі "старого" і "нового" міжнародного права. Союзній дипломатії довелося, відстоюючи цей принцип стосовно до західних українців і західних білорусів, оперувати як аргументами з царини „старого" права (переважно у відносинах з Лондоном), так і „нового".

ЛІТЕРАТУРА: *1. Анцилотти Д. Курс международного права. Пер. с 4-го итал. издания. – М.: Издательство иностранной литературы, 1961. т. 1. – 447 с. 2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: В 3-х т. Том II. 1 января – 31 декабря 1944 г. – М.: Госполитиздат, 1946. – 687 с. 3. Внешняя политика СССР. Сборник документов. Для служебного пользования. Том II (1921 - 1924 гг.) / Отв. ред. С. А Лозовский. – М.: Высшая партийная школа при ЦК ВКП (б), 1944. – 979 с. 4. Известия – 1923 – 14 марта. 5. История КПСС: Курс лекций / Рук. авт. кол. Я. С. Калакура. – К.: Вища школа, 1988. – 504 с. - С. 108. 6. Макарчук В. С. Міжнародно-правове визнання кордону між Україною і Польщею (1939-1945 рр.). Монографія. - К.: Атіка, 2004. – 348 с. 7. Советское государство и международное право/ Отв. ред. Ф. И. Кожевников. – М.: Международные отношения, 1970. - 312 с. 8. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні // Державність, 1993, № 1(8) січень-березень . - сс. 15-23. 9. Тункин Г. И. Теория международного права. – М.: Международные отношения, 1969. – 512 с. 10. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: Сб. документов [В 6 т.]. – Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. 28 ноября - 1 декабря 1943 г. – М.: Политиздат, 1978. - 198 с. 11. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны, 1941-1945: Документы и материалы. В 2-х т. Т. 1. 1941-1943/ М-во иностранных дел СССР. – М.: Политиздат, 1984. – 510 с. – С. 446. 12. Фердросс А. Международное право. Пер. с немец. – М.: Иностранная литература, 1959. – 652 с. 13. Циммерман М. А. Очерки нового международного права. Пособие к лекциям. Мирные договоры. Лига Наций. Постоянная Палата Международного Суда. – Прага: Пламя, 1923. 230 с. 14. Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха. В 2-х томах. Том 1. Пер. с англ. / С предисловием и под ред. О. А. Ржешевского– М.: Воениздат, 1991 – 653 с. 15. Berezowski C., Libera K. i Goralczyk W. Prawo miedzynarodowe publiczne/ Pod red. Ceserego Berezowskiego. – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1962. – 520 s. 16. Cobban A. The National State and National Self-Determination. – New-York: Thomas Y. Crowel Co, 1969. – 318 p. - P. 70-72. 17. Seyda Marian. Poland and Germany and the Postwar Reconstruction of Europe. – Polish Information Center, 1943. – 39 p. 18. Shotwell James, Laserson Max. Poland and Russia. Second printing. – New York: Kings Crown Press, 1945. – VI, 114 p.*

ІВАНОВА А. Ю. (м. Київ)

ЗАКОНОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ПЕРШИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД

Будь-який новоутворений вищий орган державної влади в організації та проведенні своєї діяльності, зокрема законодавчої, орієнтується на здобутки і прорахунки попередників. Відповідно Українською Центральною Радою до певної міри був сприйнятий і пристосований до особливостей національного державотворення досвід вищих органів влади Російської імперії.

Найважливіші з таких особливостей були пов'язані із відмінностями форм державного правління новоствореної української держави та Російської імперії. У Російській імперії законодавчий процес відбувався у чотири стадії: законодавча ініціатива, так званий почин; обговорення та ухвалення Державною Радою та Державною Думою; затвердження імператором та оприлюднення Сенатом. Деякі автори додають до названих ще стадію звернення на виконання або промульгацію, яка відбувалася у вигляді видання імператором додаткового акта або зазначення на самому акті слів „повелеть исполнить" [1].

Першим документом, що регулював порядок прийняття законодавчих актів молодою державою, став Наказ Українській Центральній Раді – внутрішній документ, яким вона мала керуватися в своїй роботі.

Функціонування Центральної Ради відбувалося *двома шляхами* – через Загальні Збори Центральної Ради – вищий орган Центральної Ради, що визначав напрями і характер її роботи; та через Комітет Центральної Ради, створений як виконавчий орган, що здійснював основну поточну роботу Центральної Ради. На початку діяльності Центральної Ради як органу законодавчої влади закони приймалися виключно Загальними Зборами. З часом Комітет було замінено Малою Радою, яка мала законодавчі повноваження у період між сесіями Центральної Ради. Отже, робота цих органів відбувалася паралельно.

Проект нормативного акта готувався спеціально створеною комісією Центральної Ради; Комітетом Центральної Ради або будь-якою з фракцій Центральної Ради за власною ініціативою або за завданням Центральної Ради, даним на сесії. Спочатку проект розглядався відповідною комісією, після чого нею обирався доповідач законопроекту на Загальних Зборах.

Після обговорення проект ставився на голосування, за результатами якого він приймався або повертався на розгляд відповідної комісії. У разі якщо проект було подано до Центральної Ради та обговорено без участі комісії, Центральною Радою створювалась така комісія, а проект передавався на її розгляд.

Прийняття рішення про ухвалення чи відхилення законопроекту Центральною Радою проводилося шляхом голосування. Спочатку

відбувалося постатейне голосування, після якого на голосування ставився проект нормативного акта в цілому. При необхідності висловити точку зору Центральної Ради на законопроект, специфічні умови його прийняття або оголошення проводилось голосування по резолюціях, запропонованими різними фракціями або членами Центральної Ради.

Із створенням Генерального Секретаріату, який згодом був реорганізований в уряд Української Народної Республіки, а IV Універсалом перейменований на Раду Народних Міністрів [2], процедура прийняття нормативних актів зазнала змін.

Тепер при внесенні законопроекту до Центральної Ради Генеральним Секретаріатом (за власною ініціативою, або за дорученням Центральної Ради) такі законопроекти обов'язково проходили через Генеральний Секретаріат. Зауважимо, що ця ***проектна стадія*** була обов'язковою лише при ініціюванні законопроекту Генеральним Секретаріатом. У випадках внесення законопроекту до Центральної Ради іншими суб'єктами законодавчої ініціативи вона не включалася до етапів законодавчого процесу. У квітні 1918 року було прийнято декілька нормативно-правових актів [3], що певною мірою формалізували проектну стадію законодавчого процесу, починаючи з діяльності міністерств у справі подання законопроектів на розгляд Ради Міністрів та закінчуючи внесенням ухваленого законопроекту на розгляд Малої Ради. Слід зазначити, що ця стадія у законодавчому процесу Російської імперії не виокремлювалась та була характерною саме для законодавчого процесу Української Центральної Ради.

На засідання Генерального Секретаріату виносилась заява секретаря, що очолював секретарство, справ якого торкався майбутній законопроект. Після її слухання приймалось рішення доручити відповідному секретарю, до компетенції секретарства якого належали питання, викладені в заяві, виробити законопроект та пояснюючу записку до нього. Якщо законопроект мав торкатися фінансових справ, авторами законопроекту обов'язково готувався розрахунок. Про необхідність прийняття того чи іншого закону могла вирішувати також Центральна Рада.

Після цього на засіданні Генерального Секретаріату вирішувалось про те, якому конкретно секретарству або секретарствам доручити вироблення вказаних законопроектів. У деяких секретарствах були засновані спеціальні департаменти або комісії, до обов'язків яких належало виготовлення законопроектів.

Наступним етапом було слухання законопроекту на засіданні Генерального Секретаріату. У разі ухвалення законопроекту приймалось рішення про передачу його на розгляд Центральної (Малої) Ради. Ухвалені Генеральним Секретаріатом, а в подальшому – Радою Міністрів, законопроекти з пояснюючою запискою у кількості 50 примірників, разом із супровідним листом, направлялися до Генерального Писаря з проханням внести для розгляду в Центральну Раду.

Наступною стадією для законопроектів ініційованих Генеральним Секретаріатом та першою стадією для інших законопроектів було ***внесення***

законопроекту до Центральної Ради або ***законодавча ініціатива***, що розумілась українськими праниками, як "право домагатися од уряду України завести новий або скасувати або переробити старий закон зібравши під заявою про те певне число голосів [4]." Таке визначення, на наш погляд, хоча і окреслює зміст терміна „законодавча ініціатива", але має ряд недоліків. Основним з них є те, що складається хибне враження про необмеженість кола таких осіб. Чіткого визначення суб'єктів права законодавчої ініціативи не містилося і у конкретному законодавчому акті.

Інше визначення, дане науковцями більше відповідає сутності (змісту) права законодавчої ініціативи – як зобов'язуюча до розгляду законодавчим органом, тобто як право подавати проекти законів на відміну від права подавати незобов'язуючі пропозиції законів, яке належить кожному громадянинові Республіки [5].

Характерним для законодавчого процесу Української Центральної Ради є те, що законодавчо закріплено коло суб'єктів законодавчої ініціативи. Вже Регламентом роботи Малої Ради було визначено, що правом законодавчої ініціативи наділені члени Малої Ради та Генеральний Секретаріат (у подальшому Рада Міністрів). Члени або фракції Малої Ради могли вносити проекти актів безпосередньо до її президії до відкриття зборів. Але більшість законопроектів готувалася відповідними секретарствами (у подальшому міністерствами) та ними подавалася на розгляд і ухвалення Малої Ради.

Наступним етапом був ***розгляд законопроекту Малою Радою***.

Особливістю, характерною саме для законодавчого процесу Української Центральної Ради було встановлення спеціального кворуму для розгляду справ законодавчого характеру. Так, дійсними для таких справ визнавалися засідання Малої Ради, на яких присутні не менше 2/3 її членів.

Іншою характерною рисою було те, що відповідно до п. 42 Регламенту Мала Рада розглядала справи законодавчого характеру тільки після слухання доповіді комісії по відповідному проекту [6]. У Російській імперії також існувала практика створення комісій, але їх завдання та функції не співпадали. Там комісії створювались для вироблення тексту законопроекту, у разі відмови міністра, а в Українській Центральній Раді попередній розгляд законопроекту комісією був обов'язковою стадію перед розглядом його Малою Радою.

Для законопроектів, що вносилися Генеральним Секретаріатом у Центральну Раду у терміновому порядку, було обрано комісію з двадцяти п'яти членів Центральної Ради. По завершенні роботи комісії, нею обирався член – доповідач на збори Малої Ради, який доповідав висновки комісії, після чого проходило постатейне читання законопроекту.

Наступною стадією було ***обговорення***, або дебатування, де висловлювали думку члени Малої Ради та присутні на засіданні Генеральні Секретарі.

Процес проходження законопроекту з моменту внесення його на розгляд в Малу Раду та до моменту прийняття, зокрема, основні правила обговорення, голосування проекту на засіданні самої Ради та її комісій,

досить детально регулювався „Розкладом роботи Малої Ради і її комісій" [7] від 1 серпня 1917 року. Так, ним встановлювалась порядок визначення черговості доповідачів, тривалість та кількість їх промов та ін.

Наступною після обговорення, була ***стадія ухвалення законопроекту,*** яке відбувалося шляхом голосування.

Спочатку голова визначав все, що стосувалося проекту, щодо якого пройшло обговорення і мало відбутися голосування, а саме власне проект акта, доповнення та поправки до нього, резолюції до них, надані письмово, та оголошував послідовність, у якій документи будуть подаватися на голосування. Після цього не могло бути внесено жодної поправки.

Всі рішення приймались простою більшістю голосів членів Малої Ради, присутніх на засіданні. Один член Малої Ради мав один голос та голосував тільки за себе.

Голосування могло бути закритим (записками), відкритим, тобто з піднесенням рук, або поіменним. Для проведення закритого голосування вимагалось волевиявлення не менше п'яти членів Малої Ради, для поіменного голосування мала поступити заява не менше як від десяти її членів.

Відповідно до Статуту Генерального Секретаріату всі акти Центральної Ради і Комітету ***контрасигнувалися Генеральним Секретаріатом.*** Від імені Генерального Секретаріату контрасигнація здійснювалася Генеральним Писарем.

Загалом етап контрасигнації законодавчих актів Української Центральної Ради, очевидно, є прямим запозиченням із практики Російської імперії. Інститут контрасигнації передбачає скріплення актів, що виходять від голови держави, головою уряду або іншим членом уряду, відповідальним за акт та його належне виконання. Враховуючи те, що акти в Українській Народній Республіці приймалися від імені законодавчого органу – Української Центральної Ради, а також те, що практику скріплення законодавчих актів представником виконавчої влади вважали хибною та планували змінити, цей етап набував іншого змісту. У конституційній теорії прийняте і інше значення інституту контрасигнації. Так, підпис представника виконавчої влади (як правило е підпис голови уряду) може засвідчувати законність видання акта, його відповідність основним законам держави. Очевидно, саме такий зміст та юридичне значення мав етап контрасигнації і в Українській Народній Республіці.

Таким чином, специфікою цієї стадії у порівнянні із посвідченням Державним Секретарем у Російській імперії було те, що посада Державного Секретаря існувала там при владі законодавчій, а Генеральний Писар в Українській Народній Республіці – посада влади виконавчої.

Тогочасні фахівці вважали цей порядок таким, що не відповідає вимогам законодавчого процесу. Так, у пояснювальній записці до законопроекту було зазначено, що "звичайно законодавчі акти скріплює своїм підписом Державний Секретар, який існує при законодавчій владі, а не при владі виконавчій." [8] Тому підготовлений у квітні 1918 року законопроект "про

скріплення і кодифікацію законів" [9] передбачав утворення посади Державного Секретаря при Центральній Раді, до обов'язків якого входило посвідчення всіх законів, актів, постанов Центральної Ради.

В силу несприятливим політичних обставин Центральна Рада не встигла прийняти цей закон, але у період Гетьманства Павла Скоропадського затверджені закони посвідчував саме Державний Секретар, хоча статус цієї посади був визначений як такої, що існує при виконавчій владі.

Важливим етапом законодавчого процесу є ***набрання законом чинності***. Нормативно-правові акти, прийняті Центральної Радою, набували чинності з моменту, що зазначався безпосередньо у відповідному акті як „момент, з якого закон входить в силу". Найчастіше закони містили формулу „з дня ухвали", або „з дня оголошення в офіційному органі".

Найбільш поширеною формою оприлюднення нормативно-правових актів було їх опублікування.

З квітня по листопад 1917 року прийняті закони публікувалися в офіційному органі Центральної Ради "Вісти з Української Центральної Ради". Про видання його було постановлено на засіданні Центральної Ради 13 березня 1917 року, для чого на цьому ж засіданні було обрано комісію друкарських справ [10]. До № 19 газету видавав Комітет Центральної Ради, а з № 20/21 -- президія Української Центральної Ради [11].

Потім цю справу було віднесено до компетенції Генерального Секретаріату, і з листопада 1917 року по січень 1918 року датою офіційної публікації ухваленого Центральною Радою закону вважалась дата надрукування його у "Вістнику Генерального секретаріяту УНР". Згодом це видання було перейменовано на "Вістник Ради Народних Міністрів" та з січня по травень 1918 року воно вважалося офіційним [12].

Таким чином характерною відмінністю законодавчого процесу досліджуваного періоду було те, що офіційне опублікування доручалося виконавчій владі. Упродовж всього цього періоду вважалось, що обов'язок публікації законів "неприродньо віднесено до Генерального Писарства. Справа публікації законів (які повинні набирати обов'язуючої сили з дня одержання примірника відповідного видання на місцях, коли в самих законах не вказано строк) настільки важна, що з принципового боку її ніяк не можна надати якомусь органові влади виконавчої [13]."

Підготовленими законопроектами, якими було передбачено заснування при Центральній Раді кодифікаційного відділу та утворення Генерального Суду, планувалось усунути зазначені недоліки, а саме справу скріплення законодавчих актів Центральної Ради разом із справою кодифікації законів, передбачалось передати відповідній особі – Державному Секретареві, обраному Центральною Радою; справу публікації законів і виписку біжучих "Збірників законів республіки і постанов та розпоряджень правительства" – Генеральному Судові. Так, у законопроекті "про порядок опублікування законів" зазначено, що "опублікування законів на Вкраїні накладається на Генеральний Суд; закони набувають обов'язкової сили чи в призначений в них

самих строк, чи з дня одержання на місцях примірника, видання Генерального Суду, в якому закон надруковано [14]."

Обидва законопроекти ухвалено для внесення в Центральну Раду, Радою Народних Міністрів 17 квітня 1918 року.

У пояснюючій записці до одного з них висловлювалась така позиція щодо способів публікації законів. У зв'язку з особливостями революційної доби виникають ситуації, у яких необхідна „особлива спішність при наданні законам примусової сили", що зумовлює порушення тих культурних умов і обставин, на презумпції постійності яких основані звичайні, нормальні способи оповіщення законів. „Громадянство України в моменті перешкод діяльності свого питомого державного органа не буде відноситься до його діяльності з байдужістю і формальними вимогами, а стане йому до помощі з цілою активностю і виявить самодіяльність до пізнання тої діяльності і поширення відомостей про неї [15]." Таким чином і до України може бути пристосоване в Англії твердження, що "все, що робиться в Парламенті повинно бути відомо людності".

Особливе значення у справі оприлюднення законів надавалось органам місцевого урядування і самоуправи, які, на думку авторів пояснюючої записки „в такі виключні моменти повинні поділити тягар Центральної Ради в боротьбі з перешкодами і для того повинні самі через довірених осіб у Києві звідуватися з актами Центральної Ради і розпросторювати знайомість з ними всіма можливими способами [16]."

Тогочасні українські правники вважали, що у порівнянні з нормальними парламентськими звичаями перебіг законодавчого процесу в Україні значно скорочений і спрощений. Така ситуація, на їх погляд, зумовлювалась необхідністю надзвичайної швидкості і терміновості законодавчої діяльності, що має не відставати від розвитку революційних подій і задовольняти „народнє бажання негайних реформ [17]." Виправданням усіх недоліків та неузгодженостей, які були притаманні органам вищої державної влади було те, що на думку фахівців, „навіть при занедбанню деяких моментів, прийнятих в практиці представницьких установ інших (країн), законодавча діяльність Центральної Ради дасть більшу гарантію згідності з волею народу, ніж також діяльність законодавчих органів Росії протягом всієї історії їх діяльності, чи то беручи епоху абсолютизму, чи то беручи законодавство антидемократично утвореної і паралізованої Горішною палатою Державної Думи, чи то беручи декретове законодавство Тимчасового уряду [18]."

Таким чином законодавчий процес, який відбувався в українській державі, мав ряд характерних рис, пов'язаних з особливостями національного державотворення загалом.

Бачимо, що Центральна Рада не зупинилась на простому сприйнятті та пристосуванні законодавства Російської імперії до тогочасних реалій. Поступово по мірі розвитку теорії та практики законодавчого процесу у законодавстві Української Народної Республіки було закріплено власну законодавчу процедуру, а Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 року,

містила положення про законодавчу процедуру, прогресивніші, ніж передбачені законами Російської імперії.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Коркунов М.М. Российское государственное право. В 2 – х т. – СПб., 1894. 2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 2.: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); В.А. Смолій та ін (відп. ред.). – 1997. – С. 103. 3. обіжник МВС від 16.04.1918 р.; обіжник МВС від 19.04.1918 р.; „Про порядок внесення справ і законопроектів на розгляд Ради Народних Міністрів і Центральної Ради" від 06.04.1918 р. 4. Нова рада від 29.06.1917 р. – № 76. – С. 2. 5. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 225. 6. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / П.П. Толочко та ін. (ред.), НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1.: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); В.А. Смолій та ін (відп. ред.). – 1996. – С. 208. 7. Там само. 8. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 161. 9. Там само. – Арк. 160. 10. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / П.П. Толочко та ін. (ред.), НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1.: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / В.Ф. Верстюк та ін. (упоряд.); В.А. Смолій та ін (відп. ред.). – 1996. –С. 42. 11. Там само – С. 530. 12. див. Мироненко О.М. Світоч української державності. – К., 1995. – С. 39. 13. ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 161. 14. Там само. – Арк. 159. 15. ЦДАВО України. – Ф. 1115 – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 225. 16. Там само. 17. Там само. 18. Там само.*

ГОЛОВАТЕНКО В. І. (м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ В ПЕРІОД ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ 1917 – 1921 РР.

Довгий час історико-правові дослідження генезису правового статусу вищих органів влади Української держави були невиправдано звужені, що негативно позначалося на розвитку вітчизняної конституційно-правової думки. Особливості деяких етапів еволюції державно-правових інститутів нашої країни залишалися поза увагою вчених-конституціоналістів. Саме тому наявність значного практичного і теоретичного матеріалу в цій галузі вимагає його творчого осмислення і систематизації, що сприятиме успішному проведенню конституційно-правової реформи в Україні.

Розвиток національної державності періоду державного відродження України 1917 – 1921 р. р. став одним з головних чинників подальшої еволюції інституту глави держави в нашій країні.

За часів Центральної Ради до питання інституту глави держави вперше звернувся М. Грушевський, який в своєму проекті Конституції УНР передбачив, що голова, обраний всенародними зборами, є головою Української Республіки, тобто заступає місце президента. Він же мав представляти Україну у відносинах з іншими державами та виконувати інші функції, пов'язані з представництвом республіки. Остаточний варіант доопрацьовувався комісією, і в ньому вже було відсутнє положення про інститут президентства.

Врешті на останньому засіданні Центральної Ради 29 квітня 1918 року була прийнята Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) та було обрано Президентом України М. Грушевського. На перший погляд немає нічого суперечливого між цими двома фактами. Але при детальному вивченні тексту зазначеного документу, чотири розділи якого присвячено питанням організації та компетенції вищих органів влади, неможливо знайти положення про главу держави (президента) і главу уряду (прем'єр-міністра), що є певним юридичним нонсенсом.

Згідно з Конституцією УНР функції президента були частково передані голові органу законодавчої влади. В статті 35 було зазначено, що голова всенародних зборів, як їх представник, іменем республіки сповняє всі чинності, зв'язані з представництвом республіки. Роль голови представницького органу посилювалася положенням статті 34 Конституції, яка спеціально передбачала обрання заступника голови на випадок його смерті або тяжкої хвороби. Заступник виконує обов'язки до обрання голови новим скликанням зборів. Голова всенародних зборів "за порозумінням" з

радою старшини (однією з структур парламенту) формує уряд, після чого останній подається на затвердження самим зборам (ст. 52)[1].

Імовірно, існує декілька причин відсутності конституційних норм про главу держави в Конституції УНР. Перш за все сюди треба віднести той політико-правовий простір, в якому відбувалися процеси державотворення в тогочасній Україні. Самодержавні традиції в межах колишньої Російської імперії були дуже сильними, вони перешкоджали законодавчому впровадженню прогресивних ідей конституціоналізму. До того ж, у середовищі українських демократичних сил точилася гостра політична боротьба, наслідком якої були розбіжності з питань національного державного розвитку. Важливо відзначити і той факт, що серед авторів Конституції УНР великого поширення і впливу набули соціалістичні ідеї, прихильником яких був і М. Грушевський, а також побоювання щодо можливості створення авторитарних структур.

З іншого боку, відповідно до положень Основного закону, в УНР передбачалася класична республіканська парламентська форма правління. Про що ж свідчить обрання Центральною Радою Президента УНР? Очевидно, що Центральна Рада була занадто громіздкою структурою для оперативного управління країною. Для цієї мети потрібен був дієвий орган, спроможний динамічно мобілізувати адміністративні повноваження в тій чи іншій галузі державного життя. Усвідомлюючи свою приреченість, але бажаючи зміцнити свої позиції в умовах нагальної необхідності реформи державного механізму, Центральна Рада обрала президента республіки [2].

Заслуговує на увагу і думка про те, що обрання президента УНР за відсутності відповідних положень у попередньому законодавстві та Конституції було спробою пошуку оптимальної моделі організації верховної влади в екстремальних умовах громадянської війни і фактичної окупації території України, які сталися внаслідок протистояння національно-демократичної і радянської моделей у державотворчому процесі [3].

Майже водночас з прийняттям Конституції УНР 1918 року відбувся державний переворот і була проголошена Українська Держава на чолі з Гетьманом П. Скоропадським, в руках якого зосереджувалася вища державна влада. Існування сильного владного центру, здатного ефективно керувати країною, було викликане необхідністю подолання кризових явищ у державному житті.

"Закони про тимчасовий державний устрій України", видані П. Скоропадським 29 квітня 1918 року, встановлювали, що тимчасово до обрання парламенту (сойму) влада управління належить виключно до гетьмана України в межах усієї Української Держави. Гетьман отримував повноваження затверджувати закони, призначати главу уряду (отамана Ради Міністрів), затверджувати і звільняти уряд в цілому. Він був керівником всіх закордонних зносин Української Держави та Верховним воєводою української армії і флоту. Гетьман мав право оголошувати військовий, осадний чи надзвичайний стан в областях, призначав голову та членів

генерального суду і був наділений правом помилування, амністії та пом'якшення вироку суду [4].

Деякі українські політичні сили пропонували розглядати гетьмана як "тимчасового президента" України. Підтвердженням цього може слугувати той факт, що в законодавчих актах гетьманської доби не було жодної згадки про проголошення України монархією, а навпаки, підкреслювалось, що устрій Української Держави мав визначити майбутній Сейм. У заяві Ради Міністрів від 10 травня 1918 року зазначалося: "Гетьман не думає стати самодержцем. Назва гетьман – це втілення в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Стоячи на чолі Українського Правительства, гетьман тим самим відновляє й закріплює в народній свідомості думку про невідбиральні народні й козацькі вольності" [5].

Про існування ознак республіканської форми правління за авторитарного режиму гетьманської держави свідчить відсутність закріпленого в законі інституту монархічної династії, надання главі держави статусу ординарного громадянина в галузі громадянських і особистих прав, а також формальне обмеження строку повноважень гетьмана ("тимчасово до обрання Сейму і відкриття його діяльності") [6].

Труднощі становлення гетьманської держави примусили П. Скоропадського затвердити ухвалений Радою Міністрів 1 серпня 1918 року "Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана Гетьмана всієї України". В зазначених у назві закону випадках верховне управління державою повинно було належати Колегії Верховних правителів, яка складалася б з трьох осіб: одного правителя заздалегідь мав визначати сам гетьман, по одному відповідно мали обирати Державний Сенат і Рада Міністрів закритим голосуванням простою більшістю присутніх. Той факт, що Колегія Верховних правителів набувала всіх встановлених законом прав і обов'язків гетьмана, дає можливість характеризувати її як колективного главу держави. Цей закон був застосований на практиці під час візиту гетьмана до Німеччини на початку вересня 1918 року [7].

За часів гетьманату принцип розподілу влади не застосовувався, а вся повнота останньої зосереджувалася в руках однієї особи. Органи держави знаходилися в залежності від вищої виконавчої, установчої, законодавчої влади глави держави. Все це викликало протидію провідних опозиційних партій. Однак тому, що гетьманський уряд був визнаний кількома державами та щоб уникнути конфлікту, який міг бути небезпечним для національної державності, українські партії дійшли до згоди між собою, що вони можуть визнати гетьмана як тимчасового президента УНР під певними умовами.

Утворення гетьманату в квітні 1918 року було закономірним етапом становлення української національної державності. Таке специфічне поєднання республіканської та монархічної форми правління мало на меті забезпечення порядку в державі правовими засобами, з дотриманням

природних прав і свобод людини. Парламентська республіка в особі Центральної Ради за умов іноземної військової інтервенції виявилася недієздатною, а тому цілком природно, що їй на зміну прийшла міцна виконавча влада. Проте не можна ставити знак рівності між президентством (тим більше, що цей термін тоді не здобув загального визнання) і гетьманством. Режим Скоропадського можна розглядати лише як перший крок на шляху переходу від парламентської до більш ефективної моделі організації влади [8].

Свій подальший розвиток ідеї щодо інституту глави держави отримали в конституційній теорії і практиці доби Директорії, організаційна структура якої на час виникнення не була зафіксована в нормативних актах. Складовими цієї інституції були голова Директорії і члени Директорії, один з яких був Головним Отаманом. Її повноваження закріплювалися в "Декларації Директорії Української Народної Республіки" від 26 грудня 1918 року, де Директорія УНР визначалася як "тимчасова верховна влада революційного часу".

Суттєвих змін компетенція Директорії зазнала після прийняття закону "Про склад Директорії УНР" від 7 травня 1919 року, відповідно до якого визнавалися чинними лише ті постанови цього органу, які були прийняті за участю Головного Отамана С. Петлюри. А згідно з постановою Директорії від 15 листопада 1919 року на час відсутності на території УНР двох інших членів Директорії "верховне керування справами Республіки" покладалося на Голову Директорії, який іменем Директорії уповноважувався затверджувати всі закони й постанови, ухвалені Радою Народних Міністрів [9].

Новий статус одноосібної Директорії як найвищого органу влади УНР було зафіксовано законом "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР" від 12 листопада 1920 року. Відповідно до цього закону верховна влада в УНР тимчасово, до скликання парламенту, організовувалась шляхом розмежування та координування державних функцій між Директорією, Державною Народною Радою і Радою Народних Міністрів.

Повноваження Директорії були визначені досить широко і охоплювали майже всі важливі питання внутрішньо- і зовнішньополітичної діяльності УНР. Директорія в особі свого Голови була уповноважена затверджувати прийняті Державною Народною Радою закони, ухвалені Радою Народних Міністрів призначення та звільнення, ратифіковані чи денонсовані Державною Народною Радою міжнародні угоди. Цей своєрідний глава держави репрезентував УНР на міжнародній арені, призначав голову Ради Народних Міністрів та членів уряду, видавав власні акти про амністію та помилування. За свої дії Голова Директорії ні перед ким не ніс відповідальності. Закон передбачав лише випадки, коли він не зможе виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, від'їзду або "з інших причин". У такому разі вища державна влада здійснювалася Колегією, яка складалася з голови Ради Народних Міністрів, порядкуючого у Вищому суді УНР та представника всіх політичних партій України [10].

Як бачимо, період існування Директорії ознаменував собою наступний етап переходу від парламентської до президентсько-парламентської форми державного правління. За Директорією були закріплені не тільки повноваження глави держави, а й законодавчі (їх вона здійснювала у взаємодії з урядом) та вищі виконавчі повноваження. Прагнення до зосередження сильної виконавчої влади в одному органі управління мало на меті встановлення порядку в країні та припинення хаосу й анархії.

Тенденції розвитку такої моделі організації влади проявилися і в розробці двох конституційних проектів, підготовлених наприкінці існування Директорії. Один з них під назвою "Основний державний закон Української Народної Республіки" був розроблений спеціальною урядовою комісією на основі проекту, запропонованого Всеукраїнською Національною Радою. І хоч документ передбачав утворення парламентарної республіки з послідовним проведенням в життя принципу розподілу влад, на практиці ключовим органом врядування мав стати Голова держави, статус і повноваження якого визначав розділ V законопроекту. Він мав "вищий догляд за законністю урядування" і разом з Радою міністрів здійснював "верховну виконавчу владу". Головою держави міг бути кожен громадянин українського походження, православної віри, не молодший 35 років, що мав усі цивільні та політичні права. Він наділявся правом законодавчої ініціативи (артикул 75) а також скликання, відкриття та закриття сесій Державного Сойму. Документ встановлював механізм накладення вето Головою держави на постанови парламенту.

До компетенції Голови держави належали також призначення та звільнення Голови Ради міністрів за поданням Голови Державного Сойму, укладення міжнародних договорів з іноземними державами, прийняття та акредитація їх дипломатичних представників, право помилування та амністії тощо. Голова держави відповідав за свої дії перед Державним Соймом у випадках порушення ним конституції або державної зради. Остаточне вирішення такої справи покладалося на Найвищий державний суд [11].

Інший конституційний проект розглядуваного періоду був підготовлений одним із членів вищезгаданої комісії О. Ейхельманом. Автор поклав у його основу федеративну модель. Згідно з положеннями документу, найвищим органом виконавчої влади повинен бути федерально-державний голова або колегіальна директорія з трьох осіб та їхніх заступників. Цей орган мав право виступати з ініціативою щодо внесення змін до конституції, а також скликати надзвичайні сесії парламенту за погодженням з радою міністрів. До компетенції парламенту, зокрема, відносилося повноваження притягати до відповідальності федерально-державного голову; останній був наділений правом затвердження міністрів, кандидатури яких представляли йому об'єднані збори обох палат парламенту. Голова федерації повинен був: "1) бути громадянином УНР; 2) бути природженим українцем, або до обрання проживати на території України не менше 20 років у загальному рахунку; 3) перед самим обранням проживати на території України не менше 5 років (сюди зараховується перебування поза межами УНР, коли цього вимагали

службові обов'язки перед УНР); 4) користуватися в федерально-державній установчій владі правом плюрального голосу; 5) мати не менше 40 років від роду; 6) мати освітній ценз не нижче того, що буде визначений парламентом; 7) мати не нижче 10 років службового стажу в українській державній, політичній, кооперативній чи муніципальній діяльності; 8) належати до однієї з вір християнської релігії" [12]. Обрання голови федерації та його заступника передбачалося проводити на об'єднаних зборах обох палат парламенту та членів федерального суду строком на 6 років.

Федеральний голова або об'єднані збори обох палат федерального парламенту мали право вимагати проведення всенародного референдуму, який міг би змінити конституції окремих земель у рамках федеральної організації. Глава держави також мав право вето в справах укладення урядами окремих земель міжнародних договорів з іноземними державами з питань внутрішнього управління та юстиції. До зовнішньополітичних повноважень вищої посадової особи держави відносилось також право пропонувати кандидатури на посади глав дипломатичних місій, здійснювати стосунки з урядами чужоземних держав в якості генерального представника держави, підписувати міжнародні угоди, оголошувати війну й укладати умови про перемир'я та загальний мир.

Федерально-державний голова мав здійснювати також командування збройними силами республіки і в цьому званні іменувався Головним Отаманом. Однак на випадок війни він призначав головнокомандуючого з числа видатних військових фахівців. Глава держави наділявся правом затверджувати постанови уряду про оголошення надзвичайного чи військового стану в певних місцевостях, призначати нагороди за громадські та державні заслуги, здійснював право помилування. Перед вступом на посаду він мав скласти встановлену присягу "на вірність служби УНР". Загалом слід зазначити, що даний проект основного державного закону досить докладно і широко деталізував статус глави держави та інших вищих органів державної влади.

Своєрідним шляхом проходило конституювання національної державності на західноукраїнських землях. 4 січня 1919 року Українською Національною Радою (тимчасовою представницькою установою Західно-Української Народної Республіки) було засновано один з ключових державних органів - Виділ Української Національної Ради. До його складу входили Президент Ради та дев'ять її членів. До компетенції Виділу належали повноваження призначати членів уряду та приймати їх відставку, затверджувати й оприлюднювати закони, здійснювати право амністії та помилування, призначати вищих посадових осіб, представляти республіку у зовнішніх зносинах. Іншими словами, Виділ фактично виконував функції колективного глави держави. Скликався він при потребі Президентом Української Національної Ради, а в разі неспроможності останнього це зробити – найстаршим за віком його заступником. Рішення приймалися більшістю голосів, а у випадку їх рівності набувала чинності пропозиція, за

яку проголосував президент. Для прийняття важливих рішень вимагалася присутність на засіданні Виділу не менше шести його членів [13].

Однак незабаром в інтересах оборони держави та з метою забезпечення державного управління в умовах зростаючої воєнної загрози президія Виділу Української Національної Ради та уряд прийняли рішення про надання права виконувати всю цивільну і військову владу, яку здійснював на основі конституції Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, "уповновласненому Диктаторові" Є. Петрушевичу. Цікаво, що відповідний акт від 9 червня 1919 року назвав Диктатора "уповновласненим", оскільки він не проголосив себе диктатором сам, шляхом антиконституційного перевороту, а одержав диктаторську владу волею вищезазначених державних органів.

Сучасники тих подій закономірно ставили питання про те, чи президія Виділу Української Національної Ради і Державний Секретаріат мали право встановляти владу уповновласненого Диктатора, адже конституція взагалі не передбачала такої посади в державі. Відповідь вигляділа ствердною з огляду на те, що наука державного права визнає стан найвищої державної необхідності, в якому той, хто має владу, має моральне право вийти за межі закону, коли цього вимагає оборона держави [14].

Для проведення в життя покладених на нього функцій легітимний диктатор створив інститут Головноуповажнених Диктатора. Вони виконували функції міністрів, однак не мали ніякої самостійності і керувалися тільки вказівками Диктатора, перед яким і були відповідальними.

Цікаві пропозиції стосовно організації вищої державної влади на західноукраїнських землях сформулював видатний вчений-юрист і громадський діяч С. Дністрянський. У своїй праці "Устрій Галицької держави. Перший проект тимчасових основних законів, виготовлений у Віденському парламенті для покликання в життя Галицької держави", написаній у 1918 році, вчений вказував, що на чолі Галицької держави стоїть Народна Рада, вибрана на Народному Зборі 19 жовтня 1918 року, яка мала обрати свого провідника та двох його заступників. Провідник Народної Ради скликав та проводив її засідання і був одночасно провідником Галицької держави. Далі зазначалося, що Народна Рада повинна була здійснювати законодавчу владу у всіх сферах громадського та приватного життя.

Вірогідно, що взявши за основу факт існування Виділу Української Національної Ради як колективного глави держави, С. Дністрянський окреслив у даному проекті основного закону схожу структуру державного управління - Старшину Народної Ради, яка складалася з 9 членів і мала в своєму складі провідника Народної Ради і його заступників. До компетенції Старшини належали верховний нагляд за діяльністю Народної Управи (уряду) та над військом республіки, підготовка проекту річного бюджету, вирішення спорів про розмежування повноважень між різними галузями державного управління, здійснення права амністії та помилування [15].

Подальші теоретичні розробки концепцій державного ладу С. Дністрянського стають більш чіткими та досконалими. У своєму проекті

Конституції Західної України, написаному в 1920 році, автор покладав законодавчі функції на народну палату в складі трьох національних курій, виконавчу - на президента республіки, а судову - на загальну народну раду, яка наділялася правом усунення президента і перегляду конституції. Окрім підготовки і схвалення всіх законів та вирішення справ, що зачіпають інтереси цілої держави, народна палата мала вирішувати питання війни і миру, здійснювати верховний контроль над адміністрацією і судочинством, висувати політичні звинувачення проти президента республіки та інших вищих державних посадових осіб. Водночас глава держави мав право протягом десяти днів після ухвалення закону народною палатою заявити публічно свій протест (вето) і повернути його на обговорення загальному народному зібранню.

За змістом цього проекту президента передбачалося обирати строком на чотири роки, його вибори мали проводитися одночасно з виборами до установчих зборів, а потім і народної палати. Главою держави міг бути кожен громадянин, українець за походженням, віком не молодший 35 років, не позбавлений цивільних та політичних прав, без обмежень щодо віросповідання. Президент мав здійснювати зовнішньополітичні функції та функції головнокомандувача збройними силами. Його помічниками в закордонних справах була прибічна рада, в цивільних - рада держави і голова державної юстиції. При цьому найвищою виконавчою владою документ називає раду держави, шість членів та голову якої призначав президент.

Найвища судова влада мала належати загальній народній Раді, яку міг скликати президент за бажанням народної палати або загального народного зібрання для перегляду конституції та вирішення найбільш важливих справ (оголошення війни, ратифікація мирних угод і т. ін.) [16].

Підсумовуючи досвід практичного та теоретичного конституювання інституту глави держави періоду державного відродження України 1917 – 1921 р.р. необхідно зазначити, що ідея запровадження цієї посади була підтримана більшістю політичних сил українського суспільства. В умовах революційної зміни суспільного ладу, розладу політичної та економічної систем, військової загрози почала проявлятися тенденція до концентрації ключових владних повноважень у руках однієї особи або органу, який виступав у якості колективного глави держави. В деякій мірі це обмежило сферу дії інститутів парламентської демократії та привело до введення посади Президента УНР, запровадження режиму особистої влади гетьманської держави, встановлення авторитарних режимів С. Петлюри в УНР та Є. Петрушевича в ЗУНР. Разом з тим, еволюція зазначеного конституційно-правового інституту в цей період носила конструктивний характер і засвідчила, що інститут глави держави сприймався як стабілізуючий чинник в суспільстві, спроможний бути амортизатором тих протидіючих політичних сил, розбіжності між якими об'єктивно неминучі, особливо в перехідні історичні періоди.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - К., 1992. - С. 77. 2. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. – К., 1997. – С. 79. 3. Румянцев В.О. Українська державність у 1917-1922 р. р.: національно-демократична і радянська альтернативи. Автореф. дис. ... д.ю.н. – Х., 1998. – С. 25. 4. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - С. 84. 5. Див.: Румянцев В.О. Українська державність у 1917-1922 р. р. (форми і проблеми розбудови). – Х., 1996. – С. 86. 6. Дзейко Ж. Правовий статус вищих органів державної влади періоду Гетьманщини // Розбудова держави. – 1996. - № 3. – С. 48. 7. Дорошенко Д. Історія України 1917 - 1923 р. р. - Т. 2. - Ужгород, 1930. - С. 75. 8. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Вказана праця. – С. 90. 9. Дзейко Ж.О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917-1920 р. р.) Автореф. дис. ... к. ю. н. – К., 1996. – С. 17. 10. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917-1920 р. р. Теоретико-методологічний аспект. – К., 2002. – С. 165. 11. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - С. 136 - 142. 12. Ейхельман О. Проект Конституції - основних державних законів УНР. - Київ, Тарнів, 1921. - С. 39 - 40. 13. Орленко В. І. Історія державного управління в Україні. – К., 2001. – С. 165. 14. Лозинський М. Галичина в р. р. 1918-1920. – Відень, 1922. – С. 107. 15. Дністрянський С. Устрій Галицької держави. Перший проект тимчасових основних законів, виготовлений у Віденському парламенті 1918 р. для покликання в життя Галицької держави. // ЦДАВОВУ України. Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 80 - 88. 16. Дністрянський С. Нові проекти української конституції. // ЦДАВОВУ України. Ф. 4465, оп. 1, спр. 474, арк. 90 - 121.*

КУЗЬМЕНКО В. Б. (м. Одеса)

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1917-1938 РР.)

Нещодавно Верховна Рада України прийняла ряд законів спрямованих на реформування збройних сил держави. Ключовим моментом передбаченої військової реформи повинно стати істотне скорочення чисельності армії при одночасному зростанні її потенціалу. Вирішення цього завдання потребує ґрунтовного аналізу як передової світової практики реформування збройних сил, так і власного історичного досвіду. Саме тому осмислення проблем становлення та діяльності українських національних підрозділів Червоної армії є актуальним.

Актуальність цієї наукової проблеми зумовлюється й тим, що й сьогодні навколо проблем творення українських збройних сил не вщухають дискусії не лише науковців, але й політиків та широких кіл громадськості. Іноді свідомо перекручуються факти тощо. Так майбутні юристи Російської федерації навчаються за підручниками в яких без тіні сумніву стверджується, що творення у 1917 р. українських збройних сил розпочалося із формування "Українського полку імені гетьмана Мазепи", а "українізація" армії була для українських солдат лише хитрою підставою, щоб відмовитися йти на фронт: "Підем під українським прапором" [1].

Історія творення української національної армії привертала увагу багатьох дослідників. В працях Б. Гнатевича, В. Голубка, В. Греченка, С. Кульчицького, В. Солдатенка, О. Тимощука, О. Ярмиша та інших дослідників значною мірою вже з'ясовані проблеми становлення та діяльності українських національних збройних сил часів національно-визвольної боротьби українського народу 1917-1920 рр. Водночас формування й функціонування українських радянських військових підрозділів й досі залишається малодослідженою науковою проблемою. У зв'язку з цим у статті здійснена спроба аналізу процесу творення і розбудови українських національних військових частин Червоної армії.

Лютнева революція стала каталізатором, який прискорив ріст української національної свідомості до рівня суспільного феномену з яким неможливо було не рахуватися. Про необхідність використання української національної ширми у радянському військовому будівництві вже під час першого воєнного конфлікту Раднаркому РСФРР та Центральної Ради 1917-1918 рр. наголошував В.І. Ленін. Так у телеграмі до надзвичайного комісара району України він наголошував: "Рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад - отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, - він повинен називатись просто Овсієнком" [2].

Після поразки Німеччини у І світовій війні та денонсації Брест-Литовської мирної угоди на Україну з Росії у листопаді-грудні 1918 р.

вирушили вже "українські радянські війська". На питання голови уряду УНР В. Чехівського, який кілька разів телеграфував у Москву наркому закордонних справ, щоб дізнатися, чому російські війська просуваються в Україну без оголошення війни, Г.В. Чичерін відповідав, що російських військ в Україні нема, а воєнні дії ведуться між військами Директорії і радянського уряду України, який цілком незалежний. Одночасно від імені Раднаркому нарком шифровкою повідомляв голові Тимчасового робітничо-селянського уряду України Г.Л. Пятакову, що "оскільки ми заявили про наше невтручання в українські справи, то нема абсолютно нічого, що б перешкодило розвивати далі ваші успіхи" [3].

Причину такої тактики більшовиків вичерпно пояснює В.І. Ленін у своєму листі від 29 листопада 1918 р. до головкома І.І. Вацетіса: "З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів" [4].

Вже наприкінці 1918 - початку 1919 рр. незалежна радянська республіка України сформувала власні армії і апарат управління ними. Фактично, як визнавав Г.Л. Пятаков, що "від початку формування військового відділу мною був прийнятий за основу принцип союзного об'єднання з Російською республікою. Це об'єднання мало виявитися в тому, що у питанні про формування ми повинні були виконувати завдання Реввійськради РСФРР" [5]. З цього Пятаков робив висновок про недоцільність існування окремого Народного комісаріату у військових справах УСРР.

Весною 1919 р., коли майже вся територія України опинилася в руках більшовиків і необхідність маскування втратила свій сенс, російський уряд рекомендував ВУЦВК звернутися офіційно до нього ж з проханням-постановою "Про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил радянських республік" [6].

На підставі цього офіційного прохання, за участю представників радянських республік, 1 червня 1919 р. було проголошено декрет Всеросійського Центрального Виконавчого комітету "Про військовий союз Радянських Республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів". Декрет передбачав "провести тісне об'єднання: 1) військової організації і військового командування; 2) Ради народного господарства; 3) залізничного управління і господарства; 4) фінансової і 5) комісаріатів праці радянських соціалістичних республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії і Криму з тим, щоб керівництво вказаними галузями народного життя було зосереджено в єдиних колегіях" [7]. У відповідності до декрету було негайно розформовано Народний комісаріат у військових справах УСРР, а український фронт ліквідовано. Наявні збройні сили об'єднувалися в дві армії - 12-у Західного фронту і 14-ту Південного фронту.

Разом з тим частина українізованих військових підрозділів не була реорганізована і продовжувала перебувати поряд з іншими національними утвореннями у лавах Червоної армії упродовж всієї громадянської війни. Сам факт існування українських національних збройних формувань створював уявлення формальної незалежності УСРР.

Надалі формування окремої української радянської армії вважалося недоцільним, проте національний момент у своїй військовій політиці більшовики враховували. Так, у прийняті 22 січня 1920 р. Всеукраїнським Революційним Комітетом Декларації "Про військову політику на Україні", зазначалося, що на сьогодні "утворення на Україні Української Армії принесло-б не позитивні, а негативні наслідки, лишень збільшивши безладдя в країні". Разом з тим в декларації ставилося завдання "закладення підвалин Української Робітничо-Селянської Червоної Армії, в першу добу - у вигляді декількох зразкових полків з відповідною кількістю спеціальних частин" [8].

Започаткований 1919 р. договірний процес поглиблення міжреспубліканських відносин був продовжений підписанням 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. В договорі закріплювалося об'єднання ряду ключових комісаріатів, у тому числі, військових та морських справ та зазначалося, що "об'єднані народні комісаріати обох республік входять до складу Ради Народних Комісарів Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і мають в Раді Народних Комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки своїх уповноважених, які затверджуються і контролюються Українським Центральним Виконавчим Комітетом і з'їздом Рад" [9].

Хоча договір передбачав, що "порядок і форма внутрішнього управління об'єднаних комісаріатів встановлюється особливими угодами поміж обох урядів", ніхто навіть не пропонував Україні погодити порядок і форму внутрішнього управління об'єднаного військового комісаріату. Більше того, положення "Про командуючого всіма збройними силами на Україні і уповноваженого революційного Військової Ради Республіки на Україні" було оголошено декретом РНК РСФРР від 27 січня 1921 р. за підписом В. Ульянова (Леніна).

Декрет передбачав, що "командуючий всіма військовими силами на Україні є разом з тим уповноваженим Революційної Військової Ради Республіки на Україні і підпорядковується останній безпосередньо". Він же "є начальником всіх, що знаходяться і діють на Україні військових частин Червоної Армії і управлінь і закладів Військового Відомства. Безпосередньо йому підпорядковуються у всіх відношеннях командуючі арміями, командуючі військами Харківського і Київського Військових Округів і всі війська Внутрішньої Служби (ВПУС), що знаходяться на території цих округів. ... У своїй діяльності з управління військами і військовими управліннями і закладами командуючий ... керується військовими законами РСФРР і наказами Революційної Військової Ради Республіки" і лише "при проведенні на Україні всякого роду мобілізацій - зобов'язаний погоджувати свої розпорядження з Радою народних Комісарів Української Соціалістичної

Радянської Республіки ...". Разом з тим, "командуючий всіма збройними силами на Україні ... призначається Революційною Військовою Радою Республіки і в посаді уповноваженого затверджується Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом. Він входить до складу Ради Народних Комісарів України з правом вирішального голосу і на посаді уповноваженого йому підзвітний" [10].

Наприкінці громадянської війни Робітничо-селянська Червона армія нараховувала 5,5 млн. чоловік, що перевищувало сукупну чисельність збройних сил провідних країн Західної Європи. Значна її частина була зосереджена на території України: 4-а, 6-а, 12-а, 13-а, 14-а і І Кінна армії. В них налічувалося 21 стрілецька і 14 кавалерійських дивізій, 2 стрілецькі і 8 кавалерійських бригад, технічні і спеціальні частини загальною чисельністю 1,2 млн. чоловік [11]. Таку армію вдалося утворити й утримувати завдяки величезному напруженню сил і повній мілітаризації народного господарства країни. Проводячи політику воєнного комунізму, а саме, націоналізацію великих підприємств, продрозкладки на селі тощо, Раднарком спрямував максимум ресурсів на спорядження боєздатних збройних сил, створених методом мобілізацій. Маючи багатократну чисельну перевагу над противниками, радянській Росії вдалося вийти переможницею як у громадянській війні, так і у війнах з УНР і Польщею.

Однак подальше напруження сил було неприпустимим. В нових мирних умовах утримувати таку чисельну армію не було можливості. Необхідність відбудови народного господарства нагально вимагала спрямування всіх наявних як матеріальних, так і людських ресурсів на розбудову економіки країни. Закінчення громадянської війни та нова економічна політика зумовили потребу істотного скорочення Червоної армії. Вже в березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) в спеціальній постанові з військового питання дав директиву на звільнення з армії військовослужбовців старшого віку, розпуск деяких трудових армій тощо. Водночас постанова була спрямована на укріплення пролетарського ядра в армії, збільшення прошарку комуністів, для чого допускалося навіть повернення у війська демобілізованих робітників та комуністів. У постанові робляться перші, але ще досить обережні кроки на шляху до міліційної системи побудови армії, але в принципі вона залишається кадровою [12].

З утвердженням стабільності як всередині країни, так і на її рубежах, процес скорочення армії активізується. У першу чергу розформовуються національні збройні формування Червоної армії, які активно використовувались більшовиками упродовж всієї громадянської війни. Наявність національних підрозділів, у тому числі й українських, у збройних силах більшовиків, виконувала роль переконливої демонстрації відповідності національної політики ВКП(б) до проголошених нею принципів.

Навесні 1922 р. Червона армія зменшилася до 1600 тис. бійців, а понад мільйонні збройні сили, які раніше розміщувалися в Україні, на цей час скоротилися до 270 тис. бійців [13]. XI з'їзд РКП(б) ухвалив до кінця 1922 р. здійснити подальше скорочення збройних сил - до 800 тис. чоловік. На

середину 1923 р. з 5,5 млн. бійців кінця 1920 р. залишилось 516 тис. вояків [14]. Тобто чисельність Червоної армії скоротилася більш ніж десятикратно. Щорічні витрати на військові сили у розрахунку на душу населення зменшились в СРСР до 3 крб., в той час як навіть в прибалтійських державах вони досягали 7 крб., а у Франції складали близько 14 крб. Однак держава продовжувала шукати нові шляхи скорочення військових витрат. Для підтримання належного рівня військової безпеки державі, на думку спеціалістів, вимагалась армія в 2 млн. чоловік, але утримання такого війська на цей час СРСР було не під силу.

Отже нові умови існування держави, значне скорочення збройних сил Радянської держави вимагали зміни підходів до організації оборони. З метою підтримки бойової готовності армії в умовах її чисельного скорочення на основі Постанови Ради Праці та Оборони РСФРР від 25 грудня 1922 р. видається Декрет ЦВК РНК від 8 серпня 1923 р. "Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих" [15].

Цим декретом був започаткований новий принцип побудови армії за, так званою, змішаною системою. Зберігався порівняно невеликий контингент кадрових частин, а поряд з ними у складі Червоної армії створювалися територіальні формування. Кістяк територіальних частин складав певний контингент (16-20 %) кадрових військовослужбовців. Але більша частина особистого складу була перемінною.

Перемінний склад проходив трьохмісячну допризовну підготовку, а потім упродовж чотирьох років викликався на короткотермінові збори (один-два місяця в рік) в частині, до яких приписувався. Територіальні частини складалися у межах того військового округу або навіть губернії, де постійно проживали призвані до них громадяни. При цьому старались, щоб губернія давала дивізію, повіт - полк, волость - роту. В 1925 р. в Червоній армії було 46 територіальних і 31 кадрова дивізія.

Законодавством встановлювались наступні терміни дійсної військової служби: в армії - 2 роки, на флоті - 4 роки. Для міліційно-територіальних частин обов'язкова військова служба поділялася на допризовну підготовку з 19 років, дійсну службу з 21 року і перебування в запасі до 40 років. Закон передбачав, що кожен чоловік, придатний до військової служби, повинен пройти всі ці три етапи.

Формування територіальних військових з'єднань неминуче призводило до концентрації в них відносно однорідного за національним складом контингенту, який іноді досить погано володів (або взагалі не володів) російською мовою. Така ситуація об'єктивно сприяла створенню національних військових формувань. Справа навіть не втому, що більшовики бажали формувати армію за національною ознакою. Важкий економічний стан держави, що робив кадрову армію для неї недозволенною розкішшю, обумовив скорочення військ і їх переведення на нові принципи комплектування, яким найбільш органічно і відповідали національні військові частини. Національне питання в цьому випадку опинилося на

другому місці: пріоритет віддавався передусім інтересам обороноздатності СРСР. Ідеолог реформи М.В. Фрунзе висловлювався з цього приводу наступним чином: "Якби перед нами був вибір поміж 1,5-2 мільйонною кадровою армією і теперішньою системою міліції, то з воєнної точки зору всі дані були б на користь першого рішення. Але такого вибору у нас немає" [16].

Таким чином, концепція національного військового будівництва дозволяла вирішити двоєдину задачу: по-перше, здешевіти утримання армії, спрямував кошти, що вивільняються у економіку, а по-друге, продемонструвати повну рівноправність радянських народів у всіх галузях життя.

Сприятливим для національного військового будівництва був і час, а саме, проголошена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації. В рамках якої, з метою наближення радянської влади до національних окраїн, державному апарату ставилося завдання переходу у спілкуванні на національні мови населення країни. У резолюції "З національного питання", затвердженій з'їздом, вимагалося посилення виховної роботи в "Червоній Армії в дусі прищеплювання ідеї братства і солідарності народів Союзу" з одночасним проведенням "практичних заходів з організації національних військових частин" [17].

Пошуку перспектив роботи в напрямку формування національних військових частин був присвячений Пленум (РВС), що відбувся у листопаді 1924 року. Створена спеціально до його відкриття комісія розробила план національного будівництва, який був затверджений III з'їздом Рад Союзу РСР 16 травня 1925 року.

Рішеннями з'їзду Рад передбачалось формування національних частин у всіх регіонах Радянського Союзу, в тому числі й в Україні, де для цього мались відповідні умови: достатня кількість мобілізаційних резервів і наявність професійно підготовлених кадрів. В якості основної форми цих частин передбачалось використовувати дивізію. В інших регіонах створювались невеликі за масштабами національні підрозділи - роти або батальйони, об'єднані у так звані "змішані" частини. Перші підсумки цієї роботи були викладені у звіті Наркомвоєнмора IV-му Всесоюзному з'їзду Рад (квітень 1927 року). В 1925-1926 роках вдалося сформувати кавалерійські і стрілкові дивізії в Білорусії, на Україні, в Грузинській, Узбецькій, Казахській, Туркменській республіках і т.д. Всі інші республіки мали те або інше за масштабами національне формування [18]. В наступні роки питома вага національних частин по відношенню до загальної чисельності Червоної армії неухильно збільшувалася.

Будівництво національних військових частин вимагало використання начальницького складу, який би володів національними мовами. З метою їх підготовки Постановою Реввійськради Українського військового округу ставилось завдання українізації ряду військових навчальних закладів, зокрема, Військово-політичної школи, Української кавалерійської школи та інші. Водночас ці навчальні заклади повинні були здійснювати підготовку командного складу із національних меншин України [19].

Функції керівництва національними військовими формуваннями безпосередньо належали центральним органам влади. Конституція СРСР (1924 р.) визначала керівництво військовими силами виключно прерогативою союзної влади з одночасним наданням суб'єктам федерації певних повноважень в фінансовій, економічній та воєнній галузях.

Договір про утворення СРСР містив в собі пункт, що встановлював введення інституту уповноважених Народного комісаріату з військових і морських справ СРСР при Раді Народних Комісарів союзних республік. Цей інститут запроваджувався перед усім для забезпечення сприятливих умов у проведенні на всій території СРСР єдиної військової політики, щоправда, з урахуванням специфіки національних окраїн. Для призначення уповноважених необхідно було отримати попередню згоду республіканського ЦВК або його Президії на кандидатів, що пропонувалися. Вони входили до уряду союзної республіки із дорадчим або вирішальним голосом. Необхідно відзначити, що у порівнянні з вищезгаданим Союзним робітничо-селянським договором між РСФРР та УСРР від 28 грудня 1920 р., у новоствореній державі - СРСР кардинально змінювався статус уповноважених: вони перетворились з керівників збройних сил на території України фактично лише у представників центрального військового відомства. Здійснювати будь-які самостійні заходи в галузі оборони ні уповноважені, ні республіканські уряди не мали права. Організація і керівництво військовими силами цілком і повністю здійснювалася з Москви.

Загалом проведення військової реформи було завершено наприкінці 20-х рр. В ході її було істотно покращенні військові кадри. Якщо в 1922 р. лише 56,6 % командирів мали військову освіту, то в 1925 р. таких командирів стало 90,5 %. На основі вивчення досвіду світової і громадянської війн були створені нові військові устави і настанови. Водночас за технічним оснащенням армія не відповідала вимогам часу. Так, в 1928 р. на озброєнні Червоної армії було 92 танки і 300 тракторів-тягачів, а бойових літаків майже не було. Для порівняння, зазначимо, що військово-повітряні сили Франції на цей час мали 6 тис. літаків. Отже озброєння армії новітніми зразками зброї і техніки стали нагальною потребою.

Системні соціально-економічні перетворення, що відбулися наприкінці 20 - початку 30-х рр. внаслідок запровадження політики індустріалізації та колективізації, призвели до фактично повного одержавлення народного господарства країни і створили сприятливі умови для мілітаризації економіки та технічного переозброєння армії. Швидкими темпами йшла робота з модернізації старої зброї, створення нових видів зброї. Червона армія збагачувалась технікою. На західних і східних кордонах країни розгорнулось спорудження укріплень. Поряд з будівництвом сухопутних військ вдосконалювався і військово-морський флот.

Технічне переоснащення армії вимагало швидкого оволодіння новими видами озброєння всім особистим складом військових сил країни. Підготовка технічно грамотних кадрів бійців і командирів Червоної армії, що вміють обходитися з сучасною зброєю, стала державним завданням. З метою його

реалізації розширювалось і покращувалось військове навчання командного складу, особливо технічних родів військ.

Разом з тим, в нових умовах, все відчутнішими ставали недоліки змішаної (територіальної) системи комплектування збройних сил. Так, зважаючи на те, що більшість територіальних військових підрозділів існували як національні, значно ускладнювалася система управління, взаємодії та координації дій військових підрозділів. Також короткий термін військових зборів негативно впливав на рівень професійної підготовки військовослужбовців. Особливо це стало помітно з надходженням на озброєння нових видів зброї та техніки, оволодіння якими вимагало значно більшого часу. Механізація збройних сил СРСР, отримання нових видів озброєння - літаків, танків, гармат, човнів тощо, вимагала належного рівня підготовки кадрів. Зважаючи на те, що настанови, інструкції та рекомендації для оволодіння новими зразками військової техніки передусім створювалися російською мовою, яку іноді не розуміли військовослужбовці, то освоєння нової техніки ставало проблематичним для національних частин Червоної Армії. Здійснювати ж переклади навчальної військової літератури на всі національні мови Радянського Союзу було фактично неможливим.

Дані фактори визначили ліквідацію національного підходу до будівництва військових сил. В силу вищеназваного, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у спільній постанові "Про національні частини і формування РСЧА" від 7 березня 1938 р., відзначивши заслуги національних частин, прийняли рішення про їх ліквідацію, опираючись на те, що "відігравши свою позитивну роль в роки громадянської війни, національні частини в теперішній час не можуть виправдати свого призначення" [20]. Постанова наказувала не лише перетворити національні частини, училища і школи РСЧА в загальносоюзні заклади, які комплектуються за екстериторіальним принципом, але і змінити їх дислокацію. Документ призвів до швидкого зникнення даного типу військової організації, і до 1939 р. всі національні територіальні військові частини були переформовані в кадрові. Крім того, поступово на другі та треті ролі вслід за національними формуваннями відходили представники військового відомства в урядах республік. Положення про Народний Комісаріат Оборони СРСР 1934 р. лише констатувало наявність даного інституту, а до початку 40-х років він припиняє своє існування.

Таким чином, в історії існування радянських українських національних військових підрозділів можна виділити кілька періодів. У першому, під час громадянської війни більшовики з тактичних міркувань навіть дозволили "незалежній" радянській Україні створення власних збройних сил, які згідно Декрету від 1 червня 1919 р. увійшли до об'єднаного Народного комісаріату військових і морських справ РСФРР. Створення радянських українських військових частин було не ініціативою, а відповіддю більшовиків на виклик, що здійснила українська національна революція 1917-1920 рр. Факт їхнього існування слугував декларацією прогресивної національної політики більшовиків та формальної незалежності УСРР. В другому періоді, коли на початку 20-х рр. під тиском економічних обставин більшовики змушені були

перейти до будівництва військових підрозділів за територіальним принципом, військове національне будівництво об'єктивно зумовлювалось національним складом призовників дислокації військової частини. Створення українських національних частин Червоної армії було не метою, а супутнім побічним наслідком військової реформи сер. 20-х рр. Ліквідація в СРСР у 1938 р. національних військових підрозділів була логічним і послідовним кроком національної політики більшовиків.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. История Государства и права России: учебник для вузов / Под. ред. С.А. Чибиряева - 2002. - С.312. 2. Ленін В.І. Повне зібр. тв. - Т.50. - С.50. 3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.1, оп.13, спр.11, арк.2. 4. Ленін В.І. Повне зібр. тв. - Т.37. - С.224. 5. ЦДАВО України. - Ф.2, оп.1, спр.96, арк.9. 6. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928). - К.: Основи, 1996. - С.86-88; Коммунист. - 1919. - № 62. - 20 мая. 7. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. - М., 1919. - Ст.264. 8. Збірник узаконень і роспоряджень Всеукраїнського Революційного Комітету. - Ч.1. - Харків, 1922. - Ст.6. 9. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. - М., 1919. - Ст.13. 10. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. - М., 1921. - Ст.109. 11. Російський державний військовий архів (далі - РДВА). - Ф.15, оп.2, спр.61, арк.50. 12. Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. Март 1921 года. - М.: Госполитиздат, 1963. - С.614-617. 13. РДВА. - Ф.15, оп.2, спр.124, арк.1. 14. Отчет Народного комиссариата по военным и морским делам за 1922-1923 г. - М., 1925. - С.11. 15. Державний архів Російської Федерації. - Ф.130, оп.3, д.211, л.72. 16. Фрунзе М.В. Избранные произведения. М., 1957. Т.2. С.378. 17. Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 17-25 апреля 1923 года. - М.: Политиздат, 1968. - С.696. 18. РДВА. - Ф.7, оп.1, д.46, л.10. 19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1, оп.20, спр.2220, арк.107. 20. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Сборник документов (1917-1958 гг.). - М., 1958. - С.353.*

МОЗУЛЯКА О. О. (м. Донецьк)

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ВУГЛЕДОБУВНОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ УКРАЇНИ В 1917-1919 РР.

Проблема капіталізації та приватизації сучасної вугледобувної промисловості України висуває перед юристами та економістами актуальне питання щодо врегулювання приватних відносин у цій галузі. На наш погляд, у разі порушення цього процесу перед регіоном автоматично постають не лише правові та економічні, а й національні та політичні проблеми, адже Донбас завжди виділявся власною багатонаціональністю, крім того як прикордонний регіон він входить в сферу економічних інтересів і найближчих сусідніх країн.

Яскравим прикладом виникнення національних суперечок на ґрунті приватновласницьких відносин та пошуку шляхів розв'язання проблем в управлінні вугледобувною промисловістю є період українського державотворення 1917-1920 рр., оскільки саме в цей час національні та політичні суперечності зводили нанівець всі намагання налагодження промислового випуску продукції на підприємствах важкої промисловості Донбасу. Саме тому шляхи правового та політичного розв'язання конфліктних ситуацій і є тим цінним національним досвідом, який необхідно вивчати та залучати до складання перспективних програм розвитку найважливіших галузей промисловості України.

Передумовою створення національної напруженості у питаннях управління вугледобувною промисловістю стала потужна капіталізація вугледобувної промисловості Донбасу під час промислового піднесення кінця XIX ст. Цей процес був безпосередньо пов'язаний із державною політикою протекціонізму, яка набула таких масштабів, що, наприклад, 1/11 всього рухомого майна Бельгії було ввезено в Росію. Цей факт є скоріше виключенням, проте слід враховувати те, що бельгійське законодавство надавало більше прав фінансовим установам, і цим часто користувались іноземні фінансисти, насамперед французи.

З метою розвитку вугледобувної промисловості урядом було прийнято низку нормативних актів, якими встановлювався пільговий режим у митній та тарифній сферах. Вітчизняний вугільний ринок захищався від імпортованого вугілля митом, яке збільшувалось у разі конкурування іноземного палива з місцевим. Вугільна продукція перевозилася за пільговими залізничними тарифами, окремі підприємства підтримувались за рахунок державних замовлень, а стабільність законодавства та державної політики приваблювала інвесторів.

Не останню роль у відокремленні вугільної промисловості з гірничозаводської зіграло утворення з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії

– організації, яка мала безпосередні зв'язки з урядовими органами. Конкурентна боротьба з вітчизняними гірничопромисловцями призвела до утворення монополії з реалізації донецького вугілля "Продвугілля", проте захист державних інтересів та антимонопольна політика призвели до виникнення нового організаційного оформлення – державної монополії, яка централізувала питання розподілу продукції одній установі [1].

Отже, більшість підприємств вугільної промисловості Донбасу перебували у власності іноземних підприємців (насамперед, французів та бельгійців), а решта – у приватних руках. Причому кількісне відношення іноземного та вітчизняного капіталу протягом 1917 р. дуже важко визначити, оскільки більшість із товариств, що діяли на території Донбасу, формувались як "анонімні" акціонерні або пайові товариства, що постійно переходили з рук у руки. Тому такі дослідники цих питань, як Д. І. Шполянський, П. В. Волобуєв [2], схиляються до думки, що іноземний капітал у кам'яновугільній промисловості напередодні війни мав складати 60%, в антрацитовій – 20 % [3].

Твердити ж про українізацію вугледобувної промисловості до 1917 р., на нашу думку, можна лише у розуміння, що більшість Донецького басейну територіально входила до українських земель. Зацікавленість Російської імперії у розвитку цього регіону завжди підкреслювалась, зокрема, наданням Донбасу статусу регіону Росії. Офіційне визначення української гірничої промисловості як "Промисловості Півдня Росії" в той час, коли паралельно існувала "Промисловість Царства Польського", говорить само за себе.

З початком революційних змін на сцену політичної боротьби, крім революційних сил, вийшли національні течії, які намагалися насамперед захистити власні економічні інтереси. В 1917 р. у Донецькому басейні складалося незвичайне становище: фактично у невеликий за часом період у цьому регіоні утворилося багатовладдя – на нього поширювалася влада Тимчасового уряду, проте новоутворена Українська Народна Республіка теж мала тут обґрунтовані інтереси. Пізніше права на Донбас заявила Донецько-Криворізька республіка, на його частину – Донська республіка. Крім того, промисловість залишалась відносно молодою, із великою кількістю робітників, які не перебували під впливом консервативних традицій, на відміну від інших старих промислових центрів Російської імперії.

Таким чином, у період з лютого 1917 р. по січень 1918 р. на Донбас в повному обсязі не поширювалась влада жодної держави. Законодавство Російської імперії не було скасовано, формально мали юридичну силу постанови Тимчасового уряду, проте були підстави для визнання чинними і розпоряджень Української Центральної Ради, хоча більшість із них не виконувалася. Утворений у липні 1917 р. "Монотоп" зайняв нейтральну позицію відносно всіх змін у політичному житті регіону. У подальшому він виявить готовність співпрацювати з будь-якими урядовими органами з метою захисту приватних інтересів у промисловості, тому можна вважати, що остаточним його завданням було забезпечення виробничої спроможності Донбасу, неприпущення падіння обсягу видобутку вугілля [4]. Водночас,

дослідники вказують на політичну боротьбу, що велася промисловцями південної промисловості за місця в Тимчасовому уряді, тобто метою забезпечення належного рівня виробництва Донбас тиснув на новообраних міністрів [5].

Водночас, слід зауважити, що уряд Центральної Ради не мав ніякого впливу на вугільний Донбас. Про це свідчать і архівні дані: так, перший контакт особоуповноваженого УНР професора Ганицького з керівництвом державної вугільної монополії "Монотоп" відбувся лише 2 грудня 1917 р. Пропозиція уряду щодо відносин з керівництвом "Монотопу" та введення до Ради "Монотопу" уповноваженого Центральної Ради з наглядними функціями не знайшла підтримки у підприємців, які ототожнювали себе, насамперед, з російськими установами. Водночас українському уряду була запропонована співпраця на ділових засадах, проте категорично була заперечена можливість будь-якої звітності перед крайовою організацією до розв'язання цього питання на Всеросійському паливному з'їзді [6].

Зовсім іншим чином були побудовані відносини між державними монопольними установами та більшовиками. На цьому ж засіданні доповідалося, що у Петрограді відбулися спроби арештів керівників "Осотопу" комісарами зі Смольного, що було засуджене присутніми. Однак з огляду на тяжке фінансове становище монополії її керівництво було змушене звернутися до Петрограда за фінансовою та організаційною підтримкою у розумінні гарантування особистої недоторканності персоналу та робітників рудоуправлінь [7]. Стосовно фінансової підтримки "Монотоп" отримав приблизно 10% витребуваної суми, що дозволило йому провести розрахунки з постачальниками вугілля у неповному обсязі. На організаційну підтримку "Монотоп" навіть не міг розраховувати, бо постійні реквізиції палива для залізниць, населення та вимоги робітничих організацій і військових властей щодо відвантаження палива тим або іншим споживачам поза планом призводили до того, що рудники закривалися [8].

У січні 1918 р. становище у Донбасі погіршилося ще більше. З одного боку, розпочався наступ Червоної гвардії, з другого – активізація місцевих робітничих організацій, які вводили на підприємствах робітничий контроль та паралізовували роботу рудників. Прямі заборони з боку робітничих організацій на відвантаження палива призвели до того, що "Монотоп" тимчасово був вимушений припинити роботу [9].

Під час встановлення більшовиками контролю в Донбасі більшість організацій Тимчасового уряду, а також союзи гірничопромисловців були оголошені поза законом та припинили роботу. Повсюди відбувалося секвестрування та націоналізація рудників. Відбулись і закономірна реорганізація органів управління вугледобувною промисловістю [10]. Проте більшовики не стали відмовлятися від готової схеми монопольного продажу палива, тому "Монотоп" був залишений, а Рада "Монотопу" підпорядкована обласній Раді народного господарства [11].

Новий етап у діяльності української вугільної промисловості почався після підписання Брестської мирної угоди та прийняття союзниками рішення

про введення на українську територію австро-угорських та німецьких військ. 25 березня 1918 р. між Німеччиною та Австро-Угорщиною була укладена військова конвенція щодо розмежування кордонів окупації, де окремо зазначалося, що вугільний та рудничний райони на Катеринославщині підлягали спільному управлінню та використанню у рівних пропорціях. Комісія зі спеціалістів, яка була утворена на паритетних засадах, мала установити стосовно цього окреме погодження. Розподіл кам'яного вугілля після задоволення потреб залізниці, торговельного флоту на Чорному морі та військових кораблів, інтересів Туреччини, здійснювався центральним залізничним управлінням у Києві, яке співпрацювало із Чорноморським управлінням у Браїлі. Начальником управління у Києві був німець, його заступником – австрійський офіцер військово-залізничного правління [12].

Ще більший вплив на вугільну промисловість мала наступна денаціоналізація, яка відбувалася після квітневого гетьманського перевороту. Під тиском союзників уряд Скоропадського був вимушений повертати націоналізовані рудники та підприємства їх попереднім власникам. Так, Австрійський вугільний штаб неодноразово наголошував на тому, що на адресу союзного командування українська сторона повинна надсилати відомості стосовно державної належності капіталів того або іншого товариства (більшість капіталів Донбасу належали Франції, з якою Німеччина перебувала у стані війни). Австрійське командування до повної денаціоналізації рудників брало на себе керування діяльністю вугільними рудниками. Водночас, офіційна позиція Міністерства торгівлі та промисловості полягала у найшвидшому відновленні діяльності промисловості України, для чого вона підтримувалась кредитами на вигідних умовах та державними замовленнями [13].

Прийняття у червні 1918 р. "Положення про легалізацію діяльності в Українській державі акціонерних товариств та пайових товариств іноземних товариств та паїв, а також товариств, діяльність яких допущена з дозволу Російського уряду" зменшило гостроту питання денаціоналізації, проте викликало багато суперечностей стосовно компенсації підприємцям завданих збитків. Український уряд відстоював позицію визнання боргів "Монотопу" спочатку лише за квітень-травень 1918 р., а за січень-березень 1918 р. – після з'ясовування питання щодо постачання палива Росії, однак пізніше уряд погодився сплатити всі борги вугільній промисловості з жовтня 1917 р. [14].

Таким чином, значний вплив на загальну промислову політику України мали міжнародні стосунки. Так, за "Брестським мировим договором 9 лютого 1918 р.", що був укладений між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, сторони зобов'язувалися налагодити господарські відносини з метою встановлення до 31 липня 1918 р. взаємообміну надлишками сільськогосподарських та промислових товарів. Їх кількість та вид визначалися спільною комісією, яка утворювалась із представників обох сторін негайно після підписання договору. Торговельні відносини з Німеччиною до моменту укладання загальної торговельної угоди відбувалися

на умовах російсько-німецького договору про торгівлю та мореплавство 1894–1904 рр. з певними змінами [15].

За цим же договором торговельні відносини між УНР та Австро-Угорщиною підпорядковувалися умовам, визначеним у постановах російсько-австрійсько-угорського договору про торгівлю та мореплавство 15 лютого 1906 р. Зміни, які були відтворені у Брестському договорі, майже повторювали попередній розділ (німецька частина). Відносини між Туреччиною та Болгарією і УНР повинні були врегульовуватися до укладання остаточного торговельного договору "по праву найбільш упривелійованого народу". Також окремо було зазначено, що ні Австро-Угорщина, ні Німеччина не висуватимуть ніяких претензій до полегшень, які УНР надасть якомусь іншому краю, що перебуває з нею в митних зв'язках та межує з нею безпосередньо або через інший край. Аналогічне право за цими державами визнавала й українська сторона [16].

Передбачена Брестським мирним договором комісія почала працювати в Києві 25 березня 1918 р. За час її роботи було укладено кілька договорів, згідно з якими з України до союзницьких держав вивозилися продовольчі товари, сировина, худоба, а до України ввозилися готові товари та сільськогосподарські машини. Умови виконання договорів для України були принизливими. Лише відносно українських вимог щодо кам'яного вугілля союзники пішли назустріч її потребам. 19 квітня була підписана угода: Німеччина зобов'язалася доставити до 31 липня 1918 р. 315 000 тонн вугілля, тобто 105 000 тонн щомісяця. З цього числа 60% мало бути поставлено залізницею, 40% – водою. Загальну суму поставки вугілля мали поділити між собою Німеччина та Австро-Угорщина [17].

Особлива підкомісія 21 квітня 1918 р. установила загальні умови постачання краму та принципи обрахунку цін на нього. Уряд заявив, що весь крам поділявся на дві категорії: монопольний та вільного продажу. Монопольний крам уряд замовляв, приймав та оплачував; крам для вільного продажу постачався за рахунок приватних фірм. Паливо було проголошено монополізованим, а ціна на нього визначалася або у самому договорі, або за окремими угодами, які невдовзі мали бути укладені за кордоном українськими фахівцями. Наприкінці всі договори й погодження між сторонами були прийняті головною комісією та увійшли в загальний "Господарський Договір між Українською Народною Республікою та Німеччиною й Австро-Угорщиною", який був підписаний 23 квітня 1918 р. в Києві [18].

Укладаючи договори з державами-союзницями, Україна керувалася, насамперед політичною необхідністю, але уряд дбав і про відродження та розвиток внутрішнього виробництва. Українська промисловість перебувала в зруйнованому стані, тому Міністерству продовольчих справ у травні 1918 р. було асигновано 25 млн крб. на відновлення сільськогосподарського машинобудування через видачу авансів на закупівлю вугілля і металів заводам, які виготовляли сільськогосподарські машини. Крім того, вугілля закуповувалося переважно в українських підприємствах, що дозволяло

вугільній промисловості отримати додаткові державні замовлення, приховані від урядів економічних союзників, надто заінтересованих у виконанні Україною продуктових зобов'язань [19].

Загалом за часів Скоропадського великих відступів від політики економічних відносин із союзниками не було. Однак особливе територіальне положення Донецького вугільного басейну, в якому зосереджувалася вугледобувна промисловість, вимагало від уряду налагодження додаткових економічних стосунків із сусідніми державами. Контроль у Донбасі був встановлений за допомогою німців та австрійців. Однак територіально він був поділений на дві частини, одна з яких містилася у межах новоутвореної республіки – Всевеликого Війська Донського (з нею Україна формально перебувала у стані війни, бо на той час Перша світова війна ще була у розпалі, а Донська республіка (інша, більш офіційна назва цього утворення) відносила себе до союзників Антанти).

Отже влітку 1918 р. український уряд почав переговори з донським урядом Краснова відносно Донецького басейну [20]. Першим кроком у цьому напрямі стало підписання торговельної угоди України з Доном, згідно з яким представники урядів двох країн погодилися щодо розмежування території Донецької округи: кордони були визначені колишньою адміністративною межею, яка розділяла Україну та Область війська Донського – по Катеринославській, Харківській і Воронезькій губерніях, причому Маріуполь залишався в Україні з певною частиною площі. У подальшому сторони зобов'язалися укласти окремі особливі угоди щодо інших питань, серед яких – товарообмін та створення змішаних комісій з проблем Донецького басейну, а також збереження господарської цілісності цього басейну. Кожна із сторін зобов'язувалася вжити заходів, щоб забезпечувати промисловість і населення регіону без огляду на державну належність території тими матеріалами та продуктами, які виготовлялися переважно Україною або Доном (або легше діставалися з-за кордону). Донська республіка забезпечувала Донбас харчами та мастилами, Україна – лісом, металевими виробами та вибухівкою [21].

Виникла необхідність і в утворенні єдиного органу з метою спільного урядового управління вугільною промисловістю Донбасу. У найкоротший строк, який був потрібен для розподілу палива на жовтень 1918 р., утворювалась Доно-Українська комісія у справах Донецького палива. Вона складалася з 3 представників уряду від кожної сторони, а також 2 представників Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії та була розташована у Харкові. Ця комісія мала постійний характер і повинна була узгоджувати загальні питання видобутку, розподілу, торгівлі, споживання та перевезення донецького мінерального палива – вугілля в інтересах співпраці. Взагалі вона мала розглядати не тільки справи поділу вугілля між Доном, Україною та іншими державами, а й питання загального характеру стосовно умов видобутку, торгівлі й перевезення палива. Також вона спостерігала за виконанням нарядів на вивезення донецького палива відповідно до періодичних відомостей, що повідомлялися Харківським та Ростовським гірничозаводськими комітетами. Спірні питання, що виникали між

державами, вирішувалися безпосередньо зносинами обох урядів. Голова комісії та його заступник обиралися з числа представників обох урядів таким чином, щоб один із них обов'язково був представником України [22].

За півтора місяця державні органи повинні були подати у Доно-Українську комісію свої пропозиції щодо розміру видобутку вугілля, виробництва коксу та брикетів. Після цього комісія повідомляла державні органи Української держави та Донської республіки про розподіл вугілля, антрациту, коксу і брикетів між обома державами, а також певну кількість донецького палива, яку можна відвантажити іноземним споживачам, причому до потреб Донської республіки включались вимоги Північного Кавказу. На підставі загального розподілу палива урядові органи здійснювали розподіл своєї частини палива між підвідомчими споживачами, складаючи на кожного картку із відомостями про рід палива, його кількість, а у разі необхідності – і назви рудника. Ці картки доставлялись у Харківський комітет з Донецького палива [23].

Вже 18 вересня 1918 р. в Києві був підписаний "Договор о совместном урегулировании вопросов, касающихся Донецкого бассейна". Пізніше згідно зі статтею 3 договору було укладено "Приложение о порядке добычи донецкого топлива, о порядке составления нарядов на его перевозку и о порядке рассмотрения общих вопросов, касающихся Донецкого бассейна". Угоди були дійсними протягом року з моменту їх підписання (як було вказано у договорі, не довше трьох місяців після укладання загального миру між державами). Крім того, угода містила порядок організації відповідного органу управління [24].

Україна також намагалася налагодити торгівлю з іншими сусідніми державами (Росією, Кубанню, Грузією, Білорусією). На відміну від інших країн, процес укладання торговельних угод з Радянською Росією не був завершений, проте під час ведення мирних переговорів на одному із засідань змішаної комісії при делегації у справі обміну товарами між Україною та Радянською Росією представники України заявили, що з України можуть бути вивезені до Росії деякі товари, серед яких 2 000 000 пудів кам'яного вугілля та 2 000 000 пудів коксу. Товарообмін з Росією налагоджувався дуже повільно, так само як і з Бессарабією. Водночас, не зважаючи на національні українські інтереси, Німеччина та Австро-Угорщина застерігали уряд щодо неузгодженого з ними процесу укладання торгівельних угод з Росією [25].

Влада ж Директорії УНР фактично не поширювалась на регіон, де концентрувалась вугільна промисловість (розпочалася збройна боротьба між загонами Червоної армії та українськими збройними силами), в Донбасі відбувалися постійні сутички між загонами Росії, України, денікінських, добровольчих та сил Антанти, а безпосередньо на території діяли організації повстанців-партизанів (отамани Махно, Зелений). Захоплення Денікіним Донбасу ніяким чином не змінило цю ситуацію, бо відомим було ставлення до України та українського як денікінців, так і їхніх союзників. Зокрема, Донбас був визнаний зоною впливу Франції, де зосереджувались переважно французькі та бельгійські капітали. Політичні та торговельні стосунки

України з Німеччиною – ворогом Франції змусили французький уряд з підозрою ставитися до українців, що вилилося у безперешкодне панування в Донбасі денікінців. З 1920 р. промисловість повністю перейшла до рук більшовиків і була ними націоналізована.

Таким чином, дослідження проблем національного управління вугледобувною промисловістю свідчить про те, що вона як галузь із складними економічними зв'язками має можливість ефективно працювати лише за умови політичної та законодавчої стабільності. Більш детальне дослідження цих проблем вказує на те, що найбільших темпів відновлення промисловості в Донбасі було досягнуто саме в період спільної діяльності українського та донського урядів, найбільшого занепаду промисловість зазнавала в періоди націоналізації та денаціоналізації. На нашу думку, не враховувати це при розроблені планів реформування відносин в паливній промисловості неможливо. Адже дослідження подальшого розвитку вугільної промисловості свідчить, що робота вугледобувної промисловості не в останню чергу залежить від послідовної та стабільної урядової політики, належного рівня фінансування та відповідності розвитку вугледобувної промисловості національним та загальнодержавним інтересам.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Мозуляка О.О. Історичний досвід становлення та розвитку законодавства про вугледобувну промисловість в Україні (XVIII-XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К.: Інс-т держ. та права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. – 16 с. 2. Шполянский Д.И. Монополии угольно–металлургической промышленности Юга России в начале XX в. – М.: АН СССР, 1953. – 146 с.; Волобуєв П.В. Из истории синдиката «Продуголь» // Исторические записки. – 1958. – Т.58. – С. 107–144. 3. Шполянский Д.И. Указ. соч. – С.115, 134. 4. Мозуляка О.О. Органи державного монопольного управління вугільною промисловістю України: формування та розвиток // Право України. – 2002 – № 7. 5. Волобуев П.В. Монополистическая буржуазия и Временное правительство // Монополии и иностранный капитал в России. – М.;Л.: Изд–во АН СССР, 1962. – Вып. 4. – С. 240–273. 6. Державний архів Донецької області. Ф. 306, оп. 1, спр. 2, арк. 14, 15. 7. Там само. – Спр. 2, арк. 18. 8. Там само. – Арк. 231. 9. Там само. – Арк. 21. 10. Там само. – Спр. 32, арк. 1, 2. 11. Там само. – Арк. 14. 12. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська держава 1918 р. – Нью–Йорк: Булава, 1954. – Т.2.– С. 232-234. 13. ДАДО. Ф. 305, оп. 1, спр. 17, арк. 11. 14. Там само. – Арк. 3, 4, 5. 15. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – Т.1. – С. 423–430. 16. Там само. 17. Там само. – Т.2. – С. 294–295. 18. Там само. – Т.1. – С. 423–430. 19. ДАДО. Ф. 306, оп. 1, спр. 32, арк. 55, 57. 20. Та само. – Ф. 305, оп.1, спр. 1, арк. 61; Ф. 306, оп. 1, спр. 14, арк. 61. 21. Дорошенко Д.І. Указ праця. – Т.2. – С. XLI–XLII. 22. Дорошенко Д. І. Указ. праця. – Т.2. – С. XLI–XLVI. 23. ДАДО. Ф. 305, оп. 1, спр. 1, арк. 60. 24. Дорошенко Д.І. Указ праця. – Т.2. – С. XLII–XLIV. 25. Там само. – С. 302–303.*

ТУРЧЕНКО Г. Ф. (м. Запоріжжя)

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ДЕНІКІНЩИНИ

Південь України, залишаючись в 1917–1920 рр. важливим ареалом Української революції, в той же час був стратегічним регіоном російської громадянської війни. В даній статті здійснюється спроба проаналізувати вплив адміністративно-територіальних змін, що відбувалися в південноукраїнському регіоні в період денікінщини на загальний процес інтеграції Півдня України в єдиний загальноукраїнський масив. Це питання до сьогодні не стало предметом спеціального наукового дослідження.

Політична програма російської білогвардійської контрреволюції – офіцерства і політиків, що не визнали більшовицьку Раду Народних Комісарів, з самого початку містила тезу про відновлення територіальної єдності Російської держави. Один із засновників Добровольчої армії генерал Л. Корнілов заявив, що очолювана ним сила буде добиватися збереження державної єдності Росії. З поглибленням громадянської війни питання територіального устрою у політичній програмі Добровольчої армії – Збройних сил Півдня Росії змін не зазнавало. Навіть за умов фронтальних поразок та загального відступу білогвардійських сил на південь наприкінці 1919 р., положення про "Єдину, Велику, Неподільну Росію" не було відкинуто. Червоною ниткою пройшло воно через наказ генерала А. Денікіна від 27 грудня 1919 р. Особливій нараді про напрямки діяльності з метою надання "їй більшої політичної визначеності" [1.-С.248; 2.-С.156]. Максимум, на що могли розраховувати новопосталі державні утворення, це – "обласна автономія і широке місцеве самоврядування". Якщо територіальна цілісність майбутньої Російської держави визначалася білогвардійським офіцерством безумовно, то вирішення питання про форму майбутнього державного устрою відкладалося до скликання Всеросійських установчих зборів.

Історики пробували пояснити цю позицію А. Денікіна політичним консерватизмом білогвардійців і відсутністю достатніх легітимних повноважень у Головного командування Збройних сил Півдня Росії. Твердо відстоювана А. Денікіним позиція "не визнання наперед" та "ухиляння" від декларативного проголошення принципів майбутнього державного устрою дозволяла зберігати офіцерський корпус у відносній цілісності. В результаті відкладення "на потім" питання про принципи майбутнього державного будівництва обмежувалося коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Основним програмним документом, що декларував ставлення головного командування Збройних сил Півдня Росії до України, є відозва генерала А. Денікіна "До населення Малоросії", що була оприлюднена 12 серпня (25 серпня за новим стилем) 1919 р. Через весь документ червоною рискою

проходить свідоме ігнорування автором політично і юридично впровадженої назви "Україна". Звернення, підготовлене за допомогою одного із засновників партії кадетів, члена Центрального комітету проф. Новгородцева, залишало "Малоросію" органічною частиною Великоросії, а населення краю оголошувалося "малоросійською віткою російського народу" [2.-С.157].

Назва "Малоросія" була загальноприйнятою серед командування Збройними силами Півдня Росії. Зокрема, Головноначальствуючий Катеринославської, Харківської, Курської та Полтавської губерній генерал В. Май-Маєвський та інші генерали вживали щодо України лише цю назву. Розуміння назви "Малоросія" в загальних рисах розкрито в брошурі Савенка "Украинцы или Малороссы? Национальное самоопределение населения Южной России", опублікованій у 1919 р. Призначення брошури полягало у ідеологічному забезпеченні бойових дій добровольців в Україні. Вона повинна була переконати громадську думку у відсутності будь-яких підстав для політичної самостійності українського народу. На думку автора (українця за походженням, який називав себе "малоросом"), термін "українці" вживається не в національному, а в провінційно-територіальному смислі.

Українські визвольні змагання в очах командування Збройних сил Півдня Росії не були природним виявом прагнення українського народу до створення власної держави. Вважалося, що український народ ("малороси") був підбурений до визвольної боротьби штучно. "Сценарій" української революції був розроблений за кордоном – в Німеччині. А. Денікін в "Очерках русской смуты" цитує зарозуміле висловлювання начальника штабу Східного фронту генерала Гофмана: "...В дійсності Україна – це справа моїх рук, а не плід свідомої дії руського народу. Я створив Україну для того, щоб мати можливість заключити мир хоча б з частиною Росії...". Як зазначає А. Денікін, ця "самовпевненість німецького генерала... перебувала у повній відповідності з військово-політичним станом. Германський уряд поспішно визнав незалежність України і правомочність Ради, уряду Голубовича й посольства на конференції нікому не відомих господ Севрюка, Любинського та Левицького, що мали по суті такий самий легальний титул, як Рада комісарів та її делегати...[3.-С.129-130]. За переконанням А. Денікіна, Україна та її уряд були маріонеткою німців. Під їх повним контролем перебувала і зовнішня політика української держави [3.-С.130-131].

Але назва "Малоросія", "малороси", якими охоче послуговувалися білогвардійці, не поширювалося на територію і населення Півдня України, що визначалися як "Новоросія". В 1919 р. у захопленій денікінцями Одесі кадет М. Могилянський опублікував надрукував брошуру "Прошлое и настоящее Новороссии. (К вопросу о притязаниях Украины на Новороссию)", у якій ще раз виклав погляди місцевих прибічників територіальної автономії на майбутнє Півдня України. Головні висновки автора зводяться до визнання краю досить своєрідним регіоном, який не має відношення до України (Малоросії) і є частиною єдиної Росії. Автор писав: "Населення Новоросії склалося протягом XVIII–XIX століть з різноплемінної колонізації. Зустрівши тут нову степову природу і нові умови праці, воно швидко

пристосувалося і втратило свої національні риси, усвідомлює себе жителями Новоросії і синами єдиної великої Росії". Таким чином, М. Могилянський повторював домінуючу в російському суспільстві точку зору щодо Півдня. Але головне – висновки, які він з цього робив. Майбутнє Півдня Могилянський бачив не в інтеграції Півдня до України, чи повному злитті з етнонаціональним і політичним організмом "єдиної і неподільної" Росії. Це майбутнє він пов'язував з реалізацією ще дореволюційного проекту південноукраїнських кадетів – самоуправління краю у складі Російської держави: "Всі особливості Новоросії – історія, особливе географічне становище, кількість і склад населення, розміри населення і природні багатства краю – дають йому право на провінційну автономію у Великій Росії" [4.-С.34-35].

Особливо рельєфно політика білогвардійців щодо України проявилася в їх підході до адміністративно-територіального устрою південноукраїнських земель. Розробці проектів адміністративно-територіального устрою українських земель багато уваги приділяв Малоросійський відділ підготовчої з національних справ комісії, що функціонувала при уряді. Ця комісія на чолі з В. Шульгіним була створена ще у січні 1919 р. в окупованій французами та білогвардійцями Одесі. В цій комісії діяв також білоруський, бессарабський, великоруський відділи. Існувала також комісія з національного питання народів Кавказу та Закавказзя. До складу малоруського відділу входили діячі крайні правих поглядів – професори Новоросійського університету І. Лінніченко та М. Ляпунов, член Державної думи та співробітник газети "Киевлянин" Савенко, співробітник "Киевлянина" О. Билимович та інші. Головним провідником української політики був В.В. Шульгін, підходи до вирішення українського питання якого базувалися на засадах "істинно-руського" патріотизму [5.-С.240].

Уявлення про проекти щодо місця України взагалі, та південноукраїнських земель зокрема, в загальній схемі устрою Росії, що розроблялися Малоросійським відділом підготовчої з національних справ комісії дає книга співробітника цього відділу професора О. Билимовича. Автор детально проаналізував праці своїх дореволюційних колег з питань економічного районування Російської держави. В обох проектах, підготовлених комісією українські землі йменуються Південною Росією. Ця територія повинна була поділятися на думку автора на три області.

Перший проект передбачав за доцільне такий розподіл: 1) Південно-Західний край або Правобережна Малоросія з центром у м. Києві. До цього краю, крім Київської губернії (але без Радомишльського повіту), включалися Подільська та частина Волинської губернії. Причому Балтський повіт відходив до Одеської губернії. Одночасно Волинська губернія розподілялася на дві – Житомирську з центром у м. Житомирі та Волинську – з центром у м. Рівному. 2) Лівобережна Малоросія з центром у м. Харкові мала складатися з трьох губерній: Харківської, Чернігівської та Полтавської. 3) Новоросія (або Південна степова область) з центром у Одесі мала складатися з Одеської, Херсонської та Катеринославської губерній (до якої приєднувався

Криворізький район з Херсонської губернії), а також дві губернії, створені на основі існуючої Таврійської – Мелітопольська (три континентальні повіти Таврійської) та Таврійська (землі півострова).

Таким чином, південноукраїнські землі мали увійти до складу Новоросійського краю та складатися з п'яти губерній. Обговорювалося, що у разі повернення Бессарабії до Росії вона складатиме окрему губернію й буде прилучена до Новоросії.

Інший варіант мав певні відмінності, хоча і передбачав таку ж кількість областей: 1) Київську або Малоросійську; 2) Одеську або Новоросійську; 3) Харківську або Гірничопромислову. До Київської прилучалась Чернігівська та частина Полтавської губернії, а до Харківської – Катеринославщина та Мелітопольська губернія (тобто три повіти Таврійської). І хоча в одному з звернень головнокомандуючого військами Півдня Росії говорилось, що мета проведення реформи "децентралізація влади шляхом встановлення обласної автономії і широкого місцевого самоврядування", навряд чи ці перекроювання земель могли бути на користь Україні [6.-С.211].

Якщо хоча б поверхово порівняти обидва проекти, то стає зрозумілою їх відмінність. Якщо за першим проектом планувалося об'єднати всі південноукраїнські землі в єдину адміністративну одиницю, то за другим – Південь України мав бути розчленованим між Харківською та Новоросійською областями.

Опис адміністративного устрою на осінь 1919 р., наведений А. Денікіним в "Очерках русской смуты" є близьким до другого проекту. Це яскраво ілюструє уявлення самого А. Денікіна про місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці.

Зазначимо, що всі землі, що безпосередньо підлягали головному командуванню Збройними силами Півдня Росії поділялися на такі адміністративні одиниці: 1) Північно-Кавказька область: Дагестан, Осетія, Інгушетія, Кабарда, Чечня, Ставропольська губернія, південна частина Астраханської і Терська область; 2) Кубань; 3) Чорноморська губернія – на правах області з своїм головноначальствуючим; 4) Дон; 5) Командуючому Донською армією на правах головноначальствуючого була підпорядкована південна частина Воронезької губернії; 6) Командуючому Кавказькою армією на правах головноначальствуючого була підпорядкована частина Саратовської губернії; 7) Харківська область включала в себе Харківську, Катеринославську губернії, частину Курської та Орловської губерній (головноначальствуючим був командуючий Добровольчою армією); 8) до складу Київської області входили частина Київської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній; 9) Новоросійська область включала в себе Херсонську, Таврійську губернії та частину Подільської [3.-С.191].

А. Денікін в "Очерках русской смуты" назвав причини, що спонукали його до змін в адміністративному устрої територій, які підлягали його управлінню. Це – стратегічні умови, випадкові зміни лінії фронту, що не співпадали з адміністративними кордонами, територіальні кордони між фронтами. Все це, на його думку, вимагало відступу від прийнятих схем [3.-С.190]. Безумовно була ще одна причина яку не назвав генерал – це його власні уявлення та переконання щодо місця українських земель у складі єдиної Російської держави. В них чітко проступають великодержавні нотки й відсутність бажання визнати за українським народом права жити у національній самостійній державі.

Отже, коли у вересні 1919 р. територія України виявилась зайнятою військами Денікіна, вона була поділена на три області – Київську, Харківську та Новоросійську. Головноначальствуючим Київської області було призначено генерала Драгомирова, Харківської – В. Май-Маєвського, Новоросійської – М. Шиллінга [8.-С.205].

На чолі областей було поставлено "головноначальствуючих", які мали необмежені права і поширювали свою компетенцію на всі ділянки політичного, громадського, економічного, культурного життя та органи управління, суду, правопорядку та безпеки [9.-С.282]. А території, де безпосередньо відбувалися воєнні дії, підпорядковувалися головному командуванню, й перехід тут влади від напіввійськової до цивільної, тобто до "головноначальствуючих", затягувався [3.-С.191].

Щодо південноукраїнського регіону, то його навіть не було включено до складу єдиної області, він був розчленований між Харківською та Новоросійською областями. Знову повіяло реакційними царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звернути нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Денікінський режим на ділі впроваджував своє бачення місця південноукраїнських земель в нових умовах. Тут проводилась активна антиукраїнська політика. Гоніння на українство проявлялося у всіх сферах життя.

Сам Денікін у своїх численних публіцистичних та мемуарних працях, опублікованих в еміграції, наголошував на тому, що він ніколи не був монархістом; його політичне кредо полягало в придушенні більшовизму і збереженні єдності Росії. Але об'єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, хотіли того керівники білого руху чи ні, а їхні армії робилися серцевиною монархічних сил, і білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією.

Політика білогвардійців в Україні посилювала антиденікінські настрої населення південноукраїнського регіону і викликала опозицію його курсу з боку деяких генералів. Відчуваючи важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі, навіть адмірал О. Колчак – Верховний правитель Росії – бив тривогу у зв'язку з непоступливою лінією А. Денікіна

щодо України. Уряд О. Колчака рекомендував Денікіну проводити більш виважену політику й використовувати С. Петлюру в боротьбі з більшовиками [5.-С.241]. Для цього слід було розпочати з українцями лояльну співпрацю. Він пропонував також встановити з українськими військами демаркаційну лінію по смузі територій, окупованих обома арміями. Однак, до цих рекомендацій Колчака Денікін не прислухався.

Важливість українського чинника у антибільшовицькій боротьбі так і не була визнана Денікіним навіть в 30-х роках, в еміграції. Так, у брошурі "Кто спас советскую власть от гибели" колишній Головнокомандуючий не згадує серед причин поразки Збройних сил Півдня Росії український фактор [2.-С.160; 10]. Піднесення революційних рухів серед українського населення, на його думку, було спричинено німецькою чи більшовицькою пропагандами. Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі.

Таким чином, з встановленням влади Денікіна на Півдні України був поставлений під загрозу процес інтеграції південноукраїнських земель в єдиний український територіальний організм. Відбувалася реставрація всіх політичних принципів з українського питання, що панували в російських політичних та військових колах ще за часів монархічної Росії. Наріжним каменем нової влади на Півдні України стала теза про відновлення "єдиної, великої, неподільної Росії". Максимум на що могли розраховувати українці це – "обласна автономія і широке місцеве самоврядування". Український національний рух у регіоні за доби Української революції в очах командування Збройних сил Півдня Росії не розглядалися як природний вияв прагнення українського народу до розбудови власної держави. Вважалося, що український народ був підбурений до визвольної боротьби штучно, а сценарій української революції був розроблений за кордоном – в Німеччині.

Такі ідейні постулати підготували ґрунт для активної антиукраїнської політики на Півдні України. Гоніння на українство розпочалися в усіх сферах життя. В деклараціях і наказах Денікіна не було навіть згадки про будь-які автономні права України. Саму назву "Україна" урядово було заборонено. На зміну їй знову прийшла "Малоросія". В ході адміністративно-територіальної реформи, проведеної на територіях, що перебували під владою генерала Денікіна, землі південноукраїнського регіону навіть не були включені до складу єдиної області й підлягали розчленуванню між Харківською та Новоросійською областями. На правах області створювалася окрема Чорноморська губернія. А назва "Новоросійська область" сама говорить за себе: південноукраїнські землі як "Новоросія" знову проголошувався лише частиною "Великоросії". Це яскраво ілюструє погляди самого А. Денікіна на місце південноукраїнських земель у складі Російської держави – рядові губернії у складі типових адміністративних одиниць – областей, що складають єдиний державний російський організм. Таким чином, новий адміністративний поділ мав на меті розчленування українських земель за новим районуванням без натяку на врахування бодай якої самостійності України як держави, де проживають українці. Знову повіяло реакційними

царськими порядками, що закреслювали всі надбання Української революції в регіоні. Ці дії мали звернути нанівець процес інтеграції південноукраїнського регіону в єдиний український національний масив.

Недооцінка Денікіним національного питання на Півдні України спричинила фатальні наслідки для долі білогвардійського руху взагалі. Об'єктивно ідеї єдності і неподільності Росії були суголосними з ідеями монархічної Росії чи, принаймні, не суперечили їм. Тому, білогвардійська армія перетворювалася на серцевину монархічних сил, а білогвардійський рух у суспільно-політичному контексті ототожнювався із старою дореволюційною Росією. Така антиукраїнська політика обмежувала коло потенційних союзників добровольців у антибільшовицькій боротьбі.

Недалекоглядна політика генерала Денікіна в Україні викликала критику з боку інших білих генералів. Поразки на фронті змушували командування Збройних сил Півдня Росії переглядати деякі політичні принципи. Генерал Денікін погодився на утворення органу з законодавчими функціями. Відносно України змін фактично не сталося. Це було величезною помилкою генерала Денікіна, яку від до речі так і не визнав до кінця свого життя.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Организация власти на юге России в период гражданской войны // Архив русской революции. – Т. 4. – М., 1991. 2. Крупина В.О. Українська революція в оцінці командування Збройних сил Півдня Росії (лютий 1919 – березень 1920 рр.) // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Випуск 6. – К., 2002. 3. Деникин А.И. Очерки русской смуты. -- М., 1991. 4. Могилянский М. Прошлое и настоящее Новороссии (К вопросу о притязаниях Украину на Новороссию). – Одесса, 1919. 5. Кин Д. Деникинщина. – Л., (Б. г.). 6. Билимович А. Деление Южной России. – Екатеринодар, 1919. 7. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний устрій українських земель: історія, проекти, реальність (XIX –початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., 2003. 8. Супруненко М.І. Національний гніт і нищення української культури в часи денікінщини // Наукові записки Академії Наук УРСР. Інститут історії та археології. – Кн. II. -- К., 1946. 9. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. 10. Деникин А., фон Лампе А.А. Трагедия Белой армии. – М., 1991.*

ПРОХОРЧИК М. В. (м. Сімферополь)

ЮРИДИЧНА ШКОЛА В КРИМУ (1918 – 1921 РР.)

Перші засади для формування юридичної школи в Криму сягають першої чверті XX століття. Саме тоді, протягом 1918 – 1920 рр., на півострові діяли юридичний факультет в м. Сімферополі, Севастопольський юридичний інститут, юридичний факультет Боспорського університету в м. Керчі, організаційно підпорядкований Таврійському університету [1, с.21].

Визначна роль в організації юридичної освіти Таврійської губернії належить Соломону Криму – відомому державному і громадському діячу Росії, члену Державної Ради і Державної Думи Російської імперії. В Криму він очолював губернську земську управу, був головою Кримського крайового уряду з листопада 1918 р. по квітень 1919 р. В радянські часи С.Крим та його діяльність оцінювалися негативно. Але вивчені і проаналізовані архівні матеріали, спогади сучасників С.Крима свідчать, що це була високоосвічена людина, вчений агроном, ініціатор і фактичний засновник Таврійського університету.

Ще у 1916 р. він з групою однодумців підготував законопроект про відкриття університету в Криму. В грудні 1917 р. земські збори Таврійської губернії розглянули пропозиції С.Крима про підготовчі заходи по відкриттю університету в м. Сімферополі, але подальші політичні події затримали на певний час відкриття університету.

30 серпня 1918 р. уряд генерала Сулькевича прийняв постанову і спеціальне "Положення про Таврійський університет". Мова в них йшлася про відкриття в м Сімферополі університету у складі історико-філологічного, фізико-математичного, агрономічного, медичного і юридичного факультетів.

14 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Таврійського університету. Головою Попечительської Ради було обрано С.Крима.

Крайовий уряд затвердив штатний розпис Таврійського університету у складі 60 ординарних і 30 екстраординарних професорів, 49 доцентів, 5 лекторів з іноземних мов, 49 старших і 35 молодших асистентів кафедр, 10 асистентів клінік та 18 інших спеціалістів.

На юридичному факультеті було затверджено 19 ставок професорів, 8 доцентів і 2 асистенти. Посад лаборантів не було, їх обов'язки виконували молодші асистенти [2, с. 45-46].

Першим деканом юридичного факультету було призначено професора фінансового права П.П.Гензеля. Потім його змінив професор державного права А.І. Єлістратов. З 1920 р. деканом факультету став професор римського права С.Є.Сабінін. Незважаючи на політичні події і стислий термін юридичний факультет був укомплектований відомими професорами з різних галузей права.

З перших днів створення факультету тут працював професор М.О.Гредингер. Він викладав декілька юридичних дисциплін. Зокрема, досить популярними серед студентів були його лекції з проблем цивільного права та конфліктного права. Вперше в університеті М.О.Гредингер розробив

новий навчальний предмет енциклопедію права, який викладався на старших курсах факультету.

Професор А.А.Алексєєв викладав загальну теорію держави, вчення про право, євразійські рухи. Філософію права на факультеті викладав доктор юридичних наук, професор П.І.Новгородцев.

М.І.Полінко, доктор державного права, професор, викладав конституційне право та теорію держави і права.

О.А.Раєвський, магістр публічного права, професор, викладав державне право зарубіжних країн.

Професор В.М.Гордон викладав низку теоретичних та прикладних юридичних дисциплін.

Професор С.Є.Сабінін викладав цивільне право та історію цивільного права [2, с.95].

Ф.В.Тарановський професор, академік Української академії наук викладав історію права зарубіжних країн [2, с.109]

М.А.Штромберг доктор економічних наук, професор викладав економічні навчальні дисципліни [2, с.128].

Нажаль точно встановити чисельність студентів юридичного факультету неможливо. Судячи з описів особистих справ, можна вважати, що їх було приблизно 950.

В грудні 1918 р. завершився перший етап формування кафедр юридичного факультету. 25 лютого 1919 р. вчена рада університету прийняла рішення про створення економічного відділення на юридичному факультеті. Додатково на факультет було залучені професори, доценти та старші викладачі для підготовки фахівців з фінансів, торгівлі, промислового виробництва та консульської служби.

Навчальний план економічного відділення юридичного факультету передбачав три блоки фундаментальних та професійно орієнтованих дисциплін. На перших курсах 40% навчального часу відводилося студентам на вивчення економічних дисциплін. Третина часу відводилася на вивчення галузей права: державного, цивільного, торгівельного, морського, консульського, адміністративного, міжнародного, кримінального. З четвертого курсу передбачалася спеціалізація з трьох спеціальностей: східно-консульська служба, адміністративно-фінансова служба і східна торгівля [2, с.42-43].

Навчальний рік складався з трьох семестрів. Канікули для студентів відводилися з 15 липня по 15 серпня. На юридичний факультет мали право вступати не тільки випускники класичних гімназій, а і реальних і комерційних училищ. Навчання було платним.

Для надання допомоги університету і зокрема юридичному факультету в липні 1918 р. було створено Попечительську Раду на чолі з С.Кримом, який енергійно взявся за надання матеріально-технічної допомоги університету і зокрема юридичному факультету.

Рада створила спеціальну комісію з питань житла для викладачів і студентів. Всі питання про влаштування студенток взяв на себе Сімферопольський жіночий клуб [3, .40-41].

Але нажаль більшість запланованих заходів по розбудові юридичного факультету, як центру підготовки юристів для південного регіону, були нереалізовані через політичну ситуацію, яка склалася на півострові протягом 1918 – 1920 рр., а саме через постійну зміну політичних режимів.

Так, уряди С.Крима і М.А.Сулькевича не втручалися життя університету. Д.А.Денікін взяв університет під свій контроль і 8 серпня 1919 р. «Спеціальна нарада» затвердила постанову про створення Таврійського університету [2, с.53].

Але Радянська влада ставилася до університету вороже. 6 травня 1919 р. Рада Народних Комісарів Кримської АРСР прийняла декларацію «Про створення єдиної трудової школи». Наслідком розпочатої «пролетаризації» висшої школи стало закриття в Таврійському університеті юридичного факультету. В травні 1919 р. його професора започаткували у м. Севастополі Соціально-юридичний інститут [2,с.51].

Після повалення Радянської влади у червні 1919 р. юридичний факультет було на деякий час відновлено. За ініціативою професорів факультету у м. Керчі було створено Боспорський університет.

28 листопада 1920 р., після остаточної перемоги Радянської влади, було розпочате радянське реформування Таврійського університету з перетворенням гуманітарних факультетів: історико-філологічного - у словесний, юридичного - суспільних наук.

Було заборонено викладання студентам римського права та теоретичних і галузевих наук. 23 грудня 1920 р. факультет суспільних наук було ліквідовано у м. Севастополі и Керчі. А у січні 1921 р. вже у самому Таврійському університеті остаточно були ліквідовані історико-філологічний і юридичний факультети [4]. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету и філій Таврійського університету було частково репресовано. Деякі викладачі університету емігрували в Прагу і Белград, де створили відповідно юридичний факультет Руського (вільного) народного університету і Руський науковий інститут.

Таким чином, юридичний факультет проіснував тільки два з половиною роки. Він не встиг дати жодного випуску спеціалістів, мав тільки три курси, як і інші факультети університету. Але він відіграв велику роль в становленні і розвитку юридичної школи в Криму.

ЛІТЕРАТУРА: *1.Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи. Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. За ред. Тимощука О.В. – м. Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. 2.Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918 -1993). – Симферополь. – 1993. 3.Маркевич А.И. Краткий исторический почерк возникновения Таврического университета / Известия Таврического университета. – Кн.1. – Симферополь. – 1920. 4.ЦДАРК, ф.Р. – 1024, оп. 1, спр.10, арк. 205.*

ВЕЛІГОДСЬКИЙ Д. В. (м. Сімферополь)

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 РР.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Джерельну базу з питання державних утворень в Криму наприкінці 1918 – 1920 рр. складають опубліковані та архівні документальні матеріали. За принципом походження та цільового призначення опубліковані джерела розподіляються на такі групи:

1) законодавчі акти вищих органів влади; 2) тематичні збірники документів і матеріалів; 3) періодична преса; 4) наративні джерела – спогади та щоденники сучасників подій 1918-1920 рр.

Серед опублікованих збірників законодавчих актів вищих органів влади особливе місце займають Звід законів Російської імперії, шістнадцятитомне видання якого увібрало в себе практично всі нормативно-правові акти російського уряду та дев'ятитомне видання Російського законодавства X-XX ст. Вони регулювали діяльність урядів С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля та правові відносини у всіх галузях суспільно-політичного життя в Криму. Зазначені видання склали більшу частину нормативної бази нашого дослідження [1].

До того ж ці уряди й самі видали низку нормативно-правових актів, що мали силу закону на півострові. Вони увійшли до окремих урядових збірників [2].

До першої великої групи використаних нами джерел належать збірники документів всеросійського і всеукраїнського характеру, що видавалися протягом 1917-1920 рр.: збірники законів Російської РФСР та Української РСР, а також хронологічні зведення законів, указів ВЦВК і постанов урядів Російської РФСР та Української РСР. До них долучаються резолюції з'їздів Рад Російської РФСР і Української РСР із питань державного будівництва. Багато із зазначених законодавчих актів діяли на території Кримської РСР [3].

У цих документах містяться рішення з'їздів Рад, постанови вищих органів влади країни. Їх аналіз дає можливість дослідникові зробити висновки про наявність або відсутність у влади єдиної політики у сфері державного будівництва, правового регулювання суспільних відносин у роки громадянської війни, під впливом якої в межах періоду, що розглядається, відбувалося становлення державного механізму Кримської РСР та "червоного" права. Вивчення нормативно-правових актів Тимчасового робітничо-селянського уряду дає можливість виявити вимоги вищих органів влади до кримського керівництва з урахуванням специфічних умов регіону.

Іншу не менш численну групу джерел становлять збірники нормативних актів різної тематичної спрямованості, що стосується державного механізму Кримської РСР та "червоного" права в Криму [4, 5], в яких усі явища і факти трактувалися з класових позицій. Автори законів та постанов були переконані у правильності дій радянської влади, не брали їх наслідки під сумнів і тому

вважали за непотрібне ідеалізувати дійсність. У цьому безперечно цінність документів 1917-1920 рр., чого не можна сказати про ті, що стосуються наступних періодів. На жаль, у цих збірниках фактично немає документів про діяльність урядів С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля, а включені до цих збірників деякі документи характеризують ці політичні режими вкрай негативно та упереджено.

Цю прогалину значною мірою надолужують збірки опублікованих архівних документів про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської РСР, антибільшовицьких урядів С. Крима, А. Денікіна і П. Врангеля та їх законодавчу базу за редакцією О. Гуковського, „Боротьба за Радянську владу в Криму", „Врангелівщина" (із матеріалів Паризького посольства Тимчасового уряду), Тимчасове положення про волосні земські заклади, Накази головнокомандувача ЗСПР, доповідь генерала Махрова, документи зовнішньої політики СРСР та Керівництво для Військово-судових комісій, військово-польових і полкових судів [6].

Досить значна інформація знаходиться в збірниках документів господарського й кримінального законодавства Російської РФСР [7]. Вони дають можливість вивчити ступінь використання цих галузей законодавства та їх вплив на економічні відносини в Кримській РСР, політичну, карально-примусову сферу діяльності уряду в квітні-червні 1919 р.

Важливою складовою частиною джерельної і, зокрема, нормативної бази зазначеної проблеми є матеріали періодичної преси того часу.

Серед друкованих періодичних видань, що дійшли до сьогодення, доцільно виділити, насамперед, газети „Вісник Кримського уряду" (Назви періодичних видань подані українською мовою) та „Кримські відомості", де розміщені офіційні повідомлення Кримського крайового уряду, публікувалися його нормативно-правові акти. Крім них, важливими є публікації суспільно-політичних газет. Серед них друковані органи кадетської партії „Ялтинський голос" і „Кримський вісник" (м. Севастополь), кримськотатарські видання Мусвиконкому – „Голос татар", Меджлісу – „Крим" та партії „Міллі-Фірка" – „Міллєт". Усі вони з різних політичних позицій коментували нормативно-правові акти уряду С. Крима, процеси державного будівництва в Криму в листопаді 1918 р. – червні 1919 р.

Досить ґрунтовний матеріал розмішений в публікаціях профспілкових періодичних видань „Нашої газети" – органу Центрального бюро профспілок Ялти і „Південних відомостей" – газети Таврійської спілки журналістів і літераторів, а також листівка світської хроніки „Феодосійське життя". Після другого встановлення радянської влади в Криму їх випуск було призупинено. Однак розпочався випуск газет більшовицької спрямованості.

Найбільш широка інформація з проблеми, що вивчається, міститься у друкованих періодичних виданнях „Відомості Тимчасового робітничо-селянського уряду України", „Відомості Тимчасового робітничо-селянського уряду Криму", „Відомості Ялтинського військово-революційного комітету". Фактологічний матеріал, що наводиться в цих виданнях, оцінювався безпосередніми учасниками громадянської війни. Зауважимо, що значна

частина із опублікованих матеріалів була агітаційно-пропагандистського змісту. Автори значної частини публікацій відверто прикрашали реальний стан справ у всіх сферах життя Кримської РСР, у тому числі й у сфері державного будівництва. Проте газетні матеріали суттєво допомагають у вивченні досвіду організації державної влади і нормативно-правової діяльності в зазначений період.

Суттєво доповнюють джерельну базу проблеми наративні джерела – спогади та щоденники сучасників подій другої половини 1918 – 1920 рр.

Серед мемуарної літератури доцільно виділити три праці активного учасника подій громадянської війни В. Оболенського „Крим у 1917-1920 рр.", „Крим при Врангелі: Мемуари білогвардійця" та „Земство в Криму в період громадянської війни", у яких докладно висвітлюються проблеми державно-правового будівництва в Криму в 1918 р. Автор розкриває процес законотворчості, формування персонального складу Кримського крайового уряду в динаміці, діяльність земських органів, але при цьому в численних коментарях висловлює, найчастіше, свою суб'єктивну думку [8].

Значну кількість інформації з досліджуваної проблеми містять також мемуари крайового контролера й секретаря, міністра віросповідання та народної освіти Кримського уряду В. Налбандова [9], який докладно описує історію виникнення Крайового уряду С. Крима, роль командування військ Антанти в приведенні його до влади, характер діяльності уряду та взаємовідносини із штабом Добровольчої армії. Цінним джерелом є спогади відомого російського політика М. Вінавера [10], який займав посаду міністра зовнішніх відносин у Крайовому уряді С. Крима й тому мав змогу детально висвітлити широке коло проблем, пов'язаних з функціонуванням уряду, його регламентом, вивчити особливості організаційного устрою центральних і місцевих органів влади та нормативно-правові засади здійснення внутрішньої й зовнішньої політики в листопаді 1918 – квітні 1919 р. Ця книга споминів вигідно відрізняється від інших своїми додатками, у яких опубліковані основні постанови Крайового уряду протягом усіх етапів законотворення – від проекту до прийняття правового акту.

Суттєво доповнюють джерельну базу проблеми матеріали, опубліковані в Архіві російської революції. Це унікальне зібрання спогадів, щоденників і документів очевидців і учасників подій революції та громадянської війни добре відоме на Заході, але в нашій країні в радянський період не публікувалося. Серед авторів "Архіву" – голова Державної Думи Росії М. Родзянко, керуючий справами Тимчасового уряду В. Набоков, генерал О. Лукомський та інші.

Разом з тим повністю відсутні спогади учасників подій, пов'язаних із діяльністю Кримської РСР. Автор пояснює це явище коротким періодом існування радянської державно-правової реформації в Криму та особливим надзвичайним характером діяльності членів уряду і членів Таврійського обкому РКП (б).

Проте значно більше опубліковано спогадів учасників Білого руху. Автором знайдено 26 творів цих авторів, у тому числі: А. Валентинова,

Г. Венуса, Г. Вернадського, М. Вишняка, П. Врангеля, Е. Гіацинтова, В. Даватца, А. Денікіна, І. Калініна, О. Лукомського, П. Макарова, М. Маргулієса, Г. Немировича-Данченка, П. Новицького, В. Оболенського, Я. Слащова-Кримського, С. Смоленського, О. Туркула, Г. Федорова, В. Фон Дрейєра, А. Фон Лампе, В. Шульгіна [11].

Серед них відзначимо "Нариси Російської Смути" А. Денікіна, найбільш значний твір із написаних лідерами Білого руху. Значення "Нарисів", на нашу думку, зумовлено наявністю в них унікальних документів, які мав А. Денікін. До недоліків нарисів можна віднести: відсутність науково-довідкового апарату, суб'єктивне зміщення акцентів, проблематичність достовірності деяких фактів. Мало поступаються порівняно з цим твором і спогади іншого лідера Білого руху – П. Врангеля. Вони несуть велику документально-фактологічну й аналітичну інформацію, що значно полегшує завдання дослідників в узагальненні законодавчої бази, за допомогою якої відбулося правове оформлення, удосконалення і реорганізація уряду головнокомандувача ЗСПР як специфічної форми державного управління цивільним населенням Криму.

Неопубліковані джерела репрезентовані матеріалами архівів. Так, у фондах Центрального Державного Архіву вищих органів влади та управління України зберігаються документи: Ф. 1061 – Міністерство земельних справ Української держави – листування між відділами Таврійсько-Катеринославського управління землеробства й державного майна, що дали можливість висвітлити діяльність Крайового уряду в галузі земельних відносин; Ф. 1064 – Рада Міністрів Української держави – нормативно-правові акти, розпорядження з питань аграрної політики, що послугували для вивчення особливостей формування персонального складу адміністративно-управлінських органів, підпорядкованих Крайовому уряду.

У фонді Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф. 416 – Прокурор Одеської судової палати) знаходиться листування прокурорських органів Української держави й Криму, що містить відомості про їх організацію та діяльність у той час.

Найбільше документів, які безпосередньо стосуються діяльності урядів А. Денікіна і П. Врангеля, розміщено в Державному Архіві Російської Федерації (ФФ. 130, 439, 440, 446, 447, Р. – 1318, Р. – 1235, Р. – 1500, Р. – 3260, Р. – 3435, Р. – 5827), Російському Державному Воєнному Архіві (ФФ. 1, 100, 33987, 39540, 40238).

Характер документів цих фондів (протоколи засідань вищих органів влади, документи розпорядчого характеру, поточне відомче листування, законопроекти й закони, матеріали діяльності урядових комісій) дає можливість визначити головні напрями соціального реформування і встановлення основ правопорядку, розпочаті урядами ЗСПР в Криму.

У загальному масиві джерел, на яких будується це дослідження, переважають архівні документи, що зберігаються в Центральному Державному архіві при Раді Міністрів АРК.

Для вивчення структури й діяльності Крайового уряду С. Крима особливу цінність має фонд – Р. – 1000 – Ради Міністрів Крайового уряду. Найбільша кількість документів знаходиться в описі 4, в якому зосереджені документи Канцелярії другого Крайового уряду. У справах 1, 4, 5 і 6 цього опису зібрані постанови й положення Крайового уряду С. Крима, що відображають його законодавчу і розпорядчу діяльність у період, що вивчається. В описі 1 цього фонду є документи, які стосуються виборів до Крайового Сейму, що відображають стан демократичних процесів у Криму і співвідношення політичних сил у період діяльності уряду С. Крима.

Деякі важливі документи фонду Р. – 1000 опубліковані, зокрема "Довідка про діяльність Кримського Уряду складена міністром зовнішніх відносин М. Вінавером із примітками й доповненнями міністра праці П. Бобровського" (вони зберігаються в описі 3 – справи міністерства зовнішніх відносин).

При порівняно невеликій кількості справ (найбільша їх кількість в описах 1 і 4, відповідно 34 і 21) цей фонд являє собою цінне джерело з історії Крайового уряду С. Крима.

Значну цінність для вивчення діяльності уряду С. Крима являє і фонд Р. – 999 – міністерства внутрішніх справ Крайового уряду, де зібрані документи, що дають можливість вивчити особливості внутрішньополітичного життя Криму в період, що вивчається. Автором виявлено постанови Крайового уряду, які з тих або інших причин не були включені до фонду Р – 1000 і вважалися втраченими.

Надзвичайно важливим комплексом архівних документів про діяльність Тимчасового робітничо-селянського уряду Кримської РСР є матеріали 11 фондів Центрального Державного архіву при Раді Міністрів АРК (ФФ. 1, 150, Р. – 1666, Р. – 1668, Р. – 1669, Р. – 2060, Р. – 2200, Р. – 2251, Р. – 2252, Р. – 2340, Р. – 2424). Серед них – витяги із газети "Правда", із документів різних архівів про події та становище в Криму, протоколи засідань бюро Кримського обкому КП(б)У, циркулярні листи обкому партії, протоколи засідань Таврійської губернської надзвичайної комісії. В окремих фондах зібрано нормативно-правові акти, матеріали директивного характеру: постанови, резолюції народного комісаріату землеробства, лісового відділу, комісаріату національних маєтків, уповноваженого управління продовольства, уповноваженого комітету з палива, управління торгівлі й промисловості, народного комісаріату охорони здоров'я, народного комісаріату продовольства й торгівлі, Ялтинського комісаріату міського господарства.

Значно більший за обсягом і змістом матеріал для дослідження становлять фонди, що належать до періоду діяльності в Криму політичних режимів Добровольчої армії під командуванням А. Денікіна, а потім П. Врангеля. Основний комплекс документів, що відображають структуру й діяльність вищих державних структур і частково місцевих органів влади, зосереджений у фонді Р. – 2235 – Таврійського губернського управління. У цьому численному фонді, що включає сотні справ, містяться матеріали канцелярії Таврійського губернатора, зокрема, укази головнокомандувача, що надсилалися до ЗСПР для виконання, і витяги з журналу Особливої наради

при верховному головнокомандувачеві, що мали силу закону, нормативно-правові акти військової адміністрації Добровольчої армії, Таврійського губернатора та віце-губернатора, Таврійського губернського управління, надіслані місцевим адміністративним органам. Тут же зберігаються обов'язкові постанови головного начальника Таврійської губернії, що очолював структуру військової влади Добровольчої армії на півострові, начальників фортець і укріплених районів.

Крім того, документи цього фонду містять інформацію "знизу" від волосних, повітових і міських управ, начальників повітів, фортець, укріплених районів.

У фонді зберігаються також і укази Правительствующого Сенату, що стосуються багатьох ключових питань життя півострова при денікінському і врангелівському режимах.

Тематика всіх цих документів дуже різноманітна: від питань організації державних установ у Криму, розподілу їх компетенції з військовими органами влади, взаємостосунків центральних і місцевих державних установ, зокрема, виборних (міські думи), правил видання розпорядчих і нормативних актів, обов'язкових ухвал головного начальника Таврійської губернії до питань економічного життя, включаючи організацію сівби, збирання врожаю, хлібозаготівель, розв'язання земельного питання, ведення лісового господарства. Є також документи, що стосуються питань оподаткування, судочинства, боротьби з епідеміями тощо. У цілому матеріали цього фонду є багатою й різноманітною добіркою документів, що всебічно відтворює структуру й діяльність державних установ прикінцевого періоду громадянської війни.

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, треба зазначити, що рівень її документального забезпечення є достатнім, щоб ґрунтовно й достовірно визначити особливості створення органів державної влади трьох політичних режимів, їх нормативно-правову діяльність у період громадянської війни в Криму. Порівняння документів, їх аналіз, синтез дають можливість охарактеризувати боротьбу за владу політичних сил, які мали різні концепції державно-правового облаштування півострова, виявити правову природу ліберально-демократичного, комуністично-диктаторського та військово-авторитарного політичних режимів, їх спільні риси та відмінності.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Российское законодательство X-XX вв. В 9 т. – М., 1988. – Т. 6. – 432 с.; Свод Законов Рос. империи. / Под ред. А. А. Добровольского. Второе изд. – СПб, 1913. – Кн. 3. – Т. X – XIII. – 620 с. 2. Сборник узаконений и распоряжений Крымского краевого правительства. – 1918, 1919-ноябрь 1918-апрель, 1919 // Красный архив, 1927. – №23, №24. 3. Конституційні акти України 1917-1920 рр.: Невідомі конституції України. – К., 1992. – 524 с.; Декреты Советской власти: Т. 5. 7 апреля-31 июля 1919. – М., 1971. – 679 с. 4. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. Т. I. (март 1917 – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат,*

1957. – 319 с. 5. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. Борьба трудящихся Крыма против иностранной военной интервенции и контрреволюции в годы гражданской войны. Т. II. (май 1918 г. – ноябрь 1920 г.) Симферополь: Крымиздат, 1961. – 363 с. 6. Аграрная политика Врангеля. Изд. А. И. Гуковского // Красный Архив., 1918. Т. 26. С. 51-96; Архив русской революции. – М., 1991. – Т. IV. – 347 с. Врангелевщина (Из материалов Парижского «посольства» Временного правительства). Изд. И. Минц // Красный Архив, 1930. Т. 39. С. 3-46.; Т. 40. С. 3-40; Временное положение о волостных земских учреждениях. Приказ Главнокомандующего ВСЮР 15-28 июля 1920 г. №94. Севастополь, 1920; Гражданская война на Украине. 1918-1920: Сборник документов и материалов. Т. 3. Киев, 1967. – 370 с.; Доклад генерала Махрова // Грани, 1982. – №124. – С. 183-241; Документы внешней политики СССР. – Т. 2. – М., 1958. – 786 с.; Из архива П. Б. Струве (публ. Г. П. Струве) // Возрождение, 1971. Апрель. №231. – С. 108-115; К 50-летию окончания гражданской войны на Юге России (публ. Г. П. Струве) // Мосты. -- Мюнхен, 1970. – №15. – С. 413-427; Приказ Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России «О земле» от 25 мая 1920 г. Со всеми дополнениями. –Константинополь, 1920; Руководство для Военно-Судных Комиссий, Военно-Полевых и Полковых Судов (Сборник приказов, руководящих статей, законов и образцов постановлений, приговоров и т. д.) / Состав. Полковник Н. Несмелов и коллежский асессор Н. Фон-Ланг. –Севастополь, 1920. -- 138 с. 7. Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах. (1917-1932). Сборник документов. Госполитиздат. М., 1957. – 546 с.; Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952). – Госюриздат. – М., 1953 – 724 с. 8. Оболенский В. А. Крым в 1917-1920 гг. // Крымский архив. 1966. №1. – С. 59-86; №2. – С. 14-28; Оболенский В. А. Крым при Врангеле: Мемуары белогвардейца. – М., Л. ГИЗ, 1928. – 86 с.; Оболенский В. А. Земство в Крыму во время гражданской войны. – Местное самоуправление. – Прага, 1925. Вып. 2. – С. 211-287. 9. Налбандов В. С. Записки. Краевое правительство в 1918-1919 гг. // Красный архив. – 1927. – №22. – С. 92-133. 10. Винавер М. Наше правительство (Крымские воспоминания 1918 – 1919 гг.). Издание посмертное. – Париж, 1928. -- 260 с. 11. Валентинов А. А. Крымская эпопея (по дневникам участников и по документам)// Архив Русской Революции. Берлин, 1922. – Т. V. С. 5-100; Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами. Прибой. – 1929; Вернадский Г. Крым. Воспоминания // Новый журнал. – Нью-Йорк, 1971. – № 105. – С. 203-224; Вишняк М. В. Черный год. – Париж, 1922. -- 294 с.; Врангель П. Н. Воспоминания// Белое дело. – Берлин, 1928. – Т. VI. – С. 5-261; Врангель П. Н. Записки (ноябрь 1916 - ноябрь 1920). – Т. 1, 2. – М., 1991. – 544 с.; Врангель П. Н. Записки. – Часть вторая. – М., 1995. – 226 с.; Гиацинтов Э. Н. Записки белого офицера. – СПб. – 1992; Даватц В. Х., Львов Н. Н. Русская армия на чужбине. – Белград, 1923; Деникин А. И. Очерки русской смуты. -- Берлин, 1925. Т. 4 – 245 с.; Т. 5 – 367 с.; Деникин-Юденич-Врангель. Мемуары. – М., Л., 1927; Калинин И. Под

знаменем Врангеля. Заметки бывшего военного прокурора. – Л., 1925. – 272 с.; Лукомский А. С. Воспоминания. – Т. 2. – Берлин, 1922. – 332 с.; Макаров П. В. Адъютант генерала Май-Маевского: из воспоминаний начальника отряда красных партизан в Крыму. – Л., 1927. – 194 с.; Маргулиес М. С. Год интервенции. – Кн. III. – Берлин, 1923. – 319 с.; Немирович-Данченко Г. В. В Крыму при Врангеле. Факты и итоги. – Берлин, 1922. – 116 с.; Новицкий П. Из истории крымской печати в 1919-1920 гг.// Печать и революция. – Кн. 1. – М, 1921; Оболенский В. А. Крым при Врангеле. Мемуары белогвардейца. – М., Л., 1927; Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым. 1920: Мемуары и документы. – М, 1990; Слащов-Крымский Я. А. Требую суда общества и гласности /Оборона и сдача Крыма/: мемуары и документы. – Константинополь. – 1921. – 93 с.; Смоленский С. Крымская катастрофа (записки строевого офицера). – София, 1921; Туркул А. В. Дроздовцы в огне. – Белград, 1937. -- 324 с.; Федоров Г. Путешествие без сантиментов (Крым, Галлиполи, Стамбул). – Л., М., 1924; Фон Дрейер В. Крестный путь во имя родины. Двухлетняя война Красного севера с Белым югом 1918-1920. – Берлин, 1921; Фон Лампе А. А. Пути верных. – Париж, 1960; Шульгин В. В. 1920 год. Очерки. – София, 1933. – 278 с.

ЗАУЛОЧНАЯ С. А. (м. Сімферополь)

КРЫМСКАЯ АВТОНОМИЯ В 1921 Г.: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Изучение истории создания и развития Крымской АССР начинается уже в первые годы ее существования. Выходят информационно-пропагандистские сборники, посвященные годовщинам установления Советской власти в Крыму [1,2,3,4]. Весьма содержателен с точки зрения наличия конкретного фактического материала по теме статьи сборник «Четыре года Советской власти в Крыму (1920-1924), в статьях которого четко поставлены цели и задачи, которые решали государственные органы Крымской республики. В сборнике приведен состав высших государственных органов автономии – Крым ЦИКа, избранного Третьим съездом Советов Крыма, Президиума Крымского Совнаркома, штата Совнаркома, постоянных комиссий. Кроме того, проанализирован ход работы по основным направлениям деятельности ЦИКа и Совнаркома Крымской АССР. Далее в сборнике проанализирована работа отдельных народных комиссариатов республики, их организационное построение, ход «татаризации» аппарата. Завершается сборник анализом организационно-штатного построения городских и районных исполкомов. При всех достоинствах этого сборника следует отметить некритичность авторов в оценке всех структур органов власти на первом этапе их существования.

Совсем иной характер имеет сборник «Десять лет советского Крыма», вышедший под редакцией И.Козлова. Его статьи носят общий, неконкретный характер, крайне бедны фактическим материалом. Раздел «Советское строительство», который должен был бы представлять для данного исследования особый интерес, содержит лишь критические замечания общего характера о засоренности аппарата «чуждым элементом», разгуле взяточничества и кумовства, не подкрепленные конкретными фактами.

Значительно большую ценность в смысле наличия фактических данных представляет сборник «Советскому Крыму 20 лет: 1920-1949» под редакцией Я.А.Кривицкого. Он содержит обширный фактический материал по деятельности государственных органов автономии на первом этапе ее существования, их эволюции в последующие годы.

Подробный анализ начала советского строительства на полуострове содержится в сборнике «Весь Крым: 1920-1925». Во вступительной статье, написанной Председателем

Крымского ЦИКа Вели Ибраимовым, «5 лет Советской власти в Крыму» дана обобщающая характеристика первого пятилетия новой власти на полуострове, но без характеристики нерешенных этой властью проблем, без постановки задач ее работы. Большую ценность для нашего исследования представляют статья П.М.Софийского и В.А Кобзева, в которых проанализированы административное устройство и государственный аппарат

Крымской АССР. Авторы статьи профессионально разобрали проведеннную в Крыму работу по формированию советских властных структур, в том числе работу комиссии по административно-территориальному районированию по изменению административно-территориального устройства Крыма и его причины. В статье также приведен анализ изменений, произведенных в 1923-1925 гг. в составе центральных ведомств автономии. Но, при всех достоинствах этого сборника, в его статьях встречаются и тенденциозность и некритичность в оценке работы административных органов, да и реального положения дел в автономии в целом.

Ряд ценных статей, касающихся политико-правовых проблем Крымской АССР содержится в статистических изданиях. Весьма интересен в этом отношении военно-статистический очерк «Красный Крым», автором которого является К.Шеф[5]. В нем помимо статистических данных содержится очерк истории Крымской автономии, высказываются оценки роли Крымской АССР с военно-политической точки зрения, в частности, в укреплении влияния Советской России на Востоке. В бюллетене Крымского ЦСУ в № 11 за май 1930 г. в статье М.А.Скачкова «Государственный аппарат Крымской АССР» проанализирован процесс его формирования и развития с 1921 по начало 1929 г., приведены данные по численности, социальному и национальному составу аппарата как в центре так и на местах, наличию в аппарате представителей старого чиновничества и трудящихся.

В 20-е годы целую серию статей, посвященную становлению Крымской автономии, политико-правовым аспектам ее существования поместили на своих станицах журналы «Революция в Крыму», «Жизнь национальностей», «Вестник административной жизни Крыма», «Красный Архив».Первостепенный интерес для исследования политико-правовых аспектов формирования Крымской АССР представляют передовые статьи еженедельника «Бюллетень ЦИК Советов Рабочих, Крестьянских, Красноармейских и Краснофлотских Депутатов и Совета народных Комиссаров Крымской Автономной Советской Социалистической Республики», затрагивавшие актуальные вопросы политико- правовой жизни республики. Особо следует выделить аналитические статьи «Вестника административной жизни Крыма», издававшегося НКВД. Среди них особенно интересна аналитическая статья В.Андреева , посвященная анализу работы сельсоветов полуострова, выделяющаяся остро критической оценкой продуктивности деятельности сельсоветов . Много статей по вопросам политико-правового статуса органов власти Крыма публиковали крымские газеты , в том числе «Красный Крым», « Маяк Коммуны», «Красная Керчь», «Ени Дюнья» («Новый Мир») и «Яш Куввет» («Юная Сила»), последние две газеты издавались на крымскотатарском языке.

Ряд вопросов законотворческой и исполнительной работы государственных органов Крыма в сфере аграрных отношений был затронут в монографии С.А.Усова «Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее сельского хозяйства», в которой автор позволил себе осторожно покритиковать политику крымских властей в аграрном вопросе[6].

В 20-е гг. политико-правовые аспекты крымской государственности так или иначе затрагивали также и представители крымскотатарского общественного и политического движения, находившиеся в эмиграции, в том числе Д.Сейдамет, выпустивший в свет книги «Крым: прошлое, настоящее – осуществление своих прав татарами Крыма», « Национальная конституция: основной закон крымскотатарского народа» и «Среди негосударственных наций – татары».

В годы становления тоталитарной системы, а особенно после депортаций 1944 г. и ликвидации в 1945 г. Крымской автономии, идеологического наступления сталинизма в послевоенные годы работа по научному изучению политико-правовых вопросов Крымской АССР надолго стала практически невозможной. В 50-е гг. заметным явлением стала многотомная научно-популярная книга П.Н.Надинского «Очерки по истории Крыма»[7]. Для данного исследования важна третья книга «Очерков», частично написанная самим П.Н.Надинским, частично другими авторами уже после его кончины[8]. В этой книге весьма интересна для нас глава 1 «Крым в период восстановления народного хозяйства (1921-1925)». Эта глава была написана П.Н.Надинским. В ней дана характеристика сложного социально-экономического положения Крыма на начало 1921 г., раскрыты, разумеется с позиций коммунистической идеологии ,трудности послевоенного развития. Автор прежде всего обращает внимание на деятельность партийных органов в сфере советского государственного строительства в Крыму и оставляет вне поля зрения процесс становления и эволюции органов государственной власти и управления Крымской АССР. В духе исторических сочинений того времени П.Н.Надинский акцентирует внимание на достижениях (пусть и не самых больших) и обходит многие нерешенные в то время проблемы организации государственной власти в Крымской АССР.

В 60-70-е гг. профессорско-преподавательский состав Симферопольского государственного университета им. М.В.Фрунзе подготовил ряд работ, освещавших деятельность органов РКП(б) по руководству становлением и развитием Крымской автономии. Среди авторов этих исследований следует выделить М.М.Максименко, П.И.Гарчева, Г.Н.Губенко, В.Н.Кулипанову, А.И.Первомайского, А.В.Твердохлебову. В 70-80-е гг. колллектив историков, специализировавшихся тогда на истории КПСС и работников партийных органов под общим руководством Н.В.Багрова подготовил вышедшую в 1981 г. коллективную монографию «Очерки истории Крымской областной партийной организации»[9].Для темы данной статьи важна глава 4 « Партийная организация в борьбе за восстановление народного хозяйства. 1921-1925 годы». Достоинством этого труда является извлеченный из архивов обширный фактический материал, ранее не вводившийся в научный оборот. Однако ,заидеологизированность, свойственная исследованиям такого рода, резко снижает научную ценность этой книги.

В эпоху перестройки начинается активизация изучения истории Крыма советского периода, причем в несравненно более благоприятных чем прежде условиях. Историки получили возможность доступа к ранее закрытым

архивным документам и печатным работам из спецхранов. Появилась возможность свободной публикации исследований по ранее запретным темам, высказывания различных, порой противоположных, точек зрения на исторические события, был реализован принцип плюрализма в оценке исторических событий и явлений [10]. Заметным явлением этого периода стал выход серии «Крым в вопросах и ответах». Первый выпуск серии «Крым многонациональный» еще несет на себе отпечаток прежней идеологии, но в нем уже публикуются материалы, которые немыслимо было опубликовать еще 2-3 года до его выхода. Настоящим прорывом к свободному изучению истории Крымской автономии стал выпуск третий : «Крымская АССР (1921-1945) [12]. Авторы этого сборника получили возможность свободно высказать свое мнение о характере Крымской АССР. Были высказаны различные точки зрения. Профессор Р.И.Музафаров отстаивал крымскотатарский национальный характер автономии. Профессор Ф.С.Бабенко высказал мнение, согласно которому противопоставлять национальный и территориальный принцип в случае Крымской АССР неправомерно. Наконец, профессор В.И.Сагатовский предложил считать Крымскую автономию 20-40-х гг. интернационально-территориальной.В приложениях к книге были опубликованы многие ранее не публиковавшиеся или давно ставшие бибилиографической редкостью документы и материалы по истории Крымской АССР, в том числе крымская Конституция 1921 г., архивные материалы.

Новые возможности для публикации исследований по истории Крыма, основанные на принципах объективности, плюрализма, альтернативности предоставили историкам общественно-политические, информацмонно-методические и научные издания перестроечного и постсоветского времени: «Вестник. Информационно-методический журнал Крымского обкома КПСС», «Известия Крымского республиканского краеведческого музея», «Крымский контекст», «Вестник Совета Министров Крыма», «Крымский Архив», «Культура народов Причернорморья». Нашли свое место в них и труды по избранной автором проблематике.

В постсоветский период наступает время нового прорыва в исследованиях истории Крыма 20-х гг. XX века. В этот период ведется научные дискуссии по различным проблемам истории этого периода, проводятся научные и научно-практические конференции. Выходят из печати новые исследования по истории Крымской АССР таких авторов, как В.М.Брошеван, который опубликовал более 15 книг по истории Крыма рассматриваемого периода (часть из них в соавторстве с А.А.Форманчуком)[11]. Профессор Таврического национального университета им.В.И.Вернадского С.Б.Филимонов опубликовал результаты своих исследований политических процессов в Крыму и их влияние на судьбы Крымской автономии. Профессор ТНУ Н.Е.Дементьев издал несколько статей, посвященных вопросам политической судьбы Крымской АССР, степени реализации в процессе ее создания принципов национальной политики, выдвинутых В.И.Лениным[13]. Были защищены диссертации молодого поколения исследователей рассматриваемого нами периода. Так, С.В.Бородин

осветил политику властей Крымской АССР по отношению к крестьянству, Б.В.Змерзлый проанализировал взаимоотношения между властями автономии и Православной церковью в Крыму , а М.В.Прохорчик политику Крымской АССР в деле развития образования у народов Крыма[17,18,19]. Предметом исследований В.ВПрохорова стала деятельность в Крыму изучаемого периода органов НКВД .

В последние годы развернулась дискуссия по вопросу о цели создания Крымской АССР и о ее типе. Истоки этой дискуссии восходят ко времени создания автономии, когда представители крымских татар и немцев высказались за провозглашение Крыма национальной республикой с широкими политическими правами. Другие представители общественности полуострова высказались за вхождение в состав Украинской ССР, а большая часть его населения высказалась за создание автономии в составе РСФСР. В своей статье профессор Н.Е.Дементьев настаивал на том, что сначала Республика Таврида в 1918 г., затем Крымская ССР в 1919 г., и, наконец, Крымская АССР в ноябре 1921 г.были результатом курса партии большевиков на мировую революцию и укрепление власти Советов. Рассматривая принципы организации государственных органов Советской власти в Крыму, он утверждал, что они испытывали влияние – в Украине –политики украинизации, а в Крыму – татаризации, причем подобная политика проводилась в автономии трудно, болезненно, сопровождалась ошибками и перегибами, что создало у части крымскотатарского населения представления о национальном характере Крымской АССР.

Несколько по иному рассмотрел эту проблему О.В.Волобуев [20]. В своей статье он обратил внимание на дуализм процесса формирования Крымской автономии, заключавшийся как в связи с исторически сложившимся чаяниями крымскотатарского населения, так и под влиянием стремления к самоопределению народов и регионов в условиях распада старой российской государственности и противоборства «красных» и «белых».

Высказал свою точку зрения на проблему Крымской АССР и Д.В.Хованцев. Она в общем очень близка к позиции Н.Е.Деменьева[16,17].

В своих публикациях по проблеме Крымской АССР В.Н.Пащеня указывает прежде всего на то, что «Крымская АССР вошла в состав РСФСР в тот период, когда в последней уже четко определилась политика ее национально-государственного устройства» и РСФСР была четко объявлена федерацией советских национальных республик. Далее В.Н.Пащеня делает вывод о дуалистическом характере документов, относящихся к эпохе становления автономии, указывая, что в известном Постановлении ВЦИК и СНК РСФСР от 18 октября 1918 г.говорится об образовании Крымской АССР как части РСФСР в границах Крымского полуострова, т.е. по территориальному признаку, а через некоторое время представитель Наркомнаца РСФСР в Крыму З.Булушев рекомендует Наркомнацу и ВЦИКу перечень мер, которые должны «способствовать объявлению Крыма автономной республикой» , среди которых назначение татар на многие ключевые постны в Крымском СНК, получение одним из членом КрымСНК (татарином) мандата уполномоченного Н. Киндел, значительной татаризации

аппарата , создания татарских воинских частей и командных курсов. Далее автор подчеркивает важное геополитическое положение Крыма и указывает на необходимость учитывать исторический опыт прошлого в строительстве современной крымской автономии – АРК [14,15].

Рассмотрев состояние изученности вопроса , можно прийти к выводу, что при наличии целого ряда работ по избранной нами тематике далеко не все проблемы политико-правовых предпосылок создания Крымской АССР получили свое разрешение. В данном выступлении делается еще один шаг по их изучению.

ЛИТЕРАТУРА: *1.Четыре года Советской власти в Крыму (1920 –1924) Изд. КрымЦИК и Совнаркома.Симферополь, 1924. 2. Весь Крым (1920 –1925) Юбилейный сборник. Изд. КрымЦИК. Симферополь,1926. 3. Десять лет Советского Крыма: Сборник, посвященный 10-летию советизации Крыма 1920-1930. Под ред. И.Козлова. Крымиздат, Симферополь, 1930. 4.Советскому Крыму 20 лет. Крымиздат. Симферополь,1940. 5. Шеф К. Красный Крым. Военно-статистический очерк. Харьков, 1923. 6. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма, прошлое, настоящее и будущее Крымского сельского хозяйства. 7. Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма ч.1 Крымиздат, Симферополь, 1951;ч.2. Крымиздат, Симферополь, 1957. 8.Очерки по истории Крыма. Ч.3. под общей редакцией И.С.Чирвы. Крым, Симферополь,1967. 9.Очерки Крымской областной партийной организации. Под общей редакцией Н.В.Багрова. Таврия,Стимферополь,1981. 10. Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. Научно практическая конференция. Симферополь 24-25 мая 1996 б/и. 11. Брошеван В.М. Крымская Республика: год 1921. Таврия, Симферополь, 1992. 12. Крымская АССР. Вопросы и ответы. Таврия, Симферополь,1990. 13. Дементьев Н.Е., Андронова Н.Ф. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР// Культура народов Причерноморья. 2000,№15, с. 60-64. 14 Пащеня В.Н. Становление и деятельность органов государственного управления Крымской АССР в 1921-1929 гг. Историографический очерк. //Культура народов Причерноморья. 2002, № 31, с. 103-109. 15. Пащеня В.Н. Крым в 20-30 гг.// История Крыма с древнейших времен до наших дней.Атлас-компакт,Симферополь,2004, с. 247-256. 16. Хованцев Д.В. О теоретических и практических предпосылках образования Крымской АССР.//Культура народов Причерноморья. 1998, № 5, с. 313-317. 17. Змерзлый Б.В. Политика советского государства по отношению к русской Православной церкви в Крыму в 1921-1929 гг. Автореферат диссертации.ТНУ, Симферополь, 2000. 18. Прохорчик М.В. Народное образование в Крыму в годы НЭПа (1921-1929) Автореферат диссертации.Запорожье, 2000. 19.Бородин С.В. Аграрные отношения в Крыму (1918-1926). Автореферат диссертации.Запорожье, 2001. 20. Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века.// Отечественная история. № 9, с. 88-99.*

МІХНЕВИЧ Л. В. (м. Київ)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ПРАЦЯХ ВИКЛАДАЧІВ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Актуальність національної проблематики для українського правознавства видається нині настільки очевидною, що не потребує спеціального обґрунтування. Розв'язати дану проблему намагалися впродовж усієї багатовікової історії України, а на початку XX століття, у період становлення української державності її вирішення стало одним із завдань державної політики. Відповідно національно-етнічна проблематика тривалий час користувалася особливою увагою як з боку законотворців, так і науковців. До неї, зокрема, досить активно зверталися викладачі юридичного факультету, що діяв у Київському інституті народного господарства в 20-30 роках минулого століття. У рамках цього виступу я хочу проаналізувати насамперед творчість провідних вчених КІНГ О. О. Ейхельмана, Л. С. Карума і В. І. Бошка.

Професор державного і міжнародного права, колишній декан юридичного факультету Університету св. Володимира О. О. Ейхельман у 1920 році читав лекції з державного права в КІНГ [1]. Водночас він все частіше залучається до державних справ. Влітку 1920 року уряд Директорії призначає О. О. Ейхельмана членом комісії з розроблення проекту Конституції УНР. А вже восени він подав на розгляд комісії власний проект, що відомий як "Проект Конституції – основних державних законів УНР" [2].

У вступі до конституції професор наголосив на необхідності надати нації право на самовизначення та створення національної самостійної держави. О. О. Ейхельман робить висновок про недопустимість знаходження цілої нації в "чужій для неї по національності державі, де вона не одержує повного задоволення своїх національних потреб та ідеалів, а навпаки, часто терпить гніт і навіть пониження" [3]. Автор впевнений, що власну національну державу нація може побудувати, якщо вона має "непохитне бажання і здібності створити самостійну та незалежну державу", а також "достатні та відповідні територіальні, етнографічні та громадсько-політичні й культурні умови". Окрім того, інші держави не лише повинні визнати за нацією це право, а й надати необхідну допомогу.

У правознавця не було сумніву в тому, що український народ беззаперечно володіє всіма правами на "будівництво національної держави", а саме: півмільйона квадратних кілометрів території, 40.000.000 населення, 80% якого складають українці. Для цього необхідно послідовно здійснити ряд процесів. По-перше, встановити етнографічні кордони країни. По-друге, створити таку організацію державної влади, де весь народ буде допущений до громадсько-державної роботи. Останнього можна досягти, утворивши таку

"ступеневу зростаючу державну конструкцію", де найменшою складовою буде місцева громада, а найвищою - "політико-федеративне об'єднання загальної цілості", що і забезпечить участь кожного громадянина у "вирішенні і виконанні громадських і політичних справ та праці в державі" [4]. Підсумовуючи висловлені тези, автор визнає, що будівництво національної держави українським народом можливе лише за умови "справедливого та розумного" використання ним свого права на самовизначення.

Демократичним засадам того часу відповідали і положення проекту про статус громадянства та права і обов'язки громадян, яким присвячені окремі розділи [5]. Проголошуючи рівні права та свободи для всіх громадян української держави, О. О. Ейхельману все ж не вдалося уникнути суперечностей та протиріч у законодавчому регулюванні прав національних меншин.

За проектом всі громадяни УНР визнавалися рівноправними перед законом незалежно від національності та віри до якої вони належали (§ 315). Конституцією заборонялися будь-які перешкоди розвитку культури національних меншостей (§ 317). Статус державної мови отримувала українська (§ 316). Але поряд з цим, конституція замовчувала вільне поширення мов інших національностей. В розріз з демократичними нормами йшли і деякі положення щодо права вільно і відкрито висловлювати свої думки, так як § 319 проекту встановлював обов'язок повідомляти міліцію про проведення зібрань, якщо промови на них виголошуватимуться не українською мовою. У випадку, коли ніхто з чиновників не знав мови промов майбутнього зібрання, його проведення заборонялося.

Суперечливим був і проголошений принцип вільної віри, адже теза висловлена § 318 передбачала обов'язкове повідомлення державної міліції про богослужіння, якщо церковна відправа проводиться не українською мовою. Про декларативний характер рівності прав всіх громадян у проекті говорить і той факт, що діловодство мало вестися виключно українською мовою, навіть для усного звернення до державного органу особа, що не знала української мови, зобов'язана запрошувати власного перекладача (§ 316).

Тож очевидно, що в Конституції О. О. Ейхельмана поряд з проголошеним суверенітетом народу, зверхності його влади та рівноправності, спостерігається і обмеження прав національних меншин. Викликає сумніви і досить дрібна деталізація низки положень, які нерідко суперечать попереднім статтям, що в свою чергу не личить Конституції.

Як відомо, проект комісією був відхилений, але він безперечно є пам'яткою національної правової думки України. Деякі положення конституції були використані при розробці державних законів Директорії. А проголошене в Конституції О. О. Ейхельмана право на самовизначення нації і в наш час без сумніву залишається незаперечним. Згодом з остаточним утвердженням радянської влади в Україні О. О. Ейхельману довелося емігрувати і наукову та викладацьку діяльність він продовжив з 1921 р. вже за

кордоном в Українському Вільному університеті в Празі та Українській господарській академії в Подебрадах.

Ставлення радянської влади до питань національної політики, принаймні в перші роки її становлення, було доволі толерантним, але в окремих випадках суперечливим і непослідовним та епізодичним. Діяльність держави була сконцентрована у двох напрямах. Перший - формування відповідних державних органів та громадських організацій, що мали забезпечувати розвиток та мирне співіснування всіх національностей, що проживали на території УСРР. Другий - нормотворча діяльність. Конституція УСРР 1919 року забороняла будь-яке пригноблення національних меншин або обмеження їх рівноправності, а низка нормативних актів поточного законодавства всіляко підтверджували зусилля влади у забезпеченні національного розвитку в державі. Але незважаючи на це, стан культурно-соціального будівництва населення національних районів бажав бути кращим та й більшість проголошених положень залишалися лише на папері.

З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних республік, до складу якого ввійшла і Україна як суверенна договірна держава, перед республікою постала необхідність внести зміни до Конституції, врахувавши вимоги союзного Закону та низку революційних завдань, що постали перед республікою як необхідність для забезпечення державного радянського будівництва та національно-культурного життя. Народний Комісаріат Юстиції розробив проект конституції, який був розісланий для попереднього вивчення та внесення зауважень членам ВУЦВК та "округовим виконавчим комітетам".

В науковій літературі проект майже не обговорювався, за виключенням поодиноких публікацій, серед яких варто назвати і працю викладача державного права та військового керівника КІНГ Л. С. Карума "До проекту засад (поділу першого) нової конституції УСРР" [6].

Доля професора Л.С. Карума, як і більшості його колег по ВУАН та КІНГ, сповнена драматизму. Доволі цікава та неординарна особистість, він одним із перших серед київських викладачів-правознавців перейшов на марксистські позиції і почав досліджувати нове радянське право. Але це не стало на заваді тодішній владі згадати йому службу в білій армії. З листопада 1929 р. по січень 1930 р. він перебував під арештом, але справу проти нього влітку 1930 року було закрито. Згодом, у 1931 році Л. Карум знову був заарештований. Після повернення з табору, де вчений відбував покарання, він продовжив викладацьку діяльність, але вже як викладач іноземних мов в Новосибірському медичному інституті.

У червні 1928 року Л. С. Карум опублікував працю "До проекту засад (поділу першого) нової конституції УСРР", де висловив свої зауваження щодо основних положень запропонованих проектом конституції, зокрема і щодо вирішення національного питання. Окремий розділ роботи автор присвятив правам української мови, де й обґрунтував її статус. Професор висловився проти використання для української мови статусу "переважної", що, на його думку, "робить її першою серед рівних". Разом з тим, він не допускав

можливість застосувати і термін "основної мови", тому що всі інші мови будуть лише "додатковими". Отже, правознавець був впевнений, що використання такої термінології в законодавчих актах суперечить принципу рівноправності мов. Правильність його тези підтверджена тим, що Конституція 1929 р. проголосила право вживати "рідну мову" у всіх "зносинах з державними органами... та у всьому громадянському житті". Зважаючи на те, що проект розглядав мову діловодства, Л. С. Карум запропонував конституційно закріпити й мову законодавства, на зразок того, як це зробили туркменська та узбецька конституції. Але ця теза, без сумніву, зміцнювала б становище російської та української мов перед мовами національних меншин, що також суперечило б рівноправності мов всіх національностей. Згодом Конституція 1929 року залишила це питання без вирішення, а нормативні акти продовжували друкувати російською та українською мовами, керуючись постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 липня 1927 р. "Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури".

Крім того, професор зауважив, що проект не містить положень, які б визначали, хто саме є громадянином УСРР. На думку автора, це необхідно зробити не лише у зв'язку з тим, що Конституція "по різному трактує політичні і громадські права громадян", а й тому, що громадяни УСРР отримують громадянство СРСР та інших радянських республік, а це в свою чергу вимагає чіткого встановлення кола осіб, на яких поширюється це право [7].

Аналізуючи проект у частині прав національних меншин, автор робить висновок, що національні меншини, відповідно до прав, що для них визначені проектом, поділяються на дві групи: "нацменшини, що дають компактну більшість" та "нацменшини, що компактною більшістю не живуть". Для першої групи проектом надавалося право утворювати адміністративно-територіальні одиниці (національні райони) та обирати своїх представників відповідних одиниць до "окружових" та Всеукраїнського З'їзду Рад. Друга ж група нацменшин цих прав була позбавлена, що за переконанням автора недопустимо для акту, який проголошує рівність націй. І насамкінець, Л. С. Карум впевнено стверджував, що "чути голос організованих національних меншостей" в органах державної влади є необхідним. А для цього, на думку автора, правильним було б конституційно закріпити певні правові гарантії виборчого права для національних меншин [8]. Однак Конституція УСРР 1929 року чітко встановила категорії громадян, котрі володіли і котрі позбавлялися права вибирати, а про виборчі права для національних меншин не було навіть і згадки.

Незважаючи на широкомасштабну нормативну діяльність радянської влади, широким загалом національне питання практично не обговорювалося, принаймні відкрито. Можливо це здійснювалося з метою не допустити критики радянської влади за проведення непоміркованої національної політики. Майже повністю відсутні дискусії з національних проблем і в радянській юридичній літературі того часу. Здебільшого науковці зверталися

до аналізу прав національних меншин у контексті вивчення зарубіжної фахової літератури. Серед таких зразків наукової думки варто назвати працю професора юридичного факультету КІНГ В. І Бошка.

У науковому світі В. І Бошко більш відомий як завідувач кафедри теорії держави та права, декан юридичного факультету відновленого Київського університету. Вчений досліджував проблеми цивільного та сімейного права, був автором коментарю до Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УСРР (1929 р.) і підручника з сімейного права (1929 р.). Але в середині 20–х р. до коло його наукових інтересів входили також і проблеми державного права.

У 1925 році в "Вестнике советской юстиции" виходить праця В. І Бошка "Новая Турецкая Конституция", де автор критично аналізує національну політику визначену турецькою конституцією [9]. В перших рядках роботи, правознавець слушно зауважує, що конституції відображають інтереси того класу, який знаходиться в даний час при владі і не рідко сповнені внутрішніх ускладнень та протиріч, а особливо у вирішенні національного питання. Цитуючи положення конституції про рівність турецьких підданий незалежно від раси, релігії, автор наголошує на приниженому стані греків, вірменів, курдів, черкесів та інших народностей, що мешкали на територій Туреччини. Окремо автор звертає увагу на становище християнського населення, яке втрачало старі привілеї, що однозначно суперечило проголошеній в конституції рівноправності. Проголошення невід'ємних прав та свобод автор називає "переспівами буржуазних конституцій", адже вони перетворюються в порох від реальної дійсності суспільних відносин. Ці права, а саме недоторканість особистості, свобода совісті, переконань, слова, друку, пересування, об'єднань та союзів, згорталися будь-якої миті при першому ж натяку не лише на війну чи заколот, а й на "виявлення задумів зради батьківщині". В. І. Бошко впевнений, що існування таких задумів серед населення, цілковито залежить від найменшої зміни настроїв та інтересів пануючого класу, а тому створює передумови безперешкодного обмеження прав і свобод, що є неприпустимим для "конституційної демократичності". Але, не зважаючи на досить критичні зауваження в роботі, професор відмічає прогресивне значення положень нової турецької конституції, прийняття якої саме по собі є кроком вперед для країни з напівнатуральним господарством та теократичними відносинами. І підсумовуючи, автор стверджує, що сенс турецької конституції в тому, що вона розчищає шлях для буржуазної революції, на зміну якій прийде соціальна.

Новий виток розвитку національного питання був пов'язаний з прийняттям у 1929 році Конституції Української СРР. На конституційному рівні визначалася рівність прав громадян не залежно від расової та національної належності, проголошувалася рівноправність мови всіх національностей. В Україні продовжували формуватися національні райони, на кінець 20-х років їх налічувалося двадцять п'ять. Працювали навчальні заклади, де викладання велося мовами національних меншин, розвивалася видавнича діяльність, працювали національні театри та інші культурно-

освітні установи. Але з початком 30-х років формування адміністративно-командної системи призводить до різких змін у суспільному та державному житті, де для зваженої національної політики вже не залишається місця. Відтоді права, закріплені Конституцією УСРР та нормативно-правовими актами, просто нехтуються, а наукові дослідження актуальних проблем національної політики фактично припиняються.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Державний архів міста Києва. - Ф. 153, оп. 1, спр. 167, арк. 1. 2. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів УНР. Київ; Тарнів: Видавництво С.У.Д., 1921. 3. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. - К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 152. 4. Там само. – С. 153. 5. Там само. – С. 207-217. 6. Карум Л.С. До проєкту засад (поділу першого) нової конституції УСРР. - Наукові записки КІНГ. Т. IX. - К., 1928. – С. 135 - 156. 7. Там само. – С. 154. 8. Там само. – С. 155. 9. Бошко В.И. Новая Турецкая Конституция. //Вестник Советской Юстиции. – Х., 1925.- №5. – С. 187-189.*

БЛАГОВІСНИЙ С. Г. (м. Сімферополь)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ "ДРУГОЇ" УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

З перших днів прибуття до Києва Директорії Української Народної Республіки було проголошено відновлення УНР і призначено перший уряд на чолі з В. Чеховським – Раду Народних Міністрів УНР. Ця подія відбулася 26 грудня 1918 року.

Значної шкоди національній справі завдало, на думку Д. Дорошенка, колишнього урядовця, бездумне руйнування державного апарату, адміністративних органів влади. Нова влада почала з того, що одним розчерком пера звільнила з посад усіх урядовців, призначених за гетьманства. "Назад приймали лиш по встановленій благонадійності, а що благонадійність посвідчували особливі комітети, зпоміж самих урядовців, легко собі уявити, яка з того вийшла деморалізація, і скільки порядних та чесних людей залишилося поза бортом, і на посадах позоставалися люди меткі, проворні, що вміли знайти собі протекцію або приподобитись новому начальству вдаючи з себе завзятих самостійників та шовіністів". [1]

Діяльність старого урядового апарату, більш-менш відрегульований порядок по всіх галузях державного життя і господарства руйнувався і нищився. На верх, як це завжди буває, повилазили не найкращі люди, а гірші, які за будь-яких часів прилаштовуються до режиму і ладу. [2]

Треба сказати, що склад Кабінету був суто українським (за винятком міністра єврейських справ) лише поглиблював прірву між українством і неукраїнськими елементами.

Голова Ради Народних Міністрів значного впливу на формування Кабінету не мав, а був призначений до готового органу і, як наслідок, очолював уряд швидше технічно. У своїх дізнаннях під час судового процесу над ЦК УПСР у 1921 році В. Чеховський заявив: "Я можу сказати, що власне мого Кабінету не було, я його не організовував і за нього не відповідав. Це був кабінет директоріянський. В міжнародній політиці він визначався тим, що стояв на зовсім іншій позиції, ніж я". [3]

Директорія вирішувала всі важливі питання без участі уряду. Як відомо, навіть про оголошення війни Радянській Росії В. Чеховський – голова уряду, міністр закордонних справ – дізнався лише з газет.

Так само О. Назарук, в той час міністр преси й пропаганди, пише, що він про цю подію "довідався з преси". [4]

Історія відвела уряду В. Чеховського лише півтора місяця. За цей час за дорученням Директорії урядом було скасовано гетьманське законодавство і відновлено дію законів УНР, ухвалено нові законодавчі акти – про передачу поміщицької землі селянам без викупу, закон про автокефалію Української православної церкви (01.01.1919 р.), закон про скликання Трудового конгресу України (05.01.1919 р.) та інші.

Треба зазначити, що діяльність уряду проходила в складній військово-політичній обстановці. Молода Українська держава знаходилась в кільці ворожих сил, найнебезпечнішими серед яких були більшовики, денікінці та війська Антанти.

Серйозною проблемою для діяльності уряду Директорії були різні політичні вектори: В.Винниченко, який захоплювався соціалістичним романтизмом і покладався переважно "на стихійну демократію мас", а С.Петлюра, взявши на себе обов'язки Головного отамана, не заперечував проти встановлення на місцях влади інших отаманів, які спиралися на "партизанщину" без спільного та обов'язкового для всіх плану дій.

Все це не давало змоги уряду більш-менш чітко організувати систему адміністративного управління територією, яка була під її контролем.

13 лютого 1919 року Директорія замінила склад уряду, поставивши на чолі Ради Народних Міністрів С.Остапенка. Наступного дня новий уряд видав тимчасовий закон "Про порядок внесення і затвердження законів в Українській Народній Республіці", що мав регулювати стосунки Ради Народних Міністрів з Директорією.

Відповідно до цього документа, законопроекти готувалися міністерствами і подавалися Голові уряду, після чого той виносив їх на розгляд Ради Народних Міністрів або її Кабінету (в складі міністрів та Державного контролера).

Після схвалення законодавчі акти редагувалися в Державній канцелярії і лише тоді розглядалися і затверджувалися Директорією, набуваючи чинності. Даний закон містив одне положення, яке нівелювало його регулятивні можливості щодо розмежування компетенції вищих органів влади: у надзвичайних випадках він дозволяв видавати закони та постанови без попередньої ухвали Ради Народних Міністрів чи її Кабінету. Це розв'язувало руки Директорії, яка дістала право втручатися в діяльність уряду.

Треба, однак, зазначити, що правовий статус Директорії і уряду закон чітко не визначив – не було конкретизовано компетенцію і повноваження уряду, що спричинило проблему поділу сфер впливу між Директорією УНР і Радою Народних Міністрів, конфлікти між ними.

Після евакуації в квітні 1919 року військ Антанти з території України Директорія у Рівно створила уряд на чолі з Б. Мартосом. У своїй декларації Голова Ради Народних Міністрів констатував соціалістичну орієнтацію уряду, його бажання зміцнювати демократичний лад шляхом утворення робітничо-селянських трудових рад. Однак реальних можливостей щось змінити на краще в змученій війною країні новий уряд не мав. До господарської руїни, загального хаосу додавалась руйнівна сила отаманщини.

Уряд Директорії змушений був також приділяти увагу проблемі фінансового регулювання в державі, видавши 6 січня 1919 року відповідний закон. У ньому зазначалося, що єдиним законним засобом платежу на території УНР є гривна (або карбованець). Валюти інших держав позбавлялися права бути засобами купівлі-продажу. Встановлювався курс обміну та визначалися певні терміни. Проте фінансова реформа не дала очікуваних результатів. Керівництво Директорії змушене було визнати невчасність її проведення в

умовах війни з більшовицькою Росією. Уряд Директорії так і не зумів остаточно вилучити з обігу російські гроші. Хоча ціни на певний час стабілізувалися, проте повністю зупинити інфляцію не вдалося.

В серпні 1919 року Директорія проводить ще одну реорганізацію уряду. Його очолив І.Мазепа. Із ускладненням військово-політичної обстановки значна частина по керівництву справами Республіки була передана пану Головному отаману С. Петлюрі. Спеціально для цього уряд 12 листопада 1920 року ухвалив закон "Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в Український Народній Республіці" і "Про Державну Народну Раду УНР". За цими законами верховну владу в УНР тимчасово здійснювали (шляхом розмежування та координування державних функцій) Директорія, Державна Народна Рада і Рада Народних Міністрів. Директорія УНР в особі її Голови іменем УНР мала затверджувати: закони, прийняті Державною Народною Радою, призначення та звільнення, прийняті Радою Народних Міністрів, угоди з іноземними державами, підписані Державною Народною Радою, призначення на посади Голови і членів уряду тощо. Закон передбачав, що за неможливості виконання Головою Директорії УНР своїх обов'язків влада передавалася Голові Державної Народної Ради, а до її скликання – колегії (мала складатися з трьох членів: Голови Ради Народних Міністрів, головуючого у Найвищому суді УНР і представника політичної партії). До початку роботи колегії Голову Директорії заступав Голова уряду. Названі закони були прийняті за кілька днів до краху УНР. Наприкінці 1920 року Директорія УНР втратила контроль над територією держави і продовжувала свою діяльність в еміграції.

Аналізуючи діяльність уряду Директорії, слід відзначити, що більшість кроків уряду носили декларативний характер. Так, уряд ЗУНР і Директорії, намагаючись взаємно знищити свої позиції та реалізувати на практиці споконвічні мрії українців про свободу та незалежність, 1 грудня 1918 року у Фастові укладають попередню угоду про об'єднання ЗУНР та УНР. На жаль, ця історична подія мала чисто символічний характер, і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки і ЗУНР, і УНР втрачали в цей час позицію за позицією, територію за територією. [5]

Таким чином, діяльність уряду Директорії проходила в умовах політичної нестабільності, жорсткої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки, нескінчених переїздів (Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський), періодичних реорганізацій свого складу та кардинальних змін офіційної політичної лінії. Всі ці чинники не дали змоги створити власну модель державотворення.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє – минуле. (1914 – 1918). Львів, 1923. ч.3. с. 118-119. 2. Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал-Революционеров. Харьков, 1921. с.314. 3. Христюк П. Замітки і матеріали... Т.4. с.20-21. 4. Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень, 1920. с.107. 5. Бойко О.Д. Історія України. Посібник. Київ, 2004. с.351.*

ЗАЄЦЬ І. О. (м. Сімферополь)

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В КРИМУ В РЕВКОМІВСЬКИЙ ПЕРІОД (ЛИСТОПАД 1920 - ЛИСТОПАД 1921 РР.)

Історія аграрних перетворень у Криму в ревкомівський період уже одержала значне висвітлення в літературі. Проте, мають потребу в перегляді деякі її положення про правове забезпечення аграрних перетворень у цей час. Одне з них полягає в тому, що автори обвинувачують керівників Кримревкому в тому, що він після третього встановлення радянської влади на півострові при проведенні аграрних перетворень свідомо порушував чинне на той час у РРФСР земельне законодавство.

Уперше подібну точку зору висловили О.Г. Семін і О.О. Горчаков, які стверджували, що кримські органи наприкінці 1920 р. - у першій половині 1921 р. "допустили багато помилок, створивши на націоналізованих нетрудових землях " тільки радгоспи [1]. В останні роки подібні ідеї висловлює О.О. Горюнова, підкреслюючи, що аграрна політика в ревкомівський період "не була продумана й обґрунтована" [2]. На думку С.В. Бородіна, у цей час у Криму "були допущені значні відступи від радянського аграрного законодавства при проведенні аграрних перетворень [3]. На наш погляд, і це ми намагатимемося обґрунтувати в статті, немає підстав обвинувачувати Кримревком у тому, що при проведенні агарних перетворень на півострові він свідомо порушував земельне законодавство РРФСР, показати, що вони відбувалися відповідно до його настанов, але з урахуванням кримських особливостей періоду початку НЕПу.

У листопаді 1920 р. у Криму була остаточно встановлена радянська влада, почався ревкомівський період його історії, що продовжувався до листопада 1921р. Політвідділами військ Червоної армії РРФСР тут були засновані тимчасові надзвичайні органи радянського управління - ревкоми різного рівня і їх галузеві відділи, у тому числі земельні. Наприкінці 1920 р. - на початку 1921 р. Москва надіслала в Крим 1360 осіб, переважно членів РКП(б), для роботи в ревкомах, їх відділах і для комплектування постійних органів радянської влади. На чолі системи ревкомів на півострові був поставлений Кримський ревком, керівників і членів якого призначили в Москві. Спочатку його головою був наближений до В.І. Леніна угорський комуніст Б. Кун, а з 21 лютого прибув замість нього з Москви М.Х. Поляков.

Одним із найважливіших завдань ревкомів було створення постійного радянського апарату й пристосування раніше існуючого до потреб комуністів. 19 листопада 1920 р. Кримревком видав наказ, згідно з яким усі установи колишнього відомства землеробства й землевпорядження передавалися у відання земельного відділу Кримревкому (Кримземвідділу) й земвідділів місцевих ревкомів [4, ф.Р. – 652, оп.1.скр. 34 с. 230]

28 січня 1921 р. Кримревком запровадив новий адміністративний устрій на півострові. При цьому було засновано 7 повітів - Джанкойський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський, Ялтинський, Севастопольський і Керченський. А замість 34 скасованих волостей було виділено 298 сільрад. У жовтні 1921 р. повіти були перейменовані в округи, а пізніше округи було ліквідовано й введено трьохступеневий адміністративний розподіл: сільрада, район, республіка [5].

Комуністи прагнули залучити до радянського будівництва не тільки своїх прихильників, 1 травня 1921р. Кримревком ухвалив постанову про повне помилування осіб, що раніше брали участь у виступах проти радянської влади, для заняття "мирною, чесною працею". Ця постанова знайшла відгук і в УРСР. 29 червня 1921 р. ВУЦВК затвердив постанову "Про застосування кримської амністії від 1 травня 1921 р. на території УРСР" [6, с. 186 – 187].

Одним із першочергових завдань перед ревкомами стало регулювання земельних відносин, що так хвилювало місцеве безземельне й малоземельне селянство. Не чекаючи розпоряджень із боку Кримревкому, деякі місцеві ревкоми стали за своєю ініціативою видавати з земельного питання свої акти, які мали форму адміністративних наказів і дія яких поширювалася на підконтрольну їм територію. Основним їх змістом було декларування негайної націоналізації землі. Уже 23 листопада 1920 р. наказ такого роду видав Керченський ревком. У ньому населення сповіщалося, що "усі земельні угіддя, рілля, сади, луги тощо стають загальнонародним надбанням". Іншим важливим положенням наказу була заборона купівлі, продажу й оренди землі, стягування орендних платежів і різного роду викупних платежів. Однак наказ Керченського ревкому не передбачав негайної радикальної зміни в Керченському регіоні характеру земельних відносин. Землекористування окремих осіб, говорилося в ньому, "аж до вирішення його земельними відділами волостей і селищ, залишається таким же" [7, с. 90 – 91].

Відразу ж після остаточного встановлення радянської влади на півострові Кримревком почав видавати адміністративні накази, спрямовані на регулювання тих або інших питань у земельній сфері. Першим таким актом був наказ Кримревкому від 18 листопада 1920 р. "Про націоналізацію земель, зайнятих лісами, про порядок використання лісових площ". "Усі ліси.., кому б вони не належали.., - декларувалося в ньому, - є державним надбанням". Наказ поклав на місцеві ревкоми разом із існуючою лісовою адміністрацією відповідальність за використання земельних площ, зайнятих лісами, не за призначенням і за розкрадання лісових багатств. Устанавлювалося, що особи, які дозволяють собі такі дії, "будуть підлягати суду військово-революційного трибуналу" [7, с. 89].

Другим актом був наказ Кримревкому від 19 листопада 1920 р. "Про збереження племінної худоби". У ньому мова йшла про те, що з метою збереження племінної великої рогатої худоби, коней, овець, свиней, незалежно від того кому вони належать, визнаються "недоторканими й не підлягають реквізиції, як військовою, так і цивільною владою". Кримземвідділу пропонувалося організувати таврування та реєстрацію

племінної худоби, а також видачу його власникам відповідних охоронних свідчень [7, с. 90].

Протягом понад трьох місяців Кримревком не видав жодного акта, яким би на територію півострова поширювалася дія земельного законодавства РРФСР. Пояснювалося це тим, що державна приналежність його в той час ще не була офіційно визначена, тобто не було з'ясовано питання: чи входити Криму до складу РРФСР або УРСР.

Проте, Кримревком у своїй діяльності в аграрній сфері негласно керувався останнім земельним законом РРФСР - "Положенням про соціалістичне землевпорядження й про заходи переходу до соціалістичного землеробства".

Спеціальним наказом Кримревком створив управління південнобережних радянських господарств, якому було надане право їх організації в маєтках ПБК. На підставі цього 1 грудня 1920 р. воно видало наказ (№ 2), яким оголошувалося вилучення "з приватного володіння як різних відомств, так і приватних осіб" усіх маєтків у районі від Судака до Севастополя. Вони оголошувалися власністю Російської соціалістичної федеральної радянської республіки".

У наказі також говорилося, що всі землі цих маєтків, їх рухоме й нерухоме майно переходять у відання управління південнобережних радянських господарств, а в них засновуються радгоспи. Власникам же маєтків, їх орендарям, службовцям і робітникам пропонувалося "під страхом обвинувачення в саботажі" до особливого розпорядження залишатися на своїх робочих місцях і "неухильно здійснювати поточні господарські роботи" [7, с. 91].

Найважливіше значення для регулювання земельних відносин на півострові мав наказ Кримревкому від 14 грудня 1920 р. У ньому, насамперед, декларувалася конфіскація всіх нетрудових володінь. "Колишні приватновласницькі маєтки, - говорилося в ньому, - зі всіма їх угіддями, будівлями, устаткуванням, заводами, живим і мертвим реманентом складають народне багатство", тобто націоналізуються. Про передачу їх земель у користування безземельного й малоземельного селянства в наказі не було жодного слова. Проте він передбачав суцільну радгоспозацію конфіскованих маєтків і передання їх у відання управління радянськими господарствами".

Наказ наказав повітовим і волосним ревкомам або "органам, що їх заступають" «узяти під нагляд і охорону» колишні приватновласницькі маєтки, прийняти їх у своє відання й представити в Кримземвідділ відомості про наявні в них земельні площі й різне майно. Пропонувалося в націоналізованих маєтках створити радянські господарства, а для керівництва ними призначити робочі комітети з 3-5 осіб із числа постійних робітників та службовців. Останнім ставилося в обов'язок залишатися на своїх робочих місцях, продовжувати виконувати свої службові функції й сприяти ревкомам в охороні земель, майна та документів маєтків.

Наказ Кримревкому був спрямований не тільки на здійснення суцільної радгоспозації конфіскованих маєтків, але й на те, щоб не допустити розподілу

їх земель і майна між робітниками та службовцями, а також між місцевими селянами. Тому наказ установлював неминучість найсуворішого покарання за такі дії. "Подальше розкрадання й псування вищевказаного майна, - говорилося в ньому, - повинні бути подавлені найрішучішими заходами у всій суворості революційних законів воєнного часу з накладанням у необхідних випадках колективної відповідальності на селища або групи, винні в приховуванні грабіжників". Крім того, під загрозою арешту й віддавання до суду військово-революційного трибуналу волосним ревкомам доручалося вжити заходів щодо негайного повернення в конфісковані маєтки розкраденого їх майна [7, с. 92 – 93].

Однак, незважаючи на присутність у наказі Кримревкому погрози сурового покарання за самовільні вчинки робітників та службовців маєтків, селянства щодо земель і майна націоналізованих нетрудових володінь уникнути їх повсюдно не вдалося. У зв'язку з цим деякі місцеві ревкоми стали видавати свої адміністративні розпорядження про недопущення самовільного розподілу й використовування земель і майна маєтків, особливо стосовно ділянок спецкультур. Подібний наказ видав 31 грудня 1920 р. Сімферопольський повітово-міський ревком. Він у категоричній формі заборонив самовільне використання робітниками та службовцями, місцевими селянами колишніх поміщицьких садів і виноградників. Заборонялися також самовільний випас худоби на ділянках спецкультур, реквізиція робочої худоби й сільськогосподарського реманенту. Волосним і сільським ревкомам повіту пропонувалося "під погрозою відданню під суд ревтрибуналу" ужити заходи до відновлення огорож навколо ділянок спецкультур, проведення обрізування дерев і виноградних кущів, перекопування міжрядь та інших необхідних робіт [7, с. 94].

До кінця 1920 р. за допомогою місцевих ревкомів Кримземвідділом було взято на облік 1134 приватновласницьких маєтків [4, ф.р. – 460, оп.1.спр. 351, с. 15]. Їх землі не стали розподіляти серед селян. На базі націоналізованих нетрудових маєтків із усіма їх землями, будівлями, засобами виробництва було створено майже 1000 радгоспів, а також деякі колективні господарства.

Для управління ними в структурі Кримземвідділу, земвідділів повітів і районних ревкомів були встановлені спеціальні органи - підвідділи радянських господарств.

Такий підвідділ Сімферопольського повітово-міського ревкому почав функціонувати 26 листопада 1920 р. Насамперед він призначив у кожен радгосп керівника, якому було наказано прийняти його в своє відання, виробити докладний опис усього його майна й приступити до виконання поточних робіт. У грудні керівники радгоспів за пропозицією підвідділу радянських господарств склали кошториси витрат, необхідних для проведення в них термінових сільськогосподарських робіт, і представили їх для затвердження в земвідділ повіт-міського ревкому. Але той виділити необхідні кошти не зміг через їх повну відсутність. Підвідділ радянських господарств займався не тільки організацією в маєтках радгоспів. Дрібні маєтки було визнано недоцільним використовуватися для їх створення. У них

із робітників і службовців, стороннього несільськогосподарського населення почали створюватися невеликі колективні господарства. [7, с. 95]

Майже суцільна радгоспозація колишніх маєтків незабаром призвела до створення спеціальної (поза земельними відділами) структури державних органів управління численними державними маєтками. Спочатку Кримревком своїм наказом створив для цього Кримське управління радянськими господарствами (Кримрадгосп).

А наказом від 4 лютого 1921 р. (№ 276) "для найближчого управління на місцях радянськими господарствами й напрями їх діяльності" заснував районні управління радгоспами. Усього було створено 14 таких управлінь. Вони повинні були здійснювати повсякденне керівництво над їх діяльністю, а вона визначалася затвердженою Кримрадгоспом 15 лютого 1921 р. спеціальною "Інструкцією про управління радянськими господарствами", у якій зазначалися функції й правомочність у цьому відношенні районних управлінь радгоспів, їх керівників [7, с. 98 - 99].

На наш погляд, немає підстав обвинувачувати керівників Кримревкому й Кримземвідділу тому, що майже суцільна радгоспозація конфіскованих маєтків була наслідком їх власної творчості й порушенням земельного законодавства РРФСР. Насправді вони лише добросовісно, на підставі настанов «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» здійснювали на півострові аграрні перетворення. А воно ставило як першочергове завдання організацію в колишніх нетрудових володіннях радянських господарств, а як другу – колгоспів. У ньому також встановлювалося, що "на всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на такі, що минають і відживають" і що не можуть надаватися селянам для одноосібного використання "усі землі, ще не розподілені в одноосібне користування" [8, з 418].

Не суперечили діяльності Кримревкому й Кримземвідділу у сфері регулювання земельних відносин і настанови підзаконних актів, виданих Наркомземом РРФСР у розвиток "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства". Вимагала від місцевих радянських органів і їх земвідділів першочергової організації радгоспів у націоналізованих нетрудових володіннях видана Наркомземом РРФСР 2 березня 1919 р. "Інструкція щодо застосування положення про соціалістичний землеустрій" [8, с. 452]. А циркуляр Наркомзему РРФСР "Про порядок землеустрою радгоспів" від 21 липня 1919 р. ставив мало не єдиним завданням їх діяльності створення стійкого землекористування державних маєтків [9]. Варто зазначити, що нерозподіл серед селянства земель конфіскованих нетрудових володінь і прагнення до організації на них соціалістичного виробництва в цей час мали місце не тільки в Криму. 6 березня 1921 р. V всеукраїнський з'їзд рад ухвалив рішення "вважати колективізацію окремих галузей та робіт селянського сільськогосподарського виробництва в масштабі села, волості та району" «основним завданням». А для цього наказувало " у першу чергу закінчити соціалістичний землеустрій",

організувати "зразкові радгоспи", "покласти початок організації зразкових волостей та цілих районів" [6, с. 165].

Добре ще, що Кримревком не узяв за зразок у своїй нормотворчій діяльності звернення ВУЦВКу "До всіх селян України" від 17 серпня 1921 р., у якому їм пропонувалося "вести найрішучішу боротьбу з куркулями, відбирати надлишок їх земель, передаючи їх безземельним і малоземельним» [6, с.190].

Зроблена в перші місяці після остаточного встановлення радвлади на півострові майже суцільна радгоспозація земель нетрудового користування незабаром переконала керівників Кримревкому й Кримземвідділу, що це справа нерозумна не тільки з політичної, але й з економічної точки зору. Вона не тільки викликала масове незадоволення безземельного й малоземельного селянства, але й створила реальну загрозу того, що не всі землі нетрудового користування навесні будуть своєчасно оброблені. Тому в Кримревкомі вирішили, із одного боку, відступити від бездумного виконання настанов російського земельного законодавства про масову організацію соціалістичного землеробства, а з іншого, усупереч ньому, привернути для обробки земель частину сільського населення.

2 січня 1921 р. Кримревком видав наказ, який надав орендарям колишніх казенних, вакуфних, приватновласницьких земель право проведення на них весною сільськогосподарських робіт. У зв'язку з цим наказ дав можливість ревкомам і їх земвідділам надавати колишнім їх орендарям у кожному окремому випадку з санкції Кримземвідділу орні землі в тимчасове використовування на "один посів". А на городніх землях, що орендувалися раніше, пропонувалося по можливості організувати "артільну обробку найбіднішими селянами" [7, с. 96].

Звичайно, видання наказу Кримревкому від 2 січня 1920 р. сприяло розширенню площі оброблених земель нетрудового користування весною 1920 р., але не такою мірою, як на це сподівалися ті, хто його видавав. У травні 1921 р. IV обласна конференція РКП(б) відзначила, що багато хто з орендарів не зміг навесні обробити раніше орендовану ними землю через протидію радгоспів, за якими вона була закріплена [4, ф. 150, оп.1. скр. 185 с. 13].

Нам здається, що майже суцільна радгоспозація нетрудових маєтків, проведена в кінці 1920 р. в Криму, мала не тільки негативні наслідки. Вона в тих конкретно-історичних умовах мала й деякі позитивні результати. Із одного боку, вона дала можливість запобігти масового розграбування маєтків і самовільного захоплення їх земель. Із іншого, вона дала можливість запобігти різкого падіння рівня сільськогосподарського виробництва на півострові. Навпаки площа посіву зросла до 567 162 дес. [7, с. 114 - 117], а в 1920 р. вона складала 490 239 дес. [10]. Крім того, вона стимулювала правотворчу діяльність Кримревкому щодо регулювання земельних відносин не в тому напрямку, як це передбачалося «Положенням про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства".

Звичайно в літературі початок цієї діяльності пов'язували з рішеннями IV обласної конференції РКП(б), що відбулася в травні 1921 р. У них

радянським органам рекомендувалося скоротити мережу кримських радгоспів, а землі ліквідованих державних маєтків передати до землевпорядного фонду для наділу безземельного й малоземельного селянства [11]. Насправді правотворча діяльність Кримревкому щодо змін характеру регулювання земельних відносин почалася раніше, у січні 1921 р. У цей час почалася робота з підготовки місцевого нормативного акту, який би визначив інші, ніж у "Положенні про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" принципи регулювання земельних відносин на півострові.

У процесі підготовки цього акту Кримревком доручив Кримземвідділу висловити у зв'язку з цим свої пропозиції. Вони були надані й передбачали при регулюванні земельних відносин в Криму використовувати настанови не стільки "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», скільки «Основного закону про соціалізацію землі» РРФСР.

Кримземвідділ запропонував оголосити на підставі другого земельного закону РРФСР, що "усі землі в межах Криму, у чиєму б користуванні вони не знаходилися, вважаються єдиним державним фондом і розпорядженням земельних органів передають їх у користування трудящих без жодного викупу" [7, с. 99 - 101]. Загальна його площа складала 2 360 425 дес., зокрема 453 233 дес. займали ліси й чагарники, 12 302 дес. - фруктові сади й городи, 5 570 дес. - виноградники, 534 дес. -посадки тютюну, 1 155 315 дес. – рілля [12].

Кримревком прийняв не всі пропозиції Кримземвідділу щодо нормативного регулювання земельних відносин на півострові. Лише деякі з них одержали нормативне закріплення в ухвалі Кримревкому "Про наділ селян землею" від 24 липня 1921 р. У ній підкреслювалося, що вона є підзаконним актом, виданим "відповідно до основ земельного законодавства РРФСР щодо кримських умов". При цьому не вказувалося, що деякі настанови "Основного закону про соціалізацію землі " і "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства" були взаємовиключаючими. Очевидно, тому в ухвалі Кримревкому не вказувалося, який із цих земельних законів узятий за основу.

Основним принциповим положенням ухвали було доручення Кримземвідділу "приступити до планомірного наділу потребуючих селян землею, як в одноосібне користування, так і на артільних і комунальних засадах". При цьому не йшлося про те, що такий наділ повинен проводитися за трудовою нормою, що передбачалося нормами "Основного закону про соціалізацію землі". Постанова Кримревкому надала нормативний характер пропозиції Кримземвідділу про встановлення певної черговості наділу землею. "У першу чергу, - ішлося в ньому, - задовольняється корінне безземельне й малоземельне сільське населення Криму, яке займалося тут землеробською працею» до видання другого земельного закону РРФСР. По-друге, вона повинна була надаватися землеробському населенню, що поселилося на півострові після 19 лютого 1918 р. А неземлеробське

населення - і місцеве, і стороннє -- повинно було задовольнятися землею в останню чергу. Крім того, постанова Кримревкому зобов'язувала здійснити в першу чергу наділ землею безземельного й малоземельного населення гірської й передгірної частини півострова "зважаючи на його важкий економічний стан" [7, с. 111 - 112]. Принципове значення мало в постанові й доручення Кримземвідділу "для якнайкращого забезпечення потребуючих селян землею" створити земельний фонд "за рахунок скорочення земельної площі, зайнятої в цей час радянськими господарствами". При цьому передбачалося зберегти тільки ті з них, які "мають загальнодержавне або показове значення".

На відміну від "Основного закону про соціалізацію землі" постанова Кримревкому не передбачала при наділі землею використовування принципів зрівняльності й трудового користування. У ньому передбачалося "затвердження твердих норм землекористування в Криму" у "відповідно до дійсних виробничих можливостей селян" [7, с. 11-112].

Не одержав у постанові Кримревкому закріплення й інший принцип, установлений "Основним законом про соціалізацію землі", який пропонувався Кримземвідділом, - принцип розподілу землі по "душах-їдцях", із яких складалися селянські господарства. Навпаки встановлювалося, що при наданні землі необхідно враховувати в них наявність тільки працездатних, необхідних для обробки наданої земельної ділянки [4, ф. – 150, оп.1, скр. 185, с. 15].

На відміну від "Основного закону про соціалізацію землі" згідно з постановою Кримревкому земля повинна була "надаватися в користування селян на довголітній термін», але тривалість його не вказувалася. У ньому лише підкреслювалося, що цей термін буде точно визначено "особливим земельним законом", який буде виданий пізніше.

Після видання постанови Кримревкому від 24 липня 1921 р. регулювання земельних відносин на півострові стало здійснюватися на підставі настанов, що містилися в ньому. Почалося скорочення мережі радгоспів і передача земель тих із них, що були ліквідовані, у фонд наділення селян землею.

Регулювання земельних відносин у Криму в ревкомовській період розподіляється на два етапи: 1) листопад 1920 липня – 1921 рр.; 2) липень - листопад 1921 р. На першому етапі воно беззастережне здійснювалося на підставі настанов "Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» РРФСР. На другому етапі правовою базою для нього були "Основний закон про соціалізацію землі", а також постанова Кримревкому "Про наділ селян землею" від 24 липня 1921 р. В останньому були деякі відступи від цього закону, що викликалися місцевими особливостями й часом його здійснення (після закінчення громадянської війни і початку НЕПу). Цим відступам потрібно додаткове дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Борьба большевиков за власть советов в Крыму. – Симферополь: Крымиздат, 1960. – С. 282. 2. Горюнова Е.А. К вопросу об аграрной политике властных органов Крыма в 1920-е годы// Культура народов Причерноморья. – Научный журнал. – 1998. - № 3. – С. 127. 3. Бородин С.В. Аграрная политика в Крыму в восстановительный период // Культура народов Причерноморья. – Научный журнал. – 1999. - № 6. – С. 95. 4. Державний архів при Раді Міністрів АРК. 5. Очерки по истории Крыма. – Ч.III. -Крым в период социалистического строительства /1921 - 1941 гг./ - Симферополь: Крым, 1964. - С.12. 6. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. - Том перший. - 1917 - 1941 рр. - К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 7. Ревкомы Крыма. - Сборник документов и материалов. – Симферополь: Крым, 1968. 8. Аграрная политика Советской власти /1917-1918/. - Документы и материалы. – Москва: Издательство АН СССР, 1954. 9. Сборник распоряжений по социалистическому землеустройству. - Грязовец, 1921. - С.67. 10. Советскому Крыму десять лет. – Симферополь: Крымиздат, 1930. - С.188. 11. Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства. – Симферополь: Крымиздат, 1958. - С.16. 12. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика. - Год 1921-й. – Краткий исторический очерк. – Симферополь: Таврия, 1992 – С.101. 13. Статистико-экономический атлас - Крыма. - Вып.1. – Симферополь: Госиздат,1921. - С.220.*

ЛАВРОВ В. В. (м. Сімферополь)

А. И. ЕЛИСТРАТОВ - ПЕРВЫЙ ДЕКАН ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ТАВРИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В начале XX века в Таврической губернии, благодаря накопленному научно-образовательному потенциалу, объективно были созданы все предпосылки для открытия в Крыму первого высшего учебного заведения [1]. Его открытию способствовали, в первую очередь, авторитетные деятели органов местного самоуправления (С. С. Крым, В. К. Винберг, В. В. Келлер, А. Г. Лонцкая, В. В. Нейкирх, В. А. Оболенский и некоторые другие), которые сначала инициировали этот вопрос непосредственно в Крыму, а затем обратились за поддержкой в органы центральной власти [23]. Отрадно заметить, что в Государственном Совете законопроект, поданный С. С. Крымом, поддержали академик В. И. Вернадский (будущий ректор Таврического университета), Непременный секретарь РАН С. Ф. Ольденбург, а также группа выдающихся ученых-юристов. Среди них: Давид Давидович Гримм, Анатолий Федорович Кони, Николай Степанович Таганцев, Евгений Николаевич Трубецкой, Иван Григорьевич Щегловитов и др.

Первоначально Таврический университет был организован как филиальное отделение Киевского университета св. Владимира, располагавшегося в Ялте. Заметную роль в становлении филиального отделения в Крыму сыграл декан юридического факультета, затем ректор Киевского университета св. Владимира, профессор государственного права Евгений Васильевич Спекторский. Под его непосредственным руководством и при личном участии организовывался и создавался Таврический университет, в состав которого входил и юридический факультет. Киевский университет командировал тогда для работы в Крыму юристов Г. В. Демченко, С. А. Егиазарова, В. М. Гордона, М. О. Грендигера, Ф. В. Тарановского, С. Е. Сабинина. Вскоре к киевской группе ученых присоединились правоведы многих других вузов стран, вынужденных волею судеб перебраться в Крым. Среди них: Н. Н. Алексеев, А. Л. Байков, Г. М. Ерофеев, П. И. Новгородцев, Н. И. Палиенко, А. А. Раевский. Кроме того, на юридическом факультете Таврического университета преподавали: историки - Г. В. Вернадский, Б. Д. Греков, М. В. Довнар-Запольский, Г. А. Семека-Максимович; экономисты - С. Н. Булгаков, К. Г. Воблый, П. П. Гензель (второй декан юридического факультета), М. А. Штромберг; философы - С. А. Алексеев, П. П. Кудрявцев, И. П. Четвериков, Л. И. Шестов.

Первым деканом юридического факультета Таврического университета был утвержден профессор государственного права А. И. Елистратов.

Цель настоящей статьи: воспроизвести основные вехи жизненного пути А. И. Елистратова; показать этапы его становления как ученого-

правоведа; дать краткую научную характеристику его трудов; выявить его политические воззрения на разных этапах его жизненного пути; подробнее остановиться на его научно-педагогической деятельности крымского периода.

Начало жизненного пути. Казанский университет

Аркадий Иванович Елистратов родился 27 декабря 1872 года в селе Покровское Буинского уезда Симбирской губернии в мещанской семье. Вскоре семья переехала в Казань. В этом городе 31 мая 1890 года Аркадий получил аттестат и золотую медаль, чем отмечались его отличное поведение и прилежание, одинаковая любознательность ко всем предметам, несомненные успехи в науках.

15 июля 1890 года Елистратов пишет прошение ректору Императорского Казанского университета о зачислении его на юридический факультет (такую возможность давал ему блестящий аттестат, предоставляющий все права, обозначенные в § 129-132 высочайше утвержденного 30 июня 1871 года Устава гимназий и прогимназий).

В Казанском университете А. И. Елистратов получил фундаментальную подготовку по праву, которое изучал под руководством выдающихся профессоров-юристов В. В. Ивановского и Н. П. Загоскина, причем студент Елистратов в одинаковой степени увлекался государственным, полицейским и уголовным правом.

Сдав государственные экзамены 25 мая 1896 года, Елистратов был удостоен диплома первой степени, со всеми правами и преимуществами, поименованными в статье 92 Устава и в пункте V высочайше утвержденного в 23-й день августа 1884 г. мнения Государственного Совета, из чего следовала возможность остаться при университете для приготовлению к профессорскому званию, что и случилось 22 сентября 1896 года на заседании юридического факультета, когда профессор В. В. Ивановский предложил оставить А. И. Елистратова при университете. С 1897 по 1899 годы Елистратов проходит научную стажировку в Германии и Австрии. Здесь он интересуется взглядами на государство и право знаменитого автстрийского правоведа Л. Гумпловича. Его творчеству и посвятил А. И. Елистратов свою первую научную работу [6].

В 1899 году А. И. Елистратов сдал экзамены на степень магистра административного права и после двух пробных лекций был утвержден в звании приват-доцента по кафедре полицейского права Казанского университета. В 1906 году Елистратов защитил кандидатскую диссертацию «О прикреплении женщины к проституции». Диссертация молодого ученого была посвящена врачебно-полицейскому надзору за проституцией и административно-правовым нормам, которые регламентировали этот надзор [7].

Московский университет

В 1909 году А. И. Елистратов защитил докторскую диссертацию «Борьба с проституцией в Европе». В 1910 г. он переезжает в Москву в связи с избранием его экстраординарным профессором Московского университета

по кафедре полицейского права. Сразу отметим, что Москва дважды самым коренным образом внесет изменения в судьбу ученого. Первый раз это случилось в 1911 году.

11 января 1911 года Совет министров принял постановление о запрещении в стране каких-либо студенческих сходок и их самостоятельного объединения. В ответ на это студенты ряда вузов страны ответили забастовками. Особенно драматично события разворачивались в Московском университете. На 27 января была назначена сходка студентов. Полиция немедленно отреагировала, введя в здание университета военные силы. Очень резко против действий полиции выступил ректор Московского университета профессор А. А. Мануйлов, который заявил, что меры правительства фактически уничтожают вузовскую автономию, и что полиция открыто вмешивается в дела университета. В этой обстановке, подчеркивал ректор, администрация университета не может что-либо сделать по контролю над складывающейся ситуацией. Он также заявил о своем намерении покинуть пост ректора. Аналогичные заявления сделали помощник ректора профессор М. А. Мензбир и проректор университета профессор П. А. Минаков. В знак протеста против действий правительства подали о своей отставки еще 21 ученых университета, среди которых был и профессор В. И. Вернадский. Чуть позже из Московского университета было уволено еще 130 преподавателей, что составило более трети всех научно-педагогических кадров университета. Этой трагической странице из жизни Московского университета В. И. Вернадский посвятил несколько злободневных статей [22].

К сожалению, не все преподаватели Московского университета выдержали тогда, как писал В. И. Вернадский «политический экзамен жизни». Некоторые профессора резко осудили действия своих коллег, тем самым продемонстрировав свою солидарность с действующей властью. К этой группе профессоров примыкал и А. И. Елистратов.

Чем можно объяснить такое неожиданное поведение А. И. Елистратова?

Дело в том, что еще учась в Казанском университете, Елистратов довольно рано увлекся марксизмом (Помним и о том, что на юридическом факультете Казанского университета чуть раньше А. И. Елистратова учился будущий вождь мировой революции Владимир Ульянов). Свою политическую позицию А. И. Елистратов высказал однажды (1908 г.) в публичной лекции «Административное право и народное образование», которую он прочитал студентам юридического факультета Казанского университета. После этой лекции Елистратов был оштрафован и отстранен от дальнейшего чтения лекций. Попечитель Казанского учебного округа писал тогда по этому поводу министру народного просвещения: «Весьма вероятно, что со свойственной ему бестактностью Елистратов, будучи оставлен приват-доцентом, скоро снова допустил бы какой-либо неосторожный шаг, вроде недавнего прочтения публичной лекции по большевистской программе, и это должно было вызвать его удаление из университета» [25].

Он был удален из Казанского университета и, как мы уже сказали, А. И. Елистратов появляется в 1910 году в Москве. Помня о политических уроках Казани, профессор Елистратов не пожелал больше идти против власти. Он однозначно поддержал действия властей. Власть не осталась в долгу, и уже 11 апреля 1911 года приказом министра народного просвещения Л. А. Кассо (кстати, тоже профессор-юрист) профессор А. И. Елистратов был утвержден в должности проректора Московского университета. Чуть позже он будет утвержден в чине статского советника со старшинством.

1 января 1913 года А. И. Елистратов был награжден орденом св. Анны 2-й степени, а 1 января 1916 года - орденом св. Владимира 4-й степени. В эти же годы А. И. Елистратов неоднократно будет избираться судьей и председателем профессорского дисциплинарного суда Московского университета.

Научная деятельность

В Москве с 1910 по 1917 гг. А. И. Елистратов периодически издает лекционные курсы по русскому государственному и административному праву. В 1914 г. выходит его фундаментальный труд «Основные начала административного права», который сразу же сделал автора настоящего труда видной фигурой в русской юриспруденции. Отметим, что в отечественной юридической науке первые труды по административному праву принадлежали В. М. Гессену, И. Т. Тарасову, Э. Н. Берендтсу. Но, в отличие от своих предшественников, А. И. Елистратов впервые изложил административно-правовой материал в соответствии с институционной системой права. Он распределил материал по трем разделам: субъекты административного права; объекты административного правоотношения; формы административной деятельности. Это было новое слово в отечественной истории административного права, которое существенно изменяло привычные методы изучения данной отрасли знания. Работа А. И. Елистратова быстро разошлась и уже через три года последовало ее повторное издание (1917). Кратко остановимся на основных правовых взглядах А. И. Елистратова.

Елистратов-государствовед

Написанный Елистратовым курс лекций по государственному праву был с интересом встречен научной общественностью и выдержал два издания: в 1912 и 1915 гг. Свой труд автор начинает с выяснения вопроса о сущности государства и его основных признаках, к которым относится верховная государственная власть, население и территория. Особое значение Елистратов придает верховной государственной власти, ибо благодаря этому признаку государство выступает как сила, объединяющая народ и территорию в одно целое. Развивая это положение, он подчеркивает, что «для уяснения понятия о государственной власти необходимо показать, на кого распространяется эта власть и в каких границах осуществляются ее действия» [8]. А такие признаки, как население и территория лишь усугубляют наше представление о государственной власти: они намечают личные и пространственные пределы действия верховной власти. Говоря о

факторе «начала невмешательства» органов государственной власти, А. И. Елистратов усматривал в этих действиях власти двоякий результат. С одной стороны, тотальная полицейская регламентация подавляет личную инициативу и самодеятельность у населения, тем самым лишает само государство лучших средств для достижения благосостояния населения. С другой стороны, хорошо понимая российские реальности, автор сознает, что в огромной России «начала невмешательства» государства не решают всех проблем жизненного благополучия граждан. В определенных сферах государства с целью духовного, нравственного, физического и экономического развития народа организует «публичные службы», которые осуществляют управление санитарным и медицинским делом, народным образованием, устройством путей сообщения, почтой и телеграфом, страхованием населения.

Ученый однозначно не принимает марксистскую трактовку государства как недостаточно обоснованную. В этой критике чувствовалось влияние идей другого русского государствоведа Б. Н. Чичерина [24]. Вслед за Чичериным, А. И. Елистратов полагает, что понимание государства как организации господства более сильного класса над экономическим слабым, марксисты совершенно игнорирует в своем анализе средние классы, которые, таким образом, оказываются «вне государства». Автор признает эту теорию односторонней и узкой, приводящей к «противоречиям и абсурду». Государство, по мнению Елистратова, не противопоставляет одни классы другим, а, наоборот, объединяет их. Таким фактором, объединяющим и цементирующим общество, является сама государственная власть.

Постоянно подчеркивая важное значение государственной власти для нормального функционирования государственного строя, указывая на ее единство и неделимость, Елистратов, в отличие от Чичерина, стоявшего за единство государственной власти, не допускавшего разделение властей в различных пределах, скептически относится к теории Монтескье. Разделение властей, по его мнению, не способно установить равновесия между ними, «одна из них неизбежно окажется наиболее сильной и будет настоящей государственной властью» [8, с. 16]. Законодательство, исполнение и суд -это не три особых ветви власти, а разные формы проявления единой и нераздельной государственной власти, которые на самом высоком уровне интегрируются в особе императора. В этом положении выражается основная мысль Елистратова о монархической власти, которой он посвящает вторую часть своего курса. Государство Российское, подчеркивал автор, с древнейших времен является монархическим, причем императору в соответствии с законами принадлежит верховная самодержавная власть, но без признака неограниченности.

Монарх как наследственный глава государства утверждает законы, не имеющие силы без его согласия: распускает Государственную Думу; назначает и сменяет министров; командует армией; имеет право войны и

мира; заключает договоры; от его имени отправляется правосудие. Таким образом, монарх принимает участие в функционировании каждой из

трех властей. Власть самодержавного монарха, по мнению Елистратова, ограничивается деятельностью Государственной Думой, но и этот орган «осуществляет законодательную деятельность в единении с монархом» [8, с. 111-113].

При этом А. И. Елистратов придает значение качеству депутатского корпуса в парламенте. Он оправдывает деятельность только такого парламента, который осуществляет свои законодательные функции на высшем профессиональном уровне. Елистратова настораживает присутствие охлоса в парламенте с его крикливостью, демагогией, партийной междоусобицей и враждебностью к исполнительной власти. По его мнению, депутатский корпус зачастую состоит из людей, умеющих играть на человеческих слабостях, изворотливых и ловких в деле сбора голосов возможно большего числа избирателей, обладающих не столько профессиональными, сколько ораторскими данными. Это, в свою очередь, приводит к тому, что депутатами часто становятся юристы невысокого класса. Обстановка, в которой протекает законодательная деятельность в стране, принимает форму постоянной партийной борьбы. «Факты излагаются односторонне и негласно, - отмечал Елистратов. - Из искаженных фактов делаются неверные суждения и выводы; достоверность уступает место сенсационности» [8, с. 238]. Формула А. И. Елистратова такова: законодательная власть должна усиливать исполнительную, но не мешать ей. Он призывал депутатов, особенно либералов, к умению не только создавать, но и «оберегать», сохранять от порчи и разрушения все то, что есть ценного в историческом наследии прошлого» [8, с. 171]. Что касается верхней палаты - Государственного Совета - то в ней он видел своего рода тормоз на пути сомнительных демократических преобразований. Вместе с тем, он считал, что именно этот орган государственной власти способен объединить законодательную и исполнительную власти в одно работающее целое.

В своих взглядах на государственное устройство общества, А. И. Елистратов представлял явно консервативную линию в науке, Елистратов утверждает в своем курсе концепцию самодержавного правового государства. Его основная идея заключается в следующем: самодержавие (при наличии высокопрофессионального в политическом и юридическом отношении представительного органа) является для России наиболее оптимальным типом правового государства.

Елистратов - административист

Взгляды А. И. Елистратова на административное право были изложены им в «Основных началах административного права». Заметим, что ученый проделал большую работу по осмыслению перехода науки от полицейского к административному праву. А. И. Елистратов определяет административное право «как учение о правоотношениях в области государственного управления» [9]. Ученый предпринял попытку анализа важнейших управленческих категорий: административные акты, вопросы государственной службы, публичное вещное право, способы обеспечения законности в государственном управлении. В своем учении об

административном праве А. И. Елистратов следует за своим учителем В. В. Ивановским, а также немецким административистом О. Майером. У последнего он заимствует многие положения и использует их в практических построениях.

Особое место среди категорий административного права, Елистратов уделяет институту государственной службы. В отличие от своего учителя Ивановского, рассматривавшего этот институт исключительно в рамках государственного права, Елистратов включает его в систему административного права. По определению ученого, государственная служба составляет корпус должностных лиц, правовое положение которых регламентируется исключительно специальными юридическими нормами. Он также различает службу в государственных и земских органах. Первая, в свою очередь подразделяется на службы гражданскую и военную.

Вслед за французскими административистами, Елистратов отмечает сходство между административным и гражданским правом, основные институты которого имеют корни в публичном праве. А. И. Елистратов трактует этот вопрос широко, помещая вопрос о публичном вещем праве между правом гражданина, как пользователя определенными благами, и институтом государственной службы. Он особо подчеркивает, что многие личные свободы и ценности «утрачивают свой смысл и значение, если человеку не обеспечена возможность дышать здоровым воздухом, беспрепятственно двигаться по улицам и дорогам, пользоваться парком или рекою. Таким образом, - заключал ученый, - право публичных вещей (вещи вне оборота) оказывается своеобразным продолжением личной свободы» [10].

Центральное место в его теории административного права занимают административно-правовые отношения. «Наука административного права, – подчеркивает Елистратов, - изучает правовые отношения в области государственного управления» [9, с. 2]. Елистратов выделяет два вида административных взаимоотношений. Первый - служебное отношение государственного служащего к государству (внутриаппаратное, как мы сегодня бы сказали, отношение). А. И. Елистратов окружает это правоотношение особым нимбом, сиянием святости. Это такая этико-правовая связь, сила, которая резко ослабляет все отрицательные воздействия со стороны. Он с удовольствием цитирует Ст. 711 Устава о Гражданской службе, имеющей целью пресекать коррупцию в аппарате управления и гласящую: «Никто из служащих во исполнение возложенных на него обязанностей не должен смотреть ни на какое лицо, ни на какие предложения, а тем менее на партикулярные письма, хотя бы от первейших лиц в государстве, но обязан исправлять свое дело по точной силе и слову закона» [21].

В административном праве, в отличие от полицейского, предметом является не административная деятельность как таковая, а система правоотношений, складывающихся на ее почве между властью и гражданами. Елистратов утверждает, что правоотношение, субъектами

которого является должностное лицо и гражданин, заключается в доминанте административно-правовой действительности. Эти умозаключения Елистратов выводил из того, что imperium - суверенная власть, отличающая государство, как от отдельных граждан, так и от общественных организаций, - вносит в его правовые отношения с гражданами элементы неравенства, исключительного положения одной из сторон. Именно «в изучении связанных с властным характером государства особенностей правовых отношений правящей власти с управляемыми, - подчеркивал ученый, - и лежит главное назначение науки административного права» [12].

Отношение между правящими и управляемыми, не урегулированное правом, будет не правоотношением, а лишь властеотношением. В формах перехода от системы властеотношений к системам правоотношений, по мнению Елистратова, осуществляется превращение полицейского права в административное. Исходя из этого, в правовом государстве, отмечает ученый, между должностным лицом и гражданином устанавливается не столько вертикальная, сколько горизонтальная связь. «Одинаковое подчинение закону и суду, - пишет Елистратов, - ставит должностных лиц и граждан на общую юридическую плоскость. Должностное лицо может быть наделено большими правами, нежели гражданин, но перед законом они становятся принципиально равноправными» [11].

Система административного права, предложенная Елистратовым, отличалась особой стройностью. Смело можем утверждать, что уже тогда ученым была выстроена в основных очертаниях та общая часть административного права, которая представлена у нас сегодня.

Время испытаний

Две революции и последовавшая за ними гражданская война остро тогда поставили вопрос перед всеми учеными страны: с кем и где находиться?

Академик В. И. Вернадский запишет в дневнике от 3 ноября 1917 г.: «Невольно вновь поставил себе вопрос, что делать мне: оставаться?» [2].

Ученый Вернадский принимает решение - остаться на Родине. Подобное же решение принимает (как и многие другие ученые) и профессор А. И. Елистратов. Такую позицию ученых, выбравших родину, чуть позже образно сформулирует другой ученый-государствовед, коллега Елистратова по Московскому университету Иван Александрович Ильин. «Уходят ли от постели больной матери? Да еще с чувством виновности в ее болезни?» - спрашивал Ильин и тут же отвечал: «Да, уходят - разве что за врачом и лекарством. Но, уходя за лекарством и врачом, оставляют кого-нибудь у ее изголовья. И вот - у этого изголовья мы остались» [17].

Летом 1918 года семья Елистратовых покидает революционную Москву и перебирается в Крым.

Таврический университет

Вместе с А. И. Елистратовым в Крым приехали его жена Мария Феодосьевна Елистратова и их восьмилетняя дочь Анна. М. Ф. Елистратова была зачислена сверхштатным ординарным врачом по кафедре кожных

заболеваний медицинского факультета Таврического университета. А сам А. И. Елистратов был избран 2 октября 1918 года сначала профессором, а затем (22 октября) заведующим кафедрой государственного права. В конце октября 1918 года Аркадий Иванович Елистратов единогласно был избран деканом юридического факультета. Это был один из самых больших факультетов молодого университета. Ежегодно на него принимали до 100 человек.

Все эти годы находясь в Крыму, А. И. Елистратов занимал активную жизненную позицию. Он входил в ряд комиссий, созданных при совете Таврического университета. В частности, он был одним из активных членов комиссии по делу о переводе Таврического университета в г. Севастополь [23].

В эти годы А. И. Елистратов принимает участие в работе Таврической научной ассоциации, объединявшей различные научные учреждения и общества Крыма и регулярно проводившей свои съезды. Он был одним из инициаторов создания на полуострове крымского библиотечного общества, действовавшего в Крыму в 1918-1921 годах. Общество выпускало газету «Наша сила», на страницах которой часто выступал профессор А. И. Елистратов [13].

Становление университета в эти годы проходило в условиях частой смены властей. В ночь на 4 апреля 1919 года части украинской Заднепровской дивизии, возглавляемой П. Дыбенко, сломиил на Перекопе сопротивление белогвардейских частей и в течение недели продвинулись к Симферополю. Уже 11 апреля передовая сотня красных конников находилась в Симферополе. Крым провозглашается независимой Республикой. Был сформирован Совнарком во главе с Д. И. Ульяновым и Ю. П. Гавеном.

В программе большевистского правительства в области образования от 6 мая 1919 года было выдвинуто требование о ликвидации юридического факультета и создании на его базе факультета общественных наук. Тогда профессора Таврического университета в мае 1919 года организовали в Севастополе социально-юридический институт, а в Керчи - Боспорский университет [1].

С новой властью Крыма сотрудничала и часть профессоров Таврического университета во главе с физиком Я. И. Френкелем. В работе по налаживанию отношений с большевистской властью принимал участие и декан юридического факультета А. И. Елистратов. Г. В. Вернадский в своих воспоминаниях так описывает этот период жизни в Крыму: «Университет продолжал функционировать, профессорам предложено было записаться в учительский профессиональный союз. Много помог наладить отношения между новой властью и университетом профессор административного права А. И. Елистратов, ранее очень консервативный, а теперь не только ставший законопослушным по отношению к новой власти, но чуть ли не записавшийся в коммунистическую партию (впрочем, в этом я не уверен). Елистратов спас от ареста несколько своих коллег» [5].

Но уже 18 июня 1919 года войска генерала А. И. Деникина высадились в районе Коктебеля и за три недели заняли весь Крым. Г. В. Вернадский

вспоминал: «Население торжественно их приветствовало <...>. Начались аресты подозрительных лиц и ловля скрывавшихся большевиков» [5]. Князь В. А. Оболенский - глава земской управы - добавляет: «Самое ужасное было то, что простой факт службы в советском учреждении был достаточным основанием для привлечения человека к дознанию о принадлежности его к большевикам, а участие в «совете», хотя бы в качестве беспартийного, прямо признавалось преступлением» [20].

Аресты начались и в Таврическом университете. Были арестованы и два месяца находились в тюрьме П. И. Новицкий, Я. И. Френкель. «Под подозрением оказался и профессор Елистратов. Его защитили те же, кого он спас во время большевиков» [5].

А. И. Деникин взял университет под свою опеку. Неблагонадежные профессора были отстранены от преподавания. А. И. Елистратов лишился должности декана юридического факультета. Вернуться к преподавательской работе помогло его письмо на имя Деникина «низкопоклоннического и унизительного характера» (В. И. Вернадский) [4]. Он даже поспешил вступить в Осваг (Осведомительное агентство при армии Деникина). В газете Таврического университета «Vivat academia!» (1 октября 1919 г.) он выступил со статьей, где между прочим писал о Добровольческой армии как единственной силе, способной воссоздать великую Россию [14]. Академик В. И. Вернадский по поводу быстрых перемен в политических взглядах Елистратова летом-осенью 1919 года заметит: «П. И. Новгородцев (коллега А. И. Елистратова по Московскому и Таврическому университетах. - *В. Л.)* рассказывал про Елистратова: в 1911 году в Москве он <кассовец>, издал курс, где говорил о монархизме как абсолютном идеале государства; при большевиках в Таврич<еском> ун<иверситете> по совету Правления унив<ерситета> стал «для спасения ун<иверситета>» помощником комиссара и читал лекции в большевистском духе. Теперь вновь перекручивается» [2, с. 152].

После ожесточенных боев на Перекопе и Чонгаре в ноябре 1920 г. армия генерала П. Н. Врангеля отступила в крымские порты. 13 ноября Красная армия без боя взяла Симферополь, 15 ноября - Севастополь. К 17 ноября она заняла весь полуостров.

«Советское» реформирование Таврического университета, началось незамедлительно после взятия Крыма Красной армией и продолжалось почти год, пройдя несколько этапов. Как и в Советской России, полностью менялся социальный состав студентов и преподавателей, объем и характер преподаваетльских дисциплин. Одним из первых пострадал юридический факультет, на котором в это время училось 250 студентов, работало 15 преподавателей - среди них 8 профессоров и доцентов.

Согласно распоряжения Наробраза Крымревкома юридический факультет упразднялся, и вместо него образовывался факультет общественных наук. Упразднялись старые и вводились новые учебные курсы: вместо курсов уголовного, римского и русского права слушателям

предлагалось изучать краткий курс Советской Конституции, истории современных социалистических учений и т.п.

В. И. Вернадский, как ректор университета, обязан в срочном порядке выполнить все указания Наробраза. В дневнике этого периода он запишет: «Сговорился с Френкелем> (представитель Наробраза в университете - *В. Л.)*, что он предварительно мне в частном письме изложит меры по реформе факультетов. Я ему сказал, что отвечу на следующий же день, саботировать не буду - но хочу выразить свое мнение, составив представление, во что эта реформа практически выльется. Очевидно, с Фр<енкелем> совещаются Елистратов, Волков (по-видимому, и Гордон?). Мне указывали еще Аренса. Елистратов и Волков распределяют новые кафедры, Елистратов - историю социализма! Вспоминается 1911 год и тот же Елистратов - сподвижник Кассо и помощник Гидулянова (Павел Васильевич - доктор церковного права, профессор Московского университета. - *В. Л.)*... От чего-то кафедра Грекова (история русского права) смутила Френкеля и, кажется, он не совсем понял и поверил мне, что Греков читает не «русское право» - а историю русского права. Все исторические науки сохраняются - закрываются «анахронизмы»: догма римского права, церковное право. Русская история обязательна для всех (юристов и филологов). Резко меняются два факультета: философско-словесный (история, философия без истории и социальных и экономических наук (юридический с историческими науками).

Мне кажется идея ясна: взять под свой контроль этот последний. Вводятся курсы истории социализма, советского законодательства, обязательные для всех <.. .>» [3].

Но эти меры Наробраза не удовлетворили Крымревком. 23 декабря 1920 г. на заседании областного комитета РКП(б) было принято решение о ликвидации факультета общественных наук Таврического университета, юридического института в Севастополе и Боспорского университета в Керчи. Списки преподавателей передавались в Крымчека.

А. И. Елистратов стал горячим сторонником победившей власти. Он был избран в мандатную комиссию по фильтрации преподавательского и студенческого составов, входил во временное бюро по организации рабфака. Профессору А. И. Елистратову принадлежит и авторство новых правил поступления и условия приема в университет, опубликованные 19 января 1921 года.

Но и эта активная деятельность А. И. Елистратова в новых структурах власти не спасли его от участи быть высланным из Крыма в распоряжение Народного комиссариата просвещения. 23 февраля 1921 года группа профессоров Таврического университета выехали из Симферополя в Москву. В. И. Вернадский, ехавший этим «профессорским поездом», запишет в дневнике: «Едущий с нами Елистратов с семьей фактически бойкотируется всеми. Никто с ним не разговаривает. Байков (Александр Александрович - ректор Таврического, сменивший на этом посту Вернадского в январе 1921 г. - *В. Л.)* рассказывал, что он с ним говорил по поводу его ожиданий советской ориентации. Он верил в прочность Советской власти, его, кажется, в

коммунисты не приняли, он пересолил и теперь в смятении. В Москве в 1918 г. он был правый; в Симферополе при Деникине был в Осваге. Говорят, после 1906 г. он оправдал себя в Министерстве народного просвещения, выступая защитником погромщиков (говорил А. Г. Гурвич). А его деятельность в 1911 году! Здесь в Симферополе его позорная роль в мандатной комиссии...» [3, с. 128].

На Родине как на чужбине

16 марта 1921 года «профессорский поезд» прибыл в Москву. Чем жил все это время Московский университет, который покинул А. И. Елистратов летом 1918 года? Об этом периоде Московского университета свидетельствовал И. А. Ильин. «Отстреляли по Москве октябрьские пушки, стихли первые белые пулеметы. Перемирие и сдача оружия. Я в анатомическом театре университета. Он завален трупами, подобранными на улице. Лежат сплющенными рядами, на сдвинутых столах и на полу. Как много студенческих тужурок... На лицах застыли как бы недоумение, вопрос - и мука. Сторож называет их «белыми дружинниками». Хаос трупов и мертвая тишина. Обреченная Академия подбирала с улицы своих героев» [18].

Начался «разгром» русской академической науки и ее традиций: «Осенью нас настигла первая реформа, - вспоминал И. А. Ильин. - Все «трехлетние» приват-доценты были переименованы в «профессоров». «Реформа» была встречена молчаливым презрением: ведь еще Хлестаков сказал: «пусть называются...» Но атака уже готовилась по всей линии. И уже попадались на университетском дворе подозрительные фигуры, которые, сильно гроссируя, спрашивали: «товарищ, где здесь записываются в красные профессора?»; и уже поговаривали о рабфаке, а в Совете профессоров стали появляться какие-то темные личности с «мандатами», и уже бывали случаи, что арестованные профессора - в чеке или Бутырках - принимали зачеты у арестованных студентов и давали указания по «литературе предмета»

Помню «отмену» юридического факультета: должен был быть создан факультет «общественных наук», к которому пристегивались все исторически, отделенные от историко-филологического факультета.

Началось с факультетского собрания юристов, на которое от наркомпроса явился плюгавый мальчишка наглого тона: «товарищи профессора! - картавил он, брызгал слюной и кокетничал шоферским шлемом, - октябрьская революция овладевает университетом; если вы не захотите признать этого и подчиниться, то вы будете завтра же на улице» [18].

Московская профессура ответила отказом. «Помню негодующие, презрительные речи профессоров: «Будем голодать, - говорил один, - но не примем тушинских пожалований от воров!» «Голод в наших семьях, - говорил другой, - но зажмем наше сердце, стиснем зубы и будем терпеть: русская Академия не примет позора» [18].

В ответ на этот отказ революционная власть приговорила наиболее «опасных» революции профессоров к высылке за пределы РСФСР. К

высылке был приговорен и профессор-юрист И.А. Ильин, успевший еще выступить в стенах Московского университета с речью «Основные задачи правоведения в России». Это было последнее публичное выступление самобытного ученого-юриста у себя на Родине. В сентябре 1922 года И. А. Ильин вместе с другими учеными, философами и литераторами был выслан в Германию на пароходе «Обер-бургомистр». Перед самым отъездом за границу к Ильину подошел А. И. Елистратов с тем, чтобы попрощаться и сказать последние слова. «Я помню, - писал Ильин, - как осенью 1922 года, в Москве, когда «вечное изгнание под страхом расстрела» было уже объявлено мне и оставались одни формальности, ко мне подошел бывший профессор Московского университета А. И. Елистратов, прибывший недавно из Крыма и решивший служить Советам, и произнес мне надгробное слово: «Вы, - говорил он, - конченый человек; вы неизбежно оторветесь от России и погибнете... Что вы без родины? Что можете без нее сказать? Уж через несколько месяцев вы не будете понимать того, что здесь совершается, а через год вы будете совсем чужды России и не нужны ей... Иссякнут ваши духовные родники... И вы станете несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом!»

Я слушал и не возражал ему: он не видел дальше «пустоты и темноты»; он думал, что родина исчерпывается местом пребывания и совместным бытом; его патриотизм питался повседневностью; его любовь нуждалась в ежедневном подогревании; «русскость» его души была не изначальной, а привитой; он видел Россию не из ее священных корней и судил обо мне по себе. И, зная это, я не надеялся поколебать его в прощальной беседе...» [19].

А. И. Елистратов, оставаясь на Родине, все еще надеялся, что в Советской России закон права восторжествует, ведь и новой власти нужны новые законы, обеспечивающие хотя бы ее собственную безопасность. Этому способствовало и то обстоятельство, что в учебных программах на юридических факультетах с конца 1922 года стало возрождаться такая учебная дисциплина как административное право. А. И. Елистратов подал прошение на юридический факультет 1-го Московского университета. Он был зачислен в штат професором по кафедре административного права. С этого момента начинается новый творческий этап в его жизни.

А. И. Елистратов начал активно публиковать статьи и учебники по советскому административному праву. В это же время он вплотную сотрудничает с Народным Комиссариатом внутренних дел. Им был составлен обширный Устав службы советской милиции. Он также являлся главным консультантом инспекционных органов милиции.

В Москве выходит его новая книга «Очерки административного права», которая сразу же попала под пристальное внимание идеологов от революции. Идейный руководитель советской юриспруденции Е. Пашуканис в обзоре по административному праву призвал Елистратова «перестроить на соответствующий лад инструментарий своих юридических определений и категорий, отказаться выстраивать материал на чуждых революции

буржуазных концепциях, сосредоточиться на материале правовой действительности, возникшей после Октября 1917 года» [16].

Это было серьезное предупреждение ученым-юристам, работавшим с дореволюционным и западноевропейским материалом.

А. И. Елистратов попытался исправить «собственную ошибку», и уже в 1929 году выпускает новую книгу «Административное право» [15]. В этой новой книге автор попытался осветить все последние достижения советской науки в области административного права, а именно: формы советской административной деятельности, советская государственная служба, новые формы взаимоотношений органов управления с гражданами, способы обеспечения революционной законности в государственном управлении и т. д. Но такие такие книги советскому обществу были уже не нужны. Так уж совпало, что вместе с выходом в свет последней книги А. И. Елистратова, была вновь упразднена наука об административном праве. Книга сразу же попала в спецхран, а ученый был вынужден вновь покинуть пост профессора Московского университета, на этот раз навсегда. Может быть, вспомнил А. И. Елистратов свой прощальный разговор осенью 1922 года с И. А. Ильиным: «<...> **вы будете совсем чужды России и не нужны ей <...> И вы станете несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом!**» (Выделено мной. - *В. Л.).* Так уж случилось, что «несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом» станет не Ильин, к которому тогда обращался Елистратов, а сам Елистратов, только у себя на Родине. На Родине, он станет ненужным, как будет больше не нужна и сама юридическая наука. Воистину получалось: на Родине как на чужбине. Таков итог многих ученых-правоведов, решивших тогда остаться на своей родной земле, служить любимой науке и Родине. А. И. Елистратову исполнилось к этому времени 57 лет, позади 32 года, отданных юридической науке. Впереди еще 27 лет жизни, отданных исключительно семье. Скончался А. И. Елистратов 5 января 1955 года на 83 году жизни от сердечного приступа. Похоронен в Москве.

Выводы

Жизненный путь Аркадия Ивановича Елистратова был труден, а путь в науке - еще труднее. И все же. Он оставил богатое научное наследие. Как государствовед он всегда подчеркивал важное значение для страны, в которой жил и трудился, могущество государственной власти. Как административист достаточно четко и обосновано очерчивал круг прав и свобод, завоеванных личностью в тяжелых условиях, в борьбе с этой властью. Внутренне А. И. Елистратов сознавал наличие этого противоречия и понимал, что необходимо сказать какое-то новое слово, в котором можно было бы осуществить синтез мощи государства и свободы отдельного гражданина. Потрясения 1917 года и последовавшие за ними события помешали правоведу А. И. Елистратову это право реализовать. Но несмотря на это обстоятельство А. И. Елистратов выделялся среди ученых-юристов как строгий систематизатор административно-правовых идей и тонкий стилист. Его научное наследие еще ждет своих исследователей.

Говоря о политических взглядах профессора А. И. Елистратова, необходимо заметить, что они не были стабильными. Его раннее увлечение марксизмом, затем искренняя преданность монархизму, и снова марксизм, и наконец, разочарование во всяких революциях - таков политический путь А. И. Елистратова. Этот путь, к сожалению, был характерен для большей части думающей и ищущей русской интеллигенции в мятежное время к. XIX - н. XX вв.

Для нас, крымчан, важно другое. Профессор государственного права Аркадий Иванович Елистратов был одним из первых ученых-юристов, стоявших у истоков крымской научной юридической школы. В трудное время на этапе становления. Таврического университета проявились организаторские способности А. И. Елистратова, объединившего вокруг себя лучшие на то время высококвалифицированные силы из числа преподавателей-правоведов. Ныне возрожденный юридический факультет Таврического национального университета им. В. И. Вернадского по праву считает себя правоприемником этой крымской юридической школы, фундамент которой был прочно заложен выдающимися учеными-юристами, среди которых был и профессор А. И. Елистратов.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Более подробней см.: Лавров В. В., Ишин А. В. Таврический университет в 1918-1921 годах // История Таврического университета (1918-2003). - К.: Либідь, 2003.-С. 10-15. 2. Вернадский В. И. Дневники 1917-1921. Октябрь 1917 - январь 1920. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 29. 3. Вернадский В. И. Дневники 1917-1921. Январь 1920 - март 1921. -К.: Наукова думка, 1997.-С. 112-113. 4. Вернадский В. И. Дневники 1926-1934. - М.: Наука, 2001. - С. 71. 5. Вернадский Г. В. Крым // В. И. Вернадский и Крым. - К.: Либідь, 2004. -С. 267. 6. Елистратов А. И. О воззрениях Гумпловича на государство и право. -Казань, 1898. 7. Елистратов А. И. О прикреплении женщины к проституции (врачебно-полицейский надзор). - Казань, 1903. 8. Елистратов А. И. Государственное право. Пособие к лекциям. - М., 1912. -С. 5. 9. Елистратов А. И. Основные начала административного права. - М., 1914. -С. 9. 10.Елистратов А. И. Учебник русского административного права. Пособие к лекциям.-М., 1911.-Вып. 1.-С. 87. 11 .Елистратов А. И. Должностное лицо и гражданин // Вопросы административного права. - М., 1916. - С. 80. 12. И.Елистратов А. И. Очерки административного права. - М., 1922. - С. 36. 13.Елистратов А. И. Что такое социальный музей // Наша сила. -Симферополь. -1919.-4 марта. ХА.Елистратов А. И. Об уважении к праву // Vivat academia! - Симферополь. -1919.-1 октября. 15.Елистратов А. И Административное право. -М.; Л., 1929. 16. Е. П. Обзор литературы по административному праву // Революция права. -1927.-№3.-С. 175. 17.Ильин И. А. Очерки внутренней России // Новое время. - 1925. - № 1348. \%.Илъин И. А. Русская академическая традиция // Россия и славянство. - 1930.-25 января. 19. Ильин И. А. Родина и мы. - Белград, 1926. - С. 5. 20. Оболенский В. А. Крым при Деникине // Крымский Архив. - Симферополь. - 2001. - № 7. - С. 169. 21.Свод*

законов Российской империи. - СПб., 1876. - Т. 3. - С. 136. 22.См.: Вернадский В. И. Разгром // Русские ведомости. - 1911. - № 43. – 23 февраля; 1911 год в истории русской умственной культуры // Ежегодник газеты «Речь» на 1912 г. - СПб. - 1912. - С. 323-341. 23.См.: Маркевич А. И. Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета // Известия таврического университета. - Симферополь.-1919.-Кн. 1.-С. 11-42. 24.Чичерин Б. Н. Собственность и государство. - М., 1907. 25.Цит. по: Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX - начале XX века.-М., 1991.-С. 241.

МОКРУШИН В. І. (м. Сімферополь)

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА И НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В КРЫМУ В ПЕРИОД НЭПА

Национальные отношения в Крыму в период НЭПа были достаточно сложными. По переписи населения, проведенной в начале 1921 года, проживали представители 59 национальностей. Ни в одной республике большевистской России не было такого количества национальностей.

Специфика межнациональных отношений в Крыму существенным образом влияла на его экономическое и политическое положение.

Основную массу населения – 51,5 % составляли русские и украинцы (по переписи не было отдельных граф для русских и украинцев), 25,9 % – татары, 6,8 % – евреи, 5,9 % – немцы, затем шли армяне, болгары, поляки, греки, караимы. Таким образом, большинство населения Крыма представляли русские и украинцы - 321,6 тыс. человек (в группу русских и украинцев включались: русские 274,9 тыс., украинцы 45,7 тыс., белорусы - 1 тыс.). Татар было всего 164,2 тыс. человек (в группу татар включалась часть цыган и турок).

Обострение национальных отношений в этот период в Крыму было вызвано решением земельного вопроса, что мы наблюдаем и в настоящее время.

В Крыму до ноября 1920 года сохранялись земельные отношения, существовавшие еще в дореволюционное время: около 60% земель находилось у землевладельцев, приблизительно 40% крестьянских хозяйств являлись безземельными. Безземельные и малоземельные крестьяне арендовали землю или нанимались батраками.

Стремление Крымревкома превратить все конфискованные имения в совхозы лишало крестьян возможности получить землю. Этот момент использовали, в том числе, националисты. Впоследствии ревком пересмотрел свою позицию о создании совхозов. К концу 1921 года число совхозов в Крыму было сокращено до 102 с общей площадью в 127 тыс. десятин.

Несмотря на имевшиеся в распоряжении крымских властей законодательные акты по землепользованию, вопросы наделения крестьян землей разрешались крайне медленно и противоречиво.

Одним из вариантов решения земельного вопроса было переселение крестьянских хозяйств из малоземельных, горных, предгорных районов Крыма в степные (главным образом крымских татар), а также расселение на его территории крестьянских хозяйств, прибывших извне Крыма. Расселение крымских татар в степных районах Крыма было вызвано как контрмера татарских националистов, направленная на препятствование переселению в Крым лиц иных национальностей, главным образом евреев.

В целях усиления своего влияния еврейские колонисты использовали легальные методы работы, создавая различные общества и союзы.

Так, в 1921 году возник союз под названием «Бундестрой», в 1922 году еврейский потребительский кооператив «Самодеятельность».

В этот период в Крыму уже активно действовала основанная в США фирма «Агро-Джойнт». С 1922 года в Симферополе функционировал филиал банка «Агро-Джойнт», финансировавший перемещения еврейских переселенцев, а также подготовку национальных кадров в учебных заведениях Крыма. В это время в степном Крыму появилось более 150 поселков, которые заселялись исключительно евреями.

В 1922 году из США в Крым прибыл один из руководителей «Джойнт», убеждавший председателя КрымЦИКа Ю.Гавена (настоящая фамилия Дауман) выделить пустующие степные земли для переселения 1000 еврейских семей в обмен на финансовую и техническую помощь.

В ноябре 1923 года руководитель еврейской секции РКП(б) А.Брагин подготовил проект документа, в соответствии с которым к 10-летию октябрьского переворота предлагалось образовать автономную область евреев на территории Северного Крыма, Южной степной части Украины и Черноморского побережья вплоть до границ Абхазии, общей площадью 10 миллионов десятин, с целью переселения сюда 500 000 евреев.

На всем протяжении рассматриваемого периода многократно пересматривались нормы крестьянского землепользования. Лишь 7 сентября 1925 г. КрымЦИК утвердил "Положение о порядке трудового землепользования", которым устанавливались нормы наделения землей. В полеводстве они составляли от 13 до 40 десятин земли на среднюю семью в составе из 6 человек при 3 работающих. Размеры норм зависели от почвенных условий и расстояний от рынков сбыта.

В результате проведения этого положения в жизнь к 1927 г. средние нормы земельных наделов для крестьян татарской национальности были увеличены с 11 до 21 десятины, болгар - с 15 до 23,2 десятины, других национальностей - с 20 до 24 десятин.

Существенное уменьшение количества земли произошло у немецких крестьян. До революции они имели 389520 десятин земли, а после землеустройства в их пользовании оказались 221063 десятины. Это объяснялось тем, что 50-60% немцев ранее являлись крупными землевладельцами.

Руководящие работники татарской национальности обвиняли секретаря Крымского обкома партии Петропавловского в антитатарских устремлениях, требовали «расширить базу татаризации, составить конкретную программу ее в советских, партийных, профсоюзных, кооперативных, земельных аппаратах». Подобные требования выдвигаются татарскими лидерами и в настоящее время.

Комиссия ЦК РКП(б), побывавшая весной 1925 г. в Крыму, констатировала «значительные достижения в области привлечения татарского населения к управлению Республикой». В то же время отмечалось, что «работа по вовлечению других национальных меньшинств, как-то, немцев, болгар, греков и т.д., - и работа среди них вообще отсутствует». Это означало, что проводившаяся «татаризация» управленческого аппарата фактически подменяла собой национальную политику крымских властей, что мы наблюдаем и в настоящее время.

Таким образом, интересы различных национальностей Крыма не совпадали. Наибольшую активность в их удовлетворении проявляли представители еврейского и татарского населения.

Переселение в Крым еврейских семей, когда не были завершены землеустроительные работы и большинство крестьян татарской национальности еще не были наделены землей, вызвало негативную реакцию со стороны татарского населения. Его представители в высших органах власти Крыма поставили вопрос о приостановке переселения евреев в Крым до окончания землеустройства.

В октябре 1927 г. в своем заявлении за подписью 27 человек татарские лидеры потребовали от ЦК ВКП/б/ смещения секретаря Крымского областного комитета партии со своего поста.

В противовес проекту переселения евреев у крымскотатарских коммунистов возникла идея создания на севере Крыма немецкой автономной республики. Одним из главных противников массового переселения евреев в Крым стал Председатель Крымского ЦИК Вели Ибраимов. Когда ситуация на полуострове вышла из-под контроля, он выступил со статьей в крымскотатарской газете «Ени-Дунья»: «От нас требуют земли на переселение в Крым 8000 еврейских хозяйств, однако ...наши излишки не удовлетворяют даже своих внутренних нужд, а поэтому крымское правительство нашло невозможным удовлетворение данного требования. Недавно этот вопрос мы поставили в Москве и надеемся, что он будет решен в нашу пользу». Ибраимова поддержала национальная интеллигенция, входившая ранее в партию «Милли-Фирка». Необходимо отметить, что в Крыму существовал подпольный комитет татарской националистической партии «Милли-Фирка. Лидеры этой партии проводили политику внедрения лояльных к себе людей в советские учреждения. Аналогичное положение дел происходит и в настоящее время, это видно, в первую очередь, по требованию татарских националистов ввести квоты в органах власти для представителей татарского народа.

На состоявшемся в октябре 1926 г. в Крыму съезде КОМЗЕТа (комитета землеустройства трудящихся евреев) представитель московского центра этой организации Ю.Ларин (Михаил Лурье – будущий тесть Н.И.Бухарина) заявил: «Необходимо переселить в Крым не менее 100 000 еврейских семей. Мы внесем эти предложения на рассмотрение соответствующих органов Советской власти».

26 сентября 1927 г. Ю.Лариным были предложены мероприятия по обустройству еврейских переселенцев в Крыму, согласно которым основной специализацией их хозяйств должно было стать производство виноградного спирта.

Предложение встретило сопротивление руководителей Крымской АССР, прежде всего Вели Ибраимова.

В результате внутрипартийной борьбы В.Ибраимов в начале 1928 г. был арестован и расстрелян по приговору суда.

С целью освобождения земель под переселение евреев Президиум ЦИК СССР утвердил закон, признающий северо-крымские территории землями всесоюзного значения.

5 сентября 1930 г. решением Крымского ЦИКа Фрайдорф (ныне пгт.Красногвардейское) становится центром еврейского национального района, а в 1931 г. ОК ВКП(б) и Крымское правительство констатировали, что «еврейское переселение в Крым себя политически и хозяйственно оправдало». В республике были созданы еврейский национальный Фрайдорфский район, 32 еврейских национальных сельсовета, учреждена газета «Ленин Вег» на идиш.

Переселение евреев порой встречало неприятие и со стороны местного населения. Земельные, экономические конфликты перерастали в национальные, в связи с чем с июля 1928 г. стал наблюдаться отток переселенцев (по отдельным колхозам текучесть достигала 60-70%).

По переписи 1926 г. из 39921 еврея в сельской местности проживало 4083 человека. На 1 января 1930 г. из 49100 крымских евреев лишь 10140 проживали в селе.

В конце концов, вместо еврейской республики в Крыму учредили два еврейских района. В них, согласно общим принципам национальной политики СССР, все административные учреждения, суд, учебные заведения имели в качестве официального языка идиш, а общественные и просветительные учреждения содержались за государственный счет.

Таким образом, основными противоборствующими сторонами в национальном вопросе в период НЭПа в Крыму была националистическая организация «Милли-Фирка», имеющая свои корни в Турции, и еврейская организация «Джойнт».

В настоящее время политика «Меджлиса» крымскотатарского народа в значительной степени напоминает позицию «Милли-Фирка», поэтому опыт изучения национального вопроса в период НЭПа может помочь нам разобраться в сложной современной национальной обстановке. Политика «Меджлиса» зеркально отражает политику «Милли-Фирка» в новых условиях, и эта политика представляется нам крайне опасной.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, Таврия, 1997. 2. Гольдштейн Р.И., Гальперин М.И. Агро-Джойнт (к 70 - летию основания), Днепропетровск, 1995. 3. Брошеван В. Политические процессы в Крымской АССР в 1920-е годы, Симферополь. 4. История городов и сел Украинской ССР. Крымская область //Под ред. Тронько П.Т. Институт истории академии наук УССР. Киев. 1974. 5. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. Краткий исторический очерк. Симферополь. Таврия. 1992. 6. Крымская АССР (1921-1945) /Сост.Ю.И.Горбунов. Симферополь, Таврия, 1990. 7. Урсу Д.П. очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941), Крымучпедгиз, 1999. (9(Крм)У-727). 8. Вопросы развития Крыма. Научно-практический сборник. Выпуск 3. Симферополь, Таврия, 1996. (33(Крм)В748). 9. Культура народов Причерноморья. № 1, июль 1997.*

ШЕВЧЕНКО А. Є. (м. Донецьк)

ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ НА ТРАНСПОРТІ, ЯК ОСНОВНИЙ ЕЛЕМЕНТ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 20-І РОКИ XX СТ.

Історія формування спеціальних підрозділів міліції на транспорті - складова частина всієї історії органів внутрішніх справ України. Закономірність їх зв'язку взаємообумовлена та взаємозалежна. Особливу увагу було приділено діяльності спеціальних правоохоронних органів на транспорті у боротьбі з бандитизмом та злочинністю у 20-е роки XX ст., наведенню ладу на транспортних комунікаціях після закінчення громадянської війни.

Сьогодні, коли йде становлення демократичної держави Україна, у наш стрімкий час просто не уявити собі життя без транспорту. Здається, саме життя пересіло на колесо та прямує, невпинно набираючи швидкість. Та будь-який рух лише тоді безпечний і корисний, коли підпорядковується певним законам. Вони вироблені людиною та досвідом багатьох років, відшліфовувалися часом та різноманітними технічними нововведеннями. Однак так и не було винайдено засобу гарантування дотримання певних норм поведінки учасниками транспортного кругообігу. Тож контроль за порядком на транспорті доводиться здійснювати правоохоронним органам.

Таким чином, все це сказане свідчить про те, що проблема вивчення історії правоохоронних органів дуже цікава, актуальна і потребує подальшого вивчення. Крім того, вона допоможе краще розібратися у процесах, які протікали в країні у перши роки радянської влади, прослідити основні напрямки та форми роботи співробітників залізничної та водної міліції у боротьбі зі злочинністю.

Основні тенденції зазначеної проблеми розглядаються в роботах дослідників Р.С.Мулукаева, С.В.Біленка, Н.П.Максименка, П.П.Михайленка, В.І.Полубінського, О.К.Міхеевой, самого автора та інших [1]. Вчені розглядають у своїх роботах історію міліції Радянського Союзу, де яких регіонів, висвітлюють боротьбу з кримінальною злочинністю, охорону громадського порядку. Разом з тим, цілий ряд питань хоча і поставлено, але вони потребують подальшого вивчення. Що ж стосується власне спеціальних органів внутрішніх справ України на залізничному та водному транспорті, їх бойовій діяльності у боротьбі з бандитизмом, кримінальною злочинністю, то в літературі ця проблема не знайшла належної уваги.

У наданій статті автор на підставі аналізу нормативно-правої бази, неопублікованих архівних документів і матеріалів, огляду літератури висвітлює роботу спеціальних правоохоронних органів України на транспорті у 20-е роки XX ст.

Метою роботи є вивчення правоохоронної діяльності залізничної та водної міліції на транспортних комунікаціях у боротьбі з бандитизмом та злочинністю.

Створення залізничної та водної міліції в радянській Україні відбувалося в складних умовах національної революції і загострення громадянської війни. 10 березня 1919 року третій Всеукраїнський з'їзд Ради затвердив першу Конституцію Української Радянської Соціалістичної Республіки, що законодавчо закріпила права трудящих. Конституція затвердила диктатуру пролетаріату у формі радянської влади. На з'їзді був створений Уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки і Рада Народних Комісарів.

29 червня 1919 року Постановою СНК УРСР в Україні була створена робітничо-селянська залізнична міліція[2].

В перші роки свого існування зміст і форми роботи залізничної та водної міліції визначалися військово-політичною обстановкою в республіці.

Коли в країні розгорілася гостра класова боротьба, вона виступала як багато функціональний орган, що охоплює широкий комплекс соціальних, економічних і політичних відносин. Залізнична і водна міліція брала активну участь в озброєній боротьбі з внутрішньою та зовнішньою контрреволюцією, в проведенні заходів, обумовлених політикою військового комунізму. Природно, найбільшу питому вагу в той період займала охорона громадського порядку і боротьба зі злочинністю, бандитизмом, дезертирством, спекуляцією, саботажем і іншими небезпечними злочинами. Але виконання цих функцій було підлегле задачі розвитку і зміцнення соціалістичних суспільних відносин.

Помітимо, що в дореволюційній Росії рівень злочинності був надзвичайно високий. У першу чергу це відноситься до організованої, професійної злочинності. Природно, позбутися такого „спадку" в короткий термін було не можна. Ось чому В.І.Ленин в своїх роботах, присвячених боротьбі з бандитизмом і кримінальною злочинністю в перші роки радянської влади нагадував, що негайно очиститися від бруду старого світу неможливо і що «на быстрые успехи в этом мы не претендуем, не рассчитываем. Мы знаем, что это дело займет целую историческую эпоху» [3].

Однією з основних причин додержання злочинності після перемоги революції була культурна і політична відсталість значної частини трудящих, заражених дрібнобуржуазною психологією.

Істотно впливали на рівень злочинності надавала обстановка загострення класової боротьби і введення військового положення. Крім того, після Лютневої революції 1917 року Тимчасовий уряд амністував кримінальних злочинців, грабіжників, убивць, у тому числі й рецидивістів. Зростанню злочинності сприяли і масові втечі кримінальних злочинців з тюрем. Такі втечі, як правило, скоювалися при явному потуранні тюремної адміністрації. Достатньо сказати, що тільки з однієї Одеської в'язниці в березні 1917 року «бігло» близько 1500 карних злочинців [4]. Всі вони

поповнювали діючі в Україні зграї і банди. В 1917-1920 рр. третина всіх злочинів здійснювалася рецидивістами.

Вбивства, грабежи, розбої тероризували населення, підривали громадський порядок. Цьому сприяла і контрреволюція, що підтримала криміналітет на здійснення злочинів. Шляхом провокацій і підкупу вороги революції штовхали відсталу, несвідому частину суспільства на організацію погромів і хуліганських вчинків. «Буржуазия, - писал В.І.Ленин, - идет на злейшие преступления, подкупая отбросы общества и опустившиеся элементы, спаивая их для целей погромов» [5].

Користуючись виниклими в країні продовольчими труднощами, буржуазія хотіла ввергнути країну в пучину анархії і хаосу. Куркульство приховувало запаси хліба і продовольства, тоді як у містах люди голодували. Так, у Києві весною 1919 років надзвичайно швидко стало розвиватися «мішечництво» і спекуляція. Мішечники тисячами виїжджали в провінцію, скуповували там продукти за доступними цінами, привозячи їх до Києва, напружували на них ціни. За муку вимагали від 600 до 800 карбованців, за сало - від 1000 до 1300 карбованців, картоплю – 80-90 карбованців, за м'ясо – 400-900 карбованців тощо. Положення киян, особливо трудящих, ставало критичним. Оплата праці, навіть для кваліфікованих робітників, абсолютно не відповідала дійсному прожитковому мінімуму [2].

Продовольча розруха, породжена війною, безгосподарністю, загострювалася до останнього ступеня спекулянтами, мародерами і їх посібниками. Іноземна військова інтервенція і громадянська війна не тільки зумовили спекуляцію, але і посилили її суспільну небезпеку. Для запобігання розгулу злочинності в республіці був виданий ряд нормативно-правових актів. Так, Постановою Ради Робітничо-селянської Оборони України від 30 квітня 1919 року провезення хліба і нормованих продуктів понад 20 фунтів приватним особам строго заборонялося. Зверху вказаної норми продукти підлягали конфіскації і поступали в розпорядження продовольчих органів [2].

У боротьбі зі спекуляцією залізнична міліція основного удару завдавала по спекулянтах зерном. З цією метою на вузлових станціях, на більш крупних вузлових пунктах створювалися спеціальні загороджувальні загони до 80-ті осіб, а на більш дрібних – до 50 осіб [2]. У результаті державі були повернені сотні пудів хліба.

Основною ж задачею залізничної і водної міліції в перші роки радвлади була боротьба з бандитизмом і дезертирством. На Україні бандитизм одержав особливо широкий розмах. Організатором численних банд виступало куркульство. Ватажками банд переважно були петлюрівці, білогвардійці, махновці тощо.

Немало бойових операцій проти бандитських формувань провели співробітники залізничної і водної міліції Донбасу, Одеси, Харкова. В Одесі бандитизм прийняв особливо загрожуючі розміри. Для припинення розгулу злочинності співробітники міліції спільно з комендатурою систематично організовували облави на бандитів, оточуючи окремі райони міста,

виловлювали карних злочинців на вокзалах, станціях, пристанях і в інших суспільних місцях[4].

Серйозну небезпеку в роки іноземної інтервенції і громадянської війни для радянської держави представляло дезертирство. Залишаючи свої частини в умовах напружених боїв з інтервентами, дезертири ослабляли боєздатність Червоної Армії. Деякі з них, поверталися додому, нерідко вливалися в орудуючі на місцях озброєні банди або ж самі створювали їх.

Велику роботу по виявленню дезертирів і їх посібників проводили міліціонери-залізничники. Вони систематично перевіряли готелі, заїжджі двори, організовували облави в місцевостях, прилеглих до залізничних магістралей. Затриманих під час перевірок і облав органи залізничної міліції притягали до кримінальної відповідальності і страчували до суду.

Весною 1920 року, коли міжнародний імперіалізм знов почав військові дії проти радянської держави, залізнична та водна міліція як невід'ємна складова частина входила в бойові сили Радянської республіки. Вона виступала як резерв Червоної Армії. Для участі міліції в бойових операціях на фронтах з її співробітників формувалися військові частини і підрозділи. Відповідно до наказу Головного управління радянської робітничо-селянської міліції УРСР від 14 липня 1920 року, кожний працівник міліції був червоноармійцем тилової армії. Для забезпечення тилу він був зобов'язаний пильно нести службу з охорони революційного порядку, стежити за неухильним виконанням постанов і розпоряджень центральної і місцевих рад, вести боротьбу з дезертирством, а також з бандитизмом і злочинністю [6].

20-і роки поставили перед залізничним і водним транспортом України нові задачі. Період відновлення народного господарства, що почався, зажадав активізацію пасажирських і вантажних перевезень. А це, у свою чергу, вимагало наведення ладу і забезпечення безпеки транспортних магістралей.

Бойовим фронтом міліції стала боротьба з контрреволюцією, політичним бандитизмом. Іноземні імперіалісти, російські капіталісти і поміщики, терплячи поразку у відкритій озброєній боротьбі, не залишили спроб знищити радянську владу. Вони змінили форми і методи боротьби, зробивши упор на організації антирадянських виступів.

В квітні 1920 року ЦК РКП(б) для організації боротьби з бандитизмом направив на Україну Ф.Е.Дзержинського. Разом з ним прибули 1400 працівників Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК – рос. ВЧК) і бійців внутрішньої охорони. За ініціативою Дзержинського штаб тилу фронту був з'єднаний з штабом українського сектора військ внутрішньої охорони (ВОХР). Були вжиті заходи зі створення в частинах ВОХР рухомих, добре озброєних загонів для переслідування і знищення банд.

Активну допомогу ВЧК надавали частини Червоної Армії, загони міліції, створювалися частини особливого призначення (ЧОП), куди входили колишні співробітники залізничної і водної міліції. Загальне керівництво по ліквідації бандитизму на Україні було покладено на М.Ф.Фрунзе, який з 1921 по 1924 рік був командуючим військами України і Криму.

Постановою СНК УРСР і командуючого озброєними силами України від 7 грудня 1920 року, в місцевостях, охоплених бандитизмом були створені політичні секції. Політсекції створювалися для об'єднання і керівництва роботою радянських і військових органів у боротьбі з бандитизмом і систематичного сприяння встановленню порядку в країні. Перші політсекції були створені в районі Олександрійської губернії, Маріупольського повіту і Грішинського району Донецької губернії, Павлоградського повіту Катеринославської губернії. Начальником політсекції був призначений член революційної військової поради IV армії, уповноважений Радянського наркому УРСР і командування всіма військовими силами України Яковльов [7].

Помітимо, що з кінця 1920 року на Україні безчинствували десятки банд. Найбільшу загрозу представляли банди Грігорьева, Тютюнника, Голого, загальною чисельністю в декілька десятків тисяч чоловік. Бандити добре знали місцевість, користувалися підтримкою кулаків і, як правило, не вступали в бій з частинами Червоної Армії, використовуючи чинник мобільності, довгий час залишалися невразливими. Розбиваючись на дрібні групи, вбивали комуністів і радянських активістів, тероризували і грабували населення, розкрадали народне добро, руйнували транспорт, псували телефонні та телеграфні лінії, перешкоджали товарообміну і збору продподатку, зривали сільськогосподарські роботи, а потім швидко ховалися в лісах.

Боротися з бандами було нелегко. Так, у вересні 1921 року між станціями Шкірянкою і Фастовим бандити пустили під укіс потяг із зерном, призначений для голодуючих Донбасу. Після катастрофи 47 вагонів були безформною купою уламків заліза і дерева, перемішаного із зерном і піском. Декілька десятків осіб загинуло, багато хто одержав каліцтва [3]. У цьому ж році банда Каменюка в кількості 300 шабель, піхоту і артилерію зробила на років на станцію Сіль і село Величко в Донбасі [8].

Серйозну небезпеку представляли і бандитські виступи анархістів. Демагогічно прикриваючись політичними гаслами про недовір'я радянської влади, займалися грабежами. У їх рядах знаходилися відкриті контрреволюціонери. Майже щодня анархістські банди скоювали вбивства, пограбування і інші злочини на залізничних станціях, вокзалах, пристанях, на залізничних і водних коліях. Тільки по річці Дніпро та його низинах в липні-серпні 1920 року діяли банди Махна, Калеберди, Маруси Никіфорової, ящо мали на озброєнні кінноту, кулемети, снаряди. Проте, співробітники залізничної та водної міліції із справжнім героїзмом і самопожертвою вели боротьбу з бандитизмом: нечисленними загонами по 10-15 осіб супроводжуючи пароплави і пасажирські потяги, з символічною зброєю і майже без патронів охороняли громадський порядок на транспортних комунікаціях. Так, 30 липня 1920 року на пристані Орлик під час бою з махновськими бандитами загинули в бою співробітники Катеринославської дільниці водної міліції старший міліціонер Україна Григорій, молодший міліціонер Лацапура Єфрем і сержант міліції Каларській, інших 25 співробітників міліції було взято в полон, їх подальша доля невідома [9]. 27 серпня 1920 року о вісімнадцятій годині на роз'їзді Ямполь, 409 верста, на

потяг №309, що прямував з Лиману, був здійснений наліт бандитів у кількості 15 осіб у той час, коли пасажири чекали зустрічного потягу №92. В результаті бандитських дій було вбито двох жінок і двох чоловіків (останні були працівниками Донецького війському)[10].

Ці факти – лише окремі епізоди безперервної напруженої боротьби співробітників водної міліції з бандитизмом. Зіткнення з бандитами відбувалися на транспорті майже щодня. У важкий час під рушницю ставали і брали участь в боях не тільки міліціонери-транспортники, але і канцелярські службовці.

Таким чином, наведені матеріали свідчать про багатогранну роботу спеціальних правоохоронних органів України у 20-е роки ХХст. Основним напрямком правоохоронної діяльності залізничної та водної міліції України була боротьба з бандитизмом и дезертирством. Будучи основним елементом формування української держави вони здійснювали організаційно-правову діяльність для забезпечення роботи транспорту. З цією метою використовували різноманітні форми роботи.

Для боротьби з бандитизмом співробітники залізничної та водної міліції створювали спеціальні загони, брали участь у військових операціях проти організованих куркульських банд, виявляли окремих бандитів, що скоювали розбійні напади, вбивства. Для припинення кримінальної злочинності разом з воєнною комендатурою систематично організовували масові рейди, обходи і облави. Оточуючи окремі райони міста, виловлювали дезертирів та злочинців на вокзалах, станціях, пристанях та в інших суспільних місцях.

В результаті була забезпечена належна робота транспорту, перевезення вантажів і осіб до міст призначення.

ЛИТЕРАТУРА: *1. Мулукаев Р.С. Организационно-правовые основы становления советской милиции (1917-1920гг).- М., 1975; Биленко С.В., Максименко Н.П. Этапы развития советской милиции: Учебное пособие (ДСП). – М., 1972; Полубінський В.І. Из истории советской милиции // Право в нашей жизни. – М., 1987; Міхеева О.К. Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1921-1928рр.): Дис...канд. іст. наук.- Донецьк, 1999; Шевченко А.Є. З історії формування органів внутрішніх справ на залізничних и водних магістралях //Схід . – №7(57) . – Донецьк, 2003 . – С. 61-65. 2. Михайленко П.П., Кондраиьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах и матеріалах: У 3-х т. – К., 1997. – Т. 1.:1917-1925. – С.429-430. 3. Ленин В.И. Поли. собр. соч., т. 36. - С. 385. 4. Из истории милиции Советской Украины / Под. ред П.П.Михайленко. – К., 1965. - С. 4, 49. 5. Ленин В.И. Полн. собр. соч. т. 35. - С. 156. 6. Державний архів Вищих Органів Влади і Управління України (ЦДАВОВУУ). - ф. 6, оп. 1, спр. 121, арк 28. 7. Советская милиция: история и современность 1917/1987/Под ред. А.В.Власова. – М., 1987. – С.69. 8. Там само. - Ф.2.оп. 1. Спр. 508. - арк. 59. 9. Кулага І.І., Зуєв В.В. Органи державноїбезпеки в Донецької області: спогоди, факти, документи. – Донецьк, 2002. – С.155. 10. ЦДАВОВУУ. – Ф.6. оп. 1 спр. 167. - арк.76. 11. Там само. - Ф.6. оп. 1 спр. 144. - арк.36.*

ВОВК Ю. Є. (м. Рівне)

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ В ЕКЗИЛІ НАПРИКІНЦІ 40- Х РОКІВ ХХ СТ.

В листопаді 1920 року припинила своє існування УНР. На більшій частині території України встановилась радянська влада. Закінчився період збройної боротьби за утвердження незалежної української держави. Залишки армій УНР та уряд опинились на території Польщі, в м. Тарнів.

Поряд з цим, керівні діячі УНР все ж таки не полишали надію на повернення в Україну і відновлення незалежної української держави. З цією метою було прийнято рішення про підтримання в належній бойовій готовності військ які знаходились на території Польщі, їх посилену підготовку і тренування. Але трагічна невдача другого зимового походу у листопаді 1921 р. прискорили ліквідацію збройних формувань, які знаходились на території Польщі на кінець Тарнівського періоду УНР. Надія на швидке повернення в Україну все більше віддалялась, реальністю стало поневіряння на чужині.

Враховуючи зміни які відбулись, в 1923-1924 роках під проводом Симона Петлюри, були опрацьовані головні напрями діяльності Уряду УНР – підготовка відповідних кадрів для України та консолідація української спільноти навколо Державного центру УНР в екзилі.

В цілому вдалось активізувати діяльність української політичної еміграції. Уряд в 20-30 роках перебував в Парижі, Варшаві, Празі. Основна увага в міжнародній діяльності починаючи з 1927 р. була сконцентрована на форумі Ліги Націй в Женеві з тим, щоб максимально використати трибуну цієї організації для популяризації української справи в світі. Налагоджено контакти з відомими політиками провідних європейських країн. Засновано ряд освітніх закладів, створено низку українських емігрантських громадських організацій, які консолідували українську спільноту.

З початком другої світової війни становище уряду УНР в екзилі змінилось в гіршу сторону, адже Німеччина в той час була вороже настроєна до УНР через її орієнтацію на країни колишньої антанти, та через її активну діяльність у формуванні з українських емігрантів військових частин та повстанських загонів які боролись як проти радянської влади так і проти німецьких окупантів.

Після закінчення другої світової війни вся українська еміграція опинилась в досить скрутному становищі. І саме в цей час прийшло усвідомлення того, що для духовного і національного виживання в чужих країнах необхідно об'єднатись навколо ідеї визволення української нації.

Носієм ідеї став Державний центр УНР в екзилі, який був спадкоємцем незалежної Української держави.

При активній участі Державного центру українські політичні партії та організації узгодили між собою проект "Тимчасового закону про

реорганізацію Державного центру УНР" В даному законі, який був прийнятий в 1948 р. визначено структуру та правовий статус складових Державного центру УНР [1, арк. 1-6].

Закон підписаний 10 червня 1948 року Андрієм Лівицьким, який на той час був головою Директорії.

Відповідно до закону, Українська Національна Рада повинна була виконувати функції законодавчого органу до скликання на звільненій від окупації території Установчих зборів, які мали визначити устрій, конституційні засади Української держави.

Термін повноважень Української Національної Ради складав 4 роки. Повноваження Української Національної Ради були наступними: 1) ухвалення законів і державного бюджету; 2) розгляд звітів, заяв уряду, висловлення в разі об'єктивних причин, недовіри уряду; 3) ратифікація міжнародних договорів; 4) обрання Віце-президента Української Національної Ради; 5) обрання Найвищої державної контрольної ради на чолі з державним контролером; 6) обрання голови державного трибуналу.

Складалась Українська Національна Рада з представників українських політичних партій, які визнавали незалежність Української держави, та дотримувались в своїй діяльності демократичних засад. На початковому етапі діяльності Української Національної Ради українські політичні партії були згруповані в 4 секторах: соціалістичному, революційно-демократичному, демократичному, націоналістичному, кожен з яких мав 12 мандатів.

Була передбачена можливість вступу до Української Національної Ради нових політичних партій, але після двох років їх безперервної діяльності, за наявності статуту, політичної програми, відомостей про політичну діяльність протягом двох останніх років.

Кожна політична партія крім дійсних членів Української Національної Ради повинна була визначити 3 запасних, які в разі вибуття основних повинні були зайняти їхнє місце. Перед вступом на посаду було передбачено складання присяги наступного змісту: "Присягаю Богові і своєму народу, що буду вірно служити моїй Батьківщині, боротись за її визволення та в своїй діяльності буду керуватись єдино добром української нації [2, арк. 2].

Очолював Українську Національну Раду Голова, який обирався на першому пленарному засіданні. Крім голови обиралась також Президія Української Національної Ради, заступники голови.

Голова або заступники голови проводили засідання Президії, сесій Української Національної Ради.

В період між сесіями, функції Української Національної Ради, за винятком прийняття бюджету, ратифікації міжнародних договорів, прийняття окремих рішень, які вимагають кваліфікованої більшості в 2/3 голосів, виконувала Президія. Кількість членів Президії встановлювала перша сесія Української Національної Ради.

Постанови Президії приймались звичайною більшістю голосів. Всі постанови доводились до відома найближчої сесії Української Національної Ради.

Сесії поділялись на звичайні і надзвичайні. Звичайні відбувались раз на 2 роки, надзвичайні відповідно до потреби.

Звичайні сесії скликались в квітні місяці з ініціативи Голови держави. Надзвичайні, з ініціативи Голови держави, Президії Національної Ради, Уряду і на вмотивовану вимогу не менше третини членів Національної Ради.

У випадку неможливості скликання сесії з об'єктивних причин, її функції виконувала Президія, за винятком внесення змін до "Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру", прийняття рішень про продовження повноваження Президії, обрання віце-президента, Голови Української Національної Ради.

Члени уряду та їх заступники зобов'язані були брати участь в сесійних засіданнях Української Національної Ради та засіданнях Президії. При цьому вони мали право голосу.

Перша сесія Української Національної Ради відбулась в липні - червні 1948 року. На порядку денному стояли такі питання як: прийняття регламенту засідань, вибори Голови Української Національної Ради, віце-президента Української Національної Ради, членів президії, ухвалення законів, державного бюджету, вибори членів Державної контрольної ради [3, арк. 6].

Поряд з цим, вирішувались також питання пов'язані з діяльністю Державного центру УНР в екзилі.

На другій сесії, яка відбулась в червні 1949 року, хоча відповідно до закону вона мала відбутись у 1950 році, було прийнято низку постанов, спрямованих на остаточне врегулювання питань внутрішньо-організаційного характеру, вирішено ряд фінансових питань, визначено основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики, вжито ряд заходів для популяризації ідеї відновлення української державності [4, арк. 156].

26 червня 1949 року був схвалений бюджет Державного центру УНР в екзилі на 1949-1950 рік. Прибутки затверджено в сумі 990000 німецьких марок, видатки - 930000 німецьких марок. Бюджетний рік починався 1 липня 1949 і закінчувався 30 червня 1950 року [5, арк. 98].

Досить цікавим питанням, що обговорювалось на другій сесії Української Національної Ради було питання пов'язане з внесенням змін та доповнень до "Тимчасового закону про реорганізацію Державного центру УНР в екзилі" прийнятому 10 червня 1948 р.

Так, зокрема фракція ОУН, яка перебувала в той час в опозиції виступила з заявою про антидемократичні засади побудови Української Національної Ради. Члени фракції вважали що, "Українська Національна Рада ігноруючи думку загалу українців за кордоном, не дає змоги виявити політичну волю, адже носіями й виразниками державних політичних прагнень українського народу на чужині є політичні партії". Поряд з цим наголошувалось, що "позбавляючи українську політичну еміграцію участі й впливу на визвольну політику, передаючи це право виключно політичним партіям, Українська Національна Рада сприятиме політизації українського політичного життя, створенню нових політичних партій, через які українці намагатимуться впливати на визвольну політику" [6, арк. 154].

На думку членів фракції повинні відбутись загальні вибори до Української Національної Ради. Проте залишається не зрозумілим, яким чином і за яким принципом повинні були відбутись ці вибори в еміграції.

На пропозицію більшості членів Української Національної Ради, законопроект "Про внесення змін і доповнень до Тимчасового закону про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі" запропонований фракцією ОУН був відхилений.

Впродовж всього періоду існування Державного Центру УНР в екзилі з 1946 р. по 1992 р. було внесено лише декілька змін та доповнень до даного закону.

Припинив своє існування Державний Центр, який складався з Уряду, Української Національної Ради, Президента в 1992 році. Останній Президент в екзилі М.Ю Плав'юк, в 1996 р. передав всі документи, пов'язані з діяльністю Державного Центру в Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Незважаючи на те, що Українську Національну Раду не можна вважати в повній мірі легітимним законодавчим органом влади України, а Уряд – виконавчим органом, все ж таки безперечним являється те, що Державний Центр УНР в екзилі згуртував українську спільноту за кордоном, відіграв значну роль в популяризації в світі ідеї відновлення незалежності України. І саме відновлення незалежності було основною метою діяльності Державного Центру.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України) - Ф. 5235 - Оп. 1 - Спр. 80 - Арк. 1-6. 2. Там само – Арк. 2. 3. ЦДАВО України - Ф. 5235 - Оп. 1. - Спр. 1951 - Арк. 6. 4. ЦДАВО України - Ф. 5235 - Оп. 1. - Спр. 5 - Арк. 156. 5. ЦДАВО України - Ф. 5235 - Оп. 1. - Спр. 5 - Арк. 98. 6. ЦДАВО України - Ф. 5235 - Оп. 1. - Спр. 5 - Арк. 154.*

ОКІПНЮК В. Т. (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ УКРАЇНІЗАЦІЇ В ОРГАНАХ ДПУ УСРР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

Україна, як і переважна більшість держав європейського континенту, належить до категорії мононаціональних країн. Однак, на її території крім етнічних українців проживають корінні народи та національні меншини, права та інтереси яких захищає Конституція України. Відповідно до статей 10 та 11 Основного Закону в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України а також розвиток, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Все це потребує виваженої та збалансованої державної політики щодо національних меншин та корінних народів України, неодмінного врахування в процесі сучасного державного будівництва етнонаціональних чинників. Адже, на жаль, і до цього часу залишаються невирішеними деякі гострі проблеми етнонаціонального характеру, зокрема ті, які пов`язані з поверненням в Україну кримських татар, вирішенням їх соціально-економічних проблем тощо.

Як свідчить світовий досвід більшість сучасних етнонаціональних проблем поміж іншим мають, як правило, історичні причини. Тому дуже важливим є вивчення позитивного досвіду вирішення складних питань міжнаціональних відносин в їх історико-правовому аспекті для врахування та використання в сучасних умовах.

Проблемам національної політики приділялась достатня увага в СРСР і Радянській Україні на початку 20-х рр. У квітні 1923 р. на XII з`їзді РКП(б), було проголошено про початок політики коренізації, яка дістала в Радянській Україні назву українізації. Українізація загалом і окремі її аспекти зокрема, вже були предметом історичних та історико-правових досліджень як в радянський час, так і на сучасному етапі [1]. Більшість дослідників вважає, що основними завданнями українізації були – залучення корінного населення до державного та господарського будівництва; врахування національних факторів у справі комплектування кадрами апарату партійних, державних, громадських організацій; запровадження у всіх установах української мови; організація мережі шкіл, вищих навчальних закладів і видавничих установ, які б функціонували українською мовою; вивчення національних обрядів і звичаїв населення, місцевих соціально-політичних і історико-побутових умов [2].

Певну прогалину у вивченні політики українізації становить питання щодо особливостей її проведення у системі каральних органів УСРР, і зокрема в органах Державного політичного управління (далі – ДПУ) УСРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст. В силу різноманітних причин ця проблема

раніше не могла стати предметом ретельного історико-правового аналізу. Насамперед, у широкого загалу дослідників був відсутній доступ до відповідного фактичного матеріалу. Крім того, дані про українізацію органів ДПУ УСРР не були відповідним чином систематизовані і тому збереглись лише окремі, уривчасті повідомлення з місцевих органів ДПУ УСРР, які разом з тим мають певну наукову цінність.

Як відомо 30 квітня 1925 р. була прийнята постанова ВУЦВК і РНК УСРР "Про заходи термінового проведення повної українізації радянського апарату". Вона зобов`язувала всі державні установи до 1 січня 1926 р. перевести на українську мову внутрішнє діловодство, зносини з іншими установами в межах республіки, а також перекласти на українську мову відповідні штампи. Прийняття зазначеної постанови сприяло проведенню початкових заходів з українізації органів ДПУ УСРР.

Так, у червні 1925 р. відбувся з`їзд начальників органів ДПУ УСРР, на якому вперше були прийняті офіційні рішення з приводу українізації каральних органів.

Перед керівництвом органів ДПУ УСРР виступив генеральний секретар ЦК КП(б)У Л. М. Каганович. Він, зокрема, зазначив: "Мы... сейчас проводим украинизацию, абсолютно необходимую вещь, ибо крестьянин, к которому приходят и разговаривают с ним на русском языке, нас не понимает. Оратору, выступающему в деревне на русском языке, полцены. У крестьянина русский язык связан психологически с угнетением. Поэтому мы говорим: так как крестьяне хотят украинизироваться, мы как партия должны подойти ближе к ним, для этого мы должны украинизироваться всецело. Но и это мероприятие также связано с рядом опасностей. Тут мы, как партия, должны выковывать новых людей, настоящих украинизаторов. Мы должны рассчитывать, что если мы украинизацию не проведем, то мы в деревне очень многое потеряем..." [3] Отже, вище партійне керівництво вважало проведення українізації справою необхідною, справою, яка стосується всіх без виключення державних і партійних установ, в тому числі і каральних органів. Однак партія, напевне за допомогою розгалуженого апарату ДПУ, залишала за собою право контролювати процеси українізації, щоб останні не могли загрожувати основам радянського державного і суспільного ладу.

За результатами роботи з`їзду була прийнята окрема резолюція про українізацію органів ДПУ УСРР. Насамперед, вона визначала низку перепон на шляху українізації каральних органів і встановлювала заходи щодо їх усунення.

По-перше, одним з факторів, що гальмував українізацію органів ДПУ УСРР вважалась наявність значної кількості працівників, які не володіли українською мовою. Однак ця риса була характерна і для інших відомств, і могла бути усунута за рахунок належної організації навчання особового складу.

По-друге, не менш серйозним фактором було поширення серед особового складу органів ДПУ стійкого переконання, що політика українізації не поширюється на органи ДПУ УСРР. Керівники відповідних

органів ДПУ мали довести до своїх підлеглих неправильність такої думки і невідповідність її національній політиці партії та радянської держави.

По-третє, відсутність відповідних фінансових ресурсів на проведення українізації. Хоча, як відзначалось на з`їзді, відповідні кошти вже були виділені.

Якщо загалом проаналізувати резолюцію з`їзду, то слід відзначити, що основним шляхом українізації апарату ДПУ УСРР вважалось навчання особового складу. Вся відповідальність за проведення українізації покладалась на начальників органів ДПУ. Саме вони мали зробити все можливе, щоб спонукати власних співробітників до вивчення української мови. Визначався також принцип синхронності у проведенні українізації центрального апарату ДПУ УСРР та його місцевих органів. Отже, резолюція страждала однобокістю. Основна увага приділялась вивченню української мови, а питання про висунення на керівні посади в каральних органах національних українських кадрів, взагалі, не ставилось.

Показовим в цьому відношенні є лист групи делегатів XIII Всеукраїнського з`їзду Рад від 26 лютого 1931 р. Його автори вважали, що в системі каральних органів республіки фактично ігнорується політика українізації, оскільки особовий склад апарату ДПУ УСРР становлять переважно вихідці "з сімей єврейських торгівців і декласованого російського, випадкового для України елемента" [4].

Національним складом органів ДПУ УСРР інколи були невдоволені і самі співробітники ДПУ УСРР. Так, у серпні 1929 р. Луганський окружний партійний комітет звернувся до партійного осередку Луганського окрвідділу ДПУ з проханням застосувати заходи впливу щодо секретаря окрвідділу Сізілова, який поширював серед працівників текстильної фабрики інформацію про те, що в керівництві окрвідділу ДПУ переважають євреї, а росіян всього 10% і "ті на постах вартують" [5].

Однак і в питаннях вивчення української мови співробітниками ДПУ УСРР справи рухались досить повільно, а в деяких випадках відверто інертно. Так, у червні 1926 р. керівництво Луганського окружного відділу ДПУ УСРР, звітуючи до Луганського партійного комітету про стан українізації підлеглого апарату, констатувало, що українською мовою робота в окрвідділі не ведеться, за виключенням окремих невеликих документів, які надсилаються до інших установ. Навчання співробітників українській мові також не проводиться, оскільки з центрального апарату ДПУ на це не були виділені відповідні кошти. Висунення українців на відповідальні посади не здійснювалось, в зв`язку з тим, що кадрові питання вирішуються централізовано ДПУ УСРР. Не покращились справи у Луганському окрвідділі ДПУ і в липні 1926 р. [6].

Ще одним методом українізації органів ДПУ УСРР було поступове переведення на українську мову зовнішнього та внутрішнього діловодства. Оскільки ДПУ УСРР було складовою частиною Об`єднаного державного політичного управління (далі – ОДПУ), загальносоюзної установи, то штампи ДПУ УСРР і його місцевих органів виконувались двома мовами –

російською та українською. Наприкінці 20-х рр. була переведена на українську мову і внутрішньовідомча документація, як аналітичні документи, звіти, огляди і т. д., так і процесуальні – бланки протоколів тощо. Українізація жодним чином не стосувалась нормативно-правових актів та розпорядчих документів ОДПУ, які надходили в УСРР.

Досить безглуздою була спроба змінити назву Державне політичне управління УСРР на Державне політичне керування УСРР. Відповідний законодавчий акт у 1926 р. навіть було опубліковано, але українізована назва карального відомства так і не прижилася.

Отже, до особливостей проведення українізації органів ДПУ УСРР слід віднести, по-перше, її відносно пізній початок у порівнянні з українізацією інших державних органів. Основні заходи щодо українізації органів ДПУ УСРР були намічені у 1925 р., але фактично почали впроваджуватись лише у 1926-1927 рр.

По-друге, українізація каральних органів була, по суті, зведена до намагання залучити співробітників до вивчення української мови та переведення діловодства на українську мову. В основному це стосувалось зовнішнього діловодства, хоча були окремі спроби українізувати також і внутрішньовідомчу документацію – накази, циркуляри, розпорядження тощо. Повільно відбувалась українізація процесуальної документації, це було пов'язано із загальним низьким рівнем українізації прокурорських органів, які мали наглядати за провадженням дізнання та слідства в органах ДПУ УСРР.

По-третє, майже не запроваджувалось висунення на керівні посади в органах ДПУ УСРР етнічних українців. Це обумовлювалось особливим порядком підбору та розстановки кадрів в каральних органах.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Лозицький В. С. Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. - № 3. – С. 47-48; Про минуле заради майбутнього. – К., 1989; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20-30-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. - № 1; Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1995. – 58 с.; Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – К.: Інститут історії України, 2001. – 304 с. та інші. 2. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1995. – С. 21. 3. Материалы съезда начальников органов ГПУ УССР (1-6 июня 1925 г.). – Х., С. 12. 4. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938). – К.: Інститут історії України, 2001. – С. 56-59. 5. Державний архів Луганської області, ф. 34, оп. 1, спр. 894, арк. 126. 6. Державний архів Луганської області, ф. 34, оп. 1, спр. 202, арк. 28, 35.*

СКУРАТОВИЧ І. М. (м. Харків)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ УСРР У 1920-І РР.

Радянська влада, успадкувавши старий адміністративно-територіальний поділ від царської Росії [1], природно, опинилася перед необхідністю заміни його новим, пристосованим до цілей і функцій радянської держави. Новий адміністративно-територіальний поділ, як це декларувалося, повинен був відповідати при цьому наступним основним вимогам: 1) створення економічно цілісних територій, виявлення всіх місцевих господарських можливостей і рівномірного розміщення продуктивних сил; 2) збереження національної єдності території, всебічного врахування національних особливостей, задоволення національних інтересів місцевого населення і зміцнення їхнього зв'язку з центром Радянської Росії; 3) забезпечення провідного положення промислових центрів, закріплення таких взаємин між містом і селом, при яких щонайкраще забезпечувалася б керівна роль пролетаріату стосовно селянства; 4) широке залучення трудящих до управління державою, а отже –максимальне наближення всього державного апарату безпосередньо до населення, тобто до міст і сіл [2].

Щоб врахувати ці вимоги, необхідно було здійснити докорінну перебудову старого адміністративно-територіального поділу. Але це було пов'язане, по-перше, з реорганізацією всього місцевого радянського державного апарату, природно, створеного у відповідності зі старим адміністративно-територіальним поділом і, по-друге, – із ґрунтовним попереднім опрацюванням питання з урахуванням даних науки. Зрозуміло, що в обстановці громадянської війни здійснити кардинальну перебудову адміністративно-територіальної системи не представлялося можливим, і Конституція РСФСР 1918 р., а за нею й Конституція УСРР 1919 р. закріпили систему місцевих органів державної влади, як вона склалася в самому ході революції, залишивши, таким чином, у силі стару адміністративно-територіальну систему.

Однак уже з розгортанням революційних подій почався, а потім продовжував розвиватися, – аж до проведення повної адміністративно-територіальної реформи, тобто до переходу до зовсім нової адміністративно-територіальної системи, – досить бурхливий процес перегляду окремих старих адміністративно-територіальних одиниць. Відбувалася передача окремих волостей з повіту в повіт, а повітів – з однієї губернії в іншу. Створювалися нові губернії, а особливо – повіти і волості, переглядалися колишні адміністративні кордони, губернські й інші адміністративні центри часто переміщалися у більш розвинені промислові міста тощо. Старий адміністративно-територіальний поділ пристосовувався, таким чином, до цілей і задач Радянської держави.

Слід зазначити, що ці питання, на початку вирішувалися місцевими Радами. Щоб упорядкувати ці місцеві „перетворення", постановою РНК від 15 липня 1919 р. було встановлено, що віднині будь-які адміністративно-

територіальні зміни можуть дозволятися тільки НКВС РСФСР за поданням губвиконкомів [3]. VII Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1919 р.) доручив ВЦВК практично розробити питання про новий адміністративно-господарський поділ РСФСР [4]. Загальна розробка принципів, а також і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць були покладені на Адміністративну комісію ВЦВК.

Однак у повному обсязі питання про новий адміністративно-територіальний поділ стало вирішуватися лише з закінченням громадянської війни. „Піонером" у даному питанні виступала Радянська Росія. Так, VIII Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1920 р.) запропонував Президії ВЦВК прискорити роботу з проведення нового адміністративно-господарського поділу РСФСР «переважно на основі економічного тяжіння» [5]. З утворенням Держплану РСФСР у справу розробки питання про економічне районування включається створена при ньому спеціальна комісія з районування. Питання розроблялося на наукових засадах. Вождь більшовиків з цього приводу у 1922 р. зауважував, що «у нас тепер поділ Росії на обласні райони зроблено за науковими підставами, при врахуванні господарських умов, кліматичних, побутових, умов одержання палива, місцевої промисловості і т.д.» [6]. Тим не менше, у квітні 1923 р. XII з'їзд партії більшовиків наголосив, що нова система адміністративного поділу вимагає обережного підходу і великого проміжку часу для свого остаточного проведення, підкресливши необхідність внесення більшої планомірності у роботу по зміні адміністративного поділу [7].

У 1923-1928 р. в РСФСР у руслі реалізації нових радянських підходів до адміністративного районування йшло утворення замість старих губерній нових областей з однорідних російських територій і країв – на територіях з етнічно неоднорідним населенням. Метою реформи, що проводилася, було повне знищення губерній, повітів, волостей і створення великих областей і країв з округами і районами, тобто укрупнення осередків адміністративно-територіального поділу усіх ланок ієрархії.

Останнім кроком цієї реформи адміністративно-територіального поділу стала постанова президії ВЦВК від 14 січня 1929 р. про повну ліквідацію губерній і створення областей і країв на тій частині країни, яка ще залишалася „непрорайонованою" [8].

Оскільки досвід давав позитивні результати, було вирішено розширити територію його застосування і здійснити адміністративно-територіальну реформу в повному обсязі по всій країні. Тому одночасно зі встановленням перших дослідних адміністративно-територіальних одиниць в РСФСР новий адміністративно-територіальний поділ був уведений відразу по всій Українській СРР і по всій Білоруській СРР. Всередині області реформою вводився розподіл на адміністративно-територіальні округи і райони. Округ являв собою за територією одиницю дещо меншу, ніж колишня губернія, а район був дещо крупнішим за волость. Всі адміністративно-територіальні одиниці й їхні адміністративні межі встановлювалися з науковим врахуванням економічних особливостей окремих територій і їхнього економічного тяжіння, а також при неодмінному врахуванні національних моментів. Адміністративно-територіальна реформа супроводжувалася

процесом утворення нових автономних республік, автономних областей і національних округів, який постійно поглиблювався. У своїй сукупності ці заходи і дозволили повніше охопити плановим керівництвом господарське життя країни, наблизили радянський і господарсько-кооперативний апарат до району і села, і тим створили можливість більш вчасно розв'язувати актуальні питання економічного життя, його підйому і реконструкції.

В Українській СРР, як і на території всього СРСР, з початку 1920-х рр. почала реалізовуватися ідея нового районування країни і перетворення старої структури адміністративно-територіального поділу на нову, розроблену Держпланом. Її суть полягала у повній заміні колишніх невеликих губерній на величезні радянські області, які б відповідали виділеним Держпланом економічним районам. При цьому скасовувалися як губернії, так і повіти з волостями, котрі на той час ще продовжували існувати. Нові області замість повітів розділялися на більш великі одиниці – округи, а останні замість волостей поділялися на значно більші у порівнянні з ними осередки – райони.

Постанова ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про упорядкування і прискорення робіт з адміністративно-територіального поділу УСРР» заклала правові основи адміністративно-територіальної реформи [9]. На розробку законодавчих актів УСРР з цих питань, як і на практичне проведення реформи, позитивно впливав досвід РСФСР, де на той час уже були визначені наукові принципи нового районування країни – з урахуванням потреб розвитку господарства, природно-історичних, національних і побутових особливостей, економічного тяжіння районів, умов транспортного забезпечення і організації зв'язку, інтересів скорочення, спрощення й удосконалення державного апарату тощо [10].

У руслі нового районування України наприкінці жовтня 1922 р. Одеська і Миколаївська губернії були об'єднані в одну – Одеську, Запорізька губернія приєднана до Катеринославської, а недавно створена Кременчуцька губернія була розформована як така. Внаслідок цих змін кількість губерній в Україні скоротилося з 12-и до 9-и, що дозволило відповідним чином скоротити й управлінський апарат. У конкретному розрізі картина мала наступний вигляд.

На початок 1920-х рр. в Україні існували наступні губернії: Волинська, центр – Житомир, частина відійшла за мирним договором 18.3.1921 р. до Польщі; Катеринославська, частина передана в Олександрівську і Донецьку (1920 р.) губернію, до іншої території приєднана Запорізька і частина Кременчуцької губернії (1922 р.); Київська, частина тимчасово виділялася в Кременчуцьку (1921-1922 рр.), приєднана частина Полтавської; Подільська, УРСР, частина ввійшла в Одеську губ. (1921 р.); Полтавська, частина передана в Київську (1921 р.) і тимчасово в Кременчуцьку (1921-1922 рр.); Таврійська, частина передана в Катеринославську губернію (1918 р.), велика частина – у Кримську АРСР (18.10.1921 р.); Харківська, частина передана в Донецьку (1920 р.); Херсонська, 16.4.1920 р. розділена на Одеську і Миколаївську губернії; Чернігівська, частина ввійшла до складу Гомельської (1919 р.) [11].

Адміністративно-територіальною реформою 1923-30 рр. замість губерній, які існували раніше в УСРР, як і в усьому СРСР, були введені нові одиниці територіального поділу – області. Ця реформа, в основі якої лежали

принципи економічного районування, була підготовлена реорганізацією у перші роки Радянської влади (1917-1922 рр.) дореволюційного адміністративно-територіального поділу (створення національних автономій, подрібнення колишніх губерній й утворення нових адміністративно-територіальних одиниць, переважно навколо великих промислових центрів).

Картина перетворень у ході адміністративно-територіальної реформи мала наступний вигляд: Олександрівська обл., 16.4.1920 – 23.3.1921 рр., утворена з частин Катеринославської і Таврійської; перейменована в Запорізьку обл.; Донецька обл., 16.4.1920 – 1.8.1925 рр., утворена з частин Харківської, Катеринославської обл. й Області війська Донського, центр – Артемівськ (до 1924 р. – Бахмут); Запорізька обл., 23.3.1921 – 21.10.1922 рр., перейменована з Олександрівської, ввійшла до складу Катеринославської обл.; Кременчуцька обл., 16.5.1920 – 21.10.1922 рр., утворена з частин Полтавської, Київської і Херсонської, ввійшла до складу Полтавської, Київської й Катеринославської обл.; Миколаївська обл., 16.4.1920 – 21.10.1921 рр., утворена з частини Херсонської; включена до складу Одеської обл.; Одеська обл., 16.4.1920 – 1.8.1925 рр., утворена з частини Херсонської обл [12].

На початку 1923 р. було підготовлено проекти скасування волостей і повітів й утворення замість них районів і округів [13], а вже 12 квітня 1923 р. друга сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про новий адміністративно-територіальний поділ України», якою й було затверджено нове розділення республіки на округи і райони [14].

Проведення цього етапу адміністративно-територіальної реформи в Україні привело до суттєвого зменшення кількості адміністративно-територіальних одиниць: замість 102 повітів було утворено 53 округи, замість 1.989 волостей – 706 районів. Після укрупнення сільрад їхня кількість скоротилася з 15.696 до 9.307 [15].

Зміни в компетенції місцевих органів влади повинні були знайти закріплення у відповідних положеннях. 7 березня 1923 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські з'їзди Рад і губвиконкоми, про окружні з'їзди Рад і окрвиконкоми, про районні з'їзди Рад і райвиконкоми, а 30 травня 1923 р. – про сільські Ради [16].

Від старого адміністративно-територіального поділу на Україні ще залишалися губернії, котрі після заміни повітів і волостей округами і районами почали все більше втрачати своє колишнє значення. У жовтні 1924 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв рішення про ліквідацію губерній і про перехід на триступеневу систему управління, відкинувши пропозиції Держплану УСРР про створення в Україні замість ліквідованих губерній двох областей – промислової і сільськогосподарської, оскільки, як зазначалося, „це привело б до відриву промислових районів від сільськогосподарських і підривало б українську радянську державність". Навпаки, українським керівництвом була підкреслена необхідність розглядати УСРР як єдине політичне, адміністративно-господарське і культурно-національне ціле [17].

Президія ВУЦВК постановою від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу систему управління» ліквідувала з 1 серпня 1925 р. адміністративно-територіальний поділ республіки на губернії.

Відтепер територія УСРР поділялася на 41 округ (при цьому додатково було розформовано 8 округів) [18]. Таким чином, була довершена адміністративно-територіальна реформа на Україні, в результаті якої повністю ліквідувався її колишній адміністративно-територіальний поділ.

У серпні 1925 р. були ліквідовані всі губернії Української РСР, територія якої була розділена на 41 округ і Молдавську АРСР. У її складі в 1924-1926 р. проектувалося створення Єврейської і Польської АРСР, але вони так і не були організовані. На масових зборах і мітингах у 1924 р. молдавське населення виразило прагнення «досягти свого національного об'єднання у дружному єднанні з усіма народами, що складають собою Союз РСР» [19]. 7 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло це питання разом із запискою Г.І. Косовського [20], а третя сесія ВУЦВК 12 жовтня 1924 р. прийняла постанову про утворення у складі УСРР Молдавської Автономної РСР. 10 травня 1925 р. Конституцію МАРСР затвердив IX Всеукраїнський з'їзд Рад [21]. Тим самим було конституційно оформлено включення Молдавської АРСР до складу УСРР.

Таким чином, у результаті першої радянської реформи адміністративно-територіального поділу у 1920-х рр. на території України були повністю ліквідовані як одиниці адміністративно-територіального поділу губернії, повіти, волості. Округи за своєю територією повністю відповідали визначеним Держпланом СРСР економічним районам, й при їх утворенні бралися до уваги у першу чергу економіко-виробничі чинники, а вже потім – національні й історичні. Перебування в безпосередньому адміністративному управлінні центру 42-х адміністративних одиниць далеко не кращим чином позначалося на організації державного управління, і в цьому плані реформу 1920-х рр. навряд чи можна визнати вдалою.

ЛІТЕРАТУРА: *1. На всій своїй величезній території царська Росія мала переважно однаковий трихленний поділ: губернія – повіт – волость. Поділ на губернії й повіти існував з початку XVIII ст., а на волості – з 1861 р. [Див.: Административно-политическое строение Союза ССР: Материалы о территориальных преобразованиях с 1917 по 1 июля 1925 г. – Л.: Госиздат, 1926. – С. XII.]. Загальне їх число до 1917 р. складало: губерній – 101 (у т.ч. 21 область), повітів – 812, волостей – 16760. [Див.: Гурвич С. Административно-территориальное устройство и население СССР // Власть Советов. – 1928. – № 9. – С. 5-6.]. Тимчасовий уряд залишив у практично недоторканному вигляді старий адміністративно-територіальний поділ Російської імперії – він лише виділив промислові міста з компетенції губернських земств. 2. Нелидов А.А. История государственных учреждений СССР. 1917-1936 гг. – М.: Моск. гос. историко-архивный ин-т, 1962. – С. 73. 3. СУ РСФСР. – 1919. – № 36. – Ст. ст. 356, 412. 4. Съезды Советов в документах. 1917-1936. – Т.1. – С. 116. 5. Там же. – С. 145. 6. Ленин В.И. Соч. – Т. 33. – С. 275-276. 7. Див.: КПСС в резолюциях... – Ч.1. – С. 718. 8. Алампиев П.М. Экономическое районирование СССР. – М.: Госпланиздат, 1959. – 453с. 9. ЗУ УСРР. – 1922. – № 45. – Ст. 668. 10. Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и ст. (1917-1929 гг.) / Под общ. ред. Г.М. Кржижановского. – М., 1957. – С. 64.*

11. Область // Большая советская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М.: БСЭ, 1974. – Т.18. – С. 541-557. 12. Область // Большая советская энциклопедия, 3-е изд. – М., 1974. – Т.18. – С. 541-557. 13. ЦДАГОУ. – Ф. 32. – Оп. 1. – Од. зб. 596. – Арк. 160; Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 360. – Арк. 112; Оп. 1. – Од. зб. 11. – Арк. 72. 14. ЗУ УСРР. – 1923. – № 45. – Ст. 558. 15. ЦДАГОУ.– Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 451. – Арк. 33; Од. зб. 657. – Арк. 1. 16. ЗУ УСРР. – 1923. – № 20-21. – Ст. 318, 319; № 28. – Ст. 418. 17. ЦДАГОУ.– Ф. 1, оп. 1, ед. хр. 451. – Л. 80. – Ед. хр. 658. – Л. 4, 190, 191. 18. ЗУ УСРР. – 1925. – № 29/30. – Ст. 233. 19. ЗУ УСРР. – 1924. – № 47. – Ст. 280. 20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 145. – Од. зб. 9. – Арк. 178 зв., 179. 21. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. –Х., 1932. – С. 223-231.

ШЕВЧУК І. І. (м. Калуш)

ОРГАНИ ПРОКУРАТУРИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ НА ГАЛИЧИНІ (1919 – 1939 РР.)

Польща, яка відповідно до постанови Ліги Націй, прийнятій у лютому 1921 р., була визнана воєнним окупантом Галичини, ігноруючи як указану постанову, так і положення мирного договору в Севрі (10 червня 1920 р.), протоколу у Спа (10 липня 1920 р.), після підписання Ризького договору (18 березня 1921 р.) здійснювала так зване тимчасове управління Галичиною (до 1923 р.) [1].

Під тиском світової громадськості польський сейм прийняв у вересні 1922 р. Закон про воєводську автономію, який фактично не був втілений у життя, оскільки Польська конституція, прийнята сеймом 17 березня 1921 р. закріплювала унітарний характер держави і не передбачала автономних утворень.

З самого початку окупаційна влада встановила режим жорстокого терору, здійснюючи щодо українського населення та інших національних меншин Галичини шовіністичну, асиміляторську політику з метою повної й швидкої колонізації українських земель. Органи прокуратури стали невід'ємною ланкою у системі державних органів - провідників цієї політики. В Галичині структура органів прокуратури була залишена такою, якою вона існувала у Австро-угорській імперії. Органи прокуратури входили до системи органів юстиції і будувались за принципом строгої централізації. Фактично цю ж структуру було закріплено і Законом про судоустрій 1928 р. з наступними змінами. Міністр юстиції одночасно був Генеральним прокурором. Прокурори призначались Президентом держави за пропозицією Міністра юстиції. Органи прокуратури діяли при Верховному, апеляційних і окружних судах. Прокурори окружних судів діяли при гродських судах [2].

Заходи політичного та національного переслідування українського населення отримали назву "пацифікація" ("втихомирення") [3]. Активну участь у здійсненні цих заходів брали органи прокуратури, функції якої фактично злились з функціями органів поліції. Прокурори на практиці здійснювали керівництво ними. Це підтверджують численні циркуляри, подання, постанови, листи, які направляли прокурори різного рівня відповідним поліцейським начальникам. Архівні документи свідчать про тісну співпрацю і взаємодію органів прокуратури з поліцією, розробку і виконання спільних акцій, і, насамперед, спрямованих на протидію українському національному руху. Зокрема, досить цікавими є матеріали, які містять вказівки прокуратури органам поліції стосовно організації нагляду за діяльністю політичних партій національних меншин, в тому числі і українських [4].

За даними харківської газети "Вісті", молода Польська республіка щодо утисків національних меншин "наздогнала, коли не перегнала царську самодержавну Росію, в котрій польський народ був у числі гноблених і гнаних". Номер львівської газети "Наш прапор", в якому було передруковано цю статтю, прокурор Львівського окружного суду своєю постановою 2 травня 1924 р. конфіскував, не зважаючи на інтерпеляцію депутатського клубу Української соціалістично-радикальної партії у воєводському сеймику, в якій підкреслювалось, що конфіскація суперечить польській конституції 1921, яка гарантує свободу слова і преси [5].

Після розпуску Ю. Пілсудським сейму під час політичної кризи 1930 р. та встановлення фактично профашистського тоталітарного режиму, прокуратура виступила захисником антиконституційних дій уряду та виконавцем його репресивної політики, санкціонуючи закриття численних друкованих видань, обшуки, арешти, порушуючи тисячі кримінальних справ проти представників національних меншин (українців, німців, євреїв, білорусів, росіян), які боролись за свої права, закріплені як конституцією Польщі 1921 року, так і статтею 2 "Малого Версальського трактату" від 28.06.19 року, ратифікованої Польщею. Відповідно до цієї статті Польща мала гарантувати і охороняти життя, свободу і майно всім громадянам, що проживають на території Галичини незалежно від походження, національності, мови, раси і релігії [6].

Після запровадження цензури щодо українських видань відповідно до наказу генерала Развадовського, прокуратура фактично дублювала по цьому питанню функції поліції. Зокрема, списки періодичних видань регулярно пред'являлись в прокуратуру для цензури та нагляду за пресою [7].

Як свідчать матеріали Державного архіву Львівської області, з 1930 по 1937 рік прокурором окружного суду у Львові було порушено понад тисячу кримінальних справ проти редакторів прогресивних Львівських друкованих видань "Вікна", "Сила", "Громадський голос", "Нові шляхи", "Львівський кур'єр" та ін. за публікації, спрямовані на захист прав національних меншин [8].

Активну участь органи прокуратури брали також у контролі за заходами, спрямованими на усунення української мови з усіх сфер життя суспільства. Зокрема, друкування українських видань дозволялось тільки латинським шрифтом, були заборонені вживання української мови у всіх державних установах, українські вивіски і надписи. Цікавими є в цьому плані листи Голови Суду Апеляційного у Львові, розіслані всім судам львівського округу апеляційного протягом 1935 - 1938 років, в яких відповідним посадовим особам давались вказівки щодо строго виконання та нагляду за виконанням актів, що забороняли вживання української мови як у судових процесах та у діловій кореспонденції, так і у справозданнях судових та інших органів влади, зокрема, у актах місцевих органів влади та самоврядування, при видачі довідок і витягів з офіційних документів тощо.

Зокрема, у листі Голови Суду Апеляційного у Львові від 2 грудня 1935 року за № 33700/35, адресованого Головам Судів Окружних та суддям, які

здійснюють керівництво Судами Гродськими пропонувалося цім посадовим особам повідомляти органи поліції та повітові староства про випадки вживання офіційними представниками греко-католицької церкви у листуванні з судами української мови. Пропонувалось з'ясувати, хто з греко-католицьких священників надіслав до Найвищого Трибуналу Апеляційного три скарги стосовно накладення грошового штрафу за вживання української мови у наданих судовим органам витягах з документів та примушення до вживання польської мови [9].

У аналогічному за змістом листі Голови Суду Апеляційного у Львові від 1 лютого 1936 року за № 2500/36, наголошувалось, що всі виписи з актів громадянського стану, які видаються греко-католицькими священиками мають бути здійснені виключно польською мовою відповідно до уставу від 31 липня 1924 року "Про мову державну і мову органів влади та самоврядування" та розпорядження Ради Міністрів від 24 вересня 1924 року. Керівництву органів суду пропонувалося вживати заходів до дотримання положень цих актів і в разі опору з боку служителів греко-католицької церкви звертатись до Староств Повітових з постановами про застосування примусу щодо виконання вказаних приписів та притягнення винуватців до адміністративної відповідальності [10].

У листі Голови Суду Апеляційного у Львові від 11 травня 1935 року за № 12.547/37, адресованого Головам Судів Окружних та суддям, які здійснюють керівництво Судами Гродськими і Трудовими Львівського Округу Апеляційного "В справі застосування на практиці уставу про мову правосуддя" від 31 грудня 1924 р. підкреслювалось, що на території львівського округу апеляційного українці, як і громадяни Польщі іншої національності, не мають права вживати в суді (усно та письмово) свою рідну мову окрім випадків, коли обидві сторони української національності. Але навіть в тому випадку, коли сторони і свідки української національності, у суду не виникає обов'язку звертатись до них українською мовою. Виключенням є випадок, коли суд буде переконаний, що сторона чи свідки не розуміють польської мови. Той факт, що вони не розуміють польської мови суд повинен уважно перевірити, опитавши сторони та свідків. Вироки в цьому випадку оголошуються польською мовою і оформляються письмово польською та українською мовою. Протоколи судових засідань повинні вестись польською мовою. Показання свідків, які давались українською мовою, повинні бути занесені до протоколу повністю або скорочено польською мовою або українською, паралельно з їх перекладом польською мовою. В разі скороченого запису, суд повинен потім у ухвалі подати ті важливі відомості, які лягли в основу рішення. Відповідно до цих приписів, у випадку, коли відомості надані свідками мають виняткове важливий характер, протокол по справі повинен вестись українською мовою але польськими літерами. Зізнання підозрюваних і показання очевидців у протоколах досудового слідства повинні бути записані як польською, так і українською мовами. Якщо в суді підозрюваний дає показання українською мовою, посилаючись на незнання польської, і відмовляється від зізнання, яке він

зробив на досудовому слідстві польською мовою, то такі показання не слід вважати правдивими. Вживання інших мов в суді поряд з польською слід вважати винятком, а не правилом. Лист також зобов'язував всіх причетних посадовців, в тому числі і прокурорів, здійснювати нагляд за виконанням вказівок Міністерства Юстиції Польщі щодо застосування на практиці, згаданого вище, уставу про мову правосуддя [11].

Як видно зі змісту документу, українське населення Галичині у зв'язку з дією вказаного уставу, опинилось у досить невигідному становищі, оскільки перекладач у процесі досудового та судового слідства законодавством не передбачався, судові засідання велись польською мовою, фактично малозрозумілою сторонам і свідкам – етнічним українцям. Все це робило українське населення Галичини, як і інші національні меншини, беззахисними перед свавіллям органів юстиції – невід'ємної частини карального апарату тоталітарного режиму.

Втім, суто протилежну позицію керівництво органів юстиції зайняло щодо мови, якою мала складатись судова присяга, адже в інтересах органів юстиції було уникнути колізій, пов'язаних з порушенням сторонами чи свідками судової присяги через нерозуміння її змісту. У зв'язку з цим, Прокурор Суду Апеляційного у Львові у своєму листі від 3 серпня 1938 р. № 18.894/ 38, виходячи з узагальнення практики судів, і посилаючись на пункт 1 статті 2 того ж уставу про мову правосуддя пропонував суддям, щоб в разі не володіння польською мовою, громадяни української національності складали присягу рідною мовою. Текст присяги перекладений українською мовою і записаний польськими літерами наводився у листі. У листі також містилася вказівка суддям та прокурорам слідкувати за дотриманням наведених приписів [12].

Слід зазначити, що шовіністична, антиукраїнська політика польського уряду знайшла свій вираз і у відповідній кадровій політиці. Зокрема, урядом було встановлено спеціальний порядок підбору кадрів, в процесі якого поліцією перевірялась лояльність до правлячого політичного режиму кандидатів на посади державних службовців. Особи непольської національності (крім допоміжного технічного персоналу) вважалися нелояльними і на державну службу не приймалися [13]. Так, у центральних органах влади і управління на керівних посадах за даними польської статистики 1925 р. з 36 осіб не поляків був лише 1 українець (в Генеральній прокуратурі), а з 748 осіб допоміжного персоналу не було жодної непольської національності [14].

Загальна кількість службовців непольської національності становила всього 4 %, у той час, як національні меншини становили 30% населення країни. Як зазначає Присташ Л.Т., після травневого перевороту 1926 р. була проведена "чистка" державного апарату, в ході якої були звільнені всі представники національних меншин [15].

Вимоги до осіб, що приймались до органів прокуратури, були такими ж, як і до суддів. До роботи в прокуратурі допускались довірені особи, як правило польської національності і католицького віросповідання, які мали

відповідні рекомендації, що стосувалися в основному політичної благонадійності. В цьому плані досить показовим є Циркулярний лист Міністерства юстиції з додатком списків осіб, яких було заборонено приймати на службу у державні установи [16].

Зокрема, у 1923 році з 27 осіб не римокатоликів (віросповідання є єдиним показником, який дає можливість з'ясувати етнічне походження посадовців, оскільки справжню національність державні службовці – представники національних меншин на той час вже приховували, видаючи себе за поляків, через страх бути звільненими). З них: 5 греко-католиків і 7 православних, з яких тільки 7 не польської національності (українці, білоруси, росіяни). Як правило, прокурори не польської національності на території, де проживала ця національності не призначались. Всі 12 прокурорів не польської національності працювали лише в прокуратурах при окружних судах. Жодного з них в прокуратури при апеляційних судах і в прокуратуру при Найвищому (Верховному) Суді у Варшаві призначено не було [17].

Таким чином, органи прокуратури Польщі у період тоталітарного режиму Ю. Пілсудського були перетворені на слухняне знаряддя влади у механізмі національного та політичного гноблення національних меншин у Галичині. Таке становище стало результатом виключення з компетенції прокуратури здійснення нагляду за додержанням законів і, насамперед, конституції, державними органами, зокрема, стосовно здійснення жорсткої антиукраїнської політики, яка фактично йшла в розріз з нормами діючою конституції.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Український вісник. – 1921, 3 серпня. 2. Див. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі": Дис. ... канд. юр. н. (12.00.01). – Львів, 1998. – С.177. Калинович В.І. Колоніальний режим управління західноукраїнськими землями в Панській Польщі. (1918 – 1939 рр.) – Дис. ...канд. юр.н. – Львів, 1954. – С.303. 3. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі": Дис. ... канд. юр. н. (12.00.01). – Львів, 1998. – С.7, 54, 193. 4. Державний архів Львівської області. Фонд 139. Прокурор окружного суду у Львові, опис. 11, спр. 340, 431, 366, 368, 369, 370, 371, 376. Центральний Державний історичний архів у м. Львові. Фонд 205, опис. 1, спр. 48. 5. Кульчицький В.С. Політичний апарат колоніального управління східною Галичиною (в другій половині XIX – на початку XX ст.): Дис. докт.юр.н. – Львів, 1969. – с. 998. 6. Див.: Державний архів Івано-Франківської області, ф. 229, оп.1, спр. 479 – 495. Державний архів Львівської області. Фонд 139. Прокурор окружного суду у Львові, опис. 9, спр. 26, 52, 85, 117, 118, 122- 233 та ін. 7. Див.: Державний архів Івано-Франківської області, ф. 226, оп.1, спр. 252. Державний архів Львівської області. Фонд 139. Прокурор окружного суду у Львові, опис. 11, спр. 348, 350, 353, 364, 365. 8. Державний архів Львівської області. Фонд 139. Прокурор окружного суду у Львові, опис. 5, спр. 43, 72, 113, 164, 165, 207, 212, 661, 901, 949 та ін. 9. Державний архів Івано-Франківської області, ф.230, оп.2, спр.*

1315, арк.7. 10. Державний архів Івано-Франківської області, ф.230, оп.2, спр. 1315, арк.8. 11. Державний архів Івано-Франківської області, ф.230, оп.2, спр. 1315, арк. 9, 9 зв., 10. 12. Державний архів Івано-Франківської області, ф.230, оп.2, спр. 1315, арк. 11. 13. Statystyka Polski. – Warszawa, 1925. – T.VI. – S.2. 14. Там само. 15. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі": Дис. ... канд. юр. н. (12.00.01). – Львів, 1998. – С. 78. 16. Центральний Державний історичний архів у м. Львові. Фонд 205, опис. 1, спр. 23. – С. 18. 17. Калинович В.І. Колоніальний режим управління західноукраїнськими землями в Панській Польщі. (1918 – 1939 рр.) – Дис. ...канд. юр.н. – Львів, 1954. – С.303 – 304

МЕЛЬНІКОВ А. В. (м. Сімферополь)

ВОЕННО-ПОЛИЦЕЙСКАЯ ВЛАСТЬ НА ОККУПИРОВАННОЙ ТЕРРИТОРИИ КРЫМСКОГО ПОЛУОСТРОВА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Вторая мировая война оказала влияние на государственное становление и развитие многих стран. Одной из них является – Украина. Составной частью фашистской агрессии является оккупационный режим на захваченных территориях. Для исследования действий нацистского режима в оккупированных украинских областях необходимо рассмотреть структуру и функции оккупационного режима.

Планами немецкого командования было предусмотрено разделение советских оккупированных районов на такие части: 1. на находившуюся в глубоком тылу от фронта, в политико-административном отношении подчиненную официально вступившему 17 июля 1941 года в свои функции имперскому министерству по делам оккупированных восточных областей гражданскую административную область; 2. на примыкавшую к ней с Востока, подчиненную военной администрации тыловую часть территории, занятость войсками агрессоров. Последняя подчинялась Верховному командованию сухопутных войск (ОКВ).

В соответствии с секретными руководящими указаниями для особых районов к директиве Гитлера №21 («план Барбаросса») от 13 марта 1941 года еще до начала агрессии планами предусматривался раздел занятой Советской территории на крупные политико-административные области. При этом, вся область оккупации на период боевых действий оставалась подчиненной военному режиму. По мере продвижения немецких вооруженных сил проводилось перемещение тыловой границы областей, находящихся в ведении военной администрации для того, чтобы предоставить место гражданским оккупационным органам.[14, с.100-101]

Ввиду провала плана Блицкрига (молниеносной войны) были созданы лишь две области на захваченной территории: имперские комиссариаты (рейхскомиссариаты) – «Остланд» и «Украина». Последний официально был образован 1 сентября 1941 г. И возглавлялся гаулейтером в Восточной Пруссии Эриком Кохом. Рейхскомиссариат «Украина» в свою очередь подразделялся на генеральные округа: «Волынь», «Житомир», «Киев», «Николаев», «Днепропетровск» и «Таврия» с центром в г. Мелитополе. В последний округ были включены южные левобережные районы Херсонской и Запорожской областей, Крым. Генеральные округа делились на областные комиссариаты, включавшие в себя несколько районных, которые могли быть объединены в военные округа. Самой низшей ступенью в этой системе были общины, которые, основываясь первоначально на имевшейся

административной структуре бывших сельских советов, объединяли несколько деревень.[9, с.91-92]

В соответствии с параграфом 6 приказа Гитлера от 17 июля 1941 года «Об управлении во вновь оккупированных восточных областях», во главе каждого рейхскомиссариата находился рейхскомиссар, которому подчинялись генеральные комиссары, руководящие в генеральных округах. Так генеральный округ «Таврия» возглавлял гауляйтер Фрауенфельд. Последнему подчинялись районные комиссары, стоящие во главе каждого района. Рейхскомиссар и генеральные комиссары назначались Гитлером, а руководители главных отделов учреждений (подчиненных рейхскомиссару «Украины»), а также районные комиссары и главные комиссары в главных округах – рейхминистром по делам оккупированных Восточных областей Альфредом Розебергом, резиденция которого находилась в Берлине. Рейхскомисару подчинялась вся администрация на оккупированной территории рейхскомиссариата «Украина» в вопросах гражданского порядка. Он же подчинялся исключительно рейхминистру по делам оккупированных Восточных областей за исключением суверенных прав и полномочий военных властей, установленных Указом Гитлера от 25 июня 1941 года. [9, с.92-93] Здесь следует отметить, что территория Крыма находилась фактически под военным режимом, где вместе с военными административными органами только частично действовали гражданские.[17, с.37]

Поэтому следует детальнее рассмотреть организацию военно-оккупационного режима в Крыму, но вначале о Крыме в планах высшего немецкого военного командования. О силе желания, с которым нацисты готовились к захвату Крыма дают представление опубликованные неофициальные беседы Гитлера с Борманом: «Красоты Крыма мы сделаем доступными для нас, немцев, при помощи автострад. Крым станет нашей Ривьерой. Крит выжжен солнцем и сух. Кипр был бы не плох, но в Крым мы можем попасть сухим путем (беседа в ночь с 5 на 6 июля); Южную Украину, в частности Крым, превратим в германскую колонию (беседа 27 июля); на восточных землях я заменю все славянские географические названия германскими, Крым, например, можно было бы назвать Готенланд (беседа 2 ноября)».[18,с.9] Исторически возвращение Крыма в состав Германии основывалось на том факте, что во второй половине IV века в Таврику вторглись пришедшие с берегов Балтийского моря германские племена готов, которые жили здесь вместе с другими народами и в средние века. В июле 1942 года Фрауенфельд организовал археологическую экспедицию в район княжества Феодоро. Руководил экспедицией начальник СС и полиции в Тавриде бригаденфюрер СС фон Альвенслебе.

Последние намерения Гитлера нашли свое отражение в опубликованных архивных материалах, в частности, в генеральном плане «Ост»; Правовых, экономических и территориальных основах развития на Востоке от 28 мая 1942 года. Этим планом предусматривалось «Готенгау (Крым, Херсонская область – генеральный округ «Таврия»)...заселить, колонизировать... и превратить в колонизаторскую марку (т.е. пограничную линию укреплений) с

распространением на неё специальных правовых установлений... Для того чтобы теснее связать эту марку с рейхом... предлагалось соорудить колонизаторские опорные пункты, удаленные друг от друга на 100 километров».[16, с.65] Следует отметить, что еще в июле 1941 года Гитлер отдал распоряжение выселить всех жителей из Крыма и превратить его в «немецкую Ривьеру», а двумя месяцами позже Розенберг издал соответствующую директиву. [16, с.48] В опубликованной в настоящее время секретной протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза от 16 июля 1941 года также идет речь о том, что «Крым должен быть освобожден от всех чужаков и заселен немцами...Точно также должен стать областью империи Крым с прилегающими районами (область севернее Крыма)».[16, с.50]

Рассматривая организацию военно-оккупационного режима в Крыму, следует упомянуть, что военно-оккупационный режим в качестве самостоятельной политико-административной системы мыслился – при условии быстрой победы над советскими войсками – лишь как временная мера. Но в верховном командовании сухопутных войск уже в первой половине июля 1941 года начали планирование распределения и организации оставляемых постоянно в оккупированных областях военных сил (по директиве Гитлера №32 от 11 июля 1941 года – 60 дивизий, включая воздушный флот). Далее военный режим становится постоянно действующим в период всего времени оккупации, в частности, крымской территории. Он взял на себя в тесном взаимодействии с другими фашистскими органами все оккупационные функции и отличался при этом от гражданских органов и полиции Гиммлера в основном лишь специфическими военными формами и средствами исполнения своих задач.

Структура сферы военной оккупации была принципиально установлена «Особыми указаниями по обеспечению, часть С» от 3 апреля 1941г. В соответствии с ними все советские области, находившиеся под управлением военной исполнительной власти были разделены на три зоны:

- непосредственный район боевых действий, где командиры дивизий и корпусов и подчиненные им войска фактически сами являлись исполнительной властью по отношению к советскому населению;
- находившийся за ним на глубине примерно от 20 до 50 км тыловой армейский район в непосредственной близости к фронту, на котором для каждой армии назначался специальный комендант тылового армейского района с частями сил охранения;
- вопреки применявшейся ранее в ходе войны практике впервые в рамках каждой группы армий создавался тыловой район группы армий, начальником которого назначался обычно один из командиров корпусов.[14, с.103]

Тыловые районы групп армий включали самую большую часть оккупированной территории, находившейся во власти военного режима. Здесь была также сконцентрирована основная масса сформированных специально для мер подавления и грабежа воинских частей, подразделений и команд. Оккупационные части сухопутных войск – главная опора

оккупационного режима - окончательно были сформированы приказом начальника вооружений и командующего вооруженными силами резерва штаба сухопутных войск генералом Фроммом от 3 марта 1941 года. Три дивизии были приданы тыловому району группы армий «Юг»: 221, 444, и 454-ю охранные дивизии. Кроме того, командующим тыловым районам групп армий и штаба охранных дивизий были подчинены резервные части из так называемой службы охраны порядка в форме большого числа оборонных и охранных батальонов. Одновременно этим штабам были соответственно приданы части полевой жандармерии, а также и службы управления «иностранные армии – контрразведка». Этот обширный военно-оккупационный аппарат был дополнен румынскими военными частями.

Так, в Крыму, в частности, только в Симферополе, в период с ноября 1941 года до 13 апреля 1944 года размещались штабы: 11-й и 17-й немецких армий, командующего войсками Крымского полуострова (возглавлял генерал Гестренг – бывший военный атташе Германии в СССР), Кавказского и Крымского фронтов, австрийских войск в Крыму, разбитого под Севастополем румынского горнострелкового корпуса, 1-й и 4-й румынских горнострелковых дивизий (их личный состав нес охрану Симферополя и его окрестностей, а также побережья Черного моря в Ялте, Алуште, Феодосии, Усть-куре), а также управления: по распределению войск, прибывших с Кавказа, и их формированию, по вербовке добровольцев в морские части, по хозяйственному обеспечению частей в Крыму и снабжению войск на Кубани, по руководству венгерскими частями, по руководству инженерной частью, в ведении которой были все виды оборонительных работ и сооружений.[10, с.55-57] Из боевых частей в городе только в 1942 году находилось до дивизии румын, до 2-х тысяч гестаповцев, отдельные: армейский полк связи, 591-я автомобильная часть, авторабочий батальон. В Симферополе также дислоцировались татарские батальоны: по улице Субхи – 154-й, по улице Советской - 147-й, а в совхозе «Красный» - 152-й батальон. [11, с.21]

Для обеспечения мер оккупационного режима занятая территория была поделена сетью опорных пунктов и военных комендатур. В качестве территориальных оперативных штабов для дислоцированных в тыловых областях наземных общевойсковых частей и прочих военных учреждений служили районные комендатуры. Кроме того, на оккупированной территории существовало большое количество городских и местных комендатур с соответствующими военными или полицейскими гарнизонами. Директивой Кейтеля от 13 марта 1941 года было предусмотрено влияние военных распространялось также и на области, находившиеся в ведении администрации министерства Розенберга. Для этих целей в генеральном комиссариате «Украина» был введен с соответствующими контингентами войск и полномочиями специальный командующий от вермахта – генерал авиации Китцинген. Подчиненные ему войска состояли вначале преимущественно из охранных батальонов, а с осени 1942 года усилены 12-м резервным корпусом с 143-й и 147-й резервными дивизиями, а также и другими частями. Они сами имели право отдавать распоряжения по всем

вопросам, которые они считали необходимыми для обеспечения оккупационного режима. [14, с.105]

Следует отметить, что хоть командующие вермахта ни в коем случае не были ограничены решением лишь военных задач. В соответствии с параграфом 3 инструкции Кейтеля от 13 марта 1941 года, от них настоятельно требовалось: «а) тесного сотрудничества с рейхскомиссарами для оказания им помощи в выполнении политических задач; б) использования страны для военных целей и обеспечения ее экономическими ценностями для нужд германской экономики; в) использования страны для снабжения в соответствии с требованиями верховного командования сухопутных войск».

Гитлер подтвердил эти задачи в своем приказе от 25 июня 1941 года «О передаче всей полноты власти на оккупированной территории командующим войсками вермахта» («О суверенных правах командующих вермахта в занятых областях»), а также указал, что «в качестве высших представителей вермахта командующие войсками вермахта на вновь оккупированных восточных территориях имеют всю полноту военной и административной власти ... при обстоятельствах, не допускающих промедления, командующие войсками вермахта имеют право вмешиваться в область гражданского управления, если это необходимо для выполнения военных задач».[16, с.46]

Территориальные военные органы должны были выполнять два задания: командное и управленческое. К первому относилось обеспечение спокойствия в оккупированных районах и армейских тылов. Ко второму – создание, руководство и контроль местных органов управления, а также «мобилизация резервов» для ведения войны.[19, л.175]

В «Основных положениях о военной администрации на подчиненной территории армейского тылового района» указано: «Перед военной администрацией стоит задание подготовить осуществление политических планов имперского рейха на захваченной территории. Все способы, осуществленные в этой области в первую очередь должны быть направлены на то, чтобы были обеспечены потребности немецких и румынских войск. Детальная организация органов местного управления остается заданием гражданской администрации, которая позже сменит военную.»[20, л.52]

Для практического осуществления управления в военные учреждения были направлены специальные служащие. Органы военного управления были либо самостоятельными отделами (например, при полевых комендатурах), либо группами управлений в рамках отделов квартирмейстера армии. Отдел или группа обозначались номерами VII. Таким органом управления в тыловом районе армий сначала был VII отдел при штабе командующего войсками тылового района. Только в конце 1942 года аппараты военного управления при группах войск и армиях были обеспеченны «квалифицированными служащими», и с тех пор управление осуществлялось VII отделами штабов групп армий. Летом 1943 года все вышеупомянутые инстанции имели отделы управления, за исключением местных комендатур и штабов в районах боевых действий, где эти вопросы ушли на второй план. [21, л.3]

Полицейские же и другие специальные функции на оккупированной территории выполняли органы, сконцентрированные указами Гитлера от 20.07.1934 г. и 17.07. 1936 г. в руках рейхсфюррера СС и начальника германской полиции Генриха Гиммлера.[13, с.235-337] Вся полицейская власть состояла из трех частей: собственно полицейское управление; СД – служба охраны безопасности, сюда же входило гестапо, эйнзацгруппы, германская тайная полиция, абвер – контрразведка, и др.; и последняя часть – вооруженные формирования СС – особые отряды и отряды «Мертвая голова». Последние в соответствие с указом Гитлера от 17 августа 1938 года определялись как вооруженные формирования СС, созданные для выполнения специальных задач полицейского характера и не являющиеся ни частью вермахта ни частью полиции. В соответствии с вышеназванным указом особые отряды подчинялись лично Гитлеру, но фактически были в ведении Гиммлера и выполняли функции зондеркоманд. Основной задачей отрядов «Мертвая голова» являлась охрана концлагерей, поэтому не исключено их присутствие в Крыму, в частности, в концлагере города Керчи.[15, с.486]

Пункт 1 указа Гитлера от 17 июля 1941 года «О полицейской охране оккупированных восточных областей» возлагал на рейхсфюрера СС и начальника полиции Германии полицейскую охрану на оккупированной территории СССР, находящейся под гражданским управлением, и уполномочивало его отдавать в этих рамках указания рейхскомиссарам. Пункт 3 данного указа прикомандировывал к каждому рейхскомиссару старшего начальника СС и полиции, а к генеральным, главным, областным комиссарам – начальников СС и полиции, непосредственно и лично им подчиненных.[16, с.54-55]

Следует отметить, что решению вопроса об отправке отрядов СС, СД, гестапо и других сил, находившихся в ведении Гиммлера, предшествовали сложные переговоры о об их полномочиях и отношениях с армейским командованием.[12, с.322-325] В этих переговорах с одной стороны был представитель руководства СС в лице в начале Мюллера, а затем Шелленберга, а с другой стороны – представитель вермахта генерал-квартирмейстер Вагнер. Результатом переговоров явился договор от 28 апреля 1941 года «О введении полиции безопасности в состав армии». Этот договор предусматривал дополнительное использование частей полиции и войск СС в тыловых районах армий и армейских группировок, а также, что каждый тыловой район группы армий получал моторизованный полицейский полк, а каждая охранная дивизия – моторизованный полицейский батальон. Предоставленные Гиммлером силы включали, кроме того, 1-ю и 2-ю мотопехотные бригады СС, 1-ю кавалерийскую бригаду СС, а также ряд отдельных полицейских частей специального назначения. Использование частей СС и полиции в тыловых районах сухопутных войск осуществлялось – за исключением названных вначале, подчиненных непосредственно сухопутным войскам сил – через специально назначенных при командующих тыловыми районами высших руководителей СС и полиции. [14, с.107-108]

Согласно оперативному плану «Барбаросса», немецкие войска на территории СССР были разделены на 3 группы армий. В соответствии с этим делением Гиммлер образовал также 3 эйнзацгруппы – нацистские мобильные военно-террористические части, предназначенные для уничтожения военнопленных, проведения акций по ликвидации населения на оккупированной территории и т.д. Далее в ходе войны командование вермахта создало еще одну группу армий, так появилась 4-я эйнзацгруппа «Д», район действий которой составлял: Крым, Кавказ и Бесарабия.[12, с.323-326]

Эйнзацгруппа «Д» делилась на зондеркоманды №10-а, 10-б и эйнзацкоманды №11-а, 11-б и 12. Командующим эйнзацгруппы «Д» был назначен группенфюрер (генерал-майор) СС Отто Олендорф. Его сменил – Биркален. Их подчиненными за годы фашистской оккупации в Крыму было расстреляно и замучено свыше 90 тысяч мирных граждан. [8, с.187]

В начале ноября 1941 года, через несколько дней после оставления Симферополя частями Красной Армии, в город прибыл Главный штаб немецких разведывательных и контрразведывательных органов СС-ундполицейфюрер. Возглавил штаб генерал-лейтенант Альбенс-Лебец. Ему подчинялись: эйнзацгруппа «Д» (штаб команды 10-а в Симферополе возглавил Генрих Винц, а ее отряды дислоцировались в Феодосии, Джанкое, Бахчисарае, Карасубазаре), германская служба охраны безопасности – СД, германская тайная полевая полиция – ГРП, румынская контрразведка – «Сервичул претора», разведорган по подготовке кадров шпионов и провокаторов, криминальная полиция, немецкая жандармерия, главное управление русской полиции, абвергруппы 101, 104, 302, 314, группа «Тайфун» (которая вела разведывательную и контрразведывательную работу в Крыму и на Северном Кавказе), «Абвер-штелле-Крым» (штаб которого находился на Ноябрьском бульваре, а филиалы на Архивном спуске, улицах Пушкинской и Жуковского), органы СС, карательный орган «Ортскомендатура» (местная комендатура), «ВИКО» - «Виртшафткоманда» (сельхозкомендатура), орган пропаганды «Штабель-пропаганда» (руководитель зондерфюрер доктор Мауэрах), морская разведка «НБО», а также предприятия «Цеппелин» и рабочая группа из ведомств Розенберга (эйнзацштаб, занимавшийся грабежом произведений искусства и другого особо ценного имущества в оккупированных странах). [1, с.327]

Кроме эйнзацгрупп этот огромный фашистский аппарат насилия, возглавляемый фюрерами СС и полиции подчинялся либо непосредственно Гиммлеру, либо главному имперскому управлению безопасности (РСХА), а именно его IV управлению, т.е. гестапо. [12, с.327]

В заключении хочу остановиться на некоторых неупомянутых видных деятелях структуры оккупационных властей, повинных в злодеяниях на территории Крыма: в Симферополе [2,л.21,32-33] – это командующий 17-й немецкой армии генерал-полковник – Эннеке, шеф Симферопольского СД оберштурмбанфюрер – Цапп, шеф полиции города Симферополя (майор) - Боше, начальник румынской подцентральной разведки и контрразведки в Крыму полковник – Ионеску и его заместитель подполковник - Ионович, начальник румынской контрразведки в Крыму подполковник – граф Келлер,

начальник следственного отдела Симферопольского СД гауптштумфюрер - Пантельман; в Феодосии [3,л.20-21] – это комендант ортс-комендатуры майор – Додерс, начальник фельджандармерии штабфельтфебель – Штадте, шеф жандармерии капитан – Эль, начальник сигуранцы (румынской тайной жандармерии) капитан – Базаянц, начальник СД - Феттер; в Ялте [4,л.2-5] – это руководитель СС в Ялте и окрестностях генерал – Фон-Поль, шеф СД Ялты – Фон-де-Рэке, комендант Гурзуфа и начальник зондеркоманды 11-а (румын) -- Андреас Барон Фон Гейме [5,л.50], шеф зондеркоманды 11-а гаубшарфюрер – Барон Фон Гаер, начальник полиции – Фон де Рейр, начальник русского отдела СД в г. Ялта унтерофицер -- Пресняков, мер г.Ялта полковник – Мальцев Виктор; в Евпатории [6,л.48-50] – это ортскомендант майор – Вилерт, начальник фельджандармерии лейтенант – Генрих, зондер-фюрер ВИКО Гибит – Георг; в Джанкойском районе [7,л.8] – это начальник СД Джанкоя – Клинг, капитан-начальник гебит-жандармерии – Фицке, капитан-начальник окружной комендатуры ВИКО – Бишев; в Алуште [6,л.82,103] – это начальник политической полиции при СС – Черман Сеит Мемет, начальник поста жандармерии шеф города и района – Измаилов Усеин; в Сакском районе – это командир авиа части майор –Шварцес, начальник полиции – Суслов И. М.. Все они виновны в уничтожении мирных граждан и военнопленных на территории подведомственных им районов Крыма.

LITERATURA: *1. Брошеван. В. Симферополь 1941-1944: историко-документальный очерк о городе Симферополе в годы Великой Отечественной войны. Симферополь, 1994, стр.91-92. 2. ГААРК Ф.Р-1289, оп.1, д.1, л.21, 50. 3. Там же д.3, лл. 20-21. 4. Там же д.4, лл. 2-3, 5. 5. Там же д.1, лл. 50. 6. Там же д.5, лл.48-50, 82, 103. 7. Там же д.16, л.8. 8. Губенко. Г. Книга печали. Симферополь, 1991, стр.187. 9. История УССР 1941-1945 в 10 томах, т.8, К., 1984, стр. 91-93. 10. Крымская АССР (1941-1945) вопросы и ответы. Сост. Горбунов. Симферополь. 1990. 11. Литвин. А. Крымско-татарские формирования: документы третьего рейха свидетельствуют. – Военно-исторический журнал, 1991, №3. 12. Мельников. Д., Черная. Л. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской германии 1933-1945. М., 1987, стр. 322-327. 13 . Мельников. Д., Черная. Л. Преступник №1: нацистский режим и его фюрер. М., 1991, стр.235-337. 14 Мюллер Н.. Вермахт и оккупация (1941-1944). О роли вермахта и его руководящих органах в осуществлении оккупационного режима на советской территории: пер. с нем: - М., Воениздат, 1974, стр.100-101,103,105,107-108. 15. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов в 7 томах, том 1, М., 1957, стр.486. 16. Преступные цели – преступные средства. Сб. документов об оккупационной политике германии на территории СССР (1941-1945). М., 1985, стр. 46, 48, 50, 54-55, 65. 17. Рекотов. П. Немецкий фашистский оккупационный режим в Украине 1941-1944гг. диссертация на получение научной степени кандидата юридических наук. К., 1997, стр.37. 18. Симонов. К. Разные дни войны. // Горькая память войны: Крым в Великой Отечественной. Симферополь, 1995, стр.9. 19. ЦГАВОВ Украины Ф. Р-4620, оп.2, д.143, л.175. 20 Там же д. 412, л. 52. 21. Там же д. 332, л. 3.*

ТИМОЩУК О. О. (м. Сімферополь)

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ „ФУЕРОС" ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ІСТОРІЇ ІСПАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Українська юридична наука визначає самоврядування як такий тип соціального управління, де суб'єкт та об'єкт управління збігаються [10, с. 413]. Практична ж реалізація цього принципу в організації державної влади є однією з важливіших ознак правової держави. Отже, цілком логічно, що демократичні країни світу, зокрема належні до Євросоюзу, поступово поширюють повноваження місцевих органів самоврядування. Адже збільшення кола компетенції місцевих органів влади та надання права на самоврядування національним меншинам, особливо за умов їхнього компактного проживання, є одним з найефективніших засобів розв'язання міжнаціональних конфліктів у державі.

У цьому зв'язку варто звернути увагу на досвід Іспанської держави, розвиток місцевого самоврядування в якій, у тому числі й самоврядування національних спільнот, досяг досить високого рівня. Процес поширення самоврядування та розвитку автономістських тенденцій у цій країні прискорився після прийняття Конституції 1978 р., яка практично визначила новий державний устрій. За конституційними нормами, на сьогодні Іспанія є державою унітарною, децентралізованою, проте складеною. І це незважаючи на те, що ця країна належить до найбільших у Європі.

Принцип самоврядування реалізується в Іспанії на усіх рівнях – від самоврядування регіонів до найдрібніших її складових частин – муніципалітетів. Загалом, тут утворено 50 самоврядних провінцій та 17 регіональних автономних об'єднань, більшість з яких мають характер національних автономій [2]. І це не призвело ні до її розколу, ні до перетворення на федерацію, ні до виходу територій зі складу країни.

Звичайно, не можна не згадати про існування національного руху в Країні Басків, який виступає за її відокремлення від Іспанії. Проте, якщо поглянути на історичні особливості цього регіону та багатовікову історію боротьби баскського народу за автономію та незалежність, то варто відзначити досить високу ефективність заходів іспанських державних діячів, які зуміли втримати цю територію у складі держави [9].

На наш погляд, велику роль у цьому відіграє такий територіальний поділ Іспанії, який враховує особливості історичного розвитку країни. Конституційний процес, що триває з часу прийняття нової Конституції Іспанії лише законодавчо закріпив об'єктивно існуючу ситуацію. Насправді ж процес розвитку в Іспанії самоврядування взагалі, та самоврядування національних меншин зокрема, розпочався ще в епоху Середньовіччя, коли окремі землі

почали отримувати так звані „фуерос" – вільності від їхніх феодальних власників. Отже можливо стверджувати, що джерелом не тільки традицій сучасного самоврядування, а також і його форм та методів стали середньовічні фуерос, якими володіли різноманітні громади. Іспанський народ протягом багатьох віків до сьогодні не лише не втратив ті феодальні привілеї та вільності, але й зберіг та пристосував їх до потреб сучасного суспільства.

Власне „фуерос" – це особливий правовий інститут середньовічних державних утворень, що існували на території сучасної Іспанії. Його зміст можливо визначити як особливі права, гарантії або привілеї провінцій, міст, громад, національних та релігійних меншин, які їм надавали тогочасні монархічні правителі. Вони закріплювалися у письмовій формі у королівських актах, хартіях, статутах.

Певні дані про значення та розвиток правового інституту фуерос можливо отримати, простеживши розвиток семантичного значення слова „фуеро", яке походить від латинського Forum – публічний ринок, суд, право. Сучасна іспанська мова, у тому числі й побутова має іменник foral, що застосовується у значенні „привілей або право на нього" [5, с. 369].

Взагалі, можливо виділити три значення слова fuero. Спочатку цим визначенням називають збірки законодавства. Уперше його зустрічаємо у такому значенні в творах середньовічних авторів, які посилаються на збірку законодавства ранішніх вестготських часів. Ця збірка у Середньовіччя продовжувала регулювати цивільні правовідносини між християнами Піренейського півострова, які мешкали на територіях не лише у християнських королівствах, а й у мусульманських державах. Збірка мала назву Fuero Juzgo, що дослівно перекладається з іспанської як судове право, судебник. Можливо припустити, що застосування слова „фуеро" саме до збірки законів викликало розбіжності у звучанні між fuero та fueros, які за семантикою тепер є рівнозначними. Адже в іспанській мові флексія s додає значення множини.

Пам'ятники права, крім того, містять слово fuero у значенні юрисдикції, верховенства влади на певній території: „estar bajo cierto fuero, sometido a cierto fuero"– перебувати у віданні певних судових інстанцій [5, с. 369]. Але поступово поряд із цим значенням спостерігаємо інше значення, яке згодом перетворюється на основне. Пам'ятник права XIII ст. „Сім партид розумного короля Дона Альфонса" подає визначення інституту фуеро та вказує, що фуеро „походить від природного права та може протидіяти закону" [6, с. 319]. Таким чином, фуеро розуміється як певне виключення із загального права або вільність, привілей певної території чи громади, що надається королем.

Цікавою є вказівка на походження фуеро від природного права, з чого варто зробити висновок про те, що перші фуерос королі не надавали, а лише законодавчо закріплювали, тобто фуеро ґрунтується на звичаєвому право. Цей тезис підтверджується другим титулом пам'ятника права, про який ми згадували вище: „як із літер з'являється слово, із слів – речення та з речень судження (razon), так з часу (tiempo) з'являється узус, з узусу – звичай, зі звичаю – фуеро" [6, с. 319]. Таким чином, бачимо, що визначення фуерос у

розумінні загальнодержавного закону поступово змінило значення на закон місцевого рівня.

У свою чергу український іспаніст В.К.Піскорський вказує на ще одне значення терміну „фуерос", у соціальному сенсі це – подать, мито або штраф [3, с. 37], що також застосовувалися до певної території. Слід зазначити, що фуерос інколи надавали не тільки королі, але й сеньйори на землях, що їм належали. Але вони могли робити таке тільки з дозволу короля, який часто змінював ці фуерос. При цьому король або підтверджував надані вільності, або надавав інших тій самій території. Спочатку фуерос лише закріплювали межі угідь, що належали мешканцям певної місцевості, а також ті повинності, від яких вони звільнялися. Але з часом, зміст фуерос ставав різноманітнішим та складнішим. Вони почали вміщувати постанови стосовно внутрішнього устрою громади, суду, поліції, виборів посадових осіб, які не залежали від сеньйоральної влади.

Основним чинником, що спонукав королів надавати вільності окремим територіям, на наш погляд, є умови, в яких проходила Реконкіста. Таку назву отримало тривале відвоювання (з VIII ст. до 1492 р.) християнськими королівствами, що збереглися на півночі Піренейського півострова, решти його території у арабів. В умовах спустошливих війн люди неохоче заселяли відвойовані землі. Тому, щоб заохотити переселенців, королі надавали їм різні привілеї. Наприклад, оголошували усіх мешканців вільними, навіть якщо переселенці були кріпаками, звільняли громади від податків та повинностей, надавали повноваження самоврядування, закріплювали особливі права.

Як наслідок такої політики з X ст. виникає новий політичний інститут – вілья (villa). Це – вільне поселення, що мало незалежний статус і у внутрішніх справах керувалося радою – консехо. Такі поселення засновувалися на нових завойованих територіях, що вважалися коронними землями. Вільності кожної вільї були зафіксовані в документі, що мав назву фуерос або хартія поселення (fuero o carta de poblacio). Перші фуерос відносяться до X ст. – для Бургосу, Сан Сандорину, Кастрохерису та до початку XI ст. – для Нахера, Леону, Міньо та ін.

Фуерос поселень, незважаючи на різний обсяг їх повноважень були досить подібними, тому що зазвичай за основу нового документа брали фуерос іншого, вже існуючого поселення. Єдиним та вищім органом влади у вільї була рада або зібрання громадян (concilium). Для виконання власних рішень рада щорічно призначала одного юдекса – суддю та інспекторів, що були підпорядковані безпосередньо раді. Таке положення дозволило вільним поселенням перетворитися на міста та стати потужними політичними одиницями країни. На думку відомого іспанського історика, дослідника Середньовіччя, Рафаеля Альтаміра-і-Кревеа, „З усіма вільностями – звільненням від сплати податків, правом покарання за кримінальні злочини тощо – міста, що керувалися радами фактично стали сеньйоріями, тобто привілейованими адміністративно-територіальними одиницями, значною мірою незалежними від короля. Вони перетворилися на щось подібне до

швейцарських кантонів, оскільки, як і останні, не поступалися своїми виключними правами духовним та світським сеньорам" [4, с. 154].

Апогеєм незалежності та самоврядування міст варто вважати період створення ермандад або федерацій міст у XII – XIII ст. З приводу ведення війн проти бешкетувань сеньйорів та для підтримання правопорядку декілька міст створювали об'єднання, а в умовах боротьби із могутністю знаті королі визнавали такі територіальні об'єднання, отримуючи взамін від них могутню підтримку. Використовуючи автономний статус, вільні міста створювали ополчення, які в ермандадах набули характеру регулярної армії. Міста вели війни як між собою, так і з мавританськими королівствами. За свідченням Альтаміра-і-Кревеа, „деякі вільні міста Кантабрійського узбережжя воювали з іноземними державами (наприклад, з Англією) та укладали угоди як суверенні держави" [4, с. 222].

На перший погляд, фуерос мали виключно територіальний характер. Проте насправді королі надавали різноманітні привілеї не лише за територіальною ознакою, але й окремим соціальним групам: духовенству, ремісникам та вільним землеробам, знаті, національним спільнотам. Найяскравішим прикладом соціальних фуерос є вільності, що були надані мудехарам – мусульманам, які мешкали на відвойованих християнами територіях. За угодою, капітуляцією або союзом під владу королів християнських держав, що існували на території Іспанії, потрапляло все більше підкореного мусульманського населення. За умови сплати данини мусульманам дозволяли залишатися на своїх землях і зберігати свої звичаї. Крім того, в окремих містах королі розширювали привілеї мудехарів та надавали певний обсяг самоврядування. Так, за умовами капітуляції міста Толедо мусульмани отримали від короля Альфонса VI фуерос, які гарантували їм збереження життя і майна, звільнення від податей (маври повинні були сплачувати тільки подушний податок), отримували дозвіл на відправлення культу та право самоврядування [4, с. 213]. Мудехари мали право обирати зі свого середовища старійшину – алькальда, а також деяких інших службовців: корредора – уповноваженого для укладання угод купівлі-продажу товарів, старійшин, які завідували розподілом води в системах зрошення. Правовідносини всередині громади мудехарів регулювалися згідно із Кораном, але в сфері кримінальної відповідальності мусульмани були порівняні із християнами.

Схожі фуерос мали мосараби – християни, які довгий час мешкали на мусульманській території і набули значної культурної самобутності. Наприклад, у фуерос Толедо король підтвердив право мосарабів цього міста керуватися згідно власних законів, які вони мали ще за часів арабського панування. Громада мосарабів мала свого альгвасила – суддю, цивільне законодавство, але кримінальні справи були підсудні коронним суддям.

Незважаючи на те, що далеко не кожний фуерос безпосередньо стосувався питань самоврядування громад окремої національності, на розвиток самоврядування територій та національних спільнот здійснювало вплив вже власне існування цього інституту. Безсумнівним є твердження

В.К.Піскорського про те, що „... кожен запис звичаїв даної місцевості обмежував сеньйоральну владу та визначав права та обов'язки населення..." Фуерос надавали населенню дуже важливий захист від свавілля сеньйора, а саме „дурних звичаїв" – права сеньйора на свій розсуд встановлювати розмір повинностей.

У свою чергу іспанські науковці поділяють fueros нових територій, що були відвойовані в арабів, на два різновиди. По-перше, на ті, що надавалися поселенцям на нових прикордонних територіях; по-друге, на привілеї, що надавали державним одиницям, приєднаним в результаті Реконкісти [1]. Останні, на наш погляд, є більш подібними до конституційних договорів, ніж до привілеїв, що надає власник землі.

Думка про те, що середньовічні fueros варто вважати конституційними договорами, є досить поширеною серед іспанських учених (Рафаель Альтамира-и-Кревеа, Хосе Ігнасіо Лакаста-Сабальза та ін.). Проте, на наш погляд, конституційними договорами королівської влади із регіонами доцільно вважати не всі фуерос, а лише ті, що закріплювали вільності об'єктивно існуючих політичних одиниць. У той час, як фуерос, що надавалися на відвойованих територіях, скоріше мають характер феодальних привілеїв. Водночас, багато фуерос (наприклад фуерос провінцій, що зараз складають Країну Басків) мають безсумнівні ознаки конституційних договорів.

Якщо проаналізувати текст баскських фуерос то можливо зробити висновок про те, що ці документи не є пільгою або привілеєм, який сеньйор – власник землі надає її мешканцям, навпаки, у фуерос король визнає існування народу та його суверенітету. Наприклад, кожен новий король та коррехідор повинні були присягти на збереження фуеросів басків [4, с. 451]. Таку присягу король давав особисто та публічно в обумовленому за текстом фуерос місці, біля вікового дубу, що знаходився на території однієї з Баскських провінцій. Таким чином, такі фуерос варто вважати договором між країнами, за яким баскські землі визнавали верховну владу короля та сплачували до казни податки за умови збереження автономії та самоврядування.

Слід зазначити, що змінити або відмінити фуерос було нелегким завданням навіть для королів. Крім того, що населення із завзятістю захищало здобуті привілеї, існували і юридичні гарантії. Так, ми вже згадували збірник законів „Сім партид розумного короля дона Альфонса" (1260 – 1265 рр.), який прямо вказує, що фуерос можуть перешкоджати королівським законам. Незважаючи на всі спроби королів знищити або обмежити фуерос, багато з них збереглося. Наприклад, Країна Басків втратила останні привілеї лише наприкінці XIX ст.

В чому зараз, в XXI ст. знаходять своє вираження фуерос тисячолітньої давнини? Крім традицій вони мають юридично зафіксований та законний статус. Це, перш за все мова (на території сучасної Іспанії мають офіційний статус чотири мови та ще декілька діалектів [7], звичаї, особливе цивільне та

сімейне право, власні публічні установи регіонів та, як і в стародавні часи, різноманітні податкові привілеї.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Diario EL PAIS. Madrid 20 de Mayo de 1998. Juan Antonio de Ybarra e Ybarra. 2. La Constitucion de España // "Boletin oficial del Estado" № 311.1, el 29 de diciembre de 1978. 3. Пискорский В.К. История Испании и Португалии. – СПб.:Брокгауз-Ефрон, 1909. – 277 с. 4. Рафаель Альтамира-и-Кревеа История средневековой Испании. – СПб.: Евразия, 2003. – 608 с. 5. Садиков А.В.., Нарумов Б.П. Испано-русский словрь современного употребления. – М. : Рус. яз., 2001. – 752 с. 6. „Семь партид мудрого короля Дона Альфонса». 1260 – 1265 годы // В кн.: История Испании и Португалии. – М.: Монолит – Евролинц-Традиция, 2002. – 399 с. 7. Spain today. – Madrid: Government Spokesman's office, 2002. – 423 p. 8. Тимощук О.О. Історичний досвід іспанського автономізму і практика сучасного українського державотворення // Матеріали X-ї Міжнародної історико-правової конференції „Історико-правові проблеми автономізму та федералізму" 22 – 24 вересня 2003 року м. Севастополь. – Сімферополь, 2004. – С.281 – 287. 9. Тимощук О.О. Історичні традиції місцевого самоврядування в Країні Басків (Іспанія) // Матеріали XI історико-правової конференції „Місцеві органи державної влади та самоврядування : історико – правовий аспект" 16 – 18 квітня 2004 р. – Суми, 2004. 10. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: „Укр. Енцикл." 1998. – Т. 5.*

КРЕСТОВСЬКА Н. М. (м. Одеса)

ЕТНІЧНІ ЦІННОСТІ В ЮВЕНАЛЬНІЙ ЮСТИЦІЇ

Сучасна епоха постмодерну, найбільш виразною рисою якої є глобалізація всіх суспільно-політичних процесів, поставила питання про доцільність існування національних культур та правових систем як їх складової в умовах становлення планетарного правопорядку. Під гаслом юридичного раціоналізму та загальнолюдських цінностей, вироблених, перш за все західною традицією права, відбувається процес уніфікації права у світовому масштабі. Але згідно до законів діалектики глобалізація породила виклик з боку етнічних факторів, найбільш кричущими проявами якого є численні етнічні конфлікти, а подекуди, й цивілізаційні зіткнення.

Реальність сучасного світу є такою, що тяжіння до етнічної самоідентифікації залишається одним з факторів суспільних процесів. На міжнародному рівні поступово і невпинно проходить процес визнання етнічної самобутності не тільки в якості культурологічної, але й в якості юридичної цінності. Завершується оголошене резолюцією ГА ООН 50/157 Десятиліття корінних народів, Програма дій якого визнала цінність та багатоманітність культур та форм соціальної організації корінних народів світу. На рівні особистості це – пошуки своїх коренів, вивчення мови та звичаїв предків, повернення до того, що має назву етнічних цінностей. Так американські дослідники відзначають, що „зростає гордість американських індіанців щодо їх спадщини, так же, як їх впевненість щодо їх унікального становища як нації всередині нації"[9, p.20].

Етнічні цінності виступають як сукупність культурних традицій етносу, які сам етнос визнає як найбільш специфічні риси, що характеризують його історичну та культурну своєрідність. До етнічних цінностей відносять риси національного характеру, традиційні форми життєзабезпечення, побутові звичаї і особливості національного етикету, особливості релігійності, елементи буденного світогляду, національну міфологію, риси народної художньої культури і т.п. Вони формуються, як правило, ще на докласовій стадії етнічної історії. На етапі становлення державності комплекс етнічних цінностей поповнюється традиціями і символікою національної державності, традиціями системи влади і соціального устрою, правовими традиціями.

На наш погляд, застосування етнічно-ціннісного підходу особливо перспективне та важливе в такій сфері юридичної діяльності, як ювенальна юстиція, одним з принципів якої є соціальна насиченість [2, с.15-16]. Під системою ювенальної юстиції мається на увазі сукупність державних органів, органів місцевого самоврядування, державних та муніципальних установ, посадових осіб, неурядових некомерційних організацій, які здійснюють на підставі встановлених законом процедур дії, спрямовані на реалізацію та забезпечення прав, свобод та законних інтересів дитини.

В даній статті вперше у вітчизняній літературі робиться спроба виявити та проаналізувати наявні у світовому досвіді ювенальної юстиції приклади звернення до етнічних цінностей для оптимізації ювенально-правових процедур та досягнення загальної мети ювенальної юстиції.

В ювенальній юстиції можна виокремити наступні компоненти: заходи захисту та забезпечення прав, свобод та законних інтересів дитини; заходи попередження дитячої делінквентності; заходи ювенальної відповідальності, - а також відповідні державні та соціальні інституції, які їх здійснюють.

Етнічно-ціннісний підхід, перш за все, важливий для перших двох компонентів ювенальної юстиції, а саме: захисту прав дитини та попередження її втягнення у злочинну діяльність. Світ етнічних цінностей – це, фактично, ті межі, в яких проходить соціалізація дитини, в тому числі – правова соціалізація. Дослідження, проведені американськими дослідниками на базі пуерто-риканського, афро-американського та азіатського населення США, показують, що міцна етніко-культурна ідентифікація робить підлітків менш вразливими до факторів ризику вживання наркотиків та більш здібними до сприйняття захисних факторів у порівнянні з підлітками, яким такої ідентифікації бракує [9, p.20]. Аналогічні висновки у ретроспективному аспекті робили й дослідники юнацької злочинності з так званої „чиказької школи": дитяча та молодіжна злочинність другої половини XIX та першої половини XX ст. була більш поширена в маргінальних колах іммігрантів, які втратили зв'язок з батьківщиною та рідною культурою і ще не засвоїли нових цінностей [8, p.12-13].

В сучасній системі ювенальної юстиції США широко практикується етніко-ціннісний підхід до попередження злочинності та девіантної поведінки неповнолітніх. Наприклад, з 1999 р. діє започаткована Конгресом США програма „Молодь племен" (Tribal Youth Program), яку здійснюють Міністерства внутрішніх справ та юстиції. Програма враховує, що кожне плем'я американських індіанців та корінних мешканців Аляски відрізняється своїми історією, традиціями та має власні економічні, політичні та соціальні зв'язки. Саме тому програма є гнучкою: в одних випадках вона спрямована, перш за все, на запобігання зловживання алкоголем, в інших – на оптимізацію роботи системи племінних ювенальних судів тощо [5, 7].

Американські дослідники програм превенції злочинності та девіантної поведінки серед молоді індіанських племен стверджують, що практично неможливо виробити єдиний підхід у цій справі, хоча деякі компоненти його все-таки подібні у різних племен. Зокрема, це сім'я. Міцна віра у родинні зв'язки та велику родину є однією з вражаючих цінностей культури американських індіанців. Саме тому родина, а не школа і не підліткове середовище (через меншу контактність населення у резерваціях), є пріоритетом в племінній ювенальній юстиції.

Важливим у справі превенції девіантної та делінквентної поведінки є звернення до традиційних ритуалів та церемоній. Більшість трайбалістських цінностей несумісні, наприклад, зі вживанням алкоголю та наркотиків, що можна плідно використовувати для виховання підлітків. Як сказав один

молодий індіанець: „Я ніколи не п'ю, коли одягнений у спідницю із стрічок" [9, p.25]. Не менш важливим є звернення до традиційних вірувань та релігійних обрядів.

Якщо говорити про американські національні правові цінності, то, безумовно, на одне з перших місць слід поставити суд та правосуддя. Високий авторитет судді в американському суспільстві був відзначений ще А. де Токвілем. Не дивно, що широке застосування судових процедур пронизує систему американської ювенальної юстиції. Перші у світі ювенальні суди були створені саме у США і зараз вони входять до складу судів штатів в ранзі окружних судів [3, с.80].

Крім державних судів, в США існують недержавні підліткові суди (Teen Courts), в яких дорослі або зовсім не беруть участі, або лише керують процедурою. Цим судам підсудні вперше скоєні нетяжкі злочини та статусні проступки, якщо неповнолітній визнав свою вину. Найбільш поширені види відповідальності, які застосовують підліткові суди, носять скоріше загально соціальний, ніж суто юридичний характер: написання апологетичного листа жертві правопорушення або апологетичного твору; відвідання занять по подоланню наркотичної або алкогольної залежності; грошова реституція; зобов'язання взяти участь у судовому засіданні підліткового суду в якості присяжного. Підліткові суди притягують неповнолітніх до реальної, хоча й нерепресивної за характером відповідальності.

І, нарешті, існують ювенальні суди племен (Tribal Court), які грають одночасно захисну роль для дітей, які потрапили у складні обставини, з другого боку – попереджують злочинність неповнолітніх індіанців та корінних мешканців Аляски і притягують їх до відповідальності [6].

Прямо протилежна ситуація існує в ювенальній юстиції Нової Зеландії, де робиться акцент на позасудових процедурах.

Новозеландський Закон „Про дітей, молодь та їх сім'ї" 1989 р. побудований на соціально-правових цінностях народу маорі та народів островів Тихого океану, а саме – необхідність враховувати становище жертви злочину або правопорушення, принесення вибачень, важливість досягнення загальної згоди, а не примат волі більшості. Закон підкреслює, що кримінальне законодавство є останнім засобом розв'язання справи. Він заохочує рішення, ухвалені місцевою спільнотою, за допомогою яких родини, групи родин та племена беруть на себе відповідальність за правопорушення своєї молоді.

Новозеландська модель правосуддя щодо дітей та молоді базується на трьох підвалинах: перехід судової влади від держави до місцевої спільноти; сімейна конференція як механізм вирішення проблеми злочинності за допомогою переговорів та місцевих спільнот; участь жертв в якості ключових фігур, які роблять процес зцілення та ліквідації наслідків правопорушення можливим і для правопорушника, і для жертви.

В сімейній конференції бере участь неповнолітній правопорушник, члени його сім'ї та близькі родичі, жертва (та, за її бажанням, особи, які надають їй підтримку), ювенальний адвокат (на вимогу неповнолітнього),

соціальний працівник (у певних випадках) та інші особи за бажанням сім'ї, наприклад представник організації по боротьбі з наркоманією або замовник громадських робіт, які могуть стати у пригоді в цій справі. Сімейна конференція виробляє план дій, які має виконати правопорушник, наприклад, принесення вибачень, відшкодування збитків (у грошовому вигляді або у формі виконання корисної для жертви роботи), громадські роботи, накладення обмежень щодо дозвілля тощо. За виконанням плану стежить особа, вказана у плані. У серйозних випадках сімейна конференція може винести рішення про накладення судових санкцій [1, с.41-45].

Ця модель відновлюючого правосуддя, побудована на традиціях та ритуалах народу маорі, застосовується щодо всіх етнічних груп у Новій Зеландії, і, більше того, її принципи поширюються у всьому світі. Наприклад, відштовхуючись від ідеї сімейних конференцій, російські дослідники та практики ювенальної юстиції розробили програму загладжування шкоди. Згідно з нею особисто незацікавлена, справедлива особа (посередник) організує примирні зустрічі жертви та правопорушника з метою відшкодування шкоди, нанесеної жертві та ресоціалізації правопорушника [4, с.30-34].

Це виводить на нас на висновок про те, що етнічні цінності, як і загальнолюдські, мають спільне коріння, і в своєму гуманістичному прояві можуть бути аккультуровані іншими етносами. В нашій історії, наприклад, теж існували недержавні, побудовані на національних традиціях, форми ювенальної юстиції, зокрема, таку роль виконували товариські суди, дитячі та молодіжні організації. Знищивши їх, поки що суспільство нічого не запропонувало для подолання негативних явищ у дитячому та молодіжному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА: *1. МакЭлри Ф. Новозеландская модель семейных конференцій// Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика. В 2-х кн. Кн..1. Вып.2. – М., 2000. – С.40-63. 2. Мельникова Э.Б. Ювенальная юстиция: Проблемы уголовного права, уголовного процесса и криминологии: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2000. – 272 с. 3. Мінор Д.Д. Суди у Сполучених Штатах. – Сент-Пол, Мінне сота: Вест Паблішинг Ко., 1991. – 85 с. 4. Опыт и перспективы введения элементов ювенальной юстиции в России: Млы семинара/ Отв. за вып. Р.Р.Максудов. – М.: МОО Центр „Судебно-правовая реформа", 2003. – 92 с. 5. Andrews Ch. Tribal Youth Program// OJJDP. Fact Sheet. April 1999. 6. Frey H. E. Tribal Court CASA: A Guide to Program// OJJDP. Fact Sheet. June 2002. 7. Fung C., and Wyrick Ph.A. OJJDP's Program of Research for Tribal Youth Series// OJJDP. Fact Sheet. April 2001. 8. Inciardi J.A., Horowitz R., Pottieger A.E. Street Kids, Street Drugs, Street Crime: An Examination of Drug Use and Serious Delinquency in Miami. – Belmont, California: Wadsworth Publishing Company, 1993. – 234 p. 9. Sanchez-Way, R., and Johnson, S. Cultural Practice in American Indian Prevention Programs// Juvenile Justice Journal. Vol. VII. № 2. December 2000. – Pp.20-30.*

САМОЙЛЕНКО О. О. (м. Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКА ПЛАТФОРМА УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ 70-80-Х РР. XX СТ.

Боротьба за вільну і незалежну Українську державу, за людські права і свободи становить історичний сенс національно-визвольних змагань українського народу. На кожному їх етапі вона виявлялася у різних формах. Так у 70-80-ті рр.. XX ст.. це було інакомислення. Інакомислячих осіб, яки виступали проти існуючого державного (політичного) ладу в країні, протистояли офіційної ідеології та політиці називали – дисидентами [1]. Дисиденти були здебільше представники інтелігенції. Вони займали критичну позицію щодо влади, і як правило уникали опозиційної політичної діяльності, вдаючись переважно до індивідуального морального осуду і протесту. Їх нерідко називають "правозахисниками".

Вони пробували знайти захист у тих номінальних громадянських свободах, що їх радянська конституція та закони надавали громадянам на папері. Всі твори та заяви українських дисидентів пройняті ідеєю влади закону. Це був новий феномен в історії української політичної думки. Дореволюційний український національний рух, без сумніву, був рухом за свободу, але через народницьку орієнтацію легалістичний зміст був недорозвинений. (Михайло Драгоманов із його великим зацікавленням конституційними проблемами був винятком, і в цьому сенсі він не мав послідовників). Здається, тривалий досвід життя за умов заснованого на безправності й на викривленні законності режиму привив українських борців за волю до переконання, що свобода може існувати лише там де, править закон.

Намагаючись оцінити сильні та слабкі сторони українського дисидентського руху, корисно порівняти його з російським відповідником. Російські дисиденти поділені на декілька непримиренних фракцій, і комуністи-реформатори, ліберали західного типу та неослов'янофіли розмовляють різними політичними мовами. На відміну від них, українська опозиція видається набагато згуртованішою. Спільним знаменником усіх українських дисидентів виступає, без сумніву національний фактор. На думку І. Лисяк-Рудницького [2], в Україні яка страждала від явної національної дискримінації і утисків, патріотичні почуття мають тенденцію стихійно спрямовуватись проти статус-кво. Це дає українському дисидентському рухові могутнє коло потенційної підтримки.

Основними формами дисидентської діяльності були: демонстрації, мітинги, збори, збір та поширення забороненої владою інформації (художніх і публіцистичних творів, стенограм судових процесів, "відкритих листів" з актуальних проблем та на захист незаконно засуджених). Досить помітного поширення набула така форма опору офіційній політиці та захисту прав

людини, як заяви інакомислячих про зречення радянського громадянства при докладній аргументації цих своїх рішень. В Україні дисиденти виступали окрім загальнодемократичних і правових вимог за надання Україні статусу суверенної держави. Дисиденти зазнавали різного роду переслідувань, незаконної дискримінації, їх саджали в тюрми та безпідставно відправляли до психіатричних лікарень, висилали з України позбавляли громадянства тощо. Дії українських дисидентів здебільшого кваліфікувалися у кримінальному порядку як антирадянська агітація і пропаганда, "поширення за відомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад" тощо, тобто розглядалися як державні злочини [3].

Прояви інакомислення в Україні в 60-80-х рр.. ХХ. ст. можна умовно поділити на три основні етапи, кожний з яких характеризується наявністю певних подій. Кожний етап мав свої форми і методи прояву інакомислення, хоча чітких хронологічних і ідеологічних меж між ними не існувало. Перший – від рубежу 50-60-х рр.. і до середини 60-х рр.. Другий – від середини 60-х і до початку 70-х рр.. Нарешті, третій етап тривав від початку 70 –х рр.. і протягом 80-х рр. [4] Нажаль всі етапи характеризувалися відсутністю або слабким проявом наступальності, більша увага приділялася зосередженню на захисному русі і на протесті проти тиску свавіллю офіційних властей. Найбільш цікавий для нас є третій період, тому, що в ті роки найбільш проявився правозахисний рух.

В 1970 р. у м.Львові В. Чорновіл розпочав нелегально видавати машинописний журнал "Український вісник", у якому відповідно до ним же складеної програми висвітлювалися ті події суспільно-політичного життя республіки, що їх замовчувала або фальсифікувала офіційна преса. "Український вісник" був у ті роки рупором незалежної громадської думки на Україні, одним з провісників неминучості національного відродження.

9 листопада 1976 р. у Києві – було утворено Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з Миколою Руденком. Членами засновниками групи були – Микола Руденко, Олесь Бердник, Петро Григоренко, Іван Кандиба, Левко Лукьяненко тощо [5]. Вона являла собою відкрите, але несанкціоноване громадянське об'єднання в умовах тоталітарного режиму, що започатковувало новий етап у діяльності української опозиції. То була перша спроба офіційно оформити інакомислення. Юрій Литвин, член УГГ, так охарактеризував тогочасний правозахисний рух – це боротьба за такий спосіб життя, яке мирно розвивається за власними законами, прагнучи все більшої демократії і свободи, де б людина була творцем своєї долі, а не придатком державно-партійної машинерії, де б суспільство диктувало свою волю державі, а не навпаки [6].

Незабаром після утворення УГГ почалися арешти, однак вона продовжувала зростати. Поступово вона трансформувалась у 1988 р. у Спілку (УГС), а згодом і в УРП – Українську республіканську партію. Характерною ознакою цього етапу було значне розширення боротьби українських

політв'язнів за людські права, за вихід України із складу СРСР і утворення незалежної Української держави.

Викликають інтерес «Декларація принципів» УГС та Статут, що були видані у липні 1988 р. Зупинимося на деяких положеннях зазначених у цих документах. У "Декларації принципів" Української Гельсінкської спілки зазначалось, що відновлення української державності, яка на той час існувала тільки на папері, було б основною сталою гарантією забезпечення економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що проживали у той час на території України [7].

Дисиденти уявляли співжиття народів СРСР у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого могла бути федерація суверенних демократичних республік. Вони пропонували вироблення Конституції СРСР та конституцій республік на новій основі. Пропонувалось, що федеральна конституція Союзу, буде встановлювати загальні принципи федеративних зв'язків союзних республік, але не уніфікувати і не регламентувати організацією економічного, політичного й культурного життя в республіках.

Замість всесоюзних комітетів, міністерств та ін. центральних адміністративних органів вони пропонували створення на союзному рівні тільки консультативно-координаційних органів, передавши безпосередньо суверенним республікам всю повноту керівництва економічним, політичним та культурним життям. У зв'язку з перенесенням всього поточного законодавства у республіканські парламенти (верховні ради) федеральний законодавчий орган міг би бути однопалатним парламентом (федеральною радою) з рівним представництвом союзних республік незалежно від кількості населення і адміністративно-територіального устрою. УГС стояла за передачу фактичної влади в Республіці із рук Компартії в руки обраних демократичним шляхом Рад народних депутатів [8].

Правозахисники вимагали негайного конституційного визнання статусу української мови як державної мови Республіки із впровадженням її в усі сфери суспільного життя Республіки. Водночас вони виступали за найширші гарантії права національних меншостей на Україні (росіян, євреїв, поляків, білорусів та ін.) на культурно-національну автономію (школи, театри, музеї, преса, церкви та ін.) [9].

Українські дисиденти були за негайне відновлення в складі УРСР Кримської АРСР з організованим поверненням репресованого Сталіним населення автономної республіки на місця колишнього проживання, а також ставили питання про гідне суверенної держави представництво України на міжнародній арені.

З поля зору дисидентів не випали і таки важливі питання: свобода висловлювати власні погляди і поширювати ідеї незалежно від кордонів; перегляд Кримінального кодексу УРСР; реорганізації судочинства; скорочення армії до розумних меж; відстоювання необмежених прав

віруючих на створення релігійних громад свого віросповідання; вирішення екологічного питання тощо.

Українські дисиденти протистояли у своїй діяльності конформізму, беззаконню, сваволі, порушенням прав і свобод людини. А також обстоювали принципи відкритого суспільства, демократії, гласності, ідеали правової держави і громадянського суспільства, самоцінності особистості тощо.

На жаль, серед активних учасників руху опору не було повного ідейного та політичного єднання. Одні з них на перше місце ставили право захист, вважаючи його основою політичної концепції опозиційного руху в Україні, підвалиною національних домагань. Інші виходили із пріоритету національного щодо правозахисного [10]. На нашу думку така розбіжність у теоретичних засадах не стільки засвідчувала плюралізм думок, скільки стримувала зростання й зміцнення протестного руху.

З проголошенням державної незалежності України, дисидентський рух втратив своє первісне значення. Фактично були реалізовані майже всі дисидентські вимоги. Відповідні статті Кримінального кодексу згодом було скасовано. Особи, засуджені за цими статтями, якщо їхні дії не містили іншого складу злочину, були реабілітовані і поновлені у громадянських правах відповідно до Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" 1991 р.

Отже, те про що говорили дисиденти, до чого вини закликали, нині відповідає вимогам демократії і гласності. Принципи за якими вони діяли, значною мірою збігаються з тими, які закладені у нової Конституції України. Дисиденти таким чином готували народ до кардинальних перетворень у житті суспільства, своїми словами і конкретними діями та мужніми вчинками наближали ці зміни.

Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Юридична енциклопедія. Т.2. – К., - 1999. –С. 193-194. 2. І. Лисяк-Рудницький Політична думка українських під радянських дисидентів\\ Історичні ЕСЕ. Т. 2. –С. 484. 3. Кримінальний кодекс УРСР. Ст.. 62, 138. 4. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті п.п. 80-х рр.. XX ст..) К. 1994. – С. 6. 5. Українська Гельсінська група. 1978-1982. Документи і матеріали. К. 1983. С. 11. 6. Ю.Литвин. Правозахисний Рух на Україні, його засади та перспективи.//Сучасність.1979,10 жовтня. С. 98-104. 7. Українська Гельсінська група. 1978-1982. Документи і матеріали. К. 1983. С. 45. 8. Українська Гельсінська група. 1978-1982. Документи і матеріали. К. 1983. С. 46. 9. А.М. Русначенко. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х рр.. початок 1990-х рр.. К., 1998. –С. 36. 10. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті п.п. 80-х рр.. XX ст..) К. 1994. – С.106.*

МУЗИКА І. В. (м. Київ)

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА ТА ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПАРАДИГМИ

Етнонаціональні парадигми як моделі постановки проблем і їх вирішення, а також як специфічна сукупність методів дослідження правової дійсності лежать в основі соціологічного праворозуміння з самого початку його зародження. Це пояснюється тим, що більшість представників соціологічного напрямку в юриспруденції визнають джерелом права безпосередньо суспільне життя, або суспільні зв'язки, а під самим правом розуміють "нормальну" соціальну поведінку і правила цієї поведінки.

Сутністю права у соціологічному праворозумінні є наявно існуюча сфера свободи соціального суб'єкта, яка виявляється в нормах права, суб'єктивних правах і обов'язках, правових принципах, правовідносинах, тощо, кожне з яких у властивій йому формі відбиває сферу свободи того чи іншого суб'єкта. Різні соціальні суб'єкти володіють неоднаковою спроможністю реалізації свободи або протидії проявам свавілля. Не тільки право, а інші соціальні явища, такі як мораль, етика, звичаї, наука, політика тощо відбивають і обумовлюють сферу свободи соціального суб'єкта [1].

Право, як міра свободи, на думку прихильників соціологічного підходу до розуміння права, є критерієм оцінки соціальної поведінки суб'єктів з огляду на її відповідність об'єктивним закономірностям функціонування і розвитку суспільства. Ці об'єктивні закономірності охоплюються поняттям етнонаціонального буття [2].

Етнонаціональні парадигми і, насамперед, концептуальні підходи до розуміння нації та її буття, надають вченим-правознавцям можливість дослідити не тільки проблему праворозуміння, а і співвідношення категорій ***нація і право,*** які лежать в основі таких явищ як правова реальність та правова система.

Зокрема, як підкреслює Н.М. Оніщенко, сучасна теорія права розуміє правову систему як унікальне культурно – історичне явище, що запобігає інокультурним типологічним асиміляціям. Пізнання цього явища, на думку багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, має поєднувати формально - юридичний, соціологічний і психологічний аналіз з аналізом національно – історичної і культурно – типологічної природи вітчизняного правового життя. Правова система конкретного суспільства, що відбиває його соціально – економічну, політичну й культурну своєрідність, є національною правовою системою [3].

Саме тому етнонаціональні парадигми є невід'ємною частиною методології української соціології права, починаючи з самого початку розвитку цього напрямку. Зокрема, С.С. Дністрянський (1870 -- 1935), якого багато хто з сучасних дослідників справедливо вважає одним з фундаторів соціологічного напрямку у вітчизняній юриспруденції, розглядаючи право як

соціальне явище, виникнення та розвиток якого пов'язані з розвитком існуючих суспільних зв'язків, заперечував трактування права як виключно державного витвору, залежного лише від розвитку держави [4]. Зокрема, метою науки права вчений вважав дослідження "порядку людського суспільного життя" і наголошував на тому, що наукові методи повинній відповідати цій меті [5]. Власну правову концепцію С.С. Дністрянський визначив як "теорію суспільних зв'язків на основі генетично-історичної системи досліду" в основі якої лежать "генетичні основи суспільних зв'язків [6].

Характер цих зв'язків, їх зміст визначається особливостями ментальності кожного етносу, яка формується під впливом, насамперед звичаїв, традицій народного життя. Зокрема, С.С. Дністрянський вказує на те, що крім своїх джерел – суспільних зв'язків, право, має ще і соціальні основи: звичай, авторитет суспільного зв'язку, волю членів суспільного зв'язку, волю народу. Сам народ мусить бути творцем права в усіх суспільних зв'язках, оскільки право – це "народна правда". Держава ж, як найвищий суспільний зв'язок, повинна враховувати прояви народної правової творчості, скеровувати їх в спільне русло загального народного добра [7].

На думку вченого, значна більшість правових питань вирішується без впливу держави, без знання і без огляду на правові приписи, встановлені державою, і в значній більшості випадків немає потреби звертатись до державного апарату і справи погоджуються іноді на основі норм, прийнятих в окремих родинах, родах, племенах, станах, класах, політичних партіях, релігійних громадах, товариствах, спілках, підприємствах і т.д. на основі норм, "прийнятих в суспільному обороті". І тому правові відносини здійснюються переважно на основі морального авторитету, яким пов'язують людей окремі суспільні зв'язки куди ближче та куди більше, ніж держава [8]. Основні положення концепції вченого про звичаєве право як "первісний, безпосередній спосіб творення права", знайшли своє відображення у праці "Нові шляхи українського приватного права" (Львів, 1934). Сам же процес творення права вчений тісно пов'язував з етногенезом українського народу.

Підкреслюючи, що право суспільного зв'язку має нормативний характер і являє собою норми необхідні для існування суспільного зв'язку з його визначеними цілями, та для мирного співжиття членів зв'язку між собою і для збереження спільної цілі, С.С. Дністрянський вважає, що мирне співжиття членів зв'язку між собою можливе в результаті виникнення компромісу між інтересами одиниці та інтересами суспільності. Окремі члени поступаються своїми потребами і інтересами, настільки вимагає цього спільний інтерес чи потреба "загалу" всіх членів, а всі члени підтримують спільними силами інтереси й потреби поодиноких членів. Цей компроміс може мати первісний характер і "виникати в кожній соціально-правній організації". Ця "соціальна реляція (відносність) є зав'язком всього права" [9].

Саме цей компроміс, на нашу думку, і слід вважати проявом автономності національно-правового життя, тобто моментом виникнення

національних правових систем. Цей момент, відповідно до психологічної концепції нації (Е. Ренан, О. Бауер, О. Бочковський) [10] обумовлений ступінню етнонаціональної консолідації та мобілізації, яка проявляється як самоідентифікація у актах самосвідомості, в тому числі і у правосвідомості.

Важливе значення для соціологічного підходу до розуміння права має також культорологічна концепція нації (К. Реннер), відповідно до якої, нація розглядається як "культурний союз" осіб, заснований на спільності мови та культури [11]. Адже, на думку багатьох соціологів, право є продуктом і частиною культури певної нації.

Зокрема, саме такий підхід до вивчення права, який отримав назву "соціокультурного", вперше запропонував Б.О. Кістяківський, який вважав, що в історичних процесах усвідомлені дії людини обумовлені, насамперед рівнем соціальної культури. Спираючись на "філософію культури" Г. Зіммеля та ідеї Г. Ріккерта про взаємозв'язок права і культури, учений робив висновок, що "ми не можемо методологічно правомірно орієнтувати науку про право безпосередньо на сукупності гуманітарних наук. Це завдання орієнтування науки про право на гуманітарно – науковому знанні в його цілому може бути здійснено тільки за допомогою як аналітичної так і критичної перевірки, так і того синтезу, який об'єднує розрізнене наукове знання, за допомогою філософії взагалі і філософії культури зокрема. Тобто, для того, щоб наука про право була методологічно правильно побудована, вона повинна бути орієнтована не на тій або інший гуманітарно – науковій дисципліні і не на всій сукупності їх, а насамперед на філософії культури..." [12].

Соціальна культура, зазначав учений, знаходить у праві своє найчіткіше визначення, яке має для всіх однакове значення. Право перетворює "соціально необхідне на належнісне". Цей процес перетворення здійснюється завдяки діям людей, які усвідомлюють свій обов'язок [13].

Б.О. Кістяківський, досліджуючи право у системі соціальної культури зазначає, що право у своєму реальному бутті виявляється у всій багатоманітності форм існування суспільства і людини [14]. У праці "Соціальні науки і право" він, зокрема, доводить, що "немає одних і тих самих ідей свободи особистості, правового ладу, конституційної держави, однакових для всіх народів і часів, як немає капіталізму або іншої господарчої чи суспільної організації, однакової у всіх країнах" [15]. Тобто кожне суспільство, кожна нація творить власне право, зміст, форми і сутність якого визначаються, насамперед, рівнем розвитку та особливостями її загальної культури.

Аналогічної думки також дотримувався і С.С. Дністрянський. На думку вченого, в процесі історичного розвитку українського права у ньому поєдналися два види норм: «витворені» українським народом силою своєї власної творчості, за спеціальними народотворчими нормами (без стороннього впливу) та норми, запозичені на Україні від інших народів або нав'язані українському народові "сторонніми" правовими впливами (насамперед, економічними умовами і факторами). Втім ці норми не є категоричним імперативом. Цим імперативом може бути тільки «правда»,

тобто правдиве право як витвір народних правових цінностей [16]. Зокрема, на думку вченого, при вдосконаленні правових норм, зокрема, в галузі українського цивільного права слід дотримуватись історичних традицій, там де, вони живуть у народі, та де не витворилися нові народні потреби, нові підстави народоправства [17].

Правові погляди, витворені українським народом у боротьбі з нав'язаними їм поглядами під впливом сторонніх елементів, становлять інтегральну частину українського правознавства, та можуть бути використані для вдосконалення українського права [18]. Тобто, народ, як один з основних суб'єктів процесу творення права, частину національних духовних цінностей (спільних культурних надбань) закріплює у вигляді правових норм.

Таким чином, використання етнонаціональних парадигм як новітньої методології соціологічних досліджень права дає можливість аналізувати і прослідковувати через призму національної та культурної природи вітчизняного правового життя соціально – культурні аспекти права, взаємодію та взаємозв'язок категорій нація і право, національна культура і правова система, суспільство і право, а також більш точно охарактеризувати зміст таких понять як правова культура, правова свідомість, правова ментальність, які визначаються, насамперед, специфічними особливостями кожної нації. Вирішення вказаних проблем має значення для удосконалення процесу правотворчості в сучасній Україні, зокрема, визначення суб'єктів правотворчості та їх компетенції, принципів процесу правотворчості, можливостей застосування делегованої правотворчості тощо. В цьому плані не можна не погодитись зі словами С.С. Дністрянського: "Сам народ мусить бути творцем права в усіх суспільних зв'язках. Держава як найвищий суспільний зв'язок повинна враховувати прояви народної правової творчості, скеровувати їх в спільне русло загального народного добра" [19].

ЛІТЕРАТУРА: *1. Тихомиров О. Праворозуміння соціологічне. //Міжнародна поліцейська енциклопедія. Т.1. Понятійний аппарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – К., 2003. – С. 849. 2. Див.: Етнонаціональне буття // Мала енциклопедія етнодерожавознавства. / За ред. Римаренка Ю.І. та ін.– Київ: "Генеза", 1996 – С. 67. 3. Оніщенко Н. Правова система.//Міжнародна поліцейська енциклопедія. Т.1. Понятійний аппарат. Концептуальні підходи. Теорія та практика. – К., 2003. – С. 706 – 708. 4. Возьний В.І. Державно-правові погляди академіка С.С.Дністрянського. /Автореферат на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Київ, 1999. – С. 6. 5. Дністрянський С. Погляд на теорії права та держави. /Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання (1873-1923). – Львів, 1925. – С. 55, 58. 6. Див. Музика І.В. Особливості праворозуміння академіка Станіслава Дністрянського // Часопис Київського університету права. – К., 2003. - № 1. – С. 50 – 56. 7. Дністрянський С.С. Нова держава. - Відень - Прага - Львів.: Український скиталець, 1923. - С. 20. 8. Дністрянський С.С. "Загальна наука права і політики". /Академічна юридична думка. – Київ, 1998. – С. 218-219.*

9. Дністрянський С.С. Загальна наука права і політики. - Прага, 1923.- Т. 1. - С. 38. 10. Див: Національно – державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література/ За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Довіра, 1999. – С. 229 – 231. 11. Горовський Ф., Картунов О., Римаренко Ю. Нація //Мала енциклопедія етнодержавознавства. /За ред. Ю. Римаренка. – К.: Генеза, 1996. – С. 172. 12. Кистяковский Б.А. Социальныя науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей методологии права. – М., 1916. – С. 31-33. 13. Кистяковский Б.А. Диспут в Харьковском университете// Право: Еженед. юрид. газета. – 1917. - № 13. – Стб. 785 – 787. 14. Там само. 15. Кистяковский Б.А. Социальныя науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей методологии права. – М., 1916. – С. 23. 16. Дністрянський С.С. Нові шляхи українського приватного права // Життя і право. - Львів, 1934. - Р. 7. - Ч. 1. - С. 14. 17. Там само. - С. 14. 18. Там само. - С. 11 - 14. 19. Дністрянський С.С. Нова держава. - Відень - Прага - Львів.: Український скиталець, 1923. - С. 23.

ЧЕРЕВАТИЙ В. В. (м. Київ)

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ОСНОВИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ (НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЇ, ІСПАНІЇ ТА КИТАЮ)

У сучасному розвитку національних галузей конституційного права в зарубіжних країнах та в Україні одним із головних його інститутів є основи конституційного ладу. Серед інших головних інститутів (народовладдя, основні права та свободи людини і громадянина, вищі органи держави, громадянство тощо) його в першу чергу вирізняє те, що він визначає загальні засади державного і суспільного ладу; форму держави, її механізм та функції; політичні, економічні, соціальні, культурно-духовні сфери суспільного життя; гарантії існування конституційного ладу. А тому, відносини, що виникають в означених сферах, завжди тісно пов'язані із людиною та державою. При цьому, існування держави безпосередньо пов'язане і залежить напряму від населення, яке на його території проживає, тобто від народу, оскільки через сукупність таких понять, як "народ", "влада" і "територія" визначається одна із головних ознак держави і її конституційного ладу - суверенітет.

Суверенітет (від французького souverainete - верховна влада) [1] розглядається в двох аспектах :

- політична незалежність і самостійність держави у внутрішній і зовнішньополітичній діяльності без будь-якого втручання інших держав (державним суверенітетом наділені країни незалежно від величини їх території, кількості населення і суспільного ладу);
- належність влади народу, нації (народний суверенітет, національний суверенітет, а іноді і поєднання їх обох [2]), здійснення державної влади через народних представників або безпосередньо, шляхом референдуму тощо.

За вказаних аспектів у науці конституційного права розрізняють кілька видів (форм) суверенітету: державний (властивість держави самостійно і незалежно від влади інших держав здійснювати свої функції в середині держави і у відносинах з іншими державами), національний (повновладдя нації, її політична свобода, наявність у неї реальної можливості самостійно визначати спосіб свого національного життя, включаючи здатність самовизначатися і утворювати незалежну державу) та народний (повновладдя народу у здійсненні публічної, політичної влади (державної влади та місцевого самоврядування), в управлінні суспільними та державними справами).

У співвідношенні "суверенітет народу - державний суверенітет" пріоритет належить суверенітету народу, адже він здійснює установчу владу і виключно йому належить право визначати і змінювати конституційний лад держави (а, отже, і форму державної влади), його воля обов`язкова для всіх органів

державної влади та органів місцевого самоврядування - це право не може бути узурповане державою, її органами та посадовими особами.

Народний суверенітет слід розглядати як природне право народу самостійно і в повному обсязі розпоряджатися власним волевиявленням, створювати, визначати і змінювати такий суспільний і державний лад, який відповідає його волі. Саме в силу цього влада народу ніким не може бути обмежена, можливе лише її добровільне самообмеження. Це, як правило, відбувається через посередництво держави при вступі у відносини з іншими народами для створення міжнародних об'єднань, коли народ сам може обмежувати свій суверенітет (Штати Північної Америки - Конфедерація - для боротьби проти колоніальної залежності у XVIII ст., Сенегал і Гамбія - Сенегамбія у 1983 р. тощо).

При такій значимості народу у визначенні та формуванні конституційного ладу держави окремо слід звернути увагу на його склад, тобто населення, яке проживає на території держави. Станом на сьогоднішній день, у переважній більшості держав, з урахуванням етапів їх становлення та розвитку, склад населення неоднорідний за етнічною, мовною, расовою, релігійною належністю тощо. Поясненням цьому є те, що на території держави вирізняється домінуючий склад однієї національності, до якого, як правило, входить переважна кількість населення та представники інших національностей, що за своєю чисельністю утворюють відповідні меншини.

Історія становлення статусу етнічних, мовних, расових та релігійних меншин та їх захисту починається формуванням сучасних правничих систем, розвиток яких проходив паралельно зі становленням у XVI та XVII століттях держав-націй (Австро-Угорська, Німецька, Російська тощо). Ідеали національної єдності, втілені в централізації та конкретизації влади, в єдиній мові, культурі та релігії, економічних та географічних кордонах, кожен з яких був принципово важливим для самовизначення нових держав, мали також тенденцію проявлятися у не толерантному ставленні до тих, хто вважав себе, або вважався іншими, відмінним. Тому, характерним способом захисту державами етнонаціональних меншин стали спеціальні договори, угоди, системи (Вестфальський договір 1648 р. [3], Акт Віденського Конгресу 1815 р. та ін.) та конституційні гарантії, які мали місце в національному конституційному праві (як приклад, Декларація незалежності США 1776 р. та французька Декларація прав людина і громадянина 1789 р. визначали право народу на опір гноблячому уряду, Болгарська конституція 1878 р. містила гарантії для грецької і турецької меншин).

У загальних засадах формування державно-правових систем, форм держави і конституційного ладу означені аспекти знаходять свій вияв у наданні державою місцевим спільнотам розширених прав і свобод стосовно їх територій, що призводить до утворення автономій.

У широкому розумінні автономія в конституційному праві означає надання певній частині держави (Аландським островам в Фінляндії, Криму в Україні), декільком частинам (двом округам, які населяють індіанські племена в Нікарагуа, гагаузи в Молдові), усім однопорядковим одиницям

(області в Італії), усім різнопорядковим адміністративно-територіальним одиницям (Японія) внутрішнього самоуправління, самостійності у вирішенні місцевих питань. Вище обумовлене, а також залежно від того компактно чи розрізнено проживають етнічні або ж інші общини, та і за інших обставин в зарубіжній літературі виділяють три види автономій [4]:

- персональна - створюється, коли які-небудь етнічні групи, національні меншини проживають розрізнено (Австрія, Угорщина) і створюють свої об'єднання для вирішення питань культури, побуту, але можуть приймати участь у політичному житті шляхом представництва (з правом дорадчого голосу) при деяких центральних органів держави;

- корпоративна - пов'язана з існуванням лінгвістичних спільнот, для яких нерідко резервується визначена кількість місць в державному апараті, а державні службовці, що працюють в даному районі повинні знати мову і звичаї місцевого населення, яке проживає невеликими групами поряд з іншими народностями (зареєстровані касти і племена в Індії);

- територіальна - зазвичай, буває національно-територіальною чи етнотериторіальною. Існування такої автономії можливе лише за умови компактного розселення етнічних чи інших груп, які різняться іншими особливостями. При цьому, створюються автономні області, округи, райони, інші автономії, які часто мають офіційно лише географічну назву (Азорські острови в Португалії), іноді зазначають до назви назву національності (Іракський Курдистан), а в окремих випадках - і визначення автономії (Автономна Республіка Крим).

Але буває, що територіальна автономія створена не за етнічними ознаками, а з урахуванням особливостей культури, традицій, побуту населення даної території, а тому визначається як національно-культурна. Така автономія існує у вигляді особливих прав окремих національностей у сфері політики, культури, мови, освіти. Її перевагами користуються, як приклад, саами в Швеції чи шведи у Фінляндії. Ці народності всередині держави мають свої установи, які поєднують їх на національному рівні, - Шведська народна асамблея, Саамський парламент у Фінляндії, Саамітинг в Норвегії.

У свою чергу, етнотериторіальна автономія, залежно від обсягу повноважень, має власний поділ, який проявляється в двох формах: політична і адміністративна.

Окреме місце серед автономій належить таким, що були утворені в результаті історичних подій та обставин [5]. Це тому, що історія розвитку і фактичний стан окремих територій не дозволяють застосовувати до них загальні правила місцевого державного управління. Особливий правовий статус їм потрібен для того, щоб уникнути негативних і економічних наслідків. Прикладом таких є особливі адміністративні райони Гонконг (Сянган) та Макао (Аоминь) в Китайській Народній Республіці, які були утворені за рахунок передачі колоніальних володінь Великобританії та Португалії. Основну частину населення цих територій складають китайці, які не можуть посилатись на національні відмінності в обґрунтуванні особливих

місцевих прав (замість національно-мовного діє історичний фактор утворення автономії). При цьому, із визначенням автономії, вони зберегли встановлений суспільний лад і систему економіки.

Доцільним буде зазначити те, що автономія та автономні утворення притаманні як унітарним так і федеративним державам. Зокрема, наявність означених автономій та відповідних утворень дають підставу поділяти унітарні держави на складні (за їх наявності) та прості (за їх відсутності).

Залежно від ступеня централізації управління, різнять централізовані (управління на всіх субнаціональних (нижчих загальнодержавного) територіальних рівнях здійснюється адміністрацією, призначеною вищим органом виконавчої влади), децентралізовані (відсутні місцеві органи виконавчої влади загальної компетенції, і на всіх субнаціональних територіальних рівнях функціонують органи місцевого самоврядування) та відносно децентралізовані (поєднання прямого державного управління на місцях з місцевим самоврядуванням - на вищому (область) та середньому (район) субнаціональних територіальних рівнях одночасно функціонують органи виконавчої влади загальної компетенції та органи місцевого самоврядування) унітарні держави.

Слід вказати також на особливість статусу автономій в таких унітарних країнах, як Італія, Іспанія та Китай, де особливо яскраво спостерігається вплив етнонаціональних чинників на визначення форми держави та на політичні, економічні, соціальні і культурно-духовні суспільні відносини.

Зокрема Італія за адміністративно-територіальним поділом поділена 20 областей, всі вони є автономією (рідкісний випадок у світовій практиці). Кожна з них наділена великими повноваженнями і самостійно вирішує всі питання, окрім загальнодержавних (оборона, зовнішня політика, безпека, державний бюджет тощо). Зокрема ст.117 Конституції Італії до компетенції областей відносить ряд питань, багато з яких до утворення автономій регулювались у централізованому порядку: утворення власних органів державної влади, встановлення кордонів між комунами, врегулювання питань громадської благодійності, санітарної та лікарняної допомоги, містобудування, туризму, готельної справи, організація міської і сільської поліції і інші питання передбачені конституційними законами. При цьому, за питаннями своєї компетенції області мають право приймати закони і здійснювати адміністративну діяльність.

Всі області приймають власний статут, який виконує роль їх основного закону. Він, як передбачено ст.123 Конституції, приймається обласною радою і затверджується законом республіки. У кожній області існує система органів управління: обласна рада ("парламент" області), джунта (уряд), голова джунти. У той же час, загальна компетенція їх діяльності та порядок здійснення адміністративного нагляду за обласними центрами передбачений Конституцією (ст.126).

П'ять областей вирізняються особливою автономією за етнічними ознаками та територіальним положенням: Валле д'Аоста (франкомовна область), Фріулі-Венеція-Джулія (має історичні традиції державності та

велику кількість слов'янського населення - словенців, хорватів), Трентіно-Альто-Адідже (німецькомовна область, де переважають тірольці), Сардінія (острівні області, які мають традиції державності і специфічний національний склад - особливі етноси італійського народу) та Сицилія (острівна область). Ці області мають спеціальний статус і їм надаються більш ширші повноваження чим областям із загальним статусом (інші 15 областей).

В свою чергу, Іспанія є багатонаціональною і багатомовною країною, основна нація - кастільці (власне іспанці), які дали країні державність, вагому частину культури, мову. Окрім кастільців у країні компактно проживають баски, андалузійці, каталонці та інші народності які мають власну культуру та мову. Багатонаціональність і багатомовність, давня загостреність національного питання окреслили форму національно територіального устрою. На відміну від Італії в Іспанії, хоча вона також є унітарною децентралізованою державою за Конституцією 1978 року, лише адміністративно-територіальні одиниці найвищого рівня (17 автономних спільнот [6]) є автономними. Вони мають свої органи управління (законодавчі збори - асамблеї, урядові ради на чолі з головою), свої статути (приймаються Генеральними кортесами шляхом видання органічного закону), фінансову самостійність, але не можуть набути державного статусу або вийти із складу Іспанії.

Крім цього, автономні спільноти мають неоднаковий статус, оскільки автономія у них може бути: загальною (переважна більшість спільнот), спеціальною та повною. З урахуванням саме етнонаціональних чинників повною автономією (це є вищий рівень автономії, за якого спільноті належать всі права, окрім деяких загальнодержавних) наділені: Країна Басків, Каталонія, Галісія, Андалузія. Спеціальною Автономією користуються Наварра, Канарські острови, міста Сеута та Мелілья (два північноафриканських міста, що належать Іспанії).

У порівнянні з означеними країнами, державно-територіальний поділ яких містить автономії, автономні утворення Китайської Народної Республіки мають дещо іншу специфіку устрою. Зокрема, по-перше, за формою правління - це зовсім різні країни: Італія і Китай - республіки, Іспанія - монархія; по-друге: Італія та Іспанія - розвинуті буржуазні країни з ліберально демократичним режимом, а Китай - країна з соціалістичним типом господарювання та плановою економікою.

Поєднує означені країни те, що в Китайській Народній Республіці, як і в Італії та Іспанії, існує багатонаціональне і багатомовне суспільство. Китай, згідно з розділом 6 глави III Конституції 1982 року, визначається як унітарна держава з національно-адміністративними автономіями.

Демографічні особливості КНР такі, що основне населення - хань складає близько 92 відсотка населення країни, а національні меншини - 8%, хоча за кількісним виразом це близько 100 млн. чоловік. Райони проживання національних меншин охоплюють близько половини території країни, і більшою частиною вони спільно проживають з іншими національностями.

На відміну від попередньо згаданих автономій у європейських державах, у Китаї застосовується адміністративна форма автономії - національні меншини, які проживають компактно (уйгури, тибетці, чжуани, хуей, маньчжури, монголи та ін.) можуть створювати три види автономних утворень: автономний район, автономний округ та автономний повіт.

У КНР п'ять автономних районів (Автономний район Внутрішня Монголія та Синьцзян-Уйгурський, Нінся-Хуейський, Тибетський і Гуансі-Чжуанський автономні райони), 30 автономних округів і 124 автономних повіти. З точки зору національного складу автономні утворення класифікують за трьома групами [7]:

- автономні утворення, створені на основі компактного проживання декількох національних меншин (як приклад, автономний округ національностей мяо і дун в південно-західній частині провінції Гуйчжоу, Дунліньский багатонаціональний автономний повіт у провінції Гуансі і ін.);
- автономні утворення створені на основі проживання однієї національної меншини (наприклад, Тибетський автономний район, Нінся-Хуейський автономний район, Ляишанський автономний округ національності І в провінції Сичуань і інші);
- автономні утворення побудовані на основі компактного проживання однієї національної меншини з включенням до її складу менших за розміром автономних утворень інших національних меншин (так, у складі Синцзян-Уйгурського автономного району утворені автономні округи і автономні повіти казахської національності і ін.).

При цьому ряд національностей створили декілька національних утворень різного рівня. Так, тибетці в Китаї проживають не лише в Тибетському автономному районі, а і в провінціях Сичуань, Ганьсу, Цинхай і Юньнань, де вони створили десять автономних округів і два автономних повіти. Монголи, окрім автономного району Внутрішня Монголія, створили монгольські автономні округи і автономні повіти в Синцзян-Уйгурському автономному районі, провінції Цинхай і інших.

Статусу автономій присвячений розділ VI глави III "Органи самоуправління у районах національної автономії" конституції КНР, і він є більшим у порівнянні з іншими місцевими утвореннями. Зокрема, вони наділені правом приймати нормативні акти, що регулюють їх правовий статус (Положення про дану автономію) на зборах народних представників відповідного автономного утворення. Однак, такі акти потребують обов'язкового затвердження постійним комітетом вищестоящих зборів народних представників. Всі положення доводяться до відома Постійного комітету Всекитайських Зборів Народних Представників.

Окрім того, компетенція автономних утворень містить переважне право на розробку і використання місцевих природних ресурсів, здійснення зовнішньоекономічної діяльності, управління освітою, наукою, культурою на своїй території, охорону пам'ятників національної культури, розпоряджання місцевими фінансовими засобами, розробку і прийняття планів економічного, соціального і культурного будівництва на своїй території. Слід також

означити, що законодавство не робить розмежування між автономними одиницями різних видів, вони різняться лише розміром території (при цьому одна одиниця може входити до складу іншої), але статус їх однаковий. У той же час, законодавство надає визначені пільги і за розподілу посад для осіб, які здійснюють автономію. Голови автономних районів, начальники автономних округів, начальники автономних повітів повинні належати до національності, яка здійснює автономію. Інші особи, які входять до складу урядів автономних утворень, повинні "за можливістю" володіти національністю, що здійснює автономію, та входити до складу інших національних меншин. З цього приводу виникає ряд проблем, оскільки в деяких районах компактного проживання національних меншин чисельність ханьців і інших національностей навіть більше, ніж чисельність національних меншин, що здійснюють автономію.

На основі вище викладеного слід обумовити, що в сучасному розвитку і формуванні конституційного ладу в зарубіжних країнах чільне місце належить етнонаціональним чинникам, які безпосередньо впливають на становлення головних інститутів державного владарювання та регулювання політичних, економічних, соціальних та культурно-духовних відносин в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Краткий политический словарь / Под общ. ред. Л.А. Оникова,Н.В.Шишлина.-М.: Полит. лит.,1988. - С. 424. 2. Жакке Жан-Поль . Конституционное право и политические институты.- М.: Юристъ, 2002.- С.60. 3. Нікітюк В.О. Статус етнонаціональних меншин. - К., 1996.- С. 38. 4. Чиркин В.Е. .Сравнительное конституционное право.-М.:МО, 2002.-С.161. 5. Арановский. К.В. Государственное право зарубежных стран. -М.: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. - С.226. 6. Алебастрова И.Е. Конституционное право зарубежных стран.- М.: Юрайт-М, 2001. - С. 409. 7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран / Отв. ред Б.А.Страшун. - М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. - Т.4. - С.346.*

РЕГУШЕВСЬКИЙ Е. Є. (м. Сімферополь)

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ГАРАНТІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Розвиток суспільства, який проходить в Україні останнім часом, насамперед, у політичному житті, потребує не тільки усвідомлення практичного значення політичних процесів, а й виникає нагальна потреба у вивченні та відповідному теоретичному обґрунтуванні факторів, що безпосередньо покликані сприяти останнім. Однією з головних умов прогресивних політичних процесів є належна система конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина, якими є "правові умови, що встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи в сфері політичного життя держави і суспільства, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією, законами України та іншими нормативними актами, які ґрунтуються на економічних, політичних, соціальних, культурних і інших факторах суспільного життя" [1]. На жаль проблема класифікації і систематизації конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина належним чином не вивчена та теоретично не обґрунтована. Такий стан проблеми політичних гарантій зумовлює потребу у відповідному науковому вивченні та обґрунтуванні теоретичних питань, пов'язаних з їх класифікацією та систематизацією.

Як і конституційні права та свободи так і конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина мають свою класифікацію. Слід відзначити, що у спеціальній юридичній літературі не завжди відокремлюють класифікацію конституційно-правових гарантій від їх системи, автори розглядають ці два поняття як єдине ціле. Так, конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина поділяють застосовуючи такі критерії: взаємовідносини держави і громадянина; сфери дій гарантій, ступінь державної забезпеченості, форми закріплення гарантій; характер правових норм, в яких закріплений правовий статус особи та інші критерії. На нашу думку, такий підхід є спірним оскільки "*класифікація*" і "*система*" – це різні поняття. Класифікація є розподіл предметів за якимись спільними ознаками, а ці предмети (частини) за певним принципом можуть утворювати систему, як порядок, зумовлений правильним розташуванням частин, стрункий ряд, зв'язане ціле, організація чогось, що діє у певній послідовності [3]. Отже, спочатку необхідно окремо звернути увагу на класифікацію конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина. Крім того, слід звернути увагу, що окремі конституційно-правові гарантії з різних класифікаційних груп можуть бути включеними до одного підрозділу їх системи.

Таким чином, під *класифікацією* конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина слід розуміти – поділ відповідних гарантій з урахуванням їх спільних загальних ознак на групи, які можуть розглядатись як самостійні частини, окремо одна від іншої і не знаходитись у функціональній залежності.

Системою конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти поділ відповідних гарантій на групи, частини, підрозділи і т. і. у певному порядку, зумовленому розташуванням їх у залежності від функціонального призначення чи інших якостей; система конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина у сукупності становить зв'язане ціле, організацію груп, частин, підрозділів і т. і., що діють доцільно у певній послідовності.

З метою класифікації конституційно-правових гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина можна застосовувати декілька основних критеріїв для їх поділу на групи. Найчастіше у юридичній літературі зустрічається така класифікація конституційно-правових гарантій:

Конституційно-правові гарантії прийнято поділяти на *загальні* і *спеціальні* (*юридичні*) [4], *індивідуальні* (персональні) [5]; *судові* та *не судові* [6]; *процесуальні* і *матеріальні* [7].

Іноді всі гарантії поділяють на *державні* та *суспільні*, за способом дії – на *прямі* (безпосередні) та *непрямі* (опосередковані); на *основні* (загальні щодо всіх конституційних прав) та *особливі* (спеціальні щодо окремого суб'єктивного конституційного права чи свободи) [8].

Деякі автори поділяють гарантії на чотири групи: *матеріальні*; *організаційні*; *духовні* або *ідеологічні*; *юридичні* [9]. Інші автори поділяють юридичні гарантії на *спеціальні* (безпосередньо спрямовані на захист тих чи інших прав людини) та *загальні* (опосередковано впливають на забезпечення прав і свобод) [10], або на *нормативні* (права і свободи, що нормативно забезпечені, а також встановлені законом або фактично складені правила, які оберігають права людини від порушень) та *інституціональні* (система правозахисних, юрисдикційних установ (інститутів): інститут правосуддя, система державного управління, обмудсмен, система відомств, агентств, бюро, в тому числі система установ, що здійснюють контроль за дотримуванням прав неповнолітніх, міжнародні правозахисні організації і т. і.) [11].

За сферою дії гарантії поділяють на *національні* (внутрішньодержавні) і *міжнародні* (інтернаціональні), за способом викладення: *прості інституційні* (охорона і захист прав особи); *складні інституційні* (як конкретної особи, так і соціальної організації); *змішані інституційні*; в залежності від правового статусу особи – *загальні*, *спеціальні* (професійні) та *індивідуальні* (персональні) гарантії [12].

В залежності від форми закріплення гарантії поділяють на *конституційні* і *галузеві* [13].

Всі перелічені вище класифікації конституційно-правових гарантій, за своєю суттю правильні, однак деякі класифікації надмірно деталізовані. У

такому вигляді наведені вище класифікації наближені до системи конституційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина. На нашу думку, для класифікації властивий поділ за більш загальними і спільними ознаками.

На основі визначеного нами вище поняття класифікації конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина пропонуємо застосовувати таку класифікацію політичних гарантій:

Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина слід поділяти за сферою дії на національні і міжнародні, а також за сферою, на яку націлене гарантування, поділяти на дві групи (види):

1) конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері управління державними справами;

2) конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя;

Конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері управління державними справами -- це правові умови, які від імені народу встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи брати участь в управлінні державними справами, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією і законами України. До таких слід віднести гарантії, що знайшли закріплення в статті 38 Конституції України [14], де йдеться про право громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, рівні права громадян у доступі до державної служби, до служби в органах місцевого самоврядування, а також право індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (стаття 40 Конституції України [14]). Для реалізації громадянами своїх законних інтересів у галузі управління державними справами Конституція закріпила право громадян на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (стаття 36 Конституції України [14]), покликаних сприяти формуванню і вираженню політичної волі громадян, брати участь у виборах. Така діяльність громадян і політичних партій ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (стаття 15 Конституції України [14]).

Конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя – це правові умови, які від імені народу встановлені державою для забезпечення і реалізації прав і свобод особи в суспільних відносинах, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією і законами України. До таких слід відносити гарантоване Конституцією право громадян на об'єднання у політичні партії і громадські організації, професійні спілки для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів (стаття 36 Конституції України [14]). Право громадян збиратися мирно, без зброї і

проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (стаття 39 Конституції України [14]). Також, на нашу думку, до гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина в сфері суспільних відносин і особистого життя слід віднести деякі гарантії особистих (громадянських) прав і свобод. Це гарантована Конституцією таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (стаття 31 Конституції України [14]); право на невтручання в його особисте і сімейне життя (стаття 32 Конституції України [14]); свобода пересування (стаття 33 Конституції України [14]); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (стаття 34 Конституції України [14]); право на свободу світогляду (стаття 35 Конституції України [14]). В комплексі зазначені вище гарантії створюють ті умови, за яких можливе здійснення з боку громадян дій які можуть бути кваліфіковані як "політична активність".

На основі всього сказаного вище можна зробити висновки:

1. Під *класифікацією* конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти -- поділ відповідних гарантій з урахуванням їх спільних загальних ознак на групи, які можуть розглядатись як самостійні частини, окремо одна від іншої і не знаходитись у функціональній залежності.

2. Під *системою* конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина слід розуміти поділ відповідних гарантій на групи, частини, підрозділи і т. і. у певному порядку, зумовленому розташуванням в залежності від функціонального призначення чи інших якостей; система конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини і громадянина у сукупності становить зв'язане ціле, організацію груп, частин, підрозділів і т. і., що діють доцільно у певній послідовності.

3. Пропонуємо застосовувати таку класифікацію політичних гарантій:

- поділяти за сферою дії на *національні* і *міжнародні*;
- за сферою, на яку націлене гарантування, поділяти на дві групи (види):

1) конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина *в сфері управління державними справами*;

2) конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина *в сфері суспільних відносин і особистого життя*.

Така класифікація конституційно-правових гарантій прав і свобод, на нашу думку, зручна і відповідає не тільки поняттю конституційно-правових гарантій політичних прав, а й загальній класифікації політичних прав і свобод людини і громадянина [15].

ЛІТЕРАТУРА: *1. Регушевський Е.Є. Поняття "конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина" на основі аналізу і визначення загального поняття "конституційно-правових гарантій прав та свобод людини і громадянина" в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 23. – К.: Ін-т держави і права ім.*

В.М. Корецького НАН України, 2004. – С 152-158. 2. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні. Дис...канд. юрид. наук.: – К.: НАН України Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – С. 46. 3. Див. наприклад: Словник іншомовних слів. За ред. О. С. Мельничука. – К.: Головна ред. Української радянської енціклопедії, 1985. – С. 331; 617. 4. Конституційне право України. За ред. проф. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 1999. – С. 103; И. В. Ростовщиков. Обеспечение прав и свобод личности в СССР. (вопросы теории). – Саратов: Изд-во ун-та, 1988. – С. 50-61; Погорілко В.Ф. Нова Конституція України: Текст Основного Закону. Огляд і коментарі. – К.: Наукова думка, 1996. – 136 с. – С. 96; Конституционное право зарубежных стран. Учебник для вузов. Под ред. М. В. Баглая, Ю. И. Лейбо, Л. М. Энтина. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 87-89; Боброва Н. А. Гарантии реализации государственно-правовых корм, Воронеж, 1984; Таранов А. П., Тимченко И. А., Чангули Г. И., Шуклина Н. Г. Конституционные права и обязанности советских граждан. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 74-180; Воеводин Л. Д. Реализация прав и свобод советских граждан и деятельность высших представительных органов // Проблемы развития представительных органов власти социалистического государства. – М., 1979. – С. 95-96; Скакун. О. Ф. Теория государства и права: Учебник: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 203. 5. Нечитайленко А. А. Основы теории права: Учебное пособие. – Харьков: Фирма "Консум", 1998. – С. 290; Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Матузова Н. И., Малько А. В. – М.: Юристъ, 1997. – С. 96. 6. Конституционное право: Учебник / Альхименко В. В., Бутылин В. Н., Герасимов А. П. и др. / Отв. ред. Козлов А. Е. – М.: Изд-во БЕК, 1996. – С. 83; Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Андреева Г. Н., Андреева И. А., Будагова А. Ш. И др. / Отв. ред. Страшун Б. А. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – Т. 1-2: Общая часть. – С. 124; Сравнительное конституционное право. Под. ред. Ковлера А. И., Чиркина В. Е., Юдина Ю. А. // Издательская фирма "Манускрипт": Москва., 1996. – С. 311; і ін.7. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: Учебник: В 4 т. / Андреева Г. Н., Андреева И. А., Будагова А. Ш. И др. / Отв. ред. Страшун Б. А. – 2-е изд., доп. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – Т. 1-2: Общая часть. – С. 121. 8. Гулиев В. Е., Рудинский Ф. М. Социалистическая демократия и личные права. – М.: Юрид лит., 1994. – С. 125; 154. 9. Конституцыонное право. Энциклопедический словарь. Отв. ред. и руководитель авт. коллектива – проф. С. А. Авакьян. – М.: Издательство НОРМА (Изд. гр. НОРМА – ИНФРА – М), 2000. – С. 122, 123. 10. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції // Право України. – 1999. – № 2. – С. 3-7. 11. Арановский К.В. Государственное право зарубежних стран. Учебное пособие. – М.: "ФОРУМ" – "ИФРА-М", 1999. – 488 с. – С. 382, 386. 12. Нечитайленко А.А. Основы теории права: Учебное пособие. – Харьков: Фирма «Консум», 1998. – С. 279; 290. 13. Комаров С.А. Общая теория

государства и права: Курс лекций. – 2-е изд., доп. – М.: Манускрипт, 1996. – С. 125. 14. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Право: Українська правнича фундація, 1996. 15. Права человека: Учебник для вузов / Т. А. Васильева, В.А. Карташкин, Н. С. Колесова и др., Е. А. Лукашева (отв. ред.); Комиссия по правам человека при Президенте РФ, Институт государства и права РАН. – М.: Норма: Издательская группа НОРМА – ИНФРА # М, 2000. – 573 с. – С. 151, 152.

ВЕЛІГОДСЬКИЙ В. М. (м. Сімферополь)

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРІВ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛІКИ КРИМ (СІЧЕНЬ 1994 РОКУ)

Одним із чинників протистояння між центральними органами влади і органами влади Кримської автономії, став інститут президентства в Криму.

Щодо інституту президентства в автономіях, то, як свідчить досвід зарубіжних країн, він не передбачений конституціями. Його також не було у Конституції України 1994 р. (Конституція УРСР 1978 р. із змінами і доповненнями за станом на 21 вересня 1994 р.). Але в цій конституції дуже розмито був визначений конституційно-правовий статус органів влади автономії.

Відповідно до статті 134 Конституції України Автономна Республіка Крим є складовою частиною України і самостійно вирішує питання, віднесені до її видання. За оцінкою дисертанта, саме ця норма "самостійно вирішує питання, віднесенні до її видання", стала сприятливим ґрунтом для прийняття низки нормативно-правових актів, які вивели автономію за межі правової системи України, значно загострили відносини між державним центром і автономією.

Тепер важко пояснити, чому все-таки центр не відреагував на загрозливі амбіції кримських лідерів. Проблема полягала в тому, що не Президент України і Верховна Рада України визначали статус президента Криму, а Верховна Рада Криму прийнятим законом "Про статус Президента Криму", котрий надає президентові Криму право особисто призначати двох перших осіб органів місцевого самоврядування в містах і районах, керівників силових структур, послів до інших держав тощо.

В кінці 1993 р. розпочалася підготовка до виборів Президента Республіки Крим, які були призначені рішенням Верховної Ради Республіки Крим на 16 січня 1994 р. [1, ст. 226]. На пост Президента республіки висунули свої кандидатури шість претендентів: Голова Верховної Ради Республіки Крим М. Багров, підприємець В. Веркошанський, заступник голови Верховної Ради Республіки Крим і представник Президента України в м. Севастополі І. Єрмаков, лідер Компартії Криму Л. Грач, голова РПК(РРК) Ю. Мешков і лідер Російської Партії Криму С. Шувайников. Усі претенденти, за винятком В. Веркошанського, були депутатами Верховної Ради Республіки Крим. Найвищий рейтинг мали три кандидати: М. Багров, Л. Грач і Ю. Мешков.

В цей період населення Криму уже було поляризованим, а значна його частина тяжіла до минулого. Партії, які брали участь у виборах, підтримуючи

того чи іншого кандидата, продемонстрували свій по суті регіональний характер.

На виборах фактично спостерігалося лідерство трьох ідеологій – проросійської, національно-державної і комуністичної. Відповідно найбільш популярні у партійних і позапартійних кандидатів у президенти Республіки Крим були програми трьох ідейно-політичних і економічних орієнтацій: проросійська, центристська і ліва, які підтримували партії проросійського, центристського і лівого спрямування, решта партій виступили проти позапартійного кандидата М. Багрова. За декілька днів до виборів президента Республіки Крим партія Союз на підтримку Республіки Крим вирішує дуже важливе, на думку керівництва партії, завдання: створити противладну коаліцію партій "Опозиція", до якої ввійшли Республіканська партія Криму – Республіканський рух Криму, Демократична партія. Заява цієї коаліції була оприлюднена в засобах масової інформації і визначила поразку на виборах М. Багрова [2, с. 18].

Партія Союз на підтримку Республіки Крим, після трагічної загибелі засновника і лідера цієї партії Я. Аптера, на засіданні політради прийняла рішення підтримати кандидатуру І. Єрмакова – представника Президента України в м. Севастополі. 4 січня 1994 р. на засіданні політради голова Союзу на підтримку Республіки Крм С. Куніцин заявив, "Я. Аптер створив партію, яка йшла проти сучасної політики. Думаю, що він не пішов би на підтримку М. Багрова. В підсумку я віддаю перевагу І. Єрмакову" [2].

В свою чергу М. Багров висловив думку про те, що це була досить серйозна помилка С. Куніцина: "С. Куніцина завжди вважав одним із прозорливих молодих політиків, але, мабуть, він на якусь мить піддався ілюзіям, що партії і політичні лідери можуть з'являтися і отримувати вагу за бажанням декількох людей. "Союз на підтримку Республіки Крим", ще не зміцнілий, як і інші партії в Криму, виступив самостійною силою, підтримав І. Єрмакова, чиї шанси я з самого початку оцінював не дуже високо" [3, с. 326].

Ще одним із найбільш впливових конкурентів в боротьбі за посаду президента Криму стала Партія економічного відродження Криму. Ця партія була створена у листопаді 1992 р. і виражала інтереси місцевих бізнесменів, а також кримінальних угруповань. Із 1994 р. її лідером був бізнесмен В. Шевьов. На II з'їзді від цієї партії кандидатом у президенти Криму був висунутий М. Багров.

М. Багров у своїй передвиборчій програмі зробив головний наголос на відстоюванні реальної самостійності Криму, необхідності встановлення економічних договорів з Росією та Україною, а також на ідеї збереження міжнаціонального миру. Його програма включала пункти про неподільність Чорноморського флоту, єдність Криму і м. Севастополя, право на подвійне громадянство для жителів півострова (громадянство України і Республіки Крим). В економічній і соціальній сферах М. Багров пропонував створення режиму відкритої економіки при збереженні цільової допомоги держави сільському господарству, адресних дотацій незаможним тощо [4].

Негативну позицію до виборів президента Республіки Крим зайняла Комуністична партія Криму. На думку керівників цієї партії інститут президентства суперечить принципу народовладдя, який в свою чергу означає конституційну владу трудящої більшості, об'єднаної у вигляді Рад. Але після прийняття 17 вересня 1993 р. закону "Про вибори Президента Республіки Крим", комуністична партія змінила свою тактику. Було прийнято рішення не тільки приймати участь у виборах, а і висунути свого кандидата.

Тактика комуністичної партії та її низових осередків була окреслена у передвиборній платформі, затвердженій на республіканській конференції 20 листопаду 1993 р. і оприлюдненій в передвиборній програмі кандидата в президенти Л. Грача. Політична програма Л. Грача базувалася на гаслі "відтворення єдиної держави, центром якої стане Росія", соціальна – на ідеї відновлення соціальних гарантій, що існували в СРСР. У економічній сфері Л. Грач виступав за розвиток багатоукладної економіки при державній підтримці товаровиробників і взагалі за сильний державний сектор. У своїй програмі Л. Грач обіцяв виборцям установити контроль за цінами на продукти першої необхідності та довести розмір мінімальної заробітної плати (пенсій, стипендій) до розмірів реального прожиткового мінімуму [4].

Що стосується Ю. Мешкова, то напередодні виборів він опублікував, з інтервалом у три дні, дві схожі програми, але під різними гаслами. Перша програма під гаслом: "Моя мета – самостійний Крим" [5]. Друга – "Моя мета – союз з Росією" [6]. На президентські вибори він висувався кандидатом від передвиборчого блоку "Росія", створеного Республіканською Партією Криму (партією РРК) і Народною партією. Ю. Мешков пропонував виборцям скасування мораторію на проведення референдуму про статус Криму, який уможливив би єдність Криму з Росією, всіляке сприяння інтеграції в рамках СНД, подвійне громадянство, проходження військової служби тільки на території Криму. В економічній сфері головним аргументом Ю. Мешкова було повернення Криму в грошову систему Росії [6, 7].

Програма лідера Російської партії С. Шувайникова нагадувала програму Ю. Мешкова і Л. Грача, але з більш яскраво національним чинником [8].

Передвиборчі програми І. Єрмакова і В. Веркошанського мало чим відрізнялися від програми М. Багрова. Програми всіх кандидатів окремим пунктом передбачали посилення боротьби зі злочинністю [4].

Законом Республіки Крим "Про вибори Президента Республіки Крим" передбачався дуже стислий термін передвиборчої кампанії [9, ст. 221]. Стаття 10 Закону затверджувала порядок висування за два місяці до виборів і закінчуючи за три тижні до виборів. Тому передвиборча боротьба мала виключно гострий характер, навіть з елементами кримінального характеру.

Перший тур виборів 16 січня 1994 р. Він приніс досить несподівані результати. У голосуванні взяло участь 76,6 відсотка голосів. Наполовину менше набрав М. Багров – 17,55 відсотка, він був другим у списку претендентів. Досить несподівано С. Шувайников (13, 56 відсотка) обійшов Л. Грача (12, 8 відсотка). Замкнули список претендентів І. Єрмаков і В. Веркошанський, які набрали відповідно 6,22 відсотка й 0,98 відсотка голосів.

Оскільки жоден з кандидатів не набрав більше половини голосів, відповідно до Закону про вибори проводився другий тур виборів, у якому взяв участь Ю. Мешков і М. Багров. Другий тур голосування приніс переконливу перемогу лідеру блоку "Росія" Ю. Мешкову – при 75,21 відсотка тих, що брали участь в голосуванні за нього віддали свої голоси 72,92 відсотка виборців, за його суперника проголосувало 23,35 відсотка.

Постановою Верховної Ради Криму від 4 лютого 1994 р. Ю. Мешков обійняв посаду Президента Республіки Крим відповідно до статті 128 Конституції республіки та на основі постанови Центральної виборчої комісії з виборів Президента Республіки Крим. Цією ж постановою були припинені його повноваження як депутата Верховної Ради республіки [10, ст. 4, 5]. Обрання Президента Республіки Крим внесло суттєві зміни у політичну систему автономії і вивели її тимчасово за межі Конституції України та викликали відповідну реакцію Верховної Ради України. У своїй постанові "Про статус автономної Республіки Крим відповідно до діючої Конституції та законодавства України" Верховна Рада України зробила спробу знову повернути правову ситуацію в межі діючого в державі законодавства [11, ст. 148]. Але наступні політичні події в Криму не дали змогу виконати ці рішення.

Аналіз дозволяє зробити висновок, що в періоди спокійного політичного розвитку партії приділяли основну увагу власному розвитку, який полягає перш за все в накопиченні політичних ресурсів. Вони діють відокремлено одна від іншої, а в періоди політичної напруги, під загрозою отримати поразку, вони вимушені створити партії – коаліції.

Разом з тим вибори показали недосконалість політичної системи Кримської автономії, більшість населення голосувало не за конкретних політичних лідерів, а за приваблюючі гасла. Кризові явища в політичній та економічній сфері вельми сприяли агітації активістів блоку. Визнаний майстер популізму Ю. Мешков виголосив, що бюджетні кошти, необхідні для утримання Верховної Ради Криму підуть на дотацію малозабезпеченим громадянам. Жоден із задекларованих заходів цього блоку і її лідера не був виконаний, що і обернулося для нього політичною катастрофою.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1993. – №15. 2. Орехова Т. Крым: Становление демократии. – Симферополь, Таврия. – 2002. 3. Багров Н.В. Крым. Время надежд и тревог, Симферополь, 1995. 4. Крымские известия. – 1994. – 15 января. 5. Крымская правда. – 1993. – 22 декабря. 6. Крымская правда. – 1993. – 25 декабря. 7. Крымская правда. – 1993. – 24 декибря. 8. Крымская правда. – 1994. – 12 января. 9. Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1993. – №5. 10. Ведомости Верховного Совета Крыма. – 1994. – №1. 11. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №22.*

ЛАТИШЕВА Е. В. (м. Сімферополь)

МЕРОПРИЯТИЯ ОРГАНОВ ВЛАСТИ АР КРЫМ ПРОВОДИМЫЕ В КОНТЕКСТЕ ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ КРЫМСКИХ ТАТАР (1991 – 2001 ГГ.)

В процессе возвращения крымских татар на родину в 1990-е годы, несмотря на сложные социально-экономические условия и политическую нестабильность в регионе, органы государственной власти Крыма участвовали в решении проблем обустройства, трудоустройства, культурных и образовательных потребностей репатриантов. Принятая в 1996 году Конституция Украины – гарантировала свободное развитие государственного языка и других языков национальных меньшинств (статья 10), содействие развитию этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности всех коренных народов и национальных меньшинств Украины (статья 11). В этот период принимается решение, в соответствии с которым 18 мая объявляется днем памяти жертв депортации в АР Крым, а религиозные мусульманские праздники Курбан-Байрам и Ураза-Байрам нерабочими днями. Очень важным психологическим фактором возрождения этнического самосознания стало принятие ВР АР Крым решения о восстановлении официального названия «крымские татары».

В целях реализации этнической политики при ВР АР Крым была создана Постоянная Комиссия по культуре, межнациональным отношениям и проблемам депортированных граждан. Усилия Постоянной Комиссии были направлены на поддержку и содействие культурным этническим центрам, обеспечение условий для возрождения и сохранения национальной идентичности. Особое внимание Постоянная Комиссия уделяла обеспечению, на основе действующего законодательства, восстановлению прав, ранее депортированных граждан, в процессе их интеграции в украинское общество. По инициативе Постоянной Комиссии в 1998 г. ВР АР Крым приняла постановление о создании на базе Крымского республиканского общества международных связей, крымского дома мира и дружбы народов. Весомая роль в работе Постоянной Комиссии принадлежала реализации долгосрочной программы реставрации и охраны памятников истории и культуры, в том числе и крымских татар

В 2000 г. ВР АР Крым впервые была разработана и принята республиканская программа социально-культурного развития депортированных и выделены средства из местного бюджета. Только в 2000 г. этой проблеме было посвящено 4 слушания на заседаниях ВР и Президиума ВР АР Крым, было выделено 1,5 млн. гривен [1, с. 52, 53].

Постановлением СМ АР Крым, в целях создания условий для развития крымскотатарского языка и культуры, было принято решение о переводе крымскотатарских изданий из г. Ташкента Республики Узбекистан в г. Симферополь. В 1992 г. правительство Крыма оказало редакциям

крымскотатарских газет финансовую помощь [2, с. 150; 9, 28]. Одновременно Симферопольский государственный университет с 1993 – 1994 учебного года, в соответствии с заявкой Комитета по делам депортированных народов, начал осуществлять целевой набор на факультет журналистики выпускников школ крымскотатарской национальности [3, с. 29].

В 1995 г., из-за нерентабельности выпуска литературы на крымскотатарском языке, по решению СМ АР Крым из местного бюджета было осуществлено целевое финансирование редакций крымскотатарских художественной литературы [4, с. 219 – 220]. Деятельность правительства Крыма была направлена на финансовую поддержку РКБ им. И. Гаспринского и музея крымскотатарского изобразительного искусства, который в 1995 г. был включен в структуру МК Крым.

В 1997 г. постановлением СМ АР Крым от 27 августа была принята программа формирования и развития сети образовательных учреждений, классов с крымскотатарским языком обучения. В последующем было принято дополнительное постановление и приняты дополнительные меры, направленные на реализацию программы развития сети образовательных школ [5, с. 256 – 257].

Дополнительно в 1999 г. в соответствии с постановлением СМ АР Крым «Про заходи з вирішення проблем кримськотатарського народу» от 24 мая 1999 р. при СМ АР Крым был создан консультативно-совещательный орган из числа специалистов крымских татар. На основании данного документа СМ АР Крым поручил МО 1 сентября 1999 г. разработать план мероприятий по открытию школ в г. Бахчисарае и Белогорске, а также выделить необходимое количество квот в вузы Украины для абитуриентов из числа крымскотатарской молодежи. МК и Фонду имущества АР Крым необходимо было решить проблему о выделении помещения для музея крымскотатарского искусства в г. Симферополе. Республиканскому комитету по информации совместно с Реескомнацем было поручено рассмотреть вопрос о выделении и финансировании эфирного времени для ежедневной трансляции новостей на крымскотатарском языке. Также были намечены мероприятия на дополнительное финансирование крымскотатарских изданий «Янъы дюнья» и «Йылдыз» [6, С. 5 – 7].

В это время оказывалась материальная поддержка возрождению сценического искусства. Например, Крымскотатарскому музыкально-драматическому театру, в соответствии с решением СМ АР Крым, было передано здание Республиканского дома художественного творчества. Также была осуществлена подготовительная организационная работа по открытию Крымского государственного индустриально-педагогического института [7, С. 7].

Особое внимание уделялось поддержке художественных коллективов и их участию в культурных мероприятиях. Так, в соответствии с распоряжением правительства Крыма, «Об участии в Днях крымскотатарской культуры и искусства в г. Киеве», от 3 марта 1993 г. были выделены средства для творческих и художественных коллективов, принявших участие в днях

крымскотатарской культуры в столице Украины. . В 1995 г. целевую финансовую поддержку из государственных средств получили творческие коллективы «Учан су», «Дестан», «Хайтарма». Значительные средства были выделены на проведение фестивалей конкурсов, праздников [8, с. 44].

Пристальное внимание органами исполнительной власти уделялось сохранению культурного наследия прошлого. С этой целью в 1996 г. распоряжением МК АР Крым «О Бахчисарайском государственном историко-культурном заповеднике» один из головных филиалов Бахчисарайского историко-культурного заповедника – Музей ханского дворца был преобразован в Музей истории и культуры крымских татар Также СМ и МК АР Крым приложили немало усилий для оказания поддержки национально-культурным учреждениям и творческим коллективам, музеям и отделам при музеях, деятельность которых направлена на возрождение этнической культуры. В 1996 г. МК при участии национально-культурных организаций была разработана программа основных направлений развития культуры в Крыму до 1998 года» и утвержденная СМ АР Крым. Особое место в программе отводилось проведению дней национальных культур, фестивалей творчества, формирующих диалог культур [9].

Весомая роль в развитии образования на родном языке принадлежала МО АР Крым. В 1994 г. 9 апреля был издан приказ МО АР Крым «Об открытии Крымского государственного индустриально-педагогического института». В это время был дополнительно определен государственный заказ на прием по стационарной и заочной форме обучения в количестве 325 студентов [10, С. 7 – 8].

МО была разработана, а СМ АР Крым утверждена программа развития сети образовательных учреждений с крымскотатарским языком обучения на 1997 – 2006 гг. По этой программе в установленные сроки общее количество школ с крымскотатарским языком обучения в АР Крым предполагалось довести до 40 учреждений [11, с. 162]. При МО АР Крым было создано Управления образования на родных языках, и оговаривался набор абитуриентов в группы по подготовке специалистов в ТНУ им. В. И. Вернадского, и Симферопольском педагогическом училище. В последующем было создано Управление со штатными единицами [12, С. 11].

С целью оптимизации решения образовательных задач репатриантов в 2000 г. было проведено заседание коллегии МО АР Крым, в котором приняли участие руководители отдела образования Меджлиса крымскотатарского народа и Ассоциации «Маарифчи». Главная проблема, которой было уделено внимание, заключалась в рассмотрении состояния изучения крымскотатарского языка и литературы в общеобразовательных школах автономии. На состоявшейся расширенной коллегии МО АР Крым отмечалось, что не во всех регионах выполняется решение СМ «Об обучении на родном языке». МО было отмечено необходимость усиления работы по открытию классов и школ с крымскотатарским языком обучения. На 2001 – 2002 учебный год не хватало более 111 учителей. Многие из работающих учителей крымскотатарского языка не имели базового образования. На

коллегии было принято решение о проведении семинаров для директоров школ и выполнения задач, поставленные Президентом Украины.

Ведущая роль в деле претворения государственной политики, направленной на социально-культурную интеграцию крымских татар, принадлежит Рескомнацу АР Крым. Основными функциями комитета является в соответствии с законодательством Украины и международным правом обеспечение свободного и равноправного развития культур, удовлетворения духовных потребностей, участие в международном сотрудничестве. Особое внимание республиканский комитет уделяет решению проблем, связанных с интересами ранее депортированных граждан, содействие национально-культурному возрождению [13, с. 48 – 49].

Государственный комитет координировал деятельность всех органов власти по вопросам этнической политики, принимал участие в реализации региональных программ направленных на возрождение языков, культуры и традиций, создании условий межгосударственного сотрудничества в сфере национальных отношений, в подготовке и реализации межгосударственных соглашений, затрагивающим интересы репатриантов [14, с. 69; 36, с. 78 – 84]. Одновременно комитет осуществлял поддержку деятельности национально-культурных просветительских центров, учебных заведений, а также совместно с другими государственными органами осуществлял подготовку предложений и рекомендаций в формировании единой государственной политики в сфере национальных отношений. При его содействии была осуществлена доставка в музеи Крыма коллекций декоративно-прикладного искусства и различных экспонатов для музея Аметхана Султана в Алупке.

В 1992 г. в г. Симферополе было открыто на средства Республиканского комитета педагогическое училище [15]. Которое в 1998 г. училище вошло в структуру КГИПИ. Пристальное внимание уделялось поддержке системы образования на родном языке. Только в 1997 г. на открытие и оснащение школ было выделено 264000 гривен.

Рескомнац оказывал материальную помощь тем семьям репатриантов, которые в силу сложного экономического положения не в состоянии оплатить обучение детей в высших учебных заведениях. Однако очень часто Рескомнац не выполнял взятые на себя обязательства по оплате за обучение в вузах АР Крым. Одновременно оплата производилась лицам, которые не нуждались в этом, или обучались не на остродефицитных специальностях. Так же финансировались и периодические издания. Среди них газеты «Къырым» («Крым»), «Янъы дюнья» («Новый мир»), «Голос Крыма»), литературно-художественный и общественно-политический журнал «Йылдыз» («Звезда»).

Необходимо отметить, что финансирование сферы образования и культуры Рескомнацем не только осуществлялось с большими издержками и не своевременно, но, как правило, по остаточному принципу. Так, в 1996 г. на развитие культуры было выделено всего 9% средств из годового плана, в 1997 г. из запланированных 250000 гривен отпущено 87000. В 1998 г. было

выделено всего 4100 гривен [16, с. 48]. Большая часть запланированных мероприятий в сфере культуры были свернуты.

В 2000 г. Рескомнац совместно с МО АР Крым выдал 128 направлений в 29 Вузов Украины. Также Рескомнац выделил средства на реставрацию мемориального музея И. Гаспринского и принял участие в финансировании крымскотатарской периодической печати, в организации мероприятий в День траура 18 мая и годовщины Великой Отечественной войны. Помимо прочего, в это время Рескомнац оказал финансовую поддержку ежегодным международным фестивалям – Крымский фольклорный фестиваль, «Крымская радуга»в том числе поддерживает творческие концерты артистов, музыкантов, певцов, исполнителей народных танцев. Совместно с Ассоциацией «Маарифчи» Рескомнац принял участие в конференции «Образование на родном языке: состояние и перспективы». Также оказана поддержка в издании литературы и пособий для школ [17]. Помимо этого в 2001 г. Рескомнац перечислил 50000 гривен на покупку 2000 книг для библиотеки КГИПИ [18]. Принимал участие в проведении круглых столов конференций, и праздновании 80-летнего юбилея Дважды Героя советского Союза Аметхана Султана. В период с 1994 года по 1999 г. было сняло более десяти хроникально-документальных фильмов об истории и культуре депортированных граждан, в том числе и крымских татар.

Мероприятия ВР, СМ АР Крым и других органов исполнительной власти были направлены на поддержку системы образования на родном языке, издательского дела, различных творческих коллективов. Вместе с тем, деятельность органов власти АР Крым в данной сфере становятся более целенаправленными и интенсивными во второй половине 1990-х годов.

Органы власти в АР Крым в рамках определенных Конституцией Украины и законами Украины для решения образовательных и культурных потребностей репатриантов создавали структурные подразделения, на которые возлагались конкретные задачи. В тоже время принимались усилия по оказания фибнансовой, материальной и другой поддержке крымскотатарским учреждениям образования и культуры. В деле реализации государственной политики ведущая роль принадлежала СМ, МО, МК, и Рескомнацу АР Крым, которые напрямую занимались существующими проблемами крымскотатарского населения. За годы возвращения крымских татар органами власти АР Крым были положены начала для возрождения образования и культуры крымских татар.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – Київ: Абрис, 1999. 2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – Київ: Абрис, 1999; Сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан. (1992 – 1995 гг.). – Ч. 1. – Симферополь, 1996. 3. Сборник нормативных актов Верховного Совета и*

Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан. (1992 – 1995 гг.). – Ч. 1. – Симферополь, 1996. 4. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – Київ: Абрис, 1999. 5. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989 – 1999). – Київ: Абрис, 1999. 6. Постанова Ради Міністрів АРК про заходи з вирішення проблем кримськотатарського народу // Кримськотатарське питання. – Сімферополь. – 1999. – Ч. 3 (7). 7. Якубов Ф. Я. Из истории создания Крымского государственного индустриально-педагогического института // Ученые записки Крымского государственного индустриально-педагогического института. Выпуск 1. –Симферополь: Таврия, 2001. 8. Червонная С. М. Возвращение крымскотатарского народа: проблемы этнокультурного возрождения. Крымскотатарское национальное движение. Том 4. 1994 -- 1997 года. М., 1997. 9. Возрождение в единстве // Крымский дом. – 1992. – март. – № 2. 10. Якубов Ф. Я. Из истории создания Крымского государственного индустриально-педагогического института // Ученые записки Крымского государственного индустриально-педагогического института. Выпуск 1. –Симферополь: Таврия, 2001. 11 Габриелян О.В., Ефимов С.А., Зарубин В. Г., Кислый А. Е., Мальгин А. В., Никифоров А.Р., Павлов В. М., Петров В. П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство.– Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1998. 12 Виступ Голови Ради Міністрів АРК Валерия Горбачова на семінарі «Репатріація та інтеграція кримських татар» // Кримськотатарське питання, 2001, № 6. 13 Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым. – Симферополь: «Таврида», 1999 – Справочное пособие. – Выпуск 1. 14. Гафаров Э. На рубеже веков (социально-экономические проблемы обустройства и адаптации крымскотатарского народа в Автономной Республике Крым). – Симферополь: Издательский дом Амена, 2001; Сборник нормативных актов Верховного Совета и Правительства Автономной Республики Крым по вопросам возвращения и обустройства депортированных граждан. (1992 – 1995 гг.). – Ч. 1. – Симферополь, 1996. 15. Седвапова Э. Национальные школы могут остаться без учителей // Авдет. – 2000. – 14 марта. – № 5 (239). 16. Ильясов Р. И. Крымские татары: краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего. – Симферополь: Крымучпедгиз, 1999. 17. Гафаров Э. Информация о работе Республиканского комитета по делам национальностей и депортированных граждан АРК за 2000 год // Голос Крыма. – 2001. – 19 января. – № 14 (375). 18. Шейхаметова Н. Подари библиотеке книгу // Уйгъунлык / Гармонія / Гармония. – 2002. – ноябрь. – № 13.

СМИРНОВА Є. В. (м. Сімферополь)

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

В конституційному праві України поняття автономії визначається як право самостійно вирішувати питання місцевого значення.

Проте в більшості випадків під автономією розуміють особливі окремі політико-територіальні одиниці, які створюються з урахуванням національного складу, культури, побуту населення та географічного положення території [1, с. 336].

У кожній державі залежно від особливостей її устрою, історичних, національних, географічних та інших особливостей автономія має специфічну правову форму.

На думку М.І. Корнієнка важливими ознаками автономії є її правова, організаційна та фінансова складові [2, с. 17,18]. Сутність правової складової полягає в тому, що автономія має повноваження, які визначаються конституцією або законом. Ці повноваження, зазначається в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, мають бути повними і виключними, тобто такими, які не належать одночасно іншим органам [3, с. 71,72].

У межах визначених повноважень автономія має повну свободу дій в здійсненні власних ініціатив з будь-якого питання, віднесеного до її компетенції. Це правило має діяти й тоді, коли автономія здійснює делеговані їй державою додаткові повноваження. І тут державні органи автономії повинні мати свободу пристосувати їх здійснення до місцевих умов.

Автор підтримує точку зору М.І. Корнієнка, про організаційну складову автономії, згідно з якою автономне утворення саме визначає свою внутрішню структуру відповідно місцевим потребам і забезпечує ефективне управління на своїй території. Головне ж полягає в тому, що, діючи в межах закону, органи влади автономії не знаходяться в підпорядкуванні іншим органам і що будь-який адміністративний контроль може застосовуватися лише для забезпечення законності та конституційних принципів автономії [2, с. 18].

Фінансовий аспект автономії, на думку автора, полягає в праві органів влади автономії на володіння і розпорядження власними коштами, достатніми для здійснення функцій і повноважень автономії, у межах загальнодержавної економічної політики. При цьому принаймні частина вказаних коштів має, як зазначається в Європейській Хартії, надходити за рахунок зборів і податків, ставки яких у межах закону повинні визначати самі органи влади автономії. І навіть субсидії, які виділяються цим органам (ніде в світі місцеве самоврядування без державної підтримки не обходиться), не повинні обмежувати свободу дій зазначених органів у власній сфері діяльності.

У конституційному праві поняття автономії розглядається в декількох аспектах. М.І. Малишко виділяє персональну, корпоративну і територіальну форми автономних утворень. Персональну і корпоративну автономію,

переважно створюють для об'єднання національних меншин. В свою чергу, територіальна автономія в залежності від обсягу повноважень поділяється на дві форми – політичну і адміністративну [1]. С.А. Авак'ян вважає, що адміністративна і політична автономія – це поняття, які застосовуються щодо державної або обласної автономії. Якщо автономна одиниця створюється у формі автономної республіки, тобто держави, то її прийнято називати політичною. Якщо автономна одиниця створюється у формі автономної області (округа), це так зване державне (національно-державне) утворення. Її статус нижчий, ніж автономної республіки і ближчий до статусу адміністративно-територіальної одиниці [4, с. 5-6]. Тому ця автономія часто називається науковцями адміністративною.

Прикладом адміністративної автономії є автономні утворення в Іспанії. Вони спочатку виникли на основі тимчасових статутів, які згодом, після прийняття відповідного законодавства, перетворилися на постійні.

Остаточно в цій країні сформувалося 17 автономних утворень. Серед них основними є Каталонія, Галісія, країна Басків. Автономії отримали досить широкі повноваження у вирішенні своїх внутрішніх справ; місцеві мови були визнані офіційними разом з іспанською.

Важливим є досвід Іспанії у визначені принципу створення автономій. В цій державі етнічні спільності не тільки охоплюють території автономій, а виходять за їх межі. Так, каталонці в Іспанії проживають ще в Валенсії, у східній частині Арагону і на Балеарських островах; Галісійці – на суміжних з Галісією землях Астурії і Кастілії – Леону; баски – в північній частині Наварри [5, с. 8-10].

Тому в основу автономізації було покладено не етнічний принцип, а адміністративний, який був започаткований в новій конституції держави і підтверджений на референдумах.

Державна автономія – це створення автономних утворень у вигляді автономних держав, або національно-державних утворень, які є елементами державного устрою відповідної держави. Державна форма територіальної автономії характеризується тим, що її носій має зовнішні ознаки держави – парламент, уряд, іноді конституцію, причому в загальнодержавній конституції визначається сфера законодавчої компетенції автономного парламенту. Місцева форма автономії таких ознак не має, а коло автономних прав територіальних одиниць визначається, як правило, звичайним законом.

Територіальним одиницям зі значною часткою інонаціонального (іноетнічного) населення, яке відрізняється особливостями свого побуту (найчастіше це острівні території), надається особливий автономний статус – національної автономії. Національна автономія – система організаційно-правових форм, урахування інтересів окремих національних груп населення, які базуються на їх самоврядуванні. Виділяються три форми національної автономії:

1. Державна (обласна) автономія – це створення держав і національно-державних утворень відповідних етнічних спільнот.

2. Створення адміністративно-територіальних одиниць в місцях проживання національних груп – національних районів, волостей, сільрад і т. ін.

3. Створення національно-культурних автономій.

Таку автономію мають Аландські острови у Фінляндії, острівні й прикордонні області Італії, деякі автономні області Китаю; острів Гренландія в Данії та інші.

В нормативному документі «Основні принципи здійснення районної національної автономії в КНР», який було ухвалено в 1952 р. регулювалися такі важливі питання, як національний склад автономних одиниць, порядок встановлення їх кордонів. Було передбачено створення національних автономних районів трьох типів: з однією компактною групою населення однієї певної національності; з однією великою компактною групою певної національності при наявності у даному районі порівняно невеликих компактних груп населення інших національностей; з двома чи більше компактними групами різних національностей [6, с. 97].

Стаття 5 «Основних принципів» передбачала включення в національні автономні райони «районів і міст з китайським населенням». Це створювало протиріччя з самою ідеєю районної національної автономії. Органи влади, які створювалися в національних районах не мали реальної влади, а їх конституційно-правовий статус був слабо визначений.

Аландські острови є однією з губерній Фінляндії. Їм гарантована територіальна цілісність, в автономії функціонують свій парламент і уряд з гарантованою компетенцією, існує своє громадянство. Причому громадяни Аландів автоматично отримують фінське громадянство, не навпаки (інші фінські громадяни, навіть оселившись на Аландах, аландського громадянства автоматично не отримують). Президент Фінляндії має право вето щодо аландських законів. Закон про автономію Аландів приймається фінським парламентом двома третинами голосів і схвалюється також більшістю в аландському парламенті [7, с. 133-134].

Досить своєрідна автономія Шотландії у складі Великобританії. Шотландія не має власних законодавчих і виконавчих органів, однак відповідно до Акта про унію 1707 р. за нею визнається право мати власну правову і судову системи, свою церкву, спеціальне представництво у Палаті лордів (у Палаті общин Шотландія представлена на загальних засадах) [8, с. 29-30].

У конституційному праві зарубіжних країн є також поняття культурно-національної автономії. Це форма самоорганізації громадян однієї національності для реалізації своїх національних, духовних, культурних, освітніх та інших інтересів.

Як правило, цей тип автономії існує у федеративних державах, якщо суб'єкти федерації організовані з урахуванням етнічного, релігійного і мовного складу населення. Так, у Канаді 9 провінцій – англомовні, а одна (Квебек) – франкомовна; у Бельгії один із суб'єктів федерації – франкомовний, другий – нідерландомовний, а третій – змішаний.

У Швейцарії, де населення розмовляє чотирма мовами, суб'єктами федерації є 23 кантони, проте, як правило, населення кожного з них в національно-мовному сенсі однорідне [9, с. 7-11].

В березні 1970 р. в Іраці була досягнута угода про мирне розв'язання курдської проблеми. Основний зміст цієї угоди полягав у тім, що курдська мова разом з арабською була проголошена в тих провінціях, де більшість населення складали курди. У цих провінціях викладання в навчальних закладах проводилося курдською мовою. У решті провінцій Іраку курдська мова була другою мовою в межах чинного законодавства.

Важливим аспектом вирішення курдського питання було проголошення рівності між арабами й курдами в кадрових питаннях, включаючи керівні посади в державному апараті, відомствах, армії. В адміністративних районах, де більшість населення складали курди, на адміністративну роботу обов'язково призначались працівники курдської національності.

На радіо і телебаченні були створені спеціальні програми з питань курдської культури.

Важливою нормою угоди була участь в законодавчих органах держави курдів у відповідності до процентного складу населення [10, с. 287-288].

Національно-територіальна автономія – це система національно-державних утворень (автономна республіка, автономна область, автономний округ), адміністративно-територіальних одиниць (національний район, волость тощо), створених для врахування інтересів окремих національних груп населення і для забезпечення їх самоврядування.

Напівавтономною територією є Північна Ірландія (Ольстер), яка юридично залишається частиною Великобританії. Відповідно до Акта про управління Ірландією 1920 р. виконавчу владу в Північній Ірландії здійснюють коронний губернатор, який призначається королевою, та кабінет міністрів, законодавчу - парламент Північної Ірландії, який обирається на 5 років і складається з двох палат: сенату і палати общин [11, с. 16].

Загальну норму, щодо державно-правового статусу автономії наочно ілюструє стаття 5 Конституції Італії: «Республіка єдина і неподільна, визнає і заохочує місцеві автономії, здійснює в тих сферах діяльності, які входять до компетенції держави, найширшу адміністративну децентралізацію, координує принципи і методи свого законодавства з вимогами автономії та децентралізації». Згідно з конституцією кожна з 19 областей Італії має власний статус, який ухвалюється обласною радою і затверджується законом республіки [9, с. 20-21].

Отже, досвід зарубіжних країн свідчить про спроби державно-правового врегулювання національного питання за допомогою різноманітних форм автономії. Однак питання так званої національної державності сьогодні є дискусійним. Опоненти ідеї національних державних об'єднань у кордонах багатонаціональної держави вважають, що панування етнічної кланової верхівки підриває державну єдність. Ця точка зору висловлена у статті О. Яковлєва [12]. Автор, розглядаючи права людини, в тому числі право і можливості для людей будь-якої національності зберігати і розвивати свої

мову, культуру, звичаї, віру, традиції, констатує, що «для цього зовсім не обов'язково мати самостійну державу. Навпаки, як показує життя, подібні вимоги перешкоджають, а іноді роблять неможливим збереження справжніх прав особистості. Національні ж держави, заново створювані на просторі, де історично склалася багатонаціональність, - це скоріше дестабілізуючий привілей...» [12].

Протилежна точка зору була покладена в основу ленінської концепції федерації. Вона виходила із того, що федерація повинна бути засобом розв'язання національного питання, тобто її суб'єктами мають бути національно-державні одиниці, котрі, як і вся федерація загалом є результатом самовизначення націй. Цей принцип було покладено в основу створення Російської Федерації, а також Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки в 1921 р.

Історію свого створення Кримська АРСР розпочинає з 18 жовтня 1921 р., коли була ухвалена спільна постанова ВЦВК і РНК Російської Федерації «Про Автономію Кримської Радянської Соціалістичної Республіки».

Для уточнення сучасного конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим, розглянемо докладніше процес створення автономії в Криму. У 1918 р. була проголошена Республіка Таврида, 1919 р. – Кримська РСР. Рішення про створення цих республік приймалися на засіданнях Політбюро або пленумах ЦК РКП(б), які лише декларували існування цих буферних держав, але не визначали їх конституційно-правовий статус.

Щоб уникнути сепаратистських настроїв, Політбюро ЦК РКП(б) 28 травня 1919 р. прийняло рішення про статус Кримського обкому партії та уряду Кримської РСР. У ньому підкреслювалося: «Прийнято як директиву, що уряд діє на правах губвиконкому, підпорядкованого ВЦВК і відповідним Наркоматам, а обласний партійний комітет прирівнюється до губкому, підпорядкованому безпосередньо ЦК РКП(б)» [13, с. 163-164].

Кримська РСР, як буферна держава, проіснувала менше двох місяців, але відіграла призначену їй роль. Воєнні дії проти Антанти за Крим вели не Раднарком РРФСР і його збройні сили, а Раднарком Кримської республіки та Кримська Червона армія.

Автор на основі аналізу архівних та опублікованих матеріалів, дійшла висновку, що серед керівництва півострова, повітових ревкомів напередодні створення Кримської АРСР існувало декілька точок зору про майбутній правовий статус Криму:

1. Губернія в складі РРФСР.
2. Губернія в складі Української Радянської Соціалістичної Республіки.
3. Особливе державне утворення в складі РРФСР, як Загальноросійська здравниця.
4. Кримська Автономна Республіка з наданням їй прав «повної автономії»: самостійні відносини із зарубіжними країнами; ведення зовнішньої торгівлі; самостійне розв'язання питання повернення до Криму емігрантів; створення самостійного Комісаріату закордонних справ Криму та ін.

5. Кримська Автономна область.

Ці точки зору формувалися на основі досвіду державного будівництва в Криму, який був накопичений в роки громадянської війни та місцевих політичних, економічних, соціальних, етнічних особливостей Криму.

Остаточна форма державного устрою в Криму була запропонована пленумом ЦК РКП(б) 18 травня 1921 р., який вирішив «визнати за необхідне виділити Кримський півострів в Кримську Автономну Республіку».

Таким чином, рішення про створення в Криму автономної республіки приймалися центральними партійними і державними органами Радянської Росії.

На думку автора, певною мірою уточнюють правовий статус Кримської автономії матеріали 1-го пленуму Кримського обкому РКП(б). Узагальнюючи ці документи автор дійшла висновку, що на пленумі були запропоновані такі складові правового статусу Криму у складі РРФСР:

по-перше, Крим буде матиме статус Автономної Республіки, яка входить до складу Російської Федерації;

по-друге, у політичному і воєнному відношенні автономія буде тісно зв'язана з центром;

по-третє, проголошена автономна республіка повинна мати певну самостійність в залученні національних меншин в державне будівництво;

по-четверте, Кримська Автономна Республіка має стати етапом для створення на півострові Союзної Соціалістичної Республіки у складі Радянської держави.

Автор вважає помилковою точкою зору В. Полякова про те, що ще до «СРСР-ерівського періоду Крим був зрівняний за своїм правовим статусом з Азербайджаном, Грузією, Киргизією і з іншими республіками» (тобто мав статус союзної республіки) [14]. У резолюції X з'їзду РКП(б) «Про чергові завдання партії у національному питанні» мова йшла не про форму державного устрою Криму, а про те, що серед національних меншин залишається ще багато «таких, які не мають або майже не мають свого промислового пролетаріату..., які не зовсім ще залишили напівпатріархальний середньо феодальний побут (Азербайджан, Крим та інші), але вже залучені у русло радянського розвитку» [15, с. 252].

Після ухвалення ЦК РКП(б) рішення про створення автономної республіки на півострові, документи, що законодавчо закріплювали її формування (на відміну від попередніх Кримських Радянських Республіки – Республіка Таврида і КРСР), розроблялися, обговорювалися безпосередньо у Криму і затверджувалися ЦК РКП(б), ВЦВК і РНК Російської Федерації. Серед них, зокрема, проект постанови ВЦВК і РНК «Про Автономну Кримську РСР» та проект Конституції Кримської РСР.

У спільній постанові ВЦВК і РНК Російської Федерації від 18 жовтня 1921 р. (п. 1) підкреслювалося: «Утворити Автономну Кримську Соціалістичну Радянську Республіку, як частину РРФСР, в кордонах Кримського півострова з існуючих округів: Джанкойського, Євпаторійського,

Керченського, Севастопольського, Сімферопольського, Феодосійського і Ялтинського».

Після утворення Кримської АРСР як складової частини РРФСР були сформовані органи місцевої влади і управління. На початку листопада 1921 р. у м. Сімферополі відбувся 1-й загальнокримський установчий з'їзд Рад робітничих, селянських, армійських і матроських депутатів. 10 листопада була прийнята Конституція Кримської АРСР, яка декларувала рівність і право на вільний розвиток усіх національностей Криму, скасувала всі національні й національно-релігійні привілеї та обмеження, ввела дві державні мови – російську і кримськотатарську. Згідно з Конституцією Кримська АРСР ввійшла до складу Російської Федерації, на території Криму було запроваджено всі діючі законодавчі акти РРФСР. При цьому кримським органам влади надавалося право змінювати їх відповідно до умов і особливостей півострова.

Вищу законодавчу владу на території Криму здійснював Загальнокримський з'їзд Рад, який обирав зі свого складу Центральний виконавчий комітет, що здійснював законодавчу і контролюючу діяльність у період між з'їздами Рад. Виконавчу владу здійснювала Рада Народних Комісарів. Для керівництва окремими галузями були створені народні комісаріати. Ще до офіційного проголошення автономії Криму Президія обласного комітету партії обговорила 25 кандидатур кримських татар, які були призначені на різні керівні посади обласних установ. Крім того, національна політика у Криму мала продемонструвати створення умов для національного і культурного розвитку кримськотатарського населення, розв'язання економічних проблем, питань земельних відносин.

Ми не можемо погодитись з точкою зору Р. Чубарова стосовно типу кримської автономії проголошеної в 1921 р. Він уважає, що в Криму була проголошена національно-територіальна автономія [16, с. 146].

Основними чинниками цієї автономії він називає кримськотатарську мову, яка проголошувалася державною нарівні з російською та кримськотатарські національні елементи, що використовувалися в державній символіці республіки. І зовсім незрозумілим є аргумент про те, що в основу адміністративного поділу було покладено національний принцип.

Проведений автором аналіз Конституції КАРСР та інших нормативно-правових актів, свідчить про те, що в Криму в 1921 р. була створена адміністративно-територіальна автономія на зразок автономних утворень Іспанії.

Для Кримської АРСР характерним було право приймати не закони, а нормативно-правові акти місцевого значення, враховуючи місцеві звичаї, мову та інші особливості. Якщо застосувати ці ознаки до автономії, яка була у складі РРФСР в 20-30 рр., то її можна характеризувати як територіальну автономію, що мала ознаки як політичної, так й адміністративної територіальної автономії.

Радикальна зміна конституційно-правового статусу Кримської АРСР відбулася у 1945 р.

Автором проаналізовані Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. «Про перетворення Кримської АРСР в Кримську область у складі РРФСР» та Закон РРФСР від 25 червня 1946 р. «Про ліквідацію Чечено-Інгушської АРСР і перетворенні Кримської АРСР у Кримську область». Вони свідчать про грубе порушення законності. Ці нормативні акти визнані Верховною Радою СРСР у 1989 р. «незаконними і репресивними» і справедливо поставили на порядок денний питання про відновлення автономії в Криму на початку 90-х років.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що досвід вирішення національного питання як у Криму, так і за його межами може надати суттєву допомогу сучасним правознавцям, політикам у визначенні конституційно-правового статусу автономії, розв'язанні і попередженні конфліктів на етнічній основі. Національне питання є одним із найбільш складних, гострих, яке не можна подолати одночасним адміністративним актом.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Конституційне право України /За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с. 2. Корнієнко М.І. Пошук варіантів продовжується. Місцеве та регіональне самоврядування України. – Вип. 1–2 (6–7). Київ, 1994. – 168 с. 3. Європейська Хартія про місцеве самоврядування. – Місцеве та регіональне самоврядування України. – Випуск 1–2 (6–7). – Київ, 1994. – 168 с. 4. Конституционное право. Энциклопедический словарь. /Отв. ред. С.А. Авакьян – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 688 с. 5. Кожановский А.Н. Народы Испании во второй половине XX в. Опыт автономизации и национального развития. М.: Наука, 1993. – 188 с. 6. Программные документы Китайских Советов. М., 1935. – 120 с. 7. Страны и народы: Науч.–попул. геогр.–этногр. изд. в 20 т. Зарубежная Европа. Общий обзор. Северная Европа /Редкол.: В.П. Максаковский, С.А. Токарев (отв. ред.) и др. М.: Мысль, 1981. – 520 с. 8. Артоболевский С.С. Региональное развитие в Великобритании. М.: Российская академия наук. Институт географии, 1992. – 165 с. 9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4 т. /Отв. ред. Б.А. Страшун – М.: Издательство БЕК, 1995. – Т. 1. – 320 с. 10. Мгои Ш.Х. Проблема национальной автономии курдского народа в Иракской республике (1958 – 1970). – Ереван, 1977. – 331 с. 11. Орлова М.Е. Северная Ирландия: опыт преобразования в расколотом обществе. – М.: Наука, 1994. – 156 с. 12. Яковлев О. Любовь к ближнему нельзя променять на ненависть к народу. Известия. – 1994 – 6 августа. 13. Известия ЦК КПСС. – 1989. – №12. 14. Поляков В. Какая республика была создана в 1921 году? – Голос Крыма, 1996, 26 апреля. 15. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 2. – М. – 1971. – 480 с. 16. Чубаров Р. Крымская автономия истоки и первые годы становления на новом этапе (1991 – 1992 гг.). – Віче. – 1 (106). – 2001.*

ПІЛУНСЬКИЙ Л. П. (м. Сімферополь)

ИДЕОЛОГИЯ КАК ФАКТОР РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ В УКРАИНЕ И В КРЫМУ

Советское общество воспринимало окружающий мир не как реальные события и их общечеловеческие взаимосвязи, а как мироощущения, профильтрованные сквозь идеологические установки и мифологизированные стереотипы. Это было не объективное восприятие стремительно меняющегося мира, а набор устаревших догм и постулатов, воспринимающихся как реальность исключительно в условиях экономической, информационной, культурологической, лингвистической и пространственной самоизоляции. Это было не просто зомбирование населения огромной страны, а дегуманизация, всего сообщества в целом.

И через 13 лет после развала тоталитарной системы, наше общество все еще таковым и остается. Слишком небольшой срок прошел с момента демонтажа государства, основой которого были не общечеловеческие ценности, а нормирование искусственно созданных жесточайших горизонтальных взаимосвязей Гражданин - Общество, Общество – Государство, Государство - замкнутый квазистабильный внутренний мир. Вертикалью управления был правящий режим, цементирующим составом – коммунистическая партия, а кровеносной системой – идеология. И именно, идеология и восприятие мира через нее, остается главным кодированным источником понимания происходящего.

Сегодня без разрушения стереотипов, вмонтированных в сознание миллионов людей, движение к поликультурному, полиэтническому, гражданскому, в европейских координатах, миру невозможно. В Украине действует выверенная и современная Конституция, которая, казалось бы, «работает» на утверждение гражданского общества.[1, с. 141] Верховной Радой приняты десятки законов, регламентирующих взаимодействие и взаимосвязи между гражданином и обществом, меньшинствами и коренными народами, беженцами и мигрантами. [2]

Однако, правовой нигилизм не только населения, не имеющего и понятия об этих законах, но и всей вертикали чиновничества, которое должно внедрять и соблюдать механизм правового взаимодействия в обществе, создает вакуум реальности. Это делает законотворческую и гуманитарную деятельность малоэффективной. При этом, население даже не стремится к реализации преобразований, а чиновники делают вид, что преобразований нет. Отсутствует и политическая воля для создания условий социальной, правовой, языковой и культурной среды в украинском обществе. Никто не занимается воспитанием ответственного Гражданина, сознающего место своего Государства в мире и свое собственное в этом Государстве.

Общество подчинено не Праву, а Понятиям, не новым законам, а старым законоподобным догмам.

К примеру, Конституция СССР 1936 года была, с точки зрения любого, самого придирчивого правоведа и политолога замечательным документом, провозглашающим демократию в Государстве, но насколько она соответствовала реальному положению социума в антидемократическом государстве.

Охватить в формате доклада весь спектр проблем, связанных с нынешним состоянием общества невозможно, и мы рассмотрим узкий вопрос правовой интеграции депортированных в украинское сообщество. Возможна ли безболезненная интеграция в условиях, когда население руководствуется навязанными и стойкими стереотипами относительно этой проблемы?

Стереотипы определяют поведение людей и порождают ксенофобию на бытовом уровне. [3 , с.- 238] Они мешают каждому индивидуально и обществу в целом воспринять глубину трагедии крымскотатарского народа, а, следовательно, и преодолеть отчужденность и межэтническую напряженность, которая усиливается экономическими, лингвистическими и др. проблемами, как современными, так и порожденными депортацией 1944 года.

Но как эти стереотипы стали определяющими в формировании межнационального самосознания жителей Крыма не крымских татар, и почему это в большей степени касается именно их, а не болгар, греков, немцев и армян?

Во-первых, крымские татары из всех депортированных народов являются подавляющими по численности, кроме того, они целостный народ, а не этническая группа или национальное меньшинство, и это предполагает масштабность любых преобразований и действий. [3, с. - 49]

Во-вторых, остальные являются христианами, а крымские татары - мусульмане. Они, согласно стереотипов, регулярно и преступно подпитываемых некоторыми СМИ, как бы, «носители исламского фундаментализма и экстремизма».

В-третьих, высокая степень организованности, что определяется этнической солидарностью и опытом национальной борьбы за возвращение в Крым, наличие национальной демократической организации самоуправления (Курултай-Меджлис), делает крымских татар, как бы, опаснее для других жителей Крыма, не имеющих такой степени организованности.

(Подобная, но не публичная, схема этнической солидарности существует у армян проживающих в Крыму. [4, с.- 8] Однако, их незначительная численность нивелирует предполагаемую опасность, а скрытность деятельности выводит из сферы публичного обсуждения. В-четвертых, высокая степень безработицы, и не только в процентном отношении, но и в удельном весе, (несколько десятков тысяч), диктует поведение огромного количества крымских татар, торгующих на рынках, в местах массового отдыха, занятых в торговле (сегодня это самый активный сектор, приносящий прибыль, а людям необходимо кормить семьи.) Такое положение создает

ложное представление о монополизации рыночной и выносной торговли, что приводит к межэтнической напряженности и локальным конфликтам. И хотя эта проблема вызвана временной экономической несостоятельностью государства она, как бы предполагает межэтнический конфликт. Кроме того, существует и высокая степень «возложения вины» за любой конфликт, например, в местах массовой торговли, на крымских татар.

В-пятых, бытовая неустроенность, отсутствие перспектив получения жилья, невозможность закончить строительство собственного дома, при условии отсутствия постоянного заработка, порождают большое количество бытовых конфликтов, что так же воспринимается как межэтническое противостояние.

Это проблема усугубляется еще и тем фактором, что нет ни одного случая возвращения собственности ее законным владельцам, которая была экспроприирована в 1944 году. Власти боятся прецедента.

В шестых, предвзятость судей, милиции, местных властей при любом, даже бытовом конфликте, порождает со стороны крымских татар правовой нигилизм и полное неверие в правосудие, а с другой стороны, у остального населения, достаточно высокую степень безнаказанности, при расследовании конфликтов. [5, с – 1-2]

Стереотипы сформированы несколькими идеологемами, разработанными в столицах империи. Они не только изобретены, но и блестяще поданы, они живучи, постоянно поддерживаются не только этнически ориентированной прессой (например, пророссийской) на местном уровне, но государственными СМИ и государственными структурами, в той или иной степени связанными с идеологией не только в России, но и в Украине. Более того, постоянно будируются некоторыми государственными учреждениями и чиновниками Украины. Попадают на страницы учебников для средней школы. К примеру, «освобождение русскими Крыма, как главного источника военной угрозы, набегов, работорговли от преступного режима Крымских ханов и турецких захватчиков».

Большая часть идеологем живучи потому, что предполагают историческое невежество подавляющей части населения, они хорошо монтируются с общей системой имперско-советской идеологии северо-восточного соседа. Сегодня Украина все еще являются частью идеологического пространства Советского Союза-России, а эту идеологическую школу недооценивать нельзя. Если учесть то, что, согласно статистическим данным, подавляющая часть населения Крыма смотрит телевидение и слушает по радио почти исключительно новости, общественно-политические передачи, ток-шоу… из России (даже тот, кто смотрит украинское телевидение, это скорее любитель художественных фильмов, чем человек, интересующийся политикой).

Сегодня, именно СМИ являются главными источниками этнической дегуманизации общества. В деятельности журналистов спекулирующих на этнических проблемах (украинских, крымскотатарских, еврейских, турецких, чеченских), межконфессиональных (исламских, греко-католических,

православных разных патриархатов) кроется и значительная часть нынешней вспышки и ксенофобии, и антисемитизма в украинском обществе.)

И все же, без четко, доступно и просто сформулированных идеологем представить себе нынешнее неадекватное состояние крымского общества невозможно. Для понимания этой проблемы необходимо перечислить некоторые из них.

I. Крымские татары пришли в Крым с татаро-монгольской ордой, захватив территорию и уничтожив местное население в 13 веке.

Эта идеологема не так безобидна, как может показаться, несмотря на прямолинейный и провокационный характер. И вот почему.

Она оправдывает аннексию Крыма, ликвидацию Крымского Ханства Россией в 18 веке. Вроде бы как русские освободили Крым от захватчиков. И если внимательно посмотреть на некоторые памятники, и сегодня возвышающиеся в крымских городах, то речь как раз и идет о «русских освободителях». Исходя из этой идеологемы, многие политические деятели пытаются, и не только на бытовом уровне, оправдать преступную депортацию. Якобы в 1944 году было завершено «историческое освобождение", подчеркнуть, что это был не геноцид против целого народа, не преступление, а «торжество исторической справедливости».

II. Крымские татары имеют свою родину где-то там, за пределами Крыма, например, в Татарстане.

Эта идеологема является, как бы вторичной, вспомогательной из-за откровенной исторической абсурдности для человека, хотя бы в малой степени знакомого с историей, но она является, как бы, «неопровержимым доказательством» того, что крымские татары не могут претендовать на Крым.

III. Крымское ханство никогда не было самостоятельным государством, а лишь только областью Османской Турции.

На эту идеологему работают десятки художественных произведений, квазикраеведческая литература, бесконечная череда антикрымскотатарских публикаций. И хотя ответ на этот вопрос лежит на поверхности в научной литературе, она практически недоступна обывательской среде.

IV. В древности Крым принадлежал Греции.

Такие топонимы, как Херсонесс, Пантикопей и другие, как бы подтверждают эту идеологему, и поэтому на населения не действуют реальные исторические факты того, что в античные времена только часть прибрежной зоны Крыма, была колонизирована греками. Но никогда, даже на территории Крыма эти греческие полисы не были объединены в единое государство, – это были торговые города-фактории.

В средние века, когда южный Крым был частью Византийской империи, здесь жили малоазийские греки – ромеи. Кстати, их потомки, под именем урумы (как и ромеи), были депортированы из Крыма в район Мариуполя по приказу Екатерины II. Их родной язык - тюркский.

Сегодня урумы подвергаются насильственной эллинизации, их язык повсеместно заменяется новогреческим. [6]

Что же касается греков, населяющих Крым и вернувшихся из мест депортации в Средней Азии, то они действительно являются потомками греков. Но не ионических (в античные времена), или малоазийских, а переселившихся в Крым из континентальной Греции в последние 150-200 лет.

V. Крымские татары не имели и не оставили после депортации материальной культуры.

Для того чтобы после депортации крымских татар на территории не осталось материальной культуры народа, власти планомерно уничтожали мечети и дворцы, древние кладбища и святилища. В Петербург и Москву вывезены сотни тысяч экспонатов, свидетельствующих о высоком уровне архитектуры, ремесел и искусств. Перемещение в центры российской и советской империй десятков библиотек с сотнями и тысячами древних манускриптов, средневековых книг и фолиантов. [7, с.- 250-254.]

Необходимо учесть, что в момент депортации ликвидированы целые школы ковроткачества и ювелирного искусства, гончарного производства и кузнечного дела, чеканки и традиционной живописи, имевших многовековые традиции. А сколько в изгнание отправилось поэтов, художников, архитекторов, скульпторов, музыкантов?

В послевоенные годы лишь несколько десятков величественных дворцов и домов царской знати, построенных в 19 и в начале 20 столетия, ремонтировались и поддерживались в относительно хорошем состоянии.

Между тем, после почти шестидесятилетнего изгнания народа, зафиксированы сотни памятников средневекового зодчества, которые находятся в катастрофическом состоянии. А сколько найти и восстановить уже не удастся никогда?

VI. Характер Крымского ханства был захватническим и Российская империя, чтобы прекратить набеги, ликвидировала страну-агрессора и последний в Европе невольнический рынок.[8, с.-24]

Эта идеологема одна из самых жестких и живучих в сознании миллионов людей. Однако, если внимательно изучить историю конца 17 и весь 18 век, то есть период экспансии Российской империи на запад и юго-запад, то мы без сомнения обнаружим, что именно Россия являлась главным агрессором. Захвачены: Польша, Прибалтика, Белоруссия, Финляндия, ликвидирована гетманская Украина, имевшая широкие автономные права, а практически все ее население передано в рабство соратникам и сподвижникам Екатерины II, миллионами. Начался планомерный захват Кавказа, кстати, силами украинцев, шла широкомасштабная подготовка к захвату проливов Босфор и Дарданеллы... Россия была главным агрессором в том столетии.

В этот же период было незаконно ликвидировано независимое крымскотатарское государство - Крымское ханство. Что касается работорговли, то действительно в Кафе, нынешней Феодосии, веками существовал невольнический рынок, такова была логика времени и законы, диктуемые этим временем. Невольничьи рынки, к примеру, существовали

еще в 19 веке в Америке, в Северной Африке. И просвещенные европейцы имели к этому прямое отношение – вспомните из истории и литературы, как заселялись острова Карибского моря, кто работал на хлопковых плантация Луизианы… И в самой России существовали невольничьи рынки, потому что абсолютистский режим Екатерины II, специальным указом, разрешил торговлю крестьянами, буквально накануне ликвидации крепостного права в Европе.

А последний невольничий рынок в Европе ликвидирован в пятидесятые годы 19 столетия в российском городе Оренбург через семьдесят лет после захвата Крыма. [9, с.-131-132] VII. Идеологема "Родина" «Родина», в отличие от общепринятых понятий «отчизна» - земля отцов предполагает, что родная земля находится там, где он родился. Не там где жили предки, а там, где живет индивидуум.

Используя это понятие можно благополучно рассуждать, что подавляющая часть крымских татар родилась в местах депортации, например в Средней Азии, и Крым не может быть их Родиной.

Существует еще несколько идеологем, которые часто используются даже официальные СМИ. Особенно часто они озвучиваются российскими журналистами, политологами и политиками. А так как Крымская Автономия является информационным анклавом России, то влияние этих идеологем на местное население нельзя недооценивать.

Именно идеологемы, а не историческая наука, не ученые, а политики формируют идеологическую среду и определяют сознание миллионов простых граждан. Такова логика не истории, но сформированных стереотипов.

Этносы не исчезали и не исчезают, а перетекали и перетекают из одного в другой, сливаются и ассимилируют, и чтобы выжить, объединяются и … рождается новый народ. Так, на этой земле долгие и долгие века «варился в котле» и крымскотарский народ, впитывая в себя десятки других этносов, но все это происходило именно на этой земле, на крымской, о чем свидетельствуют десятки тысяч стертых коммунистическим режимом топонимов и сотни уцелевших: Роман-Кош и Вилля-Бурун, Караби и Бабуган, Талакан и Субатхан, Курт-Кая и Кильсе-Бурун, Бельбек и Ангара, Ени-Сала и Иджи-Ибрам... Именно они свидетели того, что крымскотатарский народ – коренной народ Крыма. А для современных жителей важно, где они живут, какой пишут обратный адрес, чтобы получать письма из огромного мира в котором ксенофобия – это ругательство, проклятие: из села Колхозное или все же из Узунжи, из Гвардейского или из Сарабуза, из Белогорска или Карасувбазара?

И чтобы вернуть эти исторические топонимы нужна всего лишь добрая воля тех, кто сегодня может это сделать даже на местном уровне, но им мешают стереотипы, навязанные идеологемами. [10]

Культивируя антиукраинские настроение среди населения Крыма, будь то языковая или культурологическая проблема, бытовая или государственная чиновники, журналисты, политические или общественные деятели должны помнить о своей личной ответственности за разжигание ксенофобии. Ненависть к одному народу непременно приводит к ненависти к другому. Так

что каждый, кто «раскручивает» антиукраинскую или антикрымскотатарскую карту должен помнить: ксенофобия – бумеранг, бьющий кидающего. А на вопрос заданный в начале статьи – возможна ли безболезненная интеграция крымских татар в украинское общество можно не задумываясь ответить – нет! Вот почему, можно констатировать, что именно Идеология сегодня является основным фактором регулирования этнонациональной ситуации, как в Крыму, так и в Украине в целом.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1.Конституція України, Відомості ВР України № 30, 1996, ст.11, с. 141. 2. Рамочна Конвенція про захист національних меншин, Страсбург, 01.02.95. Ратифікована Законом України №703/97-ВР від 09.12.1997. 3. Крым: прошлое и настоящее. –М.: Мысль, 1988, 107с. 4. Национально-культурные объединения Автономной Республики Крым. Справочное пособие – Симферополь: Таврида, 1999, 105 с. 5. Адиль Сеитбекиров \\ Право граждан присутствовать на открытом судебном заседании гарантировано Конституцией, «Голос Крыма», №39 2004 г, Симферополь. 6. Права человека и права коренного населения, тренинг для представителей коренных общин Управления Верховного Комиссара ООН по правам человека, Симферополь, 22-24 июня 2004, доклад ст.преподавателя кафедры украиноведения Приазовского гос.университета В.Киора (г. Мариуполь). 7. Валерий Евгеньевич Возгрин, \\ Исторические судьбы крымских татар, с – 447, М: Москва, Мысль, 1992, с –250, 270-273, 295-241. 8. Валерий Евгеньевич Возгрин, \\ Геноцид как кульминация этносоциального конфликта, материалы международной научной конференции, Киев 13-14 мая 1994г., с.24-31. 9. Под редакцией проф. И.А. Федосова, \\ История СССР, с-462, М: Москва, Высшая школа – 1981 г., с-131-132. 10. Положение крымских татар и других ранее депортированных народов и нормы культурных и образовательных прав Европейской рамочной конвенции по защите национальных меньшинств, семинар Генерального директората по правам чело века, Совета Европы, Евпатория 6-8 мая 2004.*

ХАВАДЖІ Д. Р. (м. Сімферополь)

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА РЕАБІЛІТАЦІЯ ДЕПОРТОВАНИХ НАРОДІВ КРИМУ

На наш погляд, саме тоталітаризм комуністично-радянського державного ладу у всі часи існування СРСР виступав основним чинником подвійних стандартів як у зовнішній, так і внутрішній політиці, проваджуваній його керівництвом. Звідси є невипадковим, що, оголосивши про політичну реабілітацію депортованих за сталінщини народів, післясталінське керівництво СРСР протягом 50-80-х рр. XX ст. систематично перешкоджало їхньому поверненню на батьківщину. І це знайшло своє відбиття в досить значному комплексі документів і матеріалів Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Верховної Ради СРСР, Комітету Державної Безпеки СРСР тощо.

В липні 1954 р. Рада Міністрів прийняла Постанову „Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців". Відповідно до цієї постанови знімалися з обліку діти до шістнадцяти років, а також ті, які навчалися у вищих навчальних закладах. Доросле населення отримувало свободу пересування в межах республіки, краю, області й повинне було відмічатися в комендатурах лише один раз на рік [1, с. 74 – 75].

Разом з тим про дозвіл депортованим повернутися на батьківщину в нормативно-правових актах тогочасного радянського уряду не йшлося. Це було наслідком загальної політичної позиції післясталінського партійно-радянського апарату щодо розв'язання національних проблем, які щоясніше стали проступати в умовах „потепління" політичного режиму в СРСР. Напередодні прийняття Постанови РМ СРСР від 5 липня 1954 р. за недоцільність репатріації спецпереселенців висловлювалися як керівники партійних і радянських органів з місць їхнього колишнього проживання, так і місцева влада з регіонів спецпоселень. Зокрема, в листі Секретаря ЦК КП України А. Кириченка „Про заборону депортованим в 1944 р. громадянам повертатися до Криму", надісланого у березні 1954 р. на ім'я Секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, йшлося про те, що "Кримська область є прикордонною й заселення її колишніми спецпереселенцями є небажаним". На підставі цього документа заборонялося проживання в Кримській області всім особам, виселеним в 1944 р. із Криму та звільненим на той момент із місць спецпоселень. Усім звільненим з місць спецпоселень і вже прибулим у Крим, було рекомендовано виїжджати на проживання в інші області Радянського Союзу, а їхнього клопотання про повернення відібраного при виселенні майна не задовольняти [2, с. 13].

Отже, з наведених документів стає зрозумілим, що партійно-державне керівництво СРСР із самого початку було налаштоване на фактичне виконання сталінських проектів про навічне заслання депортованих народів і

тому під різними приводами зберігало заборону на їхнє повернення до Криму. Однак після кількаразових звернень представників „покараних народів" до світової громадськості з метою вирішити проблему відновлення прав і повернення на історичну батьківщину, поступово почав свою роботу державний механізм щодо їхньої реабілітації.

Першим кроком політичної й цивільно-правової реабілітації депортованих німців, кримських татар, болгар, греків і вірмен стало зняття з них обмежень із спецпоселення. Усі обвинувачення з них були зняті, однак законодавчо оформленого права повернутися в місця колишнього проживання вони на той момент так і не мали.

У липні 1954 р. був скасовано Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. „Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Другої світової війни" [1, с. 74-75].

Що стосується німців, то формально саме вони були першими з депортованих народів, з яких Указом Президії Верховної Ради СРСР „Про зняття обмежень у правовому положенні з німців і членів їхніх родин, що перебувають на спецпоселенні" від 13 грудня 1955 р. були зняті обвинувачення й обмеження в їхньому правовому становищі. Відповідно до Указу німці й члени їхніх родин, виселені на спецпоселення в період Великої вітчизняної війни, а також німці – громадяни СРСР, які після репатріації з Німеччини були направлені на спецпоселення, були зняті з обліку спецпоселення та звільнені з-під адміністративного нагляду органів МВС. Однак Президія ВР СРСР ухвалила, що зняття з німців обмежень із спецпоселення не спричиняє повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і не дає права повертатися до місць колишнього проживання [3].

У сучасній історико-правовій науці окрема увага приділяється аналізу XX з'їзду КПРС, значенню доповіді М.Хрущова „Про культ особистості та його наслідки", проголошеній XX з'їзду КПРС 25 лютого 1956 р. У доповіді засуджувалися „масові виселення зі своїх рідних місць цілих народів, що являло собою брутальне попрання основних принципів національної політики Радянської держави". Причому, як зазначалося, „такого роду виселення ніяк не диктувалися військовими міркуваннями" [4, с. 129].

Після XX з'їзду в ЦК КПРС й у Президію Верховної Ради СРСР стали надходити листи від представників депортованих народів із проханнями повернути їх у колишні місця проживання й відновити скасовані автономії. Однак дії радянського уряду в цьому напрямку мали так званий „половинчастий" характер і, відповідно, не доводилися до свого логічного завершення.

27 березня 1956 р. було видано Указ Президії ВР СРСР „Про зняття обмежень у правовому становищі із греків, болгар, вірменів і членів їхніх родин, що перебувають на спецпоселенні". Однак зняття з них обмежень зі спецпоселення не спричиняло повернення майна, конфіскованого при виселенні, і не давало права повертатися до місць колишнього проживання [5].

Указ Президії „Про зняття обмежень зі спецпоселення із кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх родин, виселених у період Великої вітчизняної війни", ухвалений 28 квітня 1956 р. зняв з обліку спецпоселення й звільняв з-під адміністративного нагляду органів МВС кримських татар і членів їхніх родин, виселених із Криму в 1944 р. Однак скасування статусу спецпоселенців також не спричиняло повернення майна, конфіскованого при виселенні, і не надавало права повертатися до місць колишнього проживання" [6].

Після низки Указів Президії ВР СРСР про зняття обмежень із спецпоселення депортовані із Криму народи стали повертатися з родинами й поселялися на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської, Одеської областей. Однак 15 грудня 1956 р. Рада Міністрів Української РСР у Постанові „Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області" у зв'язку із труднощами розселення й трудовлаштування визнала недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, які раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються з місць спеціального поселення. Виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих цих областей були зобов'язані припинити їх прийом і надавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а також за межі УРСР [7].

Поява цієї постанови є очевидною – радянська влада не бажала репатріації до Криму депортованих за національною ознакою. Адже у місцях їхнього колишнього проживання мешкали інші переселенці, які прибули сюди з центральних областей РРФСР. Тому й поселяти депортованих навіть на плацдармі поруч із Кримським півостровом теж було, на думку радянських керівників, небажано. Отже виникла проблема утворення правового підґрунтя репатріації, яке на той час було відсутнє через політичну заангажованість радянської влади. І це призвело до виникнення національних рухів депортованих народів, головною метою яких стало відновлення їхнього права на проживання у рідних місцях. Про це також свідчать численні документи.

У вересні 1967 р. було ухвалено Указ Президії ВР СРСР „Про громадян татарської національності, які раніше проживали в Криму", де офіційно проголошувалася і юридично закріплювалася політична реабілітація кримськотатарського народу. В Указі зазначалося, що „після звільнення в 1944 р. Криму від фашистської окупації, факти активного співробітництва з німецькими загарбниками певної частини татар, які проживали в Криму, були необґрунтовано поширені на все татарське населення Криму. Ці обвинувачення відносно всіх громадян татарської національності повинні скасуватися, тим більше, що в трудове й політичне життя суспільства вступило нове покоління людей". Цей Указ відмінив відповідні рішення державних органів, що містили звинувачення відносно громадян татарської національності, які проживали в Криму.

Водночас була опублікована постанова Президії ВР СРСР „Про відновлення права кримських татар і членів їхніх родин проживати на всій

території Радянського Союзу", у якій встановлювався порядок застосування ст. 2 Указу Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 р.: „роз'яснити, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму та члени їхніх родин користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на всій території Радянського Союзу відповідно до діючого законодавства про працевлаштування й паспортний режим" [2, с. 23 – 24].

Відразу впадає в око, що вже самою назвою цього нормативно-правового акту підкреслюється сутність радянської стратегії щодо проблеми репатріації кримськотатарського народу. Вона полягала у тому, щоб позбавити кримських татар всяких підстав для клопотань про відновлення автономного утворення на території Криму. Логіка радянського законодавця ґрунтувалася на тому, що у складі РРФСР вже є Татарська АРСР. У зв'язку з цим право на національно-територіальну автономію кримських татар, які є лише частиною єдиного татарського народу, використано. Отже, за відсутності автономного статусу Кримського півострову можливо встановити й особливий режим поселення на його території.

Саме тому відомий правозахисник генерал П.Григоренко назвав Указ від 5 вересня 1967 р. „верхом найпідступнішої лицемірності". У своїх спогадах він зазначив, що „указом, який оголосив політичну реабілітацію, навічно закріплено вигнання кримських татар з Криму. І зроблено підло, по-шулєрськи. У другій частині указу зазначено, що громадянам татарської національності, які раніше мешкали в Криму, дозволяється проживати на всій території Радянського Союзу, з урахуванням паспортних правил. А у паспортних правилах, як потім з'ясувалося, записано, що кримським татарам не можна селитися в Криму" [8, с. 463].

Таким чином, незважаючи на скасування в 1954 р. режиму спецпоселень для осіб, депортованих з Кримської АРСР за національною ознакою в 1941 – 1944 рр., офіційне юридичне оформлення політичної реабілітації кримськотатарського народу відбулося лише в 1967 р. Водночас, конституційне право кримських татар щодо вільного вибору свого місця поселення залишилося обмеженим.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Габриелян О.А., Петров В.П., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М. Крымские репатрианты: депортация, возвращение, обустройство. – Симферополь, 1998. – 198 с. 2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмені, греки, німці. Збірник документів (1941-1998). – Київ: Абрис, 1999.– 176 с. 3. ДА РФ. – Ф.Р-7523. Оп. 71. Спр. 576. Арк. 79. 4. Известия ЦК КПСС. – № 3. – 1989. – С. 128-170. 5. ДА РФ. – Ф.Р-7523. Оп. 72. Спр. 606. Арк. 167. 6. ДА РФ. – Ф.Р-7523. Оп. 72. Спр. 619. Арк. 252. 7. ЦДАГО. – Ф.1. Оп. 24. Спр. 6321. Арк. 18 – 19. 8. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. – Нью-Йорк, 1981. – 848 с.*

КОРОГОД Г. І. (м. Суми)

УКРАЇНІЗАЦІЯ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД

Історична доля українського народу склалася так, що протягом довготривалого часу він не мав власної державності і перебував у складі сусідніх держав, де пануючими були не його, а інші, нерідко зовсім чужі українцям, мови і культури. Чи то силовими державними засобами, чи самою логікою розвитку суспільства вони нав'язувалися підлеглому народу. Здійснювалося ополячування, онімечування, румунізація, русифікація і т.п. Виникала загроза повної втрати українцями своєї національної самобутності. І ця загроза не була примарною. Досить згадати масовий перехід української шляхти, найбільш освіченої верстви народу, в лоно польської культури в XVI-XVII ст., а в XVIII-XIX ст. – її непереборне бажання розчинитися в середовищі російського дворянства.

Народу, що мав таке минуле, для створення власної держави недостатньо проголосити суверенність, окреслити територіальні кордони, створити органи влади, виробити національну символіку і т.п. Необхідні радикальні заходи в духовному житті, спрямовані на відродження і утвердження позицій національної мови і культури. Саме мова і культура, а не політичні інститути, відбивають національний характер держави і дають їй назву.

Все це добре розуміли лідери визвольних змагань 1917-1919 рр., про що свідчить їх діяльність на ниві державотворення. Уже в березня 1917 р. Центральна Рада видала закон, який проголошував українську мову державною. Почалося впровадження української мови в школах, гімназіях. В квітні 1917 р. почав діяти Комітет по охороні пам'яток історії і мистецтва, в вересні відкрито український національний театр, в листопаді – Українську Академію мистецтв, розгорнула роботу відроджена "Просвіта". З'явилися українські видавництва ("Сіяч", "Шлях", "Дитяча хата" і ін.), почали видаватися україномовні газети і журнали.

Цю діяльність Центральної Ради продовжив уряд гетьмана П.Скоропадського. В серпні 1918 р. був прийнятий Закон про обов'язкове навчання української мови та літератури, а також історії і географії України в середніх школах. Через місяць з'явився наказ міністра освіти М.П.Василенка про утворення національної нижчої початкової школи. В ньому, зокрема, говорилось, "що не можна допустити ні одного кутка" держави без української школи і пропонувалося всім губернським, повітовим і міським управам розпочати перевірку шкіл так, щоб " з наступного 1918-1919 шкільного року навчання в школах для українського люду велося українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України [20, с.71-72].

За короткий період існування Української держави гетьманський уряд створив Українську Академію Наук, два Українські Державні Університети (в Києві та Кам'янці - Подільському), близько 150 українських гімназій, Державний Український архів, Український Історичний Музей, Українську Національну бібліотеку. Були засновані Національна Галерея Мистецтв, Український Театр драми та опери, Українська Державна капела, Державний Симфонічний оркестр і ін. Великі кошти відпускались на видавничу справу.

Навіть лідери Директорії, які всі свої зусилля змушені були спрямовувати на розв'язання військових питань, знаходили час для культурного будівництва. Велика увага, зокрема, приділялась організації охорони пам'яток вітчизняної історії та культури.

Таким чином, в часи визвольної боротьби 1917-1919 рр., коли вирішувались питання політичної незалежності, відродження українського народу як носія своєї мови і культури, були обов'язковим елементом національного державотворення. Процеси, започатковані тоді в сфері духовного життя, пізніше одержали назву українізації.

В 1917-1919 рр. поряд з уже названими національними урядами в Україні існував і Радянський уряд, створений Першим Всеукраїнським з'їздом Рад в грудні 1917р. В ході громадянської війни Радянський уряд неодноразово був змушений залишати територію України і знаходити притулок в Росії. В решті-решт в 1919-1920 рр. Радянська влада в Україні перемогла.

Українська Народна Республіка, проголошена Першим Всеукраїнським з'їздом Рад, вважалася складовою частиною Російської Федерації. Але враховуючи Берестейський мирний договір між країнами Четверного союзу і Росією, який зобов'язував останню залишити Україну в спокої, Другий Всеукраїнський з'їзд Рад (березень 1918 р.) проголосив УНР незалежною радянською республікою. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду від 6 січня 1919р. вона була названа "Українською соціалістичною Радянською Республікою" (УСРР).

В березні 1919 р. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв Конституцію УСРР. Вона передбачала, що вищі органи влади України будуть вирішувати всі найважливіші питання, які самостійно вирішує кожна незалежна держава, а саме: затвердження, зміна і доповнення Конституції; установлення і зміна державних кордонів Республіки; зносини з іноземними державами, зокрема і оголошення війни і укладання миру; розробка основ організації збройних сил; загальне керівництво внутрішньою політикою; керування грошовою системою і організація фінансового господарства і т.д.

Про політичну незалежність новоствореної на той час української держави свідчили і слова Конституції про те, що вона має намір "увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умови для її збудови". І далі: "Разом з тим, Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об"єднання для спільної боротьби за перемогу світової

комуністичної революції, в тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародному масштабі". [20, с.143]

В грудні 1922 р. Україна разом з Росією, Білорусією і Закавказькою Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (Азербайджан, Вірменія, Грузія) об'єднались в СРСР. Ставши складовою частиною єдиної союзної держави, Україна, природно, поступилася частиною свого суверенітету (закордонні, військові і морські справи, зовнішня торгівля, шляхи сполучення, пошта і телеграф). Але в компетенції України залишилася значна кількість питань, що забезпечувало її відносну державну самостійність. Це внутрішні справи, охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення, внутрішня торгівля, фінанси, юстиція, право приймати свою Конституцію, здійснювати територіально - адміністративні реформи, створювати власні органи державної влади і управління, приймати громадянство і т.д. Все це було закріплене в Конституції УРСР 1929р.

Таким чином можна вважати, що з 1919 р. і протягом 20-х рр.. простір для національного державотворення був певною мірою забезпечений, про що свідчать і реалії того часу. Як і в добу Центральної Ради, Гетьманату і Директорії складовою цього процесу стало утвердження національної культури.

Ще в листопаді 1919 р. ЦК РКП(б) розробив документ "Про радянську владу на Україні", затверджений як резолюція VIII Всеукраїнської партконференції. В одному з пунктів документу говорилось: "Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою".[5, с.120]

Деякі вітчизняні історики, не визнаючи в діях РКП (б) щодо України взагалі нічого доброго, пояснюють це рішення побоюванням більшовиків, щоб "визволення від денікінців не виглядало в очах українського народу черговою окупацією".[4. с.202]

Може це й так, але загальновизнаним є те, що постанова VIII Всеукраїнської партконференції "Про радянську владу на Україні" стала вихідним пунктом радянською українізації.

Весною 1920р. ВУЦВК та РНК України створили спеціальну комісію по українізації, а у вересні того ж року з'явилася постанова Раднаркому УСРР про запровадження української мови в школах і радянських установах. Вона вимагала негайно запровадити вивчення української мови в усіх навчально-виховних установах, звернути особливу увагу на вивчення української мови в усіх закладах по підготовці працівників освіти, забезпечити видання достатньої кількості учбових посібників українською мовою і художньої літератури, видавати в кожному губернському місті не менше однієї україномовної газети, створити в усіх губернських і повітових містах вечірні школи для навчання української мови радянських службовців, залучати до роботи в радянських установах осіб, які знають українську мову і т.д.[20. с. 165-166]

Особливо активізувалася робота в цьому напрямі після XII з'їзду РКП (б) (квітень 1923р.), який ухвалив резолюцію "Національні моменти в

партійному і державному будівництві". З'їзд засудив так звану теорію "боротьби двох культур", з якою виступав, зокрема, секретар ЦК КП(б) У Д.Лебідь, і відкинув твердження про вищість російської культури порівняно з культурами інших народів.

Для керівництвом процесом українізації була створена комісія на чолі з головою РНК України Х.Г.Раковським. В липні 1923 р. Комісія підготувала декрет "Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови", який був схвалений ВУЦВК і РНК УСРР 1 серпня 1923 р.

Декрет проголосив рівноправність мов всіх національностей, що проживають на території УСРР і право кожного громадянина на користування рідною мовою. Але оскільки переважна більшість населення республіки говорить українською мовою, то саме вона має бути мовою "для офіційних зносин". Щоб допомогти українській мові стати такою, пропонувались конкретні заходи.

Особлива увага надавалася впровадженню української мови в діяльність державних органів. Необхідність в цьому була нагальною. Досить сказати, що в 1923 р. з 11826 працівників компартійно-радянського апарату, лише 797 знали українську мову. В цілому ж радянський апарат того часу в республіці важко назвати українським. Питома вага українців в ньому не перевищувала 35%. А в вищих керівних органах влади їх було ще менше. Так, серед службовців наркоматів українці складали лише 14%, решта були євреями (40%) і росіянами (37%) [6, с.3].

Декрет серпня наказував протягом року з дня його проголошення перевести на українське діловодство ряд відомств, а саме: керування справами ВУЦВК, керування справами Раднаркому, центральні та місцеві установи Наркомосу, Наркомзему, Наркомюсту, Наркомвнусправ (в першу чергу міліція), Наркомпроду, Наркомсоцбезу, місцеві податкові органи Наркомфіну, Уповнаркомпошти – в тій частині його органів, що обслуговує сільське населення безпосередньо, окружні органи Наркомздоров'я та установи сільської медицини, Інспекції сількогосподарської праці, Наркомпраці, Військове відомство – його районні діловодства, окружні та губернські військові комісаріати. Подібні заходи передбачалися і на рівні губернських, окружних і повітових органів.

Наркомпросові доручалося організувати при установах для навчання співробітників української мови курси двох типів; короткотермінові з терміном навчання не більше 3 місяців і довготермінові – десятимісячні.

Особи, що перебували на державній службі до моменту надання чинності цього декрету і не володіли українською та російською мовами, мали вивчити їх протягом року. Ті, що не зроблять цього, підлягали звільненню з державної служби. Жодна особа, що не знає української мови, не повинна прийматися на службу до державних органів [20, с. 215-219].

Для практичної реалізації декрету на місцях запроваджувалися посади інспекторів по українізації, створювалися спеціальні органи - окружні та районні комісії. До них входили один з членів Президії Окрвиконкому,

представник Окрпрофради і інспектор по українізації. Комісії складали списки службовців, ділили їх на категорії в залежності від знання ними української мови, розробляли заходи ліквідації української неписемності і малописьменності, контролювали хід українізації на території округів.

8 січня 1924 р. Президія Сумського окрвиконкому розглянула питання „Про українізацію радянського апарату" і ухвалила рішення негайно почати поступовий перехід на українську мову, в першу чергу секретаріату Окрвиконкому, інспектури відділу народної освіти, статбюро, відділу праці. Штати секретарів, начальників канцелярії і управ справами відділів до 1 березня мали бути укомплектовані особами, що знають українську мову, а відповідальним керівникам відділів указано на необхідність її вивчати. Зарахування на роботу до Окрвиконкому допускалося лише з дозволу Президії і в кожному випадку окремо. Президія зобов'язала також Сумський райвиконком до 1 березня укомплектувати свої штати і штати сільських рад працівниками, що знають українську мову і продумати питання про українізацію діловодства [8, арк.205].

9 червня 1924 р. питання про перехід органів Радянської влади на українську мову розглянув Охтирський окрвиконком, а через тиждень з'явився наказ Охтирського райвиконкому з вимогою з 1 липня діловодство райвиконкому і сільрад вести лише українською мовою. Районні працівники, які ухиляли ся від вивчення української мови і недбало ставилися до справи українізації держапарату, мали бути звільнені з посади [9, арк. 73].

В Конотопському окрузі планувалося здійснити українізацію діловодства радянських установ до жовтня – листопада 1924 р., а господарських – до кінця року [10, арк. 37, 38].

Слід сказати, що уже з перших своїх кроків українізація наштовхнулася на серйозні перешкоди як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру: командировки і перевантаженість роботою службовців, що залишало мало часу на вивчення української мови, нестача необхідних підручників і посібників, російськомовні листи, циркуляри, накази, форми, бланки, які надсилали вищі інстанції і т.п. Мало місце і пряме ухиляння від занять, при чому вимоги про звільнення і незарахування на роботу осіб, що не знали української мови, систематично порушувалися.

30 квітня 1925 р. Президія ВУЦВК розглянула результати виконання декрету від 1 серпня 1923 р. і визнала їх незадовільними. Висновки і завдання на наступний період викладались в постанові „Про заходи термінового проведення українізації радянського апарату". Було вирішено створити Всеукраїнську Центральну Комісію на чолі з головою Раднаркому В.Чубарем, на місцях – губернські і окружні комісії, очолювані головами виконкомів, в установах – відомчі комісії. Всі акти державно – правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки і т.п. мали бути лише українською мовою. Підтверджувалася постанова ВУЦВК і РНК про заборону приймати на роботу до керівних органів осіб, які не володіли українською мовою. Вся відповідальність за здійснення українізації покладалася на керівників установ та організацій.

16 липня того ж року з'явилася постанова РНК УСРР „Про практичні заходи українізації радянського апарату". Вона рекомендувала провести облік особового складу працівників установ, підприємств і організацій, розділивши їх на групи: ті, що знають українську мову добре, знають недостатньо, зовсім не знають; створювати курси української мови, гуртки українознавства, розгорнути широку культурно-освітню роботу, розробити реальні календарні плани, заходи і т.п.

5 серпня на місця була розіслана інструкція по українізації радянських установ на селі. В ній говорилось про необхідність створювати при сільбудах і хатах-читальнях гуртки українознавства, хорові та драматичні гуртки, організовувати лекції про історію революційного руху в Україні, про українську літературу, географію. Рекомендувалась вивчати історію свого села, побут та психологію селянства і т.п.

Для надання методологічної і методичної допомоги у справі українізації при відділі лікнепу Головполітосвіту та при інспектурах лікнепу округів створювалися „підвідділи українознавства та ліквідації української неписемності".

Були затверджені „Положення про курси вивчення української мови в державних і громадських установах та організаціях" і програми до них.

Програма курсів, затверджена на 1925 р., складалася з двох частин. Перша -- „Українська мова" – крім вивчення самої мови передбачала ознайомлення з її походженням, місцем серед інших слов'янських мов, з її наріччями, сучасним станом і поширенням. Друга частина – „Українське писемництво" – рекомендувала вивчати видатних митців минулого (П.Гулак-Артемовський, Т.Шевченко, Марко Вовчок, І.Нечуй-Левицький, С.Руданський, І.Франко, М.Коцюбинський та ін.), а також творчість письменників нової доби, таких як В.Винниченка, М.Вороний, П.Тичина, В. Сосюра, О.Вишня, П.Панч, В.Поліщук, Г.Коцюба, М.Йогансен і ін. [19 с. 3-17].

Тоді ж було затверджене Положення про організацію і порядок перевірки знань на курсах української мови. Вводився іспит, який складався з двох частин і письмова робота і усна перевірка.

Письмова робота (протягом години) передбачала: а) переклад ділового листа або самостійна праця, в якій би зустрічалися характерні канцелярські вирази, як то: „принимая во внимание вышеположенное", „ссылаясь на ваш циркуляр" і т.п. б) вільний твір на тему радянського і профспілкового життя, або переказ твору радянської літератури, який мав показати, наскільки співробітник може думати українською мовою.

Усна перевірка могла здійснюватися двома способами: відповіді на питання комісії в межах засвоєної програми; перевірка службовця в його щоденній праці.

Оцінки рекомендувалось формулювати так: добре знає українську мову, знає (перекладає зі словником, володіє в межах щоденного вжитку), не знає. Відповідно до оцінок всі випускники курсів розподілялись по категоріях. До

першої відносились ті, що добре знали мову, до другої – знали, але потребували вдосконалення, до третьої – зовсім не знали.

В 1928 р. при Наркоматі освіти були створені Центральні державні курси українознавства, а на місцях – окружні. Вони давали можливість вивчити українську мову, вдосконалюватися в ній і одержати знання з історії України, економічної географії, культури, побуту і т.п.

З 1927 р. діяли Центральні заочні курси.

Поряд з українізацією управлінського апарату здійснювалася робота по утвердженню позиції української мови в школах і в інших учбових закладах. 26 лютого 1926 р. Центральна Комісія розглянула питання українізації вузів, технікумів, профшкіл і фабзавучів. Вирішили українізувати вузи і технікуми протягом наступних п'яти років.

Проте слід відзначити, що, незважаючи на досить значну кількість постанов і велику організаційну роботу центральних радянських і партійних органів, українізація на місцях проходила не гладко. Про це свідчить, зокрема, досвід її проведення на території Сумської області.

Не всі місцеві керівники зразу ж і серйозно взялися за цю справу. Так, в Велико-Бубнівському районі Роменського округу комісія по українізації була створена лише 21 жовтня 1928 р., тобто через 5 років після прийняття відомого декрету ВУЦВК і РНК. І такі приклади не поодинокі. [11, арк. 3]

Систематично порушувалась заборона приймати на службу до державних установ осіб, що не володіють українською мовою. З часу видання постанови про це (1 липня 1925 р.) на Конотопщині до 1 січня 1926 р. було прийнято таких 70 чоловік [12, арк. 11], Глухівщині до травня 1926 р. – 234 [13, арк. 3].

Місцеві керівники далеко не всі були прикладом. Відвідування ними курсів не перевищувало 30-40%. А це впливало і на рядових працівників. Масовою була неявка на іспити. Так, при перевірці працівників радянського апарату м. Конотопа виявилося, що 136 (14,3%) з них не були на іспитах [14, арк.46]. З 1160 слухачів окружних курсів Роменщини не з'явилися на іспити 669 [15, арк. 150-151]. У Глухівському окрузі 1929 р. не екзаменувалися 34% службовців [16, арк. 81], в Сумському - 40% [17, арк.78].

Не відігравали авангардної ролі в цій справі і комуністи. Обстеження парторганізацій заводу ім. Фрунзе, Червонозоряного рафінадного і земуправління, проведене в 1928 р., навело комісію на такі висновки: до справи українізацій партосередки або ж зовсім не підійшли, або ж виявили цілком формальне до неї ставлення; темпи оволодіння мовою, вживання її на зборах і в повсякденній роботі повільні; погано стоїть справа з українізацією серед відповідальних працівників-комуністів, керівників установ. В масі своїй вони українською мовою не володіють, а дехто володіє, проте на практиці вживає мову російську. Показником цього можуть бути виступи на пленумах, засіданнях бюро, активах і т.п.[18, арк. 119, 137-138].

Не можна не згадати і про наш менталітет та національну гордість. Багато службовців, які не знали або погано знали українську мову, були українцями за походженням, але вивчати рідну мову не поспішали,

сподіваючись, що „може- таки якось обійдеться". Проведене в 1924 р. опитування батьків учнів ряду районів Конотопщини, показало, що значна їх частина зовсім байдужа до рідної мови. Вчителям вони говорили: „На якій мові не вчити, аби вчили".

І все ж попри всі труднощі і негаразди результати українізації с 20-х рр. було вагомі. Кількість українців серед службовців державного апарату збільшилася з 35% (1923 р.) до 54% (1927 р.) 39,8% з них добре володіли українською мовою і 31,7% - посередньо. Діловодство радянських установ, партійних і громадських організацій на 70% велось українською мовою.

Зросла кількість українців в рядах правлячої партії. В 1920 р. вони складали 20,1% всього складу КП(б)У, а в 1927 р. – 52% .

Особливо значними виявилися результати українізації в галузі освіти. На 1929 р. понад 80% загальноосвітніх шкіл і більше чверті ВУЗів вели навчання українською мовою. Нею навчалися 97% дітей.

На 89% україномовними стали тиражі газет. З'явилося україномовне радіо, багато театрів, в Києві збудована найбільша на той час в Європі кіностудія, на повний голос заговорила українська література.

Українізація сприяла дерусифікації України, зростанню національної самосвідомості населення, нарешті державницьким устремлінням народу [6, с. 3]. Вона пофарбувала УРСР в Національний колір і надала їй певних ознак суверенності.

Це справило велике враження на зарубіжну громадськість і особливо на українців, що перебували під гнітом Польщі. Увірувавши в райдужні перспективи української державності, вони стали на шлях співробітництва з радянською владою і через деякий час багато національно свідомих представників галицької інтелігенції переселились до Радянської України. Це були вчені, письменники, актори, режисери, художники та ін. В листопаді 1926 р. М.Грушевський, який теж у 1924 р. приїхав на батьківську землю, відзначив, що з західноукраїнських територій прибуло в Україну 50 тис. осіб, які брали участь у відбудові народного господарства й відродженні української культури [3, с. 1-4].

Всі позитивні результати українізації, про які йшлося вище, стали можливими завдяки зусиллям цілого ряду державних і партійних діячів республіки, і в першу чергу наркомів освіти Г.Г.Гринька (1920-1923), О.Шумського (1924-1927), М.Скрипника, а також голів РНК Х. Раковського (1919-1923) і В. Чубаря (1923-1934).

Слід сказати, що українізація 20-х рр. минулого століття поставила перед істориками питання, на яке вони і зараз не дають однозначної відповіді. Справа в тому, що за теорією марксизму – ленінізму народи земної кулі в майбутньому втратять свої національні ознаки, мову, культуру, державність і зіллються в комуністичну спільність людей з єдиною мовою (допускається існування 2-3 мов) і культурою, яка втілить собі всі кращі і прогресивні досягнення людства. Зародком і прообразом такої майбутньої спільності вважали так званий радянський народ, що склався на території колишнього СРСР.

І раптом всупереч цій теорії більшовицькі лідери оголошують українізацію (український різновид так званої коренізації), яка не тільне не веде до зникнення національних ознак, а навпаки сприяє їх збереженню. навіть сам Й. Сталін, який традиційно вважається ворогом всяких національних проявів, схвалює і підтримує українізацію. В заключному слові на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) він, наприклад, заявив таке „А недавно еще говорилось, что украинская республика и украинская нация – выдумка немцев. Между тем ясно, что украинская нация существует и развитие ее культуры составляет обязанность коммунистов. Нельзя идти против истории. Ясно, что если в городах Украины до сих пор преобладают еще русские элементы, то с течением времени эти города будут неизбежно украинизованы". Тут же указав на Ригу яка ще років 40 по тому була німецьким містом, а зараз, завдяки притоку сільського населення - носія національних ознак, стала чисто латишським містом [7, с. 48-49].

В 1925 р. Й. Сталін відрядив до України на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У свого соратника Л.Кагановича. Той ретельно взявся здійснювати українізацію. Сам вивчив українську мову, пробував нею розмовляти і вимагав, щоб вся партійна документація велась українською мовою. За час перебування Л..Кагановича на чолі українських комуністів (1925-1928) політика українізації, на думку С.Кульчицького, набула найбільшого розвитку [6, с. 3].

Перед істориками постало питання: в чому ж причина такої прихильності лідерів більшовиків до українізації, яка фактично суперечить генеральній лінії партії, спрямованій на злиття націй? Львівський історик Я.Дашкевич відповідає на це питання, на наш погляд, дуже просто. Він підозрює, що з боку більшовиків українізація була „широкомасштабною провокацією, скерованою на виявлення, а потім на знищення національно свідомих елементів" [2, с. 3]. Виходить, що для виявлення „національно свідомих елементів" необхідно було збільшити кількість українців в органах державного управління, перевести діловодство на українську мову, забезпечити навчання рідною мовою в загальноосвітній школі, збільшити тиражі україномовних газет і т.д. Думається, що той величезний і розгалужений репресивний апарат, який мали більшовики, виявив би небажані їм елементі і без заходів по українізації

Інші історики реальніше, на нашу думку, оцінюють причини проголошення українізації (коренізації). Залучаючи корінне населення до органів державного управління, підтримуючи його мову і культуру, більшовики прогнули заспокоїти розбурханий громадянською війною народ і довести, що політичний устрій, який вони несуть, не ворожий його національним інтересам. „Українці, - зауважує С.Кульчицький, - повинні були переконатися у тому, що радянська влада – це їхня власна влада" [6, с. 3].

Крім того, на ставлення Й.Сталіна до українізації впливала та внутріполітична ситуація, що склалася в результаті утворення СРСР, і боротьба всередині РКП(б), в ході якої він хотів мати на своєму боці таку велику партійну організацію, як українська [1, с. 98].

Підтримуючи українізацію, московські власті в той же час пильно стежили за її розвитком, намагаючись не допустити, щоб загальнонаціональне відродження не переросло в політичний сепаратизм. З цією метою вони періодично завдавали удару українству, проголошуючи боротьбу з так званим націонал-ухильництвом. Жертвами цієї боротьби стали М.Скрипник, О.Шумський, М.Волобуєв, М.Хвильовий та ін.

Політика українізації не була відмінена. Але на початку 30-х років її відтіснили на задній план інші проблеми: масова колективізація сільського господарства, ліквідація заможних селян, голодомор та ін. В решті-решт вона потонула в тих негараздах, протиріччях і перешкодах, які гальмували її розвиток і про які мова йшла вище.

Зараз українці мають власну незалежну державу. Але проблеми національного відродження, поставлені українізацією 1917-1920 рр., не можна вважати розв'язаними. Далеко незакінчена дерусифікація України, фактично в занепаді перебуває українське книговиробництво, бажає кращого становище школи, особливо сільської, на жалюгідному рівні перебувають сільські клуби і бібліотеки і т.д.

Історичний досвід свідчить, що для розв'язання цих проблем необхідно, по-перше, всебічна організаційна і матеріальна підтримка з боку центральної влади, і по-друге, зацікавленість з боку всіх громадян. Останнє не формується гаслами, воно формується умовами, в яких перебуває громадянин. Якщо ці умови дозволяють вести гідний спосіб життя і задовольняти потреби хоча б приблизно на рівні можливостей сучасної цивілізації, якщо не виникає питання про необхідність їхати за кордон на заробітки і т.п., тоді з'являється почуття гордості за свою країну, а її проблеми стають близькими кожному.

Лише за таких обставин можливе повне культурне відродження, що є обов'язком і невід'ємним чинником державотворення. Без нього люба держава втрачає свій національний зміст.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Борисьонок О.Ю. Обговорення проблем українізації вищим партійним керівництвом у 1922-1923 рр.//Укр.іст. журн. – 2000 - № 4. 2. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-30 рр.//Літературна Україна, 4 жовтня 1990 р. 3. Заходжай З. Західноукраїнська інтелігенція в ході українізації (20-30 рр.)//Історія України.-2004 - № 17. 4. Історія України. Нове бачення у 2-х томах – К., 1996 р. – Том 2. 5. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- Т. 12, с. 224. 6. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х рр.//Історія України – 1998 - № 19. 7. Сталин Й.В. Сочинения – М., 1947 – Том 5. 8. Сумський обласний державний архів (далі – СОДА) Ф.Р. – 2310, оп. 1, спр. 14. 9. Там же, Ф.Р. - 4563, оп. 1, спр. 981. 10. Там же, Ф.Р. - 32, оп. 1, спр. 7. 11. Там же, Ф.Р. - 5822, оп. 1, спр. 771. 12. Там же, Ф.Р. - 1563, оп. 1, спр. 1659. 13. Там же, Ф.Р. - 2322, оп. 2, спр. 141. 14. Там же, Ф.Р. - 4538, оп. 1, спр. 163.*

МАЗУР Д. В. (м. Сімферополь)

ЮРИДИЧНІ АКТИ ПРЕЗИДЕНТА ЯК ЗАСІБ ВИРІШЕННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ПИТАНЬ В УКРАЇНІ

Україна протягом багатьох років була в складі інших державних утворень – Великого Литовського князівства, Російської імперії, Австро-Угорщини, Радянського Союзу. Тому український народ завжди був національною меншиною, молодшим братом, якому приходилося відстоювати свої національні права. Після надбання незалежності українці, з одного боку, одержали можливість відроджувати свою культуру, мову, національні традиції, а з другого, самі опинилися в ролі старшого брата для народів, що населяють територію України – кримських татар, болгар, караїмів, греків, вірменів тощо. Українська держава зразу взяла курс на забезпечення рівноправного співіснування всіх національних меншин, збереження їх самобутності. За тринадцять років незалежності в Україні не виникло жодної гарячої точки, хоча були досить серйозні загострення ситуації. Вирішальна роль в забезпеченні злагоди в країні належить Президентові. Слід зазначити, що хоча глава держави, інші державні органи, органи місцевого самоврядування додають багато зусиль для вирішення національних питань, національні проблеми досить гостро стоять на порядку денному сучасної України.

Шляхи вирішення проблем національних меншин намагалися знайти ще дореволюційні вчені та громадські діячі С.А. Котляревський [1], Ф.Ф. Кокошкін [2], П.Д. Долгоруков [3]. Сутність їх концепції полягала в наданні окремим місцевостям з переважним проживанням осіб однієї національності статусу національної автономії. В 20-х роках минулого століття в Радянському Союзі етнонаціональні проблеми вирішувались не тільки шляхом дотримання формальної рівності націй, а і шляхом більшої поступливості, м'якості до національних меншин [4, с.121]. Етнонаціональна політика часів сталінщини добре відома, а її наслідки доводиться вирішувати сучасним поколінням. Юридична література періоду 60-80 років робила вигляд, що проблеми національностей існують тільки в інших, капіталістичних, країнах та країнах третього світу [5]. За часів незалежності проблеми національних меншин були предметом досліджень українських вчених – А. Лагутина [6], С. Дорогунцева [7], В. Трощинського [8] тощо. Серед цих робот слід відмітити статті О. Рафальского [9; 10] та В. Трощинського, які присвячені аналізу нормативно-правових засад етнополітики в Україні. Однак, предметом дослідження зазначених праць є лише закони, декларації, що були прийняті Верховною Радою та міжнародні хартії, що ратифіковані українським парламентом. Поза увагою авторів

залишилися юридичні акти, що були видані з етнонаціональних питань Президентом України та органами виконавчої влади.

Тому вважається актуальним дослідити, як за допомогою юридичних актів Президент України намагається вирішувати національні питання. Об'єктом цього дослідження є юридичні акти Президента України щодо питань національних меншин в Україні.

На початку слід визначитися, які ж етнонаціональні проблеми існують в українській державі. Дослідники цього питання виділяють наступні проблеми: проблема створення законодавчої бази [9, с.72; 10, с.214; 8, с.385; 11, с.71-77]; відсутність механізму реалізації законодавчого потенціалу [10, с.220]; соціальні проблеми [8, с.377]; мовна проблема [6, с.104; 9, с.76]; проблема групової ідентичності [11, с.81]; проблема неконтрольованих міграційних процесів [11, с.81].

Проблема створення законодавчої бази з етнонаціональних питань, на нашу думку, є первинною відносно інших проблем, бо прийняття відповідних нормативно-правових актів та вироблення діючого механізму реалізації законодавчого потенціалу дозволило б вирішити зазначені проблеми. В Україні зараз діють ратифіковані Верховною Радою "Європейська хартія регіональних мов або мов меншин", "Протокол до Угоди з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів", "Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин". Питання застосування мов регулюються Конституцією України та Законом Української РСР "Про мови в Українській РСР" від 28 жовтня 1989 року в частині, що не суперечить Основному Закону, питання національних меншин регулюються Законом України "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 року. Також деякі питання етнополітики регулюють Закони України "Про біженців" та "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства".

Отже, можна стверджувати, що законодавча база особливо в сфері мовної політики є дуже слабкою. Тому Президент України в межах своїх повноважень намагається вирішити питання застосування та збереження мов національних меншин в Україні. Так, Указом № 158 від 28 лютого 1995 року одним з основних напрямів розвитку видавничої політики України визначалось створення умов для забезпечення підготовки і випуску на національній базі навчальних книг мовами національних меншин, що проживають в Україні. Указом № 164 від 24 лютого 1997 року була створена Рада з питань мовної політики [12], цей же указ затвердив Положення про Раду, яке визначало її, як консультативно-дорадчий орган, що покликаний сприяти проведенню ефективної роботи, пов'язаної з розробленням пропозицій щодо формування мовної політики, створенню необхідних умов для функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України*.

---

* Рада з питань мовної політики проіснувала до 13 листопада 2001 року.

Однак, Президент України не тільки проводив організаційну роботу по формуванню дорадчих органів, але і вживав конкретних заходів для розвитку мов національних меншин. Так, в Указі № 580 від 2 червня 1998 року містилась пряма директива Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям разом з органами місцевого самоврядування забезпечити до початку навчального року комплектування шкільних бібліотек підручниками, художньою, науковою і довідниковою літературою, виданою українською мовою та мовами національних меншин [13]. В Національній доктрині розвитку освіти, що була затверджена Указом № 347 від 17 квітня 2002 року [14], одним з пріоритетних напрямків державної політики в галузі освіти визначається забезпечення освітніх потреб національних меншин, що включають в себе виховання шанобливого ставлення до історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні, формування культури міжетнічних і міжособистих відносин; забезпечення права національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток етнокультури, її підтримку та захист державою (при цьому у навчальних закладах, в яких навчання ведеться мовами національних меншин, створюються умови для належного опанування державної мови).

Проблема відсутності механізму реалізації законодавчого потенціалу вимагає насамперед створення системи державних органів з питань етнополітики та встановлення законодавчого підґрунтя її функціонування. Робота по створенню такої системи почалася ще на початку 90-х років XX століття, коли Президент України в квітні 1992 року видав Указ № 279 "Про Фонд розвитку культур національних меншин України", де задекларував намір закріпити в Україні братерське співіснування і плідне співробітництво всіх національностей, забезпечити вільний розвиток їх мов і культур [15]. Цим Указом затверджувалось Положення "Про Фонд розвитку культур національних меншин України", яке визначало, що Фонд утворюється з метою організації виконання та фінансування програм розвитку культур національних меншин України*.

Роком пізніше 26 квітня 1993 року Указом Президента України № 145 з метою подальшого вдосконалення роботи у сфері міжнаціональних відносин та міграційних процесів було створено Міністерство України у справах національностей та міграції. Це Міністерство потім було двічі реорганізоване спочатку в Міністерство України у справах національностей, міграції та культів, потім знов в Міністерство України у справах національностей та міграції. В липні 1996 року Міністерство було перетворено в Державний комітет України у справах національностей та міграції [17]. Положення "Про Державний комітет України у справах національностей та міграції" в редакції від 23 червня 1997 року визначало його, як центральний орган виконавчої влади, який забезпечує реалізацію державної політики у сфері

---

* Фонд розвитку культур національних меншин України проіснував до вересня 1996 року [16] та був ліквідований після виконання своєї функції на етапі становлення української державності.

міжнаціональних відносин, прав національних меншин та української діаспори, міграційних відносин, розвитку і функціонування української мови як державної та мов національних меншин на всій території України, здійснює керівництво дорученою сферою управління, несе відповідальність за стан її розвитку. Редакція Положення від 19 березня 2002 року визначила Держкомнацміграції як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. На Держкомнацміграції України покладаються завдання: участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин; забезпечення прав національних меншин України, депортованих за національною ознакою, осіб, які повертаються в Україну, біженців та інших категорій мігрантів; координація підготовки і здійснення центральними та місцевими органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення прав біженців, національних меншин України, депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну, а також у межах повноважень Комітету – прав інших категорій мігрантів; організація прийому, облаштування та адаптації депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну; забезпечення виконання законодавства України про біженців і міграцію з питань, що належать до його компетенції. Таким чином, главою української держави було закладено адміністративне підґрунтя для реалізації нормативно-правових актів з питань етнополітики.

Проблема групової ідентичності виражається у вигляді збереження та/або ствердження етнічної, регіональної, мовної, гендерної тощо ідентичностей, якщо наявний соціокультурний стан носіїв останньої потребує поліпшення [11, с.81]. Групова ідентичність являє собою принципову альтернативу громадським формам організації суспільного життя, що створює небезпеку для існування національних держав, стимулюючи деструктивні та сепаратистські тенденції. Її розв'язання потребує реорганізації державного регулювання процесом соціокультурного відтворення на принципово нових, ефективних засадах у загальнонаціональному масштабі [11, с.82]. Для проведення такої реорганізації з найбільшою ефективністю, з урахуванням потреб національних меншин необхідно було створити дорадчій орган, якій допоміг би спрямувати процес соціокультурного відтворення в потрібне русло. В зв'язку с цим в квітні 2000 року Указом Президента України № 600 була створена Рада представників громадських організацій національних меншин України [18]. До складу цієї Ради увійшли представники угорців, болгар, грузин, циган, азербайджанців, руських, євреїв, караїмів, корейців, естонців, чехів, вірмен, румунів, білорусів, греків, німців, молдаван, поляків, кримських татар. Рада представників громадських організацій національних меншин України була створена як консультативно-дорадчій орган при Президентові України з метою сприяння підвищенню ролі громадських організацій національних меншин України в процесі прийняття органами державної влади рішень щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин України, поглиблення

демократичних засад українського суспільства та забезпечення міжнаціональної злагоди в Україні. Передбачалось, що основними завданнями Ради будуть підготовка пропозицій щодо: сприяння формуванню толерантності та злагоди в міжнаціональних відносинах; вдосконалення законодавства України про національні меншини та механізмів його реалізації; забезпечення прав національних меншин, потреб їх етнокультурного розвитку; розвитку етнокультурних і гуманітарних зв'язків громадських організацій національних меншин України з країнами їх етнічного походження.

Дестабілізує ситуацію в етнонаціональній сфері неконтрольована міграція, спровокована глобальними та локальними процесами. Для неї характерні відсутність у переважної більшості мігрантів політичної культури відповідного країні проживання типу, а також відсутність у нелегалів будь-яких політичних прав, що перешкоджає їхньому залученню до активного громадського життя [11, с.82]. Вирішення цієї проблеми складається з двох складових. По-перше, це протидія незаконній міграції. На це спрямований, наприклад, Указ Президента України № 22 від 18 січня 2001 року "Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією" [19]. По-друге, це залучення країн, з яких на законних підставах прибувають мігранти, до співробітництва з метою створення умов для задоволення національно-культурних потреб мігрантів. У зв'язку з цим, дуже доцільним було прийняття Президентом України Національної програми "Закордонне українство" на період до 2005 року [20]. Зазначена Програма передбачає проведення наступних заходів відносно національних меншин, що мешкають в Україні, а також українців, які мешкають за кордоном: укладення міжнародних договорів України про співробітництво з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, з Грузією, Республікою Узбекистан та Естонською Республікою; ініціювання розроблення двосторонніх програм співробітництва між прикордонними областями України та відповідними адміністративно-територіальними одиницями Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Республіки Польща, Румунії, Словацької Республіки, Угорської Республіки з метою створення умов для задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають у цих державах, і відповідних національних меншин України; продовження роботи змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин (українсько-угорська, українсько-румунська і українсько-словацька) та сприяння створенню нових комісій із цих питань.

Соціальна проблема вирішується за допомогою комплексних заходів, до яких відносяться формування соціальної політики держави, посилення соціальної спрямованості реформ. До найважливіших державних пріоритетів можна віднести боротьбу з бідністю. У серпні 2001 року Указом Президента України № 637 прийнята державна "Стратегія подолання бідності" [21]. Водночас успішне просування шляхом боротьби з бідністю, безробіттям, соціальною несправедливістю можливе лише на основі консолідації зусиль як владних структур, так і політичних партій та громадських організацій,

ключовою ланкою такої консолідації є реформування політичної системи [11, с. 86-87]. Слід зазначити, що рішення соціальної проблеми є не тільки складовою частиною етнонаціональної проблеми, але і багатьох інших проблем, тому повинно бути предметом окремого дослідження.

Отже, можна стверджувати, що Президент України з моменту проголошення незалежності по цей час проводить політику, спрямовану на забезпечення плідного співіснування різних національностей на території України, збереження культурної спадщини народностей, що населяють Україну, захист та розвиток мов національних меншин. За допомогою юридичних актів глави української держави створюються дорадчі органи при Президентові України, формуються пріоритетні напрями політики в національній сфері, вирішуються конкретні проблеми національних меншин. Головною метою прийняття Президентом України юридичних актів з національних питань, на даному етапі є недопущення розв'язання міжнаціональних конфліктів на території України. Як зазначив глава української держави: "Сьогодні я беру на себе сміливість сказати, що потрясінь в Україні не буде. Будь-якій спробі поставити під загрозу правопорядок буде покладено край без зайвих вагань" [22].

ЛІТЕРАТУРА: *1. Котляревский С. Основы национальной политики / Русские ведомости. – 1905. – 25 августа; 2. Кокошкин Ф. Об основах желательной организации народного представительства в России // Русские ведомости. – 1905. – 9 июня; 3. Долгоруков П.Д. Национальный вопрос и конституция // Освобождение. –1904. – № 59. – С.148; 4. Ленин В.И. К вопросу об национальностях или об «автономизации» // Национальный вопрос на перекрестке мнений 20-е годы: Документы и материалы. – М.: Наука, 1992. – С. 119-123; 5. Див.: Национальный вопрос в СССР / Сб. документов. – Б.м.: Сучасність, 1975; Национальный вопрос в освободившихся странах Востока. – М.: Наука, 1986; 6. Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации политического процесса в Украине // Полис. – 2001. – №4. С.100-108; 7. Дорогунцев С. Зиныч В. Основные направления решения социально-экономических проблем депортированных национальных меньшинств // Экономика Украины. – 2003. – №3. – С. 69-75; 8. Троцинський В.Г. Етнополітика держави // Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001). – К., 2001. – С. 373-398; 9. Рафальский О. За принципом "етнічної мозаїки": конституційно-правові засади етнополітики в Україні // Політика і час. – 2000. – № 11-12. – С.72-81; 10. Рафальский О. Нормативно-правові засади української етнополітики // Актуальні проблеми державного управління. – Вип. 4. – Львів, 2000. – С. 209-221; 11. Стратегія розвитку України: теорія і практика. – К., 2002; 12. Указ Президента України № 164/97 від 24 лютого 1997 року "Про Раду з питань мовної політики" / Урядовий кур'єр від 06.03.1997; 13. Див.: Указ Президента України № 580/98 від 2 червня 1998 року "Про заходи щодо поліпшення функціонування та розвитку загальної середньої освіти" // Урядовий кур'єр від 11.06.1998; 14. Див.: Указ Президента України №*

347/2002 від 17 квітня 2002 року "Про Національну доктрину розвитку освіти" // Офіційний вісник України. – 2002. – № 16. – С. 11. – Ст. 860; 15. Указ Президента України № 279/92 від 29 квітня 1992 року "Про Фонд розвитку культур національних меншин України" // Збірник указів Президента. – 1992. – № 2; 16. Указ Президента України № 892/96 від 27 вересня 1996 року "Про ліквідацію Фонду розвитку культур національних меншин України" / Урядовий кур'єр від 01.10.1996; 17. Указ Президента України № 596/96 від 26 липня 1996 року "Про зміни в системі центральних органів виконавчої влади України" / Урядовий кур'єр від 30.07.1996; 18. Указ Президента України № 600/2000 від 19 квітня 2000 року "Про Раду представників громадських організацій національних меншин України" // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – С. 70. - Ст. 666; 19. Указ Президента України № 22/2001 від 18 січня 2001 року "Про заходи щодо посилення боротьби з незаконною міграцією" // Офіційний вісник України. – 2001. – №3. – С.10. – Ст. 59; 20. Див.: Указ Президента України № 892/2001 від 24 вересня 2001 року "Про Національну програму "Закордонне українство" на період до 2005 року // Офіційний вісник України. – 2001. – № 39. – С. 21. – Ст. 1758; 21. Указ Президента України № 637/2001 від 15 серпня 2001 року "Про Стратегію подолання бідності" / Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 серпня. 22. Головні завдання політичної реформи: Промова Президента Л. Кучми на всеукраїнському громадському форумі 2 квітня 2004 року / Урядовий кур'єр. – 2004. – 7 квітня.

АТОЯН О. М. (м. Луганськ)

ЭТНИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ В ПРОСТРАНСТВЕ МАССОВОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Этническая принадлежность занимает существенное место в самоидентификации личности и общности, что находит своё отражение в массовом правосознании. Современное украинское общество, включает несколько этнических групп. Бывший Советский Союз был этнически дифференцирован в гораздо большей степени, там насчитывалось более сотни этнических групп, к двадцати трем из которых принадлежит более чем по миллиону человек.

Сегодня всё чаще в науке используется термин **этническая принадлежность** характеризуется культурными обычаями и мировоззрением, выделяющими и обособляющими данную группу людей. Члены этнических групп считают себя отличающимися в культурном отношении от остальных социальных сообществ, и таким же образом воспринимаются остальными группами в обществе. Для выделения этнических групп может служить множество различных характеристик, но чаще всего используются язык, история или происхождение (реальное либо вымышленное), религия, стиль жизни. Этнические различия являются полностью приобретенными; подобная точка зрения кажется очевидной, но лишь до тех пор, пока мы не вспомним, насколько часто некоторые из таких групп рассматривались как "прирожденные властители" или, наоборот, как "землекопы", "наследственные лентяи" и т.д.

Представители меньшинств, - это, как правило, группы с явно выраженными *этническими* характеристиками. Предубеждения против представителей меньшинств даже при отсутствии у них каких-либо физических отличий от остального населения могут быть глубокими и живучими. К сожалению, длительные преследования меньшинств - обычное явление в человеческой истории.

Этнические различия редко бывают "нейтральными". Они часто связаны со значительным неравенством в распределении собственности и власти, а также с противоречиями между этническими группами. Возникает множество вопросов: почему этнические различия так часто связаны с напряженностью и конфликтами? В чем причина этнических предрассудков и дискриминации? Почему в центре этнических противоречий часто (хотя ни в коем случае не всегда) стоят "расовые" различия? Неужели общества с высокой степенью плюрализма обречены на неравенство?

Понятие *этнические меньшинства,* или просто меньшинства, широко используется в науке и включает в себя более, чем просто количественные данные. В статистическом смысле существует множество меньшинств (например, рыжеволосые люди и т.п.), но эти группы не являются

меньшинствами с точки зрения науки. В научном понимании меньшинство обладает определенными чертами.

1. Его представители находятся *в невыгодном положении по сравнению с другими вследствие* ***дискриминации*** *со стороны остальных.* Дискриминация имеет место, если одна группа людей лишена прав и возможностей, доступных другой группе.

2. Члены меньшинства испытывают некое *чувство групповой солидарности*, "принадлежности к единому целому". Столкновения с дискриминацией и предрассудками, как правило, усиливают чувства верности группе и единства интересов. Среди представителей меньшинств часто наблюдается тенденция воспринимать себя как людей, "отделенных" от большинства.

3. Этнические меньшинства обычно в какой-то степени физически и социально *изолированы от остального общества.* Как правило, они сосредоточиваются в определенных районах, городах или регионах страны. Браки между представителями меньшинств и большинством населения достаточно редки. В целях сохранения особенностей своей культуры члены меньшинств могут активно поощрять эндогамию (браки внутри группы).

Меньшинства всегда в какой-то степени этнически отличаются от большинства населения, но степень отличия может быть разной.

Как ни печально, но на протяжении всей истории человечества были широко распространены этнические предрассудки и противоречия. Для объяснения этого необходимо обратиться к психологии как составной части правосознания. Однако прежде хотелось бы разграничить понятия "предрассудки" и "дискриминация". Предрассудки - это *мнения* или *психологические установки,* которые члены одной группы выражают применительно к другим; тогда как дискриминация - это *фактическое поведение* по отношению к ним. Предрассудок представляет собой приверженность к предвзятому мнению о человеке или группе людей, часто основанному на слухах, а не на прямых свидетельствах, склонность к взглядам, которые человек не желает менять даже перед лицом новой информации. Люди могут иметь положительное предвзятое мнение относительно своей собственной группы и отрицательное - по отношению к другим. Человек, предубежденный против определенной группы, скорее всего, не захочет беспристрастно выслушать ее представителей.

Дискриминация подразумевает действия, направленные на лишение членов одной группы возможностей, открытых для других. Несмотря на то, что предрассудки часто служат основанием для дискриминации, эти два явления могут существовать независимо друг от друга. Отношение людей может основываться на предрассудках, но не выливаться в действия. Аналогично, дискриминация не обязательно имеет прямое отношение к предрассудкам.

Действие предрассудков происходит, как правило, за счет стереотипного мышления. Любая наша мысль связана с категориями, посредством которых мы классифицируем свой опыт. Однако иногда эти категории оказываются

ошибочными, устаревшими, косными. Например, мнение человека о евреях или о неграх может основываться на нескольких прочно укоренившихся идеях, в соответствии с которыми он интерпретирует всю соответствующую информацию.

Если стереотипное мышление в эмоциональном плане "нейтрально" и не затрагивает интересы самого человека, оно может быть безвредным. Но там, где стереотипы *связаны с беспокойством или страхом, они* пропитаны чувствами враждебности или ненависти к определенной группе.

Стереотипизирование часто тесно связано с психологическим механизмом *замещения*. При замещении чувства враждебности или злобы направляются на объекты, не являющиеся реальной причиной возникновения этих эмоций. Люди изливают свой гнев на "козлов отпущения", возлагая на них вину за любые свои беды. Поиск *"козлов отпущения"* обычно возникает в ситуации конкуренции нескольких ущемленных в правах этнических групп за обладание собственностью и правами. Так, участвующие в еврейских погромах украинские крестьяне чаще всего громили тех евреев которые сами находились в близком к ним экономическом положении. Они обвиняли евреев в бедах, реальные причины которых не имели к тем никакого отношения. Поиск "козлов отпущения" часто подразумевает проекцию, бессознательное приписывание другим собственных качеств или желаний.

С точки зрения психологов, некоторые типы людей более склонны к авторитарному мышлению. Знаменитое исследование, проведенное под руководством Теодора Адорно в США в 1940-х годах, выявило тип личности, названный исследователями авторитарной [1]. Не углубляясь в подробности, отметим, что были разработаны несколько шкал для измерения уровней предубежденности, по одной для каждой области социальных установок в обществе. Респондентов просили выразить свое согласие или несогласие с рядом косных, в частности, антисемитских, утверждений. Люди с высоким уровнем предубежденности по одной шкале, как правило, имели подобные показатели и по другим. Предубеждения против евреев сопровождались выражением негативного отношения к другим меньшинствам. Исследователи заключили, что люди с авторитарным типом личности, как правило, строгие конформисты, смиренные перед теми, кого ставят выше себя и пренебрежительные к находящимся ниже. Эти люди также чрезвычайно нетерпимы в своих религиозных и сексуальных установках.

Адорно и его коллеги предположили, что черты, присущие авторитарной личности, связаны с воспитанием, при котором родители не способны выразить любовь к ребенку прямо, ведут себя отстранение и требовательно. Став взрослым, человек, воспитанный таким образом, подавляет свои желания, страдает от разного рода беспокойств, управлять которыми он может, только приняв жесткое, консервативное мировоззрение.

Не менее интересно классическое исследование Юджина Хартли, проведенное в отношении тридцати пяти этнических меньшинств, также показало, что люди, настроенные предубежденно против одной этнической группы, как правило, выражали негативные эмоции в отношении остальных.

Валлонцев, пиренейцев и данирейцев любили ничуть не больше, чем евреев и черных [2]. Любопытно, что этих трех народов, не существует, Хартли придумал эти названия, желая установить, насколько люди будут предубеждены против национальностей, о которых они не могли даже слышать.

Поскольку базовой темой моего исследования является крупнейшее социальное движение времен гражданской войны, хотелось бы остановиться на такой проблеме как махновщина и национальный вопрос. Особенности махновских решений по национальному вопросу позволяют для начала освободиться хотя бы от двух взаимоисключающих мифов – широко распространенного, так сказать экзотерического, об антисемитизме движения и мифа о жидовском атамане, носящего внутренний, эзотерический характер. Второй миф связан с наличием в махновских штабах множества анархистов с еврейскими фамилиями. Это легко объяснимо отношением государства к еврейству. Революционные кадры украинского анархизма вербовались в местечках и городах с их пестрым населением, но ни в самом движении, ни в руководстве филосемитизм не присутствовал. Напротив, евреев преследовали по классовому признаку, как и остальных. Интернациональный характер движения не бесспорен, но доказуем.

Примером отношения махновцев к погромам могут стать события 12 мая 1919 г. в еврейской земледельческой колонии "Горькая" Александровского уезда. Комиссия махновцев обнаружила, что около 20 человек евреев были убиты крестьянами соседнего села Успеновка. Они и устроили погром. Комиссия разыскала 7 крестьян, которых не сочла возможным освободить от наказания, а потому при задержании они были немедленно расстреляны.

В начале мая 1919 г. Махно с несколькими командирами ехал в Гуляйполе, где ожидалась встреча с делегацией Л. Каменева. На станции Верхний Токмак он увидел плакат "Бей жидов, спасай революцию, да здравствует батька Махно!". Он спросил: кто повесил плакат? Выяснилось, что партизан, лично известный Махно, принимавший участие в боях с деникинцами и, как подчеркивает Аршинов, человек, в общем, неплохой. Партизана вызвали и тут же расстреляли. Сила примера или почина считалась у махновцев более важной силой, чем напутствие, разъяснение, хотя они и не пренебрегали пропагандой и агитацией борьбы с антисемитизмом [3].

Особенно упорными антисемитами были григорьевцы. Но и здесь махновцы действовали преимущественно расстрелами, обращаясь и к жанру воззваний. Они клеймили погромы как акты позора. Воззвание "Рабочим, крестьянам и повстанцам" (май 1919 г.) подчеркивало интернациональный характер движения, приветствовало интернационал труда, уравнивало противников ("и русский фабрикант, и немецкий заводчик, и еврейский банкир, и польский помещик") [4]. Подписано это воззвание не только командующим Махно и начальником штаба Б. Веретельниковым, но и гуляйпольской группой анархистов "Набат" и исполкомом гуляйпольского Военно-революционного Совета. В этом отношении любопытен и приказ № 1

по армии командующего Махно от 5 августа 1919 г. (местечко Добровеличковка Херсонской губернии), где в первом пункте сказано: "Среди нас не может быть места лицам, стремящимся за спиной революционного повстанчества к личной наживе, разбою или ограблению мирного еврейского населения" [5].

Вместе с тем, постоянное подчеркивание проблемы антисемитизма наводит на мысль, что эксцессы, видимо, имели место. Об этом же говорят и пункты приказов, связанные с дисциплиной и пьянством. Пятый пункт того же приказа называл пьянство преступлением, а еще большим преступлением – появления повстанца в нетрезвом виде на улице [6]. Пьянство, грабеж, погромы, пытки... Все было и за все отвечают по большому счету социальные силы, творившие зло. Но десятилетиями ответственность возлагалась на "нечистые" армии, пока не выяснилось, что "чистых" армий не было. Спор идет о масштабах и степени причастности. Лишь стихийно махновские группы примыкали к погромщикам. Махновские штабы не давали приказов, а самовольное участие в погромах карали.

В погромах на Украине (1918-1920 гг.) от рук атаманско-крестьянских отрядов погибло более 200 тысяч евреев. Жертвами насилия и убийств становилась главным образом еврейская беднота. Погромы охватили около 1300 местечек Украины и 200 в Белоруссии [7].

Естественно, отождествление коммунизма с евреями, как раньше евреев с капитализмом, или слухи об особых отношениях между евреями и немецкими оккупантами, распространившиеся в 1918 году, не имели под собой оснований. И не надо забывать, что, несмотря на новое и поэтому заметное участие ряда служащих еврейской национальности в работе правительства, подавляющее большинство членов еврейской общины придерживалось умеренной и даже консервативной линии в политике и религии, что постоянно с раздражением подчеркивали руководители – социалисты еврейского происхождения.

В 1918 году это подтвердилось результатами выборов, которые состоялись в 202 еврейских общинах Украины. В них приняло участие около 300000 избирателей. Большинство проголосовало за сионистские и религиозные организации. Все социалистические партии вместе, включая и умеренные, набрали только треть голосов – намного меньше, чем они собрали среди украинцев и русских. Можно добавить, что поддержка, оказываемая еврейской общиной режиму, и прежде всего его идеологии, оставалась сомнительной. После того, как большие погромы 1919-1920 годов вызвали бесспорный поворот в сторону нового государства, особенно заметный среди молодежи [8], стало ясно черносотенное происхождение погромов и погромщиков.

Масштаб этнических чисток на Украине с трудом поддается исчислению. А. Грациози, ссылаясь на энциклопедию "Иудаика", книгу И. В. Шехтмана "Погромы добровольческой армии", изданную в Берлине в 1932 г., а также на наиболее компетентного в этом вопросе И. Черикover и его работу "Антисемитизм и погромы на Украине, 1917-1918 гг.", изданную там

же, и на другие источники, дает относительно небольшую цифру для всей империи – 50-100 тыс. Из них максимум 60 тыс. приходится на Украину, причем 40 % погромов приписывается Петлюре, 17 % белым и 25 % – "независимым" атаманам [9].

Украина "славилась" погромами задолго до революции. Особый тип представляли погромные акции в Донбассе, возродившиеся позже в годы войны, когда рабочие принимали активное участие в массовых убийствах, возвращаясь к "традициям" забастовок в Донбассе, которые еще до революции часто выливались в кровопролитные погромы [10]. Так видит происходящее А. Грациози, наблюдательно отметивший провоцирование забастовщиков на погромы, но неверно расставивший акценты.

В украинской революции особенно любопытно размежевание народного и национального, социального и государственно-устроительного. Махновщина понималась ее практиками и теоретиками как низовое движение крестьян и рабочих, стремившихся утвердить свободу труда путем революционной самодеятельности самих народных масс.

Большинство крестьян не видело в национальных кругах социального гаранта завоеваний первых месяцев революции. Демократические свободы для крестьян, многопартийность для левых и тому подобные вещи для них скорее гарантировал скорее Махно.

Еврейские роты и греческие отряды в махновщине присутствуют, а отдельные русские части формируются лишь на тот случай, когда они направляются вне пределов Украины и не по национальному признаку, а по принадлежности – например к донскому казачеству.

Меньше других были представлены немецкие колонисты. Хотя традиционно они были более зажиточны и именно в колониях махновцы разоряли так называемые кулацкие гнезда, все же после эвакуации австро-германских войск большинство немецких поселенцев поддержали разные силы, в том числе и анархистские.

В октябре 1919 года реввоенсовет повстанческой армии в принятой "Декларации" уделил место национальному вопросу в специальной главе. "Декларация была опубликована в газете "Путь к свободе" 18 октября 1919 г. за подписью культпросветотдела армии повстанцев-махновцев. В ней провозглашалось: "Говоря о независимости Украины, мы понимаем эту независимость не как независимость национальную, типа петлюровской самостийности, а как независимость социальную и трудовую рабочих и крестьян. Мы заявляем о праве украинского (как и всякого другого) трудового народа на самоопределение не в смысле "самоопределение наций", а в смысле "самоопределения трудящихся..."[11].

Социальное движение не интересуется национальностью участников. Этот принцип сказался и на отношении к языковой проблеме. Махновцы отменили все распоряжения Особого совещания – органа деникинцев, а также приказ № 22 генерала Май-Маевского, запрещавшие материнский (украинский) язык в школах. В ответ на запросы учительского персонала в культпросветотдел повстанческой армии о том, на каком языке преподавать в

школах, отдел разъяснял, что этот вопрос не решается армией, а только самим народом в лице родителей, учащих и учащихся. Язык должен быть тот, к которому склоняется местное население, родители, учителя и учащиеся, а не власть и не армия [12].

Как социальное движение махновцы не интересовались ни своей, ни чужой национальностью, ни своей, ни чужой религией. Но, вопреки теоретикам, в стихийном движении всегда проявляются стереотипы мышления, элементы национальных и религиозных предрассудков. Другое дело, что в махновщине они не носили характера сознательной линии, будь то антисемитизм, русофильство или самостийничество. Вспышки ненависти к чужим были гораздо слабее, чем в других социальных движениях: например, антисемитизм григорьевщины и даже деникинщины имел постоянный и систематический характер. Солидарность тружеников особенно проявилась в борьбе с погромами и погромщиками.

Представительство евреев в движении было массовым, и прежде всего там, где существовали еврейские местечки, преобразованные в трудовые колонии: в Мариупольском, Бердянском, Александровском и других уездах. Евреи были широко представлены в штабах и советах. Наиболее видным из них можно назвать помощника председателя Гуляйпольского военно-революционного совета Когана, до революции по духовным мотивам ушедшего с фабрики на крестьянский труд в еврейскую земледельческую колонию. В бою с деникинцами под Уманью был ранен и захвачен в плен, затем зарублен белыми.

Много написано о причинах неудач национал-демократов, особенно в последнее время, но не мощь большевиков, а слабость и разобщенность их противников реально не позволила реализоваться альтернативам. Единственное, что можно точно отвергнуть, так это непоколебимую убежденность, что любая альтернатива лучше, чем большевизм. Тут не хватает историчности. Не лучше и махновщина. Китайский маоизм через несколько десятилетий покажет, что такое социалистическая революция в крестьянской стране.

Возникает искушение провести параллель между анархическим коммунизмом и интегральным национализмом. Между повстанческой армией Н. Махно и повстанческой армией Р. Шухевича. Даже настаивая на том, что интегральный национализм не был идеологической надстройкой национальной буржуазии, трудно увидеть непосредственную связь между двумя повстанческими движениями. Более того, организация украинских националистов гораздо позже, в 1942 году, предчувствуя возможность поворота фронта в обратную сторону, взяла на себя инициативу форсирования националистического подхода к собственной армии. Здесь, скорее, повлиял польский пример, чем история восточноукраинского крестьянства.

Самое существенное различие двух повстанческих армий состояло именно в истоках. Махновцы формировались как армия на основе крестьянской самоорганизации, УПА создавали бывшие студенты,

интеллигенты и служащие, прибывшие в сельскую местность из городов, занятых поляками. Аграрный вопрос был самым существенным в крестьянской армии, национальный – в УПА. Бандеровцы полагали, что создание своего государства с тоталитарной идеологией, однопартийным режимом и концлагерями для инакомыслящих решит все основные проблемы украинской нации. Махновцы выступали против однопартийного режима и вмешательства государства в дела самоуправления. *Идеологическая и этническая "однородность" достигалась ценой потерь целых слоев населения.*

Еще в период гражданской войны идея нации стала религией независимых (или зависимых?) государств. В те времена не использовалось и такое словосочетание как "титульная нация", хотя о коренных и некоренных народах говорили документы времен гражданской войны и особенно нэпа.

Пущенное в широкий обиход поздними советскими бюрократами выражение "титульная нация", означало, коренную уступку этнократам и националистам, что опять отбрасывало с границ гражданского общества к противостоянию населения и государственности, ибо *власть этнократии не может выражать интересов всего населения.*

Это настолько очевидно, что крестьянство Азово-Причерноморского региона, которое не было сильно в различении политических оттенков, отвергло племенные критерии как основные, что в перспективе и готовило корневые социальные связи и отношения к росту элементов гражданского общества. Отсутствие такового и обернулось гражданской войной, хаос которой иногда напоминал гоббсовскую формулу "войны против всех".

Как справедливо замечает Э. Хобсбаум, *крестьяне, не могли быть и носителями лингвистического национализма: такой национализм создавали люди пишущие и читающие*, то есть часть элиты, унифицировавшая язык в качестве национального, массы и интеллигенция частично поддались давлению [13].

Таким образом, "творцом" национального языка и носителем лингвистического национализма в Украине постепенно станет национальная культурная элита, втянувшая в эти дела и национальную интеллигенцию. Политическая и еще больше хозяйственная элита, как правило, не состояли из этнических украинцев, они приобщаться к такому способу самоопределения намного позднее. Что касается языка, то вполне справедливо следующее соображение английского историка: "только политическая сила могла изменить статус малого языка или наречия (которые, как известно, отличаются тем, что на них не говорят армия и полиция)" [14].

Хотя положение языка армии и полиции на территориях, заселенных людьми местных этнических групп, тоже не всегда завидно. Язык хозяев может восприниматься как фактор оккупации.

Э. Хобсбаум связывал влияние средних слоев с тремя особенностями: непримиримостью в вопросах языка; стремлением к полной независимости, а не к автономии; правой и ультраправой окраской [15].

Именно при наличии этих особенностей мелкобуржуазность могла подчинить себе средние слои. Их относительное благополучие в годы перемен оказалось не столько виной, сколько бедой. От этого благополучия, часто призрачного, зависела амплитуда колебаний средних слоев. Тех самых, которые решали судьбу перестройки.

Как уже отчетливо осознал Марк Блок, *история любой страны не может изучаться исключительно как национальная история без риска серьезных анахронизмов и непоправимых искажений в ее воссоздании* [16]. Данное правило, которого, к сожалению, не все и не всегда придерживаются, приобретает в случае с Россией – страной, являвшейся империей в течение многих веков, особую ценность. Это верно как в отношении исторических событий, предшествовавших 1917 году, когда польские восстания часто определяли тип решений, принимаемых в Петербурге, так и в отношении советского периода. Это верно, хотя, возможно, в меньшей степени, и сегодня, о чем свидетельствует влияние войны в Чечне и ее последствий для политических событий в России. В частности, "отношения между Россией и Украиной играли решающую роль во все критические моменты истории нашего века, от гражданской войны до распада СССР, естественно, через трагедии тридцатых годов" [17]. И наша задача, как историков права заключается в том, чтобы предоставить национальному правосознанию двух стран как можно более правдивый образ общего прошлого.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Adomo Theodor W. et al. The Authoritarian Personality. New York, 1950. 2. Hartley E. Problems in Prejudice. New York, 1946. 3. Аршинов П. История махновского движения (1918-1921). Запорожье. 1995. – С. 197. 4. Там же. – С. 200. 5. Там же. – С. 201. 6. Там же. – С. 203. 7. Ларин Ю. Евреи и антисемитизм в СССР. – М.–Л., 1929. – С. 39. 8. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918-1919 гг.: Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М., 1997. – С. 162. 9. Там же. – С. 168. 10. Там же. – С. 165. 11. Аршинов П. Указ. соч. – С. 193-194. 12. Там же. – С. 194. 13. Хобсбаум Э. Век империи. – Ростов. – 1999. – С. 216. 14. Там же. – С. 230. 15. Там же. – С. 229. 16. Грациози А. Указ. соч. – С. 12. 17. Там же. – С. 13.*

СКВОРЦОВА О. В. (м. Сімферополь)

ПОСЛЕДСТВИЯ ВЫРУБКИ ЛЕСОВ В ИСТОРИИ РАЗНЫХ ЭТНОСОВ

Растительный мир является тем зеркалом, в котором наиболее рельефно отражается отношение человека к природе.

Это особенное царство природы включает более 300 тыс. видов, среди которых 380-400 млн. лет главенствующую роль занимают леса. Они обогащают атмосферу кислородом, создают почвенный покров земли и устойчивые к неблагоприятным условиям биогеоценозы. Для половины всех живых существ планеты лес – это место обитания, родной дом.

На протяжении всех прошедших геологических эпох климат был почти единственным фактором, определяющим жизнь и судьбу леса. В какой-то мере этот факт имеет место и теперь. Но в наше время наиболее активно на состояние леса влияет человек, его производственная деятельность. Ярким примером может служить гибель лесов около больших промышленных центров мира вследствие кислотных дождей. Человечество, по словам В. Вернадского, теперь превратилось в фактор геологический и от него зависит будущее не только лесов, но и самой планеты.

А ведь совсем недавно Земля была поистине зеленым царством деревьев. Всего несколько тысяч лет назад леса занимали 90 % суши.

К началу первого тысячелетия нашей эры, когда численность человечества едва перешагнула стомиллионный рубеж, люди своей хозяйственной деятельностью практически еще не оказывали сколько-нибудь заметного влияния на жизнь леса. Только в Средиземноморье и прибрежных районах Индийского океана поселения людей немного потеснили леса. И уже тогда это не прошло незамеченным. Греческий философ Платон (IV век до н. э.) предупреждал соотечественников о том, как важно беречь леса и что страна, потерявшая или уничтожившая свои леса, - заболевает. Политический деятель и юрист Рима Цицерон (I век до н. э.) предлагал истребление лесов рассматривать как преступление перед государством. Тем не менее, человечество упорно вырубало леса, расчищая площади под селения, дороги, сельхозугодия.

В европейских странах леса изводили постепенно. Сначала из-за беспорядочных рубок становилось все меньше высоких деревьев, появилось множество прогалин, заросших кустарником или покрытых травою и использовавшихся крестьянами для выпаса скота. С годами эти лесные пастбища превращались в сенокосы, распахивались под огороды.

В нашей стране эти процессы шли несколько иными темпами. Древнегреческий историк Геродот, путешествовавший в V веке до н. э. по южным районам нынешней Украины, называл эти земли Галлией, что означает «Лесная страна». Мало что изменилось и спустя тысячу лет. В летописи упоминается, что в IX-XI ст. лес в Украине занимал почти всю

территорию: от Днепра до Карпат [2]. Двести лет тому назад жизнеспособные леса покрывали более половины всей площади Украины, сегодня – около 14 %, что значительно меньше, чем лесистость большинства развитых стран мира.

К середине второго тысячелетия нашей эры численность населения планеты достигла, по меньшей мере, 500 миллионов человек. Лесам пришлось потесниться еще больше.

Особенно интенсивное наступление на леса в средние века шло в Западной Европе. Так, во Франции к началу XIV века было около 8 млн. гектаров леса, а к концу XVII века осталось лишь 3 млн.

В целом на планете площадь, занимаемая лесом, к XVII веку сократилась до 50-60 %, а спустя еще двести лет – до 35-43 %.

Истребление российских лесов шло весьма заметно, но, тем не менее, в середине XIX столетия российское государство оставалось одним из самых богатых лесом. Нехватка леса стала ощущаться лишь в южных губерниях страны. А на Севере, даже в густонаселенных районах России, лесов было вполне достаточно. Стремительно сокращать лесные площади начали со второй половины XIX века. Южные районы превратились в зоны сплошной сельскохозяйственной обработки. На землю стала надвигаться эрозия, ухудшился водный режим почв. На фоне анализа сложившейся критической ситуации данного периода вспоминаются слова Александра Гумбольда, написанные им почти полтора ста лет назад, о том, какими безумцами выглядят люди, уничтожая лесной покров и не задумываясь о последствиях, что они обкрадывают самих себя, ибо лишаются древесины и воды.

К сожалению, уничтожение лесов в мире продолжается. Специалисты считают, что в наши дни Земля ежегодно теряет примерно 1 % лесного покрова. Серьезная угроза нависла над тропическими лесами, которые являются самыми продуктивными и наиболее населенными живыми существами. Эти леса, занимающие пятую часть земной суши, дают примерно две трети всего кислорода, продуцируемого лесами. Больше всего тропических лесов в бассейне Амазонки, в южной Америке, и в бассейне реки Конго, в Африке, - приблизительно по 200 млн. гектаров. Специалисты полагают, что если вырубить леса в бассейне Амазонки, то содержание углекислого газа в атмосфере возрастет на 20 %. Накопление его и других газов, которые легко могли бы «перерабатываться» лесами, в атмосфере уже сегодня привело к усилению парникового эффекта.

Но человечество, вероятно, в полной мере так и не осознало, какую огромную роль играют леса тропического пояса в регулировании климата Земли и поддержании экологического баланса, так как налицо их интенсивное уничтожение – от 160 до 190 тыс. квадратных километров ежегодно (это территория, по величине равная площади Британских островов). За последние сто лет уничтожена половина всех тропических лесов Земли.

Беспощадная их вырубка наблюдается в Юго-Восточной Азии. Сегодня непроходимые лесные массивы занимают примерно 25 % территории острова

Шри-Ланка при том, что сто лет назад данный показатель составлял 84 %. А ведь прежде здесь, где сейчас так усиленно истребляются леса, необходимо было получить разрешение у буддийской общины на то, чтобы срубить хотя бы одно дерево. Каждого, нарушившего это правило, ждало суровое наказание.

Так же быстро уничтожаются леса в соседней с Шри-Ланка Малайзии. Еще в начале 90-х годов XX века специалисты опасались, что Венесуэла, Таиланд, Берег Слоновой кости, Бурунди и Малави потеряют все свои леса в течение ближайших 30 лет.

Видимо, в районах тропических лесов, где население растет и будет продолжать расти, станут и дальше вырубать леса, расчищая место для сельскохозяйственной деятельности, строительства гидростанций, добычи полезных ископаемых и т. д.

Как ни парадоксально, но истребление лесов будет расти под предлогом «развития», улучшения жизни народов. Однако, в реальности, научно-технический прогресс наносит большой урон мировым лесам. То деревья нещадно уничтожались под строительство дорог и каналов. То вырубки велись ради освобождения земли под пашню и пастбища. И там, где люди вовремя не опомнились, цивилизации приходили в упадок – центральные области Китая, Индии, Месопотамии, низовья Нила и Средиземноморье. Техника быстро умертвляет деревья. Но человек не может быстро восстановить леса. Да, на Балканах оскудели ландшафты, и человек вновь восстановил их наполовину. Но какой ценой и сколько понадобилось для этого времени?! А в Средиземноморье, например, первоначальные лиственные боры уже не восстановить. Остались там лишь низкоствольные леса, они-то и выполняют незначительную почвозащитную функцию. На вырубках, как правило, добротный лес не вырастает. Особенно это заметно в Северной Америке, где на месте хвойных пород выросли ольховники [1].

Заботиться о лесе, сажать его, - все надо делать вовремя. Вырубка лесов должна вестись так, чтобы обеспечить их воспроизводство.

Обычно 22 апреля десятки тысяч людей в разных странах высаживают деревья, выражая этим свое стремление сохранить лес, природу и жизнь на Земле. В среднем в мире на 10 вырубленных деревьев пока сажается только одно. Этого, конечно, мало. Но, главное, мы знаем, что нужно делать, а это вселяет надежду [4].

ЛІТЕРАТУРА: *1. Грешевников А. Сводки с лесного фронта: [Заметки эколога] // Новый мир. – 1995. - № 10. – С. 179-204. 2. Лазаренко Я. Розвиток лісового законодавства України // Право України. – 2003. - № 2. – С. 131-135. 3. Ліси в екомережі України // Розбудова екомережі України. – К., 1999. – С. 92-96. 4. Минин А. О лесе и не только...: [Вопросы охраны] // Энергия: экономика, техника, экология. – 1992. - № 4. – С. 34-36.*

СТАВИЦЬКА О. В. (м. Харків)

КОНФЛІКТОГЕННІ ФАКТОРИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ

Політика, сфера політичних відносин – це світ, де миру нема і бути не може. Світ політичного – це галузь не тільки постійної, але і підвищеної порівняно з іншими сферами суспільного життя конфліктогенності. Таке розуміння політики потребує пояснення та визначення сутності конфліктогенності цієї сфери суспільного життя з точки зору сучасних уявлень про розвиток політико-правових відносин. Тим більше, що процеси, які відбуваються у політико-правовій сфері нашого суспільства останнім часом, доводять: розбудова нового економічного та соціально-політичного порядку супроводжується надзвичайною конфліктністю, подолання або пом'якшення якої можливо лише за умов більш-менш чіткого уявлення щодо чинників, що спричиняють або посилюють цю конфліктність. В той же час існує ціла низка інституцій, а саме політико-правових інститутів, які за своєю природою призначені для врегулювання соціальних відносин та забезпечення стабільного поступового розвитку.

Взагалі кожний соціальний інститут, що входить до певної суспільної структури (економічної, політичної, соціальної, культурної, етнічної, правової), організується заради виконання тих чи інших суспільно значущих цілей і функцій; крім того, кожний соціальний інститут відповідає інтересам конкретної суспільної верстви, слугуючи цілям реалізації (задоволення) її стійких інтересів. Саме тому категорію "інститут" прийнято вважати однією з найважливіших у соціально-політичних науках; її трактують як особливу форму інституціоналізованої соціальної дії, як специфічну соціальну реальність, що складається в різних сферах суспільства.

До суспільних дисциплін поняття інституту прийшло з юридичної науки, де під категорією "інститут" зазвичай розуміють комплекс (певну сукупність) норм, які регулюють групу однорідних суспільних відносин.

В наукових дослідженнях з державознавства поняття інституту почало вкорінюватись спочатку в конституційному праві, а в подальшому ця дефініція стала однією з головних у процесі вивчення проблем функціонування державної влади і реалізації основних прав людини й громадянина [1]. Для державознавства, передусім, має значення розвиток фактичних відносин держави і суспільства, стан і функціональність (чи дисфункціональність) політико-правових структур (інститутів) державності; хоча, зрозуміло, їх вивчення передбачає також аналіз норм права та оцінку чинної системи законодавства [2].

В політології поняття інституту головним чином використовують для характеристики відповідних елементів політичної системи суспільства (держава, влада, партії, ідеологія, громадські організації тощо) [3]. Ступінь і характер інституціоналізації суспільства свідчить про тип існуючої

політичної системи й досконалість політико-правових механізмів, про рівень політичної культури і політичного структурування соціуму, про досвід його асоціативного життя, про міру свободи формування й практики дії громадсько-політичних угруповань. В цьому відношенні сучасна демократична держава суттєво відрізняється від архаїчних, авторитарних і, особливо, тоталітарних держав, політична й суспільна структура яких зводиться до мінімуму офіційних і формалізованих політико-правових та соціальних інститутів.

В соціології ця дефініція "інститут" за змістом означає "стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють різні сфери людської діяльності та організують їх у систему ролей і статусів, що складають соціальну систему" [4]. Соціальний інститут слід чітко відрізняти від конкретних організацій, установ чи окремих соціальних груп; це, скоріше – усталений комплекс норм і функцій (соціальних ролей), за якими діють соціальні угруповання певного типу.

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що під політико-правовими інститутами слід розуміти відносно виокремленні організаційно-функціональні структури держави і стабільні форми публічної політики, що виконують власні специфічні функції в цілісній системі державно-політичного регулювання суспільних відносин засобами правового й політичного впливу.

В ряду політико-правових інститутів безпосередньо державі належить особливе місце, вона створюється і функціонує в асиметричному суспільстві, є системною формою утілення громадського договору, який прагне подолати соціальні розбіжності. В свою чергу, держава як комплексний інститут утворює власну інфраструктуру політико-правових інституцій (підінститутів, органів, установ), що залежать від поділу функцій та професіоналізації управлінської праці. Тому в узагальненому плані такі утворення називають інститутами державності.

До системи політико-правових інститутів державності прийнято відносити, передусім, найважливіші органи держави, які складають підґрунтя самої влади – парламент, уряд, президентство, вищі органи конституційного контролю та судочинства тощо, а також інститути представництва політичних інтересів (вибори, партії, громадські організації, політичні клуби, фонди та інше) [5]. Слід зазначити, що в сучасних державах через реальне ускладнення змісту суспільного життя і поширення соціально-політичних зв'язків спостерігається тенденція зростання кількості не тільки владних державних органів, установ і вищих посад державного управління, але й поширюється різноманіття інституціоналізованих форм публічної політичної практики. Усі разом вони складають відносно цілісну систему політико-правових інститутів.

Отже, головними елементами сучасної державності, які набули в процесі цивілізаційного розвитку інституційної форми, виступають: інститут голови держави, що втілюється у відповідних посадах та установах; законодавчо-представницькі органи (фактично, інститут парламентаризму), що

представлені відповідними державними інституціями та установами і формуються завдяки дії інституту виборів; виконавчо-розпорядчі органи, які також містять в своїй структурі уповноважені державні установи, департаменти і посади; судові органи, які в кожній державі виконують досить типові функції але, водночас, представлені специфічними за національно-історичною формою установами і професійними посадами.

На стабільність функціонування всіх цих інститутів впливає велика кількість факторів, багато з яких мають негативну ознаку. Саме вони цікавлять нас у першу чергу як фактори-конфліктогени, тобто такі, що можуть привести до конфлікту [6].

Найбільш загальний вплив на функціонування політико-правових інститутів має сам фактор політичного розвитку, масштаби і форми якого можуть бути неадекватними суспільному розвитку. Історія знає випадки, коли політичний розвиток випереджає суспільний, коли встановлення більш прогресивної політичної системи попадало на непідготовлений ґрунт соціальної системи і навпаки – випереджаючий розвиток соціальної системи над політичною. Саме це несе на собі небезпеку незбалансованого функціонування політичної сфери суспільства і як результат – підвищену конфліктність.

Аналіз ефекту "випереджаюче-відстаючого соціально-політичного розвитку" ліг у підґрунтя концепції модернізації суспільства С.Хантігтона. На його думку, головним джерелом модернізації суспільства є конфлікт між мобілізованістю населення, його включеністю у політичне життя та інституціоналізацією, наявністю необхідних структур та механізмів для артикулювання та агрегування його інтересів. В той же час невміння мас працювати у владних інститутах призводить до явної нездійсненності їхніх очікувань від включеності у політику. Як наслідок – дестабілізація режиму правління, "не політичний розвиток, а політичний занепад".

Певні риси конфліктності несе на собі і "власний" розвиток політичної сфери, який відносно не залежить від суспільного оточення. Політика та відповідні їй інститути сучасної демократичної держави з відпрацьованою системою масової політичної участі, процедурами виборів, дискусій, з розподіленими гілками влади, що взаємно контролюють одне іншого, при всій своїй зовнішній схожості – далеко не одне і теж саме, що політика колишньої буржуазної держави, не говорячи вже про добуржуазне суспільство з монократичною владою. Але цей постійний внутрішньополітичний розвиток не проходить рівно, без протиріч, без стрибків та провалів. Він супроводжується політичною напруженістю, посиленням нестабільності, що врешті решт призводить до виникнення гострої кризи політичного розвитку і – як наслідок – до політичного конфлікту.

Сучасна політологічна наука знає декілька різновидів криз політичного розвитку. По-перше, це криза ідентичності, яка настає із розпадом ідеалів і цінностей, що домінують в політичній культурі даного суспільства. Особливої гостроти ця криза набуває під час радикального реформування,

коли в нових формах соціального та політичного життя населення не бачить достатніх можливостей для особистого існування. Криза цього типу руйнує нормативні засади функціонування політико-правових інститутів, призводить до виникнення суперечностей з приводу нормативно-ціннісних засад життєдіяльності.

По-друге, криза розподілу матеріальних і культурних благ, коли владні структури нездатні забезпечити стійке зростання матеріального добробуту населення. Особливого впливу від цього типу кризи розвитку зазнають інститути виконавчої влади, бо саме до них апелюють маси населення, які внаслідок кризи перебувають у стані депривації.

Далі. Криза участі, зумовлена знеціненням звичних форм і механізмів залучення громадян до політики з одночасним збільшенням кількості бажаючих брати участь в управлінні і створювати новий баланс політичних сил. За умов постійного розвитку політичної сфери інтенсивно зростають спеціалізовані групи інтересів, які прагнуть влади. Разом з тим слабкий розвиток системи представництва соціальних інтересів, зокрема політичних партій, неповна відповідність політичних структур та інститутів вимогам населення, нерішучість влади щодо припинення діяльності політичних радикалів та екстремістів призводять до загострення загальнополітичної ситуації не передбачуваним наслідкам для влади та суспільства в цілому.

Четвертим різновидом кризи політичного розвитку є криза "проникнення", детермінована протиріччями, що виникають при прагненні правлячих сил реалізувати свої рішення в усіх сферах суспільного життя. Ця криза вражає перш за все відносини "центр – регіони", тобто ті, що розвиваються по вертикалі. Крім того, ірраціональні риси масової свідомості, відсутність у громадян політичного досвіду призводить до неадекватного сприйняття рішень центру і тим самим справляє конфліктогенний вплив на функціонування цієї влади.

Врешті решт, не можна не сказати і про кризу легітимності, яка є результатом невідповідності цілей режиму та масових уявлень про норми його функціонування, що призводить до падіння легітимності та відповідної дестабілізації політичного режиму, державності в цілому. Особливо помітним цей вплив стає під час виборчих кампаній, коли населення найбільше очікує суттєвих позитивних змін, але, зазвичай, їх не отримує.

Зазначені різновиди кризи політичного розвитку мають місце і в Україні, бо вона перебуває саме у процесі переходу до нових форм соціального життя, тобто, в процесі політичного розвитку. Яким же чином у нас відбиваються зазначені вище конфліктогенні фактори?

Процес формування політичної системи України, починаючи з 1991 р., характеризується постійними суперечностями між суб'єктами політичної системи (виконавчою і законодавчою владою, партіями, рухами), періодично виникаючими конфліктними ситуаціями і навіть активними конфліктами. Це нормальне явище, оскільки йде пошук оптимальної моделі політичної системи, яка б відповідала принципово новій ситуації, що склалася в Україні у пострадянський період.

На нашу думку, можна виокремити декілька основних конфліктних полів суперечностей: політична реформа; приватизація і бюджетно-податкова політика; геополітичні інтереси України; передвиборчий процес.

Особливість ситуації полягає в тому, що результат боротьби у межах цих полів наперед не визначений. Існує можливість як виграшу, так і програшу на кожному з визначених полів.

Кожна із сил, діючи у політичному просторі, бачить ситуацію як би зі своєї частини поля або мало враховуючи альтернативні варіанти, не беручи до уваги протилежних або паралельних тенденцій, збільшує рівень конфліктності.

Коротко проаналізуємо ситуацію на кожному із названих полів і зробимо спробу визначити тенденції, які матимуть місце, на наш погляд, у майбутньому.

Політична реформа. Як доводить час, що пройшов з моменту прийняття Конституції 1996 року, конфліктні ситуації в межах конституційного поля є і матимуть місце в майбутньому. І ця тенденція набирає сили під час виборів. Боротьба прибічників різних варіантів подальшого розвитку держави набула таких форма та гостроти, що практично паралізувала і продовжує гальмувати роботу всіх гілок влади, особливо законодавчої. І якщо наші політичні лідери, як і досі, з'ясовуватимуть стосунки між собою, якщо представницькі і виконавчі органи замість об'єднання зусиль дошукуватимуться – хто ж старший, якщо не буде нормальних цивілізованих відносин між владою і опозицією, якщо на державному і місцевому рівнях не зрозуміють, що питання не в тому, у кого влада, а в тому, щоб була здатність її створити, щоб конкретні соціальні верстви відчули реальні, нехай і невеликі, але позитивні зміни в їхньому становищі, у тому, щоб завоювати довіру народу, – то така влада і далі буде джерелом напруженості у суспільстві, а не інструментом, здатним регулювати суспільні відносини в Україні і тим самим створювати стабільну, заможну країну, де кожна людина, кожна соціальна та національна група зможе задовольнити свої потреби, реалізувати свої інтереси і можливості.

Приватизація і бюджетно-податкова політика. Конфліктність цього фактору завжди існує у будь-якому суспільстві. Але в Україні сьогодні вона набуває особливого значення тому, що, на відміну від періоду початку приватизації, сьогодні "розмір" того, що підлягає приватизації та перерозподілу, значно збільшився. Ще за часів так званої "малої приватизації" середини 90-х років минулого століття цей процес супроводжувався численними конфліктами та скандалами, кримінальними справами тощо. Сьогодні, коли йде "велика приватизація", коли економіка країни дійсно перебуває на невеликому, але підйомі, коли з'явилось те, що можна ділити, а його розміри вражають, конфліктність даного поля стає надзвичайною. Бо, перефразуючи Маркса, нема такого злочину, до якого б не вдалася людина, якщо це принесе 300% прибутку.

Геополітичні інтереси України. На цьому полі конфліктності відбувається зіткнення різних концепцій стосовно місця та ролі України у

геополітичному просторі, співвідношення загальноукраїнських інтересів та інтересів світового співтовариства. Виграш на цьому полі означає взаємовигідне партнерство України із західними та східними країнами та структурами, програш – перетворення України в одну із країн третього світу, повне підпорядкування економіки України інтересам закордонного капіталу (як західного, так і російського), що не може функціонувати на основі благодійності і безкорисної допомоги.

Як і на попередніх полях, результат боротьби тут не визначений. Проте позиції чітко проглядаються у політичних деклараціях партій, парламентських фракціях, у засобах масової інформації.

Одна з тез полеміки полягає у тому, що Захід зацікавлений у збереженні України як великої держави. Інші стверджують протилежне: Захід прагне перетворити Україну у сировинний додаток своєї модернізованої економіки, ринок збуту продукції, часом недоброякісної. Крім того, він заінтересований у протиборстві України з Росією з метою ослаблення останньої.

Специфіка ситуації в тому, що Україна перебуває ніби у центрі двох геополітичних просторів – західноєвропейського та євразійського. Це як ускладнює положення України (певні політичні сили штовхають її на однозначний вибір – або Захід, або Росія), так і надає їй широких можливостей для реалізації своїх інтересів.

Щоб осягнути можливий результат боротьби на цьому полі, необхідно відмовитися, перш за все, від загального розуміння Заходу і Росії. Там є сили, які дотримуються як однієї, так і іншої концепції щодо України. Розв'язання суперечностей на цьому, четвертому, полі залежатиме, по-перше, від результату боротьби на попередніх трьох полях і, особливо, від реконструкції відносин власності – щоб вона дійсно стала важливим стимулом трудової діяльності і раціональної організації виробництва. По-друге, розв'язання суперечностей третього поля залежить від визначення об'єктивного критерію, який би уможливив примирення прихильників протилежних концепцій: Україна має бути із Заходом чи з Росією. Справа не в ідеологічних уподобаннях, а в тому, що головним критерієм, який би визначав дії України стосовно Заходу чи Сходу, є об'єктивні інтереси України. А вони мають місце як у західноєвропейському, так і євразійському просторі.

Передвиборний процес. Конфліктність на цьому полі посилюється кожного разу у зв'язку з оголошенням початку виборчої кампанії. Це певним чином провокує сплеск опозиційних настроїв як серед депутатського корпусу, так і в деяких партіях. Про посилення передвиборної боротьби свідчать конфлікти законодавчої та виконавчої влади у телепросторі та радіоефірі, пошуки політичними партіями союзників, створення різноманітних коаліцій. Ці та інші факти свідчать про те, що загострення конфліктності на четвертому полі збільшується із наближенням виборів. Крім того, слід мати на увазі: головна відмінність конфліктів в українському політичному просторі від конфліктів у владних структурах європейських країн, США і Канади полягає у тому, що там політична боротьба точиться на основі відповідних правил, які

закріплені законом або визнаються суспільною думкою. У нас такі правила ще не склалися, і боротьба триває далеко "не за правилами".

Вихід з цієї ситуації є, і він давно вже запропонований наукою. Мова йде про ідею рефлексивної політики. Суть її – у відмові від швидких рішень, які дають тактичні вигоди одній із сторін. Рефлексивна політика будується на осмисленні власного досвіду та певних висновків із помилок та невдалих кроків. Таке її перше правило. Друге правило – повага до супротивника чи опонента, відмова від прагнення перетворити опонента у ворога. Третє правило – пошук взаємовигідних рішень, що, безумовно, вимагає підвищення рівня політичної культури, оволодіння технологією запобігання та розв'язання конфліктів, які виникають між суб'єктами політичної системи.

Підсумовуючи розгляд особливих умов функціонування політико-правових інститутів у контексті теорії конфлікту, можна зробити такі узагальнюючі висновки.

1. Українське суспільство потенційно обтяжене конфліктними ситуаціями в різних сферах життя, що зумовлено специфікою перехідного періоду від тоталітарно-авторитарної до демократичної системи. Цей період, у свою чергу, створив досить особливу природу і особливі види конфліктів, які не мали місця в тоталітарній системі, але не мають і в демократичній (хоча є деякі, що наявні і в ній). Тому, на наш погляд, на етапі стабілізації країна не може собі дозволити переростання численних конфліктних ситуацій у конфлікти, які ще більше будуть потрясати суспільство, можуть призвести до непередбачуваних наслідків.

2. Після стабілізаційного періоду процес розвитку конфліктних ситуацій може набути природного характеру, тобто конфлікти, що виникають, виконуватимуть функцію не руйнації, а розвитку суспільства, сприятимуть пошуку оптимальних шляхів розв'язання проблем, що існують і виникають, стануть важелем прогресу, бо не будуть глобально впливати на зниження життєвого рівня населення та потрясати існуючу соціально-економічну систему.

У зв'язку з цим, на нашу думку, нині доцільно дотримуватися положень функціоналістської парадигми (консенсусний підхід), згідно з якими для того, щоб суспільство продовжувало існувати, його спеціалізовані інституції (виконавча та законодавча влади, партії тощо) повинні працювати у відносній гармонії одна з одною. Суспільний континуум залежить від їх кооперації, яка, у свою чергу, передбачає консенсус, згоду з приводу засадних суспільних цінностей. Тобто йдеться про те, щоб політичні й інші структури, незважаючи на існуючі суперечності і навіть протилежні погляди, домовилися щодо зазначених суспільних цінностей. Це дасть змогу сконцентрувати увагу на розв'язанні нагальних проблем, стабілізувати ситуацію, насамперед у соціальній і економічній сфері, задовольнити елементарні потреби основних соціальних груп населення. Це, на нашу думку, зменшить рівень соціальної і політичної напруженості, сприятиме тому, щоб існуючі конфліктні ситуації не переросли в конфлікти.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Див. напр.: Теория государства и права. Учеб. для юрид. вузов и фак-тов / Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА – М -- НОРМА, 1997, с. 27-37, 272-295, 415-419, 435-459; Чиркин В.Е. Государствоведение. – М.: Юристъ, 1999, с. 124-125; Его же. Государственное управление. – М.: «Юрист», 2002, с. 41-44. 2. Див.: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты / Пер. с франц. – М.: Юристъ, 2002; Чиркин В.Е. Современное государство. – М.: «Междун. отношения», 2001; Институты конституционного права иностранных государств. – М.: «Городец-издат», 2002. 3. Див. напр.: Політологія: підручник / Панов М.І. (керів. авт. кол.), Герасіна Л.М., Осипова Н.П. та ін. – Київ: Видав. Дім "Ін Юре", 2002, с. 65-80, 175-192; Халипов В.Ф. Власть: кратологический словарь. – М.: Республика, 1997, с. 154-155; Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию: учеб. – Изд. 4-е перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2002, раздел V, с. 248-285 та інші. 4. Современная западная социология: Словарь. – М., Политиздат, 1990, с. 117. 5. Див. напр.: Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты, с. 51-88, 92-102; Чиркин В.Е. Государствоведение, с. 127-129; Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: «Изд-во ЮКЭА», 2002, с. 584-735. 6. Див.: Шейнов В.П. Конфликты в нашей жизни и их разрешение. – Мн., 1996. – С.11.*

ГРОБОВА В. П. (м. Суми)

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НІМЕЧЧИНИ XX СТ.

Німецька імперія, яка виникла в другій половині XIX ст. на основі об'єднання кількох десятків дрібних земель і вільних міст, виступила на Європейській політичній арені як моноетнічна держава. Понад 99% її населення складали німці, решту – лужицькі серби (бл. 100 тис.), євреї, поляки та ін. Оскільки національні меншини не були згуртовані власною національною ідеєю, а їх питома вага в загальній масі населення була мізерною, то і національне питання протягом тривалого часу в країні не існувало.

Ситуація змінилася після першої світової війни. Потерпівши поразку, Німеччина за Версальською системою втратила частину територій, що входили раніше до її складу. До Чехословаччини відійшла Судетська область, до Польщі – окремі райони Померанії, Познані, частина Західної і Східної Прусії, Верхньої Сілезії; Мемель (Клайпеда) і прилеглі райони були віддані Литві; Ельзас-Лотарингією – Франції; округи Ейнен, Мельмеді, Морене – Бельгії; Північний Шлезвіг – Данії. Місто Данціг (Гданськ) і його округ оголошувався вільним містом під захистом Ліги націй. Він включався в межі таможного кордону Польщі і останній надавалося право ведення зовнішніх зв'язків Данціга і захисту його громадян в інших державах. В результаті Німеччина втратила 1/8 частину території, а 1/12 частина населення, переважно етнічні німці, опинилася за межами „Фатерлянду".

Це, на нашу думку, і стало причиною того, що в Німеччині з'явилося національне питання. Його суть – повернення втрачених територій і об'єднання всіх німців в межах єдиної держави.

Національне питання ввійшло до програм діяльності основних політичних партій, але шляхи його розв'язання уявлялись ними по-різному. Комуністи бачили цей шлях в європейській соціалістичній революції, соціал-демократи – в продуманій дипломатії і поступках європейських держав і т.п.

Заснована в 1919 р. Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини, на чолі якої (з 1920 р.) став Адольф Гітлер, поставила національне питання в ряд найголовніших своїх завдань. Перший пункт її програми (так звані „25 пунктів") проголошував вимогу об'єднання всіх німців у „велику Німеччину", створення якої мало здійснитися за рахунок земель, що належали в той час Польщі, Чехословаччині, Франції, Литві та ін. Ця вимога доповнювалася крайнім націоналізмом, расизмом, масовою пропагандою переваг німецької („нордичної") раси над іншими народами, звірячим антисемітизмом. В Німеччині почалися єврейські погроми, обмеження промислової, фінансової, наукової діяльності євреїв, їх депортація і т.п.[2, с.7-10].

Національна програма нацистів знаходила підтримку з боку частини німецькомовного населення і німців, що проживали за межами Німеччини. Це дозволяло гітлерівцям втручатися у внутрішні справи сусідніх країн і полегшувало реалізацію ідеї створення „Великої Німеччини".

В кінці 20-х рр. починається фашизація державного ладу Австрії, уряд переходить до фашистських методів керівництва. В 1933 р. був розпущений парламент, відмінена свобода друку, зборів, заборонена компартія, в Австрії проголошена „авторитарна система управління". В 1934 р. нацисти організували заколот з вимогою приєднання Австрії до Німеччини. Заколот був придушений, але тиск з боку фашистів посилювався. В лютому 1938 р. Гітлер вручив австрійському канцлеру К. Шушнігу ультиматум з вимогою надати нацистам свободу діяльності і включити їх представників до складу уряду. Шушніг призначив на 13 березня плебісцит, який би вирішив подальшу долю країни. У відповідь в ніч з 11 на 12 березня німецькі війська вступили в Австрію. Відбувся так званий аншлюс - приєднання Австрії до Німеччини.

У жовтні 1933 р. прихильники Гітлера в Судетській області (Чехословаччина) створили фашистську Судетсько - Німецьку партію. Її очолив К.Генлейн, який у 1939 р. став комісаром так званого протекторату Богемія і Моравія, створеного Гітлером на території окупованої Чехії. Партія добивалася розчленування Чехословаччини і приєднання Судетської області до Німеччини. На парламентських виборах 1935 р. вона одержала 2/3 голосів німецького населення країни [11, с. 94-106].

У вересні 1938 р., бажаючи створити привід для гітлерівської агресії, генлейнівці організували заколот в прикордонних районах Чехословаччини. Заколот був придушений, але у вересні 1938 р., підкоряючись рішенням Мюнхенської наради, чехословацький уряд змушений був передати Судетську область Німеччині.

В 1939 р. Гітлер окупував Клайпеду. Таким чином створення Великої Німеччини почалося. Переважна більшість населення в Німеччині і за її межами вітала цю діяльність Гітлера. В роки Другої світової війни Німеччина повернула всі втрачені за Версальською угодою землі в Європі. Почалася їх германізація, завдання якої полягало в збереженні чистоти арійської раси. Неарійці, якщо вони навіть говорили німецькою мовою, підлягали знищенню або ізоляції. „Національність і раса, - повчає Гітлер, - у крові, а не в мові. Треба зупинити змішування крові, знищивши неповноцінних" [12, с. 51].

Рішення Ялтинської і Постдамської конференцій привели до утворення так званої „постдамської" системи облаштування Європи на основі нового розчленування Німеччини. Вона передбачала виселення німців із територій, що відійшли країнам – переможцям. За так званими „декретами Е.Бенеша" в 1945-1947 рр. із Судетської області, що знову відійшла до Чехословаччини, було примусово депортовано більше 2 млн. етнічних німців по звинуваченню в співробітництві з нацизмом. Власність і майно їх конфісковувалось і передавалось громадянам Чехословаччини, що заселяли прикордонні райони.

Такі ж заходи здійснювалися у Польщі (Ольштинське воєводство). Закони, що передбачали репресивні заходи проти німецьких національних меншин, були прийняті у післявоєнні роки в СРСР, Данії, Норвегії, Югославії [8, с. 30-47].

Депортовані німці утворили на території ФРН на початку 50-х років XX ст. „Союз вигнанців", члени якого стали значною частиною електорату ХДС/ХСС, захист національних інтересів якого став домінантним у зовнішній політиці правлячої коаліції аж до середини 60-х років XX ст.

Питання про скривдження німців знов постало перед німецькими політиками на початку XXI ст. у зв'язку з розширенням ЄС за рахунок держав Східної і Центральної Європи. В результаті цього розширення Європа переходить від „постдамського" до „амстердамського" системооблаштування і це відроджує старі національні образи німців. З початком переговорів про вступ до ЄС Чехії і Словакії розгорілись дискусії про „бенешевські декрети". Опозиційна ХДС/ХСС стала активно розігрувати „судетську карту" напередодні парламентських виборів 2002 р. Головний передвиборчий лозунг опозиційної коаліції – „повернути судетським німцям конфісковане в 40-х роках майно" – знайшов чималу підтримку серед німецьких виборців. Хвиля національного популізму охопила всю Німеччину. І цілком очевидно, що націоналізм, який використовує проблеми післявоєнної європейської історії, є серйозною загрозою для єдності і стабільності об'єднаної Європи [1, с. 68-77].

Другим важливим національним чинником внутрішньополітичного життя Німеччини у післявоєнний період було питання об'єднання німецького народу в єдиній державі. Цей чинник активно використовувався правлячою коаліцією ХДС/ХСС на чолі з К.Аденауером в 40-50-х роках XX ст. Дослідники вважають, що К.Аденауер мав цілісну продуману програму об'єднання німців, але всі спроби втілення її в життя сприймались європейськими політиками як прояв реваншизму [9, с. 141-153].

В середині 60-х років до влади у ФРН прийшла коаліція СДПН/ВПН, що проголосила про початок „нової східної політики" і процесу нормалізації відносин із східноєвропейськими сусідами. Національний популізм перестав використовуватись у внутрішній політиці правлячих соціал-демократів, зате став чільною темою опозиційної коаліції ХДС/ХСС аж до початку 80-х років. Коли у 1982 р. коаліція ХДС/ХСС знову прийшла до влади, у ній переважала поміркована течія на чолі з головою ХДС Г.Колем, який став канцлером ФРН. Це був період, коли після берлінської кризи 70-х років, знову зріс інтерес до німецько - німецьких відносин.

В роботах західнонімецьких і східнонімецьких дослідників звучали тези про неможливість поєднати національні інтереси об'єднання і політичну безпеку. Доводили, що об'єднання Німеччини негативно вплине на європейську інтеграцію, керівництво НДР, не відмовляючись від зв'язків з ФРН, проголошувало про їх розвиток на рівні державних взаємовідносин як двох суверенних держав [7, с. 124-127].

Уряд Г. Коля прямо і чітко не відповідав на питання про можливість об'єднання. Але національний чинник активно використовувався у внутрішній політиці. Достатньо уважно проаналізувати матеріали засідань бундестагу, промови Г.Коля та інших політиків, серію документальних збірників, що виходила під крилом ХДС/ХСС до 1991 р., щоб виявити основні напрямки „німецької політики" Г. Коля: німецький народ в обох державах має знати свою історію; йому необхідно дати "політичну освіту"; вчительство і викладачі в системі освіти „мають підтримувати у молоді почуття єдності німецької нації і вимоги самовизначення німців" [6, с. 27-86]. За публічними промовами і діями Г.Коля стояв таємний практичний план об'єднання Німеччини. Про це, зокрема, чітко говориться у монографії О.Філітова „Німецьке питання: від розколу до об'єднання. Нове прочитання". О. Філітов пише, що керівництво НДР помилялось, вважаючи, що Коль, як і Аденауер в питанні об'єднання не піде далі заяв і лозунгів [13, с. 17-21].

Уряд Г. Коля, як показав історичний досвід, поставив національні інтереси вище партійних і всіх інших. Звичайно, на тактику Г.Коля вплинула „перебудова" СРСР. Уже в середині 80-х років його аналітики і радники робили висновок, що вперше після Другої світової війни з'явився шанс об'єднання німців, вперше після 1945 р. німецька нація стає суб'єктом, а не об'єктом політики.

На прямий зв'язок перебудови в СРСР і об'єднання Німеччини вказував директор науково-дослідного інституту Німецького суспільства з питань зовнішньої політики К.Кайзер: „Революція Горбачова у зовнішній політиці неминуче мала привести німецьке питання до вирішення" [4, с. 59]. Але німецькі (як до речі і радянські) дослідники вважали, що об'єднання Німеччини буде виглядати не як одночасний акт, а як досить довгий політичний процес вростання двох німецьких держав в одне державне утворення. Радикальне і швидке вирішення питання було несподіваним для багатьох політиків Німеччини і СРСР, хоча у ФРН знали про програму Г.Коля щодо об'єднання Німеччини. В збірнику „Горбачов і німецьке об'єднання", виданому у Бонні 1993 р. зібрані висловлювання державних діячів, політиків, аналітиків Росії і Німеччини: Коля, Геншера, Тельчика, Кренца, Черняєва, Фаліна, Дашичева, Португалова та інших, які свідчать, що об'єднання стало приємною несподіваною для німців і неприємною для СРСР. Фігура М. Горбачова була ключовою і водночас трагічною в цьому процесі, бо як свідчить помічник радянського президента Черняєв, Горбачов не мав продуманої програми вирішення німецького питання. Він же підкреслює, що Горбачов неодноразово стверджував, що об'єднання Німеччини розтягнеться на століття. Але Г. Коль, маючи продуману і науково обґрунтовану національну програму, зміг вирішити дану проблему майже блискавично [14, с. 109].

Відомий німецький політолог К.-П.Корте провів дослідження великої кількості документальних джерел, багато з яких мали гриф секретності до середини 90-х років і показав механізм розроблення програми об'єднання. Так, починаючи з 1987 р. у відомстві федерального канцлера було створено

„штаб німецької політики" на чолі Х.Ф. фон Ріхтхофеном. У штабі щомісячно проводились засідання з участю представників провідних політичних партій, на яких обговорювались питання про становище німецької нації в розділеній державі, розглядалися, дискутувались різні проекти взаємовідносин між НДР і ФРН на політичному та інших рівнях.

І хоча якогось конкретного проекту об'єднання не було вироблено, була створена солідна політико-правова база, задіяна в потрібний момент. На основі цієї бази Г. Коль запропонував „10 пунктів для подолання розколу Німеччини і Європи", прийняті радянською стороною. За ними в об'єднаній Німеччині передбачалась „одна федеративна держава, один центральний уряд, сформований на основі загальних виборів, одна конституція, єдиний правопорядок, єдина правова система, єдина армія, єдиний економічний і соціальний порядок соціально-ринкової економіки" [5, с. 89-109].

Подібної або альтернативної програми керівництво НДР не мало. Воно сподівалось, що як у 1953 р. і 1961 р. Радянський Союз піде на крайні кроки, на застосування сили, щоб підтримати соціалістичну Німеччину.

Відсутність стратегічної національної програми виявилась у німецьких комуністів ще у кінці 40-х років, коли виникла серболужицька проблема. На території Німеччини здавна проживали слов'яни – лужицькі серби, що з кінця XIX ст., а особливо після закінчення Першої світової війни намагались добитись певного самовизначення.

Німецька держава ніколи не визнавала правомірності національних вимог сербів і завжди їм протидіяла.

Після поразки нацистської Німеччини лужицькі серби активізували національний рух. Сформувались два керівних його центри – Домовина (на території зони радянської військової адміністрації) та Лужицько-Сербський Національний комітет (в Празі).

Спочатку ці організації співпрацювали у вирішенні лужицької проблеми. Пропонувались чотири варіанти її вирішення: приєднання Лужиці до Чехословаччини на правах автономії; утворення незалежної держави і вступ її до ООН; утворення автономної провінції у складі Німеччини; перехід Лужиці під патронат міжнародних організацій. Німецькі політичні сили були зацікавлені у залишенні Лужиці у складі Німеччини, в цьому їх підтримувала радянська адміністрація. 23 березня 1948 р. саксонський ландтаг прийняв „Закон про збереження прав лужицького населення", за яким серби одержали культурно-національну автономію [10, с. 10-12].

Після вирішення проблеми лужицьких сербів німецька спільнота сприймалась світом як мононаціональна.

Але вже в 60-ті роки XX ст. про себе, як про „постійну етнічну меншину" в Німеччині заявили турки, які народились уже в Німеччині і постійно там проживають. У Німеччині, де нація визначається за етнічними ознаками і багатовіковими зв'язками особи з мовою, релігією, культурою, іммігранти можуть одержати значні юридичні і соціальні права, але не можуть стати визнаною частиною німецької нації. Провідні політичні партії Німеччини, навіть соціал-демократи, відмовляли турецьким громадянам у

можливості національної інтеграції саме на тій підставі, що в культурному і релігійному відношенні навіть двомовні турки не належать до німецької нації [3].

Ситуація дещо почала змінюватись в 90-х роках XX ст. після об'єднання Німеччини. Була розроблена і оприлюднена етнокультурна доктрина Ради Європи; документи Копенгагенської наради ОБСЄ з людського виміру (29.06.1990 р.); Європейська хартія про регіональні мови та мови меншин (05.11.1992 р.); Рамкова конвенція про захист національних меншин (18.04.1995 р.). Документи були схвалені німецьким політичним керівництвом і стали основою для певних поступок мусульманській меншині. Поступки були зумовлені активізацією пропагандистської діяльності Партії демократичного соціалізму, що є наступницею СЄПН, а також ліберальних дій Партії вільних демократів. У відповідь на вимогу турецької общини надати подвійне громадянство, партія погодилась на прийняття закону, за яким іммігрантам у третьому поколінні надаватиметься право громадянства за умови, що їхні батьки постійно проживали в Німеччині понад 10 років і один із батьків народився в Німеччині.

Як бачимо, національне питання в Німеччині з'явилося на початку 20-х рр. XX ст. і стосувалося головним чином становища німецької нації в умовах Версальської системи. Фашистські лідери активно і успішно використовували його в боротьбі за владу і її зміцнення. Шляхом порушення міжнародних угод і відкритої агресії їм вдалося об'єднати німецьку націю і зняти національне питання з черги дня.

Після поразки фашизму і утворення двох німецьких держав питання про єдність німецької нації знову стало актуальним. І політики повоєнного часу включили його в арсенал засобів боротьби за вплив на громадськість.

Розпочата в Радянському Союзі „перебудова" змінила позицію КПРС в німецькому питанні, що привело до ліквідації НДР і об'єднання німців під крівлею однієї держави. В результаті, на нашу думку, національне питання в Німеччині в його традиційному і головному аспекті наближається до свого остаточного розв'язання (ліквідація соціально-економічних відмінностей між західними і східними регіонами, відмінностей в матеріальному рівні життя бувших громадян ФРН і НДР та ін). Що стосується інших аспектів (становище лужицьких сербів, турків-емігрантів і т.п.), то вони, очевидно, великого значення в політичному житті не мають.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Ахтамзян А.А. Объединение Германии или аншлюс ГДР к ФРГ. – М., 1994. 2. Бланк А.С. Из истории раннего фашизма в Германии. – М., 1978. 3. Иностранцы в Германии: статистика. – www.deutschebotshaft-moskau.ru. 4. Kaiser K. Deutschlands Fereinigung: die internationale Aspekte. Mit wichtigen Dokumenten. Bonn, 1991. 5. Korte K.-P. Deutschlandpolitik in Helmut Kohls Kanslerschaft. Regierungsstil und Entscheidungen 1982-1989. – Stuttgart, 1998. 6 Кузьмин И.Н. Шесть осенних лет. Берлин. 1985-1990. – М., 1990. 7. Максимычев И.Ф. Слова из песни не выкинуть. Место ГДР в германской истории. – Современная Европа, 2001, № 1. 8. Петелин Б.В. Объединение*

Германии 1989-1990 гг.: историографический аспект. – Новая и новейшая история, 2003, № 1. 9. Петелин Б.В. Аденауэр, германский вопрос и объединение Германии. – Проблемы истории второй мировой войны. – Вологда, 2000. 10. Проневич О.С. Національний рух лужицьких сербів у 1945-1949 рр. – Х., 1996. 11. Смирнов В.П. «Белые пятна» в истории второй мировой войны. Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. Вып. 2. – М., 1989. 12. Типпельскирх К. История второй мировой войны. 1939-1945. – М., 2001. 13. Филитов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению. Новое прочтение. – М., 1993. 14. Черняев А.С. Горбачев и германский вопрос. – Новая и новейшая история, 2000, № 2.

КЛИМЕНКО М. М. (м. Запоріжжя)

ІДЕЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЇЇ НОРМАТИВНЕ ЗНАЧЕННЯ

Актуалізація проблеми суспільно-політичної організації українського суспільства на демократичних принципах, що виникла наприкінці XX ст. у зв'язку з розпадом Радянського Союзу та крахом тоталітарної радянської політичної системи, зумовила звернення цілого спектру наук до вивчення засад народовладдя як єдиної основи державного правління яке б могло реально забезпечити реалізацію вищих загальнолюдських цінностей у суспільстві.

Як свідчить світовий досвід, реальне забезпечення таких демократичних цінностей як: права і свободи людини, громадянське суспільство, відкритість влади, приватна власність, правова та соціальна захищеність населення в державі тощо, можливе лише за рахунок створення належного, відповідного механізму функціонування державної влади. Що об'єктивно обумовлює необхідність наукового обґрунтування принципу утворення такого механізму. У зв'язку з цим, теоретичне осмислення ідеї народного суверенітету набуває особливого значення.

Треба зазначити, що за характером виявлення ідея народного суверенітету виступає як багатоаспектна. Тобто у своєму зовнішньому виявлені як явище, народний суверенітет набуває різних значень, що пов'язані з його поняттям і одночасно існуючих у реальному житті.

Наприклад, у політико-ідеологічному контексті, поняття "народний суверенітет" часто розглядається у співвідношенні з поняттями "народовладдя", "самодержавство народу", "самоуправління народу" – як елемент політичної та правової ідеології; в соціально-політичному – як "природна" або державно-політична властивість народу; у нормативному – як принципи організації, діяльності та легітимності державної влади. При цьому, саму ідею народного суверенітету, як і поняття, пов'язують або з державою, або з суспільством, або з особистістю, виводячи її або з "загальної волі", або з абсолютного "природного" закону, або акцентуючи головну увагу на умовах формування загальної народної волі.

Всі ці уявлення про народний суверенітет у відповідному контексті, виходячи із конкретно-історичних обставин їх утворення, рівня політичної та правової свідомості того або іншого народу, його етнічних та ментальних особливостей, пануючого світогляду, стилю світосприйняття тощо, в тій або іншій мірі є вірними та відображають певні аспекти буття цього феномену. Це дає можливість, в межах філософсько-правового підходу, визначити народний суверенітет у найзагальнішому плані як явище, що існує у різних формах.

Звертаючись до проблеми тлумачення нормативного змісту ідеї народного суверенітету, слід зазначити, що на Заході, історично, такі дослідження були пов'язані передусім з досвідом розвитку інституту

народовладдя і методологічно спирались на започатковану ще в Античності раціоналістичну філософсько-правову традицію, що й знайшло своє відображення в утворенні різноманітних концепцій демократії.

В межах названої філософсько-правової традиції такі дослідження проводились наприкінці XIX початку XX століть і вітчизняними вченими в основному в руслі кантіанського (П.Новгородцев, Б.Кистяківський, І. Ільїн) та гегельянського (Б.Чичерін) підходів.

В радянській науковій літературі, дослідження змісту поняття, що розглядається, проводилось переважно в політико-ідеологічному та соціально-класовому аспектах, що об'єктивно було зумовлено пануючим марксистко-ленінським матеріалістичним світоглядом та методологічно спиралось на відповідну цим поглядам комуністичну доктрину державно-політичної організації і розвитку суспільства.

Загальна характеристика та огляд цієї концепції народного суверенітету потребує уточнення, оскільки це необхідно не тільки з точки зору обґрунтування актуальності питання, що досліджується в цій роботі та загального аналізу стану наукової розробленості проблеми, але й тому, що ця концепція домінувала в українській політико-правовій думці майже протягом всього XX століття.

Зміст поняття "народний суверенітет" більшістю радянських науковців, витлумачувався в значенні соціально-політичної якості або властивості народу. Методологічно, таке розуміння змісту поняття "народний суверенітет" спиралось на досить поширений в радянських наукових колах класовий підхід та етатистську, за своїм характером, концепцію праворозуміння. Згідно з чим, така властивість або якість народу розглядалась не в значенні "природно" даної, а такої, що набувається кожним окремим народом лише через державно-правові та суспільно-політичні інститути певного (соціалістичного) суспільного строю, в результаті здійснення пролетарської революції та наступної соціалістичної перебудови суспільства. [1, с. 20]

Щодо нормативного змісту то він формально виражався в традиційних для класичної теорії демократії політико-правових конструкціях – "верховенства" та "повновладдя" народу. В такому аспекті, народний суверенітет розглядався як принцип, що поєднував у собі політико-правові елементи ідеології та конституційні норми радянської держави.

В радянській політико-правовій доктрині, шляхом використання вказаних конструкцій, нормативно закріплювалась ідея монополії влади та абсолютного права пролетаріату, у розумінні авторитарної організації сили народу по принципу права сильнішого.

Відповідно до цього положення, зміст народного суверенітету поширювавсяся на всі сфери життя суспільства, охоплюючи всі види суспільних відносин: політичних, економічних, духовних, правових, ідеологічних тощо. Він проявляється в приналежності народу всіх основних засобів виробництва, здійсненні державної влади та управління країною, в свободі духовної творчості, праці і таке інше.

Слід зауважити, що таке розуміння визнання права на все, одночасно означає заперечення обов'язкового і загального права для всіх. Що ж стосується поняття "народний суверенітет", то воно в цій концепції виступає занадто абстрактною категорією, так само як і поняття "народ", яке фактично ототожнюється з поняттям держави.

Результатом такого розчинення і змішання народного суверенітету з державним є тотальне панування держави над особистістю і фактичне заперечення будь яких прав останньої на власне життя.

Сучасний стан досліджень проблеми народного суверенітету, як і взагалі розвиток вітчизняного правознавства, визначається необхідністю перегляду попередньої світоглядної парадигми та способами побудови нових соціально-філософських підстав, які б відповідали сучасним історичним реаліям.

В цьому сенсі питання про нормативне значення ідеї народного суверенітету в контексті нових соціально-політичних реалій набуває нового значення. І потребує, не тільки уточнення змісту поняття народного суверенітету, але й аналізу існуючих підходів до розв'язання поставленого питання, що історично склались у світовій політико-правовій науковій думці.

В сучасній науковій політико-правовій думці народний суверенітет визначають як закріплене на державно-правовому рівні (конституцією та іншими законами) повновладдя народу, що забезпечується за рахунок реальної участі населення в сфері державного та місцевого управління при вирішенні найважливіших питань економічного та соціально-політичного характеру. [2, с.606]

Народний суверенітет здійснюється не тільки через систему владних структур держави, але й реалізується на всіх її рівнях, включаючи діяльність партій, суспільно-політичних організацій та рухів в двох основних формах: – прямій (безпосередньо) та представницький (через представницькі органи, що складаються з обраних, згідно з демократичною процедурою, уповноважених представників народу).

Виявом прямого народовладдя є участь народу у прийнятті рішень з найважливіших державних справ шляхом загальнонародного голосування – референдуму та загальне виборче право, що закріплене у конституції.

Завдання правового дослідження змісту народного суверенітету полягає у тому, що необхідно знайти такий загальний рівень його ознак який визначає сутність цього поняття. Тобто рівень на якому відбиваються якісні, принципові, основні і найважливіші його риси.

Серед основних ознак народного суверенітету можна виділити: верховенство, незалежність та необмеженість влади народу в державі, яка ґрунтується на автономії народу і має своїм джерелом виключне, суверенне право народу на упорядкування свого життя.

Першу ознаку можна визначити як верховну владу народу на власній території. Друга – означає, що влада народу не знає над собою ніякої іншої вищої влади. Третя – виражає право народу на упорядкування власного життя шляхом самостійного встановлення собі законів та визначення такої форми

державного правління, яка б відповідала загально визнаним цінностям спільноти. Її пріоритетам, інтересам, цілям, особливостям національного характеру, пануючого світогляду тощо.

Вчення про народний суверенітет історично виникло в межах загальної теорії суверенітету і розвивалось як складова частина науки про державу. За своєю природою, народний суверенітет, являє собою складне політико-правове явище яке породжено практикою розвитку держави як сили, що панує над громадянським суспільством. А тому, логічно, що постановка питання про нормативний зміст цього поняття була історично пов'язана з вирішенням такого складного питання як проблема організації політичної влади в державі і спиралась на уявлення про природу людини та її права.

Обгрунтовану розробку ідея народного суверенітету набула в XVIII ст. у французького мислителя Ж.-Ж Руссо, який по праву вважається засновником класичної концепції демократії.

Суверенність як її розумів Руссо – це право визначати закони. Вона виражається в автономії народу і реалізується за рахунок рівної участі всіх індивідів – представників народу в практиці законодавства, в результаті чого народ сам собі визначає моральні та раціональні норми життєдіяльності, що виступають як загальнозначущі, а тому загальнообов'язкові для кожного, оскільки керуються загальним інтересом спільноти.

Відповідно до цієї концепції лише народ як політичний організм, має необмежену владу над всіма його членами, – "... лишь тем, кто вступает в ассоциацию, положено определять условия общежития". [3, с.167] А тому єдина легітимна система правління – це система яка репрезентує собою "народовладдя". Влада народу грунтується на "загальній волі", яка й визначає загальне добро суспільства в цілому.

Треба зазначити, що поняття "загальна воля" у Руссо має моральне значення. Його основу складають інтереси не окремих складових частин політичного суспільства, а спільний інтерес, що визначається загальним добром суспільства. Коли народ як політичний організм керується таким спільним інтересом, то стає політичним сувереном, тобто має право собою правити, бути суб'єктом власної волі.

Слід дещо глибше проаналізувати ідею автономії, зміст якої Ж.-Ж. Руссо розкриває наступним чином: – "...когда весь народ выносит решение, касающееся всего народа, он рассматривает лишь самого себя, и если тогда образуется отношение, то это – отношение целого предмета, рассматриваемого с одной точки зрения, к целому же предмету, рассматриваемому с другой точки зрения, – без какого либо разделения этого целого. Тогда сущность того, о чем выносится решение, имеет общий характер так же, как и воля, выносящая это решение. Этот именно акт я и называю Законом". [4, с.165]

Сучасник Руссо відомий німецький філософ І.Кант розвиваючи висловлену таким чином ідею автономії народної волі визначав, що сутність останньої полягає у тому, що "законодательная власть может принадлежать

только объединенной воле народа..., так как всякое право должно исходить от нее, она непременно должна быть не в состоянии поступить с кем-либо не по праву... Следовательно, только согласованная и объединенная воля всех в том смысле, что каждый в отношении всех и все в отношении каждого принимают одни и те же решения, стало быть, только всеобщим образом объеденная воля народа может быть законодательствующей". [5, с.234]

Головним в наведених міркуваннях є поєднання практичного розуму і суверенної волі, шляхом приписування автономії законотворчої практики певної розумної структури. Оскільки загальна воля може виявитись лише в абстрактних і загальних законах вона повинна виключити з себе всі інтереси, що не можуть бути об'єднані.

Руссо вирішує цю проблему простим абстрактним прийомом. Для того, щоб громадяни могли піднестися на рівень загальної волі, що виступає у значенні апріорної істини, вони повинні відмовитись від своїх індивідуальних, егоїстичних, а тому "не законних" інтересів.

У Канта ми бачимо інший підхід. Чому воля автономна? Тому, що вона спрямовується законами, які за своєю внутрішньою цінністю мають значення для всіх, тобто є універсальними. Універсальними ці закони, що визначають волю, на думку Канта, стають не за домовленістю, а тому, що мають цінність істини.

Таким чином, якщо воля визначається всезагальним законом, то не потрібно згоди на підкорення законам волі. Ця всезагальність буде випливати не з договору, а з основ морального закону. А це вже зовсім інше поняття про верховенство народу, ніж у Руссо.

Отже, згідно з вченням Канта, верховенство народу визначається не голосуванням, а розумною природою людини як морально автономної особистості. Тому не може бути дуалізму між урядом і народом, а верховенство народу не суперечить верховенству державної влади. [6, с.512]

Як видно з аналізу, нормативна ідея народного суверенітету, в розглянутій концепції Руссо, втілена в самому понятті народу-суверену як політичному організму. Її зміст розкривається в положенні, що суспільство завдяки суверенному законодавцю впливає само на себе. Народ встановлює закони які в свою чергу, як визначає Ю.Хабермас, програмують їх же подальшу розробку та застосування. Завдяки чому "...члены общества (через коллективно образующие решения органов управления и юстиции) сохраняют те результаты и регулятивные правила, которые они же в своей роли граждан государства и запрограммировали. Эта идея программирующего воздействия на самих себя посредством закона обретает смысл исключительно благодаря той подготовке, вследствие которой общество в целом может быть представлено как одна большая ассоциация, определяющая себя саму через посредничество права и политической власти". [7, с .776]

Інший підхід до розв'язання проблеми змісту ідеї народного суверенітету був запропонований ліберальною концепцією демократії, основу якої становить теорія конкуренції.

На відміну від Руссо, ця теорія розглядає людину як самобутню, обдаровану розумом істоту, з особистими інтересами.

Цікава спроба побудувати нормативну ідею народного суверенітету на комунікативних засадах, в межах концепції, що розглядається була запропонована в середині XIX ст. німецьким мислителем Ю. Фрьобелем.

Вихідними положеннями його концепції є: 1) відмова від трактування принципу народного суверенітету в дусі сугубої конкретності; 2) заперечення заданості єдиної волі народу; 3) загальна воля повинна утворюватись із волі всіх громадян шляхом дискусії та голосування; 4) визнання того, що загальна воля народу може утворюватись більшістю; 5) поєднання принципу вільної дискусії з принципом більшості; 6) звернення до таких умов комунікації за яких можливо комбінувати процес утворення думок, з процесом утворення волі більшості; 7) визнання існування розмаїття суспільних інтересів; 8) перенесення акценту з форми загального закону суверенної волі народу на процедуру її утворення. [10, с.90]

Останнє положення є дуже важливим з точки зору питання обґрунтування нормативного змісту ідеї народного суверенітету.

Нормативне значення процедури утворення політичної волі полягає у тому, що рішення більшості лише тоді буде відповідати умовам раціональної мотивації, коли воно буде виступати підсумком дискусії. "Дискусія сприяє тому щоб переконання, які утворюються в духовному світі людей, впливали один на одне; вона роз'яснює їх і сприяє розширенню кола тих хто їх визнає".[11, с.96]

Таким чином, на відміну від класичної радикальної теорії демократії (Руссо), згідно з положеннями якої народ-суверен втілював у собі всю владу та її закону монополію, в теорії Фрьобеля народ розглядається не як колективне "тіло" (kein Kőrper), а як комунікативне середовище в якому відбувається процес утворення думок і волі на основі не сили, а взаєморозуміння.

Таке перенесення акценту у витлумаченні нормативного змісту ідеї народного суверенітету з народу як абсолютного носія єдиної загальної волі на процес її утворення дає можливість співвіднести цю ідею "з комунікативними умовами дискурсивного формування думок і волі". [8, с.777]

Отже, можна зазначити, що згідно з цією концепцією, комунікативні умови формування волі набувають якості конститутивних умов саму себе обмежуючої практики її утворення.

Звідки постає питання: яким чином такі умови можливо забезпечити. На думку Ю. Хабермаса: – "... должно возникнуть взаимодействие между институционализированным формированием воли, которое протекает согласно демократическим процедурам в рамках образований, способных к принятию решений и запрограммированных на их проведение в жизнь, с одной стороны, и, с другой – незапрограммированными, неформальными высокочувствительными процессами формирования мнений благодаря автономным объединениям общественности, которые не приемлют

организации сверху и могут развертываться только спонтанно, лишь в рамках либеральной политической культуры". [9, с.778].

Підводячи підсумки, можна зазначити, що таке розуміння народного суверенітету з його процедурами, акцентує особливу увагу на питанні інституціоналізації засобів формування колективної волі на юридичних засадах, ефективність яких залежить від ряду чинників: 1) юридичні засоби мають утворювати певну систему; 2) юридична система повинна забезпечувати суспільно корисний результат, а для цього вона має бути внутрішньо структурно узгоджена з іншими системами: економічною, політичною, соціальною тощо; 3) юридична система повинна бути життєздатною, а для цього вона має бути методологічно, матеріально та науково-теоретично забезпечена.

Отже, досягнення реального впливу народу на процеси і механізми право та державотворення, так само як і реальна участь народу у цьому, можливі за умови, коли юридична система суспільства, що виступає як узгоджена система норм всіх галузей права, має цілеспрямований вплив на суспільні відносини у сфері організації та здійсненні політичної та державної влади і одночасно забезпечує очікуваний суспільно-корисний інтерес.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Манелис Б.Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях. Ташкент, 1964. С. 20. 2. Картунов О. Суверенітет (народный) // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім.. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп.ред.) та ін.-- К.: Довіра: Генеза, 1996. С.606. 3. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. М., 1969. С. 167. 4. Там само, С. 165. 5. Кант. И. Соч. Т.4. Ч.II. М., 1965. С. 234. 6. Юркевич Памфіл. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – Вид. друге. – К.: Ред. журн. "Український Світ", 2000. С. 512. 7. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. // Антология мировой политической мысли. Т II. Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч.фонд. Акад. полит. науки; Ред.- науч. совет: пред.совета Г.Ю. Семигин и др.. – М.: Мысль, 1997. – С. 776. 8. Там само, С. 777. 9. Там само, С. 778. 10. Fröbel J. System der socialen Politik. Aachen.1995. S 90 -113.* 11. Там само, С. 96.

МЕЛЕЖИК І. М. (м. Москва)

ЭТНОКРАТИЯ И ПОЛИТИКО-ГОСУДАРСТВЕННОЕ РАЗВИТИЕ

В начале XXI в. человечество оказалось свидетелем феноменальных мировых подвижек. Значительная перекомпоновка традиционно воспринимавшихся в качестве устойчивых систем, распад масштабных региональных структур и зарождение новых государств, формирование стратегических альянсов и т.п. – все это не могло не поставить перед правовой наукой проблемы осмысления этих процессов и вскрытия глубинных причин и последствий столь серьезных преобразований, имеющих своей целью выработку определенных норм поведения, которых должны придерживаться в этих условиях национальные и народившиеся наднациональные структуры.

В данной ситуации особо остро встает вопрос о поиске совершенно новых подходов к принятию долгосрочных решений. При этом следует учитывать, что принятие решений, имеющих отношение к стратегическим направлениям развития государства в XXI в., осложняется тем, что приходится разбираться не только в трудно предсказуемых тенденциях, которые можно обнаружить в рамках национальных структур, но и в протекании наднациональных процессов в валютно-финансовой, кредитной, инвестиционной, инновационно-воспроизводственной, социальной, культурной и иных сферах. При принятии подобного рода решений приходится учитывать массу факторов, способных оказать воздействие на разрабатываемую национальную стратегию развития, и максимальным образом использовать новейшие научные подходы, относящиеся к области теории познания, методологии, современных приемов математического описания процессов и т.д.

В современных условиях поиска новой стратегии прогресса, освоения новых политических ценностных идеалов и перспектив весьма плодотворным представляется изучение проблем этнонациональной культуры в системе социальных, политических и коммуникационных процессов. Определяя этнонациональную культуру как совокупность типичных для конкретной страны форм и образцов поведения людей в публичной сфере, ценностных и мотивационных представлений о смысле и целях развития общества, государства и права, следует отметить, что именно в сфере национальной культуры закрепляются устоявшиеся нормы и традиции взаимоотношений государства, личности, общества. Следовательно, национальная и этническая культура обладают значительным потенциалом сохранения эффективных моделей политических идеологий, политического поведения и в конечном итоге - ориентиров для дальнейших политических преобразований. В современной литературе достаточно широко представлена точка зрения о том, что национальная культура обладает общегуманистическим содержанием, а также способствует плодотворному политическому развитию.

История знает три интегративные формы, в которых возможно социальное сосуществование индивидов. Во-первых, "этнократия" - основанная на принципе "крови", этнического родства, непременным атрибутом которой является этническая сегрегация. Во-вторых, "империя" - базирующаяся на универсальном, надэтническом принципе "подданства". И, в-третьих, "нация" - основанная на гражданско-территориальном принципе. Нация отличается от империи тем, что империя объединяет людей через "службу себе", а нация - через взаимозависимость "каждого с каждым". "Этнократии", "империи" и "нации" - это философские концепты, вершины своеобразного треугольника, внутри которого и развивается любой социум. Отслеживание конкретной траектории социума внутри треугольника - дело уже исторического анализа. (Существуют, к примеру, два пути формирования национальных государств: если Америка - типичный пример того, как гражданское общество "нанимает" для своих нужд государство, то Франция, напротив, - пример того, как гражданское общество вызревает под крылом авторитарного государства, которое, однако, специализируясь и профессионализируясь, постепенно уходит из многих сфер жизни в свой собственный, достаточно ограниченный "домен".)

"Государство" как инструмент реализации базового интегративного принципа ("крови", "подданства" или "гражданства") имеет место и в этнократиях, и в империях, и в нациях.

Уже в эпоху Петра Великого «русские" стали идентифицироваться в первую очередь как подданные русского государства."Подданство российскому государству" - вот главная характеристика русского народа, перекрывшая этнокультурную идентификацию. По убеждению Петра Великого любой иностранец является русским, находясь на службе российского государства. Приверженность Петра Великого к найму на службу иностранцев свидетельствует не столько о его "западничестве", сколько о простом прагматизме. Будучи прагматиком Петр брал на российскую службу лучших специалистов независимо от этноса. Петру нужны были именно "подданные" без каких-либо этнокультурных особенностей.

Россия развивалась как надэтническое образование и в этом смысле была достаточно "космополитична". Однако, характер этого надэтнического развития был не национальным, а имперским.

Отметим, что в деле преодоления в России этнократического принципа принцип империи ("службы начальству") побеждал принцип нации ("служения земле"). В то же время следует признать, что, блокируя процесс созревания нации, российская православная монархия, несмотря на свой значительный универсалистский потенциал, так и не стала до конца империей в чистом виде. Более того, крах Российской империи в начале нашего века произошел именно из-за серьезных нарушений принципа надэтнического подданства. Таким образом, российская православная монархия не смогла достигнуть полноты реализации надэтнического принципа подданства, и именно поэтому была преодолена большевистско-коммунистической империей. Победа большевизма в России объективно была переходом от одной достаточно универсальной империи к другой, еще более универсальной. Имперский принцип

коммунистического служения охватил полмира, а коммунизм - в отличие от православия - фактически стал «мировой религией".

Однако в конкретной исторической обстановке первых послереволюционных лет этот переход от одного православного универсализма к коммунистическому мог произойти лишь за счет активизации антиправославных сил любого сорта. Геноцид русского народа силами так называемых "воинов-интернационалистов", поддержка местных этнократических правителей, присягнувших на верность коммунизму, против субимперских центров силы - все шло в зачет новой коммунистической империи, но одновременно консервировало внутриимперские противоречия. Взрыв этнократизма в новой империи был, таким образом, изначально запрограммирован.

Конкретные исторические тенденции в треугольнике "этнократия - империя - нация" сегодня весьма различны. Это и этнократическое выжимание коренным этносом инородцев. Это и передел сфер надэтнического влияния между региональными элитами. Это и попытки формирования на основе местных элементов гражданского общества региональных наций, стремящихся высвободиться из-под всеобъемлющего чиновничьего давления центра. Все вышеназванные варианты развития представлены в чистом виде. Однако, на практике происходит тесное переплетение указанных тенденций, что, с одной стороны, усугубляет внутреннюю конфликтность процесса, а с другой стороны, позволяет в перспективе выработать то или иное направление процесса. В тех случаях, когда гражданское общество имеет более или менее налаженные формы самореализации, процесс имеет большие шансы окончиться формированием локально-территориальных "наций". При этом этнократические тенденции будут вытесняться на периферию процесса, а "клановые" интересы, несколько окультуренные, войдут (небесконфликтно) составной частью "нормального" гражданского процесса. Пока же, к сожалению, превалирует другая, вырожденческо-имперская, бюрократическо-клановая тенденция: через перераздел сфер влияния между постимперскими элитами. Эта тенденция связана с большей степенью бюрократизации и криминализации общества, а также с тенденциями к политическому авторитаризму.

ХАЛІЛЄВ Р. А. (м. Сімферополь)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ МІЖЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТІВ В АР КРИМ

Сучасне людство є складною етнічною структурою, що включає декілька тисяч етнічних спільнот (націй, народностей, етнічних груп тощо). При цьому, всі вони об'єднуються принаймні в 200 державах, тобто більшість з них є поліетнічними. Неоднорідність етнічної структури, нерівномірність етнічних і демографічних процесів закономірно породжують різного роду проблеми, суперечності, напруженість, конфлікти етнічного та конфесійного. Так, у другій половині XX ст. у світі відбулося декілька сотень озброєних зіткнень, дві третини з яких – міжетнічні (етнічні) конфлікти

Міжетнічний конфлікт – форма міжгрупового конфлікту, в якому групи з протилежними інтересами розрізняються за етнічною ознакою. Аналізуючи етнічні конфлікти на пострадянському просторі, можна виділити причини їх виникнення найрізноманітнішого характеру: 1) соціально-економічні, зумовлені нерівністю в соціальному та економічному житті, безробіттям, різним представництвом у престижних професіях); 2) адміністративно-політичні – ієрархією народів (союзні, автономні республіки, автономні області та округи), нерівним представництвом в органах влади, входженням однієї форми національної державності в іншу); 3) етнотериторіальні – неспівпадінням державних або адміністративних меж з межами розселення народів, довільним перекроювання міжреспубліканських меж, необґрунтованою передачею територій; 4) конфесійні – не тільки поліетнічністю національних республік і областей, але і багатоконфессіональністю населення, яке накладається і переплітається один з одним; 5) історичні – впливом минулих взаємостосунків народів (не тільки мирних, але і конфліктних, несправедливих війн тощо).

Депортація з Криму вірмен, болгар, греків, кримських татар і німців, здійснена тоталітарним режимом колишнього СРСР в 1941 і 1944 рр., відбувалася за етнічною ознакою і спричинила численні жертви, глибоко деформувала природну еволюцію цих етносів. Злочинний характер депортації визнається всіма національними і міжнародними правосуб'єктами. Процес повернення до Криму раніше депортованих вірмен, болгар, греків, кримських татар, німців та їх нащадків і особливо його активна фаза (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.), відбувався у вкрай складному політичному, економічному і соціальному контексті, що зумовило складність процесу інтеграції репатріантів у кримський соціум, етнополітичну нестабільність у регіоні.

Крим – це не просто територія, де мешкає понад два мільйони громадян України. Автономна Республіка Крим – цей територія складної й тісної взаємодії слов'яно-православної і тюрко-мусульманської культур,

представників десятків національностей в соціально-економічній, політичній та інших сферах громадського життя.

Проведені в напрямку з'ясування взаємодії двох найчисельніших етносів соціологічні дослідження виявили наступне. З числа опитаних 59,8% стикалися з неприязним відношенням до кримських татар з боку місцевого населення інших національностей. У той же час як одну з найсерйозніших проблем у своєму житті цей чинник відмітили тільки 11,2% опитаних. Тобто домінуюча більшість вважає, що на рівні між особистісного спілкування налагодити міжнаціональні відносини в Криму набагато легше, ніж на офіційному державному, оскільки 32,7% відзначили наявність дискримінації кримських татар за національною ознакою. З цього можна зробити висновок, що проблема полягає ні у взаємостосунках між різними етносами в Криму, а у невирішеності соціально-економічних питань, що становить основну причину, з якою кримські татари стикаються на своїй історичній батьківщині та яка пов'язана в їх свідомості не з місцевим населенням, а з місцевими та республіканськими властями.

Системні перетворення, що торкнулися всього суспільного життя, призвели до суттєвих змін у соціально-економічній сфері Саме на період формування України як незалежної держави припало масове повернення депортованих до Криму. Навіть для держави, яка стабільно розвивається, проблема влаштування 270 тис. репатріантів є важким випробуванням, не говорячи про державу, яка реформує свою економіку. Зниження економічних можливостей держави, падіння рівня життя населення, вагомий тиск великої кількості репатріантів на слабку соціально–економічну інфраструктуру Криму призводе не тільки до масової незадоволеності людей життям, але й значно впливає на протікання міжетнічних процесів в Криму.

Економічна криза негативно вплинула на процес повернення, облаштування та адаптацію депортованих. Різке падіння рівня життя місцевого населення в Криму, яке за часом співпало з появою репатріантів, стало додатковим джерелом негативного ставлення до останніх як до однієї з ймовірних причин погіршення економічного становища. Така сукупність факторів і стала джерелом міжетнічної напруги в Криму.

Активна інтеграція раніше депортованих осіб та їх нащадків в українське співтовариство можлива лише при забезпеченні прогресивної динаміки соціально–економічного розвитку України та Автономної Республіки Крим. Скорочення асигнувань на облаштування, що тягне за собою не тільки зниження обсягів капітальних вкладень, але і зменшення компенсаційних виплат і матеріальної допомоги, украй негативно позначається на соціально–політичній ситуації в Криму, надає їй загрозливого характеру. Найбільш виразно це виявилося під час червневих подій в 1995 р. у Східному Криму, коли справедлива незадоволеність репатріантів була використана певними кримінальними тіньовими структурами з метою дестабілізації обстановки і потягнуло за собою людські жертви.

Протистояння, яке тоді виникло, одержало належну оцінку Президента і Уряду України. Підсумком аналізу причин стала відома Постанова Кабінету Міністрів України № 636 від 18 серпня 1995 р., яка окреслила низку заходів, направлених на стабілізацію політико–правової ситуації в Криму і поліпшення облаштування депортованих громадян. Зокрема, Постановою передбачалося додаткове виділення 2 трлн. крб. на капітальне будівництво, вирішення низки соціальних, правових і культурних запитів репатріантів. Тоді ж, відповідаючи на численні побажання громадськості, Кабінет Міністрів України визначив одне з першочергових завдань – розробку державної програми повернення та облаштування депортованих громадян

Однак і сьогодні соціально-економічні фактори залишаються чи не найважливішим чинником, який впливає на міжетнічну злагоду на півострові і вимагає від владних структур постійної прискіпливої уваги на всіх рівнях.

ЛІТЕРАТУРА: *1. Тавадов Г.Т. Этнология: Учебник. – М., 2002. 2. Историко- этнографический журнал «Qasevet». – 2000. – № 28. 3. Габриелян О.А., Ефимов С.А. Крымские татары: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. 4. Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е., Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998.*

ГУБАНОВА О. В. (м. Сімферополь)

ИЗНАСИЛОВАНИЕ КАК НАКАЗУЕМОЕ ДЕЯНИЕ В ИСТОРИИ НАРОДОВ РАЗЛИЧНЫХ ВЕРОУЧЕНИЙ

Историческая характеристика социальной, правовой и политической жизни любого государства никогда не начинается с нуля. Изменения в жизни общества и государства происходят на ранее заложенном фундаменте с учетом сформировавшегося образа жизни, обычаев и традиций. В любом обществе с давних времен существует определенный уклад половых отношений. Однако в различные времена, у разных народов, у людей разных вероисповеданий и классовых групп, представления о таких понятиях как «половая неприкосновенность», «защита половой неприкосновенности», «половые права» не совсем совпадают. Зная прошлое, легче ориентироваться в настоящем, в происходящих событиях, видеть перспективу на будущее. Историко-правовой анализ социальных явлений необходим и в том случае, когда речь идет о преступлении.

Само слово "изнасилование" (rape - англ.) происходит от латинского термина (rapere), означающего "красть", "хватать", "уносить". В давние времена одним из способов добыть жену было изнасилование женщины. Мужчина просто насиловал желаемую женщину, а затем приводил ее в свое племя. После обладания женщиной, мужчина должен был защищать свое достояние и свою честь, не позволяя другим схватить и изнасиловать свою жену. По-видимому, именно такая норма стала в дальнейшем материальным источником первых законов против изнасилования. Первые правовые нормы данное деяние рассматривали как преступление против собственности и чести, но не как преступление против женщины. Однако с течением времени, в процессе развития общественных отношений изнасилование все более порицалось со стороны законодателя, и объектом насильственного посягательства все же стала женщина, подвергнувшаяся изнасилованию, а не ее супруг.

Правовые нормы народов, различных вероисповеданий, с различным уровнем развития социума и его государственности, закрепляли ответственность за изнасилование. Необходимо отметить, что все правовые памятники подразумевали под изнасилованием насильственный половой акт мужчины с женщиной, где потерпевшей стороной выступает именно женщина. Причем, некоторые законодательные акты относили данное деяние к преступлениям не против личности, а против семьи, морали либо против церкви.

Согласно Кодексу Хаммурапи - своду законов, установленных в Вавилоне около 4000 лет тому назад, все преступления делились на три группы. Третью группу преступлений составляют преступления против семейных устоев, среди которых статья 130 Кодекса устанавливала ответственность за совершение изнасилования. «Человек», изнасиловавший

женщину наказывался смертной казнью. Женщина же освобождалась от ответственности, в отличии от измены. Ответственность по закону Царя Хаммурапи, как и по большинству древних законов, зависела от имущественного и социального статуса, как виновного, так и потерпевшего. Человек, который изнасиловал обрученную девственницу, подвергался смертной казни. Однако если мужчина насиловал замужнюю женщину, виновным считались оба - и насильник, и его жертва, и оба подвергались казни - их топили. [3, С. 89]

Представляет интерес ответственность за изнасилование по праву Древней Индии. Одним из наиболее тяжких грехов, известных шастрам, и преступлений являлось прелюбодеяние. Прелюбодеянию дается широкая трактовка, в том числе как разновидность этого греха являлось изнасилование, трактуемое как лишение чести девушки помимо ее воли. Виновный равный по положению с женщиной, которую он подверг бесчестию, наказывался высоким штрафом, но если мужчина был по положению ниже женщины, то наказание назначалось в виде телесных истязаний. Однако не являлось изнасилованием насильственное вступление в брак с девушкой (без ее согласия) по договоренности с ее отцом. Такая форма брака поощрялась брахманами и соответственно нормами обычного права.[3, С. 108-109]

Одной из первых культур, осуществившей индивидуализацию сексуальности, явилась Древняя Греция. Именно в Древней Греции закладывались первые принципы правовой регуляции сексуального поведения. Законодательство Солона (VII-VI в. до н.э.), например, впервые стало рассматривать проституцию как общественный институт, в результате чего последовала ее правовая регламентация.[2, С.5] Изнасилование являлось противоправным деянием в государствах с античной религии (политеизм). По законам Драконта и Солона (621 год до н.э.) изнасилование девушки наряду с убийством и похищением девушки наказывалось смертной казнью. Эти деяния строго порицались религией и объявлялись святотатством.

В последующие времена законы против изнасилования продолжали все более подробно описывать различные обстоятельства совершения изнасилования. С учетом этих обстоятельств и на основании законодатель мог варьировать строгость выполнения вердикта о наказании. Особо при назначении наказания учитывалась личность, как виновного, так и потерпевшей. Например, наказание было самым суровым, если женщина была девственницей или происходила из высшего общества. При Вильгельме Завоевателе (1035-1087) мужчина, который изнасиловал девицу высокого общественного положения, наказывался кастрацией и ослеплением. Однако вина определялась исходом битвы обвиняемого и "защитника", так что если у жертвы не было никого, кто захотел бы рисковать жизнью в бою с насильником, то у нее не было никакого способа добиться справедливости.

С развитием христианской религии в государствах античного мира такие преступления как изнасилование, сожительство с незамужней женщиной и

мужеложство, которое в политеизме являлось нормой, стали относится к преступлениям против семьи и нравственности, что обусловлено устоями христианской религии. Однако Библейские установления против изнасилования (Второзаконие, 22:22-29) также проводят аналогичное нормам политеизма и мусульманства различия при наказании за изнасилование с очень небольшим дополнением: замужняя женщина, подвергшаяся изнасилованию, рассматривалась как добровольная соучастница; и ее, и ее насильника убивали. Важным моментом для установления виновности женщины были место и время изнасилования. Так, девственница считалась виновной только, если она была изнасилована в городе, где, как полагали, ее крики могли бы привлечь людей ей на помощь. Напротив, девушку, изнасилованную в поле вне городских стен, ждала пощада, поскольку никто не мог услышать ее крики. Если она была помолвлена с кем-нибудь, насильника забивали камнями до смерти, если же нет, насильник должен был заплатить ее отцу и жениться на ней (хотела она этого или нет - не имело значения).

В двенадцатом столетии бои как средство определения вины или невиновности сменили судебные заседания. Однако в глазах закона не все были равны - дворянин или рыцарь с легкостью мог обвинить кого-нибудь из своих людей в изнасиловании, дабы спасти свою репутацию и избежать возможного отцовства. В конце тринадцатого века появились два дополнительных изменения в английском законодательстве, касающиеся изнасилования: различие при изнасиловании девственницы или замужней женщины было опущено, а старый обычай наказания супружеством был упразднен. Были сформулированы главные элементы в определении изнасилования и наказания за него. Семь последующих столетий внесли очень мало изменений в этот кодекс.

Строгое наказание за изнасилование, как за преступление против нравственности и входящее в группу преступлений против религии, устанавливала «Каролина» - Германский уголовный закон XVI века. За данное деяние, в зависимости от материального и социального положения виновного и потерпевшей, к лицу применялись телесные или иные позорящие наказания.

Интересно, что законы средневековой Англии, исповедующей христианство, предусматривали наказание только за изнасилование служанки либо рабыни. Ответственность за такое преступление устанавливала, например, статья 16 Судебника Этельберга и статья 25 Законов Альфреда Великого (X-XIв.в.). За такое деяние насильники наказывались штрафом, размер которого зависит от статуса женщины, подвергшейся насилию. Телесное же наказание (кастрирование) ожидало раба, который совершил изнасилование (ст. 25-1 Законов Альфреда Великого). [4, С.327, 348]

Впервые об уголовной ответственности за изнасилование в Российской Империи говорилось в Соборном Уложении 1469 г., предусмотревшем наказание смертной казнью ратных людей, которые "учинят... женскому полу насильство". Законодательство Петра I расширило круг подобных

преступлений, установив уголовную ответственность, наряду с другими половыми преступлениями, за недобровольное половое сношение, в том числе и в противоестественных формах. Однако до кодификации различных уголовно-правовых актов ответственность за половые преступления определялась главным образом не светским, а церковным законодательством. [1]

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1845 г., кодифицировавшее уголовно-правовые акты, содержало специальный раздел "О преступлениях против чести и целомудрия женщин". В законе устанавливались квалифицирующие признаки изнасилования. В этом разделе были статьи о растлении девицы, не достигшей четырнадцатилетнего возраста, изнасиловании лица женского пола, имеющего более четырнадцати лет от роду. Растление признавалось совершенным при квалифицирующих признаках, если оно было совершено с применением насилия или лицом, от которого потерпевшая находилась в зависимости. При изнасиловании учитывались личность виновного и его взаимоотношения с потерпевшей (родственные, служебные отношения), наличие таких признаков, как нанесение побоев или истязание, использование ее состояния беспамятства или неестественного сна, опасность для жизни потерпевшей, а так же если изнасилованию предшествовало похищение. Особо выделялись в качестве последствия смерть или растление потерпевшей.

Уголовное Уложение 1903 г. стремилось обеспечить повышенную защищенность детей и несовершеннолетних от преступлений, совершаемых на сексуальной почве, и охрану лиц, зависимых от виновного.

Однако, несмотря на систему законов, рассматривающих изнасилование как зло, наказуемость деяния зависит от времени, места, социальных условий изнасилования, личности потерпевшей. Например, во время войн, как тысячи лет назад, так и в наши дни, солдаты-победители насиловали женщин врага. В литературе изнасилование иногда представлялось в героических образах, как это сделал Эйн Рэнд в своем произведении "Первоисточник".

Итак, в обществе, изнасилование часто квалифицировалось либо как проступок, либо как преступление. Это зависело от социального положения жертвы и насильника: на юге США, например, в 1940-е и 1950-е годы белого мужчину редко привлекали к суду за изнасилование черной женщины, однако черного мужчину, обвиненного в насилии над белой женщиной, наказывали моментально и жестоко. Даже сегодня в большинстве законодательств мужчину вряд ли обвинят в изнасиловании проститутки, а принудительное сношение между мужем и женой не считается изнасилованием в 38 из 50 американских штатов.[5]

Рассмотрев памятники правовой культуры в их хронологии, можно еще раз сделать акцент на то, что такое деяние как изнасилование женщины во все времена, у различных народов, исповедующих разные религии, являлось наказуемым и противоправным. Законодатели, устанавливая ответственность за изнасилование, определяли достаточно суровое наказание виновному лицу. Однако, вне зависимости от вероисповедания, можно

проследить тенденцию законодателей к градации ответственности за изнасилование. Суровость наказания зависела от многих аспектов: социального статуса виновного и жертвы (в том числе от ее семейного положения), их материального положения, места и времени насилия, возраста женщины. С течением времени, развитием общества и приобретением равных прав между мужчиной и женщиной, законодатель пересмотрел нормы, карающие за совершение половых преступлений. Однако необходимо отметить, что и сегодня, говоря о наказании, мы не можем не учитывать обстоятельства совершения преступления и личность виновного лица.

***ЛІТЕРАТУРА**: 1. Андреева Л.А. Квалификация изнасилований. //Прокурорский надзор.- Интернет-журнал. – 3 августа 2004 г. 2. Антонян Ю.М., Ткаченко А.А., Шостакович Б.В. Криминальная сексология / Под ред. Ю.М. Антоняна. – М.: Спартак, 1999. – С. 5. 3. История государства и права зарубежных стран. Учебник в двух частях. Часть 1. Под ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой, М.: НОРМА, 2001, - С. 89. 4. Хрестаматия по всеобщей истории государства и права. Т. 1 / под ред. К.И. Батыра и Е.В. Поликарповой. – М.: Юристъ, 2000. – С. 327, 348. 5. http://www.adultlaw.ru/RAPE/index.htm*

ЗМІСТ

1. ***Ярмиш Олександр Назарович (м. Харків)***, *президент Міжнародної асоціації істориків права, ректор Національного університету внутрішніх справ МВС України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України. – Етнонаціональні особливості правосвідомості українського народу: історичний вимір* *3*

2. ***Римаренко Юрій Іванович (м. Київ)***, *провідний науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України. – Етнонаціональний вимір суспільного розвитку: політико-правовий аспект* *9*

3. ***Усенко Ігор Борисович (м. Київ)***, *віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, Заслужений юрист України. – Українське академічне правознавство в контексті розвитку національного руху* *21*

4. ***Тимощук Олександр Валентинович (м. Сімферополь)***, *декан юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор юридичних наук, професор. – Імперія як форма устрою багатоетнічної держави в історії України* *37*

5. ***Ісаєв Ігор Андрійович (м. Москва)***, *завідувач кафедри історії держави і права Московської державної юридичної академії, доктор юридичних наук, професор, дійсний член Міжнародної академії наук вищої школи. – «Лес» и «степь» как государственно-образующие факторы в политической концепции евразийства.* *46*

6. ***Скакун Ольга Федорівна (м. Харків)***, *професор кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ МВС України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України. – Этнокультурный смысл права* *53*

7. ***Золотухіна Наталія Михайлівна (м. Москва)***, *професор кафедри теорії та історії держави і права військово-юридичного факультету Військового університету Міністерства оборони Російської Федерації, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист Російської Федерації. – Российские мыслители о национальном факторе в государственном устройстве (XI- перв. четверть XIX вв)* *64*

8. ***Кащенко Сергій Григорович (м. Сімферополь)***, *професор кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор історичних*

наук, професор. – Структура і головні загальні положення урядового проекту Конституції УНР (1920 р.)..... 77

9. *Колісник Віктор Павлович (м. Харків)*, *професор кафедри конституційного права Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, доцент. – Проблеми формування правових засад сучасної державної етнонаціональної політики..... 83*

10. *Морозова Людмила Олександрівна (м. Москва)*, *професор кафедри теорії держави і права Московської державної юридичної академії, доктор юридичних наук, професор. – Некоторые проблемы современной политико-правовой мысли относительно этнонациональных факторов..... 90*

11. *Ганкевіч Віктор Юрієвич (м. Сімферополь)*, *професор кафедри історії України і допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, доктор історичних наук, професор. – Висвітлення питань адатного права на сторінках газети „Терджиман"..... 95*

12. *Гарчєва Людмила Петрівна (м. Сімферополь)*, *начальник кафедри державно-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України, доктор історичних наук, професор,* ***Мазур Ганна Петрівна (м. Сімферополь)***, *викладач кафедри державно-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України. – И.И. Петрункевич о путях решения национального вопроса в России..... 97*

13. *Гавриленко Олександр Анатолійович (м. Харків)*, *доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – Грецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання..... 101*

14. *Рубаник Володимир Євдокимович (м. Сімферополь)*, *завідувач кафедри конституційного і міжнародного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – «Огнем и мечем»: некоторые аспекты исторических судеб государственно-правового развития восточного славянства..... 111*

15. *Федоренко Тетяна Миколаївна (м. Одеса)*, *завідувачка кафедри теорії та історії держави і права Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова, кандидат юридичних наук. – Витоки української держави і права: Київська Русь з кінця IX до середини XIII століття (домонгольський період)..... 116*

16. *Новікова Світлана Олександрівна (м. Сімферополь)*, *здобувачка кафедри конституційного і міжнародного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Етнонаціональні та етнополітичні*

особливості українських земель в конституційному проекті і політико-правовій доктрині П. І. Пестеля *127*

17. ***Байгаріна Августа Євгенівна (м. Москва)***, *доцент кафедри історії держави і права, заступник директора Інституту прокуратури Московської державної юридичної академії, кандидат історичних наук. – Історико-правові аспекти виникнення і розвитку державних зв'язків між Росією і Білоруссю* *135*

18. ***Бондарук Тетяна Іванівна (м. Київ)***, *старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук. – Литовсько-руська держава як етнополітичний організм* *142*

19. ***Ковальова Світлана Григорівна (м. Миколаїв)***, *старший викладач Миколаївського комплексу Одеської національної юридичної академії. – Правовий статус інородців за законодавством Великого князівства Литовського XV – XVI століття* *147*

20. ***Грозовський Ігор Миколайович (м. Запоріжжя)***, *проректор з навчальної роботи Гуманітарного університету "Запорізький інститут державного та муніципального управління", кандидат юридичних наук, доцент. – Етнонаціональний чинник у становленні та розвитку Запорозької Січі* *153*

21. ***Рудий Назар Ярославович (м. Львів)***, *викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського юридичного інституту МВС України. – Відображення етнічних засад України епохи Відродження у сучасному державно-правовому будівництві* *162*

22. ***Новіков С. К. (м. Вільнюс)***, *аспірант Університету Російської академії освіти. – Проблемы правового оформления государственного строительства в российском государстве в XVI в. (проекты финансовой и военной реформы И.С. Пересветова)* *166*

23. ***Старіцин Олексій Валентинович (м. Сімферополь)***, *здобувач кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Питання державної і військової служби мусульман Російської імперії на сторінках газети „Терджиман"* *182*

24. ***Гладун Віктор Олексійович (м. Сімферополь)***, *здобувач кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Питання міського управління Бахчисараю на сторінках газети „Терджиман"* *185*

25. ***Шардіна Сніжана Сергіївна***, *викладач Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І. І. Мечнікова. –*

Чорноморські адміралтейські поселення: правове регулювання та етнонаціональні чинники *188*

26. ***Горбачов Василь Павлович (м. Донецьк)****, начальник кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту МВС при ДонНУ, кандидат юридичних наук, доцент. – Национальные вопросы в городском самоуправлении Украины во 2-й половине XIX ст.* *191*

27. ***Щукін Володимир Володимирович (м. Миколаїв)****, старший викладач Миколаївського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І. Мічнікова. – Особливості правового становища еврейського населення в Новоросії (кін. XIX – поч. XX ст.)* *199*

28. ***Войно-Данчишина Ольга Леонідівна (м. Харків)****, викладач кафедри правознавства Харківського гуманітарного університету "Народна українська академія". – Этно-национальные проблемы в системе университетского образования в Украине в первой половине XIX столетия* *205*

29. ***Писарєва Елла Анатоліївна (м. Сімферополь)****, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат юридичних наук. – Деякі аспекти національної політики Російської імперії в галузі освіти (друга половина XIX століття)* *212*

30. ***Головко Олександр Миколайович (м. Харків)****, старший науковий співробітник Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – Прояви національної політики царату в комплектуванні органів управління фінансами на території України у кінці XVIII – на початку XX ст.* *216*

31. ***Медведєв Юрій Львович (м. Луганськ)****, викладач Луганської академії внутрішніх справ МВС України ім. 10-річчя незалежності України. – Деякі аспекти взаємовідносин органів самоврядування Луганська і єврейської громади міста в кінці XIX початку XX століть* *222*

32. ***Сігаєва Галина Вікторівна (м. Сімферополь),*** *доцент кафедри російської історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – Правовое положение крымских караимов в Российской империи /XIX – нач. XX вв./* *229*

33. ***Пальченкова Вікторія Михайлівна (м. Запоріжжя),*** *доцент кафедри теорії і історії держави і права Гуманітарного університету „Запоріжський інститут державного і муніципального управління", кандидат історичних наук, доцент. – Етносоціальна структура Слобожанщини та її вплив на формування самостійницького руху (початок XX століття)* *236*

34. *Омельянчук Ігор Володимирович (м. Харків)*, *старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Харківського економіко-правового університету, кандидат історичних наук. – Проблема «инородческого сепаратизма» и нацио¬нально-государственное устройство России в идео¬логии монархических партий начала XX века* *244*

35. *Таран Павло Євгенович (м. Сімферополь)*, *заступник декана юридичного факультету з наукової роботи Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук, доцент – Депутатська діяльність А. Медіева із забезпечення ісламської релігійно-культурної автономії в Росії* *251*

36. *Макарчук Володимир Степанович (м. Львів)*, *професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського юридичного інституту МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – Право націй на самовизначення як норма jus cogens в міжнародному праві першої половини XX століття*..... *259*

37. *Іванова Анастасія Юріївна (м. Київ)*, *аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького. – Законотворча діяльність Української Центральної Ради: перший національний досвід* *268*

38. *Головатенко Володимир Іванович (м. Київ)*, *старший викладач юридичного факультету Міжнародного Соломонова університету. – Становлення інституту глави держави в період державного відродження України 1917 – 1921 рр.*..... *275*

39. *Кузьменко В. Б. (м. Одеса)*, *доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України. – Українські національні підрозділи Червоної армії (1917-1938 рр.)* *284*

40. *Мозуляка Олексій Олександрович (м. Донецьк)*, *заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС при ДонНу, кандидат юридичних наук. – Проблеми національного управління вугледобувною промисловістю України в 1917-1919 рр.* *293*

41. *Турченко Галина Федорівна (м. Запоріжжя)*, *доцент кафедри історії України Запорізького державного університету, кандидат історичних наук. – Південноукраїнський регіон в системі адміністративно-територіального устрою України за часів денікінщини*..... *301*

42. *Прохорчик Марина Віталіївна (м. Сімферополь)*, *доцент кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – Юридична школа в Криму (1918 – 1921 рр.)*..... *308*

43. *Велігодський Денис Віталійович (м. Сімферополь)*, *асистент кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: джерельна база проблеми..... 311*

44. *Заулочная Светлана Андріївна (м. Сімферополь)*, *здобувачка кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Крымская автономия в 1921 г.: историография проблемы..... 319*

45. *Міхневич Людмила Володимирівна (м. Київ)*, *старший викладач кафедри конституційного і адміністративного права Київського національного економічного університету. – Національне питання у працях викладачів юридичного факультету Київського інституту народного господарства..... 325*

46. *Благовісний Сергій Григорович (м. Сімферополь)*, *начальник курсу Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України. – Деякі проблеми діяльності уряду Другої Української Народної Республіки..... 331*

47. *Заєць Інна Олександрівна (м. Сімферополь)*, *асистент кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Правове забезпечення земельних перетворень в Криму в ревкомівський період (листопад 1920 - листопад 1921 рр.)..... 334*

48. *Лавров Валерій Олександрович (м. Сімферополь)*, *доцент кафедри російської і зарубіжної літератури Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат філологічних наук, доцент. – А. И. Елистратов - первый декан юридического факультета Таврического университета..... 343*

49. *Мокрушин Віктор Іванович (м. Сімферополь)*, *суддя господарського суду Автономної Республіки Крим. – Аграрная политика и национальный вопрос в Крыму в период НЭПа..... 359*

50. *Шевченко Анатолій Євгенович (м. Донецьк)*, *доцент кафедри конституційного права та загальноправових дисциплін Донецького юридичного інституту МВС при ДонНУ, кандидат історичних наук, доцент. – Діяльність спеціальних правоохоронних органів на транспорті як основний елемент формування української державності у 20-і роки XX ст. 363*

51. *Вовк Юрій Євгенович (м. Рівне)*, *заступник ректора з правових питань Міжнародного університету „Рівненський економіко-гуманітарного інституту, кандидат юридичних наук. – Діяльність Української Національної Ради в екзилі наприкінці 40-х років XX ст..... 369*

52. *Окіпнюк Володимир Тарасович (м. Київ)*, *заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук, доцент. – Особливості проведення українізації в органах ДПУ УСРР у другій половині 20-х рр. XX ст* *373*

53. *Скуратович Ірина Миколаївна (м. Харків)*, *аспірантка кафедри історії держави і права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. – Деякі проблеми адміністративно-територіального поділу УСРР у 1920-і рр.* *377*

54. *Шевчук Іван Іванович (м. Калуш)*, *здобувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Органи прокуратури в контексті національної політики Польщі на Галичини (1919 -1939 рр.)* *383*

55. *Мельніков Андрій Володимирович (м. Сімферополь)*, *асистент кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Военно-полицейская власть на оккупированной территории Крымского полуострова в годы Великой Отечественной войны* *389*

56. *Тимощук Олександр Олександрович (м. Сімферополь)*, *аспірант кафедри історико-правових дисциплін і основ правознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Правовий інститут „фуерос" як гарантія права національних меншин на місцеве самоврядування в історії іспанської держави* *397*

57. *Крестовська Наталя Миколаївна (м. Одеса)*, *доцент кафедри державно-правових дисциплін Одеського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – Етнічні цінності в ювенальній юстиції* *403*

58. *Самойленко Олена Олександрівна (м. Київ)*, *старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук. – Національно-державницька платформа українського дисидентського руху 70-80-х рр. XX ст.* *407*

59. *Музика Ірина Володимирівна (м. Київ)*, *старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Соціологія права та етнонаціональні парадигми* *411*

60. *Череватий Валентин Васильович (м. Київ)*, *старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України. – Етнонаціональні основи визначення та формування конституційного ладу (на прикладі Італії, Іспанії та Китаю)* *416*

61. *Регушевський Едуард Євгенович (м. Сімферополь)*, *доцент кафедри конституційного і міжнародного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського – Класифікація конституційно-правових гарантій політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні* *423*

62. *Велігодський Віталій Михайлович (м. Сімферополь)*, *завідувач кафедри українознавства Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук, доцент. – Роль політичних партій в період підготовки і проведення виборів Президента Республіки Крим (січень 1994 року).* *429*

63. *Латишева Олена Володимирівна (м. Сімферополь)*, *старший викладач кафедри історії України Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Мероприятия органов власти АР Крым проводимые в контексте этнокультурного возрождения крымских татар (1991 – 2001 гг.)* *433*

64. *Смирнова Євгенія Віталіївна (м. Сімферополь)*, *доцент кафедри конституційного і міжнародного права Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського, кандидат юридичних наук. – Теоретико-правові засади Автономної Республіки Крим* *439*

65. *Пілунський Леонід Петрович (м. Сімферополь)*, *виконавчий директор Кримського центру прав людини ім. П. Григоренко. – Идеология как фактор регулирования этнонациональных конфликтов в Украине и в Крыму* *447*

66. *Хаваджі Дінара Ремзіївна (м. Сімферополь)*, *ад'юнт кафедри державно-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України. – Радянська політико-правова реабілітація депортованих народів Криму* *454*

67. *Корогод Галина Іванівна (м. Суми)*, *заступник начальника Сумської філії Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат історичних наук, доцент. – Українізація як чинник українського національного державотворення: історичний досвід* *458*

68. *Мазур Дмитро Володимирович (м. Харків)*, *ад'юнт Національного університету внутрішніх справ МВС України. – Юридичні акти Президента як засіб вирішення етнонаціональних питань в Україні* *468*

69. *Атоян Ольга Миколаївна (м. Луганськ)*, *професор кафедри теорії і історії держава і права Луганської академії внутрішніх справ ім. 10-річчя незалежності України, кандидат історичних наук, доцент. – Этническое и социальное в пространстве массового правосознания* *475*

70. *Скворцова Ольга Володимирівна (м. Сімферополь)*, *старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського*

національного університету ім. В. І. Вернадського. – Последствия вырубки лесов в истории разных этносов *484*

71. ***Ставицька Олена Вікторівна (м. Харків)**, доцент кафедри політології та соціології Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент. – Конфліктологічні фактори функціонування державно-правових інститутів* *487*

72. ***Гробова Вікторія Павловна (м. Суми)**, заступник начальника Сумської філії Національного університету внутрішніх справ МВС України. – Національне питання в політичному житті Німеччини XX ст.* *495*

73. ***Клименко Максим Миколайович (м. Запоріжжя)**, ад'юнкт кафедри загальноправових дисциплін Запорізького юридичного інституту МВС України. – Ідея народного суверенітету та її нормативне значення* *502*

74. ***Мележик Ірина Миколаївна (м. Москва)**, Московська державна юридична академія. – Этнократия и политико-государственное развитие* *509*

75. ***Халілєв Руслан Амдієвич (м. Сімферополь)**, начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності та спецтехніки Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України, кандидат юридичних наук, доцент. – Соціально-економічні фактори міжетнічних конфліктів в АР Крим* *512*

76. ***Губанова Олена Вікторівна (м. Сімферополь)**, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Изнасилование как наказуемое деяние в истории народов различных вероучений* *515*